ISSN 2073-333X
Международный научный журнал

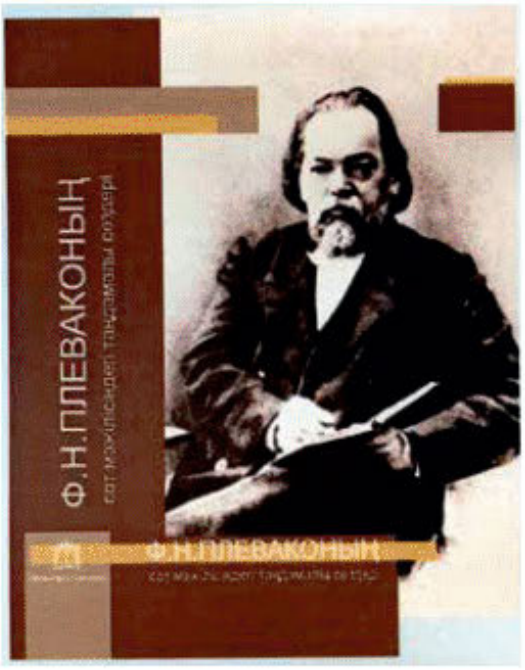
Қазақстанның ғылымы мен өмірі
Наука и жизнь Казахстана
Science and life of Kazakhstan

6/1 2020

МӘҢГІЛІК ЕЛ
Астана қаласы

Тағылымы терең туынды

Заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі, "Қазақстанның ғылымы мен өмірі" атты халықаралық журналдың Бас редакторы **Есберген Алаухановтың "Ф.Н.Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері"** атты жаңа кітабы жарық көрді.

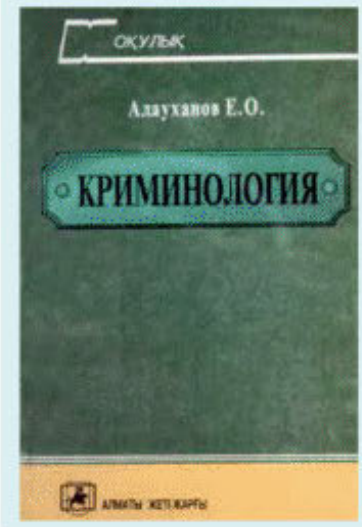
Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол - Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако - XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докоранттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми журнал
Международный научный журнал
International science journal

№6/1

Бас редактор – **Алауханов Е.О.**
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор **– Алауханов Е.О.**
«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.**
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor of Law Sciences, professor

Алматы 2020

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. *Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
4. *Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)*
5. *Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)*
6. *Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор*
7. *Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор*
8. *Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)*
9. *Бабурин С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
10. *Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор*
11. *Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
12. *Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)*
13. *Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)*
14. *Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор*
15. *Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
16. *Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)*
17. *Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)*
18. *Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор*
19. *Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор*
20. *Елешов Р., а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
21. *Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор*
22. *Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
23. *Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
24. *Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті*
25. *Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)*
26. *Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор*
27. *Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор*
28. *Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)*
29. *Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)*
30. *Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)*
31. *Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор*
32. *Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
33. *Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)*
34. *Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)*
35. *Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)*
36. *Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)*
37. *Мухамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор*
38. *Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры*
39. *Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры*
40. *Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
41. *Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
42. *Оразалин Н.М., ақын-драматург*
43. *Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы*
44. *Сағадиев К.А., э.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
45. *Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор*
46. *Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры*
47. *Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ*
48. *Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті*

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. *Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор*
2. *Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор*
3. *Асанғазы О., қоғам қайраткері*
4. *Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор*
5. *Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор*
6. *Әлиев Д.М., ә.ғ.к., қоғам қайраткері*
7. *Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор*
8. *Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)*
9. *Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты*
10. *Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор*
11. *Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)*
12. *Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)*
13. *Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)*
14. *Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор*
15. *Жанабилов Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)*
16. *Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор*
17. *Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)*
18. *Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)*
19. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
20. *Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор*
21. *Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор*
22. *Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)*
23. *Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)*
24. *Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор*
25. *Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор*
26. *Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)*
27. *Мажейка Кипрас И., МЕАТР акад. (Мәскеу)*
28. *Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
29. *Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)*
30. *Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)*
31. *Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор*
32. *Рустемов Б.Т., жазушы-публицист*
33. *Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор*
34. *Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)*
35. *Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері*
36. *Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор*
37. *Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент*
38. *Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор*
39. *Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)*
40. *Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор*
41. *Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры*
42. *Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор*
43. *Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор*
44. *Тұрсынов С.Т., э.ғ.д., профессор*
45. *Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)*
46. *Усманов А., п.ғ.д., профессор*
47. *Усманов С.У., т.ғ.д., профессор*
48. *Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)*
49. *Шаукенова З.К., ә.ғ.д., профессор*
50. *Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)*
51. *Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. *Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
   Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
4. *Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)*
5. *Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК*
6. *Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор*
7. *Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор*
8. *Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)*
9. *Бабурин С.Н., д.ю.н, профессор (Москва)*
10. *Бисенов К.А., д.т.н., профессор*
11. *Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
12. *Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)*
13. *Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)*
14. *Гаипов З.С., д.п.н., профессор*
15. *Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)*
16. *Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)*
17. *Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)*
18. *Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор*
19. *Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор*
20. *Елешов Р., д.с-х.н., академик НАН РК*
21. *Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор*
22. *Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК*
23. *Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК*
24. *Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК*
25. *Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)*
26. *Идрисов Д.А., д.т.н., профессор*
27. *Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор*
28. *Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)*
29. *Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)*
30. *Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)*
31. *Кул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор*
32. *Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)*
33. *Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)*
34. *Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)*
35. *Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)*
36. *Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)*
37. *Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор*
38. *Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ*
39. *Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ*
40. *Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)*
41. *Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)*
42. *Оразалин Н.М., поэт-драматург*
43. *Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»*
44. *Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК*
45. *Султанов К.С., д.пол.н., профессор*
46. *Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ*
47. *Турсынов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави*
48. *Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба*

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. *Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор*
2. *Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор*
3. *Абишев Х.А., к.ю.н., доцент*
4. *Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор*
5. *Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель*
6. *Асангазы О., общественный деятель*
7. *Байменов А.М., к.тех.н., профессор*
8. *Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)*
9. *Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК*
10. *Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор*
11. *Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)*
12. *Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)*
13. *Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)*
14. *Жакып Б.О., д.фил.н., профессор*
15. *Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)*
16. *Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор*
17. *Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)*
18. *Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)*
19. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
20. *Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор*
21. *Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор*
22. *Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)*
23. *Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)*
24. *Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор*
25. *Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор*
26. *Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)*
27. *Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)*
28. *Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
29. *Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)*
30. *Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)*
31. *Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор*
32. *Рустемов Б.Т., писатель-публицист*
33. *Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор*
34. *Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)*
35. *Сапиев О.С., общественный деятель РК*
36. *Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор*
37. *Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент*
38. *Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор*
39. *Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)*
40. *Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор*
41. *Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ*
42. *Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор*
43. *Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор*
44. *Турсынов С.Т., д.э.н., профессор*
45. *Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)*
46. *Усманов А., д.п.н., профессор*
47. *Усманов С.У., д.т.н., профессор*
48. *Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)*
49. *Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор*
50. *Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)*
51. *Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)*

EDITORIAL BOARD:

1. *Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
2. *Abdrasylov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.*
3. *Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
4. *Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)*
5. *Alikperov H.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class*
6. *Asanov Zh. K.,Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan*
7. *Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.*
8. *Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.*
9. *Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
10. *Baburin S.N., Dr of Historical Sciences, Prof. (Moscow)*
11. *Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
12. *Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vicepresident, lawyer (Voronezh)*
13. *Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
14. *Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)*
15. *Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
16. *Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
17. *Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)*
18. *Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)*
19. *Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.*
20. *Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.*
21. *YeleshovR., Dr.of Agricultural Sciences, acad. NAS RK*
22. *Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.*
23. *Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK*
24. *Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK*
25. *Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK*
26. *Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
27. *KasimbekovM.B., Dr. of Political Sciences, Prof.*
28. *KozachenkoI.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)*
29. *Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)*
30. *Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)*
31. *Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
32. *Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
33. *Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
34. *Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)*
35. *Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)*
36. *Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
37. *Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.*
38. *Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA*
39. *Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU*
40. *Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
41. *Rustambayev M.Yu., Dr.of Law Sciences, Prof. (Tashkent) Orazalin N.M., poet, playwright*
42. *Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»*
43. *Sagadiev K.A., Dr.of Economic Sciences, academician of NAS RK*
44. *Siegmunt O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)*
45. *Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
46. *Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU*
47. *Tursynov Kh.M., Dr of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*
48. *Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., president of St. Petersburg International Criminological Club*

EDITORIAL COUNCIL:

1. *Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.*
2. *Abishev T.D., Candidate of Law Sciences*
3. *Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
4. *Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.*
5. *Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure*
6. *Asangazy O., public figure*
7. *BaimenovA.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.*
8. *Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)*
9. *Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan*
10. *Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
11. *Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-inchief (Moscow)*
12. *DanilovA.P.,Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Peterburg)*
13. *Dikayev S.U., Dr of Law, Prof. (St. Petersburg)*
14. *Zaripov Z.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Ryazan)*
15. *Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
16. *Zhanabilov N.Ye.,Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)*
17. *Zholdybay K., writer, publicist*
18. *Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
19. *Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)*
20. *Ivona Massaki, Prof. (Poland)*
21. *Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences*
22. *Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
23. *Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)*
24. *Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
25. *Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
26. *Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
27. *KuflevaV.N.,Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)*
28. *Mazheika Kipras I., academician of PANS(Moscow)*
29. *Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
30. *Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
31. *Moldabayev S.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Almaty)*
32. *Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
33. *Rustemov B.T., writer, publicist*
34. *Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.*
35. *Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
36. *Sapiyev O.S., public figure of RK*
37. *Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
38. *Seitzhanov A.A.,Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
39. *Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
40. *Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)*
41. *Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.*
42. *Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU*
43. *Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.*
44. *Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.*
45. *Tursynov C.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.*
46. *Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.*
47. *Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
48. *Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)*
49. *Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.*
50. *Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)*
51. *Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)*

“Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым”.
Александр Македонский

“Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр”.
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде). Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.

Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- **Байқау жеңімпаздары;**
- **Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;**
- **Білім мен ғылым мәселелері;**
- **Жас ғалымдар мінбері;**
- **Мерейтой;**
- **Айтулы шара;**
- **Рецензиялар, жаңа кітаптар.**

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекенжайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі:
5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	**проф. Лебедев С.Я.**	**ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05**
Мәскеу, ММУ:	**проф. Матвеева А.А.**	**ұялы тел.:+7 (916) 526-44-29**
Санкт-Петербург:	**доцент Данилов А.П.**	**ұялы тел: +7-911-963-13-91**
Рязань:	**проф. Зарипов З.С.**	**ұялы тел.: +7-960-5726474**
Краснодар:	**проф. Коняхин В.П.**	**ұялы тел.: +7-918-443 56 21**
Краснодар:	**доцент Куфлева В.Н.**	**ұялы тел.: +79184333395**
Киев:	**проф. Лиховая С.Я.**	**ұялы тел.: +7 380674469485**
Харьков:	**проф. Харченко В.Б.**	**ұялы тел.: +7 380932339968**
Ташкент:	**проф. Абдурасулова К.Р.**	**ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51**
Ташкент:	**проф. Абзалов Э.М.**	**ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01**
Душанбе:	**проф. Бахриддинов С.Э.**	**ұялы тел.: + 992907702120**
Бішкек:	**проф. Сыдыкова Л.Ч.**	**ұялы тел.: + 996555753058**
Бішкек:	**проф. Шамурзаев Т.Т.**	**ұялы тел.: + 996555789546**
Ярославль:	**проф. Иванчин А.В.**	**ұялы тел.: + 89106641313**
Ставрополь:	**проф. Кибальник А.Г.**	**ұялы тел.: +79624038213**
Ростов-на-Дону:	**проф. Бойко А.И.**	**ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17**
Екатеринбург:	**доцент Сергеев Д.Н.**	**ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54**
Томск	**проф. Андреева О.И.**	**ұялы тел.: +7 (905) 9903298**
Симферополь	**проф. Игнатов А.И.**	**ұялы тел.: +7 (978) 7736360**

Журнал редакциясының мекенжайы:
Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир илюдей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологиче- ских, педагогических и других наук.

Журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»** издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», **– Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей – Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

► Победители конкурса ► Имя в истории и науке
► Вопросы образования и науки ► Трибуна молодых ученых
► Юбилей ► Мероприятия
► Рецензии, новые книги ► Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал,** содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов,** внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: *Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.* ***Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!***

9) НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) Структура научной статьи:

1 индексы УДК и / или ББК; **пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом**

2 Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.

2.1 Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ

4 аннотация (из 3-4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 ключевые слова (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ пишется для статьи на казахском языке REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках.**

3) ***Статья*** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) ***Текст*** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) ***Ссылки*** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. ***Пример внутри тексто- вой библиографической ссылки:*** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. ***Например, в тексте:*** *«В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».*

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: *«Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/ K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).*

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: *URL:http://adilet.zan.kz/ rus/ docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) ***Библиографический список*** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: *Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб.пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. – М.: Бек, 1996. – 320 с.*

Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения влас-тей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018.Т. 18.№ 7. – С. 52-62.*

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире / Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: *Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. …докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.*

Пример оформления диссертации: *Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. …докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. – М., 2018. – 425 с.*

Нормативные правовые акты *не входят в Библиографический список.*

Библиографический список *должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.*

Библиографический список *должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».*

8) ***Статьи,*** *оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.*

9) ***Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.***

10) **Число авторов не должно превышать не более двух.**

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!
МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ.
МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:
Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!
Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Мәскеу:	**проф. Лебедев С.Я.**	**ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05**
Мәскеу, ММУ:	**проф. Матвеева А.А.**	**ұялы тел.:+7 (916) 526-44-29**
Санкт-Петербург:	**доцент Данилов А.П.**	**ұялы тел: +7-911-963-13-91**
Рязань:	**проф. Зарипов З.С.**	**ұялы тел.: +7-960-5726474**
Краснодар:	**проф. Коняхин В.П.**	**ұялы тел.: +7-918-443 56 21**
Краснодар:	**доцент Куфлева В.Н.**	**ұялы тел.: +79184333395**
Киев:	**проф. Лиховая С.Я.**	**ұялы тел.: +7 380674469485**
Харьков:	**проф. Харченко В.Б.**	**ұялы тел.: +7 380932339968**
Ташкент:	**проф. Абдурасулова К.Р.**	**ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51**
Ташкент:	**проф. Абзалов Э.М.**	**ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01**
Душанбе:	**проф. Бахриддинов С.Э.**	**ұялы тел.: + 992907702120**
Бішкек:	**проф. Сыдыкова Л.Ч.**	**ұялы тел.: + 996555753058**
Бішкек:	**проф. Шамурзаев Т.Т.**	**ұялы тел.: + 996555789546**
Ярославль:	**проф. Иванчин А.В.**	**ұялы тел.: + 89106641313**
Ставрополь:	**проф. Кибальник А.Г.**	**ұялы тел.: +79624038213**
Ростов-на-Дону:	**проф. Бойко А.И.**	**ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17**
Екатеринбург:	**доцент Сергеев Д.Н.**	**ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54**
Томск	**проф. Андреева О.И.**	**ұялы тел.: +7 (905) 9903298**
Симферополь	**проф. Игнатов А.И.**	**ұялы тел.: +7 (978) 7736360**

Адрес редакции журнала:
г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:
Акжанар
+7 778 515 99 50
(WhatsApp)

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С. Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции
39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия

41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я. Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

СОДЕРЖАНИЕ – МАЗМҰНЫ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Alayeva G.T., Duisenkul A.G.
USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN FORENSIC ACTIVITIES 20
Бисенгали Л.К., Конысбай Б. М.
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПРЕСТУПНОСТИ 24
Карипова А.И., Сайлаубай А.
КАРАНТИН, ИЛИ НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ АЛЬТЕРНАТИВНОГО РАЗРЕШЕНИЯ СПОРОВ В УСЛОВИЯХ САМОИЗОЛЯЦИИ 30
Килыбаев Н.А.
КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫС НЕГІЗДЕРІ – ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ КОДЕКСІНІҢ 180-БАБЫНДА ҚАРАСТЫРЫЛҒАН ҚЫЛМЫСТЫҢ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ 34
Койлыбаев М.Т.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҰЙЫМДАСҚАН ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ ТУРАЛЫ 39
Куттыгалиева А.Р., Бурибаев Е.А.
ҚАЗАҚСТАНДА ОТБАСЫН, АТА-АНА МЕН БАЛАНЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚАМСЫЗДАНДЫРУДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ 45
Makhanbetaliyeva M.M.
JUDICIAL DECISIONS AS A SOURCE OF INTERNATIONAL PUBLIC LAW 52
Мырзаханова М.Н., Сейтенова С.Ж.
СПЕЦИФИКА И ДИНАМИКА ЮРИДИЧЕСКОГО КОНФЛИКТА 56
Оңдашұлы Е., Оңдаш А.О.
ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕЛЕР ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН-АМЕРИКАНДЫҚ (САКСОНДЫҚ) ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 61
Ордалиев Т.С.
ГРАЖДАНСКАЯ ДЕЕСПОСОБНОСТЬ: ВОПРОСЫ ПРАВОПРИМЕНЕНИЯ 68
Сейтжанова Н.К.
МЕСТО ОЦЕНОЧНЫХ КАТЕГОРИЙ В СИСТЕМЕ УГОЛОВНОГО ПРАВА 72
Seralieva A., Utarova S.
PROBLEMS OF REPUBLIC OF KAZAKHSTAN OF APPLICATION IN MORTGAGE AS PREVENTIVE PUNISHMENT IN THE CRIMINAL PROCESS LEGISLATION 78
Темиржанова Л.А., Сагымбеков Б.Ж.
МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ ОПЫТ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КИБЕРПРЕСТУПНОСТИ 82
Тилеуканова Д.Т.
ШЕТ ЕЛДЕРДЕ БҰҚАРАЛЫҚ ІС-ШАРАЛАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ МЕН ӨТКІЗІЛУІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ 89
Тлеулесова Б.Т.
МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ЖЕКЕ МЕНШІКТІ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ РЕТТЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ ... 95
Turgunbay A.A.
PRACTICAL ASPECTS OF APPLICABLE LAW IN INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION 99
Усейнов М.И.
ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ НЕЗАКОННОГО ИЗГОТОВЛЕНИЯ САМОДЕЛЬНЫХ ВЗРЫВЧАТЫХ ВЕЩЕСТВ И ВЗРЫВНЫХ УСТРОЙСТВ 104

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Абилкасимова Г., Нурбаева А.Д.
БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ 111

Абилова О.А.
МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМ ПЕДАГОГТАРЫНЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ-АҚПАРАТТЫҚ МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ 116
Алдабердикызы А., Есенова Н.Б.
ПРИМЕНЕНИЕ ЦИФРОВОГО СТОРИТЕЛИНГА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ЦЕЛЯХ 120
Аширбаев Ш., Мурзагулова М.
ЖОҒАРЫ МЕКТЕП ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ ТҰРҒЫСЫНАН ЗЕРТТЕЙ ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ 124
Базарбекова Р.Ж.
ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ НАЧИНАЕТСЯ С САМОГО ДЕТСТВА 132
Едигенова А.Ж.
ДЕҢГЕЙЛІ БАҒДАРЛАМА НЕГІЗІНДЕ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫ СТУДЕНТТЕРІНЕ ҚОСЫМША КӘСІБИ БІЛІМ БЕРУДІ РЕФЛЕКЦИЯЛЫҚ ТАЛДАУ 136
Жақсылықова А.С., Жакипбекова С.С.
БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІНІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ 142
Жубатырова Б.Т.
БИЛИНГВИЗМ ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ ДЕФЕКТОЛОГТАРДЫҢ ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМЫТУ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ 146
Исаева К.Р., Тоқтыбаева Г.С.
ПЕДАГОГ МАМАНДАРДЫ ДАЯРЛАУДА ИНФОГРАФИКАНЫ КӨРНЕКІЛІК РЕТІНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗ 153
Құрақбай М.С., Султанова М.С.
КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ЖҮЙЕСІН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ 160
KereymaganbetovaZh.N., Taganova A.M.
THE USAGE OF FAIRY TALE THERAPY IN DEVELOPING THE CAPACITY AND RESOURCES OF CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL AGE 164
Молбасынова Ж.М., Бекметова А.К.
БІЛІМГЕРЛЕРДІҢ БОЙЫНДА КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚАСИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ 168
Makhambetova G.E., Duzbaeva R.M.
THE FORMATION OF SUCCESSFUL LEARNING AND THE DEVELOPMENT COMPETENCE OF STUDENTS' IN COMPUTER SCIENCE. 173
Mukanova N.Zh.
THE CREATION OF AN INTELLIGENT ASSISTANT WITH THE HELP OF DIALOG FLOW 178
Омарова М.К.
ОБРАТНАЯ СВЯЗЬ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ 182
Отарова Т.Н., Асылбекова М.П.
ТРАНСВЕРСАЛДЫ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК – ЗАМАНАУИ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰНДЫЛЫҒЫ 186
Өтелбаева А.К., Маметжанова Н.Х.
АҚПАРАТТАНДЫРУ ҒАСЫРЫНДАҒЫ ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ КОМПЬЮТЕРДІҢ ҚОЛДАНБАЛЫ ПРОГРАММАЛАРЫМЕН ДИДАКТИКАЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР ДАЙЫНДАУ ТӘСІЛДЕРІ. 190
Пузикова С.М., Ишигова И.Т.
ФАКТОРЫ МОТИВАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМОРАЗВИТИЯ СТУДЕНТОВ УНИВЕРСИТЕТА 194
Pirimjarov M.Kh., Kydyrova S.R.
MANAGING STUDENTS' INDEPENDENT WORK IN THE STUDY OF DESCRIPTIVE GEOMETRY IN HIGHER EDUCATION 201
Рахметова М.Т., Имангалиева М.А.
ОҚЫТУДА ФИЗИКА ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІ ПӘНДЕРІН КІРІКТІРУ МҮМКІНДІКТЕРІ 205
Садыкова С.А., Толегенова Г.Ғ.
СУЩНОСТЬ СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЯ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОГО СТАНОВЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ 211
Саипов А., Узахова А.К., Байбатшаева А.Е.
ҮЗДІКСІЗ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА КӘСІПТІК ОҚЫТУ ПЕДАГОГЫН ДАЯРЛАУДЫҢ ҒЫЛЫМИ – ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ 216

Саипов А., Куатова Ж.Ж., Абуов А.Е.
ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ
В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ ВУЗА 221
Саипов А., Тлемисова А. Д., Асанов Т.И.
БОЛАШАҚ КӘСІБИ ОҚЫТУ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ДАЯРЛЫҒЫ 225
Саипов А., Тлемисова А. Д., Асанов Т.И.
БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ДАЯРЛЫҚТАРЫН
МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ ҚАЖЕТТІЛІГІ 231
Сеитова А.Л., Ахметова А.И.
«МЕКТЕП-ЖОО» ЖҮЙЕСІНДЕ БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ САНА-СЕЗІМІН
ДАМЫТУ МӘСЕЛЕСІНІҢ РЕСЕЙЛІК ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ ҚАРАСТЫРЫЛУ ЖАҒДАЙЫ 237
Сейдуалиева А. Н., Стамбекова А.С.
КОЛЛАБОРАТИВТІ ОРТА НЕГІЗІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ 241
Sadykova S.A., Sarkulova Zh.K.
ORGANIZATIONAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS OF SPIRITUAL AND MORAL
FORMATION OF THE STUDENT'S PERSONALITY IN EXTRACURRICULAR ACTIVITIES 246
Sarkulova Zh.K., Sadykova S.A.
DIGITAL KAZAKHSTAN: APPLICATION OF DIGITAL AND INFORMATION TECHNOLOGIES
IN EDUCATION. 252
Ташкеева Г.К., Адилжан К.
ВЫЯВЛЕНИЕСУЩНОСТИПОНЯТИЯ «ФОРМИРОВАНИЕ» В ПЕДАГОГИКЕ 257
Тураева А.Т., Исаев М.С.
ТАРИХ ПӘНІ МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУДЫҢ ТАРИХИ-ӘДІСНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ
(1917-1937 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫ) 262
Шагирбаева Б.Қ.
ЖОО-ДА АКСИОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ 268

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Abnassirova A.K., Shakeeva A.S.
AMERICAN ENGLISH VS BRITISH ENGLISH 274
Анафинова М.Л., Кенжебекова Р.С.
НЕВЕРБАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА КОММУНИКАЦИЙ....277
Айтимов М.К. Қамзаева К.С.
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР БЕЙНЕСІ
(Қуаныш Жиенбайдың «Даңқ түрмесінің тұтқыны» романы негізінде)....282
Айтбенбетова А.К., Молдабаева З.М.
ӨТІРІК»-»ШЫНДЫҚ» КОНЦЕПТІ: ОППОЗИЦИЯСЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ
(Абай шығармалары негізінде)....290
Есжанова Г.Қ.
ТУРА ТОЛЫҚТАУЫШТЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ....294
Zhalgasbayeva G.D.
FEATURES OF THE TRANSMISSION IN THE HISTORY OF B. SOKPAKBAYEV
«MY NAME IS KOZHA»....298
Какжанова Ф.А., Жұман А.К.
АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ PERFECT АСПЕКТІСІНІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ШАҚ АРҚЫЛЫ БЕРІЛУІ....302
Кенжетаева Г.К., Булегенова И.Б.
ЭМОЦИЯ –ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР НЫСАНЫ РЕТІНДЕ 307
Қалибекұлы Т.
ҚЫТАЙ ТІЛІНІҢ ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ТЕРМИНДЕРДІҢ
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АУДАРМАСЫ ЖАЙЫНДА 312
Клунная В.О., Сатбаева А.Б.
ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ИНТЕРНЕТ-НОВОСТЕЙ 319
Knol M., Koken L., Omarova G.
USING MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE
AT NON – LINGUISTIC SPECIALTIES OF THE UNIVERSITY 324

Kuzembekova Zh.Zh., Mamyr A.U.
THE ROLE OF READING SKILLS ON DEVELOPING READING COMPREHENSION 327
Мазибаева Ж.О.
Т.АХМЕТЖАН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ РУХАНИ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ 334
Манасбаева Н.Ш., Сабитова Л.С.
МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДИМИНУТИВНЫХ АДЬЕКТИВОВ
В РАЗНОСТРУКТУРНЫХ ЯЗЫКАХ 341
Медетбекова П.Т., Кемелбек А.С.
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ «ЖАСТЫҚ ШАҚ» ҰҒЫМЫНЫҢ
ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....345
Мустафина М.А., Әбутәліп О.М.
ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЭМОЦИАЛЬНО-ЭКСПРЕССИВНОЙ ЛЕКСИКИ
В РЕЧЕВОМ СТИЛЕ.....350
Mirzakhmetova M.E., Atakhanov A.S.
PROBLEMS OF LEARNING ENGLISH LANGUAGE 355
Оңдашұлы Е., Тургалиева А.М.
МОДЕЛЬ СПЕЦИАЛИСТА В ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ИНОЯЗЫЧНОМ
ОБРАЗОВАНИИ У СТУДЕНТОВ СТАРШЕКУРСНИКОВ.....359
Рысқұлбек Д.Ж., Ермекова Т.Н.
ҚАЗАҚТЫҢ КӨШПЕНДІЛІК МӘДЕНИЕТІНДЕГІ СОКРАЛЬДЫ САНДАР ШЕРУІ.....364
Ryskeldina A.A.
OPPORTUNITIES OF APPLYING THE METHOD OF CRAMMING IN TEACHING
A FOREIGN LANGUAGE 368
Садуақас Н.А., Кушкимбаева А.С.
ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНДАҒЫ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫ ТУРАЛЫ.....374
Сатбекова А.А.
ЖОБАЛАЙ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ТІЛДІҢ ГЕНДЕРЛІК ТАБИҒАТЫ 379
Сэтенова С.К., Алшинбаева Ж.К.
ЗАМАНАУИ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ БАҒЫТТАРЫ.....384
Сейітбекова А.А.
ЖАҢА ӘЛІПБИ НЕГІЗІНДЕ ЖАҢА МАҒЫНА ҮСТЕГЕН АРАБ,
ПАРСЫ БІРЛІКТЕРІНІҢ ЛЕКСИКОГРАФИЯЛАНУЫ 389
Сеитова Г.А., Кунакова К.У.
ТЕХНИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚТАР СТУДЕНТТЕРІНЕ ШЕТТІЛДІК БІЛІМ БЕРУДІҢ
АЛҒЫШАРТТАРЫ 394
Сейітова Ш.Б., Доскеева Ш.А.
АЯГӨЗ ӨҢІРІ ТОПОНИМИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ НЕГІЗДЕР 400
Сейітова Ш.Б., Қасымова Ә.Ә.
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ АЯГӨЗ АУДАНЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫН ТОПТАСТЫРУ.....403
Salkynbai A.B., Anarbekova U.U.
AKHMET BAITURSYNULY – FOUNDER OF KAZAKH GRAMMATOLOGY 408
Sarkulova Zh.K., Tolegenova G.G.
COMPUTER TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING 414
Төреханова Р.А., Анесова У.Г.
ТІЛДЕГІ АНДРОЦЕНТРИЗМ: НЕГІЗГІ ҰҒЫМДАР МЕН ЗЕРТТЕУЛЕР 418
Tazhmukhanova R.B., Sadykova R.K.
DEVELOPMENT OF SPEAKING SKILLS FOR STUDENTS WITHIN
THE COMMUNICATIVE APPROACH IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING 423
Tleulesova Zh.B., Beknazarova U.U.
CONTRASTIVE ANALYSIS OF ADJECTIVES IN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES 427
Tolegenova G.G., Sarkulova Zh.K.
THEORETICAL BASIS OF SPECIALIZED TRANSLATION.....432
Tolegenova G.G., Sadykova S.A.
DISCOURSE AS A LANGUAGE ACTIVITY PROCESS.....437
Тұрысбекова Ә.Е.
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНДАҒЫ МЕНТАЛИТЕТ ҰҒЫМЫНЫҢ ӘБІШ КЕКІЛБАЕВ
ШЫҒАРМАЛАРЫНДА КӨРІНІС ТАБУЫ 441

Чалтикенова Л.
ТҮБІРГЕ СІҢІСКЕН ӨЛІ ЖҰРНАҚТАРДЫҢ ЕСЕБІНЕН ЖАСАЛҒАН СӨЗ НҰСҚАЛАРЫ, ОНЫ ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ 446
Читебаева С.Ж., Шевякова Т.В.
ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПРИ ПЕРЕВОДЕ РЕКЛАМНОГО МЕДИАДИСКУРСА: СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ 450

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Айдар А.М., Құлақмет Р.Т.
ДЫБЫС РЕЖИССУРАДАҒЫ АКУСТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ....458
Жумабекова Д.Ж., Сатыбалдинов А.С.
ЗИНАТАЙ РАХИМБАЕВА И ВАЛЕРИЙ СИЗИКОВ ПЕДАГОГИ – КОНТРАБАСИСТЫ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН....462
Нәсіпқан М., Салханова Ж.
ҚАЗАҚ АНИМАЦИЯСЫНЫҢ ЕРЕКШІЛІКТЕРІ....468
Нөгербек Б.Б., Салморбеккызы Б.
ҚАЗАҚ КИНОСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР БЕЙНЕСІН ҚҰРУДАҒЫ ЖАҢА МОДЕЛЬ (2000-2009) 472
Pirimjarov M.Kh., Tanirbergenova S.K.
MODERN RESEARCH METHODS FOR THE CONTENT OF CREATIVE WORKS OF FUTURE ARCHITECTS 476
Тукеева Ж.М.
РОЛИ И ОБРАЗЫ СОЗДАННЫЕ НАРОДНОЙ АРТИСТКОЙ КАЗ ССР РАУШАН БАЙСЕИТОВОЙ....480
Хакимов А.С., Муканов М.Ф.
ЭЛЕМЕНТЫ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО МЕТОДА В СТРУКТУРЕ ИГРОВОГО КИНО 487

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ – СОЦИАЛЬНАЯ НАУКА – SOCIOLOGICAL SCIENCE

Сигазиева К.М., Әзімбек А.Б.
ОЦЕНКА ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВКЛАДА ВОЛОНТЕРОВ (НА ПРИМЕРЕСОЦИАЛЬНОГО ПРОЕКТА «ЖЕНИС») 492

ФИОЛОСОФИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОСОФСКАЯ НАУКА – PHLOSOPHICAL SCIENCE

Петков-Буюклиев Н., Касымбергебаев Б.Т.
КРЕАТИВНОСТЬ И ФИЛОСОФИЯ 499

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS 503

ПІКІР – РЕЦЕНЗИЯ – REVIEW....509

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW SCIENCE

УДК 347

ALAYEVA GULNAZ TURSUNOVNA
associate professor of the Department of jurisprudence
and international law at Turan University

DUISENKUL AKZHAN GAZIZKYZY
1st year doctoral student of the faculty of
Humanities and law of Turan University

USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN FORENSIC ACTIVITIES

Түйін. *Қазіргі заманғы әлем сервистік қызметтердің, техникалық қолдаудың және сот жүйесі шеңберінде электрондық іс жүргізу процестеріне қызмет көрсететін басқа да құрылымдардың сапалы жұмысы маңызды рөл атқаратын өмірдің жаңа ережелерін талап етеді. «Төрелік» электрондық платформасы өзінің сенімділігін дәлелдеуге, өзіне жүктелген функцияларды нақты атқаруға, судьялар мен сот процестеріне қатысушылардың жұмысын жеңілдетуге тиіс.*

Сот ісін жүргізуді цифрландыру үлкен мүмкіндіктер ашады және іс жүзінде кемшіліктер жоқ. Сот процестерінің барынша қауіпсіздігін және ашықтығын қамтамасыз ете отырып, сот жүйесі мамандарына түсетін жүктемені төмендетіп, қағаз мұрағаттарын түсіре отырып, елеулі ақша қаражатын үнемдеп, іс жүргізуді электрондық форматқа көшіруді ең бастысы – азаматтардың сот жүйесіне деген сенімін арттырады.

Түйінді сөздер: *цифрландыру, сараптамалыққызмет, криминалистика, деректерқоры, сандық даму.*

Резюме. *Современный мир диктует новые правила жизни, в которой важную роль играет качественная работа сервисных служб, технической поддержки и других структур, обслуживающих процессы электронного делопроизводства в рамках судебной системы. Электронная платформа «Төрелік» должна доказать свою надёжность, чётко справляться с возложенными на неё функциями, облегчая работу судьям и участникам судебных процессов.*

Цифровизация судопроизводства открывает большие возможности и практически не имеет недостатков. Обеспечив максимальную безопасность и прозрачность судебных процессов, снизив нагрузку на специалистов судебной системы, разгрузив бумажные архивы, сэкономив значительные денежные средства, перевод делопроизводства в электронный формат осуществит главное – повысит доверие граждан к судебной системе в целом.

Ключевые слова: *цифровизация, экспертная деятельность, криминалистика, базы данных, цифровое развитие.*

Summary. *The modern world dictates new rules of life, in which an important role is played by high-quality work of service services, technical support and other structures that serve the processes of electronic records management within the judicial system. The electronic platform «Torelik» must prove its reliability, clearly cope with the functions assigned to it, facilitating the work of judges and participants in trials.*

Digitalization of legal proceedings opens up great opportunities and has almost no drawbacks. By ensuring maximum security and transparency of judicial processes, reducing the burden on the judicial system specialists, unloading paper archives, saving significant money, the transfer of records to electronic format will accomplish the main thing – increase the confidence of citizens in the judicial system as a whole.

Keywords: *digitalization, expert activity, forensic science, databases, digital development.*

At the present stage of development of civil society, digitalization technologies are increasingly being introduced into various aspects of its activities. The influence of modern scientific and technological progress

and the activities of forensic science did not escape. First of all, in our opinion, it should be noted that there is a double effect of digitalization of expert activity, expressed both in positive and in the presence of certain difficulties in its application.

Speaking about the positive impact of the digitalization of forensic science, of course, it should be noted the fact that access to information resources has significantly increased in the production of forensic science, how much easier the task of forensic experts in conducting search research, both in terms of time costs and Opportunities to investigate the expert task, taking into account the volume of information relevant at the time of the study and available in the territorial and temporal parameters.

The formation of databases on various aspects of the functioning of human development allows us to take into account and successfully use this information in the production of forensic research in practice, both to confirm our conclusions and in the process of generating research results. As a successful example of the use of digitalization in the production of forensic science, you can use the process of producing forensic examinations of trademarks in Kazakhstan.

The author of this article has been engaged in the study of trademarks since 1998, and therefore can trace the history of the emergence and establishment of the expert study of trademarks in their own practice. The first examinations examining trademarks appeared in Kazakhstan in the early years of independence, and they are due to their appearance by the rapid development of a market economy. The acquisition of sovereignty by the republic allowed the realization of the possibility of many foreign companies entering the country's domestic market. Naturally, exploring a new market for themselves in the Central Asian region, investors represented by large foreign companies were very interested in properly protecting and protecting their intellectual property from unfair copying or illegal use.

Therefore, in the transitional phase of the economy from planned to market, violations in the field of intellectual property began to grow. According to the Constitution of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan positions itself as a rule-of-law state, therefore, the main task for law enforcement agencies and the country's court is to ensure the rule of law and protect the rights of its citizens. Appeals to the courts to protect their exclusive rights of intellectual property owners appeared in 1998. As the first examination, there was an appeal on recognition of trademarks, packaging and labeling of Sary-Aghash mineral water belonging to Asem-Ai LLP and Nazik LLP as similar to the extent of confusion. Now the production of this type of forensic practice has become widespread, the forensic expert methodology of the author of this article has been developed and is successfully functioning Alaeva G.T. «The methodology of forensic expert examination of establishing the identity or similarity to the degree of confusion of trademarks», entered into the State Register of forensic expert methods of the Center for Forensic Expertise of the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan, on the basis of which this type of expert research is being carried out now in the republic [URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/ K950001000].

It took a long time to obtain the security documents required for an expert study, applicants, entrepreneurs, parties to the process did not always possess the necessary documents, either in the wrong quantity or in the quality that was required to conduct a forensic examination of trademarks. For example, their color or color combination plays an important role in the study of trademarks, therefore, black-and-white copies of security documents cannot be sent for examination if the marks are declared and protected in color. Trademarks are considered registered if the information on their registration is included in the Industrial Property Bulletin, the printed body of the authorized body in the field of intellectual property of the National Institute of Intellectual Property of the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan. Extracts from this publication were also not always provided for expert examination by the body appointing the examination or participants in the process.

The process of requesting, filing a petition, feedback and expectation of a result that is not always positive, significantly delayed the process of appointing and conducting a forensic examination in general, and sometimes served as the basis for the return without execution of materials, which negatively affected the image of the republic to foreign investors acting as parties to the legal proceedings and trademark holders whose rights were considered infringed.

With the adoption of the State Program «Digital Kazakhstan» dated 12/12/2017, all government departments were involved in the «Digitalization of the activities of state bodies», in its section 3.2 notes, «This program sets ambitious goals for digitalizing the activities of state bodies. To implement these goals, a support infrastructure will be created in the form of adapted legislation, measures to support business, education and science, simplifying business procedures, and reducing transaction costs when interacting with the state.

The National Institute of Intellectual Property also did not stand aside from the transformations of Kazakhstani society. As a result, for the first time in Kazakhstan, digitized information on the protection documents issued by the National Patent Office appeared on the official website of this body: State registers of inventions, utility models, industrial designs, trademarks, appellations of origin, selection achievements of the Republic of Kazakhstan[URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z000000132].

Access to the State registers of intellectual property protected in Kazakhstan is now free, unlimited, and does not require special passwords and payment. Previously, access to this information was partially free in nature, so it took a lot of time to get it at the National Library of Special Species, then with the development of computerization this information could be obtained in electronic form, but only by special permissions and paid requests through patent attorneys.

Now, when examining intellectual property objects, in particular trademarks, it is very easy for a forensic expert, and most importantly, really reliable, you can study the data from the State registers, which provides the necessary official information on the terms, names, classes of ICSTUs, trademark holders, and not only copyright holders, but also licensees, are presented with good, high-quality images of trademarks, their natural, claimed and subject to protection color scheme.

Information about entering the print media also has an active link through which you can go to the pages of the Industrial Property electronic newsletter, make sure that there are publications, and remove the data necessary for the study with the appropriate link to the source.

At the present stage, a new legal norm has appeared in Kazakhstan requiring all applicants to register trademarks to place applications on the portal in order to enable interested parties and copyright holders to notify the authorized body in advance of their objection to the registration of trademarks, which are confusingly similar to their trademarks, which avoids unfair competition and the production of forensics in a pre-trial format.

«The digitalization process today affects almost all countries of the world. At the same time, each country itself determines the priorities of digital development. More than 15 countries of the world are currently implementing national digitalization programs.» Forensic science activity in Kazakhstan actively absorbs all modern technological innovations, allowing to make accessible, transparent and conscientious forensic research process. Separately, it should be noted the digitalization of the judicial system of Kazakhstan, in particular the digital platform «Trial Cabinet» of the Supreme Court of Kazakhstan. This information service was launched in 2014 and enables interested parties, i.e. citizens, their representatives and lawyers to file a lawsuit in electronic form with the court, petitions of the parties, appeals and petitions for review in cassation, pay the state fee online, have access to procedural documents. The activities of the «Trial Cabinet» of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan contribute to the simplification, acceleration of paperwork, avoiding paperwork. Accordingly, the process of filing the applications of the forensic expert with the relevant courts has been simplified, in the framework of the judicial proceedings of which the assigned forensic examination is carried out [3//Burdina E. V. Journal of Socio-political thought. 3, 2013. Pp. 64-68].

The state program «Digital Kazakhstan» has also embraced the digitalization of the internal activities of state bodies, as it states, «to ensure a reliable legal environment and rigorous protection of the rights and freedoms of citizens, the interests of legal entities and the state, a holistic, global digitalization of this direction is required. As part of this work, an «electronic case» will be introduced, consisting of five related components: electronic complaints from citizens, a unified register of subjects and objects of inspections, a unified register of administrative proceedings, an electronic criminal case, and an analytical center.» Since January 2018, the first electronic criminal cases appeared in Kazakhstan, they already use electronic forms of the performed forensic examinations, in connection with which the efficiency in the transfer of expert information, its assessment and accelerated implementation of the evidence in criminal cases is implemented, which, taking into account the procedural deadlines Detention and detention is of great importance.

Thus, it can be stated that the digitalization process significantly accelerates the time frame for the production of expertise, the process of approving the receipt of the necessary documents and objects when ordering the expertise, its production and delivery of the finished study.

The difficulties in implementing the digitalization of forensic science are associated with two factors:

1) not always, and not yet everywhere, there is a technical possibility of using the Internet, this is due to financing for these services and the need to purchase licensed software products;

2) requires systematic training of experts in terms of computer literacy, knowledge and skills in operating in existing databases, service programs.

The modern world dictates new rules of life, in which an important role is played by high-quality work of service services, technical support and other structures that serve the processes of electronic records management within the judicial system. The electronic platform «Torelik» must prove its reliability, clearly cope with the functions assigned to it, facilitating the work of judges and participants in trials.

Digitalization of legal proceedings opens up great opportunities and has almost no drawbacks. By ensuring maximum security and transparency of judicial processes, reducing the burden on the judicial system specialists, unloading paper archives, saving significant money, the transfer of records to electronic format will accomplish the main thing – increase the confidence of citizens in the judicial system as a whole.

REFERENCES:

1. Constitution of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]: «Kazakhstanskaya Pravda» dated September 8, 1995; Bulletin of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, 1996, no. 4, article 217 (with amendments). and add., as amended by the Laws of the Republic of Kazakhstan from 07.10.98 № 284-I; from 21.05.07 № 254-III; from 02.02.11 № 403-IV). Access from the IPS of normative legal acts «Edtech». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/ K950001000

2. «On the judicial system and the status of judges of the Republic of Kazakhstan» [Electronic resource]: constitutional law of the Republic of Kazakhstan dated December 25, 2000 No. 132 (with amendments). and additions made by the Constitutional laws of the Republic of Kazakhstan dated 11.12.06, No. 199-III, from 17.11.08, No. 80-IV, from 29.12.10, No. 370-IV, from 16.02.12, No. 559-IV, from 04.07.14, No. 232-V, from 07.11.14, No. 245-V, from 31.07.15, No. 340-V, from 31.07.15, No. 341-V, from 04.12.15, No. 437-V). Access from the IPS of normative legal acts «Edtech». URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z000000132

3. Development of philosophical and legal ideas about the independence of judges and the independence of courts as factor of formation of bodies of the judicial community [Electronic resource]: Burdina E. V. Journal of Socio-political thought. 3, 2013. Pp. 64-68

УДК 343.93

БИСЕНГАЛИ ЛИЛИЯ КОНЫСБАЙ
доктор PhD, и.о. доцента
Кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

КОНЫСБАЙ БАКЫТГУЛ МЕНЛЕНКЫЗЫ
доктор PhD, старший преподаватель
Кафедра таможенного, финансового и экологического права
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Түйін. *Осы бапта автор экономикалық қылмыстың алдын алу мәселелерін қарастырады. Қазіргі уақытта экономикалық қылмыстық құқық бұзушылықтар жасаудың жаңа тәсілдерін дамыту процестері, сондай-ақ зерттелетін салада құқыққа қарсы әрекеттердің принципті жаңа түрлерінің пайда болуы байқалады, бұл басқару процестерін заңнамалық реттеудегі кемшіліктердің, уәкілетті тұлғалардың қаржы ресурстарын пайдалануының, экономикалық процестерге тиімді мемлекеттік бақылаудың болмауының куәсі болып табылады.*

Экономиканы жүйелі реформалаумен сипатталатын Қазақстан Республикасының қазіргі даму кезеңі жағдайында экономикалық қылмыстың тиімді алдын алу проблемасы ерекше маңызға ие және саяси мәнге ие болады, бұл таңдалған зерттеу тақырыбының өзектілігіне себепші болады.

Түйінді сөздер*: экономикалық қылмыстылық, қарсы әрекетшілік, қылмыстық-құқықтықшаралар, экономикалыққызмет.*

Резюме. *В настоящей статье автор рассматривает вопросы предупреждения экономической преступности. На настоящий момент наблюдаются процессы развития новых способов совершения экономических уголовных правонарушений, а также появление принципиально новых видов противоправных деяний в исследуемой сфере, что свидетельствует о недостатках в законодательном регулировании процессов управления, использовании финансовых ресурсов уполномоченными лицами, отсутствием эффективного государственного контроля над экономическими процессами.*

В условиях современного этапа развития Республики Казахстан, характеризующегося системным реформированием экономики, проблема эффективного предупреждения экономической преступности приобретает особую важность и политическую значимость, что обусловливает актуальность выбранной темы исследования.

Ключевые слова*: экономическая преступность, противодействие, уголовно-правовые меры, экономическая деятельность.*

Summary. *In this article, the author considers the issues of economic crime prevention. At the moment, there are processes of development of new ways of committing economic criminal offenses, as well as the emergence of fundamentally new types of illegal acts in the studied area, which indicates shortcomings in the legislative regulation of management processes, the use of financial resources by authorized persons, and the lack of effective state control over economic processes.*

In the conditions of the current stage of development of the Republic of Kazakhstan, characterized by systemic economic reform, the problem of effective prevention of economic crime is of particular importance and political significance, which determines the relevance of the chosen research topic.

Keywords*: economic crime, counteraction, criminal legal measures, economic activity.*

Введение

Сложившаяся в конце XX – начале XXI века в Республике Казахстан ситуация свидетельствует о том, что произошедшие процессы реформирования экономики и экономический кризис оказали существенное негативное влияние на состояние, структуру и динамику экономической преступности.

В настоящей статье авторами рассмотрены вопросы предупреждения экономической преступности.

Предупреждение преступности – это, прежде всего, воздействие на ее причины, выявление преступников и оказание на них предупредительного, исправительного воздействия.

Особая общественная опасность экономической преступности заключается в том, что она подрывает экономическую безопасность государства, способствует развитию теневой экономики. Данные обстоятельства обусловливают необходимость ее эффективного предупреждения.

Основная часть

В настоящее время существует большое количествотерминов, которыми обозначаютв теориии практики процесс реагирования напреступность.

На наш взгляд, контроль, предупреждение, профилактика преступности, а также борьба с преступностью выступают элементами противодействия преступности. Именно термин «противодействие преступности» наиболее точно и полно охватывает весь комплекс мероприятий, оказывающих воздействие на преступность с целью ее уничтожения.

Ю.М. Антонянотмечает, что в процессе осуществления предупредительной деятельности можно выделять некоторые автономные направления активности государства и общества, а также отдельных граждан – «борьба», «предупреждение» и «профилактика» [Антонян, 2004, с. 141].

На наш взгляд,существующие способы реагирования на преступность можно представить в виде системы противодействия преступности, которая включаетвсебя меры профилактического предупредительного воздействия, как на отдельные преступления, так и на преступность в целом.

Такая система должна включать в себя средства, способы и приемы которые применяют не только правоохранительные органы, но и органы местного самоуправления, общественные и иные организации, а также сами граждане. Необходимо отметить, что для реализации механизма противодействия преступности необходимо приложить значительные усилия, не только со стороны государства, но и общества, отдельных его индивидов. Определенный результат противодействия может быть достигнут только на основе использования широкого комплекса общесоциальных и специальных предупредительных мер [Майоров, 2014, с. 160].

При этом выделяются следующие признаки»противодействия преступности»:

– это особая деятельность органов государственной власти, институтов гражданского общества, отдельных организаций и физических лиц, в пределах полномочий каждого из них, направленная против преступных посягательств;

– цель – минимизация и/или ликвидация последствий преступной деятельности;

– противодействие может осуществляться, как по средствам ранней предупредительной деятельности, направленной на установление и устранение выявленных причин противоправной (преступной) деятельности, так и по средствам борьбы, направленной на выявление, предупреждение, профилактику, пресечение, раскрытие и расследование преступлений.

Таким образом, противодействие преступности представляет собой комплекс мероприятий по обеспечению безопасности интересов государства, общества и граждан, которыезаключаются в разработке и реализации системы целенаправленных мер по воспрепятствованию возникновению причин преступлений, условий, которые способствуют их совершению, а также их выявлению, предотвращению и пресечению, путем профилактики и предупреждения преступлений.

Своевременная профилактическая предупредительная деятельность, которая направлена на выявление и последующее устранение причин противоправной (преступной) активности, борьба с преступностью как таковая, направленная на выявление, предупреждение, пресечение, раскрытие и расследование преступлений выступают способами достижения целей противодействия преступности.

К субъектам противодействия преступности относятся органы государственной власти, органы местного самоуправления, институты гражданского общества в пределах их полномочий. Объектом выступает преступность, как негативное социальное явление, а также лица, совершающие противоправные деяния и иные правонарушения [Гришанин, 1996, с. 87].

В рамках настоящей работы мы рассматриваем проблемы противодействия экономической преступности, целью которого является повышение уровня защищенности личности, общества и государства, а также уменьшение уровня преступности и удержание ее на определенном уровне (контроль), минимизация и (или) ликвидации последствий преступной деятельности.

В первую очередь, рассмотрим уголовно-правовые меры противодействия экономической преступности, которые представляют собой многогранную деятельность, базирующуюся на уголовном законе, осуществляемую субъектами, обладающими полномочиями по применению уголовного закона.

К основаниям применения мер уголовно-правового воздействия относятся:

– совершение уголовного правонарушения;

– выявление реальной опасности совершения уголовного правонарушения (обнаружение умысла на совершение, приготовления, покушения на уголовное правонарушение);

– необходимость уголовно-правового предупреждения уголовных правонарушения.

Уголовно-правовое воздействие, бесспорно, не ограничивается только непосредственным применением норм уголовного законодательства к лицам, виновным в совершении уголовного правонарушения. Оно предполагает более широкий круг элементов, которыми признаются:

– уголовно-правовые меры предупреждения уголовных правонарушений;

– уголовно-правовые меры пресечения уголовных правонарушений (необходимая оборона, причинение вреда при задержании лица, совершившего уголовное правонарушение, привлечение к ответственности за приготовление или покушение на уголовное правонарушение, своевременное применение уголовно-правовых запретов с двойной превенцией);

– уголовно-правовые меры реализации ответственности.

Все перечисленные элементы взаимосвязаны**,** в связи с чем, при исследовании какого-либо одного из них, мы будем в большинстве случаев обосновано затрагивать и другие из обозначенного круга.

Обращаясь к уголовно-правовым мерам предупреждения экономических уголовных правонарушений перечислим основные из них: пропаганда уголовного законодательства, мотивация правонарушителей к добровольному отказу от завершения начатого уголовного правонарушения, побуждение правонарушителей к деятельному раскаянию. Также в эту группу включают содействие социальной адаптации лиц, совершивших уголовные правонарушения [Майоров, 2014, с. 29].

Существуют различные способы пропаганды уголовного законодательства в Республике Казахстан, а именно: посредством проведения индивидуальной воспитательной и разъяснительной работы с гражданами, выступлений перед населением, с использованием прессы, радио, телевидения, компьютерных линий связи и т.д.

Нельзя не отметить, что наиболее важным элементом уголовно-правовых мер противодействия экономической преступности, как и преступности в целом, выступает качественный уголовный закон, соответствующий требованиям современного этапа развития государства, охраняющий именно те общественные отношения, которые нуждаются в уголовно-правовой охране. При этом особое внимание должно уделяться структуре, содержанию, конструкции уголовно-правовых норм, устанавливающих ответственность за совершение уголовных правонарушений в сфере экономической деятельности.

На данный момент в Республике Казахстан, в силу отсутствия соответствующей уголовно-правовой нормы, правоохранительные органы в случае обращений пострадавших организаций занимают позицию о гражданско-правовой природе данных отношений и необходимости решения возникающих проблем путем гражданско-правовых мер.

Однако, субъекты предпринимательства, недобросовестно исполняющие взятые на себя обязательства по гражданско-правовым сделкам, причиняют ущерб не только отдельным организациям, но и казахстанской экономике в целом, так как пострадавшие компании несут убытки, теряют свою стабильность, рентабельность, что приводит к уменьшению поступающих в бюджет налогов, и снижению роста экономики.

В связи с вышеназванными обстоятельствами, на наш взгляд необходимо установить уголовную ответственность за уклонение от исполнения денежных обязательств, дополнив УК РК статьей 245-1 в следующей редакции:

«245-1. Умышленное неисполнение денежного обязательства

Умышленное неисполнение денежного обязательства, если это деяние повлекло или могло повлечь причинениекрупного ущербагражданину, организации или государству, -

наказывается штрафом в размере неисполненного денежного обязательства либо ограничением свободы на срок до трех лет, либо лишением свободы на тот же срок, с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до трех лет.

2. То же деяние, совершенное:

1) неоднократно,

2) группой лиц по предварительному сговору, –

наказывается штрафом в размере двукратной суммы неисполненного денежного обязательства либо ограничением свободы на срок до пяти лет, либо лишением свободы на тот же срок, с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до трех лет.

3. Деяния, предусмотренные частями первой или второй настоящей статьи, совершенные преступной группой либо в особо крупном размере, –

наказываются штрафом в размере трехкратной суммы неисполненного денежного обязательства либо лишением свободы на срок от пяти до восьми лет с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до трех лет.

Примечание. Лицо, впервые совершившее деяние, предусмотренное настоящей статьей (за исключением деяния, совершенного преступной группой), освобождается от уголовной ответственности в случае добровольного исполнения денежного обязательства».

По нашему мнению, введение вышеуказанной статьи в УК РК продиктовано происходящими в сфере предпринимательства процессами, когда добросовестному участнику отношений приходится прикладывать значительные усилия для получения причитающихся денежных сумм, а правоохранительные органы не могут оказать им содействие ввиду отсутствия соответствующей уголовно-правовой нормы.

Следующей уголовно-правовой мерой противодействия экономической преступности, согласно нашей позиции, должно стать расширение применения такого вида штрафа, предусмотренного ч.1 ст.41 УК РК 2014 г., как штраф в размере, кратном сумме или стоимости взятки, сумме переданных денег, или стоимости переданного имущества, или сумме полученного дохода либо сумме не поступивших платежей в бюджет к ряду уголовных правонарушений в сфере экономической деятельности.

Так, по нашему мнению, возможно применение вышеуказанного вида штрафа к следующим составам с изложением санкции в соответствующей редакции:

– ч.2 ст.217 «наказываются штрафом в размере трехкратной суммы полученного дохода либо ограничением свободы на срок от трех до семи лет либо лишением свободы на тот же срок, с конфискацией имущества, с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до трех лет»;

– ч.2 ст.218 «наказываются штрафом в трехкратном размере стоимости легализованного имущества либо ограничением свободы на срок до пяти лет, либо лишением свободы на тот же срок, с конфискацией имущества»;

– ч.2 ст.219 «наказывается штрафом в двухкратном размере кредита, либо ограничением свободы на срок до двух лет, либо лишением свободы на тот же срок»;

– ч.1 ст.222 «наказывается штрафом в размере полученного дохода либо привлечением к общественным работам на срок до ста двадцати часов, либо арестом на срок до сорока суток»;

– ч.2 ст.222 «наказывается штрафом в размере полученного дохода либо исправительными работами в том же размере, либо привлечением к общественным работам на срок до девяноста часов, либо арестом на срок до сорока суток»;

– ч.1 ст.234 «наказывается штрафом в размере стоимости товаров или иных незаконно перемещенных предметов либо привлечением к общественным работам на срок до ста пятидесяти часов, либо арестом на срок до сорока пяти суток, с конфискацией имущества или без таковой»;

– ч.2 ст.234 «наказывается штрафом в размере двукратной стоимости товаров или иных незаконно перемещенных предметов либо ограничением свободы на срок до трех лет, либо лишением свободы на тот же срок, с конфискацией имущества»;

– ст.235: «наказывается штрафом в размере невозвращенных средств либо ограничением свободы на срок от трех до пяти лет, либо лишением свободы на тот же срок»;

– ч.1 ст.236 «наказывается штрафом в размере неоплаченных таможенных пошлин, таможенных сборов, налогов, специальных, антидемпинговых, компенсационных пошлин, пеней, процентов либо привлечением к общественным работам на срок до ста пятидесяти часов, либо арестом на срок до сорока пяти суток»;

– ч.2 ст.236 «наказывается штрафом в двукратном размере неоплаченных таможенных пошлин, таможенных сборов, налогов, специальных, антидемпинговых, компенсационных пошлин, пеней, либо ограничением свободы на срок до двух лет, либо лишением свободы на тот же срок»;

– ч.3 ст.247 «наказываются штрафом в двукратном размере стоимости полученного вознаграждения льгот или услуг имущественного характера, либо ограничением свободы на срок до двух лет, либо лишением свободы на тот же срок, с конфискацией имущества или без таковой, с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до трех лет».

Введение вышеуказанных изменений в уголовный закон, на наш взгляд, повысит эффективность применения штрафа как альтернативного лишению свободы наказания, что соответствует степени об-

щественной опасности уголовных правонарушений в сфере экономической деятельности, в результате совершения которых наступают экономические последствия, а также позволит повысить эффективность предупредительной функции уголовного закона.

Однако, мы не можем не отметить, что спорным является вопрос обоснованности не применения к экономическим преступникам наказаний, связанных с лишением свободы. Позицию законодателя озвучил заместитель Генерального прокурора Республики Казахстан М. Ахметжанов: «чтобы снизить давление на бизнес, по экономическим преступлениям не будем брать под стражу. Они не опасны для жизни людей».

То есть для казахстанского законодателя основным критерием для применения лишения свободы к преступникам является опасность для жизни людей. Бесспорным является тот факт, что жизнь человека является наибольшей ценностью, и подлежит особой уголовно-правовой охране, но достаточным ли наказанием для экономических преступников являются наказания, не связанные с лишением свободы?

Как было отмечено ранее, для лиц, совершающих уголовные правонарушения в сфере экономической деятельности, характерна корыстная направленность, желание получить максимальную выгоду, и не будет ли применение так называемых «экономических наказаний» в виде штрафа дополнительным стимулом получения большей прибыли от преступной деятельности?

Ведь теперь лицо, совершая экономическое уголовное правонарушение, осознает, что у него будет возможность заплатить штраф, сумма которого в ряде случаев является меньше полученного преступным путем дохода, и избежать лишения свободы и волей неволей он будет задумываться о необходимости создать так называемую «подушку безопасности» в установленном размере штрафа на случай, если его деятельность будет обнаружена…

И совсем другая ситуация, на наш взгляд, будет складываться при установлении штрафа в размере, кратном сумме полученного дохода, ведь лицо будет осознавать, что в случае привлечения к уголовной ответственности он не только потеряет полученный преступным путем доход, но и вынужден будет оплатить штраф в превышающем данный доход размере, что, в свою очередь, положительно скажется на снижении уровня экономической преступности в Республике Казахстан.

На протяжении последних десятилетий лет дискуссионным является вопрос введения в Республике Казахстан уголовной ответственности юридических лиц.

Так, вопрос об уголовной ответственности юридических лиц в Казахстане поднимался еще при разработке первого УК РК в 1997 году, но тогда данное нововведение было воспринято отрицательно, и было снято.

В тот период времени вице-министр юстиции Ж.С. Елюбаев говорил: «В частности, в первых версиях я уже сегодня подчеркивал, разработчики, ряд наших ученых, предлагали, чтобы была предусмотрена уголовная ответственность юридических лиц. В дискуссиях, спорах мы все же решили повременить с введением в Уголовный кодекс ответственности юридических лиц. Дай Бог нам хотя бы разобраться на сегодняшний день с физическими лицами, а потом уж с юридическими, если в этом будет необходимость.

Более того, я должен сказать, что вопрос привлечения юридических лиц к уголовной ответственности требует дальнейшей теоретической проработки в нашем государстве, и не только в нашем государстве. Когда она будет наиболее фундаментально рассмотрена, возможно, вы пойдете по этому пути» [Мухамеджанов, 2011, с. 30].

Существует ряд причин, способствующих обсуждению необходимости введения в Республике Казахстан уголовной ответственности юридических лиц.

Так, в странах с англосаксонской системой права, давно существует уголовная ответственность юридических лиц.

Впоследствии эти положения стали включаться в международные документы и через них имплементироваться в уголовное законодательство стран с континентальной системой права.

Заключение

Таким образом, для эффективного противодействия экономической преступности необходимо применение уголовно-правовых мер, которые могут быть выражены в расширении сферы применения наказания в виде штрафа кратного сумме нанесенного ущерба, а также введения уголовной ответственности за умышленное неисполнение денежного обязательства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Антонян Ю.М. Криминология: избранные лекции. – М.: «Логос», 2004. – 448 с.

2. Майоров А.В. Виктимологическая модель противодействия преступности: монография. – М.: Юрлитинформ, 2014. – 224 с.

3. Гришанин П.Ф. Меры уголовно-правового воздействия на преступность и их реализация органами внутренних дел: Лекция. – М., 1996. – 53 с.

4. Майоров А.В. Противодействие преступности – приоритетное направление в уголовной политике государства // Вопросы современной юриспруденции: сб. ст. по матер. XXXIV междунар. науч.-практ. конф.– Новосибирск: СибАК, 2014.– № 2(34). – С.86-92.

5. За экономические преступления в Казахстане не будут брать под стражу – замгенпрокурора РК //https://zonakz.net/2017/10/16/za-ekonomicheskie-prestupleniya-v-kazaxstane-ne-budut-brat-pod-strazhu-zamgenprokurora-rk/

6. Мухамеджанов Э. К вопросу об уголовной ответственности юридических лиц по УК РК // Юрист. – №5. – 2011. – С.30-33.

УДК 341.382

КАРИПОВА АСЕЛЬ ИСЕНГЕЛЬДИЕВНА
кандидат юридических наук, доцент
Университет «Туран-Астана»

САЙЛАУБАЙ АСЕЛЬ
магистрант
Кафедры «Национальное и международное право»
Университета Туран-Астана

КАРАНТИН, ИЛИ НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ АЛЬТЕРНАТИВНОГО РАЗРЕШЕНИЯ СПОРОВ В УСЛОВИЯХ САМОИЗОЛЯЦИИ

Түйін. *Мақалада ARS әдістерінің мәселелері қарастырылған. Интернеттегі дауларды бизнестің де, мемлекеттік деңгейде де шешудің артықшылықтары қарастырылады. Интернеттегі «ARS» -ті шет елдерде қолдану мысалдары келтірілген.*

Түйінді сөздер: *карантин, дауларды баламалы шешу, сот, дауларды онлайн режимінде шешу, медиация, келіссөздер.*

Резюме. *В статье затрагиваются вопросы способов АРС. Рассматриваются преимущества онлайнурегулирования споров, как в сфере бизнеса, так и на уровне государства. Даны примеры применения онлай «АРС» в зарубежных странах.*

Ключевые слова: *карантин, альтернативное разрешение споров, суд, онлайн регулирование споров, посредничество, переговоры.*

Summary. *The article addresses the issues of ARS methods. The advantages of online dispute resolution, both in business and at the state level, are examined. Examples of the use of online «ARS» in foreign countries are given.*

Keywords: *quarantine, alternative dispute resolution, court, online dispute resolution, mediation, negotiations.*

После обретения Республикой Казахстан суверенитета, развитие государства и демократической системы в стране было неразрывно связано с формированием и реформированием правового поля, в том числе и судебной системы [Мамежанова М., 2014, с.102].

После III Съезда Судей РК, 6 июня 2001 года, наше государство взяло курс на развитие судебной системы, отвечающей потребностям цивилизованного общества. Вместе с рядом других нововведений был сделан первый шаг к применению в Казахстане альтернативных государственной судебной системе способов разрешения споров [Назарбаев Н.А., 1996, с.153].

В Республике Казахстан, суды рассматривают и разрешают ежегодно около полумиллиона гражданских дел, вытекающих из конституционных, административных, гражданских, жилищных, семейных, трудовых, земельных и иных правоотношений, которые затрагивают жизненно важные интересы широких слоев населения, а также организаций и государства [По материалам ВС РК к VI Съезду Судей РК] .

Судебная защита прав рассматривается как наиболее универсальная, но, с практической точки зрения, она обладает и рядом недостатков, компенсировать которые позволяют именно несудебные, альтернативные формы защиты.

На сегодняшний день ситуация в Казахстане, как и во всем мире –экстраординарная. С 16 марта 2020 года приняты радикальные меры, чтобы замедлить распространение COVID-19.

Добровольно-принудительный домашний карантин (самоизоляция) – одна из таких радикальных мер. Эта исключительная ситуация тяжело сказывается на людях.

Каковы последствия карантина? И как это отразилось на жизни людей, а именно в семейных, культурных, трудовых и правовых взаимоотношениях.

По всей стране ограничено, либо полностью запрещено проведение досуговых, спортивных и других массовых мероприятий. И это затронуло повседневную жизнь каждого гражданина.

Все люди – разные, и по-разному реагируют на стресс и испытания, находясь в вынужденном, почти круглосуточном общежитии.

Количество преступлений одной категории уменьшаются, другой категории растут.

Результаты вынужденного заточения: увеличение обращений по категории семейно-бытового насилия, бытовые ссоры и рукоприкладство, нарушение режима карантина. Соответственно увеличилось количество обращений в административный суд, и гражданские суды по бракоразводным заявлениям.

Все суды работают в особом режиме, до окончания карантина. Следовательно, это означает почти всеобщий перенос судами слушания дел. Потребность в своевременном решении споров в судах и их своевременном урегулировании не исчезает. И с продлением сроков карантина, трудно спрогнозировать, сколько еще продлятся введённые ограничения, как будут справляться суды с нагрузкой после карантина из-за обилия перенесенных слушаний в период его действия.

Сложившаяся ситуация с введенными ограничениями вносит много корректив в отношения и с деловыми партнерами, деловыми сделками и нарушением сроков выполнения обязательств и потребность в урегулировании споров относительно невыполнения договоров является крайне высокой [Аболнин В.О., 2014, с.408].

Сложившаяся ситуация подталкивает общество к новым изменениям государственно-правовых институтов, сопровождаются обострением социально-правовых противоречий.

А значит, можно с уверенностью сказать, что помимо государственных способов стороны чаще стали прибегать, к альтернативному разрешению споров либо конфликтов.

Общество привыкло, что решение юридических споров является монополией судов. Однако, в последние годы в Казахстане активно развиваются альтернативные разрешения споров – переговоры, посредничество, арбитраж. Альтернативное разрешение споров в силу ряда своих особенностей – устойчивый тренд последних десятилетий.

Альтернативное разрешение спора (АРС) – это посредничество и примирительная процедура, которая является дружественным способом урегулирования споров при содействии нейтрального третьего лица.

Среди альтернативных средств важное место занимают переговоры. С их помощью разрешается основная масса гражданско-правовых споров, в том числе и коммерческих. Отечественные предприниматели все чаще стремятся использовать примирительные процедуры. В настоящее время, обычной для наших контрактов стала оговорка о том, что в случае возникновения разногласий стороны пытаются урегулировать их путем переговоров.

Однако чаще всего данная оговорка носит формальный характер. Реально ни сами участники спора, ни их представители – юристы не готовы к квалифицированному ведению переговоров. По традиции при возникновении спора они обращаются за защитой к правосудию, которое обходится намного дороже с точки зрения времени, денег, эмоционального напряжения [Азарнова А.Н., 2015, с.288].

Сегодня, глядя на ситуацию в целом, нужно отметить, что с экономической точки зрения посредничество/примирительная процедура теоретически является дешёвой и быстрой формой разрешения споров, но, в отличие от арбитража, не носит обязательного характера, и стороны вправе проигнорировать решение посредника.

Многие государства, такие Германия, США, Канада, Великобритания, заинтересованы в развитии альтернативных способов урегулирования споров, это обусловлено многочисленными преимуществами последних: значительным образом снижается нагрузка на государственные суды, а также за счет меньшего формализма в процедурах ускоряется процесс разрешения споров. В мировой практике применение медиации дает весьма ощутимые результаты: до 70-80 % споров.

В зарубежных странах вместе с развитием цифровых технологий происходит расширение понятия и практики примирительных процедур за счет разработки и применения систем онлайнразрешения споров. Последние обеспечивают новые возможности доступа к справедливости и правосудию.

Онлайн разрешения и урегулирование, как одна из форм альтернативного решения споров в мире используется как в сфере бизнеса, так и на уровне государства.

Казахстанское общество, находясь в самоизоляции, способствуют развитию онлайн разрешения споров с применением АРС.Пока применяют такие виды онлайн связи как – «ZOOM», «WhatsApp».

Если брать европейские страны то используютонлайн платформу: Урегулирование споров онлайн (ОУС или ODR – onlinedisputeresolution) – средство разрешения спора, будь то согласительная процедура или арбитраж, при котором применяются онлайн технологии с целью содействия разрешения спора между сторонами.

Согласно международным стандартам выделяют три стадии разрешения споров онлайн: проведение переговоров между сторонами, медиация и арбитраж. «Онлайн арбитраж»– имеет несколько значений, однако в основном используется для описания арбитражного разбирательства, с использованием технологий удаленных коммуникаций между участниками процесса.

Поставщиком программных продуктов является предприятие из Соединенных Штатов SquareTrade. Первый продукт компании, который ориентирован на разрешение споров онлайн, появился в 2000 годы, а первым ее клиентом стал популярный ресурс eBay.

По статистике использования продуктов SquareTrade, были разрешены миллионы конфликтов в 120 государствах на пяти языках мира. В последнее время на рынке появляются и новые разработчики специального ПО для ОУС, среди которых можно выделить Qualtrust.

На сегодняшний день ОУС использует торговые площадки -eBay, AliExpress, Amazon. В данном случае ОУС нацелено на разрешение мелких споров, связанных с приобретением товара, так как большинство сделок в интернете совершаются на относительно небольшие суммы.

К примеру, если покупатель получил не тот товар или неисправный товар, он может потребовать возмещения средств, при помощи онлайн-платформы. Покупателю на сайте достаточно открыть диспут (спор) и отправить его уведомлением контрагенту (форму заявки ресурс предоставляет). После чего идет процесс переговоров.

Во время переговоров общение между сторонами происходит как на форуме – без участия арбитра. И в процессе общения вырабатывается решение проблемы, устраивающее обе стороны, после чего диспут закрывается. Если в течение 30 дней стороны не пришли к общему решению, начинается новый этап переговоров.

Особенность АРС – соглашение, достигнутое в результате обращения к посреднику/примирителю, имеет природу договора, а не судебного решения.

В сфере онлайн урегулирования споров в современном международном сообществе уже сложились практикующие организации. К примеру, »Национальный центр технологий и разрешения споров». Центр поддерживает развитие и разработку приложений информационных технологий, институциональных ресурсов, а также теоретических и прикладных знаний для лучшего понимания и урегулирования конфликтов.

Можно с полной уверенностью сказать что, информационные технологии могут быть уникальным образом использованы для расширения и совершенствования ресурсов и опыта управления конфликтами.

Австралийский национальный консультативный совет по альтернативному разрешению споров (ADRAC) является добровольным, независимым советом из 11 человек, которые способствуют исследованию и содействию в разрешении споров во всех сферах жизни Австралии [https://sud.ua/ru/news/publication/156502-preimuschestva-uregulirovaniya-sporov-onlayn-mezhdunarodnyy-opyt].

Другие организации, способствующие развитию онлайн урегулирования споров:

1. Министерство торговли США и федеральная комиссия США по торговле
2. Альянс за глобальный бизнес
3. Глобальный бизнес-диалог по электронной коммерции;
4. Международная организация потребителей;
5. Европейский союз потребителей (BEUC);
6. Международная торговая палата (ICC);
7. Американская ассоциация юристов

Многие не раз слышали про альтернативное разрешение споров, широко применяемое в западных странах и предлагаемое иностранными партнёрами при заключении договоров. Кто-то уже имеет опыт в данной сфере. Несмотря на это, этот новый институт для нашего общества вызывает, с одной стороны, огромный интерес, а с другой – определённые сомнения в его эффективности и необходимости.

На сегодняшний день государство заинтересовано в развитии альтернативных способов урегулирования споров. Многочисленные преимущества последних: значительное снижение нагрузки на государственные суды, а также за счет меньшего формализма в процедурах ускорение процесса разрешения споров, говорят о пользе последних.

Однако отсутствие корпуса профессиональных медиаторов, во многом, определяется и неопределенностью оплаты данного вида деятельности, например, в ряде случаев медиация в судах и других государственных органах, внедряется на условиях бесплатного оказания посреднических услуг.

Насколько будет онлайн АРС успешным, зависит от таких факторов, как обязательство обеих сторон по дружественному разрешению, а также личных навыков и стремления посредника/примирителя помочь.

Государство, еще не готово к технологиям онлайн урегулирования споров, и в ближайшее, время не сможет перейти на государственный уровень, даже для решения малозначительных дел.

На практике, защиты прав несудебные формы защиты занимают второстепенное место, поэтому и законодательство довольно фрагментарно регулирует данный институт.

И это мы видим, по сложившейся ситуации в судах, организациях и граждан, у которых в связи с введением режима карантина, остались не разрешенные споры и конфликты. В законодательстве так же не предусмотрена удаленная работа судов, медиаторов, адвокатов, представителей.

Соответственно возникает ряд вопросов: в частности, какой орган, должен отвечать за разработку стратегии внедрения онлайн технологий по урегулированию споров, внедрению и реализации, кто может выступать арбитрами, будет ли это в целом целесообразно, на сколько, это будет способствовать уменьшению судебных разбирательств с учетом менталитета наших граждан?

«Surgeetage!» – поднимись и действуй!

Затягивание процесса принятия решения всегда приносит дополнительные материальные и эмоциональные затраты. Не следует ждать что ситуация разрешиться сама собой. Никто лучше Вас не знает, как разрешить ситуацию.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Азбука медиатора или как быстро и конструктивно разрешить конфликт: Пособие, Мамежанова М. Алматы 2014.– 102 с.

2. Назарбаев Н.А. Пять лет независимости. Алматы 1996.-153 с.

3. По материалам Верхового Суда РК к VI Съезду Судей РК.

4. Судебная медиация: теория, практика, перспективы: учебник, Аболнин В.О.2014.– 408 с.

5. Медиация: искусство примерять: технология посредничества в урегулировании конфликтов: Учебник, Азарнова А.Н., 2015.– 288 с.

6. https://sud.ua/ru/news/publication/156502-preimuschestva-uregulirovaniya-sporov-onlayn-mezhdunarodnyy-opyt

ӘОЖ 343.31.7

КИЛЫБАЕВ НУРЛЫБЕК АБДУКАРИМОВИЧ
докторант, полиция подполковнигі
Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы

КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫС НЕГІЗДЕРІ – ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ КОДЕКСІНІҢ 180-БАБЫНДА ҚАРАСТЫРЫЛҒАН ҚЫЛМЫСТЫҢ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

Түйін. *Мақалада автор Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 180-бабында көзделген қылмыстық құқық бұзушылық объектісінің белгілерін ашады. Оның ерекшеліктерін сипаттайтын қолданыстағы заңнаманы талдау. Қылмыстық құқық бұзушылықтың дәрежелеу жүзеге асыру кезінде объектіні дұрыс анықтау қажеттілігі негізделген.*

Түйінді сөздер: *қылмыстық заң, ұлттық қауіпсіздік, қоғамдық қауіптілік, қылмыстық құқық бұзушылықтың объектісі, қылмыстық құқық бұзушылықтың белгілері, конституциялық құрылым, сепаратизм, аумақтық тұтастық.*

Резюме. *В статье автором раскрываются признаки объекта уголовного правонарушения предусмотренного статьей 180 Уголовного кодекса Республики Казахстан. Осуществлен анализ действующего законодательства, характеризующий его признаки. Обоснована необходимость правильного определения объекта при осуществлении квалификации уголовного правонарушения.*

Ключевые слова: *уголовный закон, национальная безопасность, общественная опасность, объект уголовного правонарушения, признаки состава уголовного правонарушения, конституционный строй, сепаратизм, территориальная целостность.*

Summary. *In the article, the author reveals the signs of the object of a criminal offense provided for in Article 180 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. The analysis of the current legislation characterizing its features. The necessity of the correct definition of the object during the implementation of qualifications of a criminal offense is substantiated.*

Keywords: *criminal law, national security, public danger, the object of a criminal offense, signs of a criminal offense, constitutional order, separatism, territorial integrity.*

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамын құқықтық талдау оның төрт элементінің бірі қылмыстық құқық бұзушылықтың объектісінен басталуы керек. Объект қылмыстық құқық бұзушылықтың ажырамас бөлігі болып табылады. Объект арқылы осы немесе басқа қол сұғушылықтың неге бағытталғанын анықтауға, сонымен қатар басқа қылмыстық құқық бұзушылықтың ұқсас белгілерін ажырата алуға болады. Осы қылмыстық-құқықтық тыйымының мәнін дұрыс түсіну үшін алдымен қылмыстық шабуылдың объектісін анықтау қажет.

Бұл мәселе бойынша әртүрлі көзқарастар бар. Отандық қылмыстық құқық теориясында қылмыстық құқық бұзушылықтың обьектісі қоғамдық қатынастар болып табылады. Қоғамдық қатынастар – бұл жеке адамның да, әлеуметтік топтардың да, ұйымдардың да, биліктің де қоғам өміріндегі белгілі бір түрлері мен формалары. Қоғамдық қатынастарды қолдау және дамыту кез келген қоғамның объективті қажеттілігі болып табылады, оған ең алдымен құқықты қолдану арқылы қол жеткізіледі. Осы қоғамдық қатынастарды жүйелендіру мен тиімді реттеуде құқық маңызды рөлге ие. Қоғамдық қатынастардың тікелей қатысушылары тек нақты адамдар болып табылады, өйткені олардың әрекеттерінен (іс-әрекеттен немесе әрекетсіздіктен) қоғамдық қатынастар пайда болады, өзгереді немесе тоқтайды. «Қоғамдық қатынастар әлеуметтік категория болғандықтан, олар қоғамдағы қазіргі өмір жағдайына сәйкес келетін

өзгерістерге ұшырайды» [Авторлық ұжым, 2016, 60 б.], қоғам өмірінің әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-саяси және басқа салаларында болып жатқан өзгерістердің әсерінен қылмыстық құқық бұзушылық объектілерінің тізімі мен мазмұны өзгеріп отырады. Осымен қолданыстағы қылмыстық заңға енгізілетін өзгерістер мен толықтыруларды түсіндіруі керек.

Қоғамдық қатынастар бүкіл құқықтық жүйемен, сонымен қатар ұзақ тарихи кезең ішінде белгілі бір қоғамда бірлесіп өмір сүру процесінде қалыптасқан моральдық-этикалық нормалармен реттеледі және қорғалады, оған өзіне тән моральдық құндылықтар ғана тән. Алайда, қылмыстық заң барлық қоғамдық қатынастарды қылмыстық қол сұғушылықтан қорғамайды, бірақ «заң шығарушы мен олардың шеңберінен ең құнды болып саналатындарын және өте қозғалмалыларын ғана бөліп шығарған» [Каиржанов, Е.И., 1998, 52 б.].

Объект әр қылмыстық құқық бұзушылықтың міндетті белгісі болып табылады және оған ешқандай қол сұғылмаса қылмыстық құқық бұзушылық орын алмайды.

Қылмыстық құқық бұзушылық түрлерінің жалпыланған тізбесі қылмыстық заңның адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін, ұйымдардың меншігін, құқықтары мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіпті және қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, конституциялық құрылысты және Қазақстан Республикасының аумақтық тұтастығын қорғау міндеттеріне негізделген Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 2-бабында белгіленген. Ерекше бөлімнің нормаларында қылмыстық-құқықтық қорғау объектілерінің толық тізімі берілген. Жалпыға бірдей қылмыстық-құқықтық доктринада «қылмыстық құқық бұзушылықтың объектісі – бұл адамның, қоғамның және мемлекеттің мүдделеріне байланысты қоғамдық қатынастар» деп анықталады [Авторлық ұжым, 2017, 86 б.]

Объект құқыққа қайшы күштер саласы болып табылады, ол зиян түрінде теріс өзгерістерге ұшырайды немесе бірден зиян келтіру қаупіне ұшырайды. Алайда, қылмыстық заңмен қорғалатын игіліктер тізіміне енбеген қоғамдық қатынастарға зиян келтіретін іс-әрекеттерді қылмыстық құқық бұзушылық деп санауға болмайды. Осылайша, қылмыстық құқық бұзушылықтың объектісін дұрыс түсіну құқық қолдану практикасында шешуші мәнге ие, өйткені бұл қылмыстық құқық бұзушылықты басқа да құқық бұзушылық түрлерін ажыратуға мүмкіндік береді. Объектінің сипаты үлкен дәрежеде қылмыстық құқық бұзушылықтың қоғамдық қауіптілік дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді, яғни құқықтық қолсұғушылыққа түскен объект маңызды болған сайын, ол қоғамға үлкен қауіп әкеледі. Қоғамдық қатынастарды қылмыс объектісі ретінде тану олардың қылмыстық құқықты қорғау тұрғысынан құндылығын бағалауға негізделген. Бұл қатынастар белгілі бір артықшылықтар бойынша қалыптасады, белгілі бір мазмұнға ие, бұл өзіндік мәні бар қылмыстық қол сұғушылық пен жәбірленуші пәнін бөлуге мүмкіндік береді.

Бұдан басқа, қоғамдық қатынастарды қылмыстық құқық бұзушылықтың объектісі ретінде тану қылмыстық заңнаманың басқа заңдармен байланысын сақтауға мүмкіндік береді, өйткені Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің бірқатар баптары баланкеттік болып табылады және бастапқыда нақты қоғамдық қатынастарды реттейтін басқа құқық салаларының, соның ішінде халықаралық қатынастардың көздеріне сілтеме жасайды.

Заңның үстемдігін қамтамасыз етуге бағытталған құқықтық шаралар жүйесінде конституциялық құрылыс және мемлекеттің қауіпсіздік негіздеріне қол сұққаны үшін қылмыстық жауаптылықты қарастыратын нормалар қылмыстық заңда бекітілген қоғамдық қатынастарды қорғаудың маңызды функциясын орындайды.

Қаралып жатқан қылмыстық құқық бұзушылықтардың саны Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің қазіргі редакциясында өте көп емес – 10, олар Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің 5-тарауында орын алған. Аталған тарау «Мемлекетке опасыздық жасау» деп аталатын ҚК 175-бабынан басталып, «Мемлекеттік құпиялары бар мәліметтер жеткізгіштерді жоғалту» деп аталатын ҚК 186-бабымен аяқталады[1]. Осыған қарамастан, осы қылмыстардың үлкен қоғамдық қауіптілігін ескере отырып, оларға қарсы күрес құқық қорғау қызметінің маңызды бағыттарының бірі болып қала береді.

Бұл күрес конституциялық құрылыстың негіздері мен мемлекеттің қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар үшін жауапкершіліктің негіздері мен шарттарын қарастыратын қылмыстық заң негізінде жүзеге асыратындықтан, оны дұрыс қолдану мәселелері үлкен теориялық және практикалық маңызға ие. Осы санаттағы қылмыстық істерін тергеу мен сот қарауында практикада кездескен жекелеген қателіктерге жасалған талдау олардың көпшілігі қоғамға қауіпті әрекеттің құқықтық сипатын және олардың

[1] https://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=31575294

құқықтық мәнін дұрыс түсінбеудің салдары болып табылатындығын көрсетеді. «Қазақстан Республикасы Жоғары Сотының тергеу және сот практикасының нормативтік түсіндірмелерінің негізін жетілдіру Қазақстан Республикасының сот жүйесін реформалаудағы қызметтің маңызды бағыты болып табылады» деген Е.В. Пенчуковтың пікірімен келісей отырып [Пенчуков, Е.В., 2017, 93 б.], қылмыстық құқық бұзушылықтарды дәрежелеу барысында заңдылықты нығайту және тергеу органдары мен соттардың құқық қолдану қызметін біртұтастықты қамтамасыз ету үшін қажет деп санаймыз.

1959 жылғы Қылмыстық кодексте мемлекеттік қылмыстар Кодекстің Ерекше бөлімін «ашты», ол аса қауіпті мемлекеттік қылмыстар және басқа да мемлекеттік қылмыстар деген (барлығы отыз алты қылмыс) екі бөлімге біріктірілді. Шындығында, қылмыстың екінші тобы мемлекет мүдделеріне қол сұғып отырған жоқ, бірақ әртүрлі салалардағы мемлекеттік басқару негіздеріне (мысалы, қорғаныс, мемлекеттік шекаралардың қол сұғылмауы және т.б.) қол сұқты[2]. Осыған байланысты, «өзге де мемлекеттік қылмыстар» деп аталатын тарауды олардың қылмыстық-құқықтық қорғаудың осы немесе өзге де объектісіне бағытталуына қарай (мысалы, бандитизм (ҚР ҚК 268-бабы) және жаппай тәртіпсіздіктер (ҚР ҚК 272-бабы) қоғамдық қауіпсіздікке және қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар тарауында орын алған және т.с.с.) Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексі ҚК Ерекше бөлігінің басқа тарауына әділ орналастырған.

1997 жылғы Қазақстан Республикасы ҚК «Мемлекеттің конституциялық құрылысына және қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар» деп аталатын қарастырылып отырған қылмыстардың жаңа ұғымын ұсынды. Мұнда барлығы он қылмыс құрамы орын алды, олардың ішінде бесеуі бұрын ерекше қауіпті мемлекеттік қылмыстарға, үшеуі мемлекеттік қылмыстарға және екеуі жаңа қылмыс құрамдары болды[3].

Жоғарыда атап өткеніміздей, осы санаттағы қылмыс құрамының күрт қысқаруы, негізінен бұрын басқа мемлекеттік қылмыстарға қатысты бірқатар қылмыстық құрамның Қылмыстық кодекстің басқа тарауларына ауысуымен байланысты болды.

Қылмыстық кодекстің қолданыстағы редакциясындағы 5-тарауы 12 қылмыстық құқық бұзушылықтардан тұрады.

Қылмыстық заңның мемлекеттік қылмыстарға қарсы іс-қимыл бойынша жүргізілген реформасы іс-әрекеттердің криминализациясы және криминализациясымен қатар жүрді. Қарулы бүлік (ҚК 181-бабы) үшін қылмыстық жауаптылық енгізілді. Сонымен қатар, бүлдірушілік үшін жауаптылық алынып тасталып, жаңа редакцияда мемлекетке опасыздық жасаудың белгілері мазмұндалды.

Мұнымен қоса, қаралып жатқан Қылмыстық кодекстегі өзгерістер қылмыстардың қоғамдық қаупін төмендетумен байланысты емес, бірақ Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің басымдығы қоғам мен мемлекеттің ең жоғары құндылығы ретінде «адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау» болып табылатындығына назар аудару керек.

Қазақстан Республикасы ҚК 5-тарауының атауынан көріп отырғанымыздай, қарастырылып отырған қылмыстық құқық бұзушылықтардың тектік объектісі екі бөліктен құралады – конституциялық құрылыс негіздерінен және мемлекеттің қауіпсіздігінен.

Қазіргі әдебиеттегі конституциялық жүйенің негіздері деп конституциялық құқықтық реттеу объектісі болып табылатын қоғамдық қатынастарды анықтайтын және реттейтін, конституциялық жүйенің жекелеген ішкі жүйелерін құқықтық реттеудің жалпы іргелі қағидаттары ретінде жеке мемлекеттердің конституцияларында белгіленген қоғамдық қатынастарды анықтайтын және реттейтін принциптер жүйесі түсініледі. Конституциялық құрылыс негіздері қоғамдық жүйенің, мемлекеттік биліктің, басқару формасының, басқару жүйесінің, саяси режимнің негізгі белгілерін анықтайды және конституция мен оның даму барысында шығарылған заңдардың барлық мазмұнын қисынды және заңды түрде бағындырады.

Қазақстан Республикасы конституциялық құрылысының негіздері Қазақстан Республикасы Конституциясының бірінші бөлімінде анықталған. Бұл құндылықтардың мазмұны Қазақстан Республикасы Конституциясының бірінші бөлімінің баптарымен қорғалған және қаралып жатқан қылмыстардың тектік объектісінің ажырамас бөлігі ретінде конституциялық жүйенің негіздерін ұсынады[4].

Айта кететін жағдай, «конституциялық құрылыс» категориясы заңдық негізде бекітілмеген, сондықтан оны түсінуге түрлі көзқарастар құқықтық әдебиеттерде пайда болды. Осындай көзқарастардың

[2] https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1004273
[3] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51008032#activate_doc=2
[4] http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_

бірінде конституциялық құрылыс – «адамгершілік және конституциялық талаптарға бағынатын және адам, азаматтық қоғам және мемлекет арасындағы тұрақты, ізгілік және құқықтық байланыстарды нығайтуға ықпал ететін іргелі реттеушілер жиынтығына негізделген әлеуметтік-құқықтық қатынастар мен институттардың біріктірілген жүйесі» деп түсіндіріледі [Борчашвили, И.Ш., 2015, 260 с.]. Басқа отандық авторлар конституциялық құрылыс негіздерін бекітетін Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бөлімінің мазмұнына сүйене отырып, осындай көзқарасты ұстанады, басқаша айтқанда, бұл жоғары нормативтік құқықтық актіде бекітілген мемлекет пен қоғамды ұйымдастырудың нысаны мен әдісі [Авторлық ұжым, 2018, 78 б.; Авторлық ұжым, 2017, 80 б.].

Біздің ойымызша, конституциялық құрылыстың негіздері қоғам мен мемлекетті ұйымдастырудың негізгі принциптері болып табылады. Бұл мағынада конституциялық құрылыстың негізі барлық әлеуметтік қатынастардан алыс, бірақ тек мемлекеттік және қоғамдық құрылымды анықтайтын ең маңыздысы және негізгі. Қылмыстық құқық ғылымында Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бөлімінде белгіленген мемлекеттік және қоғамдық құрылыс қағидаттарының сақталуын, азаматтардың теңдігі, жеке тұлғаларды, қоғамды және мемлекетті қауіп-қатерден қорғаудың жай-күйін қамтамасыз ету нәтижесінде конституциялық құрылыстың негізіндегі қоғамдық қатынастарды түсіну қылмыстық-құқықтық қорғаудың объектісі ретінде ұсынылады.

Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің ресми түсіндірмесіне сәйкес «мемлекет өз аумағының тұтастығын, қол сұғылмауын және бөлінбеуін қамтамасыз етеді» деп бекітілген Конституцияның 2-баптың 2-тармағының мазмұнын ашуда Конституциялық Кеңес Қазақстан Республикасы Конституциясындағы Қазақстан аумағы ұғымы оның егемендігі тұжырымдамасымен тығыз байланысты деген ұстанымдарды ұстанады. Конституцияның 2-баптың 2-тармағында «Республиканың егемендігі оның бүкіл аумағын қамтиды» деп анықталған.

Мемлекеттің аумағы мемлекет өмір сүретін және биліктің егеменді ұйымы ретінде әрекет ететін кеңістіктік шектерді білдіреді. Ол осы аймақтағы ең жоғары билік, біртұтас және тәуелсіз. Жер, оның қойнауы, су, өсімдіктер мен жануарлар әлемі, республиканың кеңістігін қамтитын басқа да табиғи ресурстар Қазақстанның жария-құқықтық меншігінде.

Мемлекеттің тұтастығын, қол сұғылмауын және оның аумағының бөлінбейтіндігін қамтамасыз ету экономикалық, саяси, әскери, құқықтық және ұйымдастырушылық сипаттағы шаралар кешенін әзірлеуді және іске асыруды көздейді, олар төмендегілерге бағытталады:

– экономикалық өзара іс-қимылдағы мемлекеттің иммунитетін күшейту;

– Қазақстан Республикасы аумақтың бір бөлігін басқа мемлекетке біржақты берудің заңды мүмкін еместігі;

– республика аумағын басып алуға, қосылуға немесе бөлуге жол бермеу;

– мақсаттары немесе әрекеттері Қазақстан Республикасының тұтастығын бұзуға бағытталған қоғамдық бірлестіктерді құруға және олардың жұмысына тыйым салу;

– мемлекеттен шығу және оның құқықтық мәртебесін өзгерту мәселесін біржақты тәртіпте көтеру үшін жергілікті өзін-өзі басқару органының жоқтығы;

– мемлекеттік органдарға республиканың егемендігі мен аумақтық тұтастығын қорғау үшін қажетті және жеткілікті шаралар қабылдау міндеттерін жүктеу.

Аумақтық тұтастық – бұл Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігінің негізгі шарты[5].

Республиканың біртұтастығы мен аумақтық тұтастығының өзгеруі Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізу бастамасы бола алмайды. Конституциялық Кеңестің 1998 жылғы 4 желтоқсандағы қаулысында Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізу тәртібіне қатысты Парламенттің құзыреті Конституцияның 91-бабының 2-тармағымен шектелген деп көрсетілген[6].

Егемендік – бұл Қазақстан Республикасын мемлекет ретінде сипаттайтын міндетті белгі және Конституцияда республиканың егемендігі оның бүкіл аумағына таралады, ал мемлекет өз аумағының тұтастығы мен қол сұғылмаушылығын қамтамасыз етеді деп бекітілген. Демек, егемендік, атап айтқанда, мемлекеттің аумақтық тұтастығын және оның шекараларының қол сұғылмауын қамтиды.

Осылайша, Қазақстан Республикасының аумақтық тұтастығы конституциялық құрылыстың негіздерінің бірі болып табылады және осы игілік сепаратистік әрекет деп аталатын Қазақстан Республикасы ҚК 180-бабында қарастырылған қылмыстық құқық бұзушылықтың тікелей объектісі ретінде орын алады.

---

[5] http://adilet.zan.kz/rus/docs/S030000004_/compare

[6] http://adilet.zan.kz/kaz/docs/S980000013_

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бапанов, Т.А., Бимолданов, Е.М., Естеусизов, Е.Н. және т.б. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы. Жалпы бөлік: дәріс курсы. – Алматы: ҚР ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының ҒЗжРБЖҰБ, 2017. – 365 б.

2. Бимолданов, Е.М., Акимжанов, Т.К. и др. Уголовное право Республики Казахстан. Особенная часть: учебное пособие (практикум). – Алматы: ООНИиРИР Алматинской академии МВД РК им. М. Есбулатова, 2017. – 327 с.

3. Бимолданов, Е.М., Естеусизов, Е.Н. және т.б. Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы. Ерекше бөлік: оқу құралы (практикум). – Алматы: Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының ҒЗжРБЖҰБ, 2018. – 330 б.

4. Борчашвили, И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Особенная часть (том 2). – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 1120 с.

5. Каиржанов, Е.И. Уголовное право Республики Казахстан (Общая часть). Учебник. Издание 2-ое, доп. – Алматы: Компьютерно-издательский центр «VITA». 1998. – 220 с.

6. Пенчуков, Е.В. Некоторые вопросы квалификации финасирования террористической или экстремистской деятельности и иного пособничества терроризму или экстремизму по уголовному законодательству Республики Казахстане // Қазақстанның ғылымы мен өмірі атты халықаралық ғылыми-көпшілік журнал. Астана – №6 (50), 2017. – С. 91-93

7. Уголовное право Республики Казахстан: Общая часть.: Учебник. Отв. ред. – д.ю.н., проф. И.И. Рогов и д.ю.н., проф. К.Ж. Балтабаев. – Алматы: Жеті Жарғы, 2016. – 448 с.

ӘОЖ 343.31.7

КОЙЛЫБАЕВ МЕДЕТ ТЕМИРХАНОВИЧ
докторант, полиция майоры
Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҰЙЫМДАСҚАН ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ ТУРАЛЫ

Түйін. *Мақалада автор ұйымдасқан қылмыстың криминологиялық зерттеулерінің кейбір аспектілерін қарастырады. Ұйымдасқан қылмысқа қарсы іс-қимылдың тарихи кезеңдері және оның қазіргі кезеңдегі ерекшеліктері ашылды. Ұйымдасқан қылмыс феноменінің шетелдік және отандық ғалымдарының пікірлері зерттелді. Автор ұйымдасқан қылмыс ұғымын түсіндірудің жеке тәсілдерін әзірледі.*

Түйінді сөздер: *криминология, ұйымдасқан қылмыстылық, бандитизм, қылмыстық заң, қылмыстылыққа қарсы іс-қимыл, ұлттық қауіпсіздік, қоғамдық қауіптілік.*

Резюме. *В статье автором рассматриваются некоторые аспекты криминологических исследований организованной преступности. Раскрыты исторические этапы противодействия организованной преступности и его особенности на современном этапе. Изучены мнения зарубежных и отечественных ученых феномена организованной преступности. Автором разработаны собственные подходы к трактованию понятия организованной преступности.*

Ключевые слова: *криминология, организованная преступность, бандитизм, уголовный закон, противодействие преступности, национальная безопасность, общественная опасность.*

Summary. *In the article, the author considers some aspects of criminological research of organized crime. The historical stages of countering organized crime and its features at the present stage are revealed. The opinions of foreign and domestic scientists on the phenomenon of organized crime are studied. The author has developed his own approaches to the interpretation of the concept of organized crime.*

Keywords*: criminology, organized crime, banditry, criminal law, crime prevention, national security, public danger.*

Өздеріңізге белгілі, ұйымдасқан қылмыстылық жалпы қылмыстылықтың ең қауіпті түрі бола отырып, ұзақ уақыт бойы жетекші криминологтардың, практиктердің, жазушылар мен журналистердің және қоғамның белсенді азаматтарының назарында болды.

Сондықтан, біздің ойымызша, елімізде ұйымдасқан қылмыстылықты зерттеуді дамытудың негізгі сатыларын ғылыми, практикалық және танымдық тұрғыдан талдау қызықты болады. Ұйымдасқан қылмыстылық нарықтық қатынастардың туындысы болғандықтан, әрі шаруашылық жүргізудің капиталистік тәсіліне тән болғандықтан, бұрынғы Кеңес Одағы кезінде бір талай уақыт бұл құбылыстың болуына жол берілмеді, өйткені социализм кезінде жоспарланған экономика қатаң есепке алуды және бақылауды қажет етті, сондықтан ол уақытта объективті себептермен ұйымдасқан қылмыстылықтың бар болуы жөнінде сөз қозғау қажет болмаған.

Кеңестік кезеңде партиялық принципі, криминология ғылымына бұрынғы КСРО-ның ғана емес, сонымен қатар социалистік ынтымақтастық елдердің де ғалымдары бірдей ұстануы тиіс бірқатар постулаттар енгізді: ол капиталистіктің алдында социалистік тәртіптің басымдығымен туындаған елдегі қылмыстылықты жою және оның өсуін үздіксіз азайту.

Қылмыстылықтың себептері негізінен бұрынғы капитализмнің шығынымен және сырттағы нақты ықпалмен байланысты болды.

Белгілі болғандай, 50-ші жылдардың соңында мемлекеттік деңгейде бандитизммен күресті тоқтату туралы тезис жарияланған болатын, алайда бандитизм топпен жасалатын қылмыстылықтың бір түрі ретінде қалып қана қоймай, сәтті жалғасын таба берді, сондай-ақ осы постулаттың арқасында қатардағы топ құрамында жасалатын қылмыс ретінде сараланды.

Бұл жөнінде қазақстандық криминалист ғалым С.Е. Еркенов өзінің жұмысында дұрыс көрсеткен. Оның пікірінше, қылмыстық саясаттағы волюнтаризм және «қылмыстылықты жою» тұжырымдамасын іске асыру бандитизм үшін жауаптылықты көздейтін қылмыстық заңға сәйкес, тұрақты қарулы ұйымдасқан қылмыстық топтармен жасалатын ауыр қылмыстарды саралаудан біртіндеп бас тартуға алып келді. Бандалық топтардың базалары мен орындарына жедел шабуылдар жасау, қару мен оқ-дәрілерді тартып алу, ұйымдастырушыларды әшкерелеу және қылмыстық әрекетке қатысушы азаматтарды қайта бағдарлау тәжірибесі болған, қылмыстық ортаға енудің жақсы жүйесі құрылған мамандандырылған бөлімшелер – бандитизмге қарсы күрес бөлімшелері таратылды.

Отыз жылдан астам уақыт ішінде бандитизммен күрес жүргізу тәжірибесі қысқартылғанымен, бандитизм жоғалған емес. Қылмыстық-іздестіру бөлімшелерінің тәжірибесіз әрекеттері бандалардың ұзақ мерзімді қызметіне ықпал етті [Еркенов, С.Е., 1996, 40 б.].

Бұған жүргізілген белсенді зерттеулерге қарамастан, бұрынғы Кеңес Одағында, оның ішінде Қазақстанда ұйымдасқан қылмыстылық, сол кездегі белгілі криминолог ғалымдардың пікірі бойынша 1970 жылы, яғни «ұйымдасқан қылмыстылық» ұғымы алғаш қолданыла бастаған кезде басталды, бірақ ол уақытта жүргізіліп жатқан мемлекеттік саясат социалистік елдерде ұйымдасқан қылмыстылықтың болуы мүмкін еместігін мәлімдеген болатын.

Ол кездегі социалистік құрылыс жағдайында ұйымдасқан қылмыстылықтың болуына жол бермеу бүкіл қоғамға, оның ішінде бұрынғы КСРО ғалымдарына қатаң идеологиялық қысым жағдайында бұл шынымен революциялық жетістік болды. Дәл сол кезде жақсы дайындалған және ұйымдасқан қылмыстардың күрт өсуі байқалды. Дамыған социализм қоғамында ұйымдасқан қылмыстылықтың болуы мүмкін емес және оған еш себеп жоқ деген пікір қалыптасқан, бірақ сот практикасының көптеген мысалдары қарама-қайшылықты көрсетті.

Нақтырақ айтсақ, ұйымдасқан қылмыстылықты зерттеу, криминология ғылымының қылмыстылықтың өзіне және, атап айтқанда, ұйымдасқан қылмыстылықтың тікелей түрінің ұғымына бұрын-соңды енгізілген постулаттар қайта қаралған кезде, сондай-ақ мемлекеттік саясатта жүргізіліп жатқан қайта құруды, ашықтықты және демократияны жариялай отырып, КСРО-да 1980 жылдың ортасында басталды.

Алғаш рет бұрынғы КСРО ғалымдары, атап айтқанда, КСРО ІІМ Бүкілодақтық ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкерлері А. Волобуев, Е. Галкин, В. Пахомов секілді авторлар тобы 1983 жылы пирамида түріндегі ұйымдасқан қылмыстылықтың құрылымын ұсынды [Хохряков, Г.Ф., 1999, 380 б.].

Мысалы, отандық криминолог және ұйымдасқан қылмыстылыққа қарсы күрес мәселелерін зерделеу және әзірлеу жөніндегі маман Г.С. Мауленов өз жұмысында 1979-1986 ж.ж. аралығындағы Қарағандыдағы «тері» ісі, Алматыдағы Можаевтар бандасының ісі, ҚазКСР-нің автотранспорт министрлігінің ісі бойынша «Караваев ісін» және басқаларды мысалға ала отырып, жоғары ұйымдастырушылық деңгейімен ерекше көзге түскен әртүрлі қылмыстық топтар мен бандалардың Қазақстанда «сәтті» жұмыс жасау фактілері туралы жазған болатын [Мауленов, Г.С., 2001, 38 б.].

Ұйымдасқан қылмыстылық мәселесі, оны зерттеудегі шектеулерді ресми деңгейде шешкеннен кейін, көптеген мамандар үшін қызықты бола бастады. Сол кездегі әрбір жетекші заңгер ғалымдар бұл мәселе бойынша тек айтып қана қоймай, сонымен қатар бұрыннан ғылыми қоғамдастыққа беймәлім болған қылмыстылықтың жаңа түрі болған ұйымдасқан қылмыстылықты зерттеу мен оның мәнін түсінудің объектісі ретінде қарауды өзінің парызы деп санады.

И.И. Карпец ұйымдасқан қылмыстылықтың нақтылы негізделуін алғашқылардың бірі болып 1987 жылы Мәскеуде өткен социалистік елдердің криминологтарының алтыншы халықаралық конгресінде ұсынды [Карпец, И.И., 1987, 57-63 б.]. Әрі қарай зерттеулер қарқындап, құқық қорғау органдарымен және олардың ғылыми мекемелерімен үйлестіріле бастады.

Сонымен бірге, бұл мәселенің тәжірибелік құрамдас бөлігі, ұйымдасқан қылмыстылыққа қарсы күрес жүргізуді мамандандыру 1980 жылдардың аяғында ғана дами бастады. Осы жылдары ұйымдасқан және кәсіби қылмыстылық мәселесі криминология ғылымы аясында дербес тақырып ретінде оқытыла бастайды. 90-шы жылдардың бірінші жартысындағы елдегі ЖОО-ның оқу процесіне ұйымдасқан

қылмыстылықтың ену тарихы белгілі ғалымдар Н.Ф. Кузнецова мен Г.М. Минковскийдің «Криминология» оқулығында жазылған [Авторлық ұжымы, 1998, 341 б.].

КСРО ыдырағаннан кейін ұйымдасқан қылмыстылықты зерттеу саласындағы жинақталған тәжірибе қазақстандық ғалымдардың ұйымдасқан қылмыстылықты зерттеудегі тұрақты зерттеулерінің негізін қалады.

Е.Т. Тасқынның «әрбір егеменді елдің міндеті кез-келген мемлекеттің құқықтары мен заңды мүдделеріне қол сұғатын, олардың ішкі істеріне араласуға ықпал ететін кез келген сыртқы қауіп-қатерлердің пайда болу себептері мен жағдайларын жоюға мүмкіндік беретін бейбіт тәртіпті құруға бағытталуы керек деген пікірімен келісе отырып [Тасқын, Е.Т., 2017, 64 б.], Қазақстан Республикасы егемендік алғаннан бері ұйымдасқан қылмыстылыққа қарсы күрес мәселелеріне ерекше назар аударып келе жатқанын байқаймыз.

Ұйымдасқан қылмыстылыққа қарсы іс-қимылдың нормативтік базасы жасалды, құқық қорғау органдарында ұйымдасқан қылмыстылыққа қарсы күрес бойынша арнайы құрылымдық бөлімшелер құрылды, ең бастысы, мемлекет басшылығының ұйымдасқан қылмыстылыққа қарсы тұрудағы саяси ерік-жігері көрсетілді.

Осылайша, Қазақстан Республикасы Президентінің «Ұйымдасқан қылмыс пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті күшейту жөніндегі шаралар туралы» 1992 жылғы 17 наурыздағы № 684 Жарлығымен Ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрес жөніндегі өңіраралық басқарма ұйымдасқан қылмыстық қоғамдастықтардың қызметін анықтау, жолын кесу және тергеу бойынша міндеттер жүктелген республиканың Ішкі істер министрлігінің Ұйымдасқан қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі Бас басқармасы болып қайта құрылды[1].

Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 17 наурыздағы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» № 2122 Заңының күші бар тағы бір Жарлығы қылмыстық топты немесе қылмыстық қоғамдастықты ұйымдастырғаны немесе басқарғаны, қылмыстық қоғамдастыққа қатысқаны үшін қылмыстық жауаптылықты көздейді[2].

Алғаш рет ресми деңгейде Президент Н.А. Назарбаев 19.04.2000 ж. қылмыс пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі кеңесте Қазақстанда ұйымдасқан қылмыстылықтың болуы және оның құрылымдық құрылымы туралы атап өткен болатын. Осылайша, барлық жерде қылмыстық салт-дәстүрлердің жандануы, қылмыстық әлемнің кәсібиленуі мен мамандануы туралы айтылды. Көптеген азаматтар үшін негізгі табыс көзі – қылмыстық іс. Қазақстанда қылмыстық топтар арасында ықпал ету шеңберлерін таратын «заңдағы ұрлар» пайда болды. Есірткі бизнесі, алкоголь контрабандасы өрістеп, ұрланған көліктерді сату және жезөкшелікпен айналысу қалыпты жағдайға айналды. Осының бәрімен жекелеген топтар емес, керісінше құқық қорғау органдарында «қолдау тапқан» барынша жақсы ұйымдасқан қылмыстық қоғамдастықтар айналысады.

2014 жылғы Қазақстан Республикасының қолданыстағы жаңа қылмыстық заңнамасының ұйымдасқан қылмыстылыққа қатысты жекелеген ережелерді заңнамалық тұрғыдан бекіту саласындағы жетістіктерін атап өтпеу мүмкін емес.

Мәселен, мысалы, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 3-бабының 23), 24), 25), 31), 33), 34), 35), 36) тармақтарында ұйымдасқан қылмысқа байланысты негізгі ұғымдар тұжырымдамасы бекітілген.

Сонымен қатар, 2014 жылғы Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық кодексінде қылмыстық топ – ұйымдасқан топ, қылмыстық ұйым, трансұлттық қылмыстық ұйым, трансұлттық қылмыстық қоғамдастық, террористік топ, экстремистік топ, банда, заңсыз әскерилендірілген құрылым деп бекітілген, топтық қылмыстық күрделі қатысудың барлық нысандарын өзіне біріктірген сыбайлас қатысудың жаңа нысаны ұсынылды[3].

Ұйымдасқан қылмыстылықтың теориялық мәселелерін зерттеуге Ю.М. Антонян, А.Н. Волобуев, В.Г. Гриб, Е.А. Гришко, А.И. Гуров, И.В. Годунов, А.И. Долгова, И.И. Карпец, В.В. Лунеев, В.С. Овчинский, В.Д. Пахомов, Г.Ф. Хохряков және басқалар сияқты авторлар үлкен үлес қосты.

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін ұйымдасқан қылмыстылықты зерттеу мәселелерімен айналысқан Қазақстандағы ғалымдардың ішінде Н.М. Абдиров, Б.А. Абдрахманов, Т.К. Акимжанов, Е.О. Алау-

[1] http://adilet.zan.kz/rus/docs/P920000597_
[2] https://online.zakon.kz/DOCUMENT/?doc_id=1004109
[3] http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226

ханов, А.Н. Ахпанов, О.В. Вербовая, С.Е. Еркенов, Г.С. Мауленов, Т.А. Кулибаев, Б.М. Нургалиев, М.О. Нукенов, А.Б. Токсанбаев және басқалардың бар екенін атап өтуге болады.

Сонымен қатар, ұйымдасқан қылмыстылық проблемаларына арналған бірқатар ғылыми дерек-көздерді зерттеудің нәтижесі көрсеткендей, аталған құбылысты зерттеуде әлі күнге дейін қаралып жатқан қылмыс түрін толық түсінуге және оған белсене қарсы тұруға мүмкіндік беретін нақты қалыптасқан түсінік жоқ.

Енді, криминолог ғалымдардың ұйымдасқан қылмыстылыққа берген кейбір анықтамаларын мысалға алайық. Сонымен, А.И. Долгова ұйымдасқан қылмыстылықты қылмыстық тәртіптің ең жоғары көрінісі ретінде анықтады. Бұл өте күрделі құбылыс, оның күрделілігіне байланысты ғылыми, оқу әдебиеттерінде және нормативтік-құқықтық актілерде нақты түсіндірілмейді [Долгова, А.И., 2009, 326 б.].

Шетелдік ғалымдардың пікірінше, ұйымдасқан қылмыстылық кейде мемлекеттегі мемлекет деп аталады [Иншаков, С.М., 1997, 303 б.].

Мемлекетке қауіп төндіретін және зерттеу жүргізуді қиындататын ұйымдасқан қылмыстылықтың латенттілігі, оның заңдастыруға деген ұмтылысында көрінеді: бұл, әсіресе, ұйымдасқан қылмыстылықтың қызмет етуінің ұзақ тарихы бар Батыс елдеріне тән.

Ресейлік ғалымдар да ұйымдасқан қылмыстылықты заңдастыруға деген ұмтылысты көрсетіп отыр.

Сонымен, А.И. Долгова ұйымдасқан қылмыстылықтың мемлекетпен байланысы туралы айта келе, олардың арасында айқын және қатаң шекара жоқ екенін; ұйымдасқан қылмыстылықтың түрлі құқықтық қатынастарды қамтитынын, оның ішінде өзінің заңды тұлғалары бар ол, әртүрлі әлеуметтік топтардың қажеттіліктері мен мүдделерін ескеретінін, оларды өз жағына тартуға тырысып, олардың қатарын толықтыруға қор жасайтынын; оның қылмыстық әрекеттің тұрақты және белсенді қатысушыларымен қатар, бір реттік негізде жұмыс жасайтын адамдары бар екенін айтады [Долгова, А.И., 1999, 59 б.].

С.М. Иншаковтың пікірінше, ұйымдасқан қылмыстылық – отандық криминология үшін зерттеудің салыстырмалы түрде жаңа объектісі. Бір тұжырымдамамен ұйымдасқан қылмыстылықтың көптеген түрлерін, соның ішінде этникалық және экономикалық факторларды ескере отырып, түрлі факторларды анықтау мүмкін емес. Дегенмен, тұтастай алғанда, бұл заңсыз тауарлар мен қызметтер үшін нарықты құру және басқару арқылы қаржылық пайдаға ие болуға және билікке ие болатын ұйымдардың және басқа құрылымдардың ішкі құрылымымен ірі көлемде жүзеге асырылатын күрделі қылмыстық әрекеттер ретінде сипаттауға болады [Авторлық ұжымы, 2005, 151 б.].

И.В. Грибтың пайымдауынша, ұйымдасқан қылмыстылық, бұл – ұйымдасқан қылмыстық топтармен және қылмыстық қоғамдастықтармен (ұйымдар) басқарылатын, кәсіп ретінде және түп негізінде әлеуметтік – экономикалық, қатынастар саласындағы қылмыстық капиталды айналдыру жүйесімен байланысты криминалмен айналысатын, өзге криминалдық құрылымдарға қарағанда, құрамында өзге қылмыстарға қатыспайтын, бірақ жалпы құқыққа қайшы әрекеттің нәтижесін қамтамасыз ететін адамдар тобын қамтитын, иерархиялық құрылымы бар, тұрақты, ауқымды қызмет [Гриб, В.Г., 2001, 11 б.].

Тағы бір ғалым И.В. Годунов өзінің жұмысының алғы сөзінде «Ұйымдасқан қылмыстылық – бұл не? Ғасыр белгісі ме немесе қазіргі заманның дерті ме?! Қазіргі жағдайда бұл өзекті мәселе бүкіл әлем қауымдастығы үшін және әрбір жеке мемлекет үшін ғана емес; қандай-да бір дәрежеде, бұл қазіргі өркениетті қоғамның әрбір мүшесіне, әрбір адамына қатысы бар» [Годунов, И.В., 2008, 4 б.].

В.В. Лунев «қылмыстылықтағы ұйымдастырушылық» ұғымы «ұйымдасқан қылмыстылық» ұғымынан гөрі кең ауқымды екендігіне назар аударды. Оның ойынша, ұйымдасқан қылмыстылық – бұл қылмыстық әрекеттің ең жоғары деңгейі деп айтуға негіз жоқ. Ұйымдастырушылық – қарастырып отырған қылмыстық әрекет түрінің маңызды бір белгісі. Ұйымдасқан қылмыскерлердің қылмыстық қауымдастығын алдын ала сөз байласу арқылы қылмыс жасайтын басқа топтардан ажыратын, оның нақты критерийін табу өте маңызды [Авторлық ұжым, 1989, 24-25 б.].

Қазақстан ғалымдарының кейбір көзқарастарын мысалға алайық. Сонымен, қазақстандық ғалым Е.О. Алаухановтың пікірінше, ұйымдасқан қылмыстылық – ерекше қауіпті құбылыс, ол өте қауіпті, өзін-өзі анықтау қабілеті жоғары және әлеуметтік ортаны өз мүдделеріне қарай әдейі өзгертеді.

Сонымен қатар, ол өзі жұмыс істеуге тиісті шарттарға сәйкес өзгереді. Сондықтан бұл қылмыстылыққа қарсы күрес белгілі бір уақыт аралығындағы және кеңістік жағдайындағы оның сипаттамаларын жан-жақты талдауға негізделуі керек [Алауханов, Е.О., 2012, 12 б.].

А.Б. Тоқсанбаевтың пайымдауынша, ұйымдасқан қылмыстылық дегеніміз – өздеріне тән ішкі өзара байланысы мен өзара тәуелділігі бар, заңдылық пен құқықтық тәртіпті әлсірету арқылы мемлекеттік

басқару органдары жүйесінің қалыпты жұмысын бұзатын, қоғамдық санаға кері әсерін тигізетін қатаң тәртібі бар қылмыстық топтардың немесе қоғамдастықтардың жоғары деңгейде ұйымдастырылған тұрақты қызметі. Бұдан әрі, автор жоғарыда келтірілген анықтамадан көрініп тұрғандай, ұйымдасқан қылмыстылықтың негізін субъекті жасаған қылмыстың нақты фактісі емес, ұйымдасқан және тұрақты қылмыстық топтар мен қауымдастықтардың қызметі құрайды деп тұжырымдайды [Токсанбаев, А.Б., 2004, 84 б.].

Тағы бір қазақстандық ғалым Т.К. Акимжановтың пайымдауынша, ұйымдасқан қылмыстылық ұғымы қарапайым қатысудан (қылмыстық топ) бастап қылмыстық қоғамдастық (ұйым) деп аталатын ең күрделісіне дейін түсініксіз [Акимжанов, Т.К., 2006, 12 б.].

Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясының авторлық ұжымы өз еңбектерінде келесі сипаттамаларды береді: «Ұйымдасқан қылмыстылық, ерекше қоғамдық қауіпті, қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық институттарының қалыпты жұмысын бұзып қана қоймайды, сонымен бірге ұлттық және халықаралық қауіпсіздікке және тұрақтылыққа тікелей қатер төндіреді» [Авторлық ұжым, 2018, 164 б.].

Ұйымдасқан қылмыстылықты түсіну бойынша шетелдік маманның көзқарасын мысалға келтірген қызық болып отыр. Сонымен, американдық ғалым Джей Альбенезенің айтуынша, ұйымдасқан қылмыстылық әрдайым өзінің құндылығын асқақтататын құпияны қамтиды. Бұл бейне негізінен әрдайым Голливуд пен танымал басылымдарды дамытып отырған, кейбір қылмыстардың артында белгілі бір жасырын ұйымдар бар екеніне сенгендіктен қалыптасты. Қазіргі уақытта қай жерде шындық аяқталып, әдебиеттің бастама алған жерін түсіну қиын. Көпшілігінде мафияның шынымен не екенін, не істейтінін және ұйымдасқан қылмыстылық әлемінде қандай орынға ие екендігі туралы нақты түсінік жоқ. Жүз жыл бойы ұйымдасқан қылмыстылықтың сипаты және оның қайнар көздері белгісіз қалды, бұл оған қарсы тиімді күрес жүргізу мүмкіндігін болдырмады [Авторлық ұжымы, 2003, 320 б.].

Ұйымдасқан қылмыстылықты зерттеу тарихын және жетекші ғалымдардың ұйымдасқан қылмыстылық туралы берген көзқарастарын қарастырудың нәтижесі авторға келесі тұжырымдарды жасауға мүмкіндік берді.

Біріншіден, ұйымдасқан қылмыстылық, дербес және жалпы қылмыстылықтың ең қауіпті түрі бола отырып, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіреді.

Екіншіден, ұйымдасқан қылмыстылықты қарау кезінде объектінің нақты болмау себебіне байланысты оған түрлі сипат беріліп, осы жағымсыз әлеуметтік құбылысқа қарсы тұру мүмкін емес деген қоғамдық пікір қалыптастыратын, осы құбылыстың құдіретін көрсететін түрлі түсініктер беріліп отыр.

Үшіншіден, ұйымдасқан қылмыстылықты анықтауға көмектесетін заманауи көзқарастарды қарастыру қарапайым қылмыстылықты зерттеуден өзгеше ұйымдасқан қылмыстылықты зерттеуге ерекше әдістер мен әдістемелер қолдану қажет деген тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Акимжанов, Т.К. Криминологические и уголовно-правовые проблемы борьбы с организованной преступностью: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – Бишкек, 2006. – 50 с.

2. Алауханов, Е.О. Организованная преступность в Республике К;азахстан: социальные и процессуально–правовые аспекты. Учебное пособие.– Алматы: Издательство «NURPRESS», 2012. – 152 с.

3. Бимолданов, Е.М., Естеусизов, Е.Н. и др. Уголовное право Республики Казахстан. Особенная часть: учебное пособие (курс лекций). – Алматы: ООНИиРИР Алматинской академии МВД Республики Казахстан им. М. Есбулатова, 2018. – 300 с.

4. Годунов, И.В. Организованная преступность от рассвета до заката: Учебное пособие для вузов. М.: Академический проект, 2008. – 344 с.

5. Гриб, В.Г. Противодействие организованной преступности: Учебное пособие для вузов / Под ред. А.И. Гурова, В.С. Овчинского. – М., 2001. – 94 с.

6. Долгова, А.И. Криминология /А.И. Долгова.-3-изд., перераб. И доп. – М.: Норма, 2009. – 384 с.

7. Долгова, А.И. Криминология. – М., 1999. – 272 с.

8. Еркенов, С.Е. Организованная преступность в Казахстане // Борьба с организованной преступностью и коррупцией: Материалы международной конференции – Алматы, 1996. – С.38-47

9. Карпец, И.И. Наши проблемы // Социалистическая законность. – 1987. – № 8. – С.57-63.

10. Криминологическая характеристика и профилактика современных проявлений преступности в Республике Казахстан. – Алматы: Данекер, 2001. – 381 с.

11. Криминология: Учебник / Под ред Н. Ф. Кузнецова, Г. М. Миньковский. – М., 1998. – 566 с.

12. Криминология: Учебное пособие для студентов вузов / А.В. Боков, С.А. Солодовников, Е.А. Антонян и др. / Под ред. проф. С.М.Иншакова. – М., 2005. – 224 с.

13. Организованная преступность / Под ред. А.И. Долговой, С.В. Дьякова. – М., 1989. – 352 с.

14. Тасқын, Е.Т. Қазақстан Республикасы азаматтарының шетелдік қарулы қақтығыстарға қатысуы – өзіндік ғылыми зерттеу объектісі ретінде // Қазақстанның ғылымы мен өмірі атты халықаралық ғылыми-көпшілік журнал. Астана – №2/2 (45) 2017. – Б. 64-69

15. Токсанбаев, А.Б. Интерпол и международный терроризм: проблемы, тенденции развития и противодействие: Монография. – Алматы, 2004. – 304 с.

16. Хохряков, Г.Ф. Криминология: Учебник / Отв. Ред. Кудрявцев В.Н. – М., 1999. – 511 с.

УДК 349.3

КУТТЫГАЛИЕВА АНАРХАН РАИМОВНА
құқық магистрі, PhD докторант
Инновациялық Еуразия университеті

БУРИБАЕВ ЕРМЕК АБИЛЬТАЕВИЧ
заң ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ҚАЗАҚСТАНДА ОТБАСЫН, АТА-АНА МЕН БАЛАНЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚАМСЫЗДАНДЫРУДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. *Зерттеуде авторлар Қазақстан Республикасы Конституциясының өзекті ережелері мен құндылықтары негізінде отбасын, ананы, әкелікті және баланы әлеуметтік қамтамасыз ету туралы қазақстандық заңнаманы дамытудың ғылыми негізделген тұжырымдамасын әзірлеуге әрекет жасады. Авторлар алған нәтижелер мен олардың негізінде жасалған теориялық қорытындылар конституциялық құқық және әлеуметтік қамсыздандыру құқығы ғылымының әлеуетін толықтырады, одан әрі ғылыми әзірлемелердің негізіне алынуы мүмкін. Отбасы, ана, әке және баланы әлеуметтік қамтамасыз ету туралы заңнаманың мазмұны мен құрылымын жетілдіруге бағытталған ұсыныстарда тәжірибелік мән беріледі. Негізгі Заңның әлеуметтік кепілдіктерінің әлеуетін одан әрі дамыту жөніндегі ұсыныстар негізделді. Жүргізілген зерттеу нәтижелері әлеуметтік қамсыздандыруды реттеу саласындағы нормашығармашылық қызметінің негізі болуы мүмкін.*

Түйінді сөздер: *әлеуметтік қамсыздандыру, Конституция, отбасы, ана, бала.*

Резюме. *В исследовании авторами предпринята попытка выработать научно-обоснованную концепцию развития казахстанского законодательства о социальном обеспечении семьи, материнства, отцовства и детства на основе стержневых положений и ценностей Конституции Республики Казахстан. Полученные авторами результаты и теоретические выводы, сделанные на их основе, пополняют потенциал науки конституционного права и права социального обеспечения, могут быть положены в основу дальнейших научных разработок. Практическое значение выражается в предложениях, направленных на совершенствование содержания и структуры законодательства о социальном обеспечении семьи, материнства, отцовства и детства. Были обоснованы предложения по дальнейшему развитию потенциала социальных гарантий основного закона. Результаты проведенного исследования могут послужить основой нормотворческой деятельности в сфере регулирования социального обеспечения.*

Ключевые слова*: социальное обеспечение, Конституция, семья, материнство, детство.*

Summary. *During the study, the authors tried to develop a scientifically based concept for the development of Kazakhstani legislation on social security of the family, motherhood, fatherhood and childhood on the basis of the main provisions and values of the Constitution of the Republic of Kazakhstan. The results obtained by the authors and the theoretical conclusions made on their basis, fill the potential of the science of constitutional law and social security law, can become the basis for further scientific development. Practical value is expressed in proposals aimed at improving the content and structure of legislation on social welfare of the family, motherhood, fatherhood and childhood. Proposals for further development of the potential of social guarantees of the basic law were substantiated. The results of the study can serve as the basis for standard-setting activities in the field of social security regulation.*

Key words: *social security, Constitution, family, motherhood, childhood.*

Кіріспе

Қазақстан Республикасының Конституциясы ана мен бала, отбасы мемлекеттің қорғауында екенін белгілейді. Бірақ бұл нормалардың нақты іске асырылуы тәуелсіз және қарама-қайшы. Қазақстандағы балалары бар отбасылар халықтың қалған топтарымен салыстырғанда көп жағдайда кедейлік қаупіне ұшырайды, бұл қайта бөлу саясаты мен балалы отбасыларды әлеуметтік қолдау жүйесінің тиімсіздігін куәландырады. Балалары бар отбасыларды әлеуметтік қамтамасыз етудің мәні еңбекке ақы төлеудің төмен мөлшерінің салдарынан және көбінесе екі жұмысшы екі баланы тамақтандыра алмайтын парадоксалды жағдайдың салдарынан өседі. Отбасы, ана, әке және баланы әлеуметтік қамтамасыз ету адам капиталына инвестициялардың белсенді әлеуметтік саясатының құралы болып табылады. «Өз қоғамының негізгі құндылықтары мен амандығының принциптерін түсіну негізінен отбасынан басталады, өйткені адам ең маңызды өмірлік ұстанымдары мен ең жоғары

моральдық құндылықтарға дәл өз отбасында, өз ата-аналарынан ие болады» [Франсиско Паскуаль дела Парте, 2005, 9 б.].

Сонымен бірге қолданыстағы қазақстандық заңнамада отбасына арналған және балаларды лайықты күтіп-бағуға және тәрбиелеуге мүмкіндік беретін әлеуметтік қамсыздандыру деңгейінің нақты кепілдіктері қамтылмаған. Әлеуметтік қамсыздандырудың қазіргі заманғы жүйесі әлеуметтік қатер жағдайында, балалармен отбасын тиімді қорғай алмайды: әлеуметтік қамсыздандыру туралы заңнамада мемлекеттің көпшілік мүддесі басым, бұл баланың тууы туралы шешім қабылдауды ынталандыратын шаралардың басымдығынан көрінеді, бұл ретте кәмелетке толмаған балалармен отбасылардың әл-ауқатын қолдайтын шаралар жеткіліксіз дамыған. Проблемалардың осындай кең спектрінің болуы авторларды отбасын, ананы, әкені және баланы әлеуметтік қамсыздандыруды Конституциялық реттеудің қазақстандық жүйесін зерттеуге түрткі болды.

Әлеуметтік мемлекет туралы идеяны зерттеудің әдіснамалық негізі. Жұмысты жазу барысында авторлар жүйелік-құрылымдық және жүйелік-функционалдық тәсілдерді, салыстырмалы талдау әдістерін, логикалық, нормативтік-догматикалық негіздемені қолдана отырып зерттеудің жеке-ғылыми әдістерін пайдаланды. Зерттеуде қойылған міндеттер басқа да салалық құқықтық ғылымдар, ең алдымен мемлекет пен құқық теориясы, конституциялық, азаматтық және еңбек құқығы мәселелеріне құқықтық талдау жасауды талап етті. Сонымен қатар экономика, әлеуметтану, демография, философия, саясаттану саласындағы жұмыстар да зерттелді.

Негізгі бөлім

Қазақстан Республикасының Конституциясы ана, әке және бала, отбасы мемлекеттің қорғауында екенін белгілейді. Конституцияның 27-бабы ана мен әкені тең қорғауды жариялай отырып, ата-ана жағдайындағы гендерлік теңдікті бекітеді.

Мемлекет отбасын, ата-ананы қорғауы ұйымдық, экономикалық және өзге де міндеттемелермен қатар тиісті шаралар мен кепілдіктер кешенін заңнамалық жария етуді және іске асыруды көздейді. Арнайы әдебиетте отбасы мен ата-ананы қорғауды Конституциялық жариялаудың мазмұны туралы мәселе толық зерделенді [Франсиско Паскуаль дела Парте, 2005; Mukhamadiyeva et al, 2017; Lanza , Nicola, 2014; López, El Pilar, 2019], біз бұл дефинацияны әлеуметтік қамсыздандыру құқығы ғылымы тұрғысынан қарастырамыз. Біздің келесіден көретініміз: «Негізгі және кешенді құқықтың барлық салалары Конституцияда бекітілген. Конституция құқықтың барлық салаларының негізі, базасы және көзі болып табылады» [Katrougalos, 2010, 15 б.]. Отбасын және азаматтықты мемлекеттік қорғаудың конституциялық қағидатының мазмұны Қазақстан Республикасы Конституциясының 27-бабының 1-тармағына сәйкес және «Балаларды денсаулығы мен дамуына зардабын тигізетін ақпараттан қорғау туралы» Қазақстан Республикасы Заңының және «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне баланың құқықтарын қорғау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңын Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігі тұрғысында тексеру туралы Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесінің 2015 жылғы 18 мамырдағы №3 нормативтік қаулысында ресми түсіндіріліп, талданды. Қаулының дәлелдеу бөлігінің 1-тармағында Конституциялық Кеңес Қазақстан Республикасы Конституциясының 27-бабының 1-тармағына сәйкес неке мен отбасы, ана, әке және бала мемлекеттің қорғауында екенін және Республиканың Негізгі Заңында тұжырымдалған жоғары мақсаттар мен базалық қағидаттардан заңдық тұрғыдан туындайтын іргелі Конституциялық құндылықтарының қатарына жататынын айқындайды. Олар өз жиынтығында ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз етіп, егемендікке, мемлекеттік биліктің бірден-бір көзі бар Қазақстан халқын сақтау мен дамытудың шарты ретінде әрекет етеді. Конституциялық Кеңестің нормативтік қаулыларында мемлекет адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына Конституцияда және оған сәйкес келетін нормативтік құқықтық актілерде белгіленген шектерде кепілдік береді, олар осы құқықтар мен бостандықтарды іске асырудың шарттары мен тәртібін айқындайтын заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу мен қабылдау кезінде түпкілікті болып табылады. Аталған құқықтық тәсіл Қазақстанның қолданыстағы құқығының тұжырымдамалық құрамдас бөлігі болып табылатындығы бірнеше рет атап өтілді (1996 жылғы 28 қазандағы №6/2, 2003 жылғы 10 маусымдағы №8, 2007 жылғы 18 сәуірдегі №4, 2009 жылғы 20 тамыздағы №5 және басқалар). Осы конституциялық ережелер кейіннен салалық заңнамада балалардың арнайы құқықтық мәртебесін бекіту және реттеу үшін баланы қорғаудың кешенді мемлекеттік жүйесінің әлеуметтік-экономикалық

және саяси-құқықтық бастамаларын қалайды. Өз жасына байланысты балалар күшейтілген қорғау мен қамқорлықты қажет ететіндіктен, Республика Конституциясы кәмелетке толмағандардың толыққанды және үйлесімді дамуы үшін барлық қажетті жағдайлар жасайды.

Осылайша, қаралып отырған конституциялық құндылық, біріншіден, арнайы салалық, оның ішінде әлеуметтік-қамтамасыз ету заңнамасын құру және дамыту үшін негіз болып табылады.

Екіншіден, мемлекет отбасын, әкені, ана мен баланы әлеуметтік қорғаудың кешенді жүйесін құруға және қамтамасыз етуге міндеттейді. Үшіншіден, Конституция мемлекетке тек формальды жағдай жасау міндетін жүктейді,ал тиісті жағдайлар кәмелетке толмағандардың толыққанды және үйлесімді дамуын қамтамасыз етуді талап етеді. Төртіншіден, баланың жасы– әлеуметтік қорғау жөніндегі шараларға мұқтаждығы фактісін анықтау үшін негізгі өлшем. Бесіншіден, отбасы, ана, әке, бала-оларды мемлекеттік қорғау жөніндегі міндеттерді туындататын танылған әлеуметтік фактілер.

Мемлекет Негізгі заңға сәйкес балалар үшін толыққанды даму бойынша жағдайлар жасау жөніндегі міндеттер жүктелетін жалғыз субъект болып табылмайды. Конституцияның 27-бабының 2-тармағына сәйкес балаларға қамқорлық көрсету және оларды тәрбиелеу ата-аналардың табиғи құқығы мен міндеті болып табылады.

Келтірілген Конституциялық жағдайды талдау ата-аналық міндеттері жоқ азаматтарға қарағанда, балалары бар азаматтардың конституциялық міндеттерінің (қамқорлық жасау, тәрбиелеу, бала асырап-бағу міндеттері) көлемі үлкен деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Келтірілген Конституциялық жағдайды талдау ата-аналық міндеттері жоқ азаматтарға қарағанда, балалары бар азаматтардың конституциялық міндеттерінің (қамқорлық жасау, тәрбиелеу, бала асырап-бағу міндеттері) көлемі үлкен деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Екінші жағынан, Конституцияның 27-бабының 3-тармағына сәйкес, кәмелетке толған еңбекке жарамды балалар еңбекке жарамсыз ата-анасына қамқорлық жасауға міндетті. Яғни, еңбекке жарамсыз ата-анасы (зейнеткерлік жасқа толған) бар кәмелетке толған азаматтарға Конституция оларды күтіп-бағу және оларға қамқорлық жасау жөнінде қосымша міндеттер жүктейді. «Аталған норма ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексінің 145 және 146-баптарында өз дамуын алды. Кодекстің 145-бабы еңбекке жарамсыз ата-аналардың мәртебесін «көмекке мұқтаж» қосымшасымен нақтылайды, өйткені барлық еңбекке жарамсыз ата-аналар бөгде адамның көмегіне мұқтаж болып табылмайды. Бұл мақала еңбекке жарамды кәмелетке толған балалардың өздерінің көмекке мұқтаж еңбекке жарамсыз ата-аналарын күтіп-бағуға және оларға қамқорлық жасауға міндетті екендігі туралы нормаларды бекітеді. Алимент төлеу туралы келісім болмаған кезде көмекке мұқтаж еңбекке жарамсыз ата-аналарға алимент еңбекке жарамды кәмелетке толған балалардан сот тәртібімен өндіріп алынады. ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексінің 146-бабында кәмелетке толған балалардың ата-аналарға арналған қосымша шығыстарға қатысуы белгіленген» [Сулейменов, 2014, 14б.].

Тиісінше, адамдардың екі санаты (азаматтың мәртебесіне қарамастан) негізгі заңға сәйкес жеке тұлғаның жалпы мәртебесіне қатысты міндеттердің үлкен көлеміне ие, бұл кәмелетке толмаған балалары бар адамдар, сондай-ақ еңбекке жарамсыз ата-анасы бар адамдар.

Алайда, егер олар көмекке мұқтаж болған жағдайда, зейнеткерлік жасқа жеткен не еңбекке қабілеттілігін жоғалтқан (оның ішінде мүгедектік белгіленген кезде) ата-аналарды материалдық қамтамасыз ету жөніндегі міндет кәмелетке толған балаларға жүктеледі. Көмекке мұқтаждық – алынатын кірістерден артық қажетті шығыстарды болжайтын бағалау санаты. Бұл ретте Конституция барлық азаматтарға зейнетақымен қамсыздандырудың ең төменгі деңгейіне кепілдік береді, сондай-ақ әлеуметтік қамтамасыз ету заңнамасы кез келген топтағы мүгедектік кезінде төлем мөлшерін ең төменгі күнкөріс деңгейінен жоғары белгіледі. Осыған байланысты, еңбекке жарамды кәмелетке толған балаларда өздерінің көмекке мұқтаж еңбекке жарамсыз ата-аналарын белгілі бір жағдайларда ғана, мемлекет кепілдік берген ең төменгі не тағайындалған әлеуметтік қамсыздандыру деңгейінен тыс нақты қажетті шығыстар кезінде күтіп-бағу міндеті туындайды.

Өкінішке орай, мемлекет пен әлеуметтік қорғау жүйесі кепілдік берген ең төменгі күнкөріс деңгейінің мұндай төлемдері, еңбекке жарамсыз кәмелетке толмаған балалар үшін жоқ, оларды ұстаудың барлық ауыртпалығы ата-аналарға түседі.

Жоғарыда баяндалғанның негізінде, ата-аналардың конституциялық-құқықтық мәртебесінің қосымша міндеттері мемлекет тарапынан отбасына көмек көрсету арқылы теңестірілуі тиіс деп есептейміз. Мемлекеттің отбасын, ананы, әкені және баланы қорғауы әлеуметтік қамсыздандыру жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылатын әлеуметтік-экономикалық шаралар кешенін болжауы тиіс.

ҚР Конституциясының 28-бабын қамтитын кепілдіктердің негізгі нормасы, мемлекет халықты әлеуметтік қорғау болып табылады. Осы норманың жүргізілген талдауы келесі қорытындыны жасауға мүмкіндік берді. Негізгі Заңның 28-бабында жасы, мүгедектік ауруы, асыраушысынан айрылу сияқты әлеуметтік маңызды фактілер болған кезде қазақстандық азаматтардың құқықтарының жиынтығы көрсетілген. Қоғам үшін әлеуметтік маңызы бар жағдайлардың осы тізбесі ашық болып табылады, ол заңмен толықтырылады және нақтыланады. Қазақстан Конституциясы «әлеуметтік-кепілдік берілген заң моделіне жатады, әлеуметтік қолдау мен мемлекеттік көмек алу құқығын қоса алғанда, әлеуметтік-экономикалық құқық кепілдігін бекіту және жалпы нормалар арқылы әлеуметтік мемлекет принциптерін қабылдау арқылы әлеуметтік-экономикалық құқықтарды іске асыру кепілдігін көрсететін нормаларды қамтиды» [Рогов, 2018].

Конституциялық норма азаматтың заңды негіздер бойынша әлеуметтік қамсыздандыруға субъективті құқығын жариялаудан тұрады. Әрбір қазақстандық азаматтың әлеуметтік қамсыздандырылуға құқығын бекіте отырып, Конституция сол арқылы мемлекетке және осы құқықты іске асыруға байланысты барлық қажетті мәселелерді заңнамалық түрде шешу міндетін жүктейді.

Конституцияда аталғандардан басқа әлеуметтік тәуекелдердің түрлері заң деңгейінің нормативтік құқықтық актілерімен белгіленуге тиіс. Әлеуметтік қамсыздандыру құқығы Қазақстан азаматтарымен мойындалады. Норма зейнетақының ең төменгі мөлшерінің кепілдігін қамтиды, өзге де төлемдер деңгейлері бұлай қамтамасыз етілмейді.

Конституциялық субъективтік құқықтың жариялануымен байланысты, әлеуметтік қамсыздандыруға отбасын, ананы, әкені, баланы әлеуметтік қамтамасыз ету конституциялық құндылық. Соңғысын Қазақстан азаматтарының ҚР Конституциясының 28-бабында, сондай-ақ әлеуметтік қамсыздандыру мәселелерін реттейтін өзге де заңдарда көрсетілген әлеуметтік тәуекелдер туындаған кезде материалдық төлемдердің жекелеген түрлерінің құқық жүйесі ретінде тұжырымдауға болады. «Конституция азаматтарды әлеуметтік қамтамасыз ету саласындағы барлық заңнамалық актілердің негізі болып табылады» [Ударцев, 2018, 328 б.].

Отбасын, ата-ана мен баланы әлеуметтік қамсыздандырудың қазіргі заманғы қазақстандық жүйесі мыналарды қамтиды: асыраушысынан айырылу бойынша жәрдемақылар мен сақтандыру төлемдері, уақытша еңбекке жарамсыздығы бойынша жәрдемақылар, жүктілігі мен босануы бойынша, бала 1 жасқа толғанға дейін оның күтіміне байланысты сақтандыру төлемдері, балаларды тәрбиелеп отырған отбасыларға мемлекеттік жәрдемақылар, мемлекеттік атаулы әлеуметтік көмек, жекелеген көп балалы аналарды жеңілдікпен зейнетақымен қамтамасыз ету, қамқоршыларға (қорғаншыларға) ата-анасының қамқорлығынсыз қалған баланы асырап-бағуға жәрдемақы.

Отбасын, ананы, әкені, баланы әлеуметтік қамсыздандырудың конституциялық-құқықтық базисін құру үшін бастапқы норма Қазақстанды әлеуметтік мемлекет ретінде жариялайтын Конституцияның 1-бабы болып табылады. «Конституцияның 1-бабының 1-тармағына сәйкес Қазақстан Республикасы өзін... әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары. Конституцияның І-бөлімінің бұл ережесі, Қазақстан, мемлекеттің мүмкіншілігіне қарай отырып, өзінің азаматтарына игілікті өмір сүру үшін және жеке адамның еркін дамуына жағдай жасауға міндеттеме алатын мемлекет ретінде дамуға ниет танытады дегенді білдіреді. Бұл ереже Негізгі Заңның мынадай: жасына келген, науқастанған, мүгедек болған, асыраушысынан айырылған жағдайда және өзге де заңды негіздерде азаматтардың әлеуметтік қамсыздандырылуына кепілдік берілуі, әлеуметтік қамсыздандырудың қосымша нысандарын жасаудың және қайырымдылықтың көтермелеуі (28-бап); неке мен отбасын, ана мен әке және баланы мемлекеттік қорғау (27-баптың 1-тармағы) сияқты әртүрлі нормаларында ашылады [Жаркенова, 2015].

Конституциялық Кеңестің 2001 жылғы 21 желтоқсандағы №18/2, 2004 жылғы 20 сәуірдегі №3 нормативтік қорытынды шешімдерінде құқықтардың немесе бостандықтардың нақты бір түрінің конституциялық құқық деңгейіне көтерілуі және Конституцияда оның кепілділігінің жариялануы мемлекеттің осы құқықтар мен бостандықтарды іске асыруды қамтамасыз етуді міндетіне алғандығын білдіреді, деп бірнеше рет түсіндірілген болатын. Аталған құндылықтарды ең қымбат қазына деп тану, мемлекет үшін адамға, оның материалдық жағынан әл-ауқаты болуына қамқорлық жасаудан аса маңызды міндет жоқ екенін білдіреді. Мемлекет адамның лайықты өмір сүруі үшін қолынан келген барлық жағдайды жасауға міндетті».

Демократиялық елдерде әлеуметтік мемлекеттілікті қалыптастыру дамыған азаматтық қоғам және бекітілген құқықтық мемлекеттілік, қоғамның барлық жіктерінің мүддесінде ұзақ мерзімді әлеуметтік

саясатты жүзеге асыруға мүмкіндік беретін қуатты, тұрақты экономиканың жұмыс істеуі жағдайында жүргізілгенін атап өту қажет. Қазақстан Республикасын әлеуметтік мемлекеттің бекіту міндеті Қазақстан қоғамы демократияның қалыптасуының, құқықтық және әлеуметтік мемлекеттіліктің қалыптасуының бастапқы кезеңінде тұрған өзге жағдайларда ұсынылады. Конституция мемлекет қызметінің принципін – бүкіл халықтың игілігі үшін экономикалық дамуды бекітті, бұл балалардың, отбасылық міндеттері бар адамдардың өмір сүру және әл-ауқатының қолайлы деңгейі кепілдігінің негізі болуы тиіс.

Мемлекеттің міндеті-адамдар арасындағы әлеуметтік әділеттілікті, тең құқылықты, адамгершілікті қамтамасыз ету. Ол мемлекеттің әлеуметтік бағдарланған саясатының қажеттілігін негіздейді. Мемлекеттің жоғары құндылығы ретінде тұлғаның қадір-қасиетінің идеясы қазіргі заманғы мемлекеттердің конституцияларында (Германия, Греция, Швейцария, Италия, Польша конституцияларында, адам құқықтары мен бостандықтары туралы тарауларды ашатын мақалаларда жеке тұлғаның қадір-қасиетін құрметтеу принципі тіркелген) бекітілген [Окуньков, 1997].

Негізгі Заңның 17-бабының 1-тармағы адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмауын жариялайды. Қазақстанның Конституциялық Кеңесі өз шешімдерінде айып тағылғанға дейін ұстау кезінде, қылмыстық жазасын өтеу кезінде осы құқықты қамтамасыз ету тұрғысынан жеке адамның қадір-қасиетіне құқығы шектеулі деп қараған. Мысалы, «Алматы облысы Қапшағай қалалық сотының өтініші бойынша Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 361-бабы бірінші және төртінші бөліктерінің конституциялылығын тексеру туралы» Конституциялық Кеңестің 2008 жылғы 27 ақпандағы № 2 қаулысында қарсылықтың соңғы нысаны ретінде дене мүшесіне зақым келтіру қоғамнан оқшауланған адамдардың өз қадір-қасиетін қорғау тәсілі болуы мүмкін деп көрсетіледі (Конституцияның 13-бабының 1-тармағы).

Қазақстандағы конституциялық құндылық ретінде адамның қадір-қасиетін шектеуді түсіндіру әлеуметтік-экономикалық құқықтарды қамтамасыз етудің маңызды құралы ретінде бұл дефинцияны ілгерілету мәселесінде ілгерілеуге мүмкіндік бермейді. Осы құндылықты қолданудың мәніне жетуге мүмкіндік бермейтіндігін, жеке тұлғаның қадір-қасиетінің конституциялық құрылымы қысылғандығын білдіреді. Конституцияның 17-бабы адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайтындығын жариялайды. Міне, бәрі осы! Яғни, жеке адамның қадір-қасиетіне қол сұғуға конституциялық тыйым салу бекітілген, бұл туралы Конституциялық кепілдіктермен қамтамасыз етіледі:

ешкім де азаптауға, зорлық-зомбылыққа, басқа да қатыгез немесе адамның қадір-қасиетін қорлайтын іс-әрекетке немесе жазалауға ұшырамауы тиіс (17-баптың 2-тармағы);

әркімнің жеке өміріне қол сұғылмауына, өзінің жеке және отбасылық құпиясы болуына, ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғауға құқығы бар (18-баптың 1-тармағы);

әркім басқа адамдардың қадір-қасиетін құрметтеуге міндетті (34-баптың 1-тармағы).

Алайда, Конституциялық құқықта жеке адамның қадір-қасиеті-мемлекеттің жеке адамға және оның құқықтық мәртебесіне қатынасының өлшемі, адамның қадір-қасиеті сол сияқты абсолюттік құндылықты анықтайды. «Жеке тұлғаның қадір-қасиеті заңды түрде белгісіз. Гуманизм қағидатының заңдық табиғаты басты және негізінен тұлғаның құқықтары, бостандықтары мен міндеттеріндегі қадір-қасиетін бекітуде көрінеді» [Сман, 2008, 29 б.]

Профессор Ө. Ш. Жалаири біз ортақтасып отырған қағидамен негізделген: «жеке тұлғаның қадір-қасиетінің идеясы демократиялық, құқықтық және әлеуметтік мемлекетті қалыптастыру процесінде жетекші орын алады, Қазақстан Республикасындағы құқықтың іс-әрекеті мен дамуының жалпы және іргелі заңдылықтарын білдіреді. Адамның қадір-қасиетін қамтамасыз етудегі басты ереже Конституция болып табылады. «Адамның қадір-қасиеті» санаты негізгі заңның бірқатар баптарында нақтыланған (17, 18, 24 және т.б.). Осылайша, Қазақстан Республикасы Конституциясының негізін қалаушы талаптарынан қоғам мен мемлекеттің негізгі мақсаты – адамның лайықты өмір сүруі үшін жағдайларды қамтамасыз ету және қолдау туындайды. Ізгілік принципіне сәйкес жеке тұлғаларға осындай құқықтар мен бостандықтар берілуі керек және олардың қадір-қасиетін, рухани және физикалық мүмкіндіктерін жан-жақты дамытуды қамтамасыз ететін міндеттер жүктелуі керек» [Копабаев, 2011, 184-185 бб.]

Жоғары құндылықтары адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылатын әлеуметтік мемлекет ретінде Қазақстанды бекітуге Конституциялық көзқарастарды ескере отырып; республика қызметінің негізін қалаушы қағидатын негізге ала отырып – бүкіл халықтың игілігі үшін экономикалық даму, сондай-ақ Конституцияға сәйкес адамның құқықтары мен бостандықтарын тану және кепілдендіру; Қазақстанның қазіргі заманғы мемлекеттік әлеуметтік саясаты ең төменгі кепілді

деңгейде ең төменгі күнкөріс минимумына сәйкес танылатын барлық әлеуметтік негіздер бойынша әлеуметтік қорғау жөніндегі шараларды ұсыну қажеттігіне негізделуі тиіс, ал әлеуметтік қорғаудың қосымша нысандары іс – шараларды қаржыландыру көзі-қаражатты қалыптастыруға азаматтардың жеке қатысуымен қамтамасыз етілуі тиіс. Табыстың ең төменгі күнкөріс деңгейімен, кедейшілік шегінде өмір сүруді адамдық қадір-қасиетті кемсіту деп санаймыз.

Қазақстан Конституциясына сәйкес, балаларға қамқорлық көрсету және оларды тәрбиелеу ата-аналардың табиғи құқығы мен міндеті болып табылады. Алайда, баланы материалдық қамтамасыз ету бойынша отбасылық міндеттерді орындау әлеуметтік төлемдер беру арқылы мемлекет тарапынан ең төменгі деңгейде кепілдік берілуі тиіс деп ойлаймыз.

Қазақстанда кәмелеттік жасқа толмауының негізі бойынша материалдық әлеуметтік көмектің болмауы баланың адамның қадір-қасиетін іс жүзінде кемсітеді: балалар ең аз материалдық қамтамасыз ету кепіліншіз өседі, олардың еркін және лайықты дамуына, жеткілікті тамақтануына және қажетті қызмет көрсетудің минимумын пайдалануға, Қазақстанда танылатын стандарттарға сәйкес келетін өмір сүру жағдайына табиғи құқықтары бұзылады.

Шынайы әлеуметтік мемлекетті қалыптастыру, біріншіден, өз азаматтарының лайықты өмір сүруі және мемлекеттің мүмкіндіктеріне барабар жеке тұлғаның еркін дамуы үшін жағдай жасауға бағытталған әлеуметтік мемлекеттік саясатты жүргізумен, екіншіден, жеке адамның конституциялық құқықтары жүйесін толық іске асыру тетіктерін құрумен және оның жұмыс істеуімен байланысты.

Қадір-қасиет, сөзсіз, жалпыға ортақ әл-ауқат мемлекет тұжырымдамасын дамытуда, адамның әлеуметтік құқықтарына әртүрлі көзқарастарды қалыптастыруда шешуші саяси рөл атқарды. Идеологиялық артықшылықтарды айырмашылықтар жағына қарай алып, адамның құқықтары абыройға негізделіп, бәрімізге қол жеткізуге көмектескендігі туралы қорытынды жасау керек. Адамдық қадір-қасиеттің негізгі ең төменгі мазмұнын атап көрсетуге болады: әрбір адам ішкі құндылыққа ие, мінез-құлықтың кейбір нысандары осы ішкі құндылыққа құрметпен үйлеспейді және керісінше емес, мемлекет адам үшін бар екенін құрметтеуі керек. Жеке тұлғаның қадір-қасиетіне ең төменгі материалдық кепілдік берілмей, адамның негізгі қажеттіліктерін қанағаттандыруға кепілдік берілмейді.

Қазақстандағы әл-ауқатты мемлекет құру адам өміріне жағдай жасауға бағытталған, оның қадір-қасиетін түсірмейтін тетіктерді қалыптастыру саласындағы үлкен, үздіксіз жұмысты білдіреді.

Қазақстан Республикасын әлеуметтік мемлекет құру жолында мақсатты түрде алға жылжыту үшін лайықты өмір сүру деңгейінің немесе өмір сүру сапасының заңнамалық түрде белгіленген параметрлері қажет. Мемлекет: елдің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейіне сәйкес келетін қазіргі кезеңдегі адамның, отбасының өмір сүру сапасы нақты қандай көрсеткіштерді қалыптастыратынын анықтауы тиіс. Құқықтық кеңістікте әлеуметтік мемлекеттегі адам өмірінің сапасын көрсететін индикаторларды, сандық параметрлерді анықтау.

Мемлекет қоғамның жария институты ретінде, оның еркін адамгершілік дамуы үшін сыртқы жағдайлар жасау арқылы адамның лайықты өмірін құқықтық құралдардың көмегімен қамтамасыз етуге арналған. Адамның лайықты өмір сүру құқығының заңдық мазмұны құқық кешенін: еңбек қызметі саласындағы құқық, материалдық әл-ауқатқа құқық, рухани игіліктерге ие болу құқығы қамтиды. Адамның лайықты өмір сүруге құқықтық заңды мазмұнының маңызды құрамдас бөлігі оның материалдық игіліктерге құқық талаптары, яғни материалдық қамтамасыз етілуі, қауіпсіздігі, денсаулық сақтауы болып табылады. Адамның жеткілікті, лайықты өмір сүру деңгейіне құқығын мемлекет жеке тұлғаның конституциялық абсолютті қадір-қасиетінен туынды құқық ретінде таниды.

Қорытынды

Конституциялық құндылықтар мен жеке тұлғаның құқықтарының, Конституциялық Кеңес актілерінің мазмұнына жүргізілген теориялық талдау мынадай қорытындылармен тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Мемлекеттің отбасын, ананы, әкені және баланы әлеуметтік қорғау жүйесінің жұмыс істеуін, қамтамасыз ету міндеті мынадай конституциялық құндылықтардың, кепілдіктер мен құқықтардың жиынтығына негізделеді: Қазақстанды әлеуметтік мемлекет ретінде жариялауға; заңды негіздер бойынша әлеуметтік қамсыздандыруға кепілдік беруге; бүкіл халықтың игілігі үшін экономикалық даму принципіне; жеке адамның қадір-қасиет құқығына; отбасының, ата-анасының, баланың конституциялық құндылығына және оларды мемлекеттік қорғауды қамтамасыз етуге.

Отбасын, ананы, әкені және баланы Қазақстанның іргелі конституциялық құндылықтары ретінде жариялау әлеуметтік қамсыздандыру жүйесін қалыптастыру үшін мынадай мәнге ие. Осылайша, қаралып отырған конституциялық құндылық, біріншіден, арнайы салалық, оның ішінде әлеуметтік-қамтамасыз ету заңнамасын құру және дамыту үшін негіз болып табылады.

Екіншіден, мемлекет отбасын, әкені, ана мен баланы әлеуметтік қорғаудың кешенді жүйесін құруға және қамтамасыз етуге міндеттейді. Үшіншіден, Конституция мемлекетке тек формальды жағдай жасау міндетін жүктейді,ал тиісті жағдайлар кәмелетке толмағандардың толыққанды және үйлесімді дамуын қамтамасыз етуді талап етеді. Төртіншіден, баланың жасы– әлеуметтік қорғау жөніндегі шараларға мұқтаждығы фактісін анықтау үшін негізгі өлшем. Бесіншіден, отбасы, ана, әке, бала-оларды мемлекеттік қорғау жөніндегі міндеттерді туындататын танылған әлеуметтік фактілер.

Келтірілген Конституциялық жағдайды талдау ата-аналық міндеттері жоқ азаматтарға қарағанда, балалары бар азаматтардың конституциялық міндеттерінің (қамқорлық жасау, тәрбиелеу, бала асырап-бағу міндеттері) көлемі үлкен деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Ата-аналардың конституциялық-құқықтық мәртебесінің қосымша міндеттері мемлекет тарапынан отбасына көмек көрсету арқылы теңестірілуі тиіс.

Мемлекеттің отбасын, ананы, әкені және баланы қорғауы әлеуметтік қамсыздандыру жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылатын әлеуметтік-экономикалық шаралар кешенін болжауы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Katrougalos G.S. Constitutional limitations of Social Security Privatisation: A human rights approach //European Journal of Social Security. – 2010. – Т. 12. – №. 1. – С. 16-40.

2. Lanza E.M., Nicola T.J. Social Security reform: Legal analysis of Social Security benefit entitlement issues. – 2014.

3. Lebed, A.V., Markhgeym, M. V., Minasyan, A. A., Novikova, A. E., &Tonkov, E. E. (2019). Social guarantees of the status of disabled in constitutional texts of the CIS countries. Humanities and Social Sciences Reviews, 7(5), 807-810. doi:10.18510/hssr.2019.75102.

4. López A.L. El Pilar Europeo de Derechos Sociales: un análisisdesde las coordenadas del constitucionalismo de mercado europeo //Revista de Derecho ComunitarioEuropeo. – 2019. – №. 62.

5. Mukhamadiyeva G.N. et al. Modernization of social security system legal regulation in Kazakhstan: Experience and standards of the OECD members implementation //Journal of Advanced Research in Law and Economics. – 2017. – Т. 8. – №. 8 (30). – С. 2498-2503.

6. Жаркенова С.Б. Конституционные основы регулирования социально-обеспечительных прав граждан // Сборник материалов международной научно-практической конференции «Конституция: единство, стабильность, процветание», посвященной 20-летию Конституции Республики Казахстан (28-29 августа 2015 г.) /Под общ. ред. И.И. Рогова, А.О. Шакирова, Е.Б. Сыдыкова. – Астана: ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, 2015. – 493 с. – С. – 324– 328.

7. Копабаев О.К. Материалы международной научно-практической конференции (VII августовских чтений) «Государство и личность: 20 лет развития Казахстана по пути прогресса», посвященной 20-летию независимости и Дню Конституции Республики Казахстан. – Астана, 2011 – с. 287. – С. 180-188.

8. Окуньков Л. А. Конституции государств Европейского Союза/под общ. ред. ЛА Окунькова. – 1997.

9. Рогов И. И. и др. Конституция Республики Казахстан. Научно-практический комментарий. – 2018.

10. Сман А. Правовое положение личности в Республике Казахстан (конституционно-правовой аспект). Автореферат дисс. на соис. уч. степ. докт. юрид. наук. Астана, 2008. – 58 с.

11. Сулейменов М.К. Конституционные основы гражданского законодательства // Конституционные основы развития отраслевого законодательства Республики Казахстан: Материалы межд. науч.-практ. конф. 15 мая 2015 года, посвященной памяти Н.А. Шайкенова («Шайкеновские чтения»). – Астана: «Қазақстан Республикасының Заңнама институты», 2015. – 322 б. – С. 14-27.

12. Ударцев С. Ф. Конституция Республики Казахстан. Научно-практический комментарий. – 2018.

13. Франсиско Паскуаль дела Парте. Конституция и доверие граждан к власти // Материалы международной научно-практической конференции «Проблемы становления и развития Республики Казахстан как правового государства», посвященной 10-летию Конституции Республики Казахстан, проведенной 15 апреля 2005г. в АЮА КазГЮУ. – Алматы, 2005. – 687с. – С. 6-9.

УДК341.1/8

MAKHANBETALIYEVA MERUYERT MEYRAMBEKOVNA
master student the 2nd year of the specialty International law
L.N. Gumilyov Eurasian National University

JUDICIAL DECISIONS AS A SOURCE OF INTERNATIONAL PUBLIC LAW

Түйін. *Бұл мақалада халықаралық соттардың, оның ішінде Біріккен Ұлттар Ұйымының Халықаралық Соты мен Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының шешімдерінің құқықтық мәні талданады. Сот шешімдері (прецеденттер), халықаралық құқық доктриналары халықаралық құқықтың көмекші құралы, мысалы, Біріккен Ұлттар Ұйымының Халықаралық сотының, басқа халықаралық сот органдарының (трибуналдарының) шешімдері болып келеді. Құқық теориясында пікірталас тудыратын мәселе қалады: сот шешімдері халықаралық құқықтың қайнар көздері бола ма және олар прецедент ретінде құқық нысаны ретінде әрекет ете ме?*

Түйінді сөздер: *Біріккен Ұлттар Ұйымының Халықаралық Сот жарғысы, доктриналар, ішкі заңдар, jus cogens, шешімдердің қатынасы (ratio decidendi).*

Резюме. *Данная статья анализирует правовую природу решений международных судов, в том числе Международного Суда ООН и Верховного Суда Республики Казахстан. Судебные решения (прецеденты), доктрины международного права являются вспомогательными средствами международного права, такими как, например, решения Международного Суда ООН, других международных судебных органов (трибуналов). В теории права остается спорный вопрос: являются ли судебные решения источниками международного права и действуют ли они как форма права в качестве прецедента?*

Ключевые слова: *Статус Международного Суда ООН, доктрины, внутригосударственное право, jus cogens, соотношение решений (ratiodecidendi).*

Summary. *The article analyzes the legal nature of decisions of international courts, including the International Court of Justice of the United Nations and the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan. Judicial decisions (precedents), doctrines of international law are auxiliary means of international law, such as, for example, decisions of the United Nations International Court of Justice, other international judicial bodies (tribunals).In the theory of law, the debatable question remains: are they sources of international law and do they act as a form of law as a precedent?*

Key words: *Statute of the International Court of Justice of the United Nations, doctrines, domestic law, jus cogens, ratio decidendi.*

An analysis of the legal literature and legal life of various countries shows that in every legal system there is a huge variety of forms and sources of law. And, of course, not all of them have equal significance and perform the same regulatory role.

The sources of international law are those external forms in which its norms find expression. Sources of international law – this is the end of result (or method) of the rule-making process.

The norms are not directly applied, but only when they are enshrined in certain sources. It is through sources, as forms of external expression, that the norms of law influence the behavior of subjects, giving this behavior a legally significant character. Only through sources legal norms create rights and assign responsibilities to legal entities. Each legal system defines these forms or sources in which the rules of law are enshrined. Therefore, each state clearly defines which sources of domestic law it recognizes.

First of all, we turn to the norms of the Statute of the International Court of Justice of the United Nations[URL: https://www.icj-cij.org/en/statute]. In legal literature, it is often the content of Article 38 of the said act that is defined as an exhaustive list of sources of international law [Tunkin G.I., 1989, p.183].

Article 38 of the Statute of the International Court of Justice of the United Nationsstates: «A court which is obliged to resolve disputes referred to it on the basis of international law shall apply ...» with the reservation specified in art. 59, court decisions and doctrines of the most qualified specialists in public law of various nations as an auxiliary tool for determining legal norms «(paragraph d of article 38 of the Statute). Article 59 of the Statute of the International Court of Justice of the United Nations establishes that «the decision of the Court is binding only on the parties involved in the case and only on this case.»

Given the reservation of Art. 59 of the Statute of the International Court of Justice of the United Nations contained in paragraph d of Part 1 of Art. 38 of the Statute, judges do not create a right, but only apply it. Their role is secondary, since the «law» they affirm has its previous source. Nevertheless, a court decision is an es-

sential factor in the development of international law, and the authority and strength of court decisions may be more important than what is formally defined for them.

Therefore, the court decision is called an auxiliary tool for determining legal norms. However, from the content of Article 38 of the Statute of the International Court of Justice of the United Nations it is impossible to draw an unambiguous conclusion that the court decision is a precedent – a source of law, as well as any conditions for the relevance of certain decisions to such.

The foregoing allows some authors to attribute judicial decisions of an international court to sources of law insofar as this follows from the provisions of the Statute of the International Court of Justice of the United Nations. Other researchers note that court decisions are not recognized as a source of law, they are nothing more than informative, general-oriented [Velyaminov G.M., 2004, p. 23], they are recommended to be called «evidence of the existence of ordinary norms» [Kuznetsov V.I., 2001, p. 84-85.], or «auxiliary means (sources) in interpreting the norms. Under no circumstances can such means be regarded as sources of international law».

Indeed, at first glance, the use of the scales worked out by the general theory of law and requiring, in particular, the presence in the norms of any source of the law of universality, binding and sustainability of application, does not allow qualifying decisions of international judicial institutions (United Nations International Court of Justice) not only as precedents in the proper sense this concept, but also generally sources of law in the formal legal respect [G.V. Ignatenko and O.I. Tiunov, 2001, p. 105].

This is hindered, first of all, by the institution of consent to the jurisdiction of international judicial institutions, which means, in essence, the presumption of the absence of compulsory jurisdiction. As a result, a reservation in the Statute of the International Court of Justice of the United Nations: «the decision of the Court is binding only on the parties involved in the case and only on this case».

However, it is impossible to present the same requirements to an international legal court ruling that characterize this category (precedent) in domestic law [Anufrieva L.P., 2004, p.104]. It should be added that the sources of law in the international system are often characterized by a lack of universality, with the exception of jus cogens.

In this regard, the following circumstances should be considered.

Decisions of international judicial institutions on a specific dispute certainly contain binding rules of conduct for the parties to the dispute, being in this case sources of international law. The court, by its decision, creates a well-known addition or deepening of the regulatory database of bilateral (or multilateral) relations, which was absent before the dispute and decision. Moreover, the binding nature of this decision for the parties is not in doubt.

In addition, the decisions of the international court are of high authority, as a result of which they are actively used to establish the content of international legal norms both in resolving disagreements and directly by the Court, which refers to its own decisions.

Their ability to be used in the form of a provision applicable in the subsequent and to other situations, i.e. to serve as an international legal precedent, depends on whether the main component – ratio decidendi – is concluded or not. Thus, it is the ratio decidendi that acts as the criterion for the «normativity» of a particular court decision.

Consider the place and role of the doctrine as a source of international law.

Traditionally, the doctrine stands out as a source of international law. Pre-revolutionary researchers stated: the source of international law may be the science of international law; First of all, it can clarify, interpret controversial places in the application of various rules of law. Then science processes and cleans customs from unnecessary impurities and generally affects the legal consciousness of civilized mankind, inspiring him with certain thoughts can be said, enlightening it [People's Encyclopedia, 1911 and Social and legal sciences, 1912].

The doctrine has played a significant role in the recognition of international legal force. A special role in the formation of international law as a whole is played by the works of prominent and authoritative lawyers. Even in the distant past (VI century A.D.) in Ancient Rome, Justinian's Digesta was an important legal doctrine. It was in the theoretical works of jurists that the very idea of international law was first expressed. This was done by Hugo Grotius, Emmer de Wattel, and others. For a long time for international law, the sayings of Grotius, Wattel, Littleton, Bartol, Oppenheim, etc., served as a normative fact.

Here, the doctrine played a special role, both in substantiating the very idea of such a law, and in its development.

The dominant direction in the doctrine has become a mixed, combining natural-legal approach with a positive-legal one.

Due to the fact, that in the practice of states, the rule of law was difficult to establish, the doctrine has developed a tendency to wishful thinking. For this reason, the doctrine is often ahead of the norm, practice.

Since theory was ahead of practice in formulating international norms necessary for regulating interstate relations, insights on the direct participation of theory in the law-making process have spread in the literature. In the middle of the XIX century. Swiss lawyer I. Bluntchlyasserted «If Wheaton and Phillimore, Wilden and Kent, Getter and Oppenheim agree on a well-known theoretical position, we naturally tend to recognize it as the beginning of modern international law even when it is not confirmed treatises and its application in practice is still doubtful «[Lukashuk I.I., 2004, p.95].

It is for this reason that the doctrine acts as an unchangeable source of international law.

Based on our concept of doctrine, the doctrine of international law can be defined as a system of views and concepts on the nature and purpose of international law in specific historical conditions.

At present, one cannot underestimate the importance of the doctrine of international law, which in some cases helps to clarify certain international legal provisions, as well as the international legal positions of states. In particular, the disputing parties sometimes use the opinions of experts on various issues of international law in their documents submitted to international judicial bodies.

In specific court decisions, courts refer to doctrinal definitions, concepts, categories, classifications. So, for example, in the Decision of the CIS Economic Court of January 15, 2002 No. 01-1 / 3-2001, the court referred to the doctrine, putting doctrinal knowledge at the heart of the decision: «National law does not define what is meant by place of permanent residence. In the doctrine of private international law, it is understood as «the place of the center of life relations of a person, the center of his existence.» Consequently, whether the spouse's place of residence in the state of which he is not a citizen, his place of permanent residence, is decided by the court on the basis of ascertaining all the circumstances that characterize him as a place of «focusing of his life ties» (living with him children, permanent work, duration of residence, residence permit, etc.). «

When determining the place of the doctrine among other sources of law, it is necessary to refer to the provisions of Article 38 of the Statute, according to which «the doctrines of the most qualified specialists in international public law of various nations» along with court decisions are used by the Court «as an aid to determine legal norms.»

The closestconception to precedent is judicial practice.

It should be noted, subparagraph d of paragraph 1 of Art. 38 of the Statute of the International Court of Justice of the United Nations, which refers not to a single court decision, but to the prevailing judicial practice. Only well-formed practices can indicate or confirm which standards the Court should apply.

Judicial practice is, on the one hand, a type of judicial activity in the application of legal norms, which is associated with the development of certain legal relations based on the disclosure of the meaning and content of the applicable norms, and, if necessary, their concretization and detailing. On the other hand, it is a combination of legal provisions.

This approach to judicial practice is characteristic of those states in which the judicial authorities do not have a law-making function, where judicial precedent is not officially recognized. In states of this type, including the Republic of Kazakhstan, judicial practice, without generating binding norms, has a certain impact on the activities of the judicial system itself and on the legal system as a whole.

Every day, the courts resolve the most diverse disputes of participants in specific legal relations. All these disputes in their resolution go through all stages of the trial and all instances, forming an array of judicial practice.

The Supreme Court of the Republic of Kazakhstan as the highest judicial body in the Republic of Kazakhstan exercises supreme judicial oversight of all court decisions in all categories of cases. As part of its activities, the Supreme Court analyzes the judicial acts adopted by the courts, gives them a final legal assessment, adjusts them if necessary, bringing them into line with the norms of the current law of Kazakhstan, monitors the uniform application of law, studies and generalizes the established judicial practice in specific categories of cases.

Based on the results of the study and generalization of judicial practice, the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan at its plenary sessions adopts regulatory decisions.

With the adoption of the Constitution of the Republic of Kazakhstan in 1995, the issue debated in the legal literature on whether the guidelines of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan should be consid-

ered an independent source of existing law was finally resolved. In accordance with paragraph 1 of Art. 4 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, normative decisions of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan are also recognized as a source of law of the Republic of Kazakhstan along with other sources of existing law of the Republic of Kazakhstanand are generally binding [URL:https://www.akorda.kz/ru].

In conclusion, we note that the activities of the international court are not law-making, since judges «adjust» the rules to factual circumstances, thereby developing international law. International courts use previous decisions as a tool for finding legal norms, and not as the basis of their own decisions, therefore they do not set a precedent.

Decisions of international courts are the material source of international treaties, customs and general principles of law, supplementing them in case of incompleteness. Judicial practice is evidence of the existence of a norm, used to determine its content. The decisions of international courts, representing the practice of states, confirm the validity of the rule of law, thereby constituting the main element of the ordinary norms of international law.

Summing up, it can be noted that court decisions (precedents), doctrines of international law are auxiliary means of international law, such as, for example, decisions of the UN International Court of Justice, other international judicial bodies (tribunals). The influence of court decisions depends not only on the authority of the court, but also on the validity of the decision, on how accurately it reflects what is happening in international life and international law.

REFERENCES:

1. Statute of the International Court of Justice of the United Nations(San Francisco, June 26, 1945).URL: https://www.icj-cij.org/en/statute

2. Tunkin G.I. International Law Course. In 7 vol. Vol. 1 – M.: 1989.-p.183.

3. Velyaminov G.M. International Economic Law and Process (Academic Course): Textbook. – M.: Walters Clover, 2004. – p. 23.

4. International law: Textbook / Ans. ed. V.I. Kuznetsov. M., 2001.– p. 84-85.

5. International law: Textbook for universities / Ed. G.V. Ignatenko and O.I. Tiunov.M., 2001.– p. 105.

6. Anufrieva L.P. Correlation of international public and private international law (comparative study of legal categories) Doctoral thesis. – M.: 2004. – p.104.

7. People's Encyclopedia ed. 1911 by Vol. 2. Social and legal sciences. – M.: 1912.

8. Lukashuk I.I. Modern law of international treaties.Volume I. The conclusion of international treaties – M.: Walters Kluver, 2004. – p. 95.

9. The Constitution of Republic of Kazakhstan on 30 August 1995. URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution

УДК 340.1(075.8)

МЫРЗАХАНОВА МАРЖАН НУРКЕНОВНА
кандидат медицинских наук
Факультет «Истории, юриспруденции, искусства и спорта»
Кафедра Юриспруденции
Кокшетауский Государственный университет имени Ш. Уалиханова

СЕЙТЕНОВА САУЛЕ ЖУСУПБЕКОВНА
магистр юридических наук
Факультет «Истории, юриспруденции, искусства и спорта»
Кафедра Юриспруденции
Кокшетауский Государственный университет имени Ш. Уалиханова

СПЕЦИФИКА И ДИНАМИКА ЮРИДИЧЕСКОГО КОНФЛИКТА

Түйін. *Қақтығыс – көптеген аспектілерді қамтитын күрделі құбылыс. Әр тарап бір уақытта басқа қақтығыстарға қатыса алады, оған көптеген қатысушылар қатысады. Деседе, қақтығыс өзегі – соғысушы тараптар.*

Түйінді сөздер: *құқықтық қақтығыс, құқық элементі, қарама – қайшылық, құқықтық аспект, жанжалды шешу.*

Резюме. *Конфликт – сложное явление, включающее множество аспектов. Каждая сторона может быть вовлечена к тому же одновременно и в другие конфликты, обрастающие большим числом участников. И все же именно противоборствующие стороны – стержень конфликта.*

Ключевые слова: *юридическаяконфликтология, правовой элемент, противоборство, правовой аспект, разрешение конфликта.*

Summary. *Conflict is a complex phenomenon involving many aspects. Each side can also be involved at the same time in other conflicts, overgrown by a large number of participants. And yet it is precisely the warring parties – the core of the conflict.*

Keywords: *legal conflictology, legal element, confrontation, legal aspect, conflict resolution.*

Юридическая конфликтология изучает те особенности, которые характеризуют конфликт с позиций права. Теоретическое значение такого подхода состоит в возможности сопряжения конфликтов с государственными институтами и, следовательно, рассмотрения конфликтов не в абстрактном социальном пространстве, а в реальной связи с действующими правовыми инструментами и структурами.В работе Г.Есим «Философия независимости» отмечено, что при социалистическом строе обществу были искусственно привиты элементы потребительского образа жизни, что проявляется сегодня в отсутствии самостоятельности решения жизненных сил [Есим Г.,2011,338 с]. Отсюда и практический смысл такого подхода: установить, могут ли нормы права воздействовать на зарождение, развитие и разрешение конфликта, и если могут, то как повысить эффективность этого действия.

Сначала определим, какие элементы конфликта могут иметь правовую природу и, соответственно, какой конфликт может быть назван юридическим [CoserL.,1957, 200 p].

Ознакомление с конфликтами разного рода приводит к выводу, что с правовой точки зрения они весьма неоднородны. Наиболее полно правовой аспект выражен в тех конфликтах, которые появляются и развиваются в связи с объективно существующими противоречиями между двумя или несколькими правовыми нормами, относящимися к одному и тому же предмету.Это юридические конфликты в строгом (или) узком смысле слова. Интересы противостоящих сторон и мотивы их поведения в таком конфликте разграничиваются смыслом и значением правовых норм, от которых прямо зависят действия участников. Подобный конфликт и начинается, и заканчивается с использованием юридических средств и процедур. В значительной мере он носит когнитивный характер, поскольку спор идет о понимании права, но за этим спором часто просматриваются и другие, вполне практические интересы сторон[Запрудский Ю.Г.,1992,54 с].

Правовой элемент в конфликте интересов может быть выражен с различной степенью интенсивности. Бывают случаи, когда такой элемент выражен очень слабо и преобладают другие побудительные мотивы.

Совсем другое значение юридический элемент имеет в наследственных спорах и вообще в любом споре о праве собственности, когда два индивида или учреждения, ссылаясь на закон, отстаивают свои действительные или мнимые права. Возможны и переходные случаи, в которых правовой элемент в конфликтных взаимоотношениях сторон выражен с разной степенью интенсивности.

Так как вопрос стоит о названии, еще не устоявшемся в литературе, мы вольны выбрать и обсудить ту или иную терминологию. Практически дело сводится к следующей альтернативе: либо все элементы конфликта (мотивация, участники, объекты и др.) должны иметь юридическую характеристику для того, чтобы конфликт в целом был признан юридическим, либо для этого достаточно, чтобы правовыми признаками обладал хотя бы один его элемент.

Мы склоняемся к последнему решению и полагаем, что юридическим конфликтом следует признать любой конфликт, в котором спор так или иначе связан с правовыми отношениями сторон и, следовательно, субъекты, либо мотивация их поведения, либо объект конфликта обладают правовыми признаками, а конфликт влечет юридические последствия. Конфликт есть фундаментальный факт нашей жизни. Страх от конфликта порождается общепринятым предрассудком, что конфликт обязательно должен закончиться проигрышем одной стороны и выигрышем другой. Это неправильный взгляд. Действительно, есть конфликты, при которых происходит именно это, но в большинстве случаев могут проиграть все или выиграть все – зависит от управления конфликтом[Шакиров С.Е., Дронзина Т.А.,2017,122с].

Иными словами, надо признать юридическим, скажем, конфликт по поводу собственности, даже если противники и те состоялись между собой в правовых отношениях (например, две фирмы претендуют на аренду одного и того же помещения). Хотя между фирмами пока что правовых отношений нет, они неизбежно возникнут, как только субъекты обратятся для решения конфликта в государственный орган (суд, арбитраж). Если же не обратятся, а решат дело «полюбовно», то регистрация арендных отношений одной из фирм все равно будет юридической процедурой

Юридическими по своей природе являются все трудовые, многие семейные, производственные, бытовые и межнациональные конфликты, если они затрагивают конституцию страны, соглашения между регионами или ветвями власти, статус наций и народностей[Шакиров С.Е., Дронзина Т.А.,2017,122 с].

Очень многие конфликты имеют смешанный характер и содержат как правовые, так и неправовые элементы (например, при политических конфронтациях или национальных неурядицах).

Весьма важный аспект всякого конфликта – пути и способы его предупреждения, прекращения и разрешения. Давая определение юридического конфликта, мы не касались этого аспекта, а исходили из природы самих конфликтных взаимоотношений. Если же исходить из способов предупреждения, разрешения или прекращения конфликтов, то почти каждый из них можно назвать юридическим, ибо не бывает, по-видимому, такого случая, когда нельзя было бы с помощью юридических норм и институтов вмешаться в развитие тех или иных событий (возможно, редким исключением был бы когнитивный конфликт) [Данакин Н.С., Дятченко Л.Я.,1993, 43 с].

Иначе говоря, можно утверждать, что не каждый конфликт юридический, но практически каждый может завершиться той или иной юридической процедурой. Юридические возможности предотвращения, разрешения или прекращения конфликта в принципе шире, чем правовая природа конфликта. Однако в большинстве случаев для юридического вмешательства в конфликт с самого начала существуют правовые основания.

Так как речь идет о противоборстве людей, то, естественно, участниками конфликта являются люди, хотя и в самых разных ролях, обликах и группировках. Самое простое в этом случае – противоборство двух физических лиц. В основе его лежит определенное противоречие между этими индивидуумами. Так называемый межличностный конфликт может включать и нескольких человек, и разрастаться до групповых масштабов, но суть его от размеров не меняется. Когда двое слесарей повздорили между собой по поводу того, чья очередь идти за водкой, к каждому из них присоединились приятели и все это закончилось массовой дракой. Но, несмотря на количество участников, конфликт остался межличностным. Дело в том, что в основе его лежат личные, а не общественные противоречия, хотя межгрупповые расхождения и здесь могут со временем сложиться[DarendorfR., 1988, 87 p].

В межличностном конфликте всегда участвуют конкретные лица. Группы, возникающие при этом, олицетворяют собой в общем случайные образования, которые распадаются, как только закончится конфликт. Поэтому сколько бы ни было участников межличностного конфликта, уровень его научного рассмотрения в основном должен оставаться психологическим.

Социологический уровень доминирует при анализе группового, классового или иного социального конфликта, где действуют общественные группы, слои, классы и в основе конфликта лежат групповые противоречия. Конечно, конкретные личности здесь тоже играют важную роль, например лидеры, руководители. Более того, эпизодом группового конфликта может быть стычка двух или нескольких человек. Но все же основными участниками здесь будут массовое формирования и позиции здесь отстаиваются групповые, а не индивидуальные. Л. Козер отмечал, что групповые конфликты отличаются нетерпимостью и стремлением к абсолютной личной вовлеченности всех своих членов в противоборство[CoserL.A., 1957, 199p].Это усиливает конфликтующие группы и повышает социальную опасность и напряженность.

Отечественные авторы отмечают, что при групповых конфликтах не всегда наблюдается четкая идентификация групп поэтому целесообразно ввести «диалог»[Бахтин М.М.,1986].Это верное наблюдение подтверждается хаотическим поведением населения в ряде межнациональных конфликтов (Таджикистан, Абхазия, Грузия и др.), где трудно было подчас определить пристрастия участников и цели их поступков.

На психологическом уровне оппозиция двух или нескольких социальных групп происходит по принципу: «мы и остальные». Эта оппозиция встречается в самых различных случаях – там, где декларируется, подчас без всяких на то оснований, предпочтение одних людей другим, например: «Мы и другие родственники» – в семье, «мы и соседи» – в доме, «мы – ученики Х класса и другие» – в школе, «мы и стройбатовцы» – в армии и т.д.

Более сложными представляются конфликты в условиях взаимодействия функциональных и целевых групп, образованных по профессиональному или общественно-политическому принципу (партии, общественные организации, массовые движения). Этим группам присуща специфическая структура, обособленность по отношению к другим группам, достаточно высокий организационный уровень, выраженная идентификация их членов. В них индивиды, объединяясь по политическому, идеологическому или профессиональному признаку, стремятся реализовать свои не только сходные, но и достаточно разнородные потребности, что приводит к необходимости выделения руководителей, имеющих возможность придать определенную направленность действиям членов группы. Появляются лидеры, «идеологи», «активисты». В социальных конфликтах они играют роль непосредственных субъектов деятельности в отличие от массовидных, групповых субъектов [Словарь, 1991, 80 с].

Последние выражают наиболее высокую компетентность социальности. Сюда же можно отнести такие большие общности, как население стран и регионов, этнос, народ. При взаимодействии этих общностей зона возможных конфликтов расширяется, охватывая все сферы общественных отношений (экономические, политические, идеологические, межнациональные и др.). При этом войны – крайние проявления конфликтов – затрагивают все стороны бытия, при определенных условиях ставя под угрозу самосуществование человечества. Международные конфликты резко ухудшают экономическое положение населения, нарушают территориальную целостность, политическое устройство стран-участниц.

Политологический подход дополняет и углубляет социологический анализ. Политическая или экономическая власть обеспечивает реализацию интересов субъекта, имеющего перевес сил. Именно поэтому существует напряжение (склонное либо к возрастанию, либо к понижению), вызванное неравенством в отношении и степени реализации интересов. А это ведет к политическим и иным изменениям в обществе. В юридическом конфликте можно выделить две группы субъектов: физические и юридические лица. Если речь идет о противоборстве юридических лиц, то конфликт обязательно приобретает юридический характер, потому что между этими субъектами складываются правовые отношения, да и разрешить такой конфликт скорее всего можно лишь юридическим путем [Шириков П.Н., 1991, 15 с].

Более разнообразной может быть ситуация, когда конфликт развертывается между физическими лицами (одиночками, группами людей, толпой и др.). Физические лица, будучи гражданами,

обычно являются субъектами определенных правоотношений. Это налагает заметный отпечаток на их поведение в конфликте. Участник конфликта, состоящий в тех или иных правовых отношениях, должен соизмерять свое поведение с существующими нормами права, помнить, что определенное развитие событий может стать неравнодушным для «блюстителей порядка» – правоохранительных органов, а следовательно, и для самих участников происходящего. Субъект конфликта вполне может впоследствии стать участником гражданского, административного или уголовного процесса в качестве истца, ответчика, потерпевшего, обвиняемого или свидетеля. Такая перспектива грозит многим субъектам конфликтов. В некоторых случаях юридический аспект конфликта остается выборочным, т.е. касается не всех, а лишь отдельных его участников.

Основные субъекты конфликта – противоборствующие стороны. Отнюдь не все участники конфликта в широком смысле являются теми лицами (группами), которые находятся в непосредственном противоборстве. Ведь есть еще пособники, пассивные свидетели и очевидцы, посредники и другие фигуры. Словом, противоборствующими сторонами можно назвать тех участников конфликта, которые непосредственно совершают активные (наступательные или оборонительные) действия друг против друга. В конфликте – обычно две противоборствующие стороны (в межличностном конфликте – два человека), но в принципе может быть три и больше – каждая со своими задачами.

В конкретном конфликте противоборствующие стороны индивидуализированы и потому незаменимы. Это понятно применительно к межличностным отношениям[МырзахановаМ.Н., 2019, 34 с].В групповом конфликте незаменимость относится не к личности, а к группе, так же как в межгосударственном – не к должностному лицу или органу, представляющему государство, а именно к последнему. Последнее нельзя сказать о других участниках конфликта. Роли подстрекателей, пособников, организаторов, а также, как мы увидим дальше, посредников и судей являются гораздо более эпизодическими.

Используемая здесь терминология является в основе юридической, но она достаточно полно характеризует не только криминальные, но и другие конфликты, в том числе международные. Подстрекатель – это лицо, организация или государство, подталкивающее другого участника к конфликту. Сам подстрекатель может затем в этом конфликте и не участвовать; его задача исчерпывается тем, чтобы спровоцировать, развязать конфликт между другими лицами (группами).

Пособник – лицо, содействующее конфликту советами, технической помощью и другими способами. В международной политике пособничество агрессору, развязывающему вооруженный конфликт, расценивается как серьезное преступление против мира.

Организатор – лицо (группа), планирующее конфликт, намечающее его развитие, предусматривающее различные пути обеспечения и охраны участников и др.

Из сказанного видно, что разные участники конфликта ведут себя по-разному в зависимости от роли, которую они выполняют в той или иной ситуации. Ролевое поведение участника конфликта в общем достаточно определенно, потому чтооно связано не только с его собственным желанием или планом, но и с планами соперника. Вместе с тем, говоря о ролевом поведении, следует отметить возможную имитацию ролей участниками конфликта. Иногда субъект как бы «входит в роль» непримиримой конфликтующей стороны, хотя конфликта как такового либо еще нет, либо он уже угасает. В этом случае выражаются амбиции субъекта, эмоциональные и характерологические особенности, групповые и иные интересы. Упорное удержание роли конфликтующей стороны характерно для межнациональных конфликтов, где такая позиция сильно затягивает урегулирование сторон, препятствует разрешению конфликтной ситуации. Конфликт в этом случае поддерживается искусственно, хотя реальной почвы для него может уже и не быть.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Есим Г. Философия независимости. Г.Есим. – Алматы: Білім, 2011. -С. 338

2. CoserL. Op. cit. London, 1957. -P.200

3. Запрудский Ю. Г. Социальный конфликт. Ростов, 1992. – С.54

4. Шакиров С.Е., Дронзина Т.А. Медиация как новый фактор развития модернизации общества. Вестник КарГУ, 2017. – С.122

5. Данакин Н.С., Дятченко Л.Я. Из-за конфликтов на производстве теряется до 15% рабочего времени. Технологии сотрудничества и противоборства. Белгород, 1993. – С.43

6. DarendorfR. Themodernsocialconflict.L., 1988. -P.87

7. Coser L.A. The function of social conflict.Sociological theory.London, 1957. -P. 199

8. БахтинМ.М. Кфилософиипоступка. -М.:Наука, 1986

9. Социологический словарь. Минск, 1991. – С.80

10. Шириков П.Н. Социальные конфликты. Выпуск 1. М.,1991. -С.15

11. Мырзаханова М.Н. Основы юридической конфликтологии и медиации. Учебное пособие. Алматы, 2019. -С.34

ID ORCID 0000-0002-6191-6261
ID ORCID 0000-0003-2781-3039

ОҢДАШҰЛЫ ЕРНҰР
заң магистрі, аға оқытушысы
Мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық
және әкімшілік құқық кафедрасы
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ОҢДАШ АЙНҰР ОҢДАШҚЫЗЫ
PhD доктор, доцент міндетін атқарушы
Халықаралық қатынастар факультеті
Халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасы
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕЛЕР ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН-АМЕРИКАНДЫҚ (САКСОНДЫҚ) ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. *Авторлар құқық жүйесі, заңнама жүйесі, құқықтық техника, құқықтың қайнар көздерімен олардың байланысы, заң практикасы, құқықтық қатынастар сияқты негізгі компоненттерді қарастырады. Құқықтық жүйенің типологиясы, оның ішінде заң шығарудағы басымдықтарды айқындау, заңды шешімдер қабылдау, құқықтық құндылықтармен нұсқаулықтар үшін үлкен маңызға ие. Құқықтық жүйелердің тарихи түрлері қарастырылады, оның ішінде маңыздылығын жоғалтқан немесе түбегейлі өзгергендерде бар. Мақалада американдық құқықтық жүйемен жалпы құқық жүйесінің өзіндік ерекшеліктерінің арақатынасы талданады. Авторконтиненталды англо-саксондық құқықтық жүйе белгілерінің интеграциялану фактісін дәлелдей отырып, жалпыға ортақ құқықтың бөлігі ретінде қарастырылатын американдық құқықтың ерекше белгілерін зерттейді.*

Түйінді сөздер: *құқықтық жүйе, құқықтық жүйенің тұжырымдамасы, құқықтық жүйенің құрылымы, құқықтық жүйелердің жіктелуі, АҚШ-тың құқықтық жүйесі, американдық құқық, англо-саксондық құқықтық отбасы, англо-американдық құқықтық жүйе.*

Резюме. *Автор рассматривает основные составные элементы такие как система права, система законодательства, юридическая техника, источники права и их соотношение, юридическая практика, правовые отношения. Типологизация правовых систем имеет большое значение, в том числе для определения приоритетов в законотворчестве, принятии правовых решений, правовые ценности и ориентиры. Рассматриваются исторические типы правовых систем, в том числе те, которые утратили своё значение или существенно трансформировались. В статье дается анализ соотношения специфических черт американской правовой системы и системы общего права. Автор исследует отличительные атрибуты американского права, рассматриваемые традиционно как часть общего права, доказывая факт интегрирования признаков континентальной англосаксонской правовой системы.*

Ключевые слова: *правовая система, понятие правовой системы, структура правовой системы, классификации правовых систем, правовая система США, американское право, англосаксонская правовая семья, англо-американская правовая система.*

Summary. *The author examines the main constituent elements such as the law system, the legislation system, legal technique, sources of law and their correlation, legal practice, legal relations. Typology of law systems is of great importance, in particular, for prioritization in lawmaking, making legal decisions, determining legal values and guidelines. The article highlights various historical types of law systems, including those that have lost their meaning or modified significantly. In this article a comparative analysis is given of the specific attributes of the American and common law legal systems. Considered traditionally as part of common law legal system, the Author investigates distinctive attributes of American law, proving the fact of integration of significant features of Continental Anglo-Saxon legal systems.*

Keywords: *legal system, legal system concept, legal system structure, classification of legal systems, Legal system of the USA, American law, Anglo-Saxon legal family, Anglo-American legal system.*

Құқықтық жүйе – бұл әлеуметтік қатынастарды реттейтін өзара байланысты, келісілген және өзара әрекеттесетін құқықтық құралдардың жиынтығы, сонымен қатар елдің құқықтық даму деңгейін сипаттайтын элементтер.

Құқықтық жүйе келесі компоненттерден тұрады:

– мемлекеттің мәдени, тарихи және ұлттық ерекшеліктерін көрсететін құқықтық түсінудің белгілі бір түріне байланысты құқықтық құндылықтардың жиынтығы;

– нормативтік құқықтық актілерді құру, оларға өзгерістер енгізу немесе күшін жою бойынша өзара әрекеттесетін кезеңдермен іс-қимылдардың заң мен реттелетін процесіретінде заң шығару;

– осы мемлекеттің аумағында қолданылатын нормативтік құқықтық актілердің иерархиялық ұйымдасқан құқықтық жиынтығы.

Құқықтық жүйе – бұл әлеуметтік қатынастарды реттейтін құқықтық құралдардың жиынтығы, сондай-ақ елдің даму деңгейін сипаттайтын элементтер. Құқықтық жүйенің құрылымында келесі элементтер бөлінеді:

– рухани, дүниетанымдық сипаттағы құбылыс (заңғылымы, құқықтық ұғымдар, құқықтық принциптер, құқықтық мәдениет, құқықтық саясат);

– заң және оны білдіретін заңнама;

– құқықтық қатынастар;

– заң практикасы;

– заң техникасы [Бошно С.В., 2018, 58-71 б.].

Көрсетілген элементтер басқаша құрылуы мүмкін:

– іс жүзінде барлық құқықтық шындықтың өзегі болып табылатын заң;

– белгілі бір құқықтық жүйелерде жеке адамдардың мінез-құлқының заңдылығы немесе заңсыздығын тануға негіз бола алатын және барлық жағдайларда заңды тұлғалардың қызметінде ескерілетін құқықтық (ең алдымен сот) практика;

– белгілі бір әлеуметтік-тарихи жағдайларда жеке тұлғалардың мінез-құлқының заңдылығы немесе заңсыздығын тануға негіз бола алатын және заңды органдардың қызметінде ескерілетін басымдықты идеологияv [Бошно С. В., 2014, 533 б.].

Белгілі бір елдің құқықтық жүйесін күрделі, көп элементті құбылыс ретінде қарастыра отырып, ол жеткілікті түрде тұжырымдалған екі мемлекеттің және басқа элементтер басым болатын мемлекеттердің өміріндегі рөлін нақтылау үшін оны институционалдық субъект ретінде нақты анықтау қажет. құқықтық жүйе. Сонымен бірге, басқа элементтердің, атап айтқанда, заң практикасының рөлін негізсіз бағаламау мүмкін емес. Бұл элементтердің ажырамас бірлігі әр түрлі құқықтық жүйелерден көрінеді. Кейбір құқықтық жүйелерде қоғамдық қатынастар құқықтық және іс-тәжірибелік шешіммен реттеледі, ал басқаларында құзырлы органдар, ең алдымен сот билігі құқықтық нормалардың орындалуына кепілдік беруге шақырылады, ал билік органдары құқықтық нормаларды орындау үшін жеке заң талаптарын қамтитын атқару актілерін шығарады.

Құқықтық сана, құқықтық психология және құқықтық идеология жекелеген құқықтық жүйелерде құқықтық реттеудің негізі бола алмайды, бірақ барлық жағдайларда құқықтық білімге және сот шешімдерінің сипатына әсер етуі мүмкін. Ұлттық құқықтық жүйе – бұл белгілі бір қоғамның басқа бөліктерімен: экономикалық қатынастар, мемлекет, саяси режим, мораль, мәдениет, белгілі бір қоғамның барлық ішкі жүйелерімен күрделі қатынастарда және өзара әрекеттестікте болатын нақты әлеуметтік және тарихи шындық. Ол елдің экономикалық, саяси, тарихи және ұлттық даму ерекшеліктерін, ондағы бар қоғамдық-саяси дәстүрлерді, қоғамның мәдени-адамгершілік өмірінің, ұлттық өмірдің, құқықтық дәстүрлер мен ойлаудың ерекшеліктерін бойына сіңіреді. Бұл көбінесе, осы құқықтық жүйенің нақты рөлі мен құндылығын, оның әлеуметтік және реттеуші реттеудің жалпы құрылымындағы орнын, демек, басқа реттеушілермен қарым-қатынасын анықтайды: мораль, діни және өзге де корпоративті нормалар, заңсыз әдет-ғұрыптар [Бугаева Е. А., 2000, б.47-49].

Нақты құқықтық жүйенің қалыптасуы мен дамуына түрлі факторлар әсер етеді. Біріншіден, бұл әлеуметтік-экономикалық даму, саяси сала, сонымен бірге қоғамның рухани өмірі, оған ғылым, дін және мораль жатады.

Әлемнің құқықтық жүйелері өз дамуында белгілі бір заңдарға бағынады:

– құқықтық жүйелердің эволюциясына әсер ететін факторлардың өзара әрекеттесу процесі күрделі болды;

– құқықтық жүйелер дамуының сабақтастығы сақталды;

– Жеке елдердің құқықтық жүйелерінде, соның ішінде оларды қоғам мен мемлекеттің қажеттіліктеріне сәйкес біріктіру мен жетілдіруде жалпы прогресс байқалды [Гаврилов В. В., 2018, 224 б.].

Ұлттық құқықтық жүйелер белгілі бір сипаттамаларға ие, олардың негізінде оларды заңды отбасыларға таратуға болады. Мұндай қасиеттер құқықтың қайнар көздері, құқықтың құрылымы, сонымен бірге құқықтың белгілі бір қоғам мен мемлекеттің өміріндегі орны мен рөлі, құқықтық техника, құрылыстың құқық негіздері мен принциптері (саяси, философиялық, діни) туралы әртүрлі идеялар болуы мүмкін. «Заңды отбасы» термині ұқсас сипаттамаларға ие құқықтық жүйелер жиынтығын білдіру үшін қолданылады.

Құқықтық отбасыдеп жалпы тарихи қалыптасуымен, қайнар көздерінің құрылымымен, жетекші салалармен және құқықтық институттармен, құқық қолдануымен, заң ғылымының категориялық аппараттарымен біріктірілген құқықтың бір типі шеңберіндегі ұлттық құқықтық жүйелердің аз немесе аз жиынтығы түсініледі [Марченко М. Н., 2001, 560 б.].

Қазіргі құқықтық жүйелердің типологиясы. Құқықтық жүйелердің типтері бірқатар жағдайларға байланысты, олардың арасында құқықтық жүйенің құрылымы, құқық пен мемлекеттің генезисі, құқықтың қайнар көздері жүйесі және басқа өлшемдер жетекші орын алады. Келесі негіздер бойынша классификация дәстүрлі: идеология (дін факторлары, философия, экономикалық және әлеуметтік құрылым) және құқықтық техника. Бұл жіктеу бізге құқықтық жүйелердің келесі түрлерін ажыратуға мүмкіндік береді: романо-германдық, англо-американдық, социалистік, діни және дәстүрлі. Жіктеу мынадай факторларды ескеретін құқықтық стильге негізделуі мүмкін: құқықтық жүйенің пайда болуы және эволюциясы; құқықтық ойлаудың өзіндік ерекшелігі; нақты заң институттары; құқық көздерінің табиғаты және оларды түсіндіру әдістері; идеологиялық факторлар. Осындай жан-жақты негізді қолдану нәтижесінде отбасылардың келесі түрлері алынды: романск, герман, скандинав, англо-американдық, социалистік, ислам құқығы, индуизм құқығы [РомановА.К., 2002, 344 б.].

Біздің заманымыздың негізгі құқықтық жүйелерін бөліп көрсету үшін келесідей өлшемдерді маңызды ретінде қолдануға болады:

– тарихи генезис;

– құқық көздерінің жүйесі;

– құқықтық жүйенің құрылымы (жетекші салалар және заң институттары).

Бұл негіздер құқықтық жүйелерді былайша жіктеуге мүмкіндік береді: роман-германдық; жалпыға ортақ заңды құқықтық отбасы; Скандинавиялық заңды отбасы; Латын Америкасының заңды отбасы; Мұсылман заңды отбасы; Үнділік заңды отбасы; әдеттегі отбасы; Қиыр Шығыс заңды отбасы. Сондай-ақ, ұлттық құқықтық жүйенің төрт негізгі отбасы бар типологизация бар: роман-германдық; Англо-саксондық жалпы құқық жүйесі; Азия мен Африканың бірқатар елдерінің діни-коммуналдық (сараланбаған) құқықтық жүйелері; авторитарлық саяси режимдердегі идеологиялық құқықтық жүйелер. Келесі классификация дәстүрлі болып табылады: жалпы құқықтың англо-американдық құқықтық жүйесі; континенталды заңды отбасы; басым мұсылмандық діни идеологиясы бар құқықтық жүйе.

Әлемнің құқықтық картасының ең теңдестірілген және тұтас көрінісін жасау үшін әлеуметтік-экономикалық формациялар теориясына негізделген дәстүрлі марксистік-лениндік типологияны (құлдық құқық, феодалдық құқық, буржуазиялық заң және социалистік құқық) және осы түрлерге жіктеуді біріктіруге болады [Шумилов В. М., 2006, 408 б.].

Қазіргі әлемдік қоғамдастықтың объективті қажеттіліктері – болып жатқан жаһандық үрдістер мен ауқымды мәселелерді шешудің коллективті әдістері, яғни жеке мемлекеттердің түрлі ұлттық құқықтық жүйелерінің интеграциясын қалыптастырады. Мұнда құқықтық компаративистиканың мәнділігі мен маңыздылығы көрініс табады. Әлемде тоқтаусыз модернизация мен дамуды қамтамасыз ету мақсатында салыстырмалы түрде икемді құқықты жүйені құру үшін құрамында бірнеше құқықтық отбасылықтың сипаттамалары бар вариациялық ұлттық құқықтық жүйелерді фундаменталды әрі жан-жақты зерттеу талап етіледі.

Мұндай түрлі отбасылы құқықтың сипаттамалы ерекшеліктерінің үйлесімділігінің жарқын мысалы ретінде АҚШ құқығын алуға болады. Американдық құқық классикалық англосаксондық құқыққа тән белгілердің бір нұсқасын көрсетеді, оның негізінде, көп жағдайда, ортақ құқық категориясына жатқызылып, әсіресе, заңнамалық жүйе саласы мен басқару формаларын құру бағытында роман-германдық құқықтың жүйесіне тән белгілерімен анықталады. АҚШ құқықтық жүйесінің қосарлы сипаты келесідей факторлармен: американдық құқықтың эволюциялық құрылу үрдісімен, басқару формасының және үкімет құрылымының ерекшеліктерімен, құқықтың психология мен идеологиясымен сипатталады[Караманукян Д. Т., 2011, б.4-7].

Англо-саксондық құқықтық заң біздің заманымыздың ежелгі ұлттық құқықтық жүйелерінің бірі болып табылады, олардың реттеу жүйесімен әлем халқының үштен бір бөлігі тұрады. Даусыз, Ұлыбритания империясының дүниежүзілік кеңеюі бұған әсер етті, оның аумағында жалпы заң пайда болды және дамыды, оның рөлі соңғы онжылдықтарда әлсіреп қана қоймай, керісінше үнемі өсіп отырғанын байқаймыз.

Әлемдік қоғамдастықтың экономикалық, саяси және басқа салалардағы ірі өкілдері арасындағы интеграциялық үрдістердің дамуы жалпыға ортақ құқықтың өсіп келе жатқан рөлі мен ықпалына айтарлықтай әсер етті. Американдық жаһандану және Еуропа құрлығындағы ең дамыған интеграциялық бірлестіктердің – Еуропалық Одақ пен Еуропа Кеңесінің құрылуы бұл үрдіске маңызды серпін берді, аталмыш соңғы екеуі негізінен іс жүргізу (прецеденттік) құқығы негізінде жұмыс істейді [Гук П.А., 2009, 128 б.].

Алайда, Ұлыбританиядан тыс жалпы құқықтың таралуының ерекшеліктері АҚШ-та болған жаңа жағдайларға бейімделу үрдісіне байланысты міндетті түрде өзгеріске ұшырауын болдырмай қоймайды.

АҚШ-тың құқықтық жүйесінің іргелі құрылымдық элементтері мен қағидалары XVII–XVIII ғасырлардан бастап қалыптаса бастады. Колониализмнің себебінен олардың көпшілігі осы күнге дейін сақталды.

Алайда, 1787 жылы АҚШ Конституциясын қабылдау британдық құқықтық жүйеден тәуелсіз жүйені жолындағы маңызды қадам болды. Біз білетіндей, Ұлыбританияның құқықтық жүйесінде АҚШ Конституциясының жазбаша мәтінінің аналогы жоқ, ол осы күнге дейін американдық құқықтық жүйенің ағылшындықтан айыратын ерекшелігі болып келеді. Алайда, Ұлыбританияда елдің конституциялық жүйесінің негіздерін белгілейтін актілер жоқ деген болжам заңды түрде дұрыс болмайтынын атап өткен жөн. Ағылшын заңында ұлттық құқықтың басқа көздеріне қатысты кодификацияланған құжат жоқ, бірақ мемлекеттік биліктің жоғарғы органдары мен жергілікті өзін-өзі басқарудың құқықтық мәртебесін анықтайтын көптеген актілер бар [Марченко М. Н., 2011, 768 б].

Сонымен қатар, жазбаша конституциялық актінің болуы бұрынғы 13 американдық отарлардың Ұлыбританиядан бөлінуіне және халықаралық аренада да, құқықтық кеңістікте де тәуелсіздік алуына баса назар аударды. Америка Құрама Штаттарының негізгі заңы билікті бөлу қағидаты негізінде мемлекетті басқарудың мүлдем жаңа тетігін құрды, биліктің әр тармағының функциялары мен өкілеттіктерін, сондай-ақ билік органдарының қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеудегі шектерін анықтады. Сонымен қатар, АҚШ-тың Конституциясы құқықтық идеология тұрғысынан табиғи құқық идеяларын және мемлекеттің пайда болуының шарттық теориясын басшылыққа ала отырып, монарх ресми түрде мемлекеттік егемендіктің қайнар көзі болып табылатын ағылшын тіліндегі мемлекеттіліктен түбегейлі ерекшеленетін американдық құқықтың негізгі қағидаларын бекітті.

Сонымен қатар, АҚШ Конституциясының екіжүзжылдық тарихында оған тек 27 түзетулер енгізілді. Оның кейбір ережелері ескіріп, қазіргі жағдайға толықтай түрде сәйкес келмеуіне қарамастан, Конституция нормаларының жалпы декларативті сипаты сот билігі мен заң шығарушы тармаққа кеңейтілген және эволюциялық түсіндірмені қолдана отырып, оларды қазіргі қоғамдық қатынастарға қолдануға мүмкіндік береді. Бұл құжат бекітілген нормалардың жиынтығы ретінде емес, қазіргі заманғы жағдайда түсіндірілуі керек құжат ретінде қарастырылуы кездейсоқ емес.

АҚШ-тың құқықтық жүйесінің тағы бір ерекшелігі – екі деңгейлі заңнама жүйесімен және жоғары басқару органдарымен сипатталатын оның «федералды» табиғаты. Түрлі тарихи факторларға, атап айтқанда, экономикалық және саяси тәуелсіздіктің үлкен көлеміне және бұрынғы колониялардағы дәстүрлердің сан алуандығына байланысты қазіргі кездегі Штаттарда бір-бірінен ерекшеленетін 51 түрлі құқықтық жүйе дамыды.

Американдық құқықтық жүйе, сонымен қатар заңнаманы жүйелеу тұрғысынан англо-саксондық отбасынан ерекшеленеді.

XIX ғасырға дейін Британ құқығы әрдайым өсіп келе жатқан бір тәртіпке бағынбайтын, қайшылықты және ескірген нормативтік-құқықтық актілер жиынтығы болып саналды. Алайда, саяси және экономикалық факторлардың әсерінен Ұлыбританияның ең жоғары заң шығарушы органының заң шығарушылық қызметі күрт күшейе түсті, бұл ағылшын құқығын біріздендіруге және жүйелеуге оң әсер етті. Мұнда бұрын әртүрлі парламенттік актілерде кездесетін біртектес нормаларды қамтитын біріктірілген актілер негізгі өнім болып табылды [Лазарев В. В., 2010, 634 б.].

Осылайша, XIX ғасырдан бастап бүгінгі күнге дейін Британ құқығын анықтайтын негізгі формасы шоғырландыру немесе консолидация болып қала берді.

АҚШ-тағы заңнаманы жүйелеу процесі басқаша көрінеді. Берілген елде ұлттық құқықты дамытудың ерекше шарттары, мемлекеттіліктің қалыптасуының алғашқы кезеңдеріндегі заң шығарушы органдардың белсенді қызметі, мемлекеттік органдардың ортақ құқық дәстүрлеріне сәйкес келмеуі – осының барлығын американдық заңнамаға ағылшындықтан ерекшеленетін шоғырландырылған емес, кодификацияланған сипатқа ие болуға итермеледі.

Америка Құрама Штаттарында Конституция қабылданып, күшіне енгеннен кейін федерация субъектілері деңгейінде материалдық және процессуалдық сипаттағы «салалық» кодекстер жасалды. Нью-Йорк штатының осы салада ерекше рөлін атап өткен жөн, онда азаматтық, қылмыстық, азаматтық-процессуалдық және қылмыстық-процессуалдық кодекстері дайындалып қабылданған, сәйкесінше олар басқа штаттарға тиісті салалардың кодификацияланған актілерін жасау үшін үлгі болған.

Кодификацияланған актілерді жариялау тек штаттар деңгейінде ғана емес, федерацияның өз деңгейінде де жүргізілді. Осылайша, 1909 жылы федералды Қылмыстық кодекс, 1926 жылы 50 «салалық» бөлімдерден тұратын федералдық заңдар кодексі, 1946 жылы әкімшілік іс жүргізу туралы Акт және т.б. қабылданды [Пиголкина А.С., 2010, 744 б.].

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, кодификацияны заңнаманы жүйелеудің негізгі нысаны ретінде мойындайтын, ең жоғары конституциялық актіге және федерация мен субъектілер деңгейінде көптеген құқықтық актілерге ие американдық құқықтық жүйе романо-германдық құқықтық отбасының негізгі белгілерін қамтиды және көп салаларда жалпы отбасылық құқықтан ерекшеленеді деп қорытынды жасауға болады. Мұндай тұжырым ішінара сипатта ғана ақиқат бола алады.

Американдық құқықтың континентальды Еуропа заңымен негізгі ұқсастықтарын және жалпы құқықтан ерекшелігін көрсете отырып, соңғысының АҚШ-тың ұлттық құқықтық жүйесінің даму тарихындағы орасан зор әсерін және құқықтың әмбебап негізгі қайнар көзінің, яғни сот және әкімшілік прецеденттің болуын жоққа шығаруға болмайды.

Американдық және жалпы құқық жүйесін құрудың негізгі тәсілі ретінде анықталатын процессуалдық құқықтың материалдықпен салыстырғанда басым ролі мен маңыздылыққа ие екендігін атап өткен жөн. Англо-саксондық құқықтық отбасының барлық елдерінде және АҚШ-та құқықтық түсіндіруде әлеуметтанулық көзқарас үстемдік етеді, оған сәйкес сот дегеніміз соттық және әкімшілік бақылау арқылы жүзеге асырылатын әлеуметтік бақылаудың жоғары ұйымдасқан түрі ретінде түсініледі. Басқа сөзбен айтқанда, соттар заңдарды қолдана отырып, заңдарды түсіндіруге, өзгеріп отыратын әлеуметтік өмірге сәйкестендіру арқылы нормативтік прецценденттер құрып отырады [Марченко М.Н., 2011, 410 б.].

Заңдар сот арқылы мойындалатындықтан және «өздігінен» емес, соттық шешімдер бойынша өмір сүретіндіктен қолданыста болады.

Ағылшын тілді елдердің құқықтық жүйелерінің бұл өзіндік ерекшелігі олардың қалыптасуы мен дамуының алғашқы кезеңдерінде көрініс тапты, оның себептерінің бірі ретінде сот жүйесінде «соттық құқықтың» перманентті басымдылығы туралы құқықтық идеологияны келтірсек болады. Англиядағы заңнаманың салыстырмалы түрде әлсіз дамуы, туындаған әлеуметтік қатынастарды уақытылы заңнамалық реттеудің мүмкін еместігі және АҚШ-тағы заңдардағы бос орындарды толтыру жағдайлары заңдық ықпалдың басқа құралдарын – құқықтық прецеденттерді құруға әкелді.

Америка Құрама Штаттарында прецеденттік құқықтың дамуы экономикалық, саяси, діни және мәдени сипаттағы ерекшеліктерді ескеру арқылы ағылшындық негізге сүйене отырып дамыды. Алайда, тіпті осы салада да, американдық прецеденттік құқығының бірнеше маңызды ерекшеліктері бар.

Біріншіден, ол құқықтың тарихи дамуына қатысты. Ағылшындықтан айырмашылығы, АҚШ-та құқық соттық шешемідер негізінде құрылатын кезеңдері болған жоқ. Құқықтық жүйенің негізі әрқашанда нормативтік-құқықтық актілер болды.

Екіншіден, Англияның мемлекеттік биліктің орталықтандырылған жүйесінен айырмашылығы, Американдық сот жүйесінде федералдық және штаттық соттар бар, олар өз юрисдикциясы шеңберінде істерді қарайды және прецеденттер белгілейді. АҚШ-тағы федерализм деңгейінің дамуымен байланысты штаттардың әр жоағрғы соттық инстанциялары мен АҚШ Жоғарғы соты прецеденттік құқыққа деген өздерінің көзқарастарын дербес анықтай отырып, оны қолдану бойынша жеке ережелерді құрастырады [Быкова Е. В., 2011, 20-22 б].

Салыстырмалы құқықтық талдауды қорытындылай келе, АҚШ-тың құқықтық жүйесі мен жалпы құқықтың өзара байланысы туралы келесідей тұжырымдар жасау қажет.

1. Американдық құқықтық жүйе тарихи түрде британдықтардың туындысы болып табылатын жалпы құқықтың құқықтық дәстүрлерінің әсерінен қалыптасты.

2. Эволюциялық дамудың әртүрлі кезеңдеріндегі әлеуметтік-мәдени, экономикалық және саяси факторлардың әсерінен американдық заңдар едәуір өзгерді, жаңа құқықтық институттар мен оларға тән ерекшеліктер пайда болды.

3. Бұрынғы ағылшын отарларының тәуелсіз мәртебесі мен бірлігін жариялау үшін тарихта елдің алғашқы кодификацияланған конституциясы қабылданды.

4. Америка Құрама Штаттарында елдің федералды құрылымына байланысты жоғары билік органдары мен прецеденттік құқықтан тұратын екі деңгейлі заңнама жүйесі бар.

5. Белсенді заң шығару процесінде заңдардың жетілдірілуін қажет ететін заңдардың және заң актілерінің өте үлкен көлемі құрылды, онда жүйелендірудің кодификацияланған нысаны таңдалған болатын [Законы 15].

Американдық құқықтың аталып кеткен ерекшеліктері оны өзінің бабасынан – ағылшындық құқықтан ерекшелей отырып, оны белгілі бір деңгейде роман-германдық құқықтық жүйеге жақындатқызады, сәйкесінше, тек ішкімемлекеттік құқықтық жүйенің ғана емес, түрлі отбасылы құқықтардың интеграциялану фактісін дәлелдейді.

Ағылшын құқығының ерекшелігі оның консерватизмі болып табылады. Беделді американдық заңгерлердің бірі Д. Аместің «... ешнәрсе жалпы құқықтың студентіне оның консерватизмі сияқты қатты әсер етпейді» деп атап көрсеткені кездейсоқ емес [Белых В.С., 2015, 182-187 б.]. Бірақ консерватизм сөздің жақсы мағынасында. Консерватизм, онда өткен, қазіргі және болашақ элементтер үйлесімді өмір сүреді. Әрине, Англияда бәрі өзгереді ...

Ағылшын құқығы, оның ішінде шарттық құқық бірқатар ерекше белгілермен сипатталады.

Біріншіден, англо-американдық құқықтық отбасында екі топты бөліп көрсету керек: ағылшын құқығы және АҚШ-тың шығу тегіне байланысты құқығы. Ағылшын заңдарының тобына Англиямен қатар Солтүстік Ирландия, Канада (Квебектен басқа), Австралия, Жаңа Зеландия, сонымен қатар Британ империясының бұрынғы колониялар заңы кіреді (36 мемлекет Достастыққа мүше). Англия ең ірі отарлық держава болды, ал ағылшынның жалпы құқығы әлемнің көптеген елдерінде таралды. Нәтижесінде, бүгінде әлем халқының үштен бір бөлігі ағылшын заңына сәйкес өмір сүреді. Екінші топ АҚШ заңдарымен құрылған, оның ағылшын тіліндегі жалпы құқығында көзі бар, алайда қазіргі уақытта толығымен тәуелсіз.

Екіншіден, англо-саксондық заңнама тарихи түрде мемлекеттік және жеке болып бөлінбеді. Сонымен, құқық салаларына бөліну болмайды, бұл негізінен екі факторға байланысты.

Бірінші фактор, барлық соттардың жалпы юрисдикцияға ие болуы, яғни әртүрлі категориядағы істерді талдай алады: мемлекеттік және жеке құқық. Екінші фактор – Англияда салалық кодтар жоқ, сондықтан заң ағылшын заңгері үшін біркелкі болып көрінеді.

Үшіншіден, жалпы құқық процестің дамуымен сипатталады, оның негізінде құқықтың материалдық салалары дамиды. Бұл Англо-Саксон құқығын континентальды заңнан айтарлықтай ерекшелейді. Дауларды шешу процедурасы «қорғаныс бар жерде заң бар» қағидаты бойынша әрекет ететін ағылшын судьялары үшін өте маңызды болып табылады. Сондықтан, «Ағылшын құқығы – бұл университетте оқитын заң емес, принциптер заңы емес. Керісінше, бұл процессорлар мен тәжірибешілердің құқығы. Англияның ірі заңгері университеттің профессоры емес, бірақ практикадан шыққан сотшы». Белгілі өрнекті сөзбе-сөз айту үшін біреуді айтуға болады (сарказмсыз): «Сіз ғалым бола алмайсыз, бірақ сіз процессор және практик болуыңыз керек».

Төртіншіден, ағылшын құқығы – бұл, бірінші кезекте, заңдардың (жарғылардың), қоғамдық қатынастарды реттеудегі берілген заң актілерінің рөлінің едәуір күшейгеніне қарамастан, прецеденттер заңы.

Бесіншіден, жоғарыда айтылғандай, Англияда құқықтың мемлекеттік және жеке болып бөлінуі жоқ. Бірақ тарихи қалыптасқан жалпы заңдар мен әділеттілік заңдары бар. Аталған заңның бөлінуі Англияда ағылшын құқықтық жүйесінің негізгі сипаттамасы ретінде қарастырылады.

Алтыншыдан, ағылшын құқығы – бұл заңның анықталмаған жүйелерінің бірі, дегенмен әр жылдары оны кодтауға талпыныс жасалды.

Ағылшын құқығының басқа сипаттамалық белгілері бар. Атап айтқанда, Англияда, АҚШ-та және басқа да ортақ заңдар отбасына жататын елдерде сот төрелігінің қарсыласу жүйесі бар екендігі атап

өтілді. Қарсыласу процесі технологиялық өндірістердің басым дамуымен, кодификацияның болмауымен және прецеденттің рөлімен сипатталады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бошно С.В. Современные правовые системы / Право и современные государства– 2018. – № 2-3. – С. 58-71.
2. Бошно С. В. Правоведение: основы государства и права. / М.: Юрайт, 2014. – 533 с.
3. Бугаева Е. А. Место и роль закона в правовых системах современности // Юрист. 2000. – № 3. – С.47-49.
4. Гаврилов В. В. Понятие и взаимодействие международной и национальных правовых систем / М., 2018. – 224 с.
5. Марченко М. Н. Сравнительное правоведение. Общая часть. / М., 2001.-560 с.
6. РомановА.К. Правовая система Англии. / М., 2002. – 344 с.
7. Шумилов В. М. Правовая система США. / М., 2006. – 408 с.
8. Караманукян Д. Т. Интегрирование правовых систем современности (на примере американского права) / Теория и история государства и права. Вестник омского юридического института. – 2011. – № 3 (16). –С. 4-7.
9. Гук П. А. Судебный прецедент: теория и практика / М. : Юрлитинформ, 2009. – 128 с.
10. Марченко М. Н.Проблемы теории государства и права : учебник. / М. : Проспект, 2011. – 768 с.
11. Лазарев В. В. Теория государства и права : учебник для вузов. / М. : Юрайт, 2010. – 634 с.
12. Пиголкина А. С. Теория государства и права : учебник. / М. : Юрайт,
2010. – 744 с.
13. Марченко М. Н. Сравнительное правоведение : учебник. / М. : Проспект, 2011. – 410. с.
14. Быкова Е. В. Международное сотрудничество как неотъемлемая часть развития правовых систем // Междунар. публичное и частное право. – 2011. – № 2. – С. 20–22.
15. Законы о парламенте 1911 и 1949 гг., Акт о пэрах 1963 г., Хабеас корпус акт 1679 г.,Билль о правах 1689 г. (последние два акта носят исторический характер), акты о народном представительстве 1949,1969, 1974 гг. и др.; акты о местном управлении 1972 и 1985 гг.
16. Белых В.С. Особенности и общие тенденции развития англо-саксонской и континентальной правовых систем // ҚР Заңнама институтының жаршысы, 2015. -№ 5 (41). – С. 182-187.

ОРДАЛИЕВ ТАЛГАТ СЕЙДИЛЬДАЕВИЧ
кандидат юридических наук, доцент
Кафедры юридических дисциплин
КазАТиСО

ГРАЖДАНСКАЯ ДЕЕСПОСОБНОСТЬ: ВОПРОСЫ ПРАВОПРИМЕНЕНИЯ

Түйін. *Автор жеке тұлғаларды заңды қабілетсіз деп тану тақырыбын және осы заңды фактінің азаматтар үшін салдарын ашады. Сондай-ақ, кәмелетке толмағандардың құқық қабілеттілігі, олардың құқықтары мен мүдделерін қорғау мәселелері қаралды. Мақалада кеңес кезеңі мен көршілес Ресей туралы тарихи-салыстырмалы талдау берілген. Құқықтың негізгі категорияларын бағалаудағы өзгерістер қарастырылады, мысалы: құқықтық қабілеттілік және құқықтық құзыреттілік.*

Түйінді создер:*азаматтық құқықтық қабілеттілік, зардаптар, құқықтық қабілеттілік, кәмелетке толмағандар.*

Резюме. *Автор раскрывает тему признания физических лиц недееспособными и последствий данного юридического факта для граждан. Рассмотрены также вопросы дееспособности несовершеннолетних, объем их прав и защита и охрана их интересов. В статье дается исторический и сравнительный анализ советского периода и соседней России. Рассмотрены перемены в оценке основополагающих категорий права, таких, как: правоспособность и дееспособность.*

Ключевые слова: *гражданская дееспособность, последствия, правособность, несовершеннолетние.*

Summary. *The author reveals the topic of recognizing individuals as legally incompetent and the consequences of this legal fact for citizens. The issues of legal capacity of minors, the scope of their rights and the protection of their interests were also considered. The article gives a historical and comparative analysis of the Soviet period and neighboring Russia. Changes in the assessment of the fundamental categories of law are examined, such as: legal capacity and legalcompetency.*

Keywords:*civil legal capacity, consequences, legal capacity, minors.*

В современный период наблюдаются заметные перемены в оценке многих основополагающих категорий права. Однако понятия «правоспособность» и «дееспособность» не претерпели серьезных изменений. Правоспособность рассматривалась лишь как способность быть субъектом права, а дееспособность понималась, как способность гражданина приобретать своими действиями гражданские права, создавать для себя гражданские обязанности [БратусьСергей Никитич, 1950. – с.5-6 и др.].Между тем,можно и нужно попытаться несколько по-иному посмотреть на то и другое понятие, вникнуть в существо отличающих их друг от друга способностей.

В общепринятом смысле всякая способность сама по себе есть состояние человека. Применительно к правовой материи речь идет о возможности стать субъектом права. С другой стороны, раз это неотъемлемое свойство личности,

гражданина, значит трудно говорить о том, что предпосылкой правоспособности служат законы и иные правовые акты. Ни закон, ни иной акт, на наш взгляд, не порождают и не могут порождать правоспособность как состояние гражданина как токового. Вот почему в научных исследованиях, посвященных субъектам права, их правоспособности, следует посмотреть на нее несколько иначе. Существующий здесь пробел в научных исследованиях некоторые авторы восполняют определением правоспособности как особого субъективного права [Гражданское право.Том 1. 2000, с.91], с чем трудно согласиться. Другое дело, что правоспособность есть предпосылка правообладания конкретными, субъективными правами. Поэтому правоспособность согласно ст. 13 ГК РК признается в равной мере за всеми гражданами независимо от их возраста, состояния здоровья, пола, религиозной принадлежности. Это неотъемлемое свойство человека, живущего в государстве, которое наделяет своих граждан соответствующими правами. И когда этого человека нет (умер, объявлен в установленном порядке умершим) говорить о его правоспособности не приходится.

Непременный признак правоспособности физических лиц – ее не отчуждаемость. От правоспособности нельзя отказаться, ее нельзя передать другому и, наконец, нельзя даже в судебном порядке лишить правоспособности. Вместе с тем ст.18 ГК РК допускает ограничение правоспособности гражданина. Правда, лишь в случаях и в порядке, установленных законом. Часть 3 данной статьи причисляет к ничтожным сделки, направленные на полный или частичный отказ гражданина от правоспособности, за исключением случаев, когда такие сделки допускаются законодательными актами. Таким образом,

ГК РК предусматривает ограничение правоспособности, приравнивая ее в этом смысле к дееспособности. Но если рассматривать правоспособность физического лица как неотчуждаемое свойство, неотчуждаемое в целом, а потому неделимое, напрашивается вывод: правоспособность гражданина ограничить невозможно даже на время или навсегда как в уголовном, так и в гражданском порядке. Ограничить можно лишь право, а не правоспособность. Поэтому все требования, которые предъявляются к ограничению дееспособности, здесь неприменимы. Таким образом, правоспособность имеет свои отличительные и принципиально важные особенности. Но, будучи в определенной мере абстрактным понятием, правоспособность гражданина дифференцируется применительно к характеру регулируемых отношений. В сфере действия гражданского законодательства ее содержание определяется гражданским законодательством.

Дееспособность на правовом языке означает фактическую способность человека совершать те или иные юридические сделки, юридические действия, направленные к установлению, изменению, прекращению или осуществлению гражданских прав. Следовательно, дееспособность входит в категорию понятий, ядро которых составляет способность гражданина. Но здесь это уже не природное свойство, а готовность к совершению определенных действий и поступков, предусмотренных законом, составляющих права и обязанности физического лица (гражданина). Существование такой способности уже не носит абстрактного характера, оно «привязано» к возможности действовать. Причем эта возможность не безгранична, а ограничена рамками закона. Вмешательство закона в содержание дееспособности представляет собой одно из наиболее распространенных, универсальных способов регулирования государством в данном случае гражданско-правовых отношений физических лиц. К участию в них оно допускает всех и каждого, за исключением граждан, не способных совершать различные действия и поступки, отдавать себе отчет в том, что и для чего они делают. Поэтому не случайно ради более гибкого правового регулирования отношений с участием этих лиц, вводятся такие понятия как полная и ограниченная дееспособность.

Согласно ч.1.ст.17 ГК Республики Казахстан дееспособность гражданина в полном объеме возникает с наступлением совершеннолетия, т.е. но достижении 18-летнего возраста. Наступление полной дееспособности по достижении совершеннолетия относится к общему правилу. Гражданский кодекс Республики Казахстан предусматривает лишь один случай наступления полной дееспособности до достижения 18-летнего возраста – это досрочное вступление в брак в соответствии со ст.10 Кодекса РК «О браке (супружестве) и семье». Гражданское законодательство предусматривает кроме досрочного заключения брака также эмансипацию подростка достигшего 16-летнего возраста (ст.22-1 ГК РК).

Ограничение дееспособности, предусмотренное гражданским законодательством, распространяется, во-первых, на несовершеннолетних, во-вторых, на лиц, злоупотребляющих спиртными напитками или наркотическими средствами.

В отличие от ранее действующего ГК Каз. ССР, теперь установлены другие возрастные критерии при определении дееспособности ребенка. Отныне несовершеннолетние делятся на две группы: это не достигшие 14 лет и возраста от 14 до 18 лет.

До 14 лет несовершеннолетние, по общему правилу, относятся к недееспособным и лишь в порядке исключения обладают некоторой самостоятельностью. Согласно п.2. ст.23 ГК РК они могут совершать лишь соответствующие их возрасту мелкие бытовые сделки, исполняемые при самом их совершении (т.е. это точное повторение ч.2. ст. 13 ГК Каз.ССР).

Объем дееспособности несовершеннолетних в возрасте от 14 до 18 лет значительно шире, поскольку речь идет о подростках, приближающихся к совершеннолетию. Именно поэтому их законные представители призваны оказывать им помощь в осуществлении их прав, обязанностей, предусмотренных в данном случае гражданским законодательством. При этом п.2 ст.22 ГК РК дает перечень прав, при распоряжении которыми несовершеннолетний совершенно самостоятелен, свободен независимо от согласия родителей (законных представителей) на совершении сделок. К ним относятся:

– право распоряжаться своим заработком, стипендией или иными доходами;

– возможность осуществлять права автора произведения науки, литературы или искусства, изобретения или иного охраняемого законом результата своей интеллектуальной деятельности;

– имеет право вносить вклады в банки и самостоятельно распоряжаться внесенными ими вкладами и вкладами, внесенными кем-либо на их имя;

– право совершать мелкие бытовые сделки.

На совершение несовершеннолетним всех других сделок, предусмотренных гражданским законодательством, требуется согласие его законных представителей. Форма такого согласия должна соответствовать форме, которая установлена законодательством для сделки, совершаемой несовершеннолетним, как того требует п.1.ст. 22 ГК РК.

Рассматривая вопрос о правах несовершеннолетних на совершение различных сделок, необходимо учитывать факт, на который указывает известный криминолог Е.О. Алауханов: «Например, более высокими темпами растет число преступлений, совершенных:– несовершеннолетними (омоложение преступности) [АлаухановЕсбергенОразович, 2008, с.4].

Таковы ограничения дееспособности несовершеннолетних граждан, предусмотренные ГК РК. Что же касается физических лиц, достигших совершеннолетия, то правовым основанием ограничения их дееспособности служит лишь ст.27 ГК РК, при условии, если гражданин злоупотребляет спиртными напитками или наркотическими средствами и тем самым ставит свою семью в тяжелое материальное положение. Если сравнить данную редакцию ст. 27 ГК РК и ст. 16 ГК Каз.ССР, то видно, что теперь необходимо наличие семьи у гражданина злоупотребляющего спиртным или наркотиками для постановки вопроса перед судом об ограничении его дееспособности.Уместно напомнить редакцию ст.16 ГК Каз.ССР: «Граждане, которые вследствие систематического пьянства или пристрастия к наркотикам ставят себя и семью в тяжелое материальное положение ….». Данное обстоятельство, т.е. возможность ограничения дееспособности одинокого гражданина была особенностью ГК Каз.ССР, теперь, к сожалению, мы этой «особенности» лишились и с введением в действие гражданского кодекса РК (общая часть) т.е. с 1 марта 1995 года одинокого алкоголика или наркомана невозможно ограничить в дееспособности, а ведь данный институт гражданского права в большей степени направлен на защиту интересов в первую очередь материальных лиц страдающих такими заболеваниями как наркомания и алкоголизм. Ограничение дееспособности граждан, предусмотренное ст. 27 ГК РК, сводится к невозможности совершать все сделки корме мелких бытовых; получать заработок, пенсию или иные доходы; распоряжаться ими только с согласия попечителя. При всей сложности ситуации, побуждающей к предъявлению иска об ограничении дееспособности, они на практике встречаются, а потому существование ст. 27 ГК РК вполне оправдано.

Для защиты прав и интересов недееспособных и ограниченно дееспособных граждан устанавливается опека и попечительство. В первом случае речь идет о гражданах, признанных судом недееспособными вследствие психического заболевания или слабоумия. Во втором – о лицах ограниченных судом в дееспособности вследствие злоупотребления спиртными напитками или наркотическими средствами. Но если опекун делает все необходимое для осуществления прав своего подопечного, то попечитель лица, не способного проявлять заботу о своей семье, детях, удовлетворить свои собственные разумные потребности по сути дела распоряжается его заработком, пенсией, иными доходами.

Таким образом, можно констатировать факт, что все случаи ограничения дееспособности физических лиц предусмотрены законом, как того требует п.1ст.18 ГК РК, где сказано: «Никто не может быть ограничен в правоспособности и дееспособности иначе как случаях и порядке, предусмотренных законодательными актами». Причем допустимые ограничения связаны либо с возрастом ребенка, либо с состоянием здоровья совершеннолетнего гражданина. Когда речь идет о возрасте ребенка, как правило, ограничение дееспособности наступает автоматически. Пределы такого ограничения расширяются по мере взросления несовершеннолетнего. При разрешении проблем, связанных с состоянием психического здоровья ограничение дееспособности осуществляется по общему правилу не в административном порядке (органами опеки и попечительства), а судом.

При наличии достаточных оснований в некоторых случаях ограничение дееспособности несовершеннолетнего в возрасте от 14 до 18 лет осуществляется органами опеки и попечительства. Данное ограничение сводится к лишению права самостоятельно распоряжаться своим заработком, стипендией, иными доходами и созданными им объектами права интеллектуальной собственности. Таким образом, не существует единого порядка ограничения дееспособности физических лиц. Но в любом случае он основывается на законе и реализуется в рамках либо судебной, либо административной деятельности. При этом п.2ст.18 ГК РК не оставляет без внимания последствия существующих на этот счет правовых предписаний, нарушение которых состоит в признании недействительным акта государственного или иного органа, установившего неправомерного ограничения.

Говоря о проблемах, связанных с ограничением дееспособности физических лиц по возрастным показателям, следует учитывать приоритетный характер правил, зафиксированных гражданским законодательством.

Признание гражданина полностью недееспособным предусмотрено ст.26 ГК РК. В качестве основания ее утраты фигурирует психическое заболевание или слабоумие. По сравнению с аналогичной нормой ГК РФ (ст.29 ГК РФ) в ГК РК более точная формулировка оснований утраты дееспособности, дело в том, что в ГК РФ не упоминается слабоумие, а речь идет только о «психическом расстройстве». Однако слабоумие таковым не является, имеет свою специфику, свои корни возникновения. Таким образом, в России осуществить защиту прав и интересов лиц, страдающих слабоумием через институт признания недееспособным практически невозможно.

Особенность ст.26 ГК РК в том, что ее применение влечет за собой по сути дела недееспособность не только гражданско-правовую, но и трудовую, брачно-семейную и другую. Лицо, утратившее свою дееспособность, в полном объеме перестает существовать как гражданин со всеми своими правами и обязанностями. Оно не может заключить никакой договор, в том числе трудовой, защитить свои жилищные права, вступить в брак в установленном законом порядке и т.д. Существует даже мнение, что лишение дееспособности влечет за собой «гражданскую смерть»[Негаева Александра Матвеевна, 2001. – №2. – с.33].

Положение осложняется еще и тем, что далеко не всегда над лицом, признанным полностью недееспособным, может быть учреждена опека из-за отсутствия граждан, желающих принять на себя опекунские права и обязанности. На сегодняшний день нарушение элементарных прав граждан признанных судом недееспособными, к сожалению, не единичны и острота проблемы, вызванной полной утратой дееспособности, усугубляется и тем обстоятельством, что количество психически больных постоянно растет.

Таким образом, острота проблемы более гибкого признания недееспособности физических лиц достигла своего предела и требует незамедлительного разрешения путем коренного изменения ст.26 ГК РК, где предстоит указать, что при утрате физическим лицом так называемой общей дееспособности следует сохранить его специальную дееспособность, трудовую, пенсионную, брачно-семейную, а также предусмотреть временную утрату дееспособности с тем, чтобы в необходимых случаях существовали реальные предпосылки для ее автоматического восстановления.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

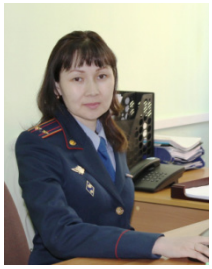
1. Братусь Сергей Никитич, Субъекты гражданского права. – М., 1950. –258 с.;БратусьСергей Никитич, Иоффе Олимпиад Соломонович, Гражданское право. – М., 1967. 352 с. (с.25).

2. Гражданское право. Том 1. Учебник для вузов / Отв. ред. Сулейменов Майдан Контуарович, Басин Юрий Григорьевич – Алматы, 2000.– 525с.

3. АлаухановаЕсбергенОразович, Криминология. Учебник.–Алматы. 2008.-429 с. // – С.4.]

4. Негаева Александра Матвеевна «О правоспособности и дееспособности физических лиц// Государство и право. – 2001. – №2. – с.29-36.

УДК: 343.214

СЕЙТЖАНОВА НУРГУЛЬ КАКЕНОВНА
докторант
Карагандинской академии МВД РК имени Б.Бейсенова

МЕСТО ОЦЕНОЧНЫХ КАТЕГОРИЙ В СИСТЕМЕ УГОЛОВНОГО ПРАВА

Түйін. *Аталған мақалада қылмыстық құқық жүйесіндегі бағалау санаттарының орны туралы мәселе қарастырылады. Қылмыстық құқық жүйесі туралы әртүрлі көзқарастар негізінде қылмыстық құқықтың әртүрлі жүйе құраушы элементтерінде бағалау санаттарының болуы айқындалады. Жүргізілген зерттеу негізінде қылмыстық құқық жүйесінің барлық элементтерінде, қылмыстық-құқықтық институттарында, қылмыстық заң наманормаларында, оныңішіндеқылмыстық-құқықтық нормалар гипотезаларында бағалау санаттарының болуы туралы қорытынды жасалды, бұл норманың әртүрлі нақты жағдайларда жан-жақты және бірнеше рет қолдануға қабілеттілігі қамтамасыз етіледі.*

Түйінді сөздер*: Бағалау санаттары, қылмыстық құқықтың, қылмыстық заңнаманың жүйесі, қылмыстық-құқықтық норма.*

Резюме. *В данной статье рассматривается вопрос о месте оценочных категорий в системе уголовного права. На основе различных точек зрения о системе уголовного права, определяется наличие оценочных категорий в различных системообразующих элементах уголовного права. На основе проведенного исследования сформирован вывод о наличии оценочных категорий во всех элементах системы уголовного права, в уголовно-правовых институтах, нормах уголовного законодательства, в том числе в гипотезах уголовно-правовых норм, чем обеспечивается жизнеспособность нормы к универсальности и многократному применению в самых различных фактических условиях.*

Ключевые слова: *оценочные категории, система уголовного права, уголовного законодательства, уголовно-правовая норма.*

Summary. *This article addresses the issue of the place of evaluation categories in the criminal law system. On the basis of various points of view on the criminal law system, the existence of evaluation categories in various system-forming elements of criminal law is determined. Based on the study, a conclusion was drawn on the existence of assessment categories in all elements of the criminal law system, in criminal law institutes, In criminal law norms, including in hypotheses of criminal law norms, which ensures the viability of the norm for universality and repeated application in a wide variety of factual conditions.*

Key words: *evaluation categories, criminal law system, criminal law, criminal law norm.*

Современные научные воззрения преимущественно основываются на исследовании объектов и явлений в системе, под которой понимается совокупность элементов, находящихся в отношениях и связях друг с другом, которая образует определенную целостность и единство.[Новая философская энциклопедия, с. 552] Под системой права же понимают это юридико-доктринальную категорию и конструкцию, которая включает в себя нормы права и объединяющие их правовые институты и отрасли права.[Нерсесянц В.С.,с. 431]

Уголовное право также представляет собой систему, отождествляющуюся некоторыми авторами с системой законодательства и понимают совокупность правовых норм, принятых в установленном порядке высшим законодательным органом, в которых содержатся общие положения, определяются преступные формы поведения, устанавливаются виды и размеры уголовной ответственности и наказания, а также меры, подкрепляющие или заменяющие уголовно-правовое воздействие.[Бекмагамбетов А.Б., Ревин В.П., с. 7]

Отдельные авторы имеют более широкое понимание системы уголовного права к элементам которой относят уголовно-правовые нормы, субинституты, институты и уголовно-правовые отношения. [Денисова А.А., с. 86]Разделяя данную точку зрения, проведём исследование системы казахстанского уголовного права на содержание оценочных категорий в целях определения их места в системе.

Норма права является первичной основой системы и, в связи с этим определим, что в уголовном праве существуют различные виды норм, различают и их структуру. Так общепринято, что норма права состоит из трех составляющих: гипотеза, диспозиция и санкция. Нормы же уголовного законодательства имеют свою особенность, которая проявляется в том, что гипотеза, прямо не регламентируется в тексте закона, а нормы общей части уголовного кодекса не содержат санкции.

Применение оценочных категорий в нормах уголовного законодательства позволяет обеспечить жизнеспособность и пригодность для регулирования отношений уголовно-правовой фикции и гипотезы, закладываемой законодателем в конкретную статью Уголовного кодекса РК. Применяя оценочную категорию в норме уголовного закона, законодатель способен охватить предполагаемое событие, регулятивная функция нормы будет выполнена применительно к реальным и фактическим условиям применения нормы и правоотношении, а не гипотетических исходя из самой фикции. Ярким примером может послужить применение оценочных категорий при назначении наказаний, где в ч.2 ст. 52 УК РК закреплено, что лицу, совершившему уголовное правонарушение, должно быть назначено наказание, необходимое и достаточное для его исправления и предупреждения новых уголовных правонарушений. При использовании оценочной категории «достаточные для исправления» в норме формируется фикция исправленного осужденного, но фактически еще неисправившегося. Таким образомоценочные категории обеспечивают единство фикции, заложенной в норме, и фактически возникающих правоотношений при применении данной нормы, т.е. место оценочных категорий имеется и в таких системообразующих элементах как фикция и гипотеза уголовно-правовой нормы.

Оценочные категории в диспозициях норм уголовного законодательства занимают свое закономерное место. Закономерность содержания объясняется не только пропорциональной вероятностью, но и содержательным предназначением, поскольку именно в самой диспозиции уголовно-правовой нормы описывается событие или явление, подвергающееся правовой оценке или применению. Таким образом, диспозиция уголовно-правовой нормы является основным местом расположения оценочных категорий в уголовном законодательстве.

Исходя из характера санкции уголовно-правовой нормы, можно предположить, что оценочные категории не соответствуют санкциям по своей природе и таким категориям сложно найти свое место. Однако, такой вывод напрашивается только на первый взгляд. Анализ самих текстов санкций статей Особенной части УК РК позволяет нам найти место оценочным категориям и в этой части уголовно-правовой нормы, что мы продемонстрируем на следующем примере. Так, санкция за простое убийство предусматривает наказание в виде лишения свободы на срок от 8 до 15 лет. На поверхности мы наблюдаем лишь шкалу, где единицей измерения является год. Также установлены числовые значения, т.е. 8-15 лет. Оценочная же составляющая кроется в промежутке между 8 и 15 лет, т.е. семилетний промежуток находится в оценочной зоне, которую осуществляет суд при назначении наказания. Условиями же оценки выступают обстоятельства совершенного деяния, отягчающие или смягчающие ответственность виновного лица и наказание, характеристика личности виновного и другие обстоятельства. Аналогичный диапазон сроков различных видов наказания закрепляется во многих санкциях Особенной части УК РК. Так, например, истязания предусмотрено наказание в виде штрафа до 2000 МРП, либо общественными работами до 800 часов, или ограничением либо лишением свободы до 3-х лет. Дискуссионным остается вопрос и о назначении штрафа как альтернативы лишению свободы.[Иманбаев С.М., с.46] Таким образом, мы наблюдаем диапазон показателей, где размещается оценочный компонент и этот элемент присутствует в каждой санкции Особенной части УК РК.

Таким образом, оценочные категории находят свое место в каждой санкции Особенной части УК РК через порядок назначения наказания и выражается в таких лексических формах как «от» и «до», например «от трех до 5 лет» или «до 200 МРП».

По итогам исследования места оценочных категорий в уголовно-правовой норме, мы приходит к выводу, что оценочные категории находят свое месте в каждом элементе уголовно-правовой нормы, вплоть до гипотезы.

Следующим системообразующим элементом уголовного права, как мы уже ранее отмечали, являются институты, под которыми с общетеоретической точки зрения понимается группа норм права, связанных между собой предметно-функциональными связями, регулирующих конкретный вид общественных отношений и приобретающих в силу этого относительную устойчивость и самостоятельность функционирования. Подинституты являются составной часть института и отличаются от института объемом регулирования и кругом норм права.[Морозова Л.А., с. 201-202]

Институты уголовного права имеют свои идентификационные особенности, заключающееся в предмете и методе уголовного права, а также в структуре самого уголовного законодательства. По вопросу количества и видов уголовно-правовых институтов существуют различные точки зрения ученых, посвятивших этому вопросу свои исследования на различных уровнях.

Одним из самых ранних и, одновременно, элементарных представлений об уголовно-правовых институтах заявляет о двух категориях институтов, классифицируемых по критерию разделения уголовного кодекса на Общую и Особенную части. При этом в каждой из частей различаются институты преступления и наказания, детализирующие их институты, а также главы Особенной части. [Тенчов Э. С., с. 61-64]Другой представитель уголовно-правовой науки, Кузнецова Н.Ф. выделяет 4 института уголовного права, не разделяя их на общую и особенную части: сам уголовный закон, преступление, наказание, а также институт освобождения от уголовной ответственности и наказания. При этом отмечая, что они имеют дробные институты по всему уголовному законодательству. [Курс уголовного права, с. 3] Существует и позиция исчерпывающего перечня уголовно-правовых институтов, которая полностью привязан к структуре уголовного законодательства. [Коняхин В. П., с. 289-291]Наиболее развернутую систему уголовно-правовых институтов представила Денисова А.В. в рамках проведения диссертационного исследования, в число которых данный автор предложил следующие институты: институт преступления; институт вины; институт неоконченного преступления (включающий в себя субинститут добровольного отказа); институт множественности преступлений; институт соучастия в преступлении (включающий в себя субинститут прикосновенности);институт обстоятельств, исключающих преступность деяния; институты конкретных видов преступлений, посягающих на объекты уголовно-правовой охраны (против жизни, здоровья, свободы, чести и достоинства и пр.); институт уголовной ответственности; институт уголовной ответственности несовершеннолетних (включающий в себя субинститут принудительных мер воспитательного воздействия); институт наказания; институт назначения наказания (включающий в себя субинститут обстоятельств, изменяющих наказание, и субинститут условного осуждения); институт судимости; институт освобождения от уголовной ответственности (включающий в себя субинститутсудебного штрафа); институт освобождения от уголовного наказания; институт амнистии; институт помилования; институт иных мер уголовно-правового характера (включающий в себя институт принудительных мер медицинского характера; институт конфискации и субинститут судебного штрафа).[Денисова А.А., с. 183-184]

Анализ теоретических воззрений об институтах и субинститутах как о системоообразующих элементах уголовного права свидетельствует о плюрализме мнений и неисчерпывающем перечне уголовно-правовых институтов. Однако проведенный анализ позволил нам выделить некоторые основные и составляющие институты уголовного права, образующие в целом её систему, что позволит нам определить в них место оценочных категорий.

Все ранее изложенные точки зрения едины во мнении о наличии одного из главных уголовно-правовых институтов – преступление или уголовно наказуемое деяние. В соответствии с реформированным казахстанским уголовным законодательством данный институт именуется уголовное правонарушение. В ч.1 ст.10 УК РК закреплено, что уголовное правонарушение есть преступления и уголовные проступки, различающиеся между собой по степени общественной опасности и наказуемости. При этом законодатель определил, что преступлением признается совершенное виновно общественно опасное деяние (действие или бездействие), запрещенное Уголовным кодексом под угрозой наказания в виде штрафа, исправительных работ, привлечения к общественным работам, ограничения свободы, лишения свободы или смертной казни. (ч.2 ст.10 УК РК). В свою очередь уголовным проступком признается совершенное виновно деяние (действие либо бездействие), не представляющее большой общественной опасности, причинившее незначительный вред либо создавшее угрозу причинения вреда личности, организации, обществу или государству, за совершение которого предусмотрено наказание в виде штрафа, исправительных работ, привлечения к общественным ра-

ботам, ареста, выдворения за пределы Республики Казахстан иностранца или лица без гражданства. (ч.3 ст.10 УК РК).

Состав уголовного правонарушения, как уголовного проступка, так и преступления, традиционно определяется четырьмя элементами: объект, объективная сторона, субъект субъективная сторона. Как правило составы конкретных уголовных правонарушений и санкции за их совершение закреплены в Особенной части УК.

Оценочные категории находят свое место уже с самого определения преступления, уголовного проступка и уголовного правонарушения в целом, закреплённых в ст. 10 УК РК. Так в частях 1,2 и 3 ст.10 УК РК фигурирует термин «общественная опасность». Законодательно данный термин не находит своего толкования, но его значение для всей отрасли уголовного права подтверждается самим законодательством и общей теорией права. Так в теории уголовного права под общественной опасностью понимается понятие признак деяния, на основе которого деяния можно определить как уголовные правонарушения.

В соответствии законодательным определением уголовных правонарушений общественная опасность является обязательным признаком уголовно-наказуемого деяния, а незначительная общественная опасность является основанием признания деяния непреступным, даже если оно по соответствует форме и сдержит признаки одного из деяний, предусмотренных Особенной части УК РК (ч.4 ст.10 УК РК). При этом к малозначительности деяния, некоторые авторы, также выдвигают необходимость её описания «через ясные, точные однозначные признаки, разъяснение и толкование которых будет способствовать единообразному применению соответствующей уголовно-правовой нормы о малозначительности». [Гарбатович Д.А., с. 25]Данный факт подтверждает наличие оценочных категорий и в таком системообразующем институте как вина.

Также степень общественной опасности является критерием для категоризации преступлений на небольшой тяжести, средней тяжести, тяжкие и особо тяжкие (ст.11 УК РК). При этом самим инструментом выступает срок лишения свободы, что не соответствует характеристике и понятию общественная опасность, но тем не менее закреплено, что именно степень общественной опасности деяния, наряду с его характером, является критерием категоризации преступлений на 4 группы.

Таким образом, несмотря на объективный характер категории «общественная опасность», её следует признать оценочной поскольку уровень значительность влияет на наличие или уровень общественной опасности. При этом чётко разработанных инструментов для измерения уровня общественной опасности нет. Степень общественной опасности определяется исходя из различных составляющих, и оцениваются правоприменителями в каждых конкретных случаях индивидуально.

Место для оценочных категорий нашлось и в уголовно-правовом институте наказания, о чем свидетельствуют нормы Раздела 4 УК РК Назначение наказания. Общеизвестно, что целью назначения уголовного наказания является восстановление социальной справедливости, исправление виновного и недопущение совершения новых уголовных правонарушений. Так, в ст. 52 УК РК закреплены общие начала назначения наказания, где в ч.2 закреплено что виновному в совершения уголовного правонарушения должно быть назначено такое наказание, которое станет достаточным для его исправления.

Четких критериев достаточности наказания в уголовном законодательстве нет, но в ч.4 ст.52 УК РК определено, что при назначении наказания должны учитываться следующие факторы:

– характер и степень общественной опасности уголовного правонарушения (уже ранее обозначенная нами в качестве оценочной категории «общественная опасность»);

– личность виновного;

– поведение виновного до и после совершения правонарушения;

– обстоятельства, смягчающие ответственность и наказание;

– обстоятельства, отягчающие ответственность и наказание,

– влияние назначенного наказания, собственно, на исправление осужденного;

– влияние назначенного наказания на условия жизни его семьи или лиц, находящихся на его иждивении.

Установление всех перечисленных факторов, по мнению законодателя, позволяет определить степень достаточности наказания для исправления виновного лица. Однако, определение степень влияния каждого из факторов, конкуренция или приоритет одного фактора перед другим является оценочной средой самого правоприменителя, в данном случае суда. Таким образом, институт наказания также содержит в себе оценочные категории в виде оценки достаточности наказания.

Современный законодатель, в унисон государственной правовой политике, идет по пути минимального использования оценочный категорий в нормах казахстанского уголовного права. Прежний Уголовный кодекс Республики Казахстан 1997 года конструктивно не был направлен на конкретизацию понятий в собственных нормах. Ранее, кроме норм Общей части также и в примечаниях к статьям Особенной части прежнего Кодекса предпринимались попытки регулирования применения норм Общей части или распространения действия на другие нормы Особенной части.

В пример можно привести нормы прежнего Уголовного кодекса 1997 года, а именно примечания к ст. 175 Кража, ст. 189 Воспрепятствование законной предпринимательской деятельности, ст.190 Незаконное предпринимательство, ст. 193 Легализация денежных средств или иного имущества, приобретенного незаконным путем и мн.др. Во всех перечисленных случаях законодатель в примечании устанавливал разные размеры крупного ущерба. Такое положение, естественно, негативно сказывалось на правоприменительной практике и не соответствует правилам юридической техники.

В отличии от прежнего уголовного законодательства, УК РК 2014 года существенно изменил ситуацию. Ярким тому подтверждением является статья 3 с наименованием «Разъяснение некоторых понятий, содержащихся в настоящем кодексе». Данная норма закрепляет различные понятия, которые уже нельзя отнести к оценочным категориям. Законодатель нормативно эти понятия уже разъясняет, их толкование и применение должно соответствовать закрепленной редактуре. Полагаем, что оценочные категории следует отличать от тех понятий, которые законодатель сам и раскрывает. К примеру, в статье 3 Уголовного кодекса Республики Казахстан 2014 года (далее УК РК) в п.3) законодатель закрепляет размер особо крупного ущерба и особо крупного размера эквивалентно кратному размеру месячного расчетного показателя. В данном случае императивно установлен размер и толкованию не подлежит.

При всей инициативе законодателя, даже в упомянутой статье 3 УК РК при разъяснении понятий употребляются оценочные категории. В перечне разъясняемых понятий и в самих определениях содержаться лексические единицы, признаваемы нами оценочными категориями. Так в ст. 3 содержаться следующие, по нашему мнению, оценочные категории:

– длительное снижение (п.4.ст.3 УК РК);
– иные последствия, свидетельствующие о тяжести причиненного вреда (п.4.ст.3 УК РК);
– трудная жизненная ситуация (п.14.ст.3 УК РК);
– нормальная работа (п.14.ст.3 УК РК);
– несвоевременное обнаружения (п.14.ст.3 УК РК);
– жесткая дисциплина (п.18.ст.3 УК РК);
– существенный вред (п.14.ст.3 УК РК);
– значительный ущерб (п.2.ст.3 УК РК).

Даже поверхностный взгляд на сформированный перечень оценочных категорий свидетельствует о том, что попытки законодателя снизить количество неопределённости в нормах уголовного кодекса к полному успеху не привели. Так, будучи новеллой УК РК 2014 года статья 3 была призвана разъяснить некоторые понятия, содержащиеся в кодексе. Однако на деле получилось, что большое количество оценочных категорий, как раз содержаться в пунктах данной статьи. Более подробный анализ каждой оценочной категории будет нами проведен в последующих подразделах настоящего диссертационного исследования. Тем временем, данный вывод подтверждает наличие места оценочным категориям и в новом институте разъяснения современного казахстанского уголовного законодательства.

Как мы излагали ранее, существует точка зрения о том, что одним из системообразующих элементов уголовного права являются главы Особенной части, объединенные по критерию родового объекта группа норм и регулирующих отдельную группу отношений. При этом каждая глава представляет собой самостоятельный уголовно-правовой институт.

Обращаясь к самому Уголовному кодексу РК 2014 года его Особенная часть состоит из 18 глав, содержащих описание уголовных правонарушений и меры наказания за их совершение, систематизированных по различным объектам, группой различных по предмету правоотношений. Анализ содержания данных норм подтвердил нашу гипотезу о содержании оценочных категорий в нормах уголовного законодательства, образующих институт уголовных правонарушений, посягающих на конкретные виды объектов.Оценочные категории содержаться в нормах почти всех глав Особенной части УК РК, в частности, Глава 1 Уголовные правонарушения против личности содержит такие оценочные категории как, общественный долг (п.2 ч.2 ст.99 УК РК); беспомощное состояние (п.3 ч.2ст.99 УК РК и др.); не-

обходимые для задержания меры (ст.103 УК РК); доведение до самоубийства (ст.105 УК РК); сильное душевное волнение (ст.111 УК РК); иное тяжкое насилие (ст.115 УК РК). Термин «страдания» используется в диспозиции ст. 146 .УК РК в Главы 3 Уголовные правонарушения против конституционных и иных прав и свобод человека и гражданина. Глава 4 Особенной части УК РК Преступления против мира и безопасности человечества также не осталась без оценочный категории в ст. 163 «жестокое обращение».При этом необходимо отметить, что данный термин содержится в диспозициях различных статей Особенной части УК РК, закрепляющих ответственность за посягательства на различные объекты уголовно-правовой охраны и, соответственно, структурно расположены в различных главах. Термин «особая ценность» содержится в Главе Уголовные правонарушения против собственности при установлении ответственности за хищение (ст.193 УК РК) или повреждение, вывоз, уничтожение объектов, (ст.203 УК РК) представляющих особую ценность. В диспозициях этих норм законодатель постарался перечислить особые объекты, причислив к ним памятники истории, культуры, природных комплексов или объектов, взятых под охрану государства. Наряду с перечисленными, законодатель к предмету правонарушения отнес и другие объекты имеющих особую историческую, научную, художественную или культурную ценность. Довольно сложную структуру имеет состав уголовно-наказуемого хулиганства (ст. 293 УК РК), характеризующегося «особо дерзким и явным неуважением», что должно быть отнесено к оценочным категориям. Данное правонарушение содержится в главе 10 Уголовные правонарушения против общественной безопасности и общественного порядка Особенной части УК РК. «Новые метод и средства» как оценочная категория является конструктивным признаком одного из уголовных правонарушений (ст.318 УК РК), закрепленных в Главе 12. Медицинские уголовные правонарушения. Нарушение «нормальной работы» кВ качестве оценочной категории закреплено в диспозиции статьи 350. Умышленное приведение в негодность транспортных средств или путей сообщения Главы 14 Транспортные уголовные правонарушения Особенной части УК РК.

Представленный перечень является далеко не исчерпывающим, приведенные в пример оценочные категорий порой встречаются неоднократно в различных статьях различных глав Особенной части УК РК, содержатся иные оценочные категории, а также кодекс во многих своих статьях содержит термин «иные». Несмотря на то, что законодатель в некоторых случаях разъясняет содержание термина «иные», толкование данных норм содержит угрозу единообразной практике применения. Детальный анализ каждой оценочной категории будем изложен в следующем разделе настоящего диссертационного исследования.

Проведенное настоящее исследование позволило нам прийти к выводу о наличии места оценочным категориям во всех основных и системобразующих институтах, субинститутах, подтвердило гипотезу о наличии оценочных категорий во всех структурных элементах УК РК и во всех элементах уголовно-правовой нормы. Более того, установлено, что оценочные категории, содержащиеся в текстах норм уголовного законодательства, обеспечивают единство фикции, гипотезы, с фактическими условиями реализации уголовно-правовых отношений, тем самым способствуют свойству абстрактности уголовного права.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Новая философская энциклопедия в 4-х томах. Москва, 2010. Том 3 – 692.
2. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства. – М, 1999. – 552 с.
3. Бекмагамбетов А.Б., Ревин В.П. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть. Алматы, 2015 – 504 с.
4. Денисова А.А. Системность российского уголовного права: теория закон практика: дисс. на соиск. уч. степ.д.ю.н. Москва, 2018 – 633 с.
5. Иманбаев С.М. Наказание в виде штрафа по уголовному законодательству Республики Казахстан. // Наука и жизнь Казахстана – №3 (59) 2018 – с. 44-49.
6. Морозова Л.А. Теория государства и права. Учебник. Москва 2010 – 384 с.
7. Тенчов Э. С. Институты уголовного права: система и взаимосвязь // Советское государство и право. № 8, 1986 г.– с. 61–64.
8. Курс уголовного права. Общая часть: учебник для вузов в 5-ти томах/ под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. М., 2002. Том 1: Учение о преступлении – 624с.
9. Коняхин В. П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права. СПб., 2002. – 348 с.
10. Денисова А.А. Системность российского уголовного права: теория закон практика: дисс. на соиск. уч. степ.д.ю.н. Москва, 2018 – 633 с.
11. Гарбатович Д.А. Установление границ криминализации деяний посредством регламентации и правоприменения нормы о малозначительном деянии// Российская юстиция – №2 (февраль 2020) – с. 25-29.

УДК: 34.343

SERALIEVA ALIYA
candidate of law science, associate professor
KazNPU of Abay

UTAROVA SABIRA
1st year master degree student
specialty – law sciences
Almaty Management University

PROBLEMS OF REPUBLIC OF KAZAHSTAN OF APPLICATION IN MORTGAGE AS PREVENTIVE PUNISHMENT IN THE CRIMINAL PROCESS LEGISLATION

Түйін. *Мақалада Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша кепілдің мүліктік сипаттағы бұлтартпау шаралары ретінде құқықтық аспектілері қарастырылады, құқық қолдану тәжірибесі келтірілді, берілген тақырып бойынша процессуалист ғалымдардың пікірлеріне баға берілді және оны қолдану мәселелері ашылды.*

Түйінді сөз*: бұл тартпау шарасы, кепіл, кепілзат, кепілберуші, қылмыстық-процестік заңнама.*

Резюме. *В статье рассматриваются правовые аспекты залога как меры пресечения имущественного характера по законодательству Республики Казахстан,приведена правоприменительная практика, осуществлена оценка мнений ученых-процессуалистовпо заданной теме и раскрыты проблемы его применения.*

Ключевые слова: мера пресечения, залог, предмет залога, залогодатель, уголовно-процессуальное законодательство.

Summary. *The article deals with the legal aspects of collateral as a measure of restraint of a property nature under the legislation of the Republic of Kazakhstan, provides law enforcement practice, evaluates the opinions of process scientists on a given topic and reveals the problems of its application.*

Key words: *preventive measure, pledge, subject of pledge,pledge, criminal law.*

Using of the mortgage it is connected with becoming to humanity criminally-processpolicy of application of a preventive punishment; and, on the other hand, increase of its efficiency.

In criminal trial to each accused, subjected criminal prosecution, the right to apply to it the preventive punishment which has been not connected with isolation from a society, including the mortgage (Article 9 the International pact about the civil and political rights [1],Article 5 the Convention on protection of human rights and fundamental freedoms [2]) should be guaranteed.

In Kazakhstan Law of RK «About modification and additions in some acts of Republic Kazakhstan « from June, 13th, 1997 had been entered «mortgage» as one of types of a preventive punishment in criminal trial. Article 167-1 CPK Kazakh USSR were provided with a possibility choice of the mortgage, however at a choice of the obligation cases of application of the given preventive punishment were individual [N. Kerimbaev, 2016, 3]. CPK RK, come into force on January, 1st, 2015, also included «mortgage» as one of types of a preventive punishment [4].

Feature of the mortgage as preventive punishment is the specific character of influence on behavior of persons concerning which criminal prosecution is carried out. Not limiting freedom of choice of behavior, the mortgage defines it by means of psychological and material stimulation.

The mechanism of efficiency of the given preventive punishment has truly defined by P. Mytnik: «objectives of application of the given preventive punishment are reached by influence on material interests of the person concerning which it is applied for the mortgaging sum is brought by it, as well as by influence and on its moral spurs when the mortgage is brought by the third party and accused (suspected), not wishing to cause expenses to the depositor, carries out the duties assigned to it in connection with application of the mortgage» [P.Mytnik, 2001,5].

Article 145 CPK RK adjusts the process form of the mortgage [4].

According to part 1 Articles 145 CPK RK «mortgage consists of entering by suspected, accused or other person on the deposit of court of money in maintenance of performance suspected, accused duties on being to the person who is carrying out pre-judicial investigation, the public prosecutor or in court on their call, as well

as with a view of the prevention of fulfillment by them of new deliberate criminal offences. As the mortgage other values, movable and real estate which is seized can be accepted. Improvement values of the mortgage and absence mortgage are assigned to the depositor. The mortgage is not applied in the cases stipulated part 9 article 148 CPK RK « [4].

Following information specify efficiency of this preventive punishment. From the beginning of current year the mortgage has been applied to 37 persons; it is accepted mortgaging means for a total sum more than 109 million tenge. Infringement of conditions of the mortgage is not supposed. Thus all persons in a timely manner appear in bodies of criminal prosecution and in court. They do not disappear from consequence and court [6].

This precautionary measure influences area of property interests of the person, limiting, first of all, its economic rights. As marks Ye. Vasiyleva, the fact of that the person is under the mortgage, as well as the high probability in case of infringement to be imprisoned, represents serious mental compulsion [Ye. Vasiyleva, 2003, 7].

O. Medvedeva allocates following signs of the mortgage: the content of the mortgage consists in granting to private persons (accused, the depositor) property guarantees in the form of the mortgaging sum in case of inadequate behavior accused; subject matter of the mortgage the vessels of value brought in the deposit serve. Granted mortgaging the sums probably both accused, and the depositor, and welcomes an increase of number of depositors [O.Medvedeva, 1998, 8].

Rank to subject matter of the mortgage only money in at hand non-cash expression, offers T. Khanov in national currency of RK, on the deposit of court, and to define their end use, as well as it is necessary to exclude direct dependence on weight of a crime of the sum of the mortgage [T. Khanov, 1999, 9].

T. Shapovalova considers, that « by the basis for application of the mortgage presentation of the civil suit on criminal case, as well as presentation to the person of accusation of a crime should be carried, for which the property responsibility (confiscation of property, the penalty) under the legislation of Republic Kazakhstan, as well as is stipulated [T.Shapovalova, 2001,10].

The mortgage is a material preventive punishment as execution of obligations suspected either accused are guaranteed by money or other values.

Approving values of the mortgage and absence mortgages are assigned to the depositor (part1 article 145 CPK RK) [4].

The size of the mortgage depends on a category of a crime, character of a crime, the person suspected and property status of the depositor. The money, movable and the real estate, as well as other values can be accepted as the mortgage. The subject matter of the mortgage should not be burdened by the third parties (part 3 article 145 CPK RK) [4].

The apartment or the house cannot be offered as the mortgage if its owner has minor children.

The mortgage is applied only from the sanction investigatory judges or under the regulation of court (part 2 article 145 CPK RK) [4].

The account of temporary accommodation of money is on the deposit of the court, opened in territorial division of exchequer on which sums of money in maintenance of execution of obligations by appearing.

The size of the mortgage not maybe less: the 30-changes size monthly rated parameter, but no more 120-changes size monthly rated parameter – at suspicion in fulfillment of a crime of small weight; the 120-changes size monthly rated parameter, but no more 200-changes size monthly rated parameter – at suspicion in fulfillment of a careless crime of average weight; the 200-changes size monthly rated parameter, but no more 350-changes size monthly rated parameter – at suspicion in fulfillment of a deliberate crime of average weight; the 350-changes size monthly rated parameter – at suspicion in fulfillment of grave crime, the 500-changes size monthly rated parameter – at suspicion in fulfillment especially grave crime. As the mortgage with the consent of the depositor other property is maybe provided, which cost exceeds the maximal size of the mortgage on appropriating category of a crime (part 3, article 145 CPK RK) [4,11].

In unusual cases the size of the mortgage is maybe applied below the least size or maybe other property equivalent to this sum concerning is accepted: the persons having dependent on minor children, aged parents, relatives-invalids, as well as being caretakers and trustees; the persons concerning socially vulnerable layers of the population, as well as receiving various types of the social help due to the budget; minors and persons of a pension age (part 3, article 145 CPK RK) [4,11].

To the depositor, character of the bill of particulars of the person to which the given preventive punishment is applied is explained. The report on acceptance of the mortgage in which it is specified is made, that accused

the rights and are explained to a duty on part 3, article 145 CPK RK, and warn the depositor, that in case of evasion suspected, accused from appearing on a call the mortgage addresses in the income of the state. The report and the document on entering the mortgage in the deposit of court are applied on materials of business, and the copy of the report is handed over to the depositor. In case of infringement of the obligation to be in body of criminal prosecution without good excuse the subject matter of the mortgage court addresses in the income of the state.

Suspected, accused, the defendant which does not hold in custody, or other person not later than five days from the date of selection, elections of a preventive punishment in the form of mortgaging deduction, should bring means for the appropriating account and to present confirming document to the person who is carrying out pre-judicial investigation, the public prosecutor, court (part 4, article 145 CPK RK) [4].

In case of default of the regulation investigatory judges about entering the mortgage the person who is spending pre-judicial manufacture, initiates a question on variation of a preventive punishment (part 4, article 145 CPK RK) [4].

It would be desirable to note that, in cases if suspected, accused disappears from bodies which conduct the given manufacture, evades from appearing on calls of body, the preventive punishment changes on more strict. In case of, specified in part 11 article 145 CPK RK, the public prosecutor directs investigatory to the judge the petition for the reference of the mortgage to the income of the state. The court makes the appropriating decision which is maybe appealed against by the depositor in highest court. In other cases the court at ad judgment or regulations about the termination of business solves the problem on return of the mortgage to the depositor. At the termination of criminal case on preliminary investigation the mortgage comes back to the depositor under the regulation of body of inquiry or preliminary investigation [4].

We send to a following conclusion, that:

– The mortgage is the preventive punishment derivative of a content under the guard, acts as its alternative.

– In criminally-procedural right of Republic Kazakhstan there is no concept of a property preventive punishment, their characteristic is not presented, to feature and conditions of application.

– There is no analysis and generalizations of judiciary practice-investigatory of application of the mortgage, the scientifically-proved recommendations under the process order.

– Also it is necessary to fulfill tactical receptions by means of which there will be a possibility to supervise application of the mortgage, the further action and acts of the person to which the given preventive punishment is selected. In this case it is necessary for depositor to make a duty the control over appropriate behaviour accused, on maintenance явки accused and if necessary messages in body of preliminary investigation or in court about prospective (possible) infringement of the selected measure.

– Widespread use of the mortgage in the certain degree could fill up the budget and unload the overflow investigatory insulators, a content in which many experts of the United Nations equate to tortures [N. Narbikova, 2015, 12].

– The question on an origin of money or other values, showing as the mortgage, has remained without attention in criminally-process legislation. In the mean time it is represented all-important. It's any decision can not only create conditions for use as the mortgage of «dirty» money, but serve as the original form of their washing up. It is necessary to reflect in norms about the mortgage of position which provide the way to establish legality of an origin of laid money and values. The official, applying the mortgage, is obliged to check up legality of an origin of the brought sums of money or other values [13].

– Certain requirements, it is necessary to show to the depositor – to the third party it should possess the following characteristic: availability of a constant residence and work, positive characteristics, a known source of the income. Promotion of the certain requirements to the depositor consists in stopping attempts of entering of the mortgage by members of crime groups, entering as the mortgage of criminally or illegally extracted property.

REFERENCES:

1.The international pact about the civil and political rights (New York, 16.12.1966)//https://online.zakon.kz/Document/? doc_id=1010760#pos=0;0.

2. The convention on protection of human rights and fundamental freedoms (the European convention on human rights, ETS 005) (Rome, on November, 4th, 1950) (from amendment on 13.05.2004)// https: // online.zakon.kz/document/? doc_id=1007545.

3. N. Kerimbayev. Preventive punishment «Mortgage»: 16.06.2016 – 17:21 // http: // pravstat.prokuror.gov.kz.

4. Criminal-process code of Republic Kazakhstan from 04.07.2014 231-V (from amendment on 11.01.2020) //https: //online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852.

5. P. Mytnik.Mortgage as a preventive punishment //Justice of Belarus. – 2001.3. – p. 34-36.

6. About practice of application by bodies of criminal prosecution of a preventive punishment in the form of the mortgage, as alternatives to holding in custody // (prokuror.gov.kz) https: //online.zakon.kz.

7. Ye. Vasilyeva.Measure of criminally-process compulsion.The monography. Ufa: Publishing house of the Bashkir state university, 2003. – 136 pages.

8. O. Medvedeva. Mortgage and the guarantee in system of measures of criminally-remedial compulsion under the legislation of the Russian Federation: Work of candidate of law sciences.-Volgograd, 1998.212 with.

9. T. Khanov. Law and organizational questions of application of a property preventive punishment in criminal legal proceedings of Republic Kazakhstan.Work of candidate of law sciences. Sciences. – Karaganda, 1999. – 23 p.

10. T. Shapovalova .Mortgage as a preventive punishment in criminal trial and its application by inspectors of law-enforcement bodies: Work of candidate of law sciences, Sant-Peterburg., 2001 // http: // kalinovsky-k.narod.ru.

11. The normative regulation of the Supreme Court of Republic Kazakhstan from 24.01.2020 1 «About some questions of authorization of a preventive punishment « // https: // online.zakon.kz/Document/?doc_id=33808341*show_di=1.

12. N. Narbikova. Problem of efficiency of the mortgage as preventive punishment in criminal trial // Economic and jurisprudence – 2015. – 4. – p.256-257.

13. The mortgage in system of a preventive punishment // https: // vuzlit.ru.

УДК 343

ТЕМИРЖАНОВА ЛЯЗЗАТ АХМЕТЖАНОВНА
кандидат юридических наук,
адвокат коллегии адвокатов

САГЫМБЕКОВ БАХЫТЖАН ЖАСАМУРАТОВИЧ
магистр права, ведущий научный сотрудник
Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре РК

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ ОПЫТ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КИБЕРПРЕСТУПНОСТИ

Түйін. *Мақалада авторлар шет елдердің киберқылмыспен күрес тәжірибесін қарастырады. Атап айтқанда, ғаламдық киберқауіпсіздік индексіндегі жетекші елдердің тәжірибесін талдайды. Алынған тәжірибеге сүйене отырып, авторлар мемлекеттік және құқық қорғау органдарына егжей-тегжейлі оң тәжірибелерді енгізу бойынша ұсыныстар береді.*

Түйінді сөздер: *киберқауіпсіздік, шетелдік тәжірибе, киберқылмыс, ақпараттық технологиялар, киберқауіпсіздіктің ғаламдық индексі.*

Резюме *В статье авторами рассмотрен опыт зарубежных стран по противодействию киберпреступлениям. В частности, проанализирован опыт стран занимающих лидирующие позиции в Глобальном индексе кибербезопасности. На основе изученного опыта авторами даются рекомендации по внедрению передового опыта в детальность государственных и правоохранительных органов.*

Ключевые слова: *кибербезопасность, зарубежный опыт, киберпреступность, информационные технологии, глобальный индекс кибербезопасности.*

Summary. *In the article, the authors consider the experience of foreign countries in countering cybercrimes. In particular, it analyzes the experience of leading countries in the Global Cybersecurity Index. Based on the experience learned, the authorsgive recommendations on the implementation of best practices in the detail of state and law enforcement agencies.*

Keywords: *cybersecurity, foreign experience, cybercrime, information technology, global cybersecurity index.*

Введение

В своем Послании 2018 года Первый Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев отмечает, что внедряя новые технологии, государству и компаниям следует обеспечивать надежную защиту своих информационных систем и устройств. Сегодня понятие кибербезопасности включает в себя защиту не просто информации, но и доступа к управлению производственными и инфраструктурными объектами. Эти и иные меры должны найти отражение в Стратегии национальной безопасности Казахстана [НазарбаевН.А., 2018].

Республика Казахстан принимает необходимые меры в борьбе с киберпреступлениями, однако для выработки наиболее эффективных и действенных мер нами изучен опыт зарубежных стран, в которых преступления с использованием информационных технологий, как вид уголовного правонарушения, минимизированы.

Для того чтобы определить какие страны на сегодня являются лидерами по кибербезопасности необходимо обратиться к мировым рейтингам.

На сегодня одним из таких рейтингов является «Глобальный индекс кибербезопасности» (GlobalCybersecurityIndex) проводимый Международным союзом электросвязи ООН (далее МСЭ).

Глобальный индекс кибербезопасности является многосторонней инициативой созданной для оценки уровня кибербезопасности в различных странах. Уровень развития страны в сфере кибербезопасности оценивается по пяти категориям: правовые меры, технические меры, организационные меры, повышение качества и сотрудничество[Международный союз электросвязи, 2019].

Основная часть

Согласно последнему отчету МСЭ в Глобальном индексе кибербезопасности за 2018-2019 гг. лидирующие позиции заняли Великобритания(1 место) и США (2 место).

Среди стран СНГ лидирующую позицию заняла Россия (26 место). Казахстан находится на 40 месте, Узбекистан 52 место, Азербайджан 55 место. Далее следуют Беларусь (69), Армения (79), Таджикистан (107), Киргизстан (111) и Туркменистан (143).

Рассмотрим более подробно опыт отдельных стран, достигших значительных результатов в сфере противодействия киберпреступлениям.

США

Первая стратегия кибербезопасности появилась в 2003 году в США. Основные направления деятельности и понятийный аппарат в сфере обеспечения безопасности страны в киберпространстве впервые были изложены в «Национальной стратегии обеспечения кибербезопасности США», опубликованной в 2003 году.

США после событий 11 сентября 2001 года, когда террористическим нападения подверглись башни Торгового центра в Нью-Йорке, стали на путь усиления национальной безопасности, т.е. обеспечения кибербезопасности, информационной безопасности, защищаясь от несанкционированных вторжений в страну.

Сразу после нападения, Конгрессом США был принят новый антитеррористический закон «Патриотический Акт 2001 года»[1], в котором было дано законодательное понятие «кибертерроризма», с отнесением к нему квалифицированных форм хакерства и нанесения ущерба защищенным компьютерным сетям граждан, юридических лиц и государственных ведомств.

Специальный раздел этого закона (Sec. 217) санкционирует перехват незаконных компьютерных сообщений и даёт определение «компьютерного правонарушителя», которым считается лицо, добившееся несанкционированного доступа к защищённому компьютеру.

В 2002 г., Конгресс США одобрил Закон об укреплении кибербезопасности (Cybersecurity EnhancementActof 2002)[2], основное содержание которого состоит в корректировке уголовного кодекса в отношении наказаний за киберпреступления, ужесточая действия хакера и дает свободу правоохранительным органам.

В июле 2011 года Пентагоном принята «Стратегия действий министерства обороны США в киберпространстве», которая официально закрепила за киберпространством статус одной из ключевых сфер ведения боевых действий наряду с традиционными [Гаврилов В., 2012].

Наряду с Министерством обороны, в США действуют другие органы отвечающие за кибербезопасность страны. Одним из таких организаций является Национальный центр кибербезопасности (англ. NationalCybersecurityCenter, NCSC) – подразделение министерства внутренней безопасности США, созданное в марте 2008 года в соответствии с Национальной Директивой по безопасности Президента 54/ Внутренней безопасности Президентской директивой 23 (NSPD-54/HSPD – 23), находится в прямом подчинении министра внутренней безопасности. На Центр возложена защита сетей связи правительства США, включая мониторинг, сбор и обмен информацией о системах, принадлежащих АНБ, ФБР, Пентагону и министерству внутренней безопасности[Национальный центр кибербезопасности США, 2016].

Говоря об американской системе управления воздушным движением, эксперты по кибербезопасности отмечают ее обособленность от связанной с Интернетом административной системы Федерального авиационного агентства (FAA). Поэтому захватить самолет «дистанционно» в принципе не возможно.

Федеральные агентства стараются не приобретать стандартные (готовые) программные продукты и настаивают на разработке собственных специализированных (уникальных) ведомственных информационных систем. Конечно, это порождает неэффективность расходов, но с другой стороны обеспечивает защиту от внешних проникновений – кроме разработчиков, подобные специализированные системы никто не может знать настолько, чтобы взломать их. В этом смысле известную несовместимость компьютерных систем, ФБР и Эмиграционной службы США можно считать положительным явлением, позволяющим им защититься от хакерских атак [Роговский Е.А., 2007]

В 2002 г. в США был принят Закон об исследованиях в области кибербезопасности (CybersecurityR esearchandEducationActof 2002), где определены понятие «кибербезопасности».

Кроме того, основной целью Закона было создание базы знаний по защите компьютерных и информационных систем от несанкционированного доступа, а также подготовку специалистов в области кибербезопасности.

[1] URLhttps://www.justice.gov/archive/ll/highlights.htm

[2] URL https://www.congress.gov/bill/107th-congress/house-bill/3482

Суть этого Закона состоит в том, чтобы обеспечить под эгидой Национального научного фонда (NationalScienceFoundation) финансирование и запустить в ВУЗах США реализацию ряда программ, расширяющих подготовку специалистов по кибербезопасности, в частности, программ послевузовской специализации студентов (аспирантуры), а также программ, стимулирующих наиболее продвинутых студентов участвовать в реальных исследованиях и разработках по актуальным вопросам кибербезопасности (так сказать, «на докторском уровне»).

В 2006 году США принял закон о киберпространстве, который был негативно воспринят интернет пользователями так как, был установлен запрет на конфиденциальность в интернет пространстве.

Тогда же подготовлен законопроект «Защита киберпространства как национального достояния», который позже (2010 г.) был заменен на «Исполнительный законопроект о координации в киберпространстве», дающий право Президенту США отключать пользователей от сети Интернет на всей территории страны сроком до 120 дней в случае чрезвычайных обстоятельств, в том числе на информацию, направленную на информационное воздействие на общественное и индивидуальное сознание, связанное с преднамеренным искажением и распространением недостоверной информации в ущерб национальной безопасности.

Согласно Акту о защите детей от Интернета 2001 годаФедеральная комиссия по связи США в досудебном порядке имеет право заблокировать путем фильтрации интернет-контента в школах, публичных библиотеках и университетах сайты, содержащие информацию непристойного и порнографического содержания, а также материалы вредные для несовершеннолетних.[3]

В настоящее время конгресс США рассматривает новый законопроект о кибербезопасности, который предусматривает ужесточение наказания за киберпреступления и фактическое уравнивание определения их общественной опасности с реальными преступлениями.

Грузия

Грузия привела законодательство о кибрепреступности в соответствии с принципами и правилами Будапештской конвенции (принятой в 2001 году) с точки зрения материальных и процедурных аспектов. Незаконное проникновение в информационную систему, данные и создание проблем в системе, и злоупотребление устройствами караются Уголовным кодексом Грузии [BlackSeaPress, 2017].

Грузия полностью придерживается рекомендациям НАТО, где одним из ключевых факторов по успешному противодействию киберпреступности является создание собственного механизма кибероборонь.

В этой связи в 2013 году в стране была разработана стратегия и первый план действий по кибербезопасности на 2013-2015 годы. Основными задачами стратегии явились: проведение исследований в области кибербезопасности, совершенствование нормативной базы, координацию на институциональном уровне,повышение осведомленности граждан при помощи информационно-разъяснительной и образовательной деятельности и международное сотрудничество.

В конце 2015 года был разработан новый План действий по стратегии и развитию в области кибербезопасности на 2016-2018 годы включающий в себя новые проекты и меры, необходимые для обеспечения кибербезопасности.

Кроме того в Грузии принят «Закон об информационной безопасности». Основной задачей которого является определение обязанностей и ответственности государственного и частного секторов, создание механизмов государственного контроля исполнения политики в области информационной безопасности и поддержка эффективной реализации закона.

Специальными подразделениями ответственными за кибербезопасность в Грузии являются Агентство по обмену данными и Бюро кибербезопасности Министерства обороны Грузии.

Агентство по обмену данными при Министерстве юстиции было создано в 2010 году. Основными задачами Агентства являются

– разработка стандартов для электронного управления, инфраструктур обмена данными и информационно-коммуникационной сферы Грузии, а также реализация политики в области информационной безопасности. В компетенцию Агентства входит обеспечение кибербезопасности всей правительственной сети, включающей 36 объектов критической инфраструктуры. Агентство устанавливает минимальные требования по информационной безопасности для критических информационных систем.

[3] https://www.fcc.gov/consumers/guides/childrens-internet-protection-act

В структуре Агентства функционирует Компьютерная группа реагирования на чрезвычайные ситуации (CERT) – она отвечает за реагирование на киберинциденты и наблюдение за работоспособностью правительственной сети Грузии. CERT уполномочен требовать доступ к критическим информационным системам или активам.

Уголовное преследование киберпреступлений в Грузии осуществляет Отдел по борьбе с киберпреступностью Центрального отделения криминальной полиции при МВД Грузии.

В рамках Отдела функционирует круглосуточный контактный центр, в функции которого входит обмен информацией о киберпреступлениях с другими членами Конвенции Совета Европы о киберпреступности.

В Уголовном кодексе Грузии существует специальный раздел «Киберпреступления» включающий в себя три состава преступления:

– самовольное проникновение в компьютерную систему (статья 284);

– незаконное использование компьютерных данных или (и) компьютерных систем (статья 285);

– посягательство на компьютерные данные или (и) компьютерную систему (статья 286).[4]

Закон Грузии «О порядке планирования и координации политики национальной безопасности» определяет информационную безопасность как составную часть национальной безопасности. Согласно документу, органами, отвечающими за планирование политики в области национальной безопасности, являются Совет национальной безопасности и Совет по государственной безопасности и управлению кризисами.[5]

В 2012 году Грузия ратифицировала Конвенцию Совета Европы о компьютерных преступлениях (Будапешт, 23 ноября 2001 года), тем самым разделяет общие руководящие принципы стран-участниц Конвенции. Страна планирует создать эффективную нормативную базу на национальном уровне и развивать международное сотрудничество.

В 2014 году Бюро кибербезопасности Министерства обороны Грузии разработала новую политику кибербезопасности. На сегодняшний день Бюро осуществляет разработку эффективных систем в области информационных технологий для Министерства обороны и структурных подразделений Генштаба.

Компьютерная группа реагирования на чрезвычайные ситуации при Бюро ведет мониторинг и защиту критической инфраструктуры и инфраструктуры связи Министерства обороны от киберугроз и рисков.[Гоциридзе А., 2016**]**

Впервые элементы кибероборонны были включены в военные командно-штабные учения «Дидгори-2014» и «Дидгори-2015». Наряду с Генеральным штабом в учениях приняли участие МВД, Совет государственной безопасности и управлению кризисами и а также другие службы. Международное сотрудничество с НАТО в области кибербезопасности и совместное реализация с НАТО таких проектов как «Умная оборона» является одной из ключевых факторов для развития кибероборонны Грузии.

В 2014 году сотрудники Бюро приняли участие в военных учениях НАТО «Сомкнутые щиты» и «Киберкоалиция» в качестве слушателей. Грузия ведет активные переговоры по укреплению сотрудничества с НАТО с целью участия в его учениях. Саммит НАТО прошедший в 2014 году признал чрезвычайную важность кибербезопасности для НАТО. Представители Альянса отметили, что совместные киберученья не только желательны, но и необходимы.

Республика Корея

В целях противодействия киберпреступности в Корее в 2012 году был основан Центр кибербезопасности прокуратуры (Prosecutor'sCybersecurityCenter). Способ организации службы кибербезопасности в Генеральной прокуратуре Республики Корея на деле доказал свою эффективность, т.к. с момента создания ЦКБП не отмечено ни одного значительного инцидента кибербезопасности[Службакибербез опасности Кореи, 2012].

Увеличение количества кибератак на сайты государственных органов, средства массовой информации и банковскую систему в период с 2009 по 2011г.г. заставило правительство обучить 5000 экспертов в сфере кибербезопасности.

ЦКБП представляет собой центр мониторинга информационных систем (система электронного документооборота, сервер электронной почты и других информационных ресурсов и систем) и систем кибербезопасности (анализ электронных журналов и корреляция событий, анализ вирусной активности, средств предотвращения утечек информации и других источников событий).

[4] URL https://matsne.gov.ge/ka/document/download/16426/143/ru/pdf.
[5] URL https://matsne.gov.ge/en/document/download/2764463/2/ru/pdf

ЦБКП функционирует в режиме 24/7 без праздников и выходных. Для обеспечения такого режима организовано дежурство в 4 смены по 2 человека в смене. Общая численность ЦБКП составляет 4 штатных специалиста Генеральной прокуратуры Республики Корея и 13 работников подрядной организации.

Таким образом, при сопоставимой штатной численности с Генеральной прокуратурой Республики Казахстан, в центральном аппарате Генеральной прокуратуры Южной Кореи вопросами кибербезопасности занимается 17 высококвалифицированных специалистов по кибербезопасности.

Необходимо отметить, что в настоящее время все дежурные специалисты ЦКБП являются работниками подрядной организации. Однако Генеральная прокуратура Республики Корея, в силу не озвученных обстоятельств, пришла к выводу о целесообразности полного кадрового обеспечения ЦКБП специалистами из собственного штата. В этой связи с 2016 года планируется соответствующее увеличение штатной численности Генеральной прокуратуры Республики Корея.

Израиль

Являясь самой компьютеризированной страной на Ближнем Востоке, Израилем при Общей службе безопасности (ШАБАК) был создан отдел по информационной безопасности, контролирующий критически важные национальные инфраструктуры, в том числе производство электроэнергии, водоснабжение и т.д. [Служба безопасности Израиля, 2019]. Осознание растущих кибернетических угроз, как в военной, так и в гражданской области, привело к решению о создании специальной группы, состоящей из почти сотни специалистов, которая год спустя представила рекомендации относительного нововведений на национальном уровне ради подготовки к будущим угрозам кибервойны. Нововведения касались не только разработки конкретных технологий, но и создания необходимой инфраструктуры, включающей сотрудничество промышленных и академических кругов со структурами национальной безопасности, образовательные программы в рамках школьной системы обучения, создание академических центров повышения квалификации, критических национальных систем и многие другие проекты [Инфокоммуникационный холдинг «Зерде», 2019]

В итоге в 2011 году для обеспечения контроля, планирования и осуществления указанных нововведений было создано Национальное бюро израильской кибербезопасности. По мере того, как эта проблема становилась все более актуальной в мировом масштабе, накопленный в Израиле опыт и соответствующая правительственная стратегия постепенно превратили отдельные частные компании в мощный сектор экономики страны. Сегодня инфраструктура сферы кибербезопасности в Израиле включает примерно полторы сотни компаний, в том числе уже состоявшиеся фирмы вроде CheckPoint, и стартапы, венчурные фонды, инвестирующие именно в эту сферу, вроде JerusalemVenturePartners (JVP) CyberLabs, а также научно-исследовательские проекты, реализующие сотрудничество между высокотехнологическими компаниями и академическими кругами. Другими словами, по мере увеличения количества и развития израильских компаний намечается новая тенденция. Из поставщика стартапов Израиль постепенно превращается в международный центр высоких технологий, и в первую очередь в ведущего мирового лидера в области кибербезопасности.

Сингапур

В целях противодействия киберпреступлениям страны в Сингапуре было создано специальное Агентство кибербезопасности[Агентство кибербезопасности Сингапура, 2019]. Агентство является государственным органом при Канцелярии Премьер Министра и осуществляет функции надзора в сфере кибербезопасности, координирует работу и обеспечивает защиту госдарственных и частных структур, взаимодействует с различными заинтереосванными сторонами в целях повышения осведомленности о киберугрозах, а также обеспечение кибербезопасности страны.

При Генеральной прокуратуре в создан отдел по преступлениям в сфере информационных технологий (TechnologyCrimeUnit) входящий в Департамент по финансовым и информационным техонологиям. Сотрудникам отдела предоставляется специальная подготовка, включая обучение в области цифровой криминалистики и других технических областях. Кроме того, сотрудники отдела на постоянной основе посещают конференции и семинары по киберпреступности и кибербезопасности, чтобы быть в курсе последних событий и тенденций.

Правовое регулирование вопросов кибербезопасности в Сингапуре основано на Законе о кибербезопасностикоторый был принят 5 февраля 2018 года и подписан президентом 2 марта 2018 года. Закон

устанавливает правовую основу для надзора и поддержания национальнойкибербезопасности в Сингапуре. Основные цели Закона заключаются в следующем:

1. Усиление защиты критической информационной инфраструктуры (КИИ) от кибератак..

2. Наделение Агентства по кибербезопасности полномочиями по предотвращению и быстрому реагированию на угрозы и инциденты в кибербезопасности. Закон уполномочивает Комиссара по кибербезопасности расследовать угрозы и инциденты в кибербезопасности для определения их воздействия и предотвращения дальнейшего ущерба или инцидентов, связанных с кибербезопасностью.

3. Создание структуры для обмена информацией по вопросам кибербезопасности. Закон также способствует обмену информацией имеющей существенное значение, поскольку своевременная информация помогает правительству и владельцам компьютерных систем выявлять уязвимости и более эффективно предотвращать инциденты в киберпространстве.

4. Установление упрощенной формы лицензирования субъектов предоставляющих услуги кибербезопасности. Агентство по кибербезопаности использует облегченную форму лицензирования двух видов: тестирование на проникновение и мониторинг центра управления безопасностью.

Несоблюдение закона или препятствование его выполнению, является преступлением, которое может повлечь за собой тюремное заключение сроком до 10 лет и штраф в размере 50 тыс. сингапурских долларов (около 40 тыс. долларов США)[SecurityLab, 2013].

Заключение

Анализ опыта зарубежных стран, занимающих лидирующие позиции в мировых рейтингах кибербезопасности имеют следующие преимущества и особенности:

– разработана эффективная нормативная правовая база (приняты ряд законов, утверждены планы и стратегии по кибербезопасности,);

– созданы специализированные ведомства (Агентства, Центры, Отделы ит.д.) по противодействию киберпреступности и расследованию преступлений в сфере информационных технологий

– реализуются проекты по информационной безопасности и повышению уровня грамотности населения в сфере IT технологий;

– на постоянной основе ведется специальная подготовка, ученья и тренинг специалистов в области кибербезопасности;

– налажено международное сотрудничество с зарубежными организациями и правоохранительными органами

– ратифицированы основные конвенции в области кибербезопасности, созданы специальные круглосуточные контакт центры (24/7) при различных правоохранительных и государственных органах для быстрого реагирования на киберугрозы.

Таким образом, высокие темпы информатизация и масштабы угроз от киберпреступлений требуют от государства серьезного внимания к развитию национальной системы в области обеспечениякибербезопасности. Государство должно предусматривать разработку необходимой нормативно-правовой базы и повышение эффективности работы соответствующих институциональных структур с учетом зарубежного опыта в этой сфере.

С учетом проанализированного нами зарубежного опыта в целях эффективного противодействия киберугрозам, пологамемнеобходимым формировать налаженную инфраструктуру используя специальные программы, которые противостоят кибератакам, выбирать надежные защитные программы воздержившись от использования программ, признанных ненадежными на международном уровне, а также на постоянной основе проводить анализ и исследования в области киберугроз.

Примечание

Статья написана в рамках грантового исследования Министерства образования и науки Республики Казахстан по проекту «Совершенствование методов противодействия кибермошенничеству, киберпреступлениям и обеспечению информационной безопасности» (№ проекта AP05133002).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Послание Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 10 января 2018 г. Режим доступа: URL https://www.akorda.kz/ru/special/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-n-nazarbaeva-narodu-kazahstana-10-yanvarya-2018-g. (датаобращения 13.04.2020).

2. Глобальный индекс кибербезопасности 2018-2019. Режим доступа: URL https://www.itu.int/en/ITU-D/Cybersecurity/Pages/GCI.aspx (дата обращения 01.03.2020)

3. Грузия является мировым лидером по кибербезопасности.Информационное агентство BlackSeaPress.Режим доступа: URL https://www.newsgeorgia.ge/gruziya-yavlyaetsya-mirovym-liderom-po-kiberbezopasnosti.(дата обращения 01.03.2020)

4. Уголовный кодекс Грузии от 22 июля 1999 г. Режим доступа: URL https://matsne.gov.ge/ka/document/download/16426/143/ru/pdf.(дата обращения 01.03.2020)

5. Закон Грузии О порядке планирования и координации политики национальной безопасности Режим доступа: URL https://matsne.gov.ge/en/document/download/2764463/2/ru/pdf (дата обращения 01.03.2020)

6. Гоциридзе А. Защита киберпространства в Грузии. Режим доступа: URL https://digital.report/zashhita-kiberprostranstva-v-gruzii/. (дата обращения 01.03.2020)

7. Патриотический Акт США 2001 года (TheUSAPATRIOTAct 2001).Режим доступа: URLhttps://www.justice.gov/ (дата обращения 01.03.2020)

8. Закон об укреплении кибербезопасности (CybersecurityEnhancementActof 2002). Режим доступа: URL https://www.congress.gov/bill/107th-congress/house-bill/3482.(дата обращения 01.03.2020)

9. Гаврилов В. Взгляды Министерства обороны США на обеспечение национальной безопасности в кибернетическом пространстве. Режим доступа: URLhttp://pentagonus.ru/publ/vzgljady_ministerstva_oborony/_ssha_na_obespechenie_nacionalnoj_bezopasnosti_v_kiberneticheskom_prostranstve_2012/80-1-0-2252 (дата обращения 01.04.2020)

10. Национальный центр кибербезопасности (США). Режим доступа: URL https://en.wikipedia.org/wiki/National_ Cybersecurity_Center (дата обращения 05.04.2020)

11. Роговский Е.А. Россия в борьбе с международным терроризмом. Режим доступа: URL http://www.rusus.ru/print.php?id=66 (дата обращения 05.04.2020)

12. Акт о защите детей от Интернета 2001 года (Children'sInternetProtectionAct) Режим доступа: URL https://www.fcc.gov/consumers/guides/childrens-internet-protection-act (дата обращения 05.04.2020)

13. СлужбакибербезопасностиГенеральной прокуратуры Кореи. Режим доступа: URLhttp://www.spo.go.kr/eng/about/sic.jsp (дата обращения 10.04.2020)

14. Отдел информационной безопасности Общей службы безопасности Израиля. Режимдоступа: URLhttps://www.shabak.gov.il/english/ cybertechnology/Pages/technology.aspx(датаобращения 10.04.2020)

15. Кибербезопасность в международном и национальном законодательстве. Режим доступа: URLhttps://zerde.gov.kz/activity/ict/ publication/2221/(дата обращения 10.04.2020)

16. Агентство кибербезопасности Сингапура. Режим доступа: URL https://www.csa.gov.sg/about-us/our-organisation (дата обращения 10.04.2020)

17. Сингапур принял поправку к закону о кибербезопасности.SecurityLab.Режим доступа: URLhttp://www.itsec.ru/newstext.php?news_id= 89514 (дата обращения 10.04.2020)

ТИЛЕУКАНОВА ДИАНАРА ТИЛЕУКАНОВНА
докторант
Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясы

ШЕТ ЕЛДЕРДЕ БҰҚАРАЛЫҚ ІС-ШАРАЛАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ МЕН ӨТКІЗІЛУІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕЛУІ

Түйін. *Мақалада шет елдерде бұқаралық іс-шараларды ұйымдастыру мен өткізу тәртібін құқықтық негіздері талданады. Негізінен бұқаралық жария іс-шаралар мысалында, рұқсат етушілік және алданала хабарламалық тәртібінің ерекшеліктері қарастырылады. Сонымен қатар бұқаралық іс-шараларды өткізу кезінде қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша шараларды жүргізу мәселесі талданады.*

Түйінді сөздер: *бұқаралық іс-шаралар, жария іс-шаралар, рұқсат етушілік тәртіп, қоғамдық тәртіп, қоғамдық қауіпсіздік*

Резюме. *В статье дается анализ правовых основ организации и проведения массовых мероприятий в зарубежных странах. В основном на примере публичных мероприятий рассматривается особенности разрешительных и уведомительных порядков. Также проводиться анализ осуществления мер по обеспечению общественного порядка и общественной безопасности во время проведения массовых мероприятий.*

Ключевые слова: *массовые мероприятия, публичные мероприятия, разрешительный порядок, общественный порядок, общественная безопасность.*

Summary. *The article analyzes the legal basis for organizing and holding mass events in foreign countries. In general, the author uses the example of public events to consider the features of resolution and notification procedures. Also, author analyzes the implementation of measures to ensure public order and safety during mass events.*

Key words: *mass events, public events, resolution order, public order, public safety.*

Бұқаралық іс-шаралар қоғамның саяси, спорттық, мәдени өмірінде маңызды орын алады.

Бұқаралық іс-шаралардың ұйымдастырылуы мен өткізілуі адам және азаматтардың мемлекеттің қоғамдық-саяси, мәдени өміріне тікелей қатысуымен, өздерінің пікірлерін білдіруге, спорттық, мәдени, экономикалық басқа да қажеттіліктерін жүзеге асыру, еркін жиналу деген құқықтарын жүзеге асыруымен байланысты. Бұл өз кезегінде мемлекеттің бұқаралық іс-шараларды ұйымдастыру мен өткізу тәртібін, оларға қатысу кезінде адам және азаматтардың өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігін, қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша кешенді іс-әрекеттерді жүзеге асыруына себеп болып табылады.

Шет елдерде бұқаралық іс-шаралардың ұйымдастырылуы мен өткізілуінің құқықтық реттелуі құқықтық зерттеу тұрғысынан қызығушылық танытады. Аталған мәселенің конституциялық реттелуінен, мемлекеттік немесе жергілікті деңгейде арнайы заңдар немесе басқа да нормативтік құқықтық актілер қабылдануы әр мемлекеттің ұстанатын құқықтық саясатымен тығыз ұштасып отырады.

Шет елдерде бұқаралық іс-шараларды ұйымдастыру және өткізу тәртібі қандай құқықтық нормативтік актілер негізінде реттеледі? Бұқаралық іс-шаралар өткізу барысында қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қалай жүзеге асырылады? Бұқаралық іс-шараларды өткізу барысында құқық қорғау органдарының ролі қандай? Қандай жағдайда бұқаралық іс-шараларды тоқтата тұруға не болмаса тоқтатуға жол беріледі? Осы сұрақтар айналасында кейбір шет елдердің заңнамасына талдау жасауды жөн көрдік.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін қабылдаған «Қазақстан Республикасында бейбіт жиналыстар, митингілер, шерулер, демонстрациялар мен пикеттер өткізу туралы» Заңымен салыстырғанда, бірқатар шет мемлекеттердің бұқаралық іс-шараларды құқықтық реттеу саласында қабылданған заңдарының ұзақ уақыттық әрекет ету тарихы бар. Және де бір айтары нормативтік-құқықтық актілер, тікелей бұқаралық іс-шаралар туралы деп аталмайды. Мысалы, Ұлыбританияда 1986 жылғы «Қоғамдық тәртіпті қорғау туралы» Заң, Италияда 1975 жылғы «Қоғамдық тәртіпті қорғау туралы» Заң, Францияда 2012 жылғы «Ішкі қауіпсіздік кодексі» әрекет етеді.

«Азаматтық және саяси құқықтар туралы» Халықаралық Пактінің 1-бабына сәйкес, «бейбіт түрдегі жиналыстарды өткізу құқығы танылады. Бұл құқықты пайдалану тек демократиялық қоғамның мемлекеттік, немесе қоғамдық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіп мүдделерін, жұрттың денсаулығы мен имандылығын сақтау және басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау қажет

етілетін, заңмен көзделген шектеулерден тыс шектелуі тиіс емес». Пактіге қатысушы мемлекеттер ішкі заңнамасында осы қағидатты басшылыққа алады. Олар адам және азаматтардың бейбіт, қарусыз және ерікті түрде жиналып, өз пікірлерін білдіруін, шерулер т.б. саяси шараларға қатысуын конституциялық құқық деп таниды және қандай да заңды негіздерсіз шектемейді. Өзге бұқаралық іс-шараларға қатысты да осылай, дегенмен де мемлекетің дамуы ерекшелігіне, қоғамдық-саяси өміріне, мемлекеттің құрылыс нысанына және басқа да себептерге байланысты заңнамасы әр қилы қалыптасқан.

Сол себепті де зерттеуде негізінен бұқаралық жария іс-шараларды ұйымдастыру мен өткізу негіздері туралы қарастырылады.

Бірінші кезекте назар аударатын жайт, көптеген мемлекеттердің заңнамасында бұқаралық іс-шаралар және олардың жекелеген түрлерінің анықталуы. Ұлыбританияның «Қоғамдық тәртіп туралы» заңында «жария жиналыс» және «жария шеру» ұғымдарының анықтамасы берілген. «Жария жиналыс» – толығымен немесе жекелей ашық аспан астындағы қоғамдық орындағы екі немесе одан көп адамдардың жиналысы деп, ал «жария шеру» қоғамдық орындағы шеру деп көрсетілген. (16 бап). Германияда әрекет ететін заңы бұқаралық іс-шаралардың жекелеген анықтамаларын бермейді, Францияда әрекет ететін заңға сәйкес те бұқаралық жария іс-шаралардың түсінігі берілмеген.

Ал егер бұрынғы КСРО құрамында болып, тәуелсіздікке қол жеткізгеннен берілген мәселеге қатысты заңнамасында өзгерістер алған мемлекеттердің бұқаралық (жария) іс-шараларға қатысты заңдарынан берілген ұғымға қатысты анықтамаларды көруге болады. Мысалы, Ресей Федерациясындағы 2004 жылдың 19 маусымындағы «Жиналыстар, митингілер, демонстрациялар, шерулер мен пикеттер туралы» Заңының 2 б. 1 б. жария іс-шара – Ресей Федерациясы азаматтарының , саяси партиялары, өзге қоғамдық ұйымдары және діни бірлестіктерінің бастамасымен, соның ішінде көлік құралдарын қолдана отырып жүзеге асыратын ашық, бейбіт, әркім үшін қол жетімді, жиналыс, митинг, демонстрация, шеру немесе пикет нысанындағы немесе осы нысандардың әр түрлі үйлесімі түріндегі акциясы...» деп анықталып, оның жекелеген нысандарының түсінігі келтірілген.

Белорусь Республикасындағы Бұқаралық іс-шаралар туралы 1997 жылдың 30 желтоқсанындағы Заңда: бұқаралық іс-шара – жиналыстар, митингілер, көше шерулері, демонстрациялар, пикет қою және өзге де бұқаралық іс-шара. Өзге де бұқаралық іс-шара – ашық аспан атындағы немесе ғимараттағы арнайы бұндай мақсатқа арналмаған орындарда өткізілетін спорттық-бұқаралық, мәдени ойын-сауық, басқа да ойын-сауық немесе мәдени іс-шара, діни іс-шаралар» (2 б.) деп көрсетілген. Ары қарай жария іс-шаралардың анықтамалары берілген. Бірқатар мемлекеттер бұқаралық іс-шараны қатысатын адамдар санына қарай жіктейді.

Шет мемлекеттердің бұқаралық іс-шараларға қатысты назар аудартатын тағы бір маңызды қыры оларды өткізуге рұқсат беру немесе тыйым салу тәртібі болып табылады. Мемлекеттердің бұл тұрғыда саясаты рұқсат берушілік және алдын ала хабарламалық болып екі сипатта жүргізіледі. Біріншісінің мазмұны, арнайы мемлекеттік уәкілетті органға жиналыстар, митингілер өткізуге рұқсат беруі үшін алдын ала өтініш беріліп, рұқсат берілген жағдайда ғана өткізіледі. Екінші жағдайда тек арнайы уәкілетті органдарға алдын ала хабарлама жіберіліп, іс-шараны өткізу үшін олардың рұқсаты талап етілмейді.

Алдын-ала хабарламалық тәртіп кезінде мемлекет бұқаралық жария іс-шараның өткізуге рұқсат беруі үшін емес, мемлекеттік органдардың оның өткізілуі үшін тиісті жағдай жасау, қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге дайындық жасау, адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының бұзылуына жол бермеу сияқты шаралар үшін (мысалы, шеру кезінде жол қозғалысының шектелуі) қажетті уақыты болуы үшін беріледі.

Халықаралық стандарттарға сәйкес мұндай іс-шаралар адам және азаматтардың конституциялық құқығы ретінде танылатынын ескерсек, бірінші кезекте мемлекеттің оларды өткізуге рұқсат беру тәртібі көп қолдауға ие бола қоймайды. Дегенмен де әр мемлекеттің бұл мәселеге байланысты ұстанымы белгілі бір себептерге және объективті факторларға байланысты екенін ескерген жөн.

Осы мәселеге байланысты жекелеген мемлекеттердің заңдарына көз жүгіртсек, Германия Федеративті Республикасының Негізгі Заңында «Барлық немістер алдын ала хабарлаусыз немесе рұқсатсыз бейбіт әрі қарусыз жиналуға құқылы. 2. Ашық аспан астындағы жиналыстар үшін бұл құқық заңмен немесе заң негізінде шектелуі мүмкін» делінген (8 бап). Осылайша Германия заңнамасы бұқаралық жария іс-шараларды екі түрге бөледі: ашық аспан астындағы және өзгелері деп. Ал 1953 жылы 24 шілдеде қабылданған «Жиналыстар және демонстрациялар және шерулер туралы» Заңына

сәйкес, бұқаралық іс-шараның өткізуге тыйым салынуы мүмкін нақты шарттар көрсетілген, мысалы, 5 бапқа сәйкес, өткізуші бұндай іс-шараны өткізуге немесе қатысуға құқығы жоқ тұлға болып табылған жағдайда. Бұл норма ашық аспан астындағы іс-шаралар үшін көзделген. Сонымен қатар Германияда спонтанды түрде көшеде жиналу құқығы да танылады.

Ал Ұлыбританияда, демонстрациялар мен митингілер өткізу үшін полиция органдарына өтініш беріледі. «Қоғамдық тәртіпті қорғау туралы» 1986 жылғы заңға сәйкес, ұйымдастырушылар іс-шара өтуге дейін 6 күн бұрын полиция учаскесіне жазбаша түрде хабарлама жіберуі тиіс, онда іс-шараның өтетін уақыты, орны, өту уақытының жобамен мерзімі, сонымен қатар ұйымдастырушылардың біреуі туралы ақпарат көрсетілуі тиіс (11 б.). «Егер кез-келген уақытта полиция басшысы негізді түрде ауданның қандай да бір округінде немесе бөлігінде орын алып жатқан ерекше жағдайларға байланысты бұқаралық іс-шара жаппай тәртіпсіздікке алып келуі мүмкін деп есептесе, ол округ кеңесіне бұндай іс-шараны өткізуге 3 айдан аспайтын мерзімге тыйым салу туралы өтінішпен жүгінуге құқылы» (12 б.).

Ресей Федерациясында «Жиналыстар, митингілер, демонстрациялар, шерулер және пикеттер туралы» Заңға сәйкес, алдын-ала хабарламалық тәртібі бекітілген, Заңның 7 бабында іс-шараны ұйымдастырушы жергілікті атқарушы органға іс-шара өтетін күнге дейін 15 күннен ерте емес және 10 күннен кеш емес мерзімде хабарлама жіберуі тиіс деп көрсетілген. Онда іс-шараның мақсаты, нысаны, өтілетін күні мен орны т.б. ақпараттар көрсетіледі (7 бап).

Францияда жария және өзге де бұқаралық іс-шараларды өткізу тәртібіне қатысты 1881 жылғы «Жиналыстар бостандығы туралы» Заң бар. Ашық жолдардағы шерулер, демонстрациялар өткізу тәртібі 1935 жылы қабылданған арнайы Декрет-Заңмен реттеліп келді, алайда 2012 жылы оның баптарының күші тоқтатылып, Францияда 2012 жылы 12 наурызда «Ішкі қауіпсіздік Кодексі» қабылданып, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікке байланысты қатынастарды реттеу, соның ішінде шерулер, митингілер өткізу тәртібі де осы кодекс аясына біріктірілді. Кодексе сәйкес ортақ қолдану жолындағы барлық шерулер, парадтар және митингілер міндетті түрде хабарлануы тиіс. Ал іс-шара өткенге дейін 15 күннен ерте емес және 3 күннен кеш емес мерзімде жергілікті мэрияға, ал Парижде полиция басқармасына өтініші берілуі тиіс. (L211-1 – L211-2). Жергілікті муниципалитет басшылығы өткізілуінен 24 сағат бұрын іс-шараны өткізуге тыйым салуы мүмкін. (L211-3) Егер уәкілетті полиция органы жоспарланып отырған демонстрация қоғамдық тәртіпті бұзады деп санаса, ол оның өткізілуіне өзінің қаулысымен тыйым салады және хабарлама жібергендерді дереу ескертеді. (L211-4)

Испанияның 1978 жылғы Конституциясында: «азаматтардың бейбіт әрі қарусыз жиналуы танылады. Бұл құқықты жүзеге асыру үшін алдын ала келісім қажет емес» делінген. Дегенмен де осы баптың екінші бөлігінде қоғамдық орындарда өтетін жиналыстар мен демонстрациялар туралы билік органдары алдын ала хабарландырылуы тиіс екендігі, және қажет болған жағдайда қоғамдық тәртіпті қорғау мақсатында оларды өткізуге тыйым салу мүмкіндігін де жоққа шығармайды (2 бап).

АҚШ-да бұқаралық іс-шараларды ұйымдастыру мен өткізу тәртібі әр штаттың заңнамасымен реттеледі. Адамдардың жиналу құқығына тыйым салынбағанымен де, АҚШ-да бұқаралық іс-шараны өткізу үшін жергілікті билік органдарынан рұқсат алу керек. Сонымен қатар өтініш беру мерзімі АҚШ-да анағұрлым ұзақ, яғни іс-шара өткізу мерзімінен 15-40 күн бұрын берілуі тиіс. Мысалы, Бостон қаласы мэриясының ресми сайтында, 30 күн бұрын өтініш беру тәртібі көзделген (үлкен іс-шара үшін), сонымен қатар ұйымдастырушыға бірнеше арнайы мемлекеттік органдардан рұқсат алынуы тиіс. Ал арнайы рұқсатсыз өткізілген кез-келген іс-шара санкцияланбаған іс-шара ретінде бағаланады [Электронный ресурс].

Белорусь Республикасындағы Бұқаралық іс-шаралар туралы Заңда рұқсат етушілік және алдын-ала хабарламалық тәртібі көзделген. Соңғы енгізілген өзгерістердің бірінде Белорусь мемлекетінде азаматтар «бекітілген» орындарда ұйымдастырушылардың жергілікті атқарушы және өкімдік органға іс-шараны өткізуден 10 күн бұрын хабарлама жіберу арқылы бұқаралық іс-шараны өткізуге құқылы (9 бап), салыстыру үшін айта кетсек рұқсат алу үшін өтініш беру мерзімі іс-шара өткізілуінен 15 күн бұрын берілуі тиіс (5 бап). Алайда хабарламалық тәртіпте бір назар аударатын жәйт, іс-шара мемлекетпен арнайы «бекітілген» орында өткізілуі тиіс, сол себепті де жергілікті атқарушы және өкімдік орган іс-шараны ұйымдастырушыға оны өткізуден 5 күннен кем емес мерзімде, бұқаралық іс-шараны өткізуге жол берілмейтіндігі туралы хабарлауға құқылы, егер аталған «орында» іс-шара өткізу туралы ертерек басқа ұйымдастырушыдан хабарлама келіп түскен болса, не болмаса хабарлама заң талаптарына сәйкес келмейтін жағдайда.

Посткеңестік мемлекеттер ішінде Грузияда, Азербайжан Республикасында, Қырғызстан Республикасы мемлекеттері де алдын-ала хабарламалық тәртіпті ұстанады.

Жоғарыда келтірілгендер негізінде бұқаралық іс-шараларды ұйымдастыру мен оған қатысу құқығы мемлекеттер адамдардың конституциялық құқығы деп танып, шектеу қоймайтындығын байқауға болады. Дегенмен де мемлекет қалыптасқан «рұқсат берушілік» немесе алдын-ала хабарламалық тәртібіне қарамастан, қажет жағдайларда «факторларды» ескере отырып, олардың өткізілуіне тыйым салу құқығын «өзіне» қалдырады. «Бостандық – анархияны, бәріне жол берушілікті білдірмейді. Тәртіпсіздіктерді көздейтін демонстрация, пикеттер, жиналыстар заңға қайшы келеді және заңмен тыйым салынады [Сапаргалиев Г.С., 2002,126 б.].

Бұқаралық іс-шараларды өткізуге тыйым салынуына негіз болуы мүмкін факторлар қатарына негізінен – адам және азаматтардың өмірі мен денсаулығына төнетін қауіп, қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікке тигізілуі мүмкін зардаптар, басқа адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының шектелуі, іс-шара өткізілуі жоспарланатын «орынның» сол уақытта бос болмауы немесе қолайсыздықтар тудыруы сияқты себептер аталады, бірқатар мемлекеттерде хабарламаның тиісті тәртіпте берілмеуі не болмаса онда дұрыс мәліметтердің көрсетілмеуі де іс-шараны өткізілуіне жол берілмеуіне әкеп соғады. «Барлық мемлекеттер үшін жария іс-шараларды өткізу үшін міндетті түрде сәйкес мемлекеттік органдардың рұқсатының болуы ортақ ереже болып табылады. Бұл демократиялық мемлекет қағидаларына қайшы келмейді, себебі жария іс-шараларды өткізу құқығын шектемейді, тек басқа азаматтардың құқығын тәртіпсіздіктерден қорғайды, яғни қоғам жария іс-шаралардың бейбіт өтуіне мүдделі болуы тиіс» [Прокофьев К.Г.,2016, 168 б.].

Осы орайда тағы бір назар аударатын мәселе бұқаралық іс-шараларды өткізу кезінде қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету болып табылады. Бірінші кезекте әрине міндет құқық қорғау органдарына жүктеледі. Дегенмен де бұқаралық іс-шараларды өткізу барысында қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздік үшін ұйымдастырушыларға тікелей міндет жүктелетін мемлекеттер де бар. Бұл жағдайда құқық қорғау органдары, әсіресе, полиция органдары екінші кезектегі ролді атқаратын жайы бар. Сөзіміз дәйекті болуы тағы да бір-екі мемлекеттің заңнамасына көз жүгіртіп кетейік.

Ұлыбританияда қоғамдық-саяси бұқаралық іс-шаралармен қатар өзге де іс-шаралар, концерттік, спорттық және басқалары ірі масштабта өтеді. Жоғарыда полиция басқармасы шерулер мен жиналыстар өткізуге заңда көзделген себептерге рұқсат бермеуі мүмкін, сонымен қатар оларды өткізу барысында да қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздік қамтамасыз етілуіне зор мән береді. Алайда бұл ретте бірінші кезекте міндет ұйымдастырушыға жүктеледі. «Бұқаралық іс-шара барысында қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету – полицияның бірінші міндетіне жатпайды» [6]. Спорттық іс-шаралар барысында да, мысалы, қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету міндеті бірінші кезекте стадион басшылығына, яғни иесіне жүктеледі.

Герман Федеративті Республикасында «Жиналыстар және демонстрациялар және шерулер туралы» Заңына орай жиналыстың жетекшісі оның барысын анықтайды. Ол жиналыс кезіндегі тәртіп үшін жауапты болып табылады. Ол кез келген уақытта жиналысты тоқтатуға немесе жабуға құқылы. Заңның берілген нормасы ашық аспан астындағы жиналыстар үшін де қолданылады. (8 бап). Жиналысқа полиция қызметкерлері жіберілген жағдайда, оларға үй-жай берілуі тиіс. Жалпы тәртіп үшін ұйымдастырушы жауап бергенімен, полиция жиналыстың өтуін бақылауында ұстайды. Полицияға сонымен қатар заңда көзделген жағдайда жария іс-шаралар барысында немесе сонымен байланысты қатысушылардың фото немесе бейнажазбасын және магнитофондық жазбасын жүргізу құқығы берілген. Бұған қатысушылар қоғамдық қауіпсіздік пен тәртіпке елеулі қауіп төндіреді деген болжам фактілі түрде негізделген жағдайда жол беріледі, сонымен қатар үшінші тұлғаларға да қауіп төнгенде бұндай шаралар қолданылуы мүмкін (12 а) (үй-жайлардағы іс-шаралар үшін). «Жалпы полицияның басты міндеті – іс-шараның кедергісіз өтуін қамтамасыз ету. Сонымен қатар оның қатысушыларының мүдделерін неміс полициясы автомобиль жүргізушілері, жолай өтушілер мен айналадағы үйлер тұрғындарының мүдделеріне қарағанда көбірек ескереді» [Жолквер Н.] .

Ресей Федерациясының «Жиналыстар, митингілер, демонстрациялар, шерулер және пикеттер туралы» заңына сәйкес, бұқаралық іс-шараны өткізу кезінде қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуді өз құзыреті шегінде «ұйымдастырушы» атқарады (5 б .4 б. (5 п.), алайда негізгі функция ішкі істер органдарына жүктелген (14 бап).

Ал егер «Белорусь Республикасындағы бұқаралық іс-шаралар туралы» Заңға көз жүгіртсек, оларды өткізу барысында қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша Ішкі істер органдарының қызметі үшін арнайы ақы төленуі көзделген (6 б. (3 б.). Сонымен қатар Белорусь Республикасы Министрлер Кеңесімен қабылданған қаулысымен бектілген, Бұқаралық іс-шараларда қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету бойынша көрсетілетін ішкі істер органдарының қызметін, медициналық қызмет көрсетумен, өткізілгеннен кейін территорияны жинаумен байланысты шығындарды төлеу тәртібі туралы Ережеге (аударма автордікі), сәйкес ішкі істер органдарының қызметіне ақы төлеу тәртібі мен төленетін ақы көлемі бекітілген, атап айтқанда

– 3 базалық шама – 10 адамға дейін қатысушысы бар іс-шаралар үшін;

– 25 базалық шама – 11-ден 100-ге дейін қатысушысы бар іс-шаралар үшін;

– 150 базалық шама – 100-ден 1000-ға дейін қатысушысы бар іс-шаралар үшін;

– 250 базалық шама – 1000 аса қатысушысы бар іс-шаралар үшін (п 3.1) көзделген [4].

Бұндай ақы төлеу тәртібі республикалық және жергілікті бюджеттен төленетін іс-шараларға қатысы жоқ екендігін бірден ескерткен жөн.

Белорусь мемлекетінде ұйымдастырушылар бұқаралық іс-шараларды өткізу барысында қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздік үшін жауапты, олар «ішкі істер органдары қызметкерлері мен қоғамдық тәртіпті қорғау бойынша міндетті атқарушы қоғам өкілдерінің заңды талаптарын орындауы, және оларға қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қолдау көрсетуі тиіс» (Белорусь Республикасындағы бұқаралық іс-шаралар туралы Заңының 10 бабы).

Бұқаралық іс-шараларды өткізу барысында (біз негізінен жария іс-шараларды, яғни қоғамдық-саяси іс-шараларды қарастырып отырғанымызды ескере отырып) қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында тиісті талаптар орындалмаған жағдайда заңнама оны тоқтата тұру немесе тоқтатып, қатысушылардың тарауын талап ету жағдайларын көздейді.

«АҚШ полициясына адамдардың бұқаралық жиналуында қамауға алуға немесе жиналғандарға белгілі бір талаптар қоюына, соның ішінде «таралауын» талап етуге құқық берілген. Қамау және «таралу» туралы талапқа егер жиналғандар жергілікті биліктің өкімдерін бұзған, сәйкес рұқсатсыз демонстрация өткізген жағдайды; егер жиналғандар арасында құқыққа қайшы күштеу әрекеттеріне тікелей шақыру жүргізілсе; егер жиналғандар көшедегі қозғалысты шектесе немесе қандай ді бір жолмен басқа азаматтарға қоқан-лоққы көрсетсе; егер жиналғандар бұзақылық немесе өрескел әрекеттер жасағанда жол беріледі» [Нургалиева Е.Н.].

Германияда егер де демонстрация бақылаудан шыға бастаса, егер қатысушылары қорлайтын ұрандарды айтып, бетперде кисе, ал ұйымдастырушылар халықты баса алмаса, халықтың қалың ортасына өршуді басу әдісімен оқытылған конфликтіге қарсы полиция күштері жіберіледі. Олардың міндеті ашулы демонстранттарды басу болып табылады. Және егер де бұл тиісті нәтиже бермесе, полиция шеткі шараға барады – демонстрацияны таратылған деп жариялайды және оның әсіре шулы қатысушыларын ұстауды жүзеге асырады [Жолквер Н.].

Ресей Федерациясындағы «Жиналыстар, митингілер, демонстрациялар, шерулер және пикеттер туралы» Заңның 16 -17 баптарында бұқаралық жария іс-шараны тоқтата тұру немесе тоқтату негіздері және тәртібі қарастырылған. Қысқаша тұжырымдағанда, атқарушы орган бұқаралық жария іс-шараны ұйымдастырушыға іс-шараны тоқтата тұру немесе тоқтату туралы нұсқау беруі мүмкін, ал полиция тарапынан тоқтату әрекеттері нұсқау орындалмаған жағдайда жүзеге асырылады.

Бұқаралық іс-шараларға қатысу конституциялық құқық деп танылғанымен де, оны ұйымдастыру мен өткізу қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікке қайшы келмеуі тиіс.

Сонымен мемлекеттер адамдардың қандай да бұқаралық іс-шараға қатысу құқығын заңда көзделген реттерден басқа жағдайларда шектемейді, олар халықаралық стандарттарды ұстана отырып, ішкі заңнамасымен бұқаралық іс-шаралардың ұйымдастырылуы мен өткізілу тәртібін реттеп отрады, алайда барлық елдердің заңдарында дерлік бұқаралық іс-шараны өткізу кезіндегі ұйымдастырушылардың құқықтары мен міндеттері анықталғанмен, тиісті өкілетті органдар, әсіресе, ішкі істер органдарының функциялары толық ашып көрсетілмеген. Сонымен қатар заңнамаларда полиция қызметкерлерінің фото-бейне жазба жасау құқығын (Германия), іс-шараға келушілерді және олардың жеке заттарын тексеруін (Белорусь мемлекеті) қарастыратын, полиция органдары қоғамдық тәртіпті сақтауға, сонымен қатар азаматтардың демонтрация өткізуге деген құқығын қорғау тиіс (Франция, Германия) деп көрсететін нормалар бар.

Заңда жария іс-шараларды өткізуге рұқсат берілген орындарда өткізу (Белорусь), немесе оларды өткізу тыйым салынған орындар тізімі берілген мемлекеттер (Ресей, АҚШ, Германия) бар, тарихи ескерткіштердің сақталуын, мемлекеттік мекемелердің жанына белгілі бір қашықтықтың сақталуын талап етеді.

Сонымен қатар қатысушыларға қойылатын талаптардың ішінде іс-шараға бетпердемен немесе адамның жеке басын анықтауға қиындық тудыратын басқа да көлегелейтін затпен келуге тыйым салынған. Бұл өз кезегінде екі жақты пікір тудырады. Бірі қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті сақтау мақсатында қажет деп таныса, мысалы, террористік пиғылдағы адамдар болуы мүмкін деген қауіппен, адамдардың бетпердемен келуіне тыйым салу керек деп санайтын. Екінші бір пікір, бұл талап адамдардың құқығын бұзуы мүмкін деп, әсіресе, діни сеніміне байланысты жабық киім киетіндер жиналысқа қатысу құқығынан айырылуы мүмкін деген көзқарасты тудырады.

Мемлекеттердің заңнамасы жария іс-шараны мерзімінен бұрын тоқтату тәртібін көздейді. Оның себептері ретінде келесілерді көрсетуге болады:

1. Жиналыстың не өзге іс-шараны өткізу туралы рұқсаттың болмауы немесе алдын -ала хабарламаның берілмеуі;

2. Бұқаралық іс-шара барысында қоғамдық тәртіп қауіпсіздікке, адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына қауіп төнеді деген күдік болғанда немесе тікелей қауіп төнгенді;

3. Ұйымдастырушылар немесе қатысушылар жиналыс өткізудің тәртібін бұзғанда, мысалы, қарумен келмеу; алкогольдік немесе басқа да масаң күйде келмеу;

4. Жиналыстың өту барысы мен мазмұны өтініште немесе хабарламада көрсетілген жиналысты өткізу мақсатына сай келмесе немесе одан ауытқыса;

Мемлекеттердің бірқатар жиналысты тоқтату туралы талап қою құқығын ұйымдастырушыларға (Германия), кейбірі жергілікті орган өкіліне береді (Белорусь), және көп жағдайда бұл талап орындалмаған кезде ғана полицияның араласуын қарастырады.

Барлық дерлік мемлекеттердің заңнамасы бұқаралық іс-шаралардың бейбіт әрі қарусыз өтуін бірінші кезектегі талап ретінде атап өтеді. Заңдарда

– бұқаралық іс-шараларға қарумен немесе басқа да жарылғыш, не болмаса өмірге қауіпті заттармен келуге;

– ұлттық, рулық, діни және басқа да алауыздықтарды тудыратын, конституциялық құрылысты өзгертуге шақыратын әрекеттер, экстремистік әрекеттер жасауға;

– осындай сипаттағы ұрандарға, транспаранттар, эмблема т.б. ұстауға,

– азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, қоғамдық тәртіпті бұзуға;

– құқық қорғау органдары, бірінші кезекте ішкі істер органдарының қызметкерлерінің қызметіне кедергі келтіруге, олардың заңды талаптарын орындаудан бас тартуға;

– іс-шараға алкогольдік немесе басқа да масаңдану күйінде қатысуға;

– көліктердің, басқа азаматтардың қозғалысына кедергі келтіруге және басқа да қоғамдық тәртіп пен қоғамдық қауіпсіздікке, адам және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына, денсаулығына зиян келтіретін әрекеттерді жасауға тыйым салады.

Әр мемлекет бұқаралық іс-шаралар ұйымдастыру мен өткізу тәртібін реттеу барысында, адамдардың оларды өткізу және қатысу құқығын танып, бейбіт әрі қарусыз өтуін, заң нормаларының сақталуын талап етеді, және бұзылған жағдайда мемлекеттік органдарға тиісті шараларды қолдануға құқық береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Конституционное право Республики Казахстан: Академический курс /Сапаргалиев Г.С. – А.: Жеті Жарғы, 2002. – 528 с.

2. Нургалиева Е.Н. Правовое регулирование права граждан на мирные собрания в некоторых зарубежных государствах https://online.zakon.kz/Document/

3. Прокофьев К. Г. Сравнительный анализ Российского и зарубежного законодательства об ответственности за несоблюдение правил правил массовых мероприятий //Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2016 г. стр. 166-169 https://cyberleninka.ru/article/

4. Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь http://pravo.by/upload/docs/op

5. Rules and regulations public events https://www.boston.gov/departments/consumer-affairs/

6. Guidance to organisers of public events https://www.met.police.uk/ .

7. Жолквер Н. Что можно и чего нельзя участникам демонстраций в Германии https://www.dw.com/ru/

АЛТЫНБЕККЫЗЫ А.
PhD докторанты
«Құқықтану» департаменті, «Нархоз» университеті

ТЛЕУЛЕСОВА Б.Т.
PhD докторант
«Құқықтану» департаменті, ҚОХ университеті

МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘНЕ ЖЕКЕ МЕНШІКТІ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ РЕТТЕУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін: Мақалада Қазақстан Республикасының Конституциясында көрсетілгендей, меншік институтын шоғырландыру проблемалары мен қайшалықтарын басқа шет елдердің конституцияларындағы меншік халықаралық- құқықтық реттеудің ерекшліктері баяндалған. Қазіргі кездегі халықаралық нормативтік құқықтық актілердегі меншік құқығын реттеудің нормативтік тенденциялары көрсетілген. Халықаралық тәжірбие көрсеткендей, Қазақстанда мүлік қатынастарды реттеу ерекшеліктері негізделген.

Кілт сөздер: мемлекеттік және жеке меншік, меншік, конституциялық реттеу, меншік құқығын реттеуді біріздендіру.

***Резюме*:** В статье выявляются проблемы и противоречия, связанные с закреплением этого института в Конституции Республики Казахстан, проведено сопоставление с конституциями других стран и особенностями международно-правового регулирования данного института. Автором выделены основные действующие международные нормативно-правовые акты, обозначены тенденции регулирования права собственности нормами международного права. Положения, отстаиваемые автором, выводы и предложения по применению международного опыта могут быть использованы при подготовке изменений в действующее законодательство Казахстана по регулированию отношений собственности.

Ключевые слова: Публичная и частная собственность, право собственности, конституционное регулирование, унификация регулорвание права собственности

Summary: The article reveals the problems and contradictions associated with the consolidation of this institution in the Constittution of the Republic of Kazakhstan, a comprasion is made with the constitutions of other countries and the peculiarities of the international legal regulation of this institution. The author identifies the main existing international regulatory legal acts, outlines trends in the regulation of this property rights by international law. The provisions advocated by the author, conclusions and suggestions on the application of international experience can be used in preparing amendments to the current legislation of Kazakhstan on the regulation of property relations.

Key words: public and private property, property right, constitutional regulation, unification of regulation of property rights.

Жария және жеке меншік құқықтарының өзара байланыс мәселелерінің зерттеу сондай-ақ жалпы меншік институттың жария-құқықтық және жеке құқықтық реттеудің арақатынасы проблемасын көтереді. Бұл ретте меншік қатынастарын реттеудегі конституциялық нормалардың басымдылығы туралы әділ қорытынды ұсынылады. [1 Сауран А.А. 2013, стр64-69]

Сондықтан жария және жеке меншік құқықтарының өзара байланысы меншік құқығының кешенді институтының мазмұнындағы азаматтық және конституциялық құқық нормаларының арақатынасында да көрінеді. В.Д. Мазаев атап өткендей: меншік құқығын азаматтық-құқықтық құбылыс деп тану оны реттеу тәртібін жеке құқыққа жатқызудың талап етеді. Сонда осы саладағы барлық жария құқықтық белгілеулер аталған саладағы қатынастарды дамытудағы кедергі келтірілген қосымша уақытша шектеулердің түрін қабылдайды.

Егер меншік құқығын кешенді салааралық институт күрделі деп тансақ онда мұндай жағдайда тек жеке құқық қана емес сонымен басқада салалар өзінің ведмствалық бағыныста бөлігінде оны тең дәрежеде реттеуге қатысады. [2]. [Мазаев В.Д. 2004, стр114]

Әртүрлі елдердің заңнамасында меншік қатынастарын конституциялық реттеу өте әртүрлі болуы мүмкін. Бір конституцияда меншік құқығы баптардың кең ауқымды кешенін ал басқаларында бір екі ережені білдіреді. Бір мемлекеттің заң шығарушысының бастамасымен меншік құқығын кнегізгі заңның баптарындағы бірінші орындардың бірін иеленеді ал басқа мемлекеттердің құқық шығармашылық органдары меншік құқығын конституция мен т.б. жетекші ережелерінің қатарына енгізу керек деп санамайды.[3].[Алтынбекұлы А.,Ормышева Т., Алтынбеккызы А, 2004, стр 114]

Көптеген елдереде мысалы конституциялық заңнамада меншік құқығын реттеу ҚР Конституциясында байқалатын осындай қысқа сипатқа ие емес. Ғалымдар әділ атап өткендей конституцияда меншіктің экономикалық мәні мен оны жүзеге асырудың құқықтық нысанының принциптері өзара байланысын бекіту әбден мүмкін шын мәнінде тіпті қажет. [1].[Сауран А.А., 2013, стр 64-69].

Көптеген мемлекеттерде конституцияда бұл өзара байланысты мысалы меншіктің әлеуметтік мақсатын бекітуде қоғамдық дамудағы меншіктің қоғамдық нысандарының рөлін көрсетуге тырысады. Мәселен Уругвай конституциясының бірінші баптарының бірінде мемлекеттің зайырлы сипатының конституциялық бекітіліуіне және мемлекетке қандай да бір дінді қолдауға тыйым салатын тікелей конституциялық нормаларға қарамастан катлик шіркеуінің меншігі сияқты меншік түрінің ерекше мәртебесіне нұсқау бар. Бұл елдің конституциясында ерекше түрде меншікті экспроприациялау шарттары реттелген.[4].[Интернат-библиотека конституций, URL: http://wordconstitutions.ru/ стр 8]

Чили Республикасының конституциясында кез келген мүлікті жеке меншікке сатып алу еркіндігі туралы айтылған, сонымен қатар өзінің сипаты бойынша барлығының тиесілілігі немесе жалпы мемлекетке тиесілі болуы тиіс және заң мұны дәл осындай бекітеді. Чили республикасының конституциясы меншік құқығын шектеуді, оның ішінде жеке құқықты шектеуді көздейді. Иелену пайдалану және билік ету бойынша мұндай шектеу қоғамдық мүделерде жүзеге асырылады. [4]. [Интернет-библиотека конституций, URL: http://wordconstitutions.ru/ стр 8]

1.Меншік қатынастарын конституциялық құқытық реттеудің алуан түрлілігі заң шығарушының меншіктің конституциялық мәртебесіне әртүрлі тәсілдерін біріздендіру қажеттілігін туындатады. [5]. [Миникес И.В. 2017,С.18] Халықаралық құқықтағы меншік құқығының біріздендірілген режимін қалыптастыруға талпыныстар 20 ғасырда әлемде және ең алдымен меншік құқығының біріздендірілген режимін құруға қолайлы алғышарттар өңірлік деңгейде болған еуропалық континетте бірыңғай мәдени және экономикалық кеңістік құру процесімен бір мезгілде жасалды. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Батыс Еуропа елдерінде инетграциялық үдерістер күрт тереәдейді, біртұтас гуманитарлық және экономикалық кеңістің құрылысы басталады. [6].[Ахаева М.В. 2016,№ 3(10), стр 324-326]

2. Еуропалық құқықта осы кезеңде тұжырымдамалық сәттерде де сондай-ақ меншік құқығын құқықтық реттеудің ерекшеліктерін де қамтитын біріздендірілген режим қалыптасады. Көрсетілген процесс әртүрлі халықаралық ұйымдар (Еуропа кеңесі және ЕО) шеңберінде жүзеге асырылады, олардың әрқайсысы ерекше құзыреттіліке ие және бір-бірімен белсенді өзара іс-қимыл жасайды. Еуропалық мемлекеттерде меншік құқығы туралы Ұлттық нормалардың модификациясы орындалады. [6].[Ахаева М.В. 2016,№ 3(10), стр 324-326] Халықаралық деңгейде меншік құқығын іске асыруға түрлі халықаралық шарттарда кепілдік беріледі. Бүгінге күні халықаралық құқық құралдарының арқасында атап айтқанда, халықаралық құқықтық актілерді (1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында (17 бап) [7] [электр ресурс] және 1950 жылғы Адам құқықтары жөніндегі еуропалық соттың шешімдеріне және бас қалаларына ұлттық құқықтық жүйелерге әсер ететін және еуропалық елдер арасындағы тәсілде бар айырмашылықтарды жеңілдетуге немесе жоюға мүмкіндік беретін меншік құқығының біріздендірілген режимі құрылады. [9].[Старженецкий В.В. 2003,стр 245] Сондай-ақ Еуропалық Одақтағы құқық нормаларын біріздендіру маңызды рөл атқарады. Сондай-ақ қазіргі уақытта шетелдік инвестордың меншігін мемлекет пайдасына алып қоюдан сондай-ақ қабылдаушы мемлекет тарапынан осы меншікті пайдалану процесіне араласудан қорғау мәселесіне ерекше назар аударылатын елдер арасындағы екі жақты инвестициялық шарттардың өсу үрдісі байқалуды. Меншік құқығын халықаралық біріздендіру процесінің құрделілігін құқытық реттеудің негізгі әділ коллизиялық тәсіл болып табыладығымен түсіндіруге болады, ал халықаралық нормалармен тікелей халықаралық құқық көздерінің көпшілігі және тиісінше капиталдардың трансшекаралық қозғалысын жүзеге асыруды регламенттейтін нормаларды халықаралық құқықтық біріздендіру инвестицияларды қорғаудың бірінші кезектілігін танудан туындайтынын атап өтуге болады. Әртүрлі елдердің құқық нормаларының жақындауы, ол барлық дерлік қызмет салаларының интернационализациясына байланысты, көп аспективті құқықтық құбылыс болып табылады. Ол атап айтқанда құқықты біріздендіру процесігде ашылады. [10].[Фролкина Е.Н. С.110-115] Әртүрлі ұлттық құқытық жүйелердің барлығында немесе көпшілігінде орын алатын құқытық қағидаттар, әрине халықаралық құқытық жүйеде жаппай қолдануға үміттенеді. Экономикалық дамуды қамтамасыз ететін дамыған мемлекеттердің құқықтық жүйесінің принциптері жалпыға танылған құқықтық қағидаттар болып табылады. [11].[Хатунцев А.С. С,278-281] Халықаралық шарттың нормалары мемлекеттердің ішкі құқығының бір бөлігіне айналғанда ғана,

яғни тиісті елдердің ұлттық заңнамасында бірдей құқытық нормалар пайда болғанда ғана біріздендіру процесінің аяқталғандығы туралы айту орынды. Тиімді халықаралық алмасудың іргелі шарты тиімді жұмыс істейтін меншік құқығын қорғау институты болып табылады.

3.Бүгінгі күні меншік құқығы барлық жерде мемлекеттердің Конституциясында бекітілген: 193 мемлекет (жағдай елден елге қарай өзгеріп отырады әңгіме индивидтің меншікке құқығын тану туралы болып отыр) олар Біріккен Ұлттар Ұйымының мүшелері болып табылады, меншік құқығына кепілдік береді. [13].[Sprankling J.G.2013 P.1-31]. Меншік құқықтарын қолданудағы біріздендірілген қағидаттарды шектеулі пайдалану халықаралық құқық негізінен мемлекеттер арасындағы өзара іс-қимылды дәстүрлі реттеутіндігімен және мемлекетішілік құқық қағидаттары орынсыз жағдайларда түсіндіріледі. Бірақ халықаралық даулар көлемі соңғы онжылдықта жаңа пәндік салаларға дейін кеңейді, онда ең аз халықаралық құқық бар, мемлекттік субьект пен жеке тұлғалар арасындағы қарым қатынасты қоса алғанда. Сондықтан заттардың өзгермелі жағдайына сәйкес болу үшін жаңа құқық көздерін пайдалану қажет. [14][Sprankling J.G.2014 P,1-45] Қазақстан Республикасының конституциялық құқығындағы меншік құқығын реттеуге қайтып отырып ҚР Констиутуциялық Кеңесінің қызметінен практикалық үлгі алған жөн. 1999жылғы 3 қарашадағы Қазақстан Республикасы Конституциясының 6-бабының 2-тармағының және 61-бабы 3-тармағының 1)және2) тармақшаларын ресми түсіндіру қаулы етеді деп жауап берген кезде Констиутцияның нормалары заңда мемлекеттік мекемелердің бекітілген смета, азаматтық құқытық мәмілелерді тіркеу шегінде оларға билік етуді және олардың жауапкершілігін шектеумен жасалатын құқықтық жағдайының ерекшеліктерін көздеуге мүмкіндік береме, Конституциялық Кеңес Мемлекеттік мекемелердің өздері бекіткен сметаның, мұндай шектеу Қазақстан респбуликасы Констиуциясының мемлекеттік және жеке меншіктің тең қорғау туралы 6-бабының ережесіне қайшы болғандықтан, осымен мемлекеттік мекемелердің емес, олардың шарттық және өзгеде контрагентерінің құқытарымен заңды мүдделеріне нұқсан келтірілгендіктен. Бұл мысал Қазақстан республикасында оның барлық нысандарының теңдігі принципіне негізделген меншік құқығын конституциялық реттеу тетігі бар екенін көрсетеді. Алайда автордың пікінше, бұлмеханизмнің тиімді және келісілген жұмысы үшін оны жетілдіру қажет.

Бұл мысал Қазақстан Республикасында оның барлық нысандарының теңдігі принципіне негізделген меншік құқығын конституциялық ретеу тетігі бар екенін көрсетеді. Алайда бұл механизмнің тиімді және келісілген жұмысы үшін оны жетілдіру қажет. Қазақстан Республикасында меншік құқығын реттеудің конституциялық тетігі тәжірибе көрсетіп отырғандай, өте пәрменді және тиімді болып табылады, жалпы алғанда халықаралық стандарттарға жол бермейді, алайда бірқатар нормалар нормативтік нақтылауды қажет тееді. Мұндай нақтылау қоғамның тгілігі үшін жария меншікті тиімді басқаруға және азаматтардың меншігін құқықтық қорғауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Тұтастай алғанда меншікті реттеудің конституциялық тетігі меншіктің конституциялық құқығын қамтамасыз етуге іске асыруға және жүзеге асыруға ықпал етеді. Осылайша Қазақстан республикасының Конституциясы меншік құқығын іске асыруға кепідік береді, оның түріне қрарамастан, оның қорғалуы мен қорғалуын, тең дәрежеде қамтамасыз етеді. Меншікті Конституциялық қорғау негізгі заңда бұзылуына жол бермейтін меншік туралы нормалардың болуымен және бұзылған құқытарды қалпына келтірудің пәрменді тетіктерінің болуымен қамтамасыз етіледі. Бұл бап үшін көлемге қойылатын талаптар меншікті реттеудің конституциялық негіздеріне зерттеу жүргізуге мүмкіндік бермеді, алайда бұл бағыт әрине перспективалы болып табылады, және зерттеуді жалғастыруды талап етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Саурин А.А. Взаимо связь прав публичной и частной собственности/ Сборник научник трудов: материалы международной научно-практической конференции. АНО содейтсвия развитию современной отечественной науки. Издательский дом «Научное обозрение»; ред.кол.М.В.Васильева (гл.ред).М.,2013,стр64-69.

2. Мазаев В.Д. понятие и конституционные принципы публичной собственности М.:Институт права и публичной политики, 2004, стр114.

3. Алтынбеккұлы А., Ормышева Т.., Алтынбеккызы А., Конституционная охрана и защита собственности в республике Казахстан//Colloguium-journal. 2018.№8-4(19),С,55-60.

4. Пашкова Р. Конституции государств (стран) мира. Интернат-библиотека конституций, URL://worldconstitutional.ru/ стр8.

5. Минникес И.В. Нормы-установления и нормы-гарантии в конституционном регулировании права соб-

ственности (теоретикокомпаративиститски анализ)// Материалы ежегодной Международной научной конференции памяти профессора Ф.М. Рудинского. Под общей редакцей Д.А. Пашенцева.2017,С.18

6. Ахаева М.В. к вопросу о международно-правовом регулировании права собственности и его зашите/ Студенческая наука XXI века. 2016№3(10). Стр.324-326.

7. Всеобщая декларация прав человека Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной ассамблей ООН от 10 декабря 1948 года Стр,118// http://www.un.org/ru/documents/declhr.shtml

8. Конвенция о защите прав человека и основных свобод (Европейская конвенция о правах человека, ETS №005) (Рим, 4ноября 1950 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 13.05.2004г.стр.36-40)// https://online.zakon.kz/Document/?docid=1007545=pos=0:0

9. Старженецкий В.В. Соотношение международного (европейского) и россиского правового регулирования института собственности: Дисс....канд.юрид.нау:12.00.03. М.,2003. Стр.245

10. Фролкина Е.Н. Правовое регулирование защиты инвестиций в международном частном праве: основные направления унификации// Современное право 2013 №5.С.278-281

11. Хатунцев О.А. Теоретические аспекты содержания права собственности// Бизнес в законе. Экономико-юридический журнал.2008.№2.С.278-281 12.Ажинов Д.Г.,Шапка В.В. Международно-правовые стандарты права собственности и его правовое регулирование/Вестник Калининградского филиала Санкт-Петербургского университета МВД России.2015№4(42).С116-118.

13. Sprinkling J.G/ The global right to property//Columbial Journal of transnational Law 2013.P.1-31.

14. Sprankling J.G. The international law of property. Oxford,2014.P.1-45. 15.Постановление Конституционного Совета Республики Казахстан от 3 ноября 1999года, №19/2 об официальном толковании пункта 2 статьи 61 Конституции Республики Казахстан стр180-183, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1015502=pos=1;-368

TURGUNBAY AYANA ALMASKYZY
2 year student of the specialty «International Law»,
«Legal» faculty,
Eurasian University named after L.N. Gumilev

PRACTICAL ASPECTS OF APPLICABLE LAW IN INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION

Түйін. *Өркениеттің алғашқы күндерінен бастап халықаралық саудамен айналысқан адамдар, ассириялықтар ежелгі мысырлықтар мен сауда жасады; қытайлар – Үндістан, Греция және Рим халықтарымен. Сол кезде олар көбінесе сауда дауларын шешумен айналысты. Халықаралық арбитраж, өз табиғаты бойынша, шетелдік элементпен дауларды шешуді көздейді. Бұл оны реттеумен байланысты мәселелер бір ұлттық құқықтық тәртіп шеңберінен шығатынын білдіреді.*

Төрелік келісімнің құқығы оның заңды күшін, нысанын, қолданылуаясын, қолдануаясын (аралық аралықталқылауға жіберілген даулардың сипаты мен сипаты бойынша), түсіндіруді анықтайды. XX ғасырдан бастап. Халықаралық сауданың кеңеюіне байланысты төреліктің көптеген мәселелері халықаралық-құқықтық реттеуді алды. Бұл мақалада қолданыстағы заңнаманың практикалық аспектілері қарастырылады.

Түйінді сөздер: *халықаралық коммерциялық арбитраж, қолданылатын заң, төрелік келісім, төрелік қарастыру, төрелік.*

Резюме. *С самого зарождения цивилизации люди занимались международной торговлей, ассирийцы торговали с древними египтянами; китайцы – с народами Индии, Греции и Рима. И уже в то время они часто занимались разрешением торговых споров. Международный арбитраж в силу своего характера предполагает разрешение споров с иностранным элементом. Это означает, что вопросы, связанные с его регулированием, выходят за пределы одного национального правопорядка.*

Право арбитражного соглашения определяет его юридическую силу, форму, действительность, объем (по кругу лиц и характеру споров, передаваемых для разрешения арбитрами), толкование. Начиная с XX в. из-за расширения международной торговли, многие вопросы третейского разбирательства получили международно-правовое регулирование. В этой статье рассмотрим практические аспекты применимого права.

Ключевые слова: *Международный коммерческий арбитраж, применимое право, арбитражное соглашение, арбитражное разбирательство, арбитрабельность.*

Summary. *From the very beginning of civilization, people engaged in international trade, the Assyrians traded with the ancient Egyptians; the Chinese – with the peoples of India, Greece and Rome. And already at that time they often engaged in the resolution of trade disputes. International arbitration, by its nature, involves the resolution of disputes with a foreign element. This means that issues related to its regulation go beyond the limits of one national legal order.*

The right of the arbitration agreement determines its legal force, form, validity, scope (in terms of persons and the nature of disputes referred for arbitration for settlement), interpretation. Since the XX century. Due to the expansion of international trade, many issues of arbitration received international legal regulation. This article will examine the practical aspects of applicable law.

Keywords: *International commercial arbitration, applicable law, arbitration agreement, arbitration, arbitrability.*

Since at least one foreigner inevitably participated in international trade, one of the parties often did not trust the ships of the other side. In addition, judges and courts were often overwhelmed by the resolution of internal disputes, all of which led to the practice of appointing by the parties to the dispute respected people who acted as arbitrators to resolve disputes between them[Smirnov V.A., 1999, p.64].

If we talk about international commercial arbitration, its popularity is also determined by the fact that, unlike a state court, it can overcome the narrow-national approach to resolving a dispute arising from transnational economic relations that require taking this specificity into account. In this sense, international commercial arbitration is seen as a more neutral forum that can ensure an impartial dispute resolution.

The concepts of «arbitration», «arbitrator» come from lat. Arbiter – referee. The ambiguity of the concept of «arbitration» has long been noted by lawyers dealing with the problems of arbitration, but such ambiguity is not a serious obstacle to identifying the meaning of this concept in a specific context[Anufrieva L.P., 2001, p.43].

In international doctrine and in international law, the word «arbitration» is used in four meanings:

1) arbitration is understood as an alternative state method (method) of dispute resolution. This is how arbitration is considered in resolutions by the UN General Assembly, resolution No. 40/72 of December 11, 1985

and No. 61/33 of December 4, 2006;

2) arbitration means a private, non-state institutional jurisdictional body that considers international private law disputes;

3) the concept of «arbitration» is used to indicate the specific composition of the arbitral tribunal considering a transnational private law (commercial) dispute in the framework of institutional arbitration or ad hoc arbitration (such a definition is given to the concept of «arbitration» in paragraph A), Art. 2 UNCITRAL Model Law);

4) the term «arbitration» is used to designate a supranational jurisdictional body considering public law disputes between states.

The main legal significance of the «international» nature of arbitration is that certain countries, such as France, Italy and Switzerland, apply different legal regimes to «international» arbitrations compared to those that they change with respect to domestic arbitrations. If the arbitration falls into the category of «international», it should be borne in mind that special rules of the legal system of the country where the arbitration is supposed to be applied can be applied to it.

In the Model Law on International Commercial Arbitration, by the drafters of UNCITRAL, in which arbitrations are regarded as «international» if:

– the commercial enterprises of the parties to the arbitration agreement are located in different countries, or

– Arbitration considers disputes;

– arising from obligations that must be fulfilled;

– the place with which the subject of the dispute is most closely related is located outside the state where the parties have their own commercial enterprises.

The practical significance of the fact for one or both parties that the arbitration is «international» lies in the fact that at least one foreign legal system will participate in the resolution of the dispute, thereby complicating their ability to resolve effectively the legal and procedural issues of the dispute. It will also affect:

– the level of costs and the number of inconveniences associated with the arbitration;

– obtaining evidence that may be abroad; and

– enforcement of an arbitral award in respect of assets that may be located in a country other than the country where the decision was made.

The following factors are distinguished in the literature that influence the characterization of commercial arbitration as international: nationality or domicile of the arbitrator (s); nationality of the parties; domicile, location of companies owned by parties to the dispute; other factors related to the substance of the dispute (such as the place of signing of the contract, place of fulfillment of obligations, location of the disputed property); nationality or location of the headquarters of the arbitration institution; law applicable to arbitration procedures, etc.

International arbitration, by its nature, involves the resolution of disputes with a foreign element. This means that issues related to its regulation go beyond the limits of one national legal order. These issues are:

– the ability of the parties to conclude an arbitration agreement (subjective arbitrability);

– types of disputes that may be the subject of arbitration (objective arbitrability);

– requirements for an arbitration agreement;

– rules for conducting arbitration proceedings;

– The interaction between the arbitration and state courts, including the enforcement of arbitral awards. Since the XX century. Due to the expansion of international trade, many issues of arbitration received international legal regulation. For the first time, international arbitration received its international legal regulation in bilateral interstate agreements.

The choice of law aims to localize the legal relationship or its individual elements, to tie them to a specific system of law. The definition of applicable law arises in the international arbitration process in at least four aspects. Arbitrators must identify the rules of law and establish their content as follows:

1) to the arbitration proceedings;

2) an arbitration agreement;

3) the substance of the dispute (material statute);

4) conflict bindings (rules for choosing the law) for each of these categories.

The law applicable to the process governs the form and mandatory elements of the decision, the qualifications of the arbitrators and lawyers (for example, in some legal systems only people with a higher or legal

education can act as arbitrators), the necessary procedural decisions and powers, in some cases the competence of the arbitrators the use of certain remedies.

The right of the arbitration agreement determines its legal force, form, validity, scope (in terms of persons and the nature of disputes referred for arbitration for settlement), interpretation. In the classic case, the arbitration clause will be in the domain of the same legal system as the contract as a whole. However, this pattern is not universal. Factors such as the place of arbitration, the choice of the arbitration institution, the procedural rules, may lead to the fact that the statute of the arbitration agreement will differ from the material statute of the transaction as such.

It should be noted that each of the four general aspects listed above may imply the application of norms not of one but of different legal systems – this is the so-called «splitting» of applicable statutes (Dépeçage). So, for example, issues of the corporate status of a legal entity, its legal capacity are traditionally regulated by the law of the country of location of the legal entity, and not by the obligatory statute of the transaction. The same applies to issues of transfer of ownership.

Applicable rights:

– The right used to determine the legal capacity of a party to conclude an arbitration agreement;

– The law applicable to the arbitration process (lexarbitri);

– The law applicable to the dispute itself (lexcausae);

– The law applicable to the enforcement of an arbitral award.

In the case of corporate or state-owned enterprises, the applicable law for determining legal capacity to conclude an arbitration agreement (or to continue the arbitration process in the event of insolvency) will be the law of the country where the enterprise was created. The fact that corporations have the authority to enter into arbitration agreements under the law of the country where they are to take place, arbitration will generally not be sufficient to give such a right to any corporation if it does not have this right in the country where it was created (although certain a shadow of doubt on this principle with respect to state-owned corporations was cast by the Paris Court of Appeal in Kuwait Foreign Traiding Contracting and investment Company v. Icori Estero SpA (1996)[O.YU. Scvortsov, M.YU. Savranski, G.V. Sevastyanov, 2018, p.705-716].

As has been shown, the definition of the applicable law to the arbitration process itself is based on what the main elements of the dispute are. But when you want to determine which law should be applied in a dispute between the parties, other approaches should be used.

The Russian side may have a dispute with the English side regarding the amount of ore to be delivered to Germany, and the Russian side referred the dispute to arbitration, which is due to take place in France. Russian, English, German law have a certain relation to this dispute, but none of the legal systems of these states has a «practical» relationship – at least one of the parties and, possibly, the arbitrator will have to deal with an unfamiliar legal system. How should the law applicable to the dispute be determined?

The national courts, under whose jurisdiction the dispute is filed with the litigants, have established their own rules to determine the applicable law, unless those rules have been brought into line with the 1980 Rome Convention and these rules will vary from country to country. But when an international dispute is referred to arbitration, it often happens that the parties have not reached an agreement on the place of the arbitration, then the arbitrator must make an appropriate decision on this matter. The place of arbitration may be in a country that is physically the most convenient for both the parties to the dispute and the arbitrator himself. And there are no obvious reasons for not using the rules of this country to determine the law applicable to the dispute. Moreover, the arbiter is not connected with this country as the judge of this country is connected.

The most important principle (a principle that is widely applied and fundamental in international commercial arbitration) is the principle of party autonomy: i.e. it is the principle of the parties' freedom of choice of what they want to conduct their arbitral proceedings. In the context of choosing the applicable law to an existing dispute between the parties, there are two aspects:

– the parties may choose the law that should be applied to their dispute; or

– if the parties failed to make a choice of the applicable law, then they can establish how the arbitrator should make the choice of the applicable law. So, if the parties decide, the ICC Arbitration Rules should be applied, Article 17 (1), which provides that «the Arbitration Court will apply the rules of the law that it considers appropriate.» Article 33 (1) of the UNCITRAL Arbitration Rules also contains a similar provision. In practice, in making their choice, arbitrators tend to pay attention to what they consider as the main principle of conflict

of law, or a collision of the system of law of the place of arbitration, or pay attention to some other system of law that they consider how related to the dispute.

In the event that the parties are on a more general commercial basis, they may adopt a different way of determining the applicable law to the dispute, which will be acceptable to both parties. One of such methods is that the contract must be drawn up in accordance with the provisions of lexmercatoria (commercial law) or international commercial law i.e. in accordance with the principles that govern the implementation of international trade and which have found universal application among international traders. This method has the disadvantage that there is no clear definition of these principles.

Another method that is often found in practice is to add to the applicable national law a requirement from the arbitrator to take into account relevant trading customs, which will include the meanings of terms commonly used in contracts entered into in the relevant field of trade. The laws of a number of countries allow or require this in any case. This requires both the ICC Arbitration Rules (Article 17.2. And the UNCITRAL Arbitration Rules, Article 33.3.

Concluding the discussion about the law applicable to dispute resolution, one cannot but mention the arbitrator's right to decide on a «world deal» or the arbiter's authority to resolve the dispute «ex aequo et bono» (in fairness).

The law applicable to the recognition and enforcement of the award will be the law of the country where the decision is to be enforced (i.e. where the debtor's assets are located). This right will determine not only the procedure that should be applied for consideration, but also the procedures used to consider objections to these petitions. For these purposes, many countries have incorporated the 1958 New York Convention into their laws.

Article V (1) of the New York Convention provides that recognition and enforcement of an arbitral award may be refused when:

– the parties to the arbitration agreement were legally incompetent under the law applicable to them;

– the arbitration agreement is not valid according to the law to which the parties subordinated this agreement, and in the absence of such an indication according to the law of the country where the decision was made;

– the composition of the arbitral tribunal or the arbitration process did not comply with the agreement of the parties or, in the absence thereof, did not comply with the law of the country where the arbitration took place [SmirnovA.V., 1999, p. 72].

Once the arbitrators have determined the legal system from which the rules should be borrowed, the content of the applicable law must be determined. Having answered the question: «What law is applied?», The arbitrators must now solve the following problem: «What is the content of the applicable law and how should we establish it?», I.e. Along with the question of the choice of law, arbitrators also face the issue of establishing the content of the chosen right [Friedman M.,Radicati di Brozolo L., 2010, p. 193 – 220.].

Solving this problem, the arbitration court may take into account any reliable source, including regulations, precedents, arguments of the defenders of the parties, opinions and cross-examinations of experts, scientific work and more. Turning to foreign law, arbitration should pay due attention to information on the practice of its application and interpretation in the jurisdiction from which these rules derive. In practice, arbitrators often have to interpret and apply contractual concepts and concepts that are unknown to the applicable legal system. This, in particular, happens when a contract is drawn up in a foreign language, for example, in English, in a style typical of the common law system, subordinated by the parties to the continental legal system. In this case, the arbitrators may borrow the provisions of the «native» contract of the legal system to interpret their intentions, despite the fact that the law of another state applies to the substance of the dispute. Such practice cannot be regarded as exceeding the mandate (powers) of the arbitrators, nor does it contradict public policy.

When determining the content of legal norms (requirements), the arbitral tribunal is not limited to materials submitted by the parties; arbitrators may conduct their own research and take into account relevant material found in the course of such investigations, especially regarding public law and other super-imperative rules.

Arbitrators are not bound by legal arguments submitted by the parties. In accordance with the principle of juranovit curia, arbitration can independently identify legal norms and make a decision on their basis, even in a situation where none of the parties referred to the relevant legislative regulation. Such a decision will not be an ultra petita decision if the arbitrators do not go beyond the remedies sought relief requested by the parties.

This postulate does not exclude the obligation of the arbitration tribunal to clarify in the decision exactly how and why a particular legal norm (applicable lexcausae) was chosen. In addition to exceptional cases in which the arbitrators decide on the basis of good and justice (ex aequoet bono), they are required to apply the relevant rules of law [PanovA.A., 2012, p.74-88].

More L.A. Lunts argued that «referring a conflict of law rule to foreign law, as a rule, eliminates the application of not only dispositive, but also mandatory rules of the domestic law and order to this relationship»[LuntcL.A., 1971, p.300-310].

Article 44 of the Arbitration Law of the Republic of Kazakhstan was criticized in relation to applicable law. When considering the issue of applicable law, it is necessary to distinguish the following concepts: 1) the law applicable to the arbitration notice; 2) the right used to consider the substance of the dispute[V.A. Musina, O.YU. Scvortcova., 2012, p.42-45].

In accordance with paragraph 2 of Article 44 of the Law of the Republic of Kazakhstan on Arbitration, in the absence of agreement of the parties on the applicable law, arbitration determines the applicable law in accordance with the laws of the Republic of Kazakhstan. This paragraph of the Arbitration Law contradicts paragraph 1 of Article VII of the European Convention on Foreign Trade Arbitration. The European Convention on Foreign Trade Arbitration gives the arbitral tribunal the power to determine the applicable law in accordance with the rules of conflict, which it finds to be applicable, and does not link arbitration only to the law of the place of dispute, ie the Republic of Kazakhstan[SuleimenovM.K., DuisenovaA.E. Advantages and disadvantages of the new Arbitration Law // http://www.zakon.kz/4796696-dostoinstva-i-nedostatki-novogo-zakona.html].

The European Convention gives arbitrators the power to determine the rules of conflict in which the applicable law is determined in the absence of agreement between the parties. Previously, it was considered that the arbitral tribunal should be guided by the conflicting rules of the arbitral tribunal in choosing the applicable law, which was an analogy of how a judge of a state court should act in resolving an international dispute. The granting of arbitrators the right to choose the conflict-of-law rule was intended to limit the influence of the national system on arbitration. To this end, the European Convention has adopted its own provisions.

Paragraph 3 of Article 44 of the Law of the Republic of Kazakhstan on Arbitration, in the absence of a rule of law governing a particular relationship, the arbitral tribunal shall decide in accordance with the business practice applicable to the transaction. This provision of the Arbitration Law narrows the application of practice to transactions. In practice, in addition to transactions, complicated civil law relations with a foreign element are also regulated. Paragraph 10 of Article 2 of the Arbitration Law states that the practice of business is widely used in the application of the provisions of civil law. The definition of business practice is not provided in the civil legislation of the Republic of Kazakhstan, the Civil Code. The introduction of this definition in the law on arbitration has led to a narrowing of the concept of business practice. The practice of arbitration should decide whether or not to apply the practice, depending on the situation.

In conclusion, the issue of applicable law varies greatly from one country to another. The Law on Arbitration of the Republic of Kazakhstan also considers the issue of applicable law, and there are also issues that have been criticized for their positive aspects. This, in turn, creates difficulties in making arbitral awards and is contrary to international standards.

REFERENCES:

1. International Commercial Arbitration: A Practical Guide. Mark Hewitt-James and Nicholas Gould. Translation from English and scientific editors V.A. Smirnov.– Almaty: AyanEdet LLP, 1999, p. 64.

2. Anufrieva L.P. Private international law: in 3 vol. M., 2001. Vol. 3. Cross-border bankruptcy. Internationalcommercialarbitration. Internationalcivilprocess. p. 43.

3. International Commercial Arbitration: Textbook / Scientific Ed .: O.Yu. Skvortsov, M.Yu. Savransky, G.V. Sevastyanov; Repl. ed. T.A. Lunaeva. 2nd edition, revised. and add. SPb .: ANO «Editorial board of the journal» Arbitration court «; M .: Statute, 2018, p. 705-716.

4. International Commercial Arbitration: A Practical Guide. Mark Hewitt-James and Nicholas Gould. Translation from English and scientific editors V.A. Smirnov.– Almaty: AyanEdet LLP, 1999, p. 72.

5. Ly F. de, Friedman M., Radicati di Brozolo L. The International Law Association International Commercial Arbitration Committee on Ascertaining the Contents of the Applicable Law in International Commercial Arbitration // Arbitration International. 2010. Vol. 26. N 2. p. 193 – 220.

6. Panov A.A. The doctrine of an «unexpected decision» in international commercial arbitration // Bulletin of international commercial arbitration. 2012. N 2. p. 74 – 88.

7..Lunts L.A. Private international law. M., 1970.p.300 – 310.

8. International commercial arbitration. Textbook / Edited by: V.A. Musina, O.Yu. Skvortsova. SPb .: ANO «Editorial board of the journal» Arbitration court «; M .: Infotropic Media, 2012. p. 42-45.

9. Suleimenov M.K., Duysenova A.E. Advantages and disadvantages of the new Arbitration Law // http://www.zakon.kz/4796696-dostoinstva-i-nedostatki-novogo-zakona.html

УДК:343.344

УСЕЙНОВ МИРАС ИСМАИЛОВИЧ
докторант 2 курса
Международного Университета Кыргызстана

ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ НЕЗАКОННОГО ИЗГОТОВЛЕНИЯ САМОДЕЛЬНЫХ ВЗРЫВЧАТЫХ ВЕЩЕСТВ И ВЗРЫВНЫХ УСТРОЙСТВ

«Законы нужны не только для того,
чтобы устрашать граждан,
но и для того, чтобы помогать им».
Ф. Вольтер

Түйін. *Мақалада зерттеліп отырған тақырып бойынша жаңа материалдар келтіріліп ғылыми айналымға* ***«Адамдарды жаппай қырып жою үшін жарылатын және жарылғыш құрылғыларды заңсыз дайындау және де олардың денсаулығына зиян келтіру»*** *түсінігі енгізіледі, жарылатын заттар және жарылғыш құрылғыларды заңсыз дайындағаны үшін қылмыстық жауапкершілік туралы қолданыстағы заңнаманың ережелері мен ұғымы зерттеліп, қарастырылған. Жарылатын заттар мен жарылғыш құрылғылар жүйесінде атыс қаруы, оқ-дәрілері қылмыс заты ретінде қарастырып, қылмыс құрамының элементтері талданған, қылмыстық заңның жекелеген ережелерін жетілдіру үшін ғылыми ұсыныстар жасалған.*

Түйінді сөздер: *қару-жарақ, оқ-дәрілер, жарылатын заттар, жарылғыш құрылғылар, қауіпсіздік.*

Резюме. *В статье обобщен новый материал по исследуемой теме, вводятся в научный оборот понятие* ***«Незаконное изготовление самодельных взрывчатых веществ и взрывных устройств с целью массового уничтожения людей и причинение вреда их здоровью»,*** *рассмотрены и проведены анализы положения действующего законодательства об уголовной ответственности за незаконный оборот взрывчатых веществ и взрывных устройств. Подвергнуты анализу составы преступлений, в систему которых огнестрельное оружие, боеприпасы, взрывчатые вещества и взрывные устройства предусматриваются в качестве предмета преступления, а также сформулированы научные рекомендации по совершенствованию отдельных положений уголовного закона.*

Ключевые слова: *оружие, боеприпасы, взрывчатые вещества, взрывные устройства, безопасность.*

Summary. *The article summarizes new material on the topic under study, introduces into scientific circulation the concept of* ***«Illegal manufacture of improvised explosives and explosive devices for the mass destruction of people and causing harm to their health»,*** *reviews and analyzes the provisions of the current legislation on criminal liability for illegal traffic in explosives and explosive devices. The corpus delicti is analyzed, in the system of which firearms, ammunition, explosives and explosive devices are provided as the subject of a crime, and scientific recommendations are formulated to improve certain provisions of the criminal law.*

Keywords: *weapons, ammunition, explosives, explosive devices, safety.*

В начале двадцать первого века преступления связанные с незаконным оборотом огнестрельного оружия и взрывчатых веществ, становятся одними из главных проблем, которые стоят перед многими государствами мира.

Происходящие кризисы финансовые, экономические, политические, рост региональной и мировой нестабильности в современном мире, что приводит к криминализации большинства сфер жизнедеятельности общества, которая влечет за собой негативные последствия, как для общества, так и для

государства. Следует отметить, что все эти тенденции создают благоприятные условия для совершения противоправных деяний с незаконным использованием различных видов оружия и взрывчатых веществ.

Общеизвестно, что в ст. 3 Всеобщей декларации прав человека принятой резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи Организации объединенных наций от 10 декабря 1948 года говорится, что каждый человек имеет право на жизнь, свободу и личную неприкосновенность. Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 года, ратифицированный Казахстаном, закрепляет, что «право на жизнь есть неотъемлемое право каждого человека. Это право охраняется законом. Никто не может быть произвольно лишен жизни» (ст. 6). Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 года. [Электронный ресурс: URL: https:/www.un.org/ru/documents/].

Здесь, на наш взгляд, необходимо упомянуть, пункт 1 статьи 1 Конституции Республика Казахстан, где государство утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого является человек, его жизнь, права, и свободы. При этом права и свободы человека принадлежат каждому от рождения, признаются абсолютными, и неотчуждаемыми. Данное положение закреплено в пункте 2 статьи 12 Конституции РК. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года, с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.03.2019 г. [Электронный ресурс: URL: https:/online.zakon.kz/].

В этой связи характерной чертой правового государства был и остается высокий уровень правовой культуры населения как один из показателей его правовой системы.

Как нам известно, право издревле проявлялось во всех периодах общественной формации. Основная задача государственно правовой политики, направлено на повышение правовой грамотности населения.

Правовая культура граждан – это специфика отношений между человеком, обществом и властью, в которой на каждого возложены определенные права, и обязанности. То есть государство осуществляет свою деятельность в рамках демократических правовых институтов. Так как, общественные отношения в настоящее время законодательно подкреплены, и вопрос уголовных правонарушений рассматриваются в действующем уголовном законодательстве.

Как нам известно, уголовное право с момента своего возникновения призвано было охранять общество от преступных посягательств, охрана мира и безопасности человечества, а также предупреждение преступлений, угрожавших основам существования человека, путем установления уголовно-правовых запретов за совершение преступлений.

Под уголовным правом понимается отрасль права, состоящая из совокупности законодательно установленных норм, определяющих преступность и наказуемость деяний, основания уголовной ответственности, цели наказания, а также устанавливает границы поведения, нарушение которых определяется как преступление.

Уголовное право как отрасль права отличается от других отраслей права особыми задачами, своим предметом охраны, а также специфическим предметом и методом правового регулирования. Задачами уголовного права являются защита прав, свобод и законных интересов человека и гражданина, собственности, прав и законных интересов организаций, общественного порядка и безопасности, окружающей среды, конституционного строя и территориальной целостности Республики Казахстан, охраняемых законом интересов общества и государства от преступных посягательств, охрана мира и безопасности человечества, а также предупреждение преступлений (ч. 1 ст. 2 УК РК). Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК. [Электронный ресурс: URL: http:/adilet.zan.kz/].

Задачи уголовного права реализуются в процессе осуществления его основных функций, которые делятся на охранительные, предупредительные и регулятивные.

Охранительная функция уголовного права направлена на правовое воздействие, которое нацелено на охрану общественных отношений. Охранительная функция направлена на пересечение и предотвращение преступлений, и противоправного поведения. Воздействие охранительной функции уголовного права выражается в следующем:

• определение запретов на совершение общественно опасных деяний;

• установление санкций за совершение преступлений;

• в непосредственном применении санкций к лицам, совершившим деяния, содержащего все признаки состава преступления.

Предупредительная функция заключается в том, что уголовное законодательство направлено на предупреждение преступлений, имеет цель общее и частное предупреждение преступных деяний (соответственно всеми гражданами и уже осужденными посредством их исправления). Эта функция закреплена в ряде статей Особенной части Уголовного кодекса Республики Казахстан.

Как нам известно, именно уголовно-правовые нормы, как фактом своего существования, так и их применение, выполняют задачу воспитания граждан в духе точного исполнения законов и уважения к правилам, существующим в обществе. [Сагинбеков К.С. и др., 2012, с. 15].

Проведенные исследования нами показывает что, преступление сопряженные с незаконным оборотом огнестрельного оружия, боеприпасов и взрывчатых веществ становятся одним из факторов ухудшении криминогенной обстановки как в мире, так и в странах Содружества Независимых Государств.

В сложившейся ситуации на наш взгляд это проблема является наиболее актуальной и требует научного анализа, с целью предупреждения рассматриваемого правонарушения. Так как научное исследование ряда авторов показывает, что эти противоправные деяния не только не уменьшаются, но и становятся наиболее опасными для общества и государства.

Данный аспект прослеживается в обществе, которое можно рассмотреть на следующих примерах: так в городе Кунгур Пермского края, суд приговорил к шести годам заключения учащегося местного сельскохозяйственного колледжа, который планировал убийство учителей и школьников в общеобразовательной школе. Как установил суд, 17-летний учащийся колледжа приобрел мачете и булаву и изготовил два взрывных устройства, для массового убийства. «Коммерсантъ» узнал о предотвращении массового убийства в школе на Урале. [Электронный ресурс: URL: https:/www.rbc.ru./society/].

Продолжая рассматривать проблему, также следует отметить что из источников ФСБ России говорится о задержании двух несовершеннолетних подозреваемых в подготовке терактов в образовательных учреждениях крымского города Керчи. По местам их проживания обнаружены взрывные устройства. Несовершеннолетние, являющиеся сторонниками экстремистской идеологии, которые подготовили самодельные взрывные устройства с поражающими элементами. Где задержанные разработали планы вооруженных нападений, для чего раздобыли интернет-инструкции по изготовлению самодельных взрывных устройств. ФСБ задержала двух подростков, подозреваемых в подготовке терактов в Крыму. [Электронный ресурс: URL: https:/azh.kz.ru./news/view/].

Проведенные исследования показывают, а практика это подтверждает что сейчас в мире, нет ни одного государства, которое не сталкивалось бы с проблемой использования самодельных взрывных устройств. Под самодельным взрывным устройством, понимается кустарно (самостоятельно) изготовленное и готовое к применению устройство, состоящее из взрывчатого вещества, в том числе изготовленное с использованием имитационных, и пиротехнических средств, горючих составов, не имеющих ограничений со стороны разрешительной системы органов внутренних дел (например, использование спичечной массы или паров бензина в качестве заряда взрывчатого вещества, которые начиненные гвоздями, болтами, нарезанной железной проволокой, гайками, лентами с наклеенными металлическими осколками и т.п.) и средств инициирования.

В настоящее время специалистами криминалистами установлено, следующие виды поражающего воздействия самодельных взрывных устройств, а именно:

1) разрушение окружающих зданий и других объектов;

2) поражение людей действием воздушной ударной волны и продуктами взрыва;

3) поражение людей и техники осколками взрывных устройств, и обломками зданий, и сооружений и т.д.

Представляется, что перечисленные виды влекут за собой больше всего разрушений и жертв, чем любая другая малозначительная чрезвычайная техногенная ситуация. Она может возникать на производствах, транспортных и коммунальных объектах, в жилых домах, и в любых других общественных местах. А предмет нашего исследования, а именно, лица, совершающие противоправные деяния с использованием самодельных взрывчатых веществ и взрывных устройств с целью массового уничтожение людей и причинение вреда их здоровью, представляют на сегодняшний день большую общественную опасность для общества, и государства. На наш взгляд анализ этой проблемы строится на уголовно-правовой концепции субъекта преступления. По мнению Е. Алауханова, личность преступника характеризуется такими отрицательными нравственными качествами, как скупость, малодушие, подлость, нескромность, авантюризм, нигилизм, духовная пустота и циничное отношение к нравственным

ценностям общества и т.д. [Алауханов Е., 2008, с. 429]. Исходя из этого, мы солидарны с мнением ученого. А в отношение личности преступника Ф. М. Достоевский характеризовал как ««необычный человек», в своем произведение «Преступление и наказание», он разделил людей на обычных и необычных. Обычные люди это та категория людей, которые живут с нормами морали и закона, а необычные люди, которые могут преступить закон». Ф. М. Достоевский. «Преступление и наказание». [Электронный ресурс: URL: /https:ilibrary.ru]. Следовательно, продолжая умозаключения Ф.М. Достоевского на наш взгляд, необходимо ужесточить и совершенствовать нормы уголовного закона в отношение «необычных людей».

Особо следует подчеркнуть, что на сегодняшний день повсеместно распространены преступления связанные с применением различных самодельных взрывчатых веществ и взрывных устройств. На наш взгляд, при совершении этих преступлений следственные органы в некоторых случаях при квалификации уголовного правонарушения дают ошибочную оценку. В качестве примера послужил трагический инцидент в колледже в Керчи произошедший 17 октября 2018 года. В тот день студент четвертого курса Керченского политехнического колледжа Владислав Росляков устроил в учебном заведении стрельбу из помпового ружья и подорвал самодельное взрывное устройство, начиненное гвоздями и болтами. После этого 18-летний юноша покончил с собой. Жертвами нападения на колледж стали 20 человек: 15 учащихся и пять сотрудников, пять десятков человек получили ранения. Первоначально следователи возбудили уголовное дело по статье о теракте, но позже переквалифицировали его на «убийство двух и более лиц общеопасным способом». ФСБ задержала подростков, готовивших теракты в Крыму. [Электронный ресурс: URL: https:/www.interfax.ru/russia/].

Следовательно, на наш взгляд, для правильной квалификации данных деяний, а именно при использовании самодельных взрывчатых веществ и взрывных устройств с целью массового уничтожения людей, и причинение вреда их здоровью необходима новая норма предусматривающая уголовную ответственность за данный состав правонарушения, с целью отличия от акта терроризма.

По мнению И.И. Бикеева «Уголовное право регулирует вопросы запрета далеко не всех предметов вооружения, а лишь наиболее опасных из них. Именно уголовно-правовые аспекты, связанные с незаконным оборотом огнестрельного оружия, боеприпасов, взрывчатых веществ, а также взрывных устройств (уголовный закон рассматривает их как равноценные и равноопасные объекты), именно поэтому, и определен такой набор предметов». [Бикеев И.И., 2000, с.3].

В целях показа актуальности исследования следует рассмотреть вопрос о его целесообразности. Отметим, что проблема необходимости ограничения оборота оружия в последнее время в научной литературе стала дискуссионной.

По мнению Г. Борзенкова недооценка опасности рассматриваемых преступлений чревата гибелью людей, причинением вреда их здоровью, уничтожением имущества, насильственными посягательствами на иные охраняемые уголовным законом ценности. Исследуемые в работе деяния, кроме того, что создают угрозу ряду объектов, потенциально способствуют запуску целого ряда опасных преступлений, которые могут быть совершены с использованием предметов вооружения. Незаконный оборот оружия в современных условиях является одним из факторов, негативно влияющих на состояние криминогенной ситуации [Борзенков Г., 1997, с. 10]. Совершенно справедливым является мнение Г. Борзенкова, на наш взгляд, более соответствует смысловому понятию и содержанию, с чем мы и солидарны.

В контексте нашего вышеизложенного исследования на наш взгляд необходимо установить уголовную ответственность за общественное опасное деяние, связанное с незаконным изготовлением самодельных взрывчатых веществ и взрывных устройств с целью массового уничтожения людей, и причинения вреда их здоровью. Исходя из этого, предлагаем проект дополнения в Уголовный кодекс Республики Казахстан, а именно, главу 10 «Уголовные правонарушения против общественной безопасности и общественного порядка» в следующей редакции:

«**Статья 288-1. Незаконные изготовление самодельных взрывчатых веществ и взрывных устройств с целью массового уничтожения людей и причинения вреда их здоровью».**

И определить санкцию за данное преступление, то есть совершение с целью массового уничтожения людей, причинение вреда их здоровью - наказываются лишением свободы на срок от пятнадцати до двадцати пяти лет либо пожизненным лишением свободы с лишением гражданства Республики Казахстан или без такового.

Особенность предложенного проекта как мы видим, является именно массовое уничтожение людей и причинение вреда их здоровья с незаконным изготовлением, и использованием самодельных взрывчатых веществ, и взрывных устройств, то есть убийство большого количества людей в большинстве своём невооружённых, осуществлённое за короткий промежуток времени.

В данной связи, на наш взгляд в предложенной редакции будет иметь место усеченный состав преступления – то есть это состав, для признания которого оконченным не требуется не только наступления преступного результата, но и доведения до конца тех действий, которые способны вызвать данные последствия. Усеченные составы преступлений законодатель считает оконченными на более ранней стадии преступных действий. Наступление преступных последствий является последней стадией преступной деятельности – стадией окончания преступления.

Следует отметить, что признание усеченного состава требуется для того, чтобы способствовать активизации борьбы с наиболее опасными преступлениями. Составы, которые законодатель объявляет законченными на стадии приготовления и покушения без реального причинения ущерба объекту, целесообразны, они исключают необходимость при особо опасных формах приготовления доказывать наличие умысла, в отношении преступного результата. Из выше приведенного примера, следует отметить, что студент готовил на протяжении длительного периода времени и планировал совершить преступление с использованием самодельных взрывчатых веществ, и взрывных устройств, с целью массового уничтожения людей, и причинения вреда их здоровью. По мнению Л. Ф. Соколова, возникновение незаконного владения оружием по закону возможно в двух формах – изготовление и похищение. Изготовление предполагает не только готовый результат, но и сам процесс производства оружия. Поэтому случаи, когда экземпляр оружия находился в стадии активного ремонта, либо лишь осуществлялся технологический процесс по его изготовлению, следует рассматривать как оконченное преступление. [Соколов Л.Ф., 1970, с.24]. На наш взгляд необходимо с ним согласиться.

Таким образом, при внесении предложенного проекта в уголовный кодекс учитывается и принцип гуманности, кроме этого, следственные органы в этом случае смогут правильно квалифицировать преступное деяние, связанное с массовым убийством с применением самодельных взрывчатых веществ, и взрывных устройств, где нет преступного намерения у правонарушителя совершать акт терроризма, а именно отличить от терроризма, и иных других норм, что на сегодняшний день является наиболее актуальным.

В контексте нашего исследования были подвергнуты анализу лишь те составы преступлений, в систему которых огнестрельное оружие, боеприпасы, взрывчатые вещества и взрывные устройства предусматриваются в качестве предмета преступления, и которые помещены главе 10. «Уголовные правонарушения против общественной безопасности и общественного порядка» Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года. В частности это следующие виды деяния: Статья 287. Незаконные приобретение, передача, сбыт, хранение, перевозка или ношение оружия, боеприпасов, взрывчатых веществ и взрывных устройств, незаконное изготовление оружия (Статья 288 УК РК).

С учетом предложенного проекта статьи 288-1 Особенной части Уголовного кодекса Республики Казахстан на наш взгляд, представляется целесообразным видоизменить некоторые статьи Общей части Уголовного кодекса Республики Казахстан, а именно в раздел 4. «Назначение наказания» Уголовного кодекса Республики Казахстан от 3 июля 2014 года. Обстоятельства, отягчающие уголовную ответственность и наказание Статьи 54 Уголовного кодекса Республики Казахстан. Исходя из вышеизложенного и учитывая тяжкие последствия предложенной нормы, предлагаем внести изменение и дополнение в статью 54 Уголовного кодекса Республики Казахстан, которая будет признана в качестве отягчающего обстоятельства в такой редакции: **«Незаконные изготовление самодельных взрывчатых веществ и взрывных устройств с целью массового уничтожение людей и причинение вреда их здоровью».**

Рассмотрение вопросов, связанных с незаконным изготовлением самодельных взрывчатых веществ и взрывных устройств в современных реалиях, а тем более, где преступники намереваются умышленно уничтожить большее количество людей, что и настораживает нас. На наш взгляд, данная проблема мало изучена и требует дальнейших исследований. Следовательно, необходимо отметить, что характер и степень общественной опасности рассматриваемого преступления, и опасность лица его совершившего, могут быть правильно установлены лишь в случае, если известно, для чего предназначались эти предметы, для достижения какой цели правонарушитель приобретал, транспортировал, хранил, реализовал их либо приискал соучастников для доведения преступного умысла.

Таким образом, проблема ответственности за незаконное изготовление самодельных взрывчатых веществ и взрывных устройств в Уголовном кодексе Республики Казахстан, и иных нормативных правовых актах решены неудачно, и поэтому законодательство по указанному вопросу нуждается в совершенствовании.

Завершая рассмотрение вопросов, связанные с незаконным изготовлением самодельных взрывчатых веществ и взрывных устройств с целью массового уничтожения людей и причинения вреда их здоровью необходимо отметить, что государство обязано на высоком уровне обеспечивать права и свободы человека и гражданина, то оно, соответственно, обязано и охранять их, то есть осуществлять правоохранительные функции. Провозглашение прав и свобод человека и гражданина являются приоритетной задачей государства, так как данный принцип отражен в основном законе страны. А защиту этих основополагающих принципов прав и свобод человека и гражданина обеспечиваются уголовно-правовыми нормами.

Таким образом, следует заметить, что насилие невозможно сосчитать, измерить, даже если его можно было бы охватить внешним образом. Следовательно, предупреждение и пресечение незаконного изготовления и оборота огнестрельного оружия, его составных частей и компонентов, а также боеприпасов к нему и борьбы с этими деяниями, поскольку такие действия наносят ущерб безопасности каждого государства, региона и мира в целом, создавая угрозу для благополучия народов, их социально-экономического развития и права на мирную жизнь. Протокол против незаконного изготовления и оборота огнестрельного оружия, его составных частей и компонентов, а также боеприпасов к нему, дополняющий Конвенцию Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности. Принят резолюцией 55/255 Генеральной Ассамблеи от 31 мая 2001 года. [Электронный ресурс]: URL: https:/www.un.org/ru/.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Международный пакт о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 года https:/www.un.org/ru/documents/.

2. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года, с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.03.2019 г. https:/online.zakon.kz/.

3. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК. http:/adilet.zan.kz/.

4. К.С. Сагинбеков и др.Уголовное право Республики Казахстан. Учебное пособие.Общая часть– г.Тараз, 2012 г. стр. – 15.

5. «Коммерсантъ» узнал о предотвращении массового убийства в школе на Урале. https:/www.rbc.ru./society/.

6. ФСБ задержала двух подростков, подозреваемых в подготовке терактов в Крыму. https:/azh.kz.ru./news/view/.

7. Е. Алауханов. Криминология. Учебник. – Алматы. 2008. – 429 стр.

8. Ф. М. Достоевский. «Преступление и наказание». /https:ilibrary.ru/.

9. ФСБ задержала подростков, готовивших теракты в Крыму. https:/www.interfax.ru/russia/.

10. И. И. Бикеев. Диссертация на соискание ученой степени к.ю.н., «Ответственность за незаконный оборот огнестрельного оружия, боеприпасов, взрывчатых веществ и взрывных устройств». Йошкар-Ола 2000 стр. – 3.

11. Г. Борзенков. Дифференциация ответственности по новому УК: нереализованные возможности. Законность. – 1997, №10. стр. – 10.

12. Л.Ф. Соколов, Оружие как признак состава преступления при посягательствах на общественную безопасность: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Свердловск: 1970. стр. – 24.

13. Протокол против незаконного изготовления и оборота огнестрельного оружия, его составных частей и компонентов, а также боеприпасов к нему, дополняющий Конвенцию Организации Объединенных Наций против транснациональной организованной преступности. Принят резолюцией 55/255 Генеральной Ассамблеи от 31 мая 2001 года. https:/www.un.org/ru/.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

ӘОЖ: 378

АБИЛКАСИМОВА ГУЛЬЗАМ
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Ресей жаратылыстану академиясының (РЖА) профессоры
Халықаралық Ақпараттандыру Академиясының Академигі

НУРБАЕВА АКЕРКЕ ДАРИБЕККЫЗЫ
«Кәсіптік оқыту» мамандығының 2 курс магистранты
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ СТУДЕНТТЕРДІҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін. *Мақалада білім беру жүйесінде студенттердің зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру мәселесінің өзектілігі қарастырылған. Зерттеушілік құзыреттілік ұғым шеңберінде көптеген ғалымдардың анықтамаларына талдау жасаған. Авторлар студенттердің зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі шарттары бұл студенттердің зерттеушілік іс-әрекетіне бағытталған білім беру технологияларын іріктеу; студенттердің зерттеушілік іс-әрекетін практикаға бағытталған және пәнаралық жобаларға, конкурстарға, шығармашылық зертханалардың жұмысына, студенттік ғылыми-практикалық конференцияларға, жалпы білім беру мекемелерінің тәжірибелік-эксперименттік алаңдарына қатысу арқылы жандандыру болып табылады деп анықтаған.*

Түйінді сөздер: *білім беру, зерттеушілік құзыреттілік, зерттеу іс-әрекет, оқу-зерттеу жұмысы, студенттер.*

Резюме. *В статье рассматривается актуальность проблемы формирования исследовательской компетенции студентов в системе образования. В рамках понятия исследовательской компетенции проанализированы определения многих ученых. Авторы определили, что основными условиями формирования исследовательской компетенции студентов являются отбор образовательных технологий, направленных на исследовательскую деятельность студентов, активизация исследовательской деятельности студентов путем участия в практико-ориентированных и междисциплинарных проектах, конкурсах, работе творческих лабораторий, студенческих научно-практических конференциях, опытно-экспериментальных площадках образовательных учреждений.*

Ключевые слова: *образование, исследовательская компетентность, исследовательская деятельность, учебно-исследовательская работа, студенты.*

Summary. *The article considers the relevance of the problem of formation of research competence of students in the education system. Within the framework of the concept of research competence, the definitions of many scientists are analyzed. The authors determined that the main conditions for the formation of students 'research competence are the selection of educational technologies aimed at students' research activities, the activation of students ' research activities by participating in practice-oriented and interdisciplinary projects, competitions, creative laboratories, student scientific and practical conferences, experimental sites of educational institutions.*

Keywords: *education, research competence, research activities, educational and research work, students.*

«Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында білім беру саласында нақты міндеттер қойылды: ...білім беру жүйесін жаңғырту барысында бізге мынадай шараларды жүзеге асыру маңызды. Біріншіден, оқыту үдерісіне заманауи әдістер мен технологияларды енгізу. Екіншіден, педагогикалық құрамның сапасын арттыру маңызды. Базалық педагогикалық білім беру стандарттарын, мектептер мен жоғары оқу орындары оқытушыларының біліктілігін арттыруға қойылатын талаптарды күшейту қажет [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/].

Осы міндеттерді орындау үшін «шығармашылықпен ойлауға қабілетті», «стандартты емес шешімдер табу», студенттердің өз бетінше ақпарат іздеуге, жобалық және зерттеу іс-әрекетіне үйретуге дайын кәсіби білікті педагогтар қажет. Қазақстан Республикасында білім беру үшін өзекті мәселе біртұтас педагогикалық үдерісте ғылыми-педагогикалық экспериментті қою технологиясын меңгерген білікті педагог-зерттеуші тұлғасын қалыптастыру және дамыту мәселесі болып табылады. Осыған байланысты, болашақ педагогтарды дайындаудың сөзсіз талабы оның оқу пәндерін меңгерумен

қаруланууы, ғылыми-зерттеу іс-әрекеттің іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыру, яғни кәсіби қасиеттерін дамыту, студенттердің оқыту мен тәрбиелеудің жаңа тәсілдерін іздестіру және жоспарлау болып саналады.

Зерттеушілік іс-әрекет мәселесін теориялық тұрғыдан негіздеу [Әбілқасымова А.Е., 1994, 190б.], [Байтукаева А.Ш., 2002, 22с.], [Берлайн Д., 1996, 206с.], [Бидайбекова Т.Н., 2001, 26с.], [Баймукашева Г.К., 2010, 140б.], [Жексенбаева Ү.Б., 2005, 87б.], [Загвязинский В.И., 2010, 170с.], [Измуханбетова С.С., 2010, 141б.], [Исаева З.А., 1997, 301с.], [Краевский В.В., 1988, 120с.], [Леонтьев А.Н., 1977, 304с.], [Савенков А.Н., 2007, С.14-24], [Таубаева Ш., 2000, 381с., Таубаева Ш.Т., 2001, 19б.], [Поддьяков А.Н., 2005. С.39-47.] және т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған.

Бүгінгі таңда технологиялар тез дамып келеді, әр 3-5 жыл сайын мамандарға қойылатын талаптарда айтарлықтай өзгерістер орын алады. Қазіргі заманғы білім беруді дамыту жоғары білікті маман алуға бағытталуы тиіс. Оның құзыреттілігі берілген пән саласындағы тиімді іс-әрекет үшін қажетті білім мен тәжірибенің болуымен, сондай-ақ құзыреттілік жиынтығымен анықталады. Құзыреттілік тұрғы, өзгелердің арасында, білім берудің барлық заманауи бағдарламаларының маңызды мақсаттарының бірі болып саналады болашақ кәсіби іс-әрекет саласында бұл зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастырады. Білім беру саласындағы ғылыми зерттеулер мен зерттеу іс-әрекетінің өзіндік ерекшелігі бар екенін атап өткен жөн. Олардың басты мақсаты объективті жаңа нәтиже алу емес, ол студенттің тұлғасын дамыту болып табылады.

Белгілі ғалым Ш.Т. Таубаева зерттеушілік іс-әрекетке түрлі құбылыстарды тануға деген белсенді зерттеушілік қатынас, түрлі зерттеу мақсатын қоюдағы өзбетінділіктің жататыны ретінде анықтайды.

А.Е. Әбілқасымова өз зерттеуінде білім алушылардың оқу-танымдық, шығармашылық әрекеттерін олардың өздігінен білім алудағы танымдық белсенділіктерін дамыту арқылы олардың пәнге деген қызығушылық, ізденімпаздық қасиеттерін қалыптастыру, шығармашылыққа баулу, тәрбиелеумен байланысты екендігі жөнінде маңызды пікірлер айтқан.

З.А. Исаеваның пікірінше, зерттеушілік іс-әрекетке дайындық мәселесін қарастыра келе, зерттеушілік іс-әрекетке дайындық мотивациялық, когнитивтік және операциялық компоненттерден тұратынын айтады.

П.А. Құдабаева мен И.У Бекбулатованың пікірінше, зерттеу аясында отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми зерттеулері мен оқу-әдістемелік құралдарындағы «мәдениетаралық қарым-қатынас», «коммуникативтік құзыреттілік», «мәдениетаралық құзыреттілік» ұғымдарына берілген анықтамаларды жүйелеп, осы ұғымдардың мәні мен мазмұнына зерттеу проблемасының мақсатына орай, талдау нәтижелеріне жасаған болашақ маманның мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі – күрделі әрі өзекті мәселе болып табылатынын айтқан [Құдабаева П.А., Бекбулатова И.У., 2017, Б.241-244.].

Жоғары оқу орындары студенттерінің зерттеу іс-әрекет шығармашылық, зерттеу міндеттерін шешуге байланысты оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыру формасы ретінде қарастырылады [Абилкасимова Г., Нурбаева А.Д., 2019, б.99-101.].

ЖОО-ның білім беру үдерісінде студенттердің зерттеу іс-әрекеті бірнеше өзара байланысты функцияларды жүзеге асырады:

1. Білім беру (оқу пәндері бойынша білімді кеңейту және өзектендіру; пәнаралық байланыстар туралы түсініктерді дамыту; ақпараттық технологияларды игеру және коммуникациялық әртүрлі құралдарымен жұмыс деңгейін арттыру; жалпы және арнайы ғылыми түсініктер мен оқытылатын пәндердің санаттарын бекіту және т.б.);

2. Дамытушы (танымдық белсенділікті, танымдық қызығушылықты, студенттердің танымдық дербестігін, зерттеушінің позициясын, шығармашылық қабілеттерін және т.б. дамыту);

3. Іс-әрекет (студенттерді өзіндік зерттеу іс-әрекетіне тарту; ғылыми ақпаратты іздеу, өңдеу және пайдаланудың заманауи әдістерін меңгеру; іс-әрекеттің кез келген түріне зерттеу тәсілін меңгеру және т.б.);

4. Ынталандырушы (болашақ маманда зерттеушілік құзыреттілігінің кез келген іс-әрекет саласының болуын тән орнатуды қалыптастыру).

Қазіргі уақытта зерттеу ғылыми іс-әрекетінің ажырамас бөлігі ғана емес, кез-келген іс жүзінде қызметтің қажетті шарты, кез-келген өмірлік жағдайларда бейімделудің өзіндік тәсілі болып табылады. Білім беру жүйесінің одан әрі сатысына өту кезінде студент зерттеу іс-әрекетіне дайын болуы тиіс, өйткені бұл жоғары оқу орындарындағы негізгі оқу іс-әрекеті болып табылады.

Осыған орай, заманауи кәсіби білім берудің маңызды мақсаты бұл болашақ маманға белгілі бір білім мен білік кешенін беру, яғни білім алушыда өзін-өзі оқыту мен өзін-өзі ұйымдастыруға, үздіксіз кеңейту мен білім мен іскерлікті тереңдетуге арналған қондырғы құру, бұл өмір бойы оқуды жалғастыру үшін маңызды болып саналады. Егер студент өз тәжірибесіне сүйене отырып, дайын түрде емес, оқу үдерісінде өз бетінше білім алып жүрсе, онда ол өзінің болашақ кәсіби қызметінде ұқсас әрекет етуге ұмтылады. Шығармашылық ойлайтын мамандарды тәрбиелеу студенттерді ғылыми-зерттеу жұмыстарына тарту арқылы мүмкін болады. Зерттеушілік құзыреттілігі бар маман нақты ақпаратты белсенді және өнімді талдай алады, дайын, кейде ескірген, алгоритмдер мен фактілерді ғана емес, жаңа неғұрлым тиімді алгоритмдерді, ресурстарды, технологияларды жасай және таңдай алады.

Зерттеу дайындығы кәсіби құзыреттіліктің компоненті ретінде түсінілуі мүмкін бұл қызмет түріне мотивациялық-құндылық қарым-қатынасты, білім беру үдерісінде қалыптасатын және пайда болған кәсіби мәселелерді нәтижелі шешуге дайындықтан көрінетін зерттеу іскерліктері мен дағдыларының жүйесін (ақпараттық-коммуникативтік, эмпирикалық, теориялық) қамтитын интегралдық жеке білім. Білім беру жүйесінде студенттердің зерттеу жұмыстарының келесі негізгі түрлерін атап өтуге болады:

1. Оқу уақыты аясындағы студенттердің оқу-зерттеу жұмысы;

2. Студенттердің сабақтан тыс уақытта орындалатын оқу-зерттеу жұмысы.

Студенттердің зерттеу жұмысының негізгі түрлері:

– рефераттар, баяндамалар дайындау;

– студенттердің жобалық іс-әрекетке қатысуы;

– зерттеу жұмыстарының семинарларға, байқау-конкурстарына қатысу;

– студенттік конференцияларға қатысу.

Студенттердің зерттеу жұмысы барысында педагогикалық міндеттердің тұтас кешені шешіледі:

– студенттерді өзіндік теориялық және тәжірибелік жұмыс дағдыларына үйрету;

– студенттерде жалпы және кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру;

– ұлғалық қасиеттерді тәрбиелеу, шығармашылық қабілеттерді дамыту;

– коммуникативтік дағдыларды дамыту.

Студенттердің зерттеу іс-әрекеті келесіні қамтиді:

– оқу және қосымша әдебиеттерді, библиографиялық анықтамаларды, көрсеткіштерді, каталогтарды пайдалану;

– рецензиялар мен түйіндерді құрастыру;

– хабарламалар, баяндамалар және рефераттар жазу;

– тақырыптық сөздіктер, кроссвордтар, практикалық (ситуациялық) есептер жасау және құрастыру;

– презентацияларды жасау;

– плакаттар, буклеттер, жадынамалар ресімдеу;

– көрнекі құралдар мен дидактикалық материалдарды дайындау;

– ақпараттық пәндердің әртүрлі бөлімдері бойынша интеллект-карталар мен Интернет-экскурсиялар жасау;

– оқыту және іскерлік ойындарға қатысу;

– топтық шығармашылық жобаларды орындау;

– курстық және дипломдық жобаларды орындау.

Қазіргі білім беру жүйесінде дәстүрлі оқытумен қатар басқа да бағыттар қалыптастырылған: проблемалық оқыту; бағдарламалық оқыту; ақыл-ой әрекеттерін кезең-кезеңмен қалыптастыру теориясына негізделген оқыту; алгоритмдік оқыту; таңбалы-контекстік түр бойынша дамыта оқыту; жобалық оқыту және т.б.

Сондықтан, студенттердің зерттеушілік іс-әрекетін ұйымдастырудың негізгі мақсаты зерттеу үшін зерттеу болып табылады, ал білім беру жүйесінде бар мамандарды ғылыми даярлау деңгейін арттыру, ғылыми іс-әрекетке бейім дарынды студенттерді анықтау, әрі қарай оқу және ғылыми-педагогикалық кадрларды толықтыру үшін.

Дегенмен, студенттердің зерттеушілік іс-әрекеті оқытушы тарапынан мұқият және жоспарлы дайындықсыз, оны жүзеге асыруға қажетті педагогикалық жағдай жасамай ұйымдастырылуы мүмкін емес. Олардың ішінде студенттердің зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыруға ықпал ететін оқу орнында оқу-әдістемелік қамтамасыз етілуін құру үлкен маңызға ие. Бұл өзіндік жұмыстың әртүрлі түрлерін орындау бойынша ұсыныстар (аннотация, рефераттар, баяндамаларды дайындау, түсініктермен

жұмыс және т.б.); оқытылатын пәннің мазмұнды аспектісін кеңейтетін, оқу құралдарымен жұмыс кезінде студенттердің дербестігінің жоғары деңгейін қамтамасыз ететін электрондық оқу құралдарының алуан түрлері; білім беру мекемесінің сайтында студенттердің оқу-зерттеу іс-әрекетін ұйымдастыру бойынша ақпараттық портал.

Сонымен қатар, студенттердің зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру бұл бағалаудың дұрыс жүйесін әзірлеуді көздейді. Өлшемдер әзірленуі тиіс (студенттердің зерттеушілік іс-әрекетіне мотивациялық-құндылық қатынасы, когнитивті-операциялық білім мен іскерліктер, педагог-зерттеушінің жеке қасиеттері) зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру және қорытынды нәтижені анықтау үдерісінің мониторингін қамтамасыз ететін диагностикалық әдістемелер кешені әзірленді. Атап айтқанда, студенттердің зерттеушілік іс-әрекетіне қамтамасыз ететін диагностикалауды, зерттеушілік іс-әрекетінің табыстылығын, кәсіби-зерттеуші тұлғаның қалыптасуына ықпал ететін жеке қасиеттерін анықтауды, білік топтарының қалыптасуын өзіндік бағалауды көрсететін студенттер үшін сауалнама парақтары әзірленуі мүмкін.

Дегенмен, бірқатар практикалық зерттеу жұмыстарын жүзеге асыру және оларды бағалаудың тиісті өлшемдерін әзірлеу мүмкін болады, бұл қандай да бір зерттеу іскерліктерін қалыптастыру кезінде проблемалық аспектілерді объективті анықтауға көмектеседі. Жиынтығында бұл кешен осы үдерістің сапасын, сондай-ақ қиындықтарды және оларды жеңу жолдарын анықтай отырып, зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыру үдерісін басқаруды қамтамасыз етеді. Осылайша, білім беру мекемелерінде зерттеушілік іс-әрекетін ұйымдастыруды жүзеге асыра отырып, оқу-зерттеу құзыреттілігін меңгеру үдерісі мен нәтижесі ретінде жүйелі түсінуден яғни студенттің тұлғасымен жаңа білім қалыптастырудан бастау қажет.

Сонымен, жоғары оқу орындары студенттерінің зерттеушілік іс-әрекеті оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастыру формасы ретінде қарастырылады. Студенттердің зерттеушілік іс-әрекетінің ерекше белгісі ретінде оның субъективті – тек жаңа ғана емес, өзіндік алған білімді алуға бағытталуы, нақты студент үшін жаңа және жеке маңызды болып табылады. Жоғары оқу орындарының білім беру үдерісінде студенттердің зерттеушілік іс-әрекеті білім беру, дамыту, қызмет, ынталандырушы функцияларды жүзеге асырады. Білім берудің құзыреттілік парадигмасы аясында, жоғары оқу орындарының студенттері зерттеушілік іс-әрекетін ұйымдастыру, ең бастысы, болашақ маман тұлғасының тән қасиеті ретінде студенттердің ғылыми-танымдық және зерттеушілік құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан-2050 Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты атты Қазақстан халқына Жолдауы. Астана, 14 желтоқсан, 2012ж. URL:http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050

2. Әбілқасымова А.Е. Оқушылардың танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру / Монография. – Алматы: Білім, 1994. – 190 б.

3. Байтукаева А.Ш. Становление и развитие научно-исследовательской работы студентов в системе высшего образовния Казахстана (1928-1986г.г.): автореф. ... канд. пед. наук. – Алматы, 2002. – 22 с.

4. Берлайн Д. Мотивация поведения личности. – М., 1996. – 206 с.

5. Бидайбекова Т.Н. Влияние интеграции учебной и исследовательской деятельности аспирантов на эффективность подготовки научно-педагогических кадров: автореф. ... канд. пед. наук. – Алматы, 2001. – 26с.

6. Баймукашева Г.К. Студенттердің ғылыми-зерттеу әрекетін қалыптастырудың педагогикалық шарттары: пед. ғыл. канд. ... дис. – Атырау, 2010.– 140 б.

7. Жексенбаева Ү.Б. Оқушыларды зерттеу жұмыстарына баулу. Әдістемелік құрал. – Алматы, 2005. – 87 б.

8. Загвязинский В.И. Исследовательская деятельность педагога. – 3-е издание. -М.: Академия, 2010. – 170 с.

9. Измуханбетова С.С. Оқушылардың зерттеушілік әрекеттері арқылы коммуникациялық құзыреттіліктерін қалыптастырудың педагогикалық шарттары.– Атырау, 2010. – 141 б.

10. Исаева З.А. Формирования профессианально-исследовательской культуры педагога в системе университетского образования: дис. … док. пед. наук. -Алматы, 1997. – 301 с.

11. Краевский В.В. Моделирование в педагогических исследованиях / под ред. В.И. Журавлева. – М.: Просвещение, 1988. – 120 с.

12. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1977.– 304 с.

13. Савенков А.Н. Психологические основы исследовательского обучения школьников // Физика: проблемы преподавания. – 2007. №3. – С.14-24.

14. Таубаева Ш. Исследовательская культура учителя: методология, теория и практика формирования. – Алматы: Алем, 2000. – 381 с.

15. Таубаева Ш.Т. Жалпы білім беретін мектеп мұғалімінің зерттеушілік мәденитін қалыптастырудың ғылыми негіздері: автореф. ... пед. ғыл. док. – Алматы, 2001. – 19 б.

16. Поддьяков А.Н. Методологическая основа изучения и развития исследовательской деятельности // Исследовательская работа школьников. – 2005. №4. – С.39-47.

17. Құдабаева П.А., Бекбулатова И.У. // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Педагогика. – 2017. – №4 (48). – Б. 241-244.

18. Абилкасимова Г., Нурбаева А.Д. Педагогикалық зерттеулер және оның әдістері // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Педагогика. – 2019. – №2. – Б. 99-101.

ӘОЖ 372.3

АБИЛОВА ОРЫНГУЛЬ АСЫЛБЕКОВНА
докторант
Гуманитарлық-педагогикалық факультеті
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

КУДЫШЕВА АЙНАШ АМАНГЕЛЬДЫЕВНА
Педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор
Гуманитарлық-педагогикалық факультеті
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМ ПЕДАГОГТАРЫНЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ-АҚПАРАТТЫҚ МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ

Түйін. *Мақалада мектепке дейінгі ұйым педагогтарының кәсіби әрекетіндегі логикалық-ақпараттық мәдениеті туралы баяндалады. Мектепке дейінгі ұйым педагогтарының ақпараттық мәдениетінің деңгейін сипаттайтын қасиеттер жіктелініп, жазылған. Сонымен қатар, логикалық-ақпараттық мәдениетінің деңгейін анықтау мақсатында зерттеу жүргізіп, қорытынды жасалынған.*

Түйінді сөздер: *логикалық-ақпараттық мәдениет, диагностика, мектепке дейінгі ұйым, педагог.*

Резюме. *В статье рассказывается о логико-информационной культуре, профессиональной деятельности педагогов дошкольных организаций. Классифицируются свойства, характеризующие уровень информационной культуры педагогов дошкольных организаций. Кроме того, в целях выявления уровня логико-информационной культуры было проведено исследование, сделаны выводы.*

Ключевые слова: *логико-информационная культура, диагностика, дошкольная организация, педагог.*

Summary*. The article describes the logical-information culture, professional engagement of preschool organizations' teachers. The properties that characterize the level of information culture of preschool teachers are classified. In addition, in order to identify the level of logical-information culture, a study was conducted and conclusions were made.*

Keywords: *logical-information culture, diagnostics, preschool organization, teacher.*

Кіріспе

Елбасы Н. Назарбаевтың «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты жолдауында «Мектепке дейінгі білім беру сапасын түбегейлі жақсарту керек. Ойлау негіздері, ақыл-ой мен шығармашылық қабілеттер, жаңа дағдылар сонау бала кезден қалыптасады. Білім беру ісінде 4К моделіне: креативті, сыни ойлауды, коммуникативтілікті дамытуға және командада жұмыс істей білуге басты назар аударылуда», – деп дөп басып айтқан еді [Н. Назарбаев, 2018, -қарау режимі еркін https://www.akorda.kz/kz/ (қаралған күні 16.04.2020)]. Демек, мектепке дейінгі балалардың креативтілігін дамыту тікелей мектепке дейінгі ұйым педагогтарынының негізгі міндеттерінің қатарына жатады.Осы орайда, қазіргі ақпараттану заманында педагогтың логикалық-ақпараттық мәдениетін қалыптастыру тіптен де өзекті.

Мектепке дейінгі білім берудің заманауи жүйесінің басты міндеттерінің бірі – тәрбие-білім беру жұмысының сапасын арттыру, әрбір баланың жеке тұлғасын шығармашылықпен жүзеге асыру үшін жағдай жасау. Мектепке дейінгі білім беру сапасын арттыру кадрларға тікелей байланысты. Мектепке дейінгі ұйымдардың жұмысына бүгінде жоғары талаптар қойылады. Бұл талаптар мектепке дейінгі ұйым педагогтарының алдында тұрған міндеттер жүйесіне бөлінеді, өйткені баланың жетістіктерінің деңгейі мен сипаты, ең алдымен, педагогтің кәсіби құзыреттілігіне, оның өзін-өзі ұстай білуіне, үнемі кәсіби жетілдірілуіне байланысты, оның ішінде ақпаратты дұрыс жеткізе білуіне тәуелді.

Ақпараттық қоғамда жеке тұлғаның өзіндік мәдениеті адам мінез-құлқын реттеудің жалғыз тетігі болып қала береді. Бірақ, сонымен қатар, тұлғаның мәдени құзыреттілігі, өзге мәдениеттер мен құндылықтар жүйелеріне төзімділікті қалыптастыру, неғұрлым нақты құндылықты бағдарлары бар әлеуметтік жауапты тұлғаны тәрбиелеу, артық ақпаратты ақылға қонымды редукциялауды болжайтын, адамның аса қанық ақпараттық ортаға бейімделуі, тұлғаның өзіне қойылған оңтайлы сүзгілерді, тосқауылдарды жасау мәселелері өзекті болып отыр.

Негізгі бөлім

Ақпараттық қоғамды қалыптастырудың білім беру аспектілері соңғы жылдары зерттеушілердің назарын аударады. Бұл ретте, ең алдымен, «білім алушы» қоғамы ретінде ақпараттық қоғамның проблемаларына талдау бірінші жоспарға шығады, өйткені мұндай қоғамның барлық мүшелері үшін біліктілікті үнемі арттыру, білімді жаңарту, қызметтің жаңа түрлерін игеру қажеттілігі артады. Бұл мәселеге Т.Е. Айгнина, Т.Г. Браже, Ю.С. Брановский, Г. Г. Воробьев, М.Г. Вохрышева, Н.И. Гендина, Н.В. Макарова, Е.А. Медведева, В.Н. Михайловский, Н.Х. Насырова зерттеулер жүргізген. Ал, Қазақстанда болашақ педагогтардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері туралы Ф.Ш. Оразбаева, А.Е. Жұмабаева, А. Жапбаров, Ә.С. Әлметова, Ж.Н. Сулейменова зерттеген болса, болашақ мамандардың ақпараттық технологиялар негізінде құзыреттілігін дамыту мәселелері Н.А. Асанов, А. Ж. Қайдарова, А.Қ. Құсайынов, Қ.М. Нағымжанова, Б.А. Тұрғынбаева, П.Б. Сейітқазы, С.Н. Идрисов еңбектерінде орын алған[Идрисов С.Н., 2009, 32 б.].

Логикалық-ақпараттық мәдениет адам қызметін ақпараттық қамтамасыз етуге бағытталған жалпы мәдениеттің бір бөлігі ретінде қарастырылуы мүмкін.»Логикалық-ақпараттық мәдениет» ұғымы негізінен екі негізгі ұғымды білдіреді, олар: логикалық мәдениет және ақпараттық мәдениет. Логикалық мәдениет дегеніміз – бар ойларды анық және айқын түрде білдіруге және осы форманың негізінде жаңа ойларды алуға мүмкіндік беретін ойлау дағдыларының жүйесі.

Бұл анықтамада «білдіру» сөзі «өзін таныстыру және басқаларға хабарлау» дегенді білдіреді. Осылайша, логикалық мәдениет бір мезгілде осы мәдениеттің тасымалдаушысын ойлауда ойдың айқын және нақты түсінігін басқа адамдарға анық және айқын жеткізе білуін болжайды. Логикалық мәдениеттің екінші құрамдас бөлігі сөйлеу мәдениетімен тығыз байланысты, бірақ логикалық мәдениет үшін ойдың анық және айқын көрінісі сыртқы сөйлеуде оларды білдіруден анағұрлым іргелі болып табылатындығымен ерекшеленеді. Логикалық мәдени адам қолда бар білімді барынша тиімді пайдалана алады және жаңа білім алу үшін, сондай-ақ оларды басқаларға хабарлау үшін неғұрлым тиімді жағдайлар жасай алады.

Педагогтың ақпараттық мәдениетін адам және адамзат мәдениеті туралы білімнің интеграциясын көрсететін күрделі жүйелік білім ретінде қарастыру қажет. Ақпараттық мәдениет социумның даму деңгейін, ұлттық, экономикалық, экологиялық, техникалық және қоғам дамуының басқа да жақтарын көрсетеді. Ақпараттық мәдениет мәдениеттің басқа түрлерімен өзара байланысты.Ақпараттық мәдениет: ақпаратты іздеу, ақпаратты таңдау, ақпаратты өңдеу, ақпаратты тұтыну, ақпаратты игеру және пайдалану, ақпарат беру, компьютерді пайдалану сияқты бөлімдерден тұрады.Мектепке дейінгі ұйым педагогыныңлогикалық-ақпараттық мәдениеті түсінігі зор өзектілікке ие болады.

Педагогтың логикалық-ақпараттық мәдениеті келесідей мүмкіндіктер береді:

1) заманауи компьютерлік бағдарламаларды қолдану арқылы тәрбиемен оқытудың әдістері мен тәсілдерін қолдану;

2) мерзімді баспадан және электрондық коммуникациялардан ақпаратты дәл іздеу және алу;

3) өз кәсіби қызметінің деңгейін, тәрбиеленушілерді тәрбиелеу мен дамыту сапасын арттыру;

4) АКТ қолданумен тәрбиеленушілердің танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру;

5) өз ақпараттық мінез-құлқының есебінен әріптестермен тығыз байланыс орнату;

6) ақпаратты түсінікті түрде ұсыну және барынша тиімді пайдалану;

7) ақпарат көлемін, оның көрнекілігін арттыру, оны әртүрлі көздерден алу жеделдігі [Джарасова Г.С., 2010, 27 б.].

Ақпараттық қоғамды құру, әлемдік өркениет пен мәдениетті сақтау контекстінде білім беру мақсаттары мәдениет субъектісі ретінде біртұтас тұлғаны қалыптастыруға, оның әлеуетті мүмкіндіктерін барынша толық іске асыру үшін жағдай жасауға ие. Логикалық-ақпараттық тәсілдің пайда болуы, бірінші кезекте, «сапаны арттыру» деген ниетпен ғана емес, жалпы оқу-педагогикалық қызметтің мағыналы-теориялық және әдіснамалық негіздерін анықтауғаұмтылумен байланысты. Логикалық-ақпараттық тәсілдің басқа амалдармен ұқсас міндеттері бар, сонымен бір мезгілде, кем дегенде, үш ерекшелігі бар, олар оны мәні бойынша жалпы әдіснамалық логикалық-ақпараттық оқыту теориясы дәрежесіне қояды, оның ережелері кез келген мектепке дейінгі пәндер бойынша кез келген оқу процесінде тұрақты есепке алуды және қолдануды талап етеді. Осы ерекшеліктерді қысқаша қарастырайық[Данильчук И.В., 2003.].

Бірінші ерекшелігі терминдер, сөздер, ой-пікірлер, диалогтың сұрақ-жауап нысандары, білімнің себеп-салдарлық құрылымдары, ғылыми тұжырымдамалар мен теориялар түріндегі оқу ақпаратының

инвариантты нысандарының (білім беру мазмұнының) болуы және пайдаланылуы оқытудың кез келген процесінде сөзсіз қажеттілік болып табылады.

Екінші ерекшелігі, оқу ақпаратының игерілу пәні ғана емес, сонымен қатар, ең алдымен, мектепке дейінгі білім беру кезеңінде әртүрлі дидактикалық міндеттерді шешу процесінде балалардың зияткерлік құзыреттілігін кезең-кезеңмен дамыту құралы болып табылатындығын түсінуге негізделеді.

Үшінші ерекшелігі, оның негізінде мектепке дейінгі ұйымдағы оқыту нәтижелерін бағалаудағы субъективтілікті еңсеру және тиісті оқыту деңгейіне өту шамасына қарай әрбір оқушының зияткерлік даму дәрежесінің объективті индикаторына мектеп белгісін айналдыру мүмкіндігін түсінуге негізделеді[Новокшонова М.Ю., 2006, 28 с.].

Білім беруді ақпараттандыру жағдайында кәсіби қызметтің табыстылығы үшін қажетті кәсіби-маңызды қасиеттердің жалпы кешені мектепке дейінгі ұйым педагогтарының ақпараттық мәдениетінің деңгейін сипаттайтын ерекше қасиеттермен толықтырылады. О.Н. Мяэотс оларға келесілерді жатқызады: ұмтылу, тұлғалық қасиеттері, ұстанымы (1-кесте)[Кочергина В.Ю., 2003, 152 с.].

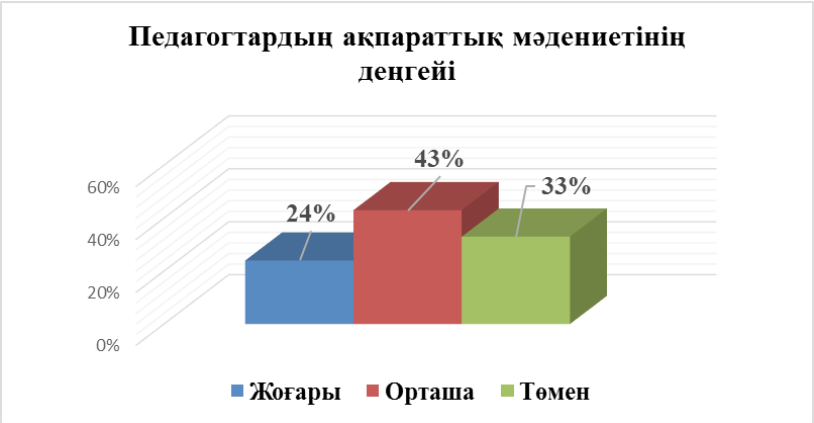
1-кесте

Мектепке дейінгі ұйым педагогтарының ақпараттық мәдениетінің деңгейін сипаттайтын қасиеттер (О.Н. Мяэотс бойынша)

Ұмтылу	Тұлғалық қасиеттер	Ұстаным
– ақпараттық алмасудың қазіргі заманғы тәсілдеріне қызығушылық және ақпараттық негізде білім беру үдерісін қарқындатудың барлық жаңа жолдарын іздеу; – кәсіби және жалпы мәдени ортада ақпараттық технологияларды қолдану мүмкіндіктері туралы білімді үнемі жаңарту қажеттілігі; – ақпараттық қоғамдағы кәсіби ұтқырлық және бейімделу.	– техникалық құралдармен жұмыс істеу кезінде жауапкершілік, жеке бас бостандығы, қоғам мен жеке тұлғаның ақпараттық қауіпсіздігі үшін жауапкершілікті ұштастыру; – ақпараттық технологиялар құралдарын пайдалана отырып, педагогикалық міндеттерді қою және дәйекті шешуде келісу; – стандартты емес шешімдерді қабылдаудың дұрыстығына сенімділік.	– тез өзгеретін ақпараттық ортадағы ақпаратқа, объектілер мен құбылыстарға қатынасы, ақпараттық тұтынуға сыни қатынасы; – ақпараттық орта ішінде адамдармен қарым-қатынас және педагогикалық қарым-қатынас стилі, ақпараттық байланыс деңгейінде өзін-өзі бағалау және рефлексия; – компьютерлік коммуникацияда адамгершілік пен толеранттылықты бекіту.

Кез-келген педагогикалық әрекеттің нәтижелілігін зерттеуде педагогикалық диагностика қолданылады. Мектепке дейінгі ұйым педагогтарының логикалық-ақпараттық мәдениетін зерттеу мақсатында «Педагогтың ақпараттық мәдениеті» тесті жүргізілді [Рогов Е.И., 1999, 480 с.].

Зерттеуге балабақша, шағын орталық әдіскерлері, педагог-психологтары, тәрбиешілер, қосымша білім беру педагогтары қатысты. Барлық қатысқан респонденттер саны – 82. Зерттеу нәтижесі бойынша педагогтардың ақпараттық мәдениетті 24% жоғары, 43% орташа және 33% төмен деңгейді көрсетті (1-сурет).

1-сурет. Мектепке дейінгі ұйым педагогтарының ақпараттық мәдениетінің деңгейлерінің көрсеткіші

Зерттеу мектепке дейінгі ұйым педагогтарының логикалық-ақпараттық мәдениетін әлі де болса қалыптастыру керектігін көрсетті. Өйткені, баланың оқу-танымдық іс-әрекетінде табыстылықты қалыптастыратын педагог. Сол себепті де, оның ақпараттарды балаға дұрыс, жүйелі, түсінікті қылып жеткізе білуі тіптен де маңызды. Сол арқылы мектепке дейінгі баланың тұлғалық қалыптасуына жол ашады.

Қорытынды

Мектепке дейінгі ұйым педагогының логикалық-ақпараттық мәдениетін қалыптастыру деңгейі критериалды көрсеткіштердің келесі жиынтығы бойынша анықталуы мүмкін:

1) педагогтың ақпараттық сана-сезімінің жай-күйі (жалпы мәдени және кәсіби; ақпараттық қызмет құндылықтарын түсіну және қабылдау; кәсіби ұстанымның рефлективтілігі; өздігінен білім алу мақсатында ақпараттық білім беру ресурстарын қолдану; нақты қызметтің құндылықтармен келісілуі);

2) ақпараттық-технологиялық дағдыларының дамуы (өзекті педагогикалық міндеттерді шешуде ақпараттық технологияларды қолдану; дағдылардың икемді жүйесінің болуы; білім беру мекемесінде ақпараттық өзара іс-қимылды қамтамасыз етуге қатысу);

3) шығармашылық белсенділік және дербестік (жобалық қызметке қатысу, өзінің ақпараттық өнімдерін жасау; авторлық ұстанымның (әдістемесінің) болуы; қажетті ақпараттық ресурстарды таңдау және тарту қабілеті);

4) ақпараттық қызметке эмоциялық көзқарас (оң кәсіби өзін-өзі бағалау; ақпараттық қызметке қызығушылықтың болуы; өзінің ақпараттық-педагогикалық қызметінің нәтижелеріне қанағаттанушылық);

5) Ақпараттық-педагогикалық қызметтің табыстылығы мен тиімділігі (ақпараттық-педагогикалық қызмет саласында жетістіктердің болуы; кәсіби қоғамдастық тануы; басқа мамандармен бірлескен жобаларға қатысу).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру. 5 қазан, 2018 ж. // https://www.akorda.kz/kz/

2. Идрисов С.Н. Жоғарғы оқу орнының білім беру үрдісінде студенттердің ақпараттық мәдениетін қалыптастырудың педагогикалық шарттары. Пед.ғыл.канд. дисс. авторефераты. – Атырау, 2009. – 32 б.

3. Джарасова Г.С. Методические основы формирование логической культуры будущих информатиков. Автореферат дисс. канд. пед. наук. – Алматы, 2010. – 27 б.

4. Данильчук И.В. Информационная культура педагога: методологические предпосылки и сущностные характеристики / [Текст] И.В.Данильчук. – Педагогика, 2003.

5. Новокшонова М.Ю. Информационная культура как компонент имиджа современного педагога.Автореферат дисс. канд.пед. наук., Москва, 2006. – 28 с.

6. Кочергина В.Ю. Формирование информационно-педагогической культуры преподавателя иностранного языка в едином образовательном пространстве: Дис. канд. пед. наук: 13.00.01: Ростов н/Д, 2003. – 152 с.

7. Рогов Е.И.Настольная книга практического психолога: учебное пособие. Книга 2. Работа психолога со взрослыми. Коррекционные приемы и упражнения. – Москва, 1999. – 480 с.

372.811.111.1

АЛДАБЕРДИКЫЗЫ АЙДЫН
доктор PhD, старший преподаватель
Кафедры теории и практики иностранных языков
Евразийскогонационального университета имени Л.Н.Гумилева

ЕСЕНОВА НАРИМА БОРИБАЕВНА
Кандидат филологических наук, доцент
Кафедры дошкольного и начального образования Высшей школы педагогики
Таразкого государственного педагогического университета

ПРИМЕНЕНИЕ ЦИФРОВОГО СТОРИТЕЛИНГА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ЦЕЛЯХ

Түйін. *Мақалада автор сандық сторителингті білім беру саласында қолдану мәселесін қозғайды. Сонымен қатар сандық сторителинг ұғымының термин ретінде қалыптасу және ғылыми анықтамаға ие болу үдерісі қарастырылған. Сандық сторителингті қолдану арқылы сандық сауаттылықты арттыру жолдары берілген.*

Түйінді сөздер: *сандық сауаттылық, сандық сторителинг, мультимедиа, сандық технологиялар.*

Резюме. *В статье обсуждается вопросы применения цифрового сторителинга в образовательных целях. Также описывается процесс терминологизации и дефинирования цифрового сторителинга, и подходы к развитию цифровой грамотности с применением цифрового сторителинга.*

Ключевые слова: *цифровая грамотность, цифровой сторителинг, мультимедиа, образовательные технологии.*

Summary. *This article discusses the use of digital storytelling for educational purposes. The article describes the process ofterminologization and definition of digital storytelling, as well as approaches to developing digital literacy through digital storytelling.*

Key words: *digital literacy, digital storytelling, multimedia, educational technology.*

Введение

Популярность цифрового сторителинга неуклонно растет и в настоящее время практикуется во многих местах, в том числе в школах, библиотеках, общественных центрах, музеях,медицинских компаниях и т.д. В образовательных учреждениях учителя и ученики от детского сада до аспирантуры создают цифровые истории по всем мыслимым темам, от искусства до зоологии. Цифровое рассказывание историй также стало явлением во всем мире: практикующие специалисты со всего мира создают цифровые истории, чтобы интегрировать технологии в класс, поддержать изучение языка, облегчить обсуждение, расширить присутствие в обществе и многое другое.

Цифровой сторителинг сочетает в себе искусство рассказывать истории, используя цифровые средства массовой информации, включая текст, изображения, записанные аудиофрагменты, музыку и видео. Эти мультимедийные элементы смешиваются вместе с помощью компьютерного программного обеспечения, чтобы рассказать историю, которая обычно вращается вокруг определенной темы и часто содержит определенную точку зрения. Большинство цифровых историй относительно короткие, от 2 до 10 минут, и сохраняются в цифровом формате, который можно просматривать на компьютере или другом устройстве, способном воспроизводить видеофайлы. Кроме того, цифровые истории обычно загружаются в интернет, где их можно просматривать через любой популярный веб-браузер. Существует много различных типов цифровых историй, но авторыпредлогают классифицировать основные типы по следующим трем категориям: 1) личные повествования – истории, содержащие отчеты о значительных инцидентах в жизни человека; 2) исторические документальные фильмы – истории, которые исследуют драматические события, которые помогают нам понять прошлое, и 3) истории, которые информируют или инструктируют зрителя о конкретной концепции или практике [BenmayorR, 2008, с. 188-204].

Дефинирование и терминологизация понятия цифровой сторителинг

Цифровой сторителинг – это относительно новый термин, который описывает новую практику людей, которые используют цифровые инструменты, чтобы рассказать свою «историю». Цифровые истории часто представлены в эмоционально привлекательных форматах и могут быть интерактивными.

Чем же отличается цифровые истории от традиционных? Чтобы получить ответ на данный вопрос необходимо разобраться в различиях между понятиями аналоговый и цифровой. Данные понятия чаще всего используется в следующих сочетаних: аналоговый/ цифровой сигнал, аналоговая/ цифровая техника (фотоаппарат, телефон, телевизор, термометр и т.д.), аналоговая/ цифровая волна, аналоговая/ цифровая система и т.д. Аналоговый сигнал является непрерывным сигналом, который представляет физические измерения. Цифровые сигналы – это сигналы дискретного времени, генерируемые цифровой модуляцией. Хотя цифровые представления являются дискретными, представленная информация может быть либо дискретной, такой как числа или буквы, либо непрерывной, такой как звуки, изображения и другие измерения непрерывных систем. К примеру, живой голос человека можно рассмотреть в качестве аналогового сигнала, в то время как голос, записанный посредством оцифровования сигналов, является цифровым сигналом. Таким образом, разница между аналоговыми и цифровыми технологиями заключается в том, что в аналоговых технологиях информация преобразуется в электрические импульсы различной амплитуды. В цифровой технологии перевод информации осуществляется в двоичном формате (ноль или единица), где каждый бит представляет две различные амплитуды.

Термин цифровой сторителинг может также охватывать целый ряд цифровых повествований (веб-истории, интерактивные истории, гипертексты и повествовательные компьютерные игры). Иногда его используют для обозначения кинопроизводства в целом, а в последнее время его используют для описания рекламных текстов цифрового формата коммерческих и некоммерческих предприятий[Нургалиева Ә., 2018, с. 159-164].

Можно определить цифровой стрителинг как процесс, посредством которого разные люди делятся своими историями жизни и творческим воображением с другими. Эта новая форма повествования историй возникла с появлением доступных технологий производства медиаданных, аппаратного и программного обеспечения, включая, помимо прочего, цифровые камеры, цифровые диктофоны, iMovie, WindowsMovieMaker, FinalCutExpress и WeVideo. Эти новые технологии позволяют людям делиться своими историями через Интернет на YouTube, Vimeo, компакт-дисках, подкастах и других системах электронного распространения [BurmarkL., 2004, с. 4-5].

Можно считать, что цифровой стрителинг является современным продолжением древнего искусства повествования, которое теперь переплетено с оцифрованным неподвижным и движущимся изображением и звуком. Благодаря новым медиа и цифровым технологиям люди могут подходить к рассказыванию историй с уникальных позиций. Многие люди используют сложные нетрадиционные формы истории, такие как нелинейные и интерактивные рассказы.

Проще говоря, цифровые истории – это мультимедийные презентации, которые объединяют различные коммуникативные элементы в рамках повествовательной структуры. Мультимедиа может включать любую комбинацию из следующего: текст, изображения, видео, аудио, элементы социальных сетей (например, твиты) или интерактивные элементы (например, карты).

Развитие цифровой грамотности посредстом цифрового сторителинга в образовательном процессе

Цифровые истории могут использоваться в качестве выразительного средства обучения в классе, чтобы объединить предмет с существующими знаниями и навыками всей учебной программы. Студенты могут работать индивидуально или совместно, чтобы создавать свои собственные цифровые истории. После завершения эти истории могут быть легко загружены в Интернет и доступны для международной аудитории, в зависимости от темы и цели проекта.

«Короткометражное кино» – определение цифрового сторителинга – получено из производственного семинара Даны Эчли в Американском институте кино в 1993 году, который был адаптирован и усовершенствован Джо Ламбертом в середине 1990-х годов в метод обучения, продвигаемый в районе залива Сан-Франциско [AusubelD., 1978, с. 255-270].

Стивен Хольцман говорит о создании цифровых миров, которые, по его словам, уникальны, потому что они предлагают возможности, которых нет в других жанрах. Среди них – возможность мгновенно поделиться ими с остальной частью сообщества, то есть, в частности, с другими студентами, которые могут быть заинтересованы в работе своих сверстников. Согласно Sylvester [SylvesterR.,2009,с.284-295], цифровой сторителинг связано с развитием множества навыков, которые описываются как сочетание различных типов грамотности. Robin [RobinB., 2016, с. 80] обобщает их следующим образом:

Цифровая грамотность – способность общаться с постоянно расширяющимся сообществом для обсуждения проблем, сбора информации и обращения за помощью; Глобальная грамотность – способность читать, интерпретировать, отвечать и контекстуализировать сообщения с глобальной точки зрения; Технологическая грамотность – способность использовать компьютеры и другие технологии для улучшения обучения, производительности и производительности; Визуальная грамотность – способность понимать, производить и общаться через визуальные образы; Информационная грамотность – умение находить, оценивать и обобщать информацию.

В StoryCenter (бывший Центр цифровогосторителинга) цифровые истории создаются в интенсивных мастерских. Продукт представляет собой короткометражный фильм, сочетающий в себе рассказ о личности, фотографических и других неподвижных изображениях и музыкальный саундтрек. Технология позволяет тем, у кого нет технических знаний, создавать произведения, рассказывающие историю, используя «движущиеся» изображения и звук. Более низкие требования к обработке и памяти для использования фотографий по сравнению с видео, а также легкость, с которой так называемый панорамирующий эффект «Кен Бернс» можно создавать с помощью онлайн или обычного программного обеспечения для редактирования видео, позволили легко создавать эстетичные, но короткие фильмы [Gregori-SignesC., 2014, с. 237-250].

Цифровое повествование было интегрировано в общественное вещание в рамках проекта BBC-CaptureWales, работающего с такими организациями, как BreakingBarriers. В следующем году аналогичный проект был запущен BBC в Англии под названием TellingLives. SverigesUtbildningsradio создал RumforBerättande (Комната для сторителинга).Образовательное телевидение Нидерландов Teleac / NOT создало программу для молодежи из разных частей страны. KQED, RockyMountainPBS, WETA и другие общественные телевизионные станции в США разработали собственные проекты.Цифровой сторителинг развивается от простого рассказываемого видео к интерактивным формам, которые выглядят лучше. К ним относятся веб-сайты и онлайн-видео, созданные для популяризации причин, развлечения, обучения и информирования аудитории.

Существует множество способов использования цифрового повествования в образовании. Один из первых вопросов, накоторыйнеобходимоответить перед тем, как приступить к использованию этого инструмента в учебной программе, – это будет ли преподаватель создавать цифровые истории или же его ученики будут делать это. Некоторые преподаватели могут решить создать свои собственные истории и показать их своим ученикам как способ представить новый учебный материал. Захватывающая, насыщенная мультимедианая цифроваяистория может служить упреждающим набором или приемом для привлечения внимания учащихся и повышения их интереса к изучению новых идей. Ряд исследователей поддерживают использование упреждающих наборов в начале урока, чтобы помочь вовлечь студентов в процесс обучения [Gregori-SignesC., 2014, с. 4-5] и в качестве моста между существующими знаниями и новым материалом [AusubelD.,1978, с. 255-270].

Созданные преподавателем цифровые истории могут также использоваться для улучшения текущих уроков в рамках более крупной группы, как способ облегчения обсуждения тем, представлен-

ных в рассказе, и как способ сделать абстрактный или концептуальный контент более понятным. В то время как у многих преподавателей до сих пор нет единого плана по интеграции мультимедиа в их обучение, все большее число учителей заинтересованы в поиске способов вовлечения своих учеников путем включения изображений, аудио и видео элементов в свое обучение. Исследователипоказали, что использование мультимедиа в обучении помогает студентам сохранять новую информацию, а также помогает в понимании сложного материала[FletcherC., 2009, с. 109-130]. А цифровой сторителинг может предоставить преподавателям мощный инструмент для использования в классах.

Цифровой сторителинг также может служить незаменимым инструментом для студентов, которые учатся создавать свои собственные истории. После просмотра примеров цифровых рассказов, созданных их учителями или другими разработчиками рассказов, ученикам могут быть даны задания, в которых их сначала просят исследовать тему, а затем выбрать конкретную точку зрения. Этот вид деятельности может вызвать интерес, внимание и мотивацию для учащихся «цифрового поколения» в современных классах. Этот процесс может извлечь выгоду из творческих талантов студентов, когда они начинают исследовать и рассказывать собственные истории, когда они учатся использовать библиотеку и Интернет для исследования богатого, глубокого контента, анализируя и синтезируя широкий спектр контента. Кроме того, учащиеся, участвующие в создании цифровых историй, могут развивать улучшенные коммуникативные навыки, обучаясь систематизировать свои идеи, задавать вопросы, высказывать мнения и составлять повествования. Это также может помочь студентам, когда они учатся создавать истории для аудитории, и представлять свои идеи и знания индивидуально и осмысленно. Кроме того, когда цифровые истории публикуются в Интернете, студенты получают возможность поделиться своей работой со сверстниками и получить ценный опыт в критике своей работы и работы других студентов, что может способствовать росту эмоционального интеллекта и социального обучения. Цифровой сторителингподходит к студентам с различными стилями обучения, а также может способствовать сотрудничеству, когда студенты могут работать в группах, и обеспечивает ценность в улучшении опыта учащихся посредством личной собственности и достижений.

Заключение

Цифровой сторителинг – это мощный технологический инструмент, который может эффективно использоваться в школах, музеях, общественных организациях, медицинских центрах и т. д. Процесс создания цифрового сюжета, ранее ограниченного настольными компьютерами или ноутбуками, теперь возможен благодаря менее дорогим и простым в использовании мобильным устройствам и веб-инструментам, которые могут использовать специалисты всех возрастов. Создаваемые цифровые истории можно легко обмениваться в Интернете с другими пользователями по всему миру и просматривать на компьютерах, планшетах, смартфонах и во все большем количестве цифровых устройств. По мере развития цифрового сторителинга историй мы ожидаем, что еще больше людей и групп найдут новые и инновационные способы интеграции цифрового рассказывания историй в преподавательскую и учебную деятельность в расширяющейся вселенной возможностей и возможностей.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ausubel, D. P., J. D. Novak, & H. Hanesian, (1978). Educational psychology: A cognitive view. 2nd edition. New York: Holt, Rinehart, and Winston. 255-270.

2. Benmayor, R. (2008). Digital storytelling as a signature pedagogy for the new humanities. Arts and Humanities in Higher Education 7(2), 188-204.

3. Burmark, L. (2004). Visual Presentations that Prompt, Flash & Transform. MediaandMethods, 40(6), 4-5.

4. Fletcher, C., &Cambre, C. (2009). Digital storytelling and implicated scholarship in the classroom. Journal of Canadian Studies, 43(1), 109-130.

5. Gregori-Signes, C. (2014). Digital storytelling and multimodal literacy in education. Porta Linguarum, 22, 237-250.

6. Нургалиева Ә.Е., Мынбаева А.К. Сторителинг и цифровой стрителинг: история развития технологии обучения. Наука и жизнь Казахстана. №2/3 (57) 2018 Педагогика.с. 159-164.

7. Robin B.R., The Power of Digital Storytelling to Support Teaching and Learning. Digital Education Review – Number 30, December 2016– http://greav.ub.edu/der/

8. Sylvester R., W.Greenidge, Digital Storytelling: Extending the Potential for Struggling Writers. December 2009. The Reading Teacher 63(4):284-295

АШИРБАЕВ ШЕРМАТ
гуманитарлық ғылымдар магистрі, оқытушы
Философия кафедрасы
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

МУРЗАГУЛОВА МЕЙРАМКУЛ
педагогика ғылымының магистрі, оқытушы
Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ЖОҒАРЫ МЕКТЕП ПЕДАГОГИКАСЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ ТҰРҒЫСЫНАН ЗЕРТТЕЙ ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ

Түйін. *Шығыстың көрнекті философ ойшылы, адамзаттың екінші ұстазы саналатын Әбу-Насыр әл-Фарабидің шығармашылық тәуелсіз Қазақстанның рухани өміріндегі басымдыққа ие дүниелердің қатарынан орын алады. Отырарлық ортағасырлық ойшылдың жазып қалдырған ғылыми мұраларын өскелең ұрпақтың оқып игеруі жас азаматтардың биік тұлғалық болмысының қалыптасуына, бір жағынан, екінші жағынан жетілген, ізгілікті қоғам құруға мүмкіндік береді. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінде өзі есімін иеленген ойшылдың философиялық ілімін жоғары мектептің инновациялық технологияларымен оқыту егемен Қазақстанның тұрақтылығының артуы мен нығаюын қамтамасыз ететін факторлардың бірі болып табылады. Мақалада әл-Фарабидің шығармашылығын зерттей оқытудың тәжірибелік жолдары, оларды жетілдіруге бағытталған әрекеттердің нақтылы мысалдары сөз болады. Философия мен ғылыми таным процесінде бірінші кезекті маңызды бар ақпаратты аршып алу, соның нәтижесінде өзіндік ой, қорытынды түю өзектілігі жоғары мәселелерден саналады. Бұл мәселенің тиімді шешімін таба білу жоғары мектеп педагогикасы саласында еңбек ететін кадрлардың толассыз ізденістері мен еңбектерімен байланыстылығы күман тудырмайды.*

Түйінді сөздер: *Педагогикалық технология, ақпараттық технология, инновациялық педагогика, философиялық теория, таным мәселесі, әл-Фарабидің философиялық мұрасы, сабақ игерудің тиімді жолдары, сыни ойлау, зерттей оқыту, ойлау операциялары, анализ, синтез, сапалы білім.*

Резюме. *Философское наследие видного восточного мыслителя и второго учителя человечества Абу Насыр аль-Фараби занимает особое место в духовном наследии современного Казахстана. Изучение и освоение творчества средневекового мыслителя из Отырара подрастающим поколением современности способствует становлению высокой личности , с одной стороны, и построению совершенного общества, с другой стороны. Обучение философского наследия аль-Фараби в национальном университете носящего его имя с применением инновационных технологий обучения в высшей школе является важнейшим фактором обеспечивающим устойчивость и развитие суверенного Казахстана. В статье рассматривается практические примеры и пути совершенствования исследовательского обучения философского наследия Фараби в высшем учебном заведении. Умение отличать первостепенное от второстепенного, и выведение собственного заключения является важной задачей как философии так и научном познания. Решением этого вопроса занимаются педагогические кадры высшей школы.*

Ключевые слова: *Педагогическая технология, информационные технологии, инновационная педагогика, философская теория, когнитивная проблема, философское наследие аль-Фараби, эффективные способы обучения, критическое мышление, предварительное исследовательское обучение, мыслительные операции, анализ, синтез, качественное образование.*

Summary. *The philosophical heritage of a prominent Eastern thinker and second teacher of humanity, Abu Nasr al-Farabi, occupies a special place in the spiritual heritage of modern Kazakhstan. Studying and mastering the work of the medieval thinker from Otyrar by the younger generation of modernity contributes to the formation of a high personality, on the one hand, and the construction of a perfect society, on the other hand. Teaching the philosophical heritage of al-Farabi at the national university of his name with the use of innovative teaching technologies in higher education is the most important factor ensuring the stability and development of sovereign Kazakhstan. The article discusses practical examples and ways to improve research training of the philosophical heritage of Farabi in a higher educational institution. The ability to distinguish between primary and secondary, and deriving one's own conclusion is an important task of both philosophy and scientific knowledge. The pedagogical personnel of higher education are engaged in the solution of this question.*

Key words: *Educational tehnology, information technology, innovative pedagogy, philosophical theory, cognitive problem, al-Farabi s philosophical heritage, effective ways of learning, critical thinking, research training, mental openrations, analysis, synthesis, guality education.*

Әл-Фараби – ортағасырлық шығыс философиясындағы көрнекті тұлғалардың бір және бірегейі. Ғұламаның өмірі мен шығармашылығы шығыс елдерінің ғана емес, сонымен қатар бүкіл дүние жүзінің игі жетістіктерінен саналады. Есімінің толық атауы – Әбу-Насыр Мұхаммед Ибн Мұхаммед Ибн Тархан Ибн-Узлаг әл-Фараби ат-Турки. Фарабидің жасаған философиялық туындылары бүгінгі тәуелсіз қазақ елінің рухани өміріндегі басымдыққа ие дүниелерінің қатарынан орын алады.

2020 жыл – ортағасырлық отырарлық оқымысты, һәм ғұлама ойшыл Әбу-Насыр әл-Фарабидің 1150 жылдық мерейтойы мемлекеттік деңгейде ресми аталып өтуде. Мерейтойлық шараның орындалуы мен жүзеге асуының жауапкершілігі әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетіне жүктелгені жұртшылыққа белгілі. Бұл мәртебелі жауапкершілік аталған университет мамандарының – ғылыми және профессорлық-педагогтық құрамының зор жетістігі мен мақтанышы болып табылады.

әл-Фарабидің шығармашылығының бүгінгі заман талаптары тұрғысынан, оның кемшілігін және артықшылық ерекшеліктері қарастырылуы мен зерттелуі өскелең ұрпақтың санасы мен жадына оңтайлы ықпал ететін аса зор маңызды фактордан болып отыр. Және, айта кетерлік жайт, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қабырғасында Отырар маңынан шыққан оқымыстының шығармашылығын зерттеу мен оқыту тек мерейтойлық шараның қарсаңында ғана емес, одан ондаған жыл бұрын қолға алынған шара болатын. Сол себептен де Фарабидің философиялық еңбектерін ортағасырлық оқымыстының есімін иеленген оқу ордасында оқыту бұрыннан қалыптасқан дәстүр және осы дәстүр оның өзге оқу ошақтарынан дараландырып тұрған басты ерекшелігі деп айта аламыз.

ҚазҰУ-де Әбу-Насыр Мұхаммед әл-Фарабидің шығармашылығына назар аудару, зейін қою кездейсоқ құбылыс емес еді. Шығыстық ойшылдың философиясын оқу оның түркі тектес ұлт өкілінің болуынан немесе оның қазіргі қазақ жерінің аумағынан шығу фактісіне орайластырылған дүние деп қарауға болмайды. Олай дейтініміз, ортағасырлық исламдық шығыс әлемінің ғылыми-шығармашылық кеңістігінде Орталық Азия мен Қазақстанның аумағынан шыққан тұлғалар аз болмаған. Профессор Ә. Дербісалиннің зерттеулерінде Ұлы даланың төсінен түлеп ұшқан шығармашыл жандардың қарасы көптеп табылған. Ә. Дербісалиннің «Қазақ даласының жұлдыздары» деп аталатын еңбегінде Әбу-Насыр әл-Фараби, Қожа Ахмет Йасауи, Жүсіп Баласағуни, Махмұд Қашқарилерден бөлек Әбу Ибраһим Исхақ әл-Фараби, Исмайыл әл-Жауһари әл-Фараби, Әлам ад-Дин әл-Жауһари, Ахмад әл-әл-Исфиджаби, Жамал ад-Дин Саид Туркістани, Хусам ад-Дин әл-Баршынғали, Шайхы баба Сығанақи және тағы да басқа ондаған оқымыстылардың аттары аталып, еңбектері оқырман назарына ұсынылады. [Ә. Дербісалин, 1995, 235 б.]

Алайда, әл-Фарабидің философиялық еңбектері, жасампаздық дүниелерінің деңгейі өзге оқымыстылардан оқ бойы озық, мазмұндық тұрғыда тұңғиық терең екені мойындалған ақиқат. Олай болатыны, Әбу-Насыр әл-Фараби өзінің шығармашылық жұмыстарында ислам дінін ұстанған мұсылман ретінде және Аристотельдің философиясымен сусындаған ойшыл ретінде ақиқат ұғымына жақын баруға тырысып-баққан бірегей оқымыстылард.ың бірі. Ақиқат, философиялық дүниетанымда да, исламдық танымда да – уақыт ағымына бағынбайтын, өткінші де, құбылмалы құбылыстарға, мазмұнсыз тіршілікке бой алдырмайтын, тұрақты да, мызғымас, сонымен қатар адам баласының болмысына аса қажет философиялық категория ретінде танылады. «Ақиқатты іздеудің ұлы жолы, сананың ғаламат зор қуатына сену философиялық білімнің алғы шарты ғана. Адам баласы өзін өзі құрметтеуі, сонымен қатар ол өзін әлдеқандай биік нәрсеге лайық екенін білуі және тануы тиіс. Соның өзінде де, рухтың ұлылығы мен қуаттылығы туралы биік ұстанымға ие болу жеткіліксіз. Ғаламның жасырынып тұрған негізі танымның ұлы ізденіс ұмтылысына қарсы тұра алмайды, ол (ғаламның жысырын негізі) танымның ұлы мақсатты ізденісіне өзінің барлық байлығын, өзінің тұңғиық терең табиғатын көрсетіп, одан рақат алуға жол ашуы тиіс» дейді Гегель [Гегель Г.В., 1929, Т.1. Ч.1, 16 б.].

Гегель өзінің «Философия ғылымдарының энциклопедиясы» деп аталатын шығармасында ақиқатты жайлы түсінікті былайша кеңейте сипаттай түседі: «Әрбір түсініктің өзіне тән нақты бір жақтылығы болады; сол себептен әрбір түсінік өзге түсінікке ауыспайды, ол өзінің өзге (жоғары деңгейдегі, авт.) түріне ауысады. Соңғы (өзгеріс, авт.) тағы да өзінің соңғы күйіне өзгереді, одан тағы да жоғары деңгейге – «(өзгермейтін, авт.) абсолюттік және толық ақиқатқа, өзін ойлай алатын идеяға жеткенге дейін өзгере береді» [Гегель Г.В., Энциклопедия ф.н., 1974, Т. 1, 419 б.]. Гегель өзінің бұл ойын Аристотельдің мен ойымен сәйкестендіре отыра, «ойлаудың ойлауы» деген тұжырым жасап, «Логиканың» биік шыңын көрсетеді.

Ақиқат ұғымы Аистотельдің ілімінде де жоғары, жаратушы (алғашқы қозғағыш) күш ретінде қарастырылады [Аристотель Сочинения, Т.1. 1975, 251б.]. Фарабидің тұжырымдарында да алғашқы

себеп – Жаратушы құдіретке барып саяды [Аль-Фараби Философские трактаты, 1972, 252 б.]. Фарабидің пайымдауында адам баласының шын бақыты да осынау ақиқатты білу, ақиқатқа ұмтылумен, яғни өмір бойы толассыз білім алу ұстанымымен сәйкестенеді. Адам баласының танымдық әрекеті ұлғайған сайын оның өмірінің ішкі мазмұны да, сыртқы сипаты да жақсара береді.

Отырарлық ортағасыр ойшылы Әбу-Насыр әл-Фарабидің тұлғалық келбетінің биік болуы оның ғылыми еңбектерінің мың жылдан астам уақыт ағымында оның қойған қатал сынынан өтіп келуі, жоғарыда айтып өткеніміздей, ақиқат, яғни танымның ең биік дәрежесімен байланыстылығында, тұтастығында. Оқымыстының шығармаларының бүгінгі күні де – ғылым мен техниканың, технологиялық үдерістердің қарыштап дамыған кезінде де адамзат баласының кәдесіне жарауы айтып отырған ойымыздың айқын дәлелі.

Ләззатты, яғни бақытты өмір сүру сүру барлық тірі жаратылыс иелерінің басты мұраты екендігін ескерсек, Фарабидің мазмұны терең, сапалық деңгейі биік те, жоғары болып келетін философиялық шығармаларымен танысу бүгінгі заманның азаматтарын да шын мәнісінде бақытты ғұмыр кешуге жол сілтейтін шара немесе құрал деп қарастыруымызға әбден болады. Фарабидің ілімінде, философиясында адам баласының бақыты тек таным мен білімнің, ғылымның арқасында ғана мүмкін болатын дара және жалғыз жол болып қала бермек. Оның басқаша болуы әсте мүмкін емес.

Отандық білім беру стратегиясы мен Әбу-Насыр әл-Фараби философиясының сабақтастығы

Сапалы білім беру Қазақстан Республикасының ұзақ мерзімді басымдыққа ие маңызды стратегиялық бағыттарынан болып саналады. Бұл жайт «Қазақстан 2050» ҚР мемлекеттік стратегиялық бағдарламасында және негізгі мемлекеттік құжаттарда айқын көрсетілген.

1999 жылдан бастап Қазақстан Республикасы ЮНЕСКО ның кеңесі бойынша білім берудің жаңа кезеңіне көшкені белгілі. Қазіргі кезде мемлекеттік білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған бағдарламасы, сонымен қатар 2018-2022 жылдарға арналған Қазақстанның ұлттық экспорттық стратегиясы жүзеге асырылуда және ол 2025 жылға дейін ұзартылды. Мемлекеттегі білім беру саласын сапалы тұрғыда жақсарту мақсатында Қазақстан Республикасының Білім беру туралы заңына (2007; 2015) өзгертулер енгізілді.

Бүгінгі күні білім берудің педагогикалық механизмдері, дәлірек айтқанда, инновациялық технологиялары сапалы білімді игерудің ең тиімді және төте жолдарын айқындап келеді. Білім берудің инновациялық технологиялары сабақтың тақырыбын жан-жақты зерттеуге, кең диапазонда дерек көздерін іздеуге, табуға, талдауға және алынған мағлұматтардан тиімділігі жоғары қорытынды шығаруға мүмкіндік береді. Инновациялық педагогикалық технологиялар адамның бойындағы жасырын интеллектуалдық қабілет-мүміндіктерін оятуымен, білімді игерудің жан-жақты тетіктері мен механизмдерін іске қосуымен, мотивациялық, мақсаттық ұстанымдардың қуаттылығын артырумен ерекшеленеді.

«Әл-Фараби шығармаларын бүгінгі таңдағы инновациялық технологиялармен оқытудың ерекшелігі қандай болуы тиіс?» деген мәселе осы зерттеу мақаласы авторларының – ҚазҰУ Философия және саясаттану факультеті Философия, Педагогика және білім беру менеджменті кафедралары зерттеп-оқыту оқытушыларының құрамы алдына қойылған мәселе болғаны рас. Білім берудің теорияларына сүйене отырып алдын ала жасалған болжамдар мен жоспарлардың нәтижесінде қойылған мәселенің тетіктері, элементтері айқындалып, зерттеу процесіне ауысты.

Зерттеу процесі түсінікті болу үшін алдымен қысқаша теориялық принциптерге тоқталсақ. Педагогикалық технологияның педагогикалық методикадан айырмашылығы – соңғы алынатын нәтиже болып табылады. Педагогикалық методикада білім берудің соңғы нәтижесі негізгі объект болып табылмайды. Ол жағдайда педагог өзінің методикасымен, яғни өзінің эмпирикалық тұжырымдарымен жұмыс істей береді. Ал педагогикалық технологияда жағдай басқаша: педагог нақтылы нәтижеге бағытталған талап пен жоспар бойынша қимыл-әрекет жасайды [Караев Ж. А., Кобдикова Ж. У. 2014, 31– 33 б]. Кейінгі кездері білім беру жүйесіне оқытудың инновациялық технологияларының кеңінен тартылуы осы мақсатпен түсіндіріледі. Педагогикалық технология сабақтың тақырыбы бір ғана оқытушының теорияны айтуымен немесе түсіндіруімен емес, оқытушы мен оқушының, яғни оқытушы мен студенттің бірге жұмыс істеуін, білім игеруін қарастырады. Педагогикалық инновациялық технология оқытушы мен студенттің бірігіп жұмыс істеуінің дамыған кезеңдерін қамтиды.

«Әл-Фараби және қазіргі заман», «Философия» пәндерінің семинар сабақтарын инновациялық педагогика және технология тұрғысынан зерттеу мен жетілдіру процесі шартты болып табылатын

үш кезеңге кезеңге бөлініп, жүзеге асырылды. Зерттей оқыту сабақтары әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Философия және саясаттану факультетінің «Психология», «Педагогика және психология», «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану», «Исламтану», «Саясаттану» мамандықтарының 2 және 4 курс, Шығыстану факультетінің «Шет тілдері филологиясы», «Шығыстану», «Аймақтану», «Аударма ісі» мамандықтарының 2 курс, Экономика және бизнес жоғары мектебінің «Логистика», «Менеджмент», «Экономика» мамандықтарының 2 курс студенттері тартылды.

Семинар сабақтарын жүргізу студенттерге әл-Фарабидің өмірбаяны мен шығармашылығын («әл-Фараби және қазіргі заман» сабағында), философиялық теориялар мен түсініктерді («Философия» сабағында) меңгерту, сонымен қатар игерген білімдерін практика жүзінде қолдана алу мәселесіне арналады. Сабақ білім беру бағдарламасының силлабусында көрсетілген талаптарға сай орындалды.

Зерттей оқыту сабақтарын ұйымдастырудың алғашқы кезеңінде әл-Фарабидің өмірі мен шығармашылығы жайлы студенттердің дайындалған материалдары бойынша сұхбат жүргізу және сұхбаттың нәтижесі бойынша қорытынды жасау мен бағалау мақсаты қойылды. Бағалау талабына студенттің сұхбатқа қатысу белсенділігі, келтірген фактілері мен дәлелдері, оқытушы тарапынан қойылған сауалдарға жауаптың нақтылығы, сондай-ақ тақырыпқа қатысты сұрақ қойып, болжам, өзіндік пікір айта білуі сияқты параметр, көрсеткіштері белгіленді. Сабақты ұйымдастыру барысында студенттердің мотивациялық ұстамынын ояту мақсатында сабақтың ең маңызды да қызықты болып келетін сауалдары таңдалды. Мысалы, алғашқы сабағымызда «әл-Фараби кім? Ол не себепті адамзаттың екінші ұстазы атанды?» деген, бір жағынан оңай, екінші жағынан күрделі, ізденісті талап ететін сауалдан бастадық. Студенттердің көпшілі бұл сауалға: өйткені, ол Аристотельдің шәкірті, Аристотельдің философиясын ешкім түсінбеген, тек әл-Фараби ғана түсіндіріп берген, сондықтан ол екінші ұстаз деп аталады» деген жауаптарды естідік. Мұндай ойды аудиториядағы студенттердің барлығы ұстанды деуімізге болады. Студенттердің бір жағынан жеңіл, екінші жағынан салмақты болып келетін сауалға берілген жауабын естігеннен кейін, Сократтың диалогтық әдісін пайдалана отырып, келесі сауалды жолдадық: «Дұрыс делік. Философияда, кез келген мәселенің ақ қарасын ажыратуда айтылған ойдың, пікірдің логикалық шыңына дейін алып барған жөн. Келісеміз бе?» Студенттер келіседі. «Алдымен Фарабиді не себептен екінші ұстаз деп атағанын білу үшін, «не себептен Аристотельді алғашқы ұстаз дейміз?» деген сауалға жауап іздеп көрсек». «Аристотель мықты ғұлама» деген жауапқа «Аристотельден басқа ғұламалар болмады ма? Аритотельдің ұстазы Платон, ал Платонның ұстазы Сократ. Не себептен Платонды немесе Сократты алғашқы ұстаз демей, Аристотельді айтамыз? Осы жерде біз танып білмеген мәселе бар. Ол не мәселе?» қарсы сауал тасталады. Студентер ойланады. Өздерінің болжам пікірлерін айтады. «Мынадай сұраққа бұрын-соңды ойланбаған едік, қызығып кеттік, дұрыс жауабын табуға көмектесесіз бе? деген өтініш сауалдар да кездеседі. «Әлбетте, қойылған мәселеге дұрыс және толыққанды жауап табу – біздің сабағымыздың негізгі мақсаты. Сондықтан міндетті түрде дұрыс жауапты айтатын боламыз. Бірақ, оған дейін өзіміз жауап табуға тырысайық». Студенттер тағы да дұрыс жауапты табу үшін тақырыптың терең мазмұнына қайта сүңгиді. Әркім өзінің шамасына қарай, біреу алыс, біреу жақын, дұрыс жауапқа қатысты ойларын білдіреді. Жауапқа жақын жауаптарды талдай отырып, білім үйренушілер дұрыс нәтижеге қарай жетеленеді.

Семинар сабағының уақыты елу минут. Елу минутта жиырмадан астам студенттен жауап алып, бағалау процесі күрделі де, жауапкершілігі мол іс болып табылады. Бұл жерде педагогикалық шеберлік, педагогикалық шығармашылық тәжірибелері көмекке келеді. Зерттей оқытуымыздың алғашқы кезеңінде біз жиырмадан асатын студенттерді үш, төрт топқа бөліп, сауалдарды топтарға шашыратып, бірде реттік нөмірімен, бірде жасырын түрде жазылған сауалдарды үлестіру тәсілдерімен семинар ұйымдастырылды. Алайда, өткен сабақтарды талдау барысында біз топтық әдіспен сабақ айту процесінің тиімділігі төмен деген тұжырымға келдік. Оның бірнеше себептері бар екен. Біріншіден, сабақ тақырыбы бойынша қойылған сауаптарға жауап айту аудиториядағы емес, топтың ішіндегі студенттердің сабақты толыққанды игеруіне тосқауыл болып табылады. Топтық жауап әдісінде студент өзіне тиісті емес сауалға ізденуді қажет деп таппайды, ал өзге топтың сауалдарына, тіпті, енжар, үстірт қарайды. Студент, тақырыпты толық емес, фрагменттік, кесінді түрде игеруге, сол арқылы балл алуға күш салады. Екіншіден, тақырыпты фрагменттік түрде меңгерген студент өзге студенттердің қаншалықты дұрыс жауап айтып жатқанын бақылай алмайды. Бақылау болғанның өзінде де, терең болмайды. Үшіншіден, толық игерілмеген тақырыптан қорытынды түю, оны есте сақтау қиынға соғады. Осындай себептерге орай, сабақ игерудің тиімділігін одан әрі арттыру мақсатында зерттей оқытудың екінші кезеңіне көштік. Ол сабақ оқудың екінші аптасына сәйкес келді.

Семинар сабақтарында студенттер қойылған сауалдарға ғана жауап айтумен шектелмей, өзіндік ой, пікір түюге, ғылыми терминмен айтқанда анализдік процестен кейін синтездік білімге қол жеткізуі, соған қарай ұмтылуы тиіс.

Студент жастар бүгінгі заманның ағымына сай сабаққа дайындалу барысында Интернет желісін кеңінен және молынан пайдаланады. Бір жағынан бұл жақсы үрдіс. Олай дейтініміз, қазіргі жастардың заманауи ақпараттық технологиялардан хабардар болуы және оларды өздерінің тәжірибесінде қолдана білуі құптарлық жайт. Сөйте тұра, Интернет желісінде дұрыс ақпартпен қоса бұрыс немесе керексіз мағлұматтардың молынан кездесуі маман болып қалыптаспаған жас азаматтардың дүниетанымына кері әсер тигізеді. Алайда, сабақ барысында Интернет желісінен алынған мағлұматтардың басым көпшілігін теріске шығару білім алушылардың мотивациялық ұстанымына, өз өзіне деген сенімділігіне нұсқан келтіруі мүмкін. Осы жәйтті ескере отырып, сабақ барысында студенттерге Интернет желісінде мұқият болуды үйрету қажеттігі туындайды. Бұл істе бізге көмекке философияның сыни ойлау категориясы келеді. Жаңа сабақты, жаңа тақырыпты игеру барысында әрбір алынған мағлұматты сын таразысына салу «әл-Фараби және қазіргі заман», «Философия» пәндерін оқудағы негізгі ұстанымдардың бірі екендігі түсіндіріліп, дәлелденеді. Сындарды, сыни ойлау дегеніміз – кез-келген құбылыстың, процестің тек кемшілік жақтарын ғана қарастыру емес, сонымен қатар оны жасырын жатқан жақсы тұстарын да қарастыру болып табылады. Сыни ойлау барысында кішігірім көлемдегі зерттеу жұмысы жүзеге асады. Мәселеге жан-жақты қарау оны шешудің мүмкін болатын жолдарына барлау жасау, соның нәтижесінде тиімді, рационалды шешімге тоқталу – сыну ойлаудың негізігі қағидасы. Сонымен қатар, сыни ойлау өзгелердің пікірімен емес, ең алдымен әрбір адамның, біздің жағдайымызда әрбір студенттің өзіндік ойлау, ойлаудың жоғары сатыдағы әрекетімен жүзеге асатын процесс болып табылады. Сыни ойлау, осы себептен де, жаңа сабақты немесе тақырыпты игеру, тың табиғатты ашудағы басты механизм, басты қозғаушы күш екендігі көрсетіледі.

«әл-Фарабидің не себептен адамзаттың екінші ұстазы атанды?» деген сауал студенттердің көпшілігі Фарабидің Аристотель еңбектерін ислам әлеміне алып келгендігімен байланыстырады.

Жауап, әрине дұрыс, бірақ толыққанды емес. Олай дейтініміз, әл-Фарабиге дейін Аристотельді мұсылмандардың шығыс әлеміне алып келген, зерттеу жұмыстарын бастаған әл-Кинди болатын [Касымжанов А., 2019, 55 б.]. Әл-Фарабидің өзін Аристотельдің философиясына үйреткен оның ұстазы Абу-Бишр Матта бен Йунус болатын [Касымжанов А., 2019, 20 б.]. «Осындай фактілер бола тұра, не себептен әл-Фарабиді адамзаттың екінші ұстазы деп атаймыз? Неге әл-Киниди, неге Абу-Бишр-Маттаны емес?»

Осындай тәртіптегі сұрақтар әл-Фарабидің шығармашылығына байланысты стереотиптік, яғни бұрын-соңды естіп білген, Интернет желілерінде қалыптасқан пікірлерден өзгеше, жаңаша, өзіндік ой қалыптастыруға жетелейді. Ең бастысы, сабақта қойылған сауалдардың жауабына бірге бару, тапқан мағлұматтарды бірге талдау мен қорытындылау нәтижесінде жаңа, синтезделген ой қорыту «Әл-Фараби» сабағын шығармашылық тұрғыда ұйымдастырудың жолы болып табылады. Педагогикадағы инновациялық технологиялар да осындай мақсатты қарастырады.

Талдауға ұсынылатын тақырып сауалдарының қарапайым да, өмір шындығымен үндестікте болуы студенттердің сабаққа деген қызығушылығын арттыратын фактор болып табылады. Осы себептен теориялық сауалдарды дайындау кезінде олардың өмірмен байланыстылығына назар аудару талабы қойылады. Мұндай жәйттер сабағымызда былайша көрініс тапты: «Студенттер, сіздер ортағасырлық мұсылмандық дүниетанымға Аристотельді жақсы түсіндірген әл-Фараби деп айттыңыздар. Дұрыс делік. Енді мынадай сұрақ: Қалай ойлайсыздар, Аристотельді әл-Фарабиге үйреткен адамды Аристотельді терең білмейді дей аламыз ба?.. Тереңірек ойлап қарасақ, мәселе бұл жерде Аристотельдің философиясын терең не таяз меңгеруде болмаса керек. Одан басқа да жағдайлар болуы мүмкін. «Қандай жағдай?» Жаңа, басқаша жағдайлар туралы интернет желістерінде ақпарат берілмеген. Кейбір студенттер осы ахуалды алға тартты да. Алайда , ол алға қойылған мәселенің шешімі емес. Сондықтан мәселенің шешімін іздеуге байланысты ой жұмысын жүргізу, тереңнен іздену қажет.

Аристотель көптеген ғылым бағыттары бойынша еңбектер жазды. Аристотельдің ұстазы Платон– негізінен идея саласына көбірек зейін қойса, Сократ тек адам болмысының ізгілік қағидаларынан әріге бармады [Спиркин А.Г., Философия. 1999, 59 бб]. Философия тарихын зерттеушілер Аристотельдің өзіне дейінгі философияны жүйелеп, бүкіл ғылымдардың негізін қалағандығын айтады [Спиркин А.Г. Философия. 1999, 53 -59 бб]. Яғни, Аристотель қазіргі заманғы ғылымдардың негізін салушы тұлға, ол

бүкіл ғылым мен білімдерді жүйелеп, олардың әрі қарайғы дамуына жол ашты. Аристотельдің алғаш ұстаз атануының себебі де осы жерде. Ал әл-Фараби ше? әл-Фарабидің екінші ұстаз атануы қандай жағдаймен байланысты? Әл-Фарабидің екінші ұстаз атануының басты себебі – оның Аристотельдің еңбектерін меңгеріп қана қоймай, сол меңгерудің нәтижесінде жаңа синтездік білімге қол жеткізуінде еді. Басқаша айтар болсақ, әл-Фараби Аристотель еңбектерін анализдеу нәтижесінде, оны жаңа синтезді таба білді, оларды деңгейге көтере білді. Отырарлық ойшылдың жасаған «Ғылымдар энциклопедиясы» немесе «Ғылымдар классификациясы»деп аталатын еңбегі тек орта ғасырлық ислам кеңістігіндегі ғана жетістік емес, сонымен қатар дүние жүзіндегі теңдесі жоқ таңғажайып туынды болып табылды. әл-Фараби бұл еңбегінде бүкіл-ғылымның өзара байланыста, өзара тұтастықта болатынын паш етті. Барлық ғылым мен білімнің басында тіл тұрады. Тілсіз білім болмайды, кез-келген ғылым тіл арқылы игеріледі, тіл арқылы өзгелерге беріледі. Тіл білімінің терең де, ауқымды болуы оның ғылым мен білімді қойнауына молынан сыйғызуына, бір жағынан, екінші жағынан, ғылымның өзін дамытуға ықпал ететін фактор ретінде қарастырылады. Өз кезегінде, тілдің терең де ауқымды болуы оның логикамен байланыстылығына барып саяды. Дұрыс, қисынды логикалық құрылымға іргесі қаланған тілдің жеке адамға да, бүкіл қоғамға да берері көп. Логика – дұрыс ойлаудың қағидалары, ережелері. Өз кезегінде, логиканың мықты болуы оның математиканың байланысымен негізделеді. Ал, математика ғылымы, әл-Фарабидің жасаған жіктеу жүйесінде арифметика, геометрия, оптика, жұздыздар туралы ғылым, музыка, статика және айла-әрекет туралы (механика) ғылымдардың жүйесінен тұрады.

Фарабидің жасаған «Ғылымдар классификациясы» жүйесінде логикалық бірізділік, бірін бірі толықтырып тұратын ғылымдардың тізбегін көреміз. Арифметика, есептеу ғылымы, өсе келе геометрияның іргесін құрайды. Геометрия арифметикасыз болмайды. Ал геометрияның дамыған деңгейі оптиканың өзегіне барып саяды. Оптика – алыс қашықтықта орналасқан объектілерді танып білуде қателіктерге жол бермеуге арналған ғылым. Мысалы, төрт бұрыш пішінді зат алыстан қарағанда кішкентай дөңгелек болып көрінуі әбден мүмкін. Осы секілді қателіктерді жібермеуді оптика ғылымы қамтамасыз етеді.

Математикалық ойлау әрекетін жетілдіретін амалдардың бірі ретінде Фарабидің философиясы музыканы қарастырады. Музыка, әуездік, әуендік толқындар желісі математикалық тұрғыдан қарастырғанда математикалық заңдылықтардың формасы мен формуласының сипаттарына келеді. Бұл математика мен музыканың, сана мен сезім табиғаттарының біртұтастығына байлам жасайды.

Статикалық, яғни ауырлық туралы ғылым кез келген заттың, объектінің салмағын, ауырлық күшін анықтауға арналған ғылым түрі. Ол айла-әрекет – механика ғылымымен сыңарлас. Ауыр заттарды көтеру, жылжыту, тасымалдау амалдары адамзат тіршілігінде, нақтырақ айтқанда құрылыс және өзге де салаларға пайдаланылады.

Физика – қоршаған орта мен адамның тәндік табиғатын, ал метафизика – физикалық заттар мен құбылыстардың арғы жағындағы заңдылықтарды, негіздерді қарастырады. Физика мен метафизикадан кейін азаматтық ғылым басталады.

Фарабидің ғылымдар жіктемесі тіл мен логикадан басталып, математика, физиканы қамтып барып метафизикаға шығады. Содан соң, осы білімнің барлығы да адам баласына қызмет етуге келеді.

Зерттей оқытудың екінші және үшінші кезеңдері

Зерттей оқытудың екінші кезеңінде енгізілген әдістің артықшылығы – студенттің білімін бағалау процесі бірінші әдіске, яғни студенттердің топ болып жауап беру үрдісімен салыстырғанда сапалық және объективтілік тұрғыда жоғары болып келуінде еді. Бірінші сатыда бағалау процесі жалпы топтың жауабына қатысты жүргізілетін болса, екінші кезеңде студенттердің білімін бағалау екі сатылы жүйеге ауыстырылды. Оның бірінші сатысында бағалау студенттердің ауызша сабақ айтып, пікір айтуымен бағаланатын болса, екінші сатысында үй тапсырмасында орындап келген эссе жазбасы бағаланады. Бағалау қорытындысы екі сатының қорытындысы бойынша жүзеге асырылады. Зерттей оқытудың екінші кезеңінде студент, бір жағынан, өзінің жазғаны бойынша еркін пікір бөлісуге дағдыланса, екінші жағынан әңгімелесу барысында жазу барысында жіберіп алған қателіктеріне көз жеткізуге мүмкіндік алады. Бұл технологияда әрбір студенттің сабаққа қатысу белсенділігі, жауапкершлігі артады, тақырыпты тереңірек игерудің жағдайы туындайды.

Зерттей оқыту сабақтарына сыни тұрғыда қарау, атқарылған жұмыстар бойынша талдау жүргізу екінші кезеңнің де кемшіліктерін көрсетті. Екінші кезеңнің жұмыстарын талдау барысында студенттердің

өз бетімен материалдарды іздеу барысында дұрыс емес ақпарат көздеріне тап болатыны, сонымен қатар, көп ақпараттың ішінен керекті материалдарды аршып алу қиындықтарымен кездесетіні және алынған материалдарды талдау мен синтездеу барысында кемшіліктерге бой алдыру жәйттері мәлім болды. Зерттей оқытудың үшінші сатысында студенттерге сабаққа дайындалу материалдарын дұрыс іздеу, дұрыс таңдау жасау және олармен сауатты жұмыс жүргізу мәселесі қойылды. Мысалы, материалдарды іріктеу барысында жалған ақпарат беретін сайттарға қайтып кірмеу, ал дұрыс ақпараттардың өзімен сауатты жұмыс істеу нақты жұмыс істеу әрекеттерімен көрсетілді. «әл-Фараби және қазіргі заман» және «Философия» пәндерін зерттей оқытудың соңғы үшінші сатысы инновациялық оқыту технологиясының талаптарына толығырақ жауап береді деген тұжырымға келдік. Зерттеу оқытудың осы кезеңі студенттердің сабаққа қызығушылық мотивациясын, белсенділігін жоғарылатады, оқытушы мен студенттердің арасында әріптестік достық қарым-қатынас, өзара сенімділік орнайтыны белгілі болды. Ең бастысы, сабақты игерудің үшінші кезеңдегі технологиясы студенттердің басқа сабақтарды игеруде де орасан зор көмегін тигізетіндігі айқындалды.

Қорытынды

Әбу-Насыр әл-Фарабидің шығармаларын бүгінгі таңда оқып игеру және оларды өскелең ұрпаққа тәрбиелеуде кеңінен пайдалану қоғам өміріндегі, соның ішінде білім, тәрбие беру процесіндегі тиімділігі жоғары іс-әрекет болып табылады. әл-Фарабидің философиясы адам баласының өмірінде айқын және позитивті мақсат қоюда зор маңызға ие. Ортағасырлық отыраршық ойшылдың ғылыми шығармашылығы адам баласының бақытты тақырыбына қатысты және адам бақытының негізі білім мен ғылымға, таным мен білімнің жоғары қабаттарындағы негіздермен тығыз байланыстылығымен дәлелденеді. Фарабидің бұл ойы Ежелгі грек ойшылдары Аристотельдің, Платон, Сократ секілді философтардың «Зұлымдық білместіктен шығады» деген тұжырымдамаларымен сәйкес.

Адам баласы табиғатынан мейірімді және ізгі. Ол сананың жоғары бөліктерімен байланыстағы процесс. Жоғарғы сана ақиқат танымына қатысты тоқтаусыз жүзеге асатын дүниетанымның нәтижесінде мүмкін болмақ. Ортағасырлық оқымыстының философиясын семинар сабақтарында оқып уйрену студент жастардың санасы мен жадында тұлғалы азамат болып қалыптасуына ықпал ететін жоғары идеялардың сіңуіне мүмкіндік береді. Семинар сабақтарында педагогикалық инновациялық технологияларын кеңінен пайдалану, сабақ ұйымдастырудың жаңа шығармашылық әдістерін іздестіру сабақ игеруші жастардың сабаққа қызығушылығын мотивациясын арттырады. Инновациялық сабақ уйрену технологияларында күрделі ғылыми терминдерді, сөйлемдерді, түсініктерді студенттердің санасына лайықты деңгейінде түсіндіру, қарапайым ойлау операцияларымен сабақтастыру, оларды анализдеу мен синтездеу студенттердің сабаққа қатысу белсенділігін, яғни сапалы білім алу әлеуетін жоғарылатады.

Біздің жүргізген зерттеулеріміз, семинар сабақтарында сабаққа топтық әдіспен дайындалудан гөрі, индивидтік түрде сөзге шығу, пікірталастыру, аргументтер келтіру, конструктивтік диалогқа жаттығу дағдыларының тиімді екендігін көрсетті. Топтық жұмыста, әдетте, сабақты игермеген студенттер тақырыпты меңгерген қатарласының көлеңкесінде қалып қояды, жауапкершілігі жоғары болмайды. Керісінше, жекелеген жауап айту түрінде әрбір студенттің жауапкершілігі артады, тақырыпты толыққанды игеруге деген ұмтылыс пайда болады.Түсініксіз тұстарын бүкпесіз айтуға батылдық алады. Ең бастысы, сабақты түсіне бастаған студенттерге, тақырыпқа қатысты оның өмірдегі орнына байланысты сан алуан сауалдар туындайды. Сабақ барысында уақыт ресурсының ыңғайына және сауалдардың жеңіл немесе күрделілігіне қарай жауаптар қарастырылады: жеңіл сауалдар сабақ барысында талқыланса, күрделі және терең мазмұнды мәселелер алдағы уақыттың ізденіс материалы ретінде қалдырылады.

Әл-Фарабидің ілімі – абстракциялық ойларға құрылған философия емес, ол нақты өмірдің сауалдары мен өмірді жақсартудың мәселелерімен етене байланысты, қызық та маңызды пән. Фарабидің философиясын түсіну баянды өмірдің басты құралдарының бірі деуге болады, ол дегеніміз: өзіңді-өзің тәрбиелеу, өзіңді-өзің жетілдіру, қоғамдық дамудың іргелі қағидаларын тану, ғылым мен білімнің биік сатыларына көтеріле білу. Бұл мәселелер қай заманда да өзектілігін жоғалтпаған.

Қазақстан Республикасының «Қазақстан-2050» стратегиясы, «Мәңгілік ел», «Рухани жаңғыру», «Ұлы даланың жеті қыры» секілді бағдарламалары тәуелсіз Қазақстанның әлемнің дамыған елдері мен терезесі тең, керегесі кең болып ғұмыр кешуін мұрат тұтады. әл-Фараби атындағы ҚазҰУ де Әбу Насыр

әл-Фарабидің шығармашылығын кеңінен зерттеу, насихаттау, оқып уйрену қазіргі қазақ қоғамының биік мұрат мақсаттарына жетудегі маңызды іс-әрекет болып қала бермек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ә. Дербісалин. Қазақ даласының жұлдыздары. Алматы, Рауан, 1995, – 238 б.
2. Гегель Г. В. Ф. Сочинения, Москва, Литература, 1929. Т.1. Ч.1. – 473 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук, Москва, 1974, Т. 1. – 452 с.
4. Аристотель. Сочинения. Москва, «Мысль», Т.1. 1975. 550 с.
5. Аль-Фараби. Философские трактаты. Алмат-Ата. «Наука». 1972, 251 – 430 с.
6. Караев Ж. А., Кобдикова Ж. У. Актаульные проблемы модернизации педагогической системы на основе технологического подхода. Алматы, Зерде, 2014. –312 с.
7. Касымжанов А. Аль-Фараби. Алматы, Қазақ университеті, –202 б.
8. Сонда, 20 б.
9. Спиркин А.Г. Философия. Москва. Гардарики, – 1999. –816 с.
10. Асмус В. Ф. Античная философия. 3-е издание. Москва, Высшая школа, 2005. – 408 с.

БАЗАРБЕКОВА РАБИГА ЖОЛШИЕВНА
кандидат педагогических наук
Центр образовательных программ «НИШ»

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ НАЧИНАЕТСЯ С САМОГО ДЕТСТВА

Түйін. *Қазіргі ғылым дамуы бір жағынан дифференциациялану, екінші жағынан интеграциялау үдерістерін бастан кешіріп отырғандығы әлем мен адамды тануды тереңдету қажеттілігінен, ғылыми танымның өзіндік ішкі сұраныстарынан туындап отыр. Соның бірі – бала болмысы жөніндегі ілімнің интегративті және дифференциалды тұрпатына байланысты болып келуі.*

Бала болмысын ересектер «бақытты балалық шақ» де бағалайды, шындығында ол солай ма? Баланың болашаққа экзистенциалдық алаңдауы өзінің ішкі психологиялық толғаныстары арқылы жүріп отырады, ол ересек адамдарға қарағанда өзіндік қырларымен және көп жағдайда қиналыстарымен ерекшеленеді. Мысалы, баланың тәжірибесі мен білімінің ересекке қарағанда аз болуы, физиологиялық және әлеуметтік жағынан жетілмеген дәрменсіздігі,өз болмысын өзі қалыптастыруда елеулі кеселдер келтіруі. Бұл ахуалдың тек қана экзистенциалдық аспекті екендігін есепке ала отырып, психоаналитикалық, тарихи-салыстырмалы т.б. аспектілерді қатар қолдану арқылы бала болмысын жан-жақты зерделеу қажет деп ойлаймын.

Түйінді сөздер: *бақытты балалық шақ, дифференциация, әлеуметтік жағдай, көңіл-күйдегі күйзеліс, өзін-өзі бағалау, мінез-құлықтағы өзгеріс.*

Резюме. *Развитие современной науки, с одной стороны, переживает процессы дифференциации, с другой, интеграция требует углубленного исследования мира и человека, обусловлена внутренними потребностями научного познания. Одним из них является тот факт, что учение о природе ребенка должно учитывать и интегративный, и дифференцированный аспект исследования.*

Взрослые определяют детство как «счастливое», действительно ли это? Экзистенциальное беспокойство ребенка о будущем происходит через его внутренние психологические проблемы, которые в большинстве случаев отличаются от видения взрослых их собственными переживаниями и трудностями.

Например, у ребенка значительно меньше опыта и знаний, чем у взрослого, соответственно, создается ситуация, когда у ребенка из-за нехватки духовной пищи появляются серьезные затруднения в психическом развитии, его физиологические и социальные несовершенства могут вызвать серьезные проблемы в формировании собственной идентичности.Учитывая, что эта ситуация является исключительно экзистенциальным аспектом, полагаю, что необходимо всесторонне изучать природу ребенка с одновременным использованием психоаналитических, историко-сравнительных и других аспектов.

Ключевые слова: *счастливое детство, дифференциация, социальное положение, стрессоустойчивость в настроении, самооценка, изменения в поведении.*

Summary. *At present, the development of science, on the one hand differentiation, on the other hand the integration process comes from the inner query of scientific knowledge, the need to improve knowledge about the world and man. The first question that we will consider is the kind of research in the direction of the nature of children, which is associated with the integration and differentiation.*

Adult call the nature of children «happy childhood», is it true? Children worry about the future in existential way, and it has its aspects and suffering. For example, a little experience and knowledge compared to adult looks as it is not enough, accordingly, this is the position of psychological reflection of spirits shows dullness and seems too long. For example, ability of adult to take speciality according to the future plan, and children has no speciality and, they try to put in order the chaos. This is the position only in existential perspective, we want to specify that hermeneutics, psychological analisis, historical-comparative aspects are really necessary.

Keywords: *happy childhood, differentiation, socialstatus, emotional discomfort,self-determination,changes in the nature of children.*

Что мы знаем о детстве? На первый взгляд, мы все знаем, что такое детство. «Детство –самый счастливый незабываемый период в жизни человека». Однако мы не хотим признавать, что это понятие (явление) является для нас тайной и загадкой. Полное уважение к ребенку можно проследить в следующем простом тезисе: «Сегодняшний ребенок – завтрашние мы, сегодняшние мы – вчерашний ребенок». У казахского народа есть пословица: «народ начинается с колыбели», поэтому «будущее начинается с ребенка». На самом деле, мы, взрослые, вспоминая о детстве, получаем хорошие впечатления. Когда мы вырастаем, мы пытаемся забыть проблемы и волнения детства. Тем не менее, еще долгие годы события из детства остаются в памяти. И даже более того, проблемы в детстве становятся препятствием на протяжении всей жизни человека.

Конечно, прошлое нельзя изменить, но многие вещи мы можем понимать, и понимать осмысленно, с пользой для себя. До конца средневековья детство не считалось социальным явлением, отдельной категорией или периодом человеческой жизни. Детей считали «маленькими взрослыми», которые ничего не могли сделать, и они были «никто». Французский просветитель Ж.Ж. Руссо высказал идею о защите прав ребенка такой крылатой фразой: «Природа желает, чтобы дети были детьми, прежде чем стать взрослыми». Американский ученый Ллойд Демос (де Моз)представил свой взгляд на взаимоотношения детей и взрослых.

В мире существует уникальная историческая типология отношений с детьми:

1. Инфантицид (Infanticide) – с древних времен до IV века: у ребенка нет души, он не «важен», поэтому его можно убить.

2. Оставление («Abandoning») – с IV до XII в.: «У ребенка есть душа, но это не имеет значения».

3. Контрастировать («Ambivalent») – с XIV по XVII в.: возможно формирование ребенка в соответствии со взрослыми желаниями.

4. Усталость, назойливое поведение («Intrusive») – XVIII в.: формирование воли и поведения ребенка[Ллойд Демос, 2000].

До недавнего времени детство как объект социологии рассматривался в рамках психолого-педагогических традиций. Чтобы проиллюстрировать эту парадигму, Андреас Ланг предлагает акроним «OPIA»:

– «онтологическая информация»: определительные вопросы не играют важной роли, возрастные границы определяются началом и концом детства;

– «пассивная»: дети считаются пассивными на любом социальном уровне, то есть они не являются активнымиреципиентами социализации;

– «идиллическая»: детство рассматривается по существу как защищенное социальное место;

– «вне политики»: проблемы детства не играют решающей роли в политике[Хайнц Зюнкер, Дорис Бюлер-Нидербергер. 2002].

В настоящее время детство часто рассматривается как социальное устройство. В этом случае дети являются непосредственными участниками социального процесса со своим мировоззрением, своими интересами и правами. Все это А. Ланг выражает аббревиатурой «CAMP»:

– «конструированный непоследовательно»: признание детства в качестве особого, самостоятельного этапа развития человека;

– «активно действующий»: дети все больше понимаются в социальных науках не жертвами, а компетентными актерами и индивидуумами, преследующими свои собственные интересы;

– «модернизированный»: различные подходы модернизации стали основой современных дебатов о детстве;

– «политически мотивированный»: сегодня вопросы детства стали политической площадкой для взаимных разногласий, эти обсуждения ведутся не только об улучшении жизни детей, но также проводятся все сторонние дебаты о социальном статусе детей[Хайнц Зюнкер, Дорис Бюлер-Нидербергер. 2002].

Польский писатель Я. Корчак пишет: «Мы не знаем хорошо детей, мы говорим «знаем»,только лишь опираясь на слепую веру. Но на самом деле мы не знаем душу ребенка, особенности его физического развития и даже не можем понять причины видимых глазу изменений. Врачи или воспитатели не могут понять причины, почему ребенок иногда бывает чрезмерно взволнованным, лихорадочным, слишком спокойным или уставшим, слабым, пассивным»[Корчак Я., 1980].

– Как изменились в настоящее время мнения о детстве?

– Какие факторы влияют на их текущее положение?

– Какие причины влияют на то, что у детей нет проблем, они счастливы и не волнуются?

Исследования, проведенные российскими учеными, выявили разнообразие, разные уровни детства, разные характеристики, положительные и отрицательные стороны детства. Сравнивая развитие современных детей с их сверстниками 20 лет назад, ученые пришли к выводу, что по развитию первые не отстают и не преобладают над вторыми. Только можно сделать вывод, что «настоящие дети другие».

Психолог Д.И.Фельдштейн в своем докладе «Характер и степень изменений современного детства и проблемы организации образования на исторически новом уровне развития общества» выделил следующие изменения в характере детей за последние годы:

Во-первых, в последние годы у детей дошкольного возраста значительно снизилось когнитивное развитие.

Во-вторых, в характере детей теряется стойкость и решимость, желание действовать падает. Наоборот, усиливается эмоциональный дискомфорт.

Согласно статистическим данным, в 1967-1968 гг. волнение и беспокойство среди детей отмечалось у 12-16%, тогда как в последние годы – у 72-75%. А это конечно же отражается на ухудшении здоровья, увеличении психосоматических заболеваний.

В-третьих, в детском саду, в начальной школе проводится не так много сюжетно-ролевых игр, потому что сегодняшним детям они неинтересны.

В-четвертых, у детей дошкольного возраста не развита моторика рук, графические навыки. Серьезную обеспокоенность вызывают отсутствие гибкости в умах и навыков в рисовании и письме.

В-пятых, у 25% детей отмечается отсутствие социальной компетентности. Часто можно наблюдать, что они не могут общаться со сверстниками и не могут решать небольшие конфликты.

В-шестых, по данным за 10 лет (2010-2020), у 6, 7, 8, 9, 10-летних (от 40% до 60%) очень часто наблюдается недостаток в развитии речи.

В-седьмых, много детей дошкольного возраста, которые не хотят ходить в школу и не хотят учиться. Имеются также изменения в физиологическом развитии детей, они слабые, их мускулатура слабо развита. Таким образом, психологическое и физиологическое развитие современного поколения имеет ряд проблем, стоящих перед человеком [Фельдштейн Д.И., 2013].

В настоящее время одним из достижений современной человеческой эволюции являются одаренные дети и гиперталантливые дети (индиго). И сегодня продолжается дальнейшее улучшение и развитие их природного таланта. Но их нынешний и будущий онтологический, социальный статус, место в обществе не рассматриваются. И хотя талантливые дети и индиго – это дети, которые имеют интеллектуальные способности выше, чем у взрослых, но когда между людьми двух эпох возникают споры или социальные противоречия, возникает вопрос «как мы должны их решить?».

Российский ученый Е.В. Субботский в своей книге «Ребенок открывает мир» пишет: «Детское сознание, мир ребенка сохраняется в вашей памяти. Он существует в нашем, то есть в мире взрослых. Он смотрит на нас глазами ребенка и говорит голосом ребенка. В наших действиях мы можем иногда видеть ребенка. Если это так, то как мы должны смотреть на ребенка? Есть только один способ, это открыть дверь в детское сознание и его мир. Без этого мы не сможем не только воспитывать других, но и узнать себя»[Субботский Е.В., 1991].

В педагогической(Ш.А.Амонашвили, М.С.Каган), психологической (Л.С. Выготский, З. Фрейд, Д.Б. Эльконин) и социальной науке (И.С. Кон, М.Мид) есть целый ряд исследований, которые изучают особенности детства с разных точек зрения.

Однако педагогика не изучает в целом ребенка, она рассматривает его как биофизиологический объект образования и воспитания. Психология ограничивается исследованием подростков до зрелого возраста, она изучает особенности психологии, и далее ограничивается изучением его возрастной психологии и психологических процессов, таких как становление, формирование и развитие поведенческих установок ребенка. Андрагогика и геронтология обращает внимание на обучение взрослых и старения, а первоначальная фаза физиологического возрождения ребенка все еще игнорируется. И философия мало что может сказать о ребенке, в антропологии, которая в целом изучает человека, тоже нет специального раздела по изучению ребенка. Гендерный подход касается прав мужчин и женщин, их место в обществе, делит их на «девочек» и «мужчин» и не рассматривает их как общего ребенка. А детская медицина, т.е. педиатрия, ориентирована исключительно на их здоровье. Такой дифференцированный подход в науке рассматривает ребенка с разных сторон, но не изучает его внутреннюю природу.

На первый взгляд, нет никакой социальной дискриминации и неуважения к ребенку, а образование и воспитание – это социальный процесс, при котором о нем заботятся и его уважают. Создается впечатление, что, выполняя обязанности по защите детей, мы делаем все возможное. На самом деле, например, отправляя детей за границу, отдавая в детские дома, а также при разводе и т.д., мы не учитываем и не понимаем интересов детей, а это в результате порождает дискриминацию.

В настоящее время образовательные и социальные институты в обществе выстраивают определенные общечеловеческие и общенациональные ценности, стандартизируют образовательные модели ребенка. Однако, поскольку это в основном субъективно и предназначено на определенный период вре-

мени, и со временем, когда ребенок становится взрослым, он не сможет показать эту связь с реальной жизнью и ее эффективность. Вследствие этого возникают конфликты и разногласия между понятием «воспитание и дети». Например, некоторые родительские комплексы были переданы ребенку через призму их ценностей, что является чисто субъективным свойством. Когда ребенок вырастает, его системы ценностей и поведения, которые были заложены в детстве, не совпадают со стремительно меняющейся реальной жизнью, поскольку педагог учит лишь тому, что важно с точки зрения его времени. Правда ли, что взрослые оценивают детство ребенка как «счастливое»? Экзистенциальная самооценка ребенка заключается в его внутреннем психологическом наполнении. Он отличается от взрослых своим видением и, в большинстве случаев, трудностями.Например, опыта и знаний у ребенка меньше, чем у взрослого, физиологически и социально он еще несостоявшийся, у него имеются серьезные проблемы в самооценке собственной личности и т. д.Взрослый перестраивает свои планы на будущее в соответствии с приобретенными им профессией и способностями, а у ребенка нет профессии и критериев для самоопределения, а необходимое для мышления и идей духовное начало весьма хаотично.

В заключение следует отметить, что, во-первых, нужно проводить тщательное исследование появившихся групп гиперталантливых детей, их бесспорное влияние на будущее общество, их существование, социальный статус и статус в обществе и т. д., потому что это фундаментальная проблема, которая меняет модель образцового общества.

Во-вторых, важно постараться ответить на такие вопросы: «Чему следует учить ребенка, насколько это будет ему нужно в будущем, сможет ли он противостоять смене времен и эпох?». Также необходимо рассмотреть концепцию «ребенок-молодежь-взрослый» как основу для изучения детства, чтобы начать обсуждение вопросов, начиная от социальной гармонии между тремя поколениями до их биологической совместимости.

Таким образом, целое и углубленное изучение ребенка может дать множество ответов для решения важных вопросов общественной жизни.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ллойд Демос. Психоистория. -Ростов-на-Дону: Феникс, 2000.https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Lloid/index.php

2. Хайнц Зюнкер, Дорис Бюлер-Нидербергер. От исследований социализации к социологии детства // Доклад на международной научной конференции «Педагогическая антропология: концептуальные основания и междисциплинарный контекст».– М.,2002г. http://rl-online.ru/articles/4-03/251.html

3. Корчак Я. Как любить ребенка. – М:, «Книга», 1980.

4. Фельдштейн Д.И.»Характер и степень изменений современного детства и проблемы организации образования на исторически новом уровне развития общества» Образование и наука, 2013. №9 (108) https://cyberleninka.ru/article/v/problemy-formirovaniya-lichnosti-rastuschego-cheloveka-na-novom-istoricheskom-etape-razvitiya-obschestva

5. Субботский Е.В.Ребенок открывает мир. – М., 1991.

6. Амонашвили Ш. А.: Без сердца что поймем. Амрита-Русь, 2018

7. Кон И.С. Этнография детства. Историографический очерк / Этнография детства. Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Восточной и Юго-Восточной Азии. – М., 1983.

ӘОЖ 378.147

ЕДИГЕНОВА АЛМА ЖУНУСБЕКОВНА
педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры міндетін атқарушы
Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

ДЕҢГЕЙЛІ БАҒДАРЛАМА НЕГІЗІНДЕ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫ СТУДЕНТТЕРІНЕ ҚОСЫМША КӘСІБИ БІЛІМ БЕРУДІ РЕФЛЕКЦИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Түйін. *Мақалада Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттырудың деңгейлі бағдарламасының негізінде әзірленген педагог кадрларды даярлайтын жоғары оқу орны студенттеріне қосымша кәсіби білім беру бағдарламасын жүзеге асырудағы іс-тәжірибеге рефлекциялық талдау берілген. Осы бағдарлама аясында студенттермен өткізілген сабақтарда әр түрлі әдістер мен тәсілдердің қолданылу тиімділігі және оқытушы мен студенттердің өзара бірікккен іс-әрекеттері ашылады. Қолданылған әдістер мен тәсілдердің оқыту процесінің соңғы нәтижесіне ықпалына рефлекциялық талдау жасалады.*

Түйінді сөздер*: білім беру, студент, оқытушы, әдіс, тәсіл, оқыту.*

Резюме. *В статье проведен рефлексивный анализ практики реализации программы дополнительного профессионального образования студентов высших учебных заведении, осуществляющих подготовку педагогических кадров, разработанных на основе уровневых программ повышения квалификации педагогических работников Республики Казахстан. В рамках данной программы раскрывается эффективность использования различных методов и приемов на занятиях, совместная деятельность между студентами и преподавателями. Делается рефлексивный анализ на конечный результат учебного процесса по используемым методам и приемам.*

Ключевые слова: *образование, студент, преподаватель, метод, приемы, обучение*

Summary. *The article provides a reflexive analysis of the practice of implementing the program of additional professional education for students of higher educational institutions engaged in the training of teachers, developed on the basis of tiered continuing education programs for teachers of the Republic of Kazakhstan. This program reveals the effectiveness of using various methods and techniques in the classroom, joint activities between students and teachers. A reflexive analysis of the final result of the educational process is made based on the methods and techniques used.*

Keywords: *education, student, teacher, method, techniques, training.*

Кіріспе

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңына сәйкес қазір барлық білім беру деңгейлерінде қарқынды жаңарулар мен өзгерістер жүріп жатқаны белгілі. Сонымен қатар, әлемдік білім беру кеңістігіне де жол ашық, сондықтан бүгінгі жаһандану заманында жас ұрпаққа әлемдік стандартқа сай білім беру түйткілді мәселелердің бірі болып қала бермек. Осыған сәйкес білім беру мазмұнына жаңа көзқарастар, жаңа бағыттар, жаңа парадигмалар ендіріліп, оларды іске асыру жолдары қарастырылып, білім беру жүйесінде батыл қадамдар жасалуда.

Білім беру әлеуметтік маңызы бар институттардың бірі ретінде әлемдік қауымдастықтың күннен-күнге қызығушылығын тудыруда. Мұның бірқатар себептері де бар, оның ішінде ең бастысы қоғам өмірінде болып жатқан қарқынды өзгерістер және әлемдік дағдарыстар. Білім беру үздіксіз процесс, себебі қазіргі уақытта ақпараттар легінің көптігі сонша, бұрынғы білімдер ескіріп, алған білімдерді үнемі жаңартып, толықтырып отыруға тура келеді, әлбетте білім беру мазмұны өзгеріп, жан-жақты кеңейе түседі, барлығы автоматтандырылған, техникаландырылған.

Қазіргі ағымдағы осы аталмыш жағдаяттарға, жаһануға қатысты жағдаяттарға зер салсақ оның басты шарттарының қатарын қарқынды өтіп жатқан инновациялық процесстер мен жаңа технологи-

ялар және сапа алатындығын байқау қиын емес. Осыдан шығатын түйін, іс – әрекеттің қай саласына болмасын, мейлі ол; өндіріс, бизнес, білім беру болсын, оларға аса жоғары жаңа талаптар қойылады. Демек, осы талаптарға жауап беретін маман қажет. Міне, осы ретте білім беру саласы, мамандар даярлау сапасы, нақтырақ айтқанда кәсіби білім беру түйткілді мәселе болары сөзсіз.

Жоғары білім берудің басты мақсаты кәсіби білікті қазіргі заман талабына сай маман даярлау. Осы мақсатты жүзеге асыру барысында болашақ мамандарды даярлауда кәсіби-педагогикалық бағыттылыққа, сонымен қатар кәсіби маңызы бар сапалардың қалыптасуын қамтамасыз етуге баса мән беріледі.

Заманауи қоғамға рухани дамыған, бай шығармашыл үнемі жаңалыққа ұмтылатын тұлға керек. Ал жоғары оқу орнында болашақ маманның жеке тұлғасын қалыптастыру – бұл аса күрделі және көп қырлы процесс. Әрине бұл процестің дұрыс болуы, ең әуелі оны ұйымдастыру және жоспарлау, жоғары білімді маманға қажетті сапалардың дамуы үшін сыртқы және ішкі жағдайды қамтамасыз ету, білім алушылардың білім, іскерлік және дағдыларын толықтыру арқылы жүзеге асырылады. Бүгінгі күні бұл үшін батыл қадамдар жасалуда. Сондай маңызды қадамдардың бірі елімізде педагогтардың біліктілігін арттырудың деңгейлі бағдарламасының әзірленіп жүзеге асырылуы деп ойлаймыз. Соған сәйкес жоғары оқу орны студенттеріне де осы деңгейлі бағдарлама негізінде кәсіби білім беру жүзеге асырылуда. Бұл деңгейлі бағдарлама бірнеше модульді қамтиды: оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдер; сын тұрғысынан ойлауға үйрету; оқу үшін бағалау және оқуды бағалау; талантты және дарынды балаларды оқыту және т.б. [Нұсқаулық, 2015, 9 бет].

Біз аталмыш модульдерді жүзеге асырудағы іс-тәжірибемізге өзіндік талдау жасап, оның тиімді жақтарын және алдағы уақытта педагогикалық процесте жетілдіруді қажет ететін тұстарын көрсетеміз.

Негізгі бөлім

Болашақ мамандарға қосымша кәсіби білім беруді деңгейлі бағдарлама негізінде ұйымдастыруда қарастырылатын модульдердің бірі оқу үшін бағалау және оқуды бағалау. Бөлім күрделі, сонымен қатар өте жауаптылықты және мұқият түсінуді қажет ететіндіктен оның теориялық аспектісін педагогикалық ғылымдардағы осы мәселе жайлы деректермен ұштастырып қарағанды тиімді деп ойлаймыз.

Отандық оқулықтарда бағалау – оқыту процесінің маңызды компоненттерінің бірі деп сипатталады. Білім алушылардың оқу іс-әрекетінің нәтижесін бағалау сұрағы өте ертеден-ақ басты назардағы мәселелердің бірі болды. Бағалау – білім, ептілік және дағдылардың игерілу дәрежесін анықтау. Бағалау қызметтерінің сандық көрсеткіші баға – яғни баға оқушылардың білім, ептілік, дағдылар дәрежесінің шартты сан не ұпаймен белгіленуі. Оқу нәтижесі тек баға емес, басқа да жолдармен анықталуы мүмкін. Мысалы: ол ауызекі қолдау не қолдамау, алғыс жариялау, мақтау парағы не медальдармен мадақтау және т.б. Білім бағалауда шынайылық, білім сапасын анықтаудағы бірыңғай талап үлкен маңызға ие. Себебі, білімдік баға оқушыға ықпал жасаудың өте нәзік құралы. Көтеріңкі баға шәкіртті қуантады, қанаттандырады. Әсіресе болымсыз бағаның әсері күшті: ол баланың оқуға деген ықыласын арттыруы да не тіпті оқудан бас тартуға ықпал жасауы мүмкін (мотив мәселесі) [Нұсқаулық, 2015, 128-129 беттер]. Сондықтанда кейінгі жылдары бағалау, баға қою мәселесі үлкен пікір талас туғызып отыр. Келесі бір оқулықта бағалау педагогикалық процестің маңызды компонентіт және оның нәтижелілігі мен тиімділігін көрсетеді дейді [Қоянбаев Б.Ж., 1996, 279-280 беттер]. Бұл жерде негізгі мақсат – оқушылардың оқу жұмысын бақылау, олардың үлгерімін және кері байланысын есепке алу. Отандық педагогика оқулықтарында бағалауды осылай сипаттайды. Осында баяндалған мәселелерді студентке арналған нұсқаулықта бағалаудың негізгі мақсаттарының тізбесі деп береді. Мәселен: оқудағы қиындықтарды анықтау, кері байланыс, уәж (мотивация), бақылау, болжау [Нұсқаулық, 2015, 51-52 беттер].

Студентке арналған нұсқаулықта оқу үшін бағалауды оқушылардың оқуына ықпал етуге арналған оқытудың бөлігі ретінде қарайды, отандық педагогика оқулықтарында да бағалауды оқыту процесінің маңызды компоненттерінің бірі дейді және білімдік баға оқушыға ықпал жасаудың өте нәзік құралы деп тұжырымдайды. Бұл арадағы білімдік баға дегенді оқу үшін бағалау деп түсінген дұрыс сияқты. Олай дейтінім, білімдік баға деген де оқушының не студенттің оқудың қай сатысында тұрғанын, қандай бағытта даму керек және қажетті деңгейге қалай жету керек екенін іздеуге бағытталған процесс тәрізді.

Жоғары оқу орнындадағы педагогикалық процесте, яғни болашақ мамандарды даярлау барысында қалыптастырушы бағалау (оқу үшін бағалау) әдіс-тәсілдерін ендіріп, нәтижесін бақылап көрдік. Айта

кету керек, жоғары оқу орындарында студенттің білімін бағалау шартты түрде баллдық жүйемен, сонымен қатар басқа да жолдармен жүзеге асырылады. Мәселен: студент реферат жұмысын орындайды және соңында қолданылған әдебиеттер деп көрсетіледі, сонымен қатар студенттерге оның жазылу талаптары да түсіндіріледі.

Жұмысты қарап бағалау кезінде бір студентке талаптарды толық ескергенсің, негізгі ой ашылған деймін, келесі студентке 7 әдебиет қолданғансыз, дегенмен жұмыстың тақырыбына қарап, әдебиетті соған сәйкес қолдансаңыз, жұмысыңыздың сапасы жақсарар еді дейміз, келесіге тапсырма мазмұны жағынан жақсы, сәл қорытынды жетіспейді, тағы біріне әдебиеттер дұрыс таңдалған, бірақ мазмұнын ашуға мән берсеңіз т.б. Бұл ауызекі құптау немесе ұсыныстар түріндегі бағалаулардың алдағы уақытта студенттің тапсырманы орындауда мұқият болуына ықпалы болары сөзсіз.

Бұдан басқа әр сабақтың барысында кері байланысты жүзеге асырамыз. Кері байланыс – үн қату, жауап беру дегенді білдіреді. Онда әр түрлі әдістер қолдандық. Мысалы: Ассоциативті парақты толтыру, Венн диаграммасы, «Сатылар» (автор) т.б. Соның ішінде «Сатылар» әдісі біздің ойымызша, әр студенттің жаңа сабақты меңгеру деңгейі туралы шынайы мәлімет алуға мүмкіндік береді. Парақ әр студентке беріледі, ондағы сұрақтарға жауап беріп, сатылармен жоғары көтеріліп отырады, саты жоғарылаған сайын берілетін тапсырма да күрделене түседі, бұл студенттен жинақылықты, белсенділікті және өздігінен жылдам әрекет етуге даяр болуды талап етеді.

Жоғары оқу орнындағы сабақтар барысында келесі әдістермен қалыптастырушы бағалауды жүзеге асырып көрдік. Мәселен: «Ыстық орындық -1, 2» әдістерін қолданған уақыттағы студенттердің сұрақтар құруы және қоюы, оларға берген жауаптарын бағалау үшін студенттерге сол процесс туралы, сұрақтар, оларға берілген жауаптар туралы ойларын айтуын сұрадық, бұл бір жағынан өзара бағалау және өзін-өзі бағалау да болады.

Студенттік шақ балалық шақтан жеке өмір сүруге, жауапкершілік жасына өту этапын білдіреді. Бұл жаста өзі туралы қатынастары орнығады. Психологиялық зерттеулер көрсеткендей тұлғаның өзі туралы пікірі, оның өз іс-әрекетін реттеудің маңызды тірегі болады. Өзіндік бағалау – өзіндік сана сезімдердің бірлігі, тұлғаның қасиеттеріне, сапасына деген қатынасы. Өзіндік бағалауға икемділік, орнықтылық, адекваттылық (жағымды, теріс) сияқты сипаттамалар тән болады [Пірәлиев С., 2007, 112-124 беттер].

Әр сұрақ қойылған соң, сұрақ қойған студенттен «Жауапқа көңілің тола ма? Мүмкін өзің толықтырғың келетін шығар...?» т.б. сұрап отырдық. Олардың көпшілігінің жауапқа көңілдері толады. 1 студент жауаптың берілгенін, бірақ өзіде толықтырғысы келетінін айтты. Бірақ бұл арада байқалған жайт, студент сұрақты қойған соң оған берілетін жауапты өзі тыңдауы керек, кейбірі жауапты тыңдамаған тәрізді себебі бәріне келісіп тұр. Бұл алдағы уақытта студенттердің тыңдау дағдыларын дамтуға мән беру қажет дегенді білдіреді.

Өзіндік бағалауды жүзеге асыру үшін өткен сабақтарда **т**оптық жұмыстарда ұсынылған оқу материалдарын қолданып, тақырып бойынша салыстырмалы талдау жасаған кестені топтарға өзара алмастырып, ондағы берілген тапсырманың нұсқау бойынша орындалуын және талдау айқын көрсетілген бөлімдерін анықтауға тапсырма бердік. Студенттердің іс-әрекеттерінен мынаны байқадық, олар тапсырманы орындауға белсенді кірісіп, кестені дауласып талқылады, мен оларды бақылай отырып, олардың айтқандарын белгілеп отырдық: «түйсіктің қасиеттерін толық қарамаған... «, «қорытындыда айырмашылықтарын анық көрсетпеген...», «біздің кестеде мына бөлім түсінікті қаралған деп ойлаймыз...» т.б. Бұл студенттердің өздерінде бар білім аясында басқаның жұмысын бағалауға даяр екендігін білдіреді. Тағы бір айтатынымыз, ол айтылған пікірлерден студенттердің оқу материалын меңгергенін көруге болады.

«Сөйлемді аяқта...» әдісіндегі берген жауаптарына талдау жасау, олардың өзін бағалауын білдіреді. Мысалы: студент Ж. «Менің сұрақ құруда қиналған себебім, тақырыпты дұрыс түсіне алмадым», студент А. «Мен сұрақты құрайын дегенмін, бірақ қиналдым», студент Ә. «Сұрақты дұрыс құру үшін бізге тақырыпты түсіну керек» т.б. Бұл алдағы уақытта осы студенттермен берген жауаптардың сипатына сәйкес жұмыс жасау керек дегенді білдіреді. Студент Ә. «Сұрақты дұрыс құру үшін бізге тақырыпты түсіну керек» деген жазбасы бір жағынан студенттердің оқу материалын тереңірек меңгеруге деген ниеттерінің бар екенін меңзейді, сондықтан алдағы уақытта сабақты өткізуде бұл да ескерілу керек.

Тағы бір өзара бағалау эссені орындаған соң олардың арасынан үздік эссені таңдау керек деген тапсырма берілген де жүзеге асырылды. Бірінші кезеңде эссені жазды, келесіде әр топ өз араларын-

да ең жақсы жазылған эссені таңдады. Осыдан кейін әр топтан таңдалған ең жақсы эссенің авторлары оны топқа оқып берді, содан кейін барлық студенттер осылардың ішінен ең үздігін таңдап алды. Бұл процесті студенттер өздері жүзеге асырады, біз оқытушы тек бақылаушы боламыз. Оларға эссені бағалау үшін оның критерийлері берілді. Оларды бақылай отырып байқағанымыз, студенттер екінші кезең жұмысына мұқият болды, қайта-қайта бір-бірінің жұмысын оқып, мүмкіндіктерінше объективті болуға талпынды, бұл сол сәттегі процестен анық көрініп тұрды. Тек соңғы кезеңде бір эссені таңдау керек болғанда, әркім өз тобының студенті орындаған эссені жақсы жазылған деп алға тартты. Бұл уақытта олар берілген критерийді ескермеді (ұмытып кетті). Демек, келешекте осы бағытта жұмыс жүргізу қажет.

Осы бөлім бойынша іс-әрекеттерді талдай келе, мынаны түсіндік студент-болашақ педагог осы процесті мектепте өзі жүзеге асырады, сондықтан, бағалау критерийлері және оларды бағалау процесінде қалай ескеру керек екендігі туралы ақпараттарды және қалыптастырушы бағалаудың әдістәсілдерінің түрлерін тереңірек меңгерту қажет.

Бұдан басқа деңгейлі бағдарлама негізінде студенттерге қосымша кәсіби білім беруде дарынды және талантты балалардың, сонымен қатар түрлі жастағы балалардың қажеттіліктерін ескеру мақсатында оқуды саралау стратегияларын енгізуге талдау жүргізсек.

Педагогикалық процесте білім алушылардың жастық және даралық ерекшеліктерін ескеру мәселесі өте ертеден-ақ ғалымдардың назарында болды. Психология ғылымдарында студенттік шақ келесі кезеңдермен сипатталады: бозбалалық кезең деп оны екі кезеңге бөледі: бірінші кезеңі 15-17 жас арасы; екінші кезең 17-21 жас арасы.

Ғылым саласында жіктелуіне қарай студентті оқу іс-әрекетінің субъектісі ретінде сипаттаймыз: ақыл-ой, адамгершілік тұрғысынан толысқан, сенімділік, дүниеге көзқарасы қалыптасқан, өздігінен әрекет ете алады, сыни көзқарасы бар, жаңаны түсініп, қабылдай алады, ақыл-ой жағынан дамуға мүмкіндіктер бар, жауапты шешім қабылдай алады, болашағы туралы ойлайды.

Әр тұлға дүниеге келген сәтінен түрлі факторлардың ықпалында, түрлі ортада өмір сүреді. Сонымен қатар ол біркелкі дамымайды, бұл заңдылық, яғни бала психикасының әр қырының өзіне тән қолайлы даму кезеңдері бар, соның ішінде жоғары психикалық функциялардың (түйсік, қабылдау, ес, қиял, ойлау) даму заңы бар. Мұны педагогтың білгені абзал. Демек, адамдардың психикалық процестері ұқсас болғанымен, әр адамның ортаны қабылдауы, әрекет етуі әр түрлі. Адамдар бір-бірінен қабілеті, мінезі, ерік қасиеттері, эмоциясы, сезімі, қызығушылығы, бейімділігі т.б.тәрізді қасиеттерімен ерекшеленеді. Сондықтан әр адам өзінше жеке дара тұлға.

Жоғарыда аталған қасиеттер ішінде осы модульдің негізгі сұрағы болатын ол – қабілет. Қабілет дегеніміз тұлғаның әр түрлі іс-әрекет түрлерін нәтижелі орындауында көрінетін дара психологиялық ерекшелік. Дұрыс бағыт, тәрбиенің нәтижесінде қабілеттілік қасиеті дамиды. Дарынды және талантты балалармен жұмыс туралы айтқанда ең әуелі жалпы қабілет мәселесі айтылады, яғни жалпы қабілет бар адамда бар, бәріміз жазамыз, оқимыз, тыңдаймыз, ал кейбір адамдар жеке бір іс-әрекет түрлерінен жоғары нәтиже көрсетуі мүмкін. Мәселен: біреу математикаға жақсы, бірақ ауызша білім көрсететін жағдайда ондай нәтиже көрінбеуі мүмкін; енді бір адамда әнге немесе басқада іс-әрекет түріне ерекше қабілет болуы мүмкін. Бұл психологиялық ғылымдарда арнайы қабілет деп аталады. Қабілеттің дамуына негіз болатын әр адамда туа берілетін анатомиялық-физиологиялық ерекшелік нышан болады. Демек, ол нышан қандай болмасын қасиеттің негізі, яғни дамытып жағдай жасау керек, олай болмаған жағдайда ол өшіп қалуы мүмкін. Әр педагогқа өз жұмысын ұйымдастыруда осы мәселені есте ұстаған абзал. Бұл бағыттағы педагогикалық процесс отбасында жалғасын табуы қажет [Грабовский А.И., 2003, 13-18 беттер].

Барлық мұғалімдер балаларға білім беруде барынша жоғары жетістіктерге қол жеткізу үшін қолайлы орта жасауға талпынады. Дарынды және талантты балаларға қатысты бұл – ойлауды, талқылауды және мұқият жоспарлауды талап ететін едәуір күрделі мәселе. Аталмыш міндеттердің шешімін қарасыту үшін жоғары оқу орнында іс-тәжірибе барысында сабақ беретін топтардағы студенттердің қажеттіліктерін ескеру мақсатында жұмыс ұйымдастырылып жүргізілді. Студенттердің білім деңгейін саралау үшін олардың оқу нәтижелерін саралаудың критерийлері өткізілген сабақтарға негізделіп құрастырылды. Мәселен: сабақтың тақырыбы: «Түйсік туралы жалпы түсінік». Осы тақырып бойынша студенттердің оқу нәтижелерін саралау критерийлері келесідей болды:

Барлық студенттер: тақырып мәтінін түсінеді және түйсікті сипаттай алады.

Студенттердің көпшілігі: түйсіктің түрлерін ажыратады және қасиеттерін атай алады.

Студенттердің кейбірі: түйсік түрлерін ажыратып, физиологиялық механизмін сипаттай алады.

Жоғары да айтып өткендей әр студенттің өзіндік ерекшелігі бар, сабақта ол ескеріледі, сонымен қатар жастық дамуда (1,2,3,4 курс) назарда ұсталды. Жалпы сабақ беретін педагог курстан курсқа көшкенде олардағы дамуды байқайды, себебі олар әр кезеңде тәжірибе жинақтайды және олар меңгеретін білім мазмұны кеңейіп отырады.

Сабақ мақсатына жету үшін және студенттердің білімінің әр түрлі деңгейін ашуға мүмкіндік беретін әдістер мен стратегиялар сабақтарда қолданылды. Мәселен: ассоциативті парақты толтыру, Венн диаграммасы, «Сатылар», «Еркін жазу стратегиясы», «Ыстық орындық-1» және «Ыстық орындық-2». т.б. Осы әдістермен жұмыс барысында студенттердің іс-әрекеттерін үнемі бақыладық. Бақылау көрсеткендей әр студент өз мүмкіндігіне, қабілетіне қарай берілген тапсырмаларға қатысып отырды.

Мәселен: студент Н.,А., Г.,Ж., барлық тапсырмалар берілгенде белсенді кіріседі және тапсырма міндетіне сәйкес сұрақтар қояды, олардың әрекеттері процесте айқын көрініп тұрды. Студент Ә. Тапсырманы орындауға талпынады, бірақ іске кірісу үшін көп ойланады, біраз қиналады, қасындағы серіктестеріне қарап отырып, бірлесіп әрекет етуге кіріседі, ал студент Ж. өте баяу қимылдайды, оған нақты немен айналысу керек екенін жеке өзіне көрсеткен жағдайда әрекет етуге кірісе бастайды, көп жағдайда басқаның көмегін қажет етеді. Студент Д. тапсырманы орындауға ниет білдіргенмен, қасындағы серіктестері жолын айтқанша тосады, сосын барып онда ойлар пайда бола бастайды, дегенмен оқу материалын, күнделікті білімді игереді. Студент Н. өзіне сенімді, байланыстырып ойын айтуы жақсы, өз іс-әрекетінің нәтижесін көрсете алады, топта жұмыс істеу дағдысы бар, басқаның айтқанын тыңдайды, белсенді қимылдайды. Студент А. бұл студент студент Н-мен білім деңгейі жағынан жақын келеді, бірақ студент А. өзін салмақты ұстайды, бірден ашық белсенділік көрсете бермейді, оған біраз уақыт керек. Студент Г. білім деңгейі жақсы, іс-әрекеттен нәтиже көрсете алады, пән бойынша меңгерілген білімін қолдана алады, дегенмен іс-әрекетке бірден кіріспейді, ойланып, біраз уақыттан соң тапсырманы шешу амалдарын ойлауға кіріседі.

Бұдан мынадай қорытынды жасауға болады, қандай болмасын тапсырмаларды орындауда даралық айырмашылықтарды ескеру. Даралық айырмашылықтарды білу нышанның құрылымына енетін кейбір табиғи алғы шарттарды білуге және өлшеуге бағытталған [Психология одаренности детей и подростков, 1996, 224-225 беттер]. Тұлғаның кративтілігін дұрыс түсіну үшін, шығармашылық, зияткерлік қабілеттер мен дарын арасындағы айырмашылықты түсіну қажет. Талантты және дарынды балаларға бағытталған өзгеріс енгізу стратегиясының бірі оқушыларға сыныпта және сыныптан тыс жерлерде өтетін оқудың күрделендірілген бағдарламасын ұсыну болып табылады. Тапсырманы кеңейту анағұрлым тереңдетіп оқыту, кең көлемді жобалар немесе зияткерлік тапсырмаларды кеңейту түрінде берілуі мүмкін

Өзіндік сана адам тұлғасының өзіндік тереңдігі бар сипаттамасы болғанымен, оның дамуы (тұлғаның белсенділігі мен жұмысқа қабілеттілігі) тек іс-әрекет үстінде көрінеді. «Ыстық орындық-1» әдістемесі бойынша кері байланыс өткізгенде студент Н. бірінші шақырылды, ол қойған сұрақтардың себеп-салдарлық байланысы бар, ойлануды қажет ететін сұрақтар болды және сұрақтарға жауап қайтаруда да талдау, қорыту, жүйелеу байқалады. Студент Г. студент Н. қарағанда сұрақтар қоюы және жауаптар қайтарып қатысуы, пән бойынша меңгерілген білім аясында болды, бірақ студенттің танымдық белсенділігі бар. Бұл жұмыс барысында студенттер Ә., Ж. сұрақтар құрастыруда қиналды. Келесі сабақта постерлік баяндама даярлауға берілген тапсырманы топқа бөліп бердік, бірақ әр топтың нақты бір бағыты болды. Сол бағыт бойынша олар баяндамаларын әзірлеп іледі, тапсырма мақсаты, берілген бағыт мазмұны жағынан ашылуы керек (түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау). Бұл тапсырманы орындау студенттерден білімнің кеңдігін, жеделдігін, икемділігін, жинақылығын және саналылығын талап етеді және ойлау дағдыларын қолдана білу іскерлігі қажет болады. Сонымен қатар оқу материалын есте сақтау мен қайта жаңғырту жылдамдығы, жүйелілігі мен нақтылығы маңызды. Бұл тапсырма әр студенттің қабілеті мен мүмкіндіктерін анық байқауға қолайлы. Студенттердің тапсырманы орындау сәтін бақылаудан бақағанымыз, студент Н., А. тапсырманы қиындықсыз орындады, бірден түсініп іске кірісті, ал студент Г. біраз ойланып, сосын барып орындай бастады, студент Ж. орындаған баяндаманы оқыған топтағылар, біраз сын айтты, мәселен: теорияға баса мән беріп, дәлел келтірмеген, студент Ә. баяндамасында да дегеніміз, түрлері тәрізді деген сияқты оқулықтағы тақырып бойынша берілген материалдар баяндалған.

Осы талдаулардан шығатын қорытынды бұл алдағы уақытта тапсырма құрастырғанда әлі де болса әр студенттің қабілетін, дара ерекшелігін мұқият ескеру қажет дегенді және кейбір студенттердің білім қажеттілігін сезінуіне, басты мәселені бөліп ала білуіне, білімді әр түрлі жағдаяттарда қолдана білу іскерліктері мен дағдысының қалыптасу сапасына жіті көңіл бөлу дегенді білдіреді.

Қорытынды

Біз бұл мақалада жоғары білім берудегі қосымша кіәсіби білім берудің мәні туралы ой қозғадық. Кәсіби білім дегеніміздің өзі белгілі бір жүйедегі мамандығы бойынша алынған білім, білік, және дағдаларының жиынтығы. Бұл күнделікті педагогикалық процесте назарда ұсталады. Ең бастысы ұйымдастырылып өткізілетін жұмыс түрлерінің бір тұтас болуы, ол жоғары оқу орнында оқыту және тәрбиелеу әдістерін, тәсілдерін, түрлерін, құралдарын жүйелі және кешенді қолдануды білдіреді.

Айтпағымыз, студенттерде өмірлік қажетті жеке қасиеттерді тәрбиелеудің қажеттігі, нақтырақ айтсақ оларда бағыттылық, қабілеттілік, саналылық, тәртіптілік, адамдармен жұмыс істеу іскерлігі, өзін-өзі сынау, өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі дамыту және т.б. жеке бас ерекшеліктері мен қасиеттерін қалыптастыру мақстатымен олардың психикасы мен іс-әрекетіне әсер етуді көрсетеді.

Сабақтарға жасалған талдаулар оқытушы мен студенттің біріккен іс-әрекеті, оның барысындағы студенттің іс-әрекеттің субъектісі ретінде дамуы, оның тұлғалық сапа-қасиеті мен өзіне берілген міндеттерді дербес орындауға деген құлшынысы мен қабілеттілігінің болуы басты жайттар екендігін нақтылады.

Сабақта қолданған әдіс-тәсілдер бізге таныс болғанымен, оларды жаңа қырларынан білуге болады және әр оқытушы өзінің оқыту әдістемесіне ой жүгіртіп зерделесе артық болмас. Дегенмен, әр нәрсенің «+» және «–» болады, мұны заңдылық деп қабылдағанымыз дұрыс болар. Бұл бойынша мақсатты бағытта жұмыс жүргізіп, оның соңғы нәтижесін көру керек (бақылау, талқылау). Әрине, бұл процесс дәстүрлі мен жаңаны үйлестіре отырып жүзеге асырылғаны жөн.

Байқап қарасаңыз, студенттердің кәсіби даму процесі көп қырлы, ал оған талдау жасау бірқатар жайттарға назар салудың қажеттігін білдіреді. Біз осы мақалада аталмыш мәселенің бірқатар жауаптарын бере алдық деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Студентке арналған нұсқаулық.– «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ педагогикалық шеберлік орталығы.– Бірінші басылым, 2015. – 185 бет.

2. Қоянбаев Б.Ж. Педагогика. – Алматы, 1996. – 237 бет.

3. Педагогика: Оқулық/ Абай атындағы Ұлттық Педагогикалық Университетінің педагогика кафедрасының авторлар ұжымы. – Алматы: Print-S, 2005. – 430б.

4. Пірәлиев С., Керімов Л. Таным және студент.– Алматы: Санат, 2007.

5. Грабовский А.И. К вопросу о классификации видов детской одаренности //Педагогика, 2003,№8.– С.13 – 18.

6. Психология одаренности детей и подростков/ Под ред. Н.С. Лейтеса. – М.: Издательский центр «Академия», 1996. – 416 с.

ЖАҚСЫЛЫҚОВА АИДА САБИТОВНА
магистрант
e-mail: Zhaksylykovabm@inbox.ru

ЖАКИПБЕКОВА САУЛЕ СОТИЯЛДИНОВНА
философия докторы (PhD)
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорған қаласы

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІНІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін: *Мақалада мұғалімнің шығармашылық құзыреттілігін көтерудің қажеттілігі мен маңыздылығы баяндалған. Болашақ педагогті әзірлеуде педагогикалық іс– тәжірибе мазмұны қарастырылады. Шығармашыл, білімді, білікті педагог жұмысты жоғары деңгейде орындап қана қоймай, оның нәтижелі болуына ықпал етеді. Сондықтан мұғалімдердің шығармашылығын арттыру көкейкесті мәселелердің бірі болып табылады.*

Кілттік сөздер*: шығармашылық, педагог, кәсібилік,шебер, тұлғалық даму.*

Аннотация: *В статье изложена необходимость и важность повышения творческой компетентности учителя. В разработке будущего педагога рассматривается содержание педагогической практики. Творческий, образованный, квалифицированный педагог не только выполняет работу на высоком уровне, но и способствует ее результативности. Поэтому развитие творчества учителей является одной из актуальных проблем.*

Ключевые слова*: творческое, педагогический ,профессиональное, умелый, личное развитие.*

Annotation: *The article outlines the need and importance of increasing the creative competence of a teacher. The content of pedagogical practice is considered in the development of a future teacher. A creative, educated, qualified teacher not only performs work at a high level, but also contributes to its effectiveness. Therefore, the development of teachers' creativity is one of the urgent problems.*

Key words*: creative, pedagogical, professional, skillful, personal development.*

Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Шығармашыл мұғалім – рухани дамыған әрі әлеуметтік тұрғыдан есейген, педагогикалық құралдардың барлық түрлерін шебер меңгерген білікті маман, өзін-өзі әрдайым жетілдіруге ұмтылатын шығармашыл тұлға. Ол жоғары білімді шығармашыл тұлғаны қалыптастырып, дамыту үшін жауапты, с*ондықтан ұстазға жүктелетін міндет ауыр»* деген болатын. Бүгінгі таңда мұғалімінен тек өз пәнінің терең білгірі болу емес, тарихи танымдық, педагогикалық-психологиялық сауаттылық, саяси экономикалық білімділік және ақпараттық сауаттылық талап етілуде. Ол заман талабына сай білім беруде жаңалыққа жаны құмар шығармашылықпен жұмыс істейтін, оқу мен тәрбие ісіне еніп оқытудың жаңа технологиясын шебер меңгерген жан болғанда ғана білігі мен білімі жоғары жетекші тұлға ретінде ұлағатты саналады *[ҚР Президентінің жолдауы, «Қазақстан-2050»]*.

Шығармашылық – қоғамның көпқырлы қажеттілігін қанағаттандыратын, жаңа сападағы материалдық және рухани құндылықтарды жасайтын адам әрекет процесі. Оқыту процесіне қатысты шығармашылықты, қоғамдық субъект ретіндегі адамды жеке тұлға ретінде қалыптастыруда қоғамдық маңызға ие болатын – баланың өзі үшін сапалы жаңа құндылықтарды жасап шығаруға бағытталған әрекет түрі ретінде қарастыру қажет [Энциклопедиялық сөздік, 346 б].

Педагогикалық шығармашылық – оқу тәрбие үрдісінің үнемі өзгеріп тұратын жағдайында, балалармен қарым-қатынаста мұғалімнің оңтайлы және ұтымды педагогикалық шешімдер тауып, жүзеге асыруы. Педагогикалық шеберлік педагогтің терең әрі жан-жақты білімділігін, теориялық және әдіс-темелік қағидаларды педагогикалық іс-әрекетке ұштастыру шеберлігін, мол тәжірбесін жаңа жағдайда қолдана білетіндігін және педагогикалық кемел шеберлігін көрсетеді [терминологиялық сөздік. 87 б]

1. Ұрпақ болашағы, халқымыздың келешегі қазіргі ұстаздардың қолында. Тәуелсіз ел атанып, төбемізге ту тігіп, тіліміздің мәртебесі артып, әлемге атымызды танытып жатқан кезеңде ұлттың, елдің болашағы-жас ұрпақ тәрбиесіне де мықты көңіл бөлінуде. Осы егеменді, тәуелсіз Қазақстанда өркениетке бастар жолдың бастауы мектеп десек, мектептің басты тұлғасы, жүрегі – мұғалім. Жаһандану заманында ұлттық бәсекеге қабілетті болудың көрсеткіші – білім деңгейімен өлшенеді. Сондықтан,

әлемдік білім кеңістігіне кірігіп, білім беру жүйесін халықаралық биікке көтеру кезек күттірмейтін өзекті мәселе. Бұл мәселені шешудің кілті – ұстаздардың қолында [http://saryagash-bilim.kz].

«Адамның адамшылығы – ақылы, ғылымы, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады» – деп Абай Құнанбаев айтқандай, бүгінгі білім беру жүйесінің мақсаты – бәсекеге қабілетті маман дайындау. Білімді құрметтеген, ұстазын қадір тұтқан тарихта ақыл – парасатымен ерекшеленетін тұлғалардың көбі ұстазына ерекше құрметпен қарап, әрдайым еске алғаны белгілі. Айта кететін болсақ, Абылай хан – Төле биді, Шәкәрім – Абайды, Бердақ – Күнқожаны, Жамбыл – Сүйінбайды ұстаз әрі ақылшы көрген. Себебі, шәкірт білім, тәрбие, өнер, кәсіп, әдепті үйреткен адамының алдында өзін өмір бойы қарыздармын деп ардақтап, сыйлап өтеді. Серке Қожамқұлов өзінің ұстазы туралы сөзінде « Ұстаз деген ұлағатты атауды естігенде, күні бүгінге дейін өзімді шәкірттей сезінемін» деген. Әбділда Тәжібаев «Мектепті сыйлағандықтан, мамандығын жан-тәнімен сүйгендіктен мұғалім ең алдымен өзінің интелектісін көтеруі керек, дүниеге деген көзқарастарын биіктетуі керек» – деген болатын. Жоғарыда атап көрсетілгендей маман болу үшін: қажетті білім, білік, тәрбие беру, тыңбай еңбек етіп, үнемі білімін шыңдап, білім берудің тиімді жолдарын оқушыларына ұсынып, шығармашылық жұмыстармен әрдайым айналысатын мұғалім ғана әрбір оқушының жүрегінде мәңгі сақталып қалатыны сөзсіз.

Мұғалім өз кәсібінің шекарасынан шыға алуы, сол арқылы өз тәжірибесін, еңбегін өзгерте алуы жатқызылады. Шығармашыл мұғалім үшін біреудің тәжірибесін қайталағаннан гөрі өз жаңалықтарын, білгендері мен түйгендерін басқаларға ұсына алуының, шығармашылық бағытының болуының мәні зор. Кәсібиліктің бірден келе салмайтындығы белгілі, оны әр мұғалім ерте ме, кеш пе меңгеруі тиіс.

Шығармашыл мұғалім – әр сабағына жете дайындалып, өз уақытын жұмсап балалардың болашағы үшін аянбай жұмыс істегенде, еңбегінің зая кетпейтінің жақсы түсінеді. Сол себептен оқушыларымен өзін керек жағдайда бала сияқты ұстап олармен сырласып, табиғат аясына саяхатқа шығарып, мерекелік іс– шараларды ұйымдастырып, әр сабақтын ерекше, тиімді өтуін қадағалайтын маман.

Педагогикалық шығармашылық – кәсіби-тұлғалық мотивация жағдайында пайда болады. Осы идеяның негізінде әр мұғалімге қажет жеке шығармашылық тұжырымдама жасалады. Мұндай тұжырымдама болмаса, мұғалімдердің өзіндік педагогикалық көзқарастары болмайды, тек болжам пікірлері болады.

Педагогикалық іс-әрекеттің шығармашылық стилін игерген мұғалім, өзінің таңдаған мамандығы бойынша алға қойылған міндеттерді әрі қарай анықтауға, оларды шешуге жауапкершілікпен қарауға, стандарттар жасай білуге, кәсіби мінез-құлықтың белгіленген үлгілерінің шеңберінен шығуға дайын екендігін түсінетін белсенді субъектісіне айналады. Мұнда маман өзінің жұмысында пайда болатын белгілі бір жағдайларға тәуелсіз әрекет ете алатын, осы жағдайларды жасайтын, өзінің кәсіби қызметінің стратегиясы мен тактикасын жасап, жүзеге асыра алатын белсенділік деңгейіне жетеді. Студенттен шығармашыл ұстазды тәрбиелеу шығармашыл оқытушының болуымен байланысты. Шығармашыл мұғалімнің қалыптасуы ісінде университеттің ғылыми жұмыстары ерекше маңызға ие, олар тек мұғалімнің шығармашылық тұлғасын оқытуға ғана емес, сонымен қатар жоғары оқу орны оқытушы ұстаздардың сапалы өсуін қадағалайды. Университет қабырғаларында кафедралық және факультетаралық ғылыми семинарлар, халықаралық конференциялар өткізеді.

Шығармашылыққа байланысты педагогикалық технологиялар студенттердің өзін-өзі дамытуға, жеке қасиеттерін ашуға мол мүмкіндік береді. ЖОО-дағы мұғалімдердің сабақ беру шеберліктері соншалықты ерекше және көп қырлы, сол себептен университет оқытушыларының шығармашылық қасиеттерін зерттей отырып, студент өзінің мұғалім ретіндегі өзіндік көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік алады, бұл көбінесе практика кезеңінде және оқу аяқталғаннан кейін байқалады.

Педагогтың шығармашылық тұлғасын дамыту процесін келесі әлеуметтік, психологиялық және педагогикалық шарттардың жиынтығын орындау арқылы қамтамасыз етуге болады:

– болашақ мұғалімнің объективтен субъективтік позицияға ауысуын қамтамасыз ететін мұғалімнің шығармашылық тұлғасының дамуы мен өзіндік дамуы;

– болашақ кәсіптік қызметтің субъектісі ретіндегі тұлғаның қазіргі және жеке ерекшеліктеріне педагогикалық мамандық бойынша адамға қойылатын талаптар деңгейіндегі мұғалімнің жеке басын қалыптастыру процесінің бағыттылығының бірлігі;

– адамның педагогикалық қызметіне кәсіби жарамдылығын және субъективті даму мүмкіндігін анықтайтын адамның шығармашылық әлеуетінің болуы;

– болашақ мұғалімнің тұлғасын қалыптастыру және оның шығармашылық тұлғасын дамыту процесіне кәсіби-педагогикалық жарамдылықтың ғылыми-практикалық диагностикасын органикалық және қажетті түрде қосу;

– мұғалімнің жеке басының дамуы мен өзін-өзі дамыту үшін жеке және практикалық бағытталған педагогикалық технологияларды көздейтін мұғалімді даярлаудың гуманистік парадигмасын жүзеге асыру.

Тарихи-педагогикалық талдау көрсеткендей даралық категориясы оның мәнінің әртүрлі көріністерінде және терминологиялық құрылымға қарамастан ежелгі дәуірде, сипатталған және дамыған кезде де дами бастаған.

Қазіргі кезеңдегі орта білім беру жүйесінің негізгі мақсаты білім мен білік сомасын беру емес, оқушылардың шығармашылық дамуы, олардың өмір бойы өзін-өзі белсендіруге қабілеттілігі болып табылады. Мектеп өзін-өзі басқаруға қабілетті тұлғаның психикалық жағдайын, мінез-құлқын, қызметін және қарым-қатынасын қалыптастыруға жағдай жасауы тиіс. Мұны тек жеке тұлғаға бағытталған білім беру жүйесінде ғана жасауға болады. Осылайша, мектепке осындай білімді іске асыруға арналған мұғалім қажет. Университет қабырғасында білім алып жүрген болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің шығармашыл болу керектігін жаңартылған білім беру бағдарламасы да талап етіп отырғаны бәрімізге мәлім.

Бастауыш сынып пәндеріне арналған оқу бағдарламаларындағы оқу мақсаттары оқушылардан шынайы проблемаларды анықтап зерттей білуді талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ–ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) қолдана білу [https://kopilkaurokov.ru].

Баланың еркін шығармашылықпен ойлауына, оның барлық қабілеттерін дамытуға, өз күшіне деген сенімнің болуына жағдай жасайды. Кіші жастағы баланың оқуға, оқу арқылы қабілеттерінің дамуына көп мүмкіндіктер бар.

1. Оқушылардың интеллектуалдық, рухани, табиғи нышандарын дамытуға өзінің қызығушылықтарымен бейімділіктерін іске қосуға жағдай жасайды.

2. Жеке адамдық сенімдерін қалыптастырады.

3. Ұжымдық және жеке іс-әрекеттертәсілдеріне үйретеді.

Әрдайым сұрақ қою арқылы жұмыс жасау білімді меңгерту барысында оқушы деңгейін шығармашылық сатыға көтереді. Мысал келтіретін болсақ, жаңа сабақты өтпес бұрын тақырыбын проблемалық ой тудыра отырып хабарлау қажет, сонда оқушы жаңа сабаққа ерте еніп, ұмтылып жауап іздейді, талпынады, қызығушылығы артады. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін арттыру үшін қосымша әдебиеттерді, ертегілер мен жұмбақтарды, жаңылтпашларды, мақал-мәтелдерді де бала шығармашылығы дамитындай етіп пайдаланып отырған жөн.

Оқушылардың шығармашылық қабілетін арттырып, ынталандыру үшін сабақты мынадай жолдармен өткізу тиімді болмақ:

1. Сабақты түрлендіріп өткізу;

2. Сабақта кең көлемде көрнекі құралдарды пайдалану;

3. Сабақ кезінде оқушылар өздері жасаған суреттер, кестелер мен сызбаларды пайдалану;

4. Интерактивті тақтамен слайдтарды қарау;

5. Сабаққа қатысты бейнетаспаларды, фильмдерді көрсету.

Шығармашылық тапсырмаларды барлық сабаққа еркін кіргізуге болады. Математика сабағын алатын болсақ «Ақсүйек» ойыны белгісіз санды табуға арналған ойын. Ойынға толық сынып қатысады. Кестедегі белгісіз сандардың орнына «ақсүйек» тығылып жатыр. Кім дұрыс шығарса, сол табады. Кім ақсүйекті көп тапса, сол

ұтады дегендей, өтіп жатқан тақырыпқа байланысты ойын құрастырып сабаққа қосса болады. Осы ойын түрлерінің арқасында балалардың білімі тереңдей түседі, жаңа өткен тақырып тез есте сақтайды. Ойын – адамның өміртанымының алғашқы қадамы деп білеміз. Оның басты ерекшелігі баланың ойлау қабілетін жетілдіру болып табылады. Оқушылар ойында әр нәрсеге мұқият зейін қояды, алға қойылған мақсатты тез және оңай орындай алады. Қазақ тілі сабағында қолданылатын шығармашылық тапсырма. «Шығармашылық үзіліс» Берілген тірек сөздер мен жоспарды пайдаланып, «Мәңгілік ел қақпасы» тақырыбына әңгіме құрастыр.

Тірек сөздер: «Мәңгілік ел» тәуелсіздік қақпасы, монумент, сәулет, «Отан ана», «Әйел ана», «Ақсақал» ескерткіштері, тұрақтылық, «Тайқазан» , қонақжайлық.

Жоспар:

1. Қақпаның жалпы көрінісі
2. Қақпадағы мүсіндер
3. Қақпаның маңызы [Қазақ тілі оқулығы 4 – сынып. 74 б].

Осы тапсырманы орындау арқылы оқушылар берілген жоспарға сай өз ойларын қағазға түсіреді. Оқушыларға шығарма жазғызу сөздік қорын қаншалықты екенің айқындаса, диктант жазғызу арқылы есте сақтау қабілетін дамытады.

Шығармашылық қабілетін арттыруда оқушы мынадай нәтижеге жетеді:

1. Өздігінен ғылыми ізденістер мен зерттеулер жасайды
2. Бүгінгі әлеуметтік сұранысқа сай
3. Белсенді әрекетке түсе біледі
4. Тез шешім қабылдайды
5. Өзін-өзі бағалай алатын, жаңалықтарға қызығушылығы басым. Осылардың нәтижесінде дарынды, қабілетті жеке тұлға қалыптасады.

Қорыта келгенде, мұғалім тарапынан бұл бағдарламаның жаңашылдығымен бірге әр ұстаздың бойында шығармашылыққа толы, заманауи технологияны саналы түрде оқып – білуде, көп жаңалықты үзбей кәсіби шеберлікте жиі пайдаланамын. Білімнің шексіз жаңалықтарын орынды, тиімді іске асыру жолдарын тиянақты орындауға болады. Біз бүгінгі міндеттерді жүзеге асыру арқылы Қазақстанның дамуына өз үлесімізді қосатын боламыз. Шәкірттің білімді болуы – ұстаз қолында». XXI ғасыр – білімділер ғасыры. Ендеше бізге ой өрісі жоғары дамыған, зерделі, жан-жақты, парасатты ұрпақ керек екенін бір сәтте естен шығармағанымыз жөн.

ПАЙДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы

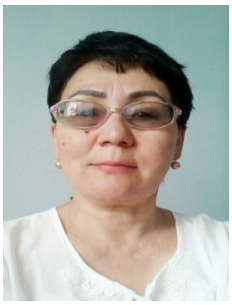
2. Білім және ғылым «Энциклопедиялық сөздік» 346 б.

3. Қазақша түсіндірме терминологиялық сөздік «Педагогика « 87 б.

4. http://saryagash-bilim.kz/index.php/zha-aly-tar/7-rpa-bolasha-y-stazdar-olynda 5.https://kopilkaurokov.ru/na-chalniyek-lassi/prochee/baiandama_zhan_artylg_an_bilim_nieghizindie_ok_ushylardy_shyg_armashylyk_k_a_bau

6. Қазақ тілі оқулығы 4 – сынып, 1 – бөлім, 74 б.

УДК: 17.022.1 Ж.83

ЖУБАТЫРОВА БОТАГОЗ ТАНЖАРБАЕВНА
«Дефектология» мамандығының докторанты
Абай атындағы ҚазҰПУ

БИЛИНГВИЗМ ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ ДЕФЕКТОЛОГТАРДЫҢ ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМЫТУ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕ РЕТІНДЕ

Түйін. *Мақалада болашақ дефектологтардың тілдік құзыреттілігін дамыту мәселесі қарастырылған. Қазақстандық және шетелдік ғалымдардың зерттеу мәселесі аясында ғылыми еңбектері зерделеніп, талданды. Мақалада зерттеу тақырыбы бойынша автордың ұстанымдары, ойлары берідген.*

Түйінді сөздер: *құзырет, құзыреттілік, билингвизм, критери», көрсеткіштер, деңгейлер, педагогикалық жағдайлар.*

Резюме. *В статье рассматривается проблема развития языковой компетентности будущих дефектологов. Были изучены и проанализированы научные труды казахстанских и зарубежных ученых по изучаемой проблеме. В статье представлена авторская позиция исследуемого вопроса.*

Ключевые слова:*компетенция, компетентность, билингвизм, критерий, показатели, уровни, педагогические условия.*

Summary. *The article deals with the problem of developing the language competence of future speech special education teacher. Scientific works of Kazakh and foreign scientists on the studied problem were studied and analyzed. The article presents the author'sposition on the issue under study.*

Keywords: *competence, competence, bilingualism, criteria, indicators, levels, pedagogical conditions.*

Кіріспе

Қазіргі қазақстандық кәсіби білім беру саласы еңбек нарығында бәсекеге қабілетті, үнемі кәсіби өзін-өзі жетілдіруге қабілетті маман дайындауға бағытталған. Кәсіби қажетті құзыреттіліктер мен оларды дамыту жолдарын анықтауға көптеген қазақстандық және шетелдік ғалымдар үшін ғылыми зерттеу тақырыбы, талқылау және әдістемелік пікірталастар тақырыбына айналды.

Жоғары кәсіби білім беру саласындағы жаңғырту үдерістері аясында «құзырет» және «құзыреттілік» негізгі ұғымдарға айналды. Бәсекеге қабілетті маманға әлеуметтік тапсырыс өзгерді, ол білімді, іскерлікті және дағдыларды игерген ғана емес, оларды қолдануға дайын болуға, дербес шешім қабылдауға, жоспарланған нәтижеге жетуге қабілетті болуы тиіс.

Білімді, іскерлікті және дағдыларды қолдануға дайын, дербес шешім қабылдауға, жоспарланған нәтижеге жетуге қабілетті – бәсекеге қабілетті маман дайындау әлеуметтік тапсырысқа айналды.

Қазақстан білім алушылары екі (қазақ және орыс) тілде білім алатын көпұлтты ел болып табылады. Билингвалды білім берудің міндеті – әр түрлі сөйлеу жағдаяттарында еркін байланысқа түсе алатын билингвалды тұлғаны қалыптастыру.

Ғылыми зерттеулерді талдау барысында екі тілді білу және оны жетік меңгеру қазіргі еңбек нарығы жағдайында Қазақстан Республикасының мамандарына қойылатын маңызды талап және болашақ дефектологтардың кәсіби құзыреттілігінің құрамдас бөлігі болып табылатынын дәлелдейді.

Сапалы кәсіби білім беру өзгерістерінің негізі болашақ мамандардың құзыреттілігін дамытудағы теориялық ережелер мен әдістемелік тәжірибені одан әрі жинақтаудың маңыздылығымен зерттеудің өзектілігі анықталады.

Болашақ мамандардың оқу үрдісінде арнайы білімдерін, іскерліктерін және дағдыларын меңгеру ғана емес, сонымен қатар билингвизм жағдайында тілдік құзыреттілігін дамыту кәсіби маңызды болып табылады.

Кәсіби маңызды құзыреттіліктерді дамыту бойынша көптеген көзқарастардың болуына қарамастан, болашақ дефектологтардың университетте жан-жақты білім алу аясында тілдік құзыреттілігін дамыту мәселесі неғұрлым толық зерттеуді қажет етеді.

Негізгі бөлім

Болашақ дефектологтарды дайындау сапасын арттыру үшін олардың мамандық туралы түсінігін дамытумен байланысты міндеттерді шешу педагогикалық ғылымның маңызды мәселесі болып отыр. Ш.Т. Таубаева: Педагогикалық білім беру жүйесін қайта құруда тұжырымдамалық тұғырды пайдалана отырып, тәлімгерлік, білімділік, құралдық-технологиялық, әдіснамалық-инновациялық парадигмалар төңірегінде қарастыруды ұсынады [Таубаева Ш.Т., 2017, 6-11б.].

Қазақстанның тарихи даму кезеңдері әлеуметтік-экономикалық жағдайымен, ерекше қажеттіліктері бар балаларға қатысты мемлекеттің саясатымен, білім беру саласындағы заңнамалармен, психологияның, педагогика мен медицинаның тоғысындағы интеграцияланған білім саласы аясында арнайы (түзету) ғылымының даму деңгейімен байланысты.

Қазақстандық арнайы білім беруде заманның жаңа талаптарына сай болашақ дефектологтардың білімін жан-жақты толықтыруда және олардың кәсіби маман, жеке тұлға ретінде дамуына септігін тигізетін ғылыми зерттеулер айтарлықтай. Ж.И.Намазбаева, Қ.Қ.Өмірбекова, Р.А.Сулейменова еңбектерінен бастау алған қазақстандық А.Н. Аутаева [Аутаева А.Н., 2018, 8-12б.], Л.К. Макина [Макина Л.К., 2018, 40-50б.], А.К. Ерсарина [Ерсарина А.К., 2018, 2-8б.], Н.Б. Жиенбаева[Жиенбаева Н.Б., 2018, 2-5б.], А.Т. Баймуратова [Баймуратова А.Т., 2018, 99-107б.], И.А. Денисова[Денисова И.А., 2018, 70-75б.] және т.б. ғалымдардың еңбектерін екі тілде оқи отырып,болашақ мамандар нарық әлемінде өз орындарын таба алады.

Бірнеше тілді меңгеру тек оқу орындарында ғана емес, сонымен қатар күнделікті өмірде де жүзеге асырылуы маңызды. Қазақстандық және шетелдік зерттеушілір Г.Ю. Аманбаева, Зартер Гайдемари, С.А. Шункеева өз еңбектерінде мемлекетіміздің тіл саясатына байланысты ойларын жазған [Аманбаева Г.Ю., 2018, 9-17б.].

Нарық әлемінің талаптарына төтеп бере алатын құзыретті маман дайындау көптеген еңбектерде зерделенген. Жалпы кәсіби құзыреттер мен құзыреттіліктерді дамыту бойынша одан әрі жүйелі нұсқауларды іздеу өзекті және қажет болып отыр. К.А. Абулханова-Славская, Н.А. Алекссв, Б.Г. Ананьев, Е.В. Бондаревская, В.В. Давыдов, В.В. Краевский, А.Н. Леонтьев, А.К. Маркова және т.б. еңбектерінде бұл тәсілдерді іске асыру ерекшеліктері ұсынылған.

Бұл ретте «құзырет», «құзыреттілік» ұғымдары, олардың құрылымдары, қалыптасу және даму шарттары туралы пікірталастар (В.И. Байденко, В.А. Болотов, Г.В. Горланов, А.Н. Дахин, Ю.Г. Татур, А.В. Хуторской, С.Е. Шишов және т.б.) жалғасуда. Бұл мәселенің маңыздылығы – құзырет пен құзыреттілік мәселелерін талқылау арнайы (түзету) білім беру мамандарын дайындау жөніндегі нормативтік құжаттармен тікелей байланысты.

«Тілдік құзырет», «тілдік құзыреттілік» ұғымдарын түсіндіруде түрлі көзқарастардың болуы, олардың мәні мен құрылымдарына қатысты келіспеушіліктердің болуын дәлелдейді (И.Л. Бим, М.Н. Вятютнев, Н.И. Гез, П. Дуайе, И.А. Зимняя, М. Кэналь, Е.И. Пассов, Дж. Равен, С. Савиньон, Д. Хаймз және т.б.).

А.В. Хуторскойдың пайымдауынша: «құзырет – білім алушыға білім беру дайындығына қойылатын талап, ал құзыреттілік – оның тұлғалық сапасы (мінездеме)» [Хуторской А.В., 2003, 58б.]. Біз өз зертеуімізде А.В. Хуторскойдың және П.Вейллдың: «...жоспарланған нақты нәтиженге қол жеткізу қабілеті» деген ұстанымдарымен көзқарастарымен келісе отырып, оларды негізге алатынымызды атап өткіміз келеді [Вейлл П., 2007, 327б.].

Білім беру саласы үшін «құзырет» және «құзыреттілік» терминдерін бөлу, оның мәнін анықтау ғана емес, сонымен қатар олардың өлшеу көрсеткіштері мен құралдарын әзірлеу және «Құзыреттілікке үйретуге бола ма?» деген сұраққа жауап беру маңызды болып отыр. Осы орайда өздерінің билингвалды білімдерін әр түрлі жағдайларда мәселелерді шешуге қабылетті, екі тілдің тілдік құралдарын сауатты қолдану дағдылары мен біліктерін іске асыруға дайын болашақ дефектологтардың тілдік құзыреттілігін дамыту қажеттілігі туындайды.

Жүргізілген зерттеулерді талдау барысында педагогикалық ғылымда қалыптасқан «құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдарының өзара байланысын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл өзара байланыс

олардың ішкі бағыныштылығын анықтау арқылы байқалуы мүмкін. Құзырет оқытудың мазмұндық компонентін құрайтын білім, дағды, іскерлік кешенін білдіреді. Құзыреттілік тұлғаның құзыреттілік негізінде әрекетті орындауға қабілеттілігімен анықталатын қабілеті ретінде түсініледі. Яғни, нақты құзыреттерді меңгеру, құзыреттілікке ие екенін дәлелдейді деп пайымдауға болады деп ойлаймыз.

Біздің зерттеуімізде, құзыреттілік – өз білімін, іскерлігін, құндылықтарын басшылыққа ала отырып, туындаған мәселелер мен міндеттерді шеше алатын, жоспарланған нәтижесіне жету үшін еңбектенуге дайын тұлғаның интегралдық қасиеті; құзырет –нақты іс-әрекет барысында қолданылатын білім, білік, дағды. Құзырет құзыреттіліктің негізі болады.

Ресей ғалымдары В.И. Байденко, И.Г. Галымина, Ю.Г. Татур және т.б. ойынша, жоғары білімді жас маман өзін тұлға және маман ретінде сипаттайтын құзыреттерге ие болуы қажет: жалпығылыми және жалпыкәсіби, экономикалық, ұйымдастырушылық-басқарушылық, әлеуметтіг-тұлғалық. Бұл құзыреттер оған нарық әлемінде орындарын табуға мүмкіндік береді [Татур Ю.Г., 2004, 20б.].

А.В. Хуторскойдың ойынша, құзырет білім алудың басты мақсатымен; тұлғаның өмірлік дағдыларға ие болуына септігін тигізетін жеке және әлеуметтік тәжірибесімен анықталады [Хуторской А.В., 2003, 63-64б.].

Зерттеуімізде болашақ дефектологтардың тілдік құзыреттілігін дамытуда А.В. Хуторскойдың жіктемесін және ҚР «Дефектология» мамандығына арналған типтік бағдарламасын (Алматы, 2016ж.), білім беру бағдарламаларын негізге алдық.

Салыстырмалы талдау негізі болашақ дефектологтардың тілдік құзыреттілігінің құрылымын әзірлеуге мүмкіндік берді. Болашақ педагог-дефектологтардың тілдік құзыреттілігін дамытуда келесідей құзыреттер қарастырылды:

1.Құндылық-мағыналық құзырет. Тұлғаның құндылықтық түсінігімен байланысты дүниетаным саласындағы құзыреті, оның қоршаған әлемді көру мен түсінуі, өмірде бағдарлануы, өзінің рөлі мен мақсатын ұғынуы, өз іс-әрекетінің мақсатты және мағыналық ұстанымдарын таңдай білуі, шешім қабылдауы. Құзырет білім алушының оқу немесе практикалық әрекет барысында өзін-өзі анықтау механизмін қамтамасыз етеді. Білім алушының жеке білім алу траекториясы және оның өмір сүру бағдарламасы оларға байланысты.

Оқытушының міндеті – студенттерге кәсіби өзін-өзі дамыту мотивациясына педагогикалық қолдау көрсету және қазақ-орыс тілдерін құндылық ретінде, тілдерге қызығушылығын арттыру, педагог-дефектолог ретінде өзіне жаңа рөлді ұғыну, екі тілді меңгерудің мақсатты ұстанымдары білім алу үрдісіндетұлға ретінде табысты алға жылжу үшін ғана емес, сонымен қатар болашақ кәсіби қызметте де қажеттігін түсінуге көмектесу.

2. Оқу-танымдық құзыретіөзіндік танымдық іс-әрекет шеңберінде логикалық, әдіснамалық, жалпы оқу іс-әрекетінің элементтерімен байланысты білім алушының құзырет жиынтығын білдіреді. Бұл құзырет оқу-танымдық іс-әрекетті, талдау мен рефлексияны жоспарлау, мақсатты болжауды ұйымдастыру, өзін-өзі бағалау білігі мен білімін қамтиды. Оқытушының міндеті – студенттің оқу-танымдық іс-әрекет шеңберінде мақсатты болжау, талдау, рефлексия, өзін-өзі бағалау технологияларын, мәселелерді шешудің эвристикалық әдістерін және тиісті педагогикалық жағдаяттарды меңгеруіне жағдай жасау болып табылады.

3. Коммуникатитік құзырет тілдік құралдарды, қоршаған ортамен қарым– қатынас тәсілдерін, топта әртүрлі әлеуметтік рөлдерді меңгеруді, ұжымда жұмыс жасау дағдыларын қамтиды. Оқытушының міндеті– білім алушы өзін таныстыру, хат жазу, сауалнаманы, іскерлік қағаздарды, өтініштерді толтыру, пікірталас жүргізе білу, әңгімелесушіні тыңдау және оны есті білу, сұрақ-жауап қабілеті, өз сөзіне жауапты болуды үйрету.

4.Ақпараттық құзырет білім алушының оқу пәндері мен білім салаларындағы ақпараттармен жұмыс істеу дағдыларын әртүрлі нысандар мен технологиялардың көмегімен (аудио-бейнежазба, электрондық пошта, БАҚ, интернет, факс, компьютер, теледидар және т.б.) қамтамасыз етеді. Білім алушы қажетті ақпаратты өз бетінше іздеуді, талдай білуді және іріктеп алуды, оны ұйымдастыруды, өзгертуді, сақтауды және басқа жерге жібере білуі қажет.

5. Тұлғалық өзін-өзі дамытуқұзыреті кәсіби және мансаптық өсу тәсілдерін меңгеруге бағытталған. Өз мүддесі мен мүмкіндіктері үшін әрекет ету тәсілдерін меңгерген білім алушының өзі даму объектісі болып табылады, бұл оның үздіксіз өзін-өзі тануында, қажетті жеке қасиеттерін дамытуда, психологиялық сауаттылықты, ойлау мәдениетін және мінез-құлықты қалыптастырумен сипатталады. Бұл құзырет

жеке тұлғаның өмір сүру негізімен байланысты қасиеттер кешенін, өзінің дамуы мен кәсіби жетілуіне өз бетінше еңбек ете білуді қамтиды. Оқытушының міндеті – болашақ дефектологтардың тұлғалық және кәсіби өзін-өзі жетілдіру үшін оқу-танымдық, ғылыми және шығармашылық тапсырмаларды орындаумен сипатталатын педагогикалық жағдай жасау.

Біздің ойымызша, билингвизм жағдайында болашақ дефектологтардың тілдік құзыреттілігінің құрылымы жоғарыда көрсетілген құзыреттердің жиынтығынан тұрады. Айта кетерлігі, әрбір құзырет түрлі сапалармен сипатталады.

Зерттеуде болашақ дефектологтардың билингвизм жағдайында тілдік құзыреттілігі тұлғаның кәсіби маңызды интегративті сапасы ретінде ұғынылады, ол екі тілдің тілдік жүйесі бойынша білімін, мотивациясын, құндалықтарын, іскерлікпен қабілеттер жиынтығын қамтиды. Яғни, билингвизм жағдайында болашақ дефектологтардың тілдік құзыреттілігі –тұлғаның кәсіби маңызды интегративті сапасы, екі тілдің тілдік жүйесін бірдей меңгерумен сипатталатын (ерекше қажеттілігі бар балалардың дамуын диагностикалау мен болжау жасауға үйретуде билингвалдық білімді қолдану), мотивациясының (жоғары деңгейлі кәсіби маман болуға, тұлғалық жетілуге ұмтылу), құндылықтарының (түзету педагогикалық іс-әрекетке құндылық ретінде қарау, ерекше қажеттілігі бар адамдарға эмпатиялық қатынасы), іскерліктерінің (коммуникацияға түсу үшін дұрыс тілдік құралдарды таңдау; электрондық ресурстармен және Интернет-көздрімен жұмыс жасау; өзіндік тілдік әрекеті мен сөйлеу тәртібіне рефлексия жасауҢ өз мүмкіндіктерін бағалау), қабілеттерінің (ерекше бала мен ата-аналарға консультациялық, әлеуметтік-педагогикалық көмек көрсету) жиынтығы.

Арнайы (түзету) білім беру түлектеріне ҚР-ның құзыретті маман дайындауға көшуіне байланысты жаңа талаптар қойылытыны туралы жоғарыда айтқанбыз. Кәсіби білім берудің базалық мақсаттарының бірі – еңбек нарығында құзыретті, бәсекеге қабілетті, тұрақты кәсіби өсуге, әлеуметтік және кәсіби ұтқырлыққа дайын, өзінің билингвалды кәсіби-бағдарлы білімімен еркін жұмыс істейтін білікті маманды даярлау болып табылады. Демек, кәсіби даярлаудың ажырамас компоненті болып табылатын тілдік құзыретті дамыту мәселесі туындайды. Тілдік құзыреттілік оның тілді меңгеру деңгейін және оқу үрдісінде нақты іс-әрекетті орындау барысында бар білімін қолдана білуімен анықталады.

Ғалымдардың (И.Л. Бим, М.Н. Вятютнев, Н.И. Гез, П. Дуайе, И.А. Зимняя, М. Кэналь, Е.И. Пассов, Г. Пифо, Д. Равен, С.Савиньон, В.В. Сафонова, М. Свейн, Д. Хаймз және т.б.) жұмыстарында тілдік құзыреттілік мәселесінің көптеген аспектілері қарастырылса да, билингвизм жағдайында тілдік құзыреттілікті дамыту мәселесі тиісті қарастырылмаған. Олардың арасында: «тілдік құзыреттілік» ұғымының анық анықтамасы, тілдік құзыреттіліктің құрамдас құрамы, билингвизм жағдайында даму ерекшеліктері, оның даму өлшемдері мен көрсеткіштерін анықтау мәселелері.

Билингвизм жағдайында болашақ дефектологтардың тілдік құзыреттілігін дамытуға бағытталған тілдік құзыреттілік ұғымының негізінде, авторлық мазмұнға ие педагогикалық модель дайындалды.

Билингвизм жағдайында болашақ дефектологтардың тілдік құзыреттілігінің педагогикалық моделі үш технологиялық компоненттер жиынтығына негізделген: мотивациялық-когнитивті, құралдық-әрекет және рефлексивті-бағалау.

Бұл компоненттер болашақ мамандардың тілдік құзыреттілікке ие болу қажеттілігін негіздеуді; оқыту үрдісін әдістемелік қамтамасыз етуді; жеке тұлғаның сапаларын бағытталған өзгерту процесін іске асыру шарттары мен механизмін анықтайды; қойылған мақсатқа жетуді, бағалауды қамтиды.

Мотивациялық-когнитивті компонент болашақ педагогтардың танымдық іс-әрекет құралы ретінде тілдік құзыреттілігіне ие болу қажеттілігін негіздеу болып табылады.

Құралды-әрекеттік екінші маңызды технологиялық компонент– оқытудың нақты мазмұнын әзірлеу, оқу және әдістемелік әзірлемелер, нұсқаулықтар кешенін дайындау, билингвизм жағдайында болашақ дефектологтардың тілдік құзыреттілігін дамыту үрдісін жүзеге асыру шарттары мен механизмін, екінші тілді оқытудың тиімді әдістері мен формаларын анықтау.

Педагогикалық модельдің құралдық-әрекеттік компонентінің негізгі элементі – студенттің белсенділігін қамтамасыз ететін педагогикалық жағдайлар кешені, студенттің нәтижелердің маңыздылығын ұғынуы. Жағдайлар ретінде:

- дефектологтардың білім алу үрдісін оқу-әдістемелік құралдармен қамтамасыз ету және оны жүзеге асыру;
- болашақ педагог-дефектологтарды жеке және кәсіби даму үшін билингвалды білімді, іскерлікті және қабілеттілікті меңгеруге және оны қолдануға мотивациялау;

• билингвизм жағдайында тілдік құзыреттілікті дамыту үрдісінің нәтижелілігін талдау және өзін-өзі бағалауға үйрету;

• оқытудың әдістері мен тәсілдерін таңдау білім алушылардың өзін-өзі ұйымдастыруына және оқу жағдаяттарына қатысуына байланысты.

Педагогикалық модельдің үшінші – рефлексивті-бағалау компонентінің негізгі ұғымы студенттің өзін-өзі бағалау мен талдау негізінде белгіленген өлшемдер мен көрсеткіштерге сәйкес тілдік құзыреттіліктің дамуы болып табылады.

Болашақ дефектологтардың тілдік құзыреттілігінің дамуы деп (құндылық-мағыналық, оқу-танымдық, коммуникативтік, ақпараттық, тұлғалық өзін-өзі жетілдіру) белгіленген құзыреттердің нақты бір өлшемдер, көрсеткіштер мен деңгейлербойынша оқу-танымдық және болашақ кәсіби әрекетін жүзеге асыру аясында екі тілді меңгеру және оны пайдалану деңгейіндегі оң динамикасының болуымен түсіндіріледі.

Болашақ арнайы білім беру педагогтарының тілдік құзыреттілігін дамыту деңгейін анықтайтын критерийлер ретінде:

– кәсіби өзін-өзі дамыту мотивациясы және қазақ-орыс тілдерін құндылық ретінде үйренуге қызығушылығы;

– билингвалды кәсіби қарым-қатынас дағдыларын дамыту;

– қазақ және орыс тілдері жүйесі туралы базалық білімдері.

Белгіленген құзыреттерге сәйкес келесідей көрсеткіштері бар.

Құндылықтық-мағыналық құзырет– болашақ мамандық үшін алған билингвалдық білімдерінің қажеттілігін түсіну; студенттің өзінің тілдік құзыреттілігін дамыту мен өзін-өзі дамыту қажеттілігі; қазақ, орыс тілдерін үйренудің маңыздылығын түсіну және Қазақстанда билингвалдық білім беру бағдарламасын жүзеге асыру аясында кәсіби қарым-қатынас құралы ретінде оларды пайдалану қажеттілігі;

оқу-танымдық құзыретке тән: тілдік нормаларды, кәсіби саланың категориялық-ұғымдық аппаратын және екі тілдің лексикалық материалдарын, тілдік материалдарын іздеу барысында өзін-өзі ұйымдастыра білу; диагностика үшін көптілді материалды дұрыс таңдау, қазақ және орыс тілдерінде түзете-дамыту бағдарламасын құра білу;

ақпараттық құзырет– ақпаратты оқу және түсіндіру тәсілдерін меңгерумен сипатталады; рефераттау; кәсіби ақпаратты таныстыру және қорытындылау; кәсіби ақпаратты өзге тілдегі мәтіннен алу; кітапханада (соның ішінде вертуалды кітапханада) және Интернет-көздерінде кәсіби маңызы бар тілдік материалдарды іздеу және зерделеу бойынша дербес іс-қимыл тәсілдерін меңгерумен сипатталады;

коммуникативтік құзырет үшін жазбаша және ауызша сөйлеу дағдыларын, көпшілік алдында сөйлеу тәсілдерін, аргументация, дискуссия және полемика жүргізу дағдыларын меңгеру тән; іскерліктер: басқа мәдениет иелерімен қарым-қатынас жасай білу; кәсіби-бағытталған материалды өңдеу, жүйелеу және жалпылау; оймен алдағы қарым-қатынас жағдайын алдын ала жоспарлау қабілеті; ауызша және жазбаша сөйлеуді қисынды, дәлелді және анық құра білу; анықтамалар беру, мысалдар мен дәлелдер келтіре білу;

тұлғалық өзін-өзі жетілдіру құзыреті үшінстуденттердің өзінің билингвалдық мүмкіндіктерін жүзеге асыруға ұмтылуы; тұлғалық өзін-өзі жетілдіруге ұмтылуы; студенттің мәдени-адамгершілік, интеллектуалды, кәсіби өзін-өзі дамыту және мансаптық өсу тәсілдерін саналы меңгеруі тән.

Жоғарыда айтылған мәлеметтерді талдай отырып, арнайы (түзету) білім беруде болашақ педагогтардың тілдік құзыреттілігін құрайтын құндылық-мағыналық, оқу-танымдық, коммуникативтік, ақпараттық және тұлғалық өзін-өзі жетілдіру құзыреттерінің даму деңгейін өлшемдер мен оларға сәйкес көрсеткіштер негізінде диагностикалауға мүмкіндік беретін үш деңгейін анықтадық: төмен, орташа, жоғары.

Билингвизм жағдайында студенттердің тілдік құзыреттілігін дамытудың авторлық педагогикалық моделі ашық және әмбибап болып табылады деп ойлаймыз. Жүйенің ашықтығы дефектолог-студенттердің әлеуетінде және де түзету, тұлғалық-дамытушылық оқу жағдайларын құру мүмкіндігінде көрініс алды және олар арқылы құзыреттіліктің төмен деңгейінен жоғары даму деңгейіне көшу қамтамасыз етіледі.

Модельдің әмбибаптығы – құзыреттердің даму өлшемдері, көрсеткіштері, деңгейлері (құндылық-мағыналық, оқу-танымдық, коммуникативтік, ақпараттық және тұлғалық өзін-өзі жетілдіру) бойынша дефектологтың еңбек нарығында бәсекеге қабілеттілігі туралы қорытынды жасауға болады.

Зерттеген еңбектерде тілдік құзырет туралы айтылады. Біздің пікірімізше, студенттердің билингвизм жағдайында екінші тілді меңгеруі және оны тәжірибеде қолдануы –тілдік құзыреттілік нәтижесі деп айтуға болады.

Қорытынды

Зерттеп отырған мәселе аясында ғылыми еңбектерді талдау келесідей қорытынды жасауға мүмкіндік береді:

1. Отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми көзқарастарын зерттеу және ҚР-дағы тілдік жағдайды талдау, қазақстандық жоғары кәсіби білім берудің мақсатының өзгеруіне байланысты бірқатар мәселелердің туындағанын көрсетеді. Ғалымдардың мәселені шешуі жас кадрларды дайындауда құзыреттілік тәсілді жүзеге асыруда көрінеді. Нақты әрекет түрлерінде білім, іскерлік, дағды, қабілет, іс-әрекет тәсілдерін меңгеру және пайдалану – жас кадрларды дайындауда құзыреттілік тәсілдің негізі.

2. Зерттеу соңғы онжылдықта арнайы (түзету) білім беру аясында қазақстандық нормативтік құжаттарда білім беру нәтижелерін бағалаудағы өзгерістерге байланысты «құзырет», «құзыреттілік», «кәсіби құзыреттілік», «тілдік құзыреттілік» ұғымдарының енгізілгенін көрсетеді. Қазіргі уақытта бұл ұғымдар мен олардың жіктелуіне байланысты бірыңғай пікір жоқ.

3. Кәсіби білім берудің негізгі мақсаты еңбек нарығында бәсекеге қабілетті, әлеуметтік және кәсіби ұтқырлыққа дайын, тиісті деңгейдегі және бейіндегі білікті қызметкерлерді даярлаумен сипатталады. Бұл жұмыста тілдік құзыреттілік кәсіби құзыреттіліктің ажырамас компоненттерінің бірі болып табылады. Бұл қоғамдық, мәдени, саяси, экономикалық салалардың интернационалдануына байланысты. Тілдік құзыреттілік тілді кәсіби меңгеру деңгейін және қажетті жағдайда бар білімін қолдана білу деңгейімен сипатталады.

4. Отандық және шетелдік зерттеулерді талдау барысында «тілдік құзырет», «тілдік құзыреттілік» ұғымдарын анықтауда айқындық жоқ екенін байқадық – бұл синонимдер немесе түрлі ұғымдар. Сондайақ тілдік құзыреттіліктің компоненттік құрамы, билингвизм жағдайында оның даму ерекшеліктері, даму критерийлері мен көрсеткіштері аясында бірыңғай көзқарастың жоқтығы.

5. Зерттеуде біз билингвизм жағдайында «тілдік құзыреттілік» ұғымының авторлық түсіндірмесін ұстанамыз. Тілдік құзыреттілік кәсіби міндеттерді шешу үшін қажетті екі тілдің тілдік жүйесін (қазақ және орыс) меңгерген, тұлғаның кәсіби маңызды интегративті сапасы ретінде негізделген.

6. Болашақ дефектологтардың тілдік құзыреттілігінің құрылымын әзірлеу мүмкін деп есептейміз (құндылық-мағыналық, оқу-танымдық, коммуникативтік, ақпараттық, тұлғаның өзін-өзі жетілдіру құзыреттері). Құзыреттілікті дамыту білім алушылардың дайындық деңгейін анықтайды.

7. Болашақ дефектологтардың тілдік құзыреттілігін дамытуға бағытталған педагогикалық моделін әзірлеу өзекті ғылыми мәселе болып табылады. Құрылған модельдің негізін технологиялық компоненттердің жиынтығы анықтайды: мотивациялық-когнитивті, құралдық-әрекет және рефлексивті-бағалау. Компоненттер мыналарды қамтиды: болашақ мамандардың тілдік құзыреттілікке ие болу қажеттілігін негіздеу; оқыту үрдісіне әдістемелік нұсқауларды әзірлеу; тұлғаның сапалық қасиеттерін бағытталған өзгерту әрекеттерін іске асыру шарттары мен механизмін анықтау; түпкі мақсатқа жетуді бағалау. Модельдің ашықтығы мен оның динамикасы жеке-дамытушы, оның ішінде түзетуші оқыту жағдайларын құру мүкіндіктерінен тұрады, олар арқылы студенттің тілдік құзыреттілікті дамытудың төменнен жоғары деңгейіне көшу қамтамасыз етіледі.

8. Болашақ дефектологтардың тілдік құзыреттілігін дамыту аясында педагогикалық жағдайлар кешені ұсынылды. Кешеннің құрамы: дефектолог-студенттердің білім алу үрдісін оқу-әдістемелік қамтамасыз етуді әзірлеу және іске асыру; тұлғалық және кәсіби дамуүшін билингвалды білімді, іскерлік пен қабілеттілікті игеру және пайдалануда болашақ дефектологтардың мотивациясына педагогикалық қолдау көрсету; билингвизм жағдайында тілдік құзыреттілікті дамыту үрдісінің нәтижелілігін талдау және бағалау; білім алушылардың өзін-өзі ұйымдастыруына және оқу жағдаяттарына қатысуына байланысты оқытудың әдістері мен тәсілдерін таңдау.

9. Болашақ дефектологтардың тілдік құзыреттілігін дамытудың моделін іске асырудың нәтижелілігін бағалау үшін «тілдік құзыреттіліктің дамуы»түсінігін анықтау қажет болады. Билингвизм жағдайында болашақ дефектологтардың тілдік құзыреттілігінің дамығандығы деп біз екі тілдің тілдік жүйесін меңгеру мен қолдану, мотивация, құндылықтар, іскерліктер, қабілеттер жиынтығы деңгейінде құзереттердің (құндылық-мағыналық, оқу-танымдық, коммуникативтік, ақпараттық және тұлғалық өзін-өзі жетілдіру) дамуындағы оң динамиканың болуы деп түсінеміз.

10. Болашақ дефектологтардың (құндылық-мағыналық, оқу-танымдық, коммуникативтік, ақпараттық және тұлғалық өзін-өзі жетілдіру) құзыреттернің дамуын анықтайтын критерийлерге мыналар ұсынылды: кәсіби өзін-өзі дамыту мотивациясы және қазақ-орыс тілдерін құндылық ретінде үйренуге қызығушылығы; билингвалды кәсіби қарым-қатынас дағдылары мен іскерліктерін дамыту;қазақ және орыс тілдері жүйесі бойынша базалық білімі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Таубаева Ш.Т. Білім беру мазмұнын құрастырудағы білім беру идеалының орны мен рөлі // Педагогика және психология. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ғылыми-әдістемелік журналы (Алматы), 2017. №3, 6-11б.

2. Аутаева А.Н., Исабек А.А. Кохлеарлы имплантталған балалардың сөйлеу тілін естіп қабылдауын дамытудың психологиялық-педагогикалық негіздері // Хабаршы «Арнайы педагогика» сериясы. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ғылыми журналы, 2018. № 3, 8-12б.

3. Макина Л.К., Рахым Ж. Мектеп жасына дейінгі дизартриясы бар балалардың интонациялық мәнерлігін зерттеу әдістемелері және нәтижелері // Хабаршы «Арнайы педагогика» сериясы. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ғылыми журналы, 2018. № 4, 40-50б.

4. Ерсарина А.К., Юлдабаева Д.Р., Шолпанкулова Г.М., Достай А.К. Кохлеарлық имплантациядан кейінгі ерте жастағы балалардың ата-аналарымен бірге топтық жұмыс жүргізу жағдайындағы психологиялық-педагогикалық оңалтылуы // Хабаршы «Арнайы педагогика» сериясы. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ғылыми журналы, 2018. №3, 2-8б.

5. Жиенбаева Н.Б., Қошжанова Г.А. Қазақстандағы инклюзивті білім беру жүйесіндегі болашақ педагог-дефектологтардыңимиджін қалыптастырудың педагогикалық негіздері // Хабаршы «Арнайы педагогика» сериясы. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ғылыми журналы, 2018.№ 4, 2-5б.

6. Баймуратова А.Т., Пашигорева И.В.Этапы и результаты апробации технологии включения родителей в процесс психолого-педагогического сопровождения детей с кохлеарным имплантом в детских садах // Хабаршы «Арнайы педагогика» сериясы. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ғылыми журналы, 2018.№3, 99-107б.

7. Денисова И.А., Зиминская М.В. Особенности чтения детей 8-9 лет с тяжелыми нарушениями речи // Хабаршы «Арнайы педагогика» сериясы. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ғылыми журналы, 2018. № 2, 70-75б.

8. Аманбаева Г.Ю., Зартер Гайдемари, Шункеева С.А. «Тілдік саясат», «тілдік жоспарлау», «тілдік идеология» түсініктердің өзара шарттылық мәселесі // Хабаршы «Филология ғылымдары» сериясы. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ғылыми журналы, 2018. № 1, 9-17б.

9. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы // Народное образование. – Москва. 2003. № 2, с.60.

10. Борытко Н.М. Компетентность – «Живое знание» в структууре профессиональной деятельности педагога / Н.М. Борытко // Компетенции вв образовании: опыт проектирования: сб. научн. тр. / под ред. А.В. Хуторского. – Москва: Научно-внедренческое предприятие «ИНЭК», 2007. 327 с.

11. Татур Ю.Г. Компетентность в структуре модели качества подготовки специалиста // Высшее образование сегодня. – Москва. 2003. № 2, С. 20

12. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы //Народное образование. – Москва. 2003. №2, с.63-64.

ӘОЖ 378.147:004.9

ИСАЕВА КҮЛМАРАШ РАМАТУЛЛАҚЫЗЫ
педагогика ғылымы кандидаты, профессор
Көлік және кәсіптік оқыту кафедрасы
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

ТОҚТЫБАЕВА ГҮЛЖАХАН САУЛЕБЕККЫЗЫ
педагогика ғылымы магистры, аға оқытушы
Дизайн және көркем өнер кафедрасы
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

ПЕДАГОГ МАМАНДАРДЫ ДАЯРЛАУДА ИНФОГРАФИКАНЫ КӨРНЕКІЛІК РЕТІНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗІ

Түйін. *Инфографика қазіргі заман талабына сай оқытушылардың өз пәндеріндегі ақпараттарды қысқа әрі нақты, студенттердің білім біліктілігін қалыптастырып, олардың кеңістіктік визуальдық қабілеттерін, визуальды коммуникация, визуальды ойлау қабілеттерін дамыту және инфографиканы жүйелі түрде қолдануы талданады*

Түйінді сөздер: *инфографика,кеңістіктік визуальдық қабілет, визуальды коммуникация, визуальды ойлау, ақпараттық графика, компьютерлік графика.*

Резюме. *В статье анализируется краткая и достоверная информация о применении инфографий в своих дисциплинах, формирование у студентов знаний, развитие их пространственных визуальных способностей, визуальных коммуникаций, визуального мышления при систематическом использовании инфографики.*

Ключевые слова:*инфографика, пространственные визуальные способности, визуальные коммуникации, визуальное мышление, информационная графика, компьютерная графика.*

Summary. *The article analyzes brief and reliable information about the use of infographics in their disciplines, the formation of students ' knowledge, the development of their spatial visual abilities, visual communications, visual thinking in the systematic use of infographics.*

Keywords*: infographics, spatial visual abilities, visual communication; visual thinking, information graphics, computer graphics.*

Педагог мамандарды даярлауда инфографиканы көрнекілік ретінде қолданудың педагогикалық негізін келесідей құруға болады:

– суреттегі сандар, бұл өте кең тараған категория, сандық көрсеткіштерде қолданылады;

– кеңейтілген тізім, статикалық деректер, уақыт сызығы, нақты деректер жиынтығы визуальды түрде берілуі мүмкін;

– үрдіс және перспектива, қиын үрдістерді визуализациялау үшін қызмет етеді немесе кейбір перспективаны елестету.Визуализациялауда бірнеше мысалдар бар, олардың көбісі өнер нысандарымен байланысты келесідей қолданылады;

– статистика және есептер, өте кең жанр, яғни берілгендер уақытпен бірге көрсетіледі.

– анықтамалық ақпараттар, негізгі мәтінге қосымша ретінде, берілгендерді көрнекі түрде иллюстрациялау. Айталық, динамика туралы көрсеткіштерді жалпылама немесе бір үрдісте, оның этаптарын көрсету;

– интерактивті сервистер: жобалар және өнімдер, инфографика және интерактивтілік барлық компьютерлік бағдарламалардың көптеген бөлшектерін және мамандандырылған жүйелерімен араласып байланысады;

– иллюстрация: бұл таза жанр емес, өз бетімен берілгендерді тұрғызу үшін, әдемі кескіндерді тәжірибеде қолдану. Олар өзінше мағынаға ие, бірақ олардың негізгі тапсырмасының негізгі құндылығы – орындау сапасы.

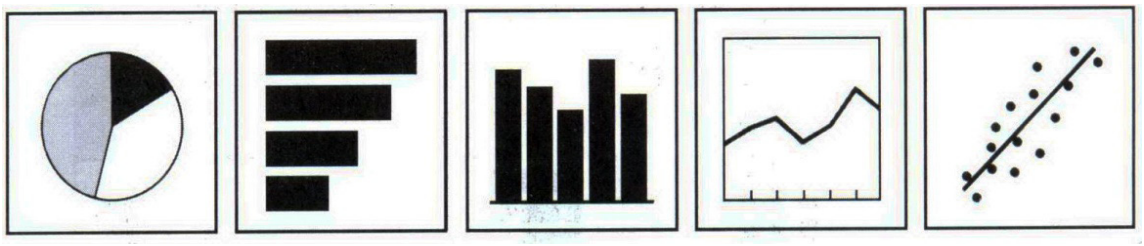
Сонымен инфографика барлық пәндерде қолданылады, бұдан шығар тұжырым, әрбір оқытушы өз пәнін оқу-тәрбие мазмұнының ыңғайына қарай іске асырып, оқытудың ерекшелігін ескереді.Студенттердің кеңістіктік визуальдық қабілеттері, визуальды ойлау қабілеттері, визуальды коммуникация

және инфографиканы жүйелі түрде қолдану келесі жағдайларда ұсынылады:

1. Белгілермен (әріптер, сандық көрсеткіштер, диаграмма, матрица, схема және т.б.);
2. Схемаға түсірілген нұсқалармен;
3. Символдық таңбалармен немесе абстрактылы ұғымдармен, тұспалдаулармен, астарлаулармен;
4. Жүйелермен;
5. Үлгілермен.

«Итак, мы убедились в том, что любая сформулированная вами идея всегда может быть выражена с помощью одного из пяти типов сравнения. При этом неудивительно, что каждому из этих типов сравнения соответствует один из пяти основных типов диаграмм: круговая, линейчатая, точечная диаграммы, гистограмма или график» [Желеязнь Д., 2004, 220 б].

Графикалық құрылғылардың әртүрлілігіне қарамастан коммуникацияда бірнеше түрлері (таблицалар, схемалар, графиктер, матрицалар және карталар), яғни берілгендердің иллюстрациялауда диаграммалардың бес түрі қолданылады, Джин Желеязнь статистикалық суреттер, графиктерді былай жіктейді, ол келесі 1 суретте көрсетілген[Желеязнь Д]:

Сурет 1. Диаграммалардың түрлері: шеңберлі, сызықтық, гистограмма, график, нүктелі

Шеңберлі диаграмма өте жиі қолданылады. Бұл көбінесе баяндама немесе презентацияларда қолдануға ыңғайлы.

Сызықтық диаграмма бұл универсальды диаграмма болып табылады.

Гистограмма біздің ойымызша өте қажетті диаграмма түрі, график болса ол «жұмыстың атшабары» сияқты, ал нүктелі диаграмма қазіргі таңда ескірген диаграмма түріне жатады.

Қолданыстағы қағидаларға сүйене келе біз Исаева К.Р., Тоқтыбаева Г.С. өз зерттеуімізде болашақ педагог мамандардың инфографикалық сауаттылығын былай түсіндіріп сипаттаймыз:

– кеңістіктік визуальдық қабілет – кинетикалық тұлғаларға арналған (яғни, қозғалыс арқылы, физикалық көшіру және орындау) және логикалық ойлау (үлгілер және жүйелер арқылы математикалық ойлау);

– визуальды ойлау қабілеті – «көрнекі үлгілермен манипуляциялау арқылы қорытындысында жаңа ойлар туындату, көбінесе абстрактылы ойлау арқылы мағыналы жүктемені көрнекті көрсету» адамның ойлау қызметінің ерекше түрі;

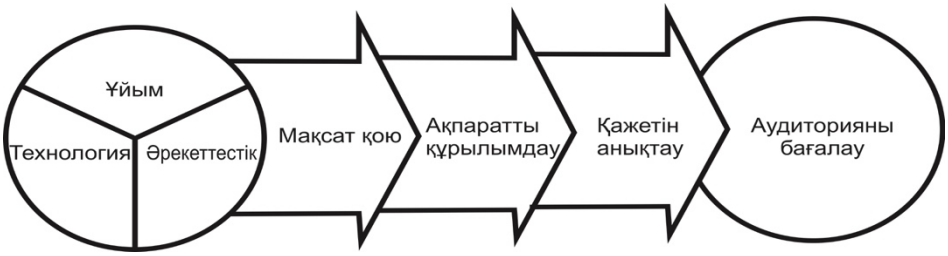
– ақпараттық графика – технологиялық үрдісте, тапсырманы, деректерге ашық әрі жеңіл талдау нобайын ұсыну, нысанның кеңістіктік уақытының арақатынасын, алгоритмін, құрылымын көрсету;

– визуальды коммуникация – ол жаңашыланған ұрпаққа, көбінесе өзінің классикалық кинофильмдер, музыка, әдебиетті яғни барлық іскерліктеріне талдау жасау, қабілеттерінің қажеттігі жоқтығымен сипатталады [Исаева К.Р., Тоқтыбаева Г.С., 2015, 29 б].

Сонымен қоса саны көп ақпараттарды беруде тек диаграммаларды ғана емес, визуальды формада көрнекі түрде беруге болады. Оның ішінде өзара байланыстық, бірізділік, үрдіс, өзара қарым қатынас түрлері көп қолданылады.

Әрине оларды докладтарда, презентацияларда және мақалаларда қолдануға болады. Оларды екі үлкен категорияға бөлуге болады: «визуальды концепция» бұл абстрактылы геометриялық формалардан (мысалы, шеңбер, үшбұрыш, бағыт т.б.) және «визуальды метафоралар» оған метафоралар, басқыштар, лабиринттар, басқатырғыштар т.б. жатады [Желеязнь Д].

Коммуникация мәселесінің визуальды шешімін іздеуде келесі кескіндерді, өзіңіздің қажетіңізге сай қысқартып, үлкейтіп, өзгертіп қолдануға болады. Содан кейін жазулармен, сол мәселенің негізін көркемдейтін диаграммалармен байланыстыру 2 суретте көрсетілген [Желеязнь Д]:

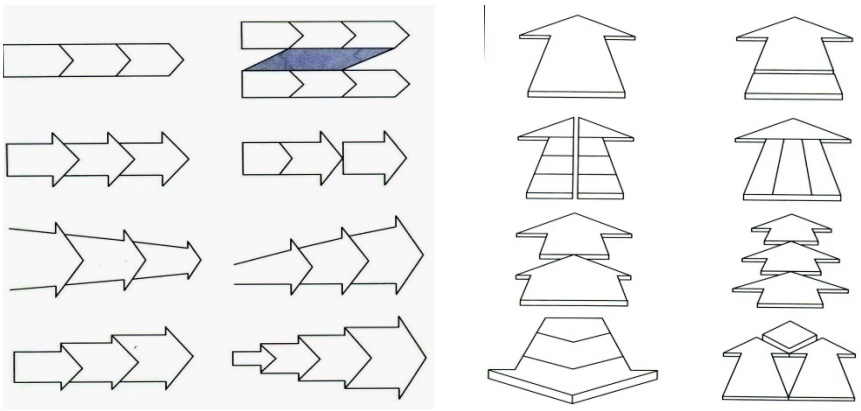
Сурет 2. Схеманың құрылысы

Эдвард Тафти жалпақ қағаз және экран әлемінен, қарапайым және көп өлшемді ақпаратты берудің жүздеген тамаша мысалдарын оқырмандарға көрсете отырып, жеңілдетуді ұсынады. Эдвард Тафтидің дизайн-бағытталған кітаптарының бірі бола отырып,» ақпаратты ұсыну « карталар мен схемаларды, ғылыми презентациялар мен диаграммаларды, компьютерлік интерфейстерді, статистикалық графиктерді және кестелерді, стереофотографияларды, сот залынан алынған айғақтарды, кестелерді, сондай-ақ басқа да көптеген тамаша мысалдарды, тіпті жаймалайтын кітапшалардан жасалған жайылатын суреттерді де қамтиды. Күрделі материалды көрнекі құралдармен қалай түсіндіру туралы практикалық ұсыныстармен қамтамасыз етеді және көрнекті мысалдарда ақпаратты берудің іргелі қағидаттарын көрсетеді.

Эдвард Тафтивизуальды концепцияларды былай бөледі:

– горизонталь және вертикаль қозғалыстар
– шеңбер бойынша қозғалыстар
– әрекеттестік
– қозғалмалы күштер
– бағытын өзгерту
– фильтрлар
– өзара байланыс
– үрдістер
– сегментация жатады.

Горизонталь және вертикаль қозғалыс 3 суретте көрсетілген [Эдвард Тафти. 2004, 240 б]:

Сурет 3. Горизонталь және вертикаль қозғалыстары

Визуальды метафораларға келесілер жатады: ойындар,спорт, мозайкалар, лабиринттар, оптикалық иллюзиялар, басқыштар, шартты белгілер, сөздер, тамшылар, офистік қажеттіліктер, жол жүру және қайту т. б. жатады.

Осыдан визуальды ойлау «көрнекі үлгілермен манипуляциялау арқылы қорытындысында жаңа ойлар туындату, көбінесе абстрактылы ойлау арқылы мағыналы жүктемені көрнекті көрсету» адамның ойлау қызметінің ерекше түрі деп түсінуге болады. Осыдан бейне немесе үлгі ойлаудың жан жақты категориясы. Бейне немесе үлгі ойлау негізіне жатады, яғни тек қана визуальды емес. Бейне немесе

үлгі ойдың негізгі қызметін атқарады: «Қайтадан туындаған ойлар жаңа ойларға ұласады (жаңа білім), ойлау үрдісінен басқа бейнелер немесе үлгілермен (біліммен) байланысуы мүмкін»[Эдвард Тафти 2004, 242 б].

И.А.Серикованың жұмысына үңілсек, визуальды ойлау танымдық қажеттіліктермен меңгерілген, диалект ретінде ойлау түсінігін толықтырады. Сонымен қоса визуальды ойлаудың «жетістігі» ерекшеленеді. Бұдан, визуальды шығармашылыққа талпыныс жоғарғы оқу орындары студенттерінің шығармашылықты сезінуімен қоса, шығармашылық қабілеті сапасының талаптары кіреді, яғни дивергентті ойлау, жан жақтылық қабілет, таба білу [Серикова И. А., 2005].

А.Ж. Әбіловтыңзерттеулерінде, оқыту – оқу іс-әрекетінің дұрыс жүруіне қатысты ұйымдастыру және бақылау жасау, нәтижесінде студенттер меңгеруге тиісті білім мазмұнын (стандартқа сай) парасатты іс-әрекеті мен креативтік пайымдау қабілеттілігінің деңгейінде меңгеруді растайды. Бұрынғыдай «дәріс» деген ұғымның мазмұны түбірімен өзгеріске ұшырап, дәстүрлі сабақтардың орнына инновациялық іс-әрекеттер жүйесі енгізілді [Әбілов А.Ж.. 2007, 93 б] .

Әрине, өзіне етене жақын үйреншікті амал-тәсілдерді тәжірибеден ығыстыру үшін белгілі бір тұлғаның әдіснамалық дүниетанымы қоғам сұранымына сай құбылып, өзгеріп, динамикалы сипатқа түсіп отыруы орынды.

Білім беру кеңістігінде технологияның өнімді нәтижеге қол жеткізбеуінің бір факторы – ол тұлғаның аталмыш технологияға ожырая қарауы сөзсіз. Міне, осындай кереғар қайшылықтардың шоғырлануынан көптеген жеке тұлғалардың экономикалық парасат бағамдары болу керек нұсқадан төмен көрсеткіштерде қалып қояды. Сондай келеңсіздіктің орын алуынан педагогика ғылымының басқа ғылымдардан қалыс қалып, басымдық рөлін жойып, халық алдында беделін әлсіретіп жүргені белгілі.

Инфографиканың негізгі мақсаты – ақпараттау. Яғни тақырыптың толық көлемді мағынасын түсіндіруде, мәтіндік ақпаратқа толықтырушы ретінде ұсынылған құрал. Жалпы айтқанда, инфографиканың педагогикадағы байланысы, тірек – сызбамен оқыту – заттар мен құбылыстардың өзіне тән жаратылыс бітімін, сыр – сипаттарын сезім мүшелері арқылы көзбен көріп, қолмен ұстап, құлақпен естіп қабылдауға баулитын дидактикалық үдеріс.

Оқыту жүйесінде инфографиканы жетілдірудің дидактикалық тиімділігін арттыру оқытушы-профессорлардың нұсқаушылық-бағдарлау іс-әрекетін түсіндіру, ұғындыру, баяндау сияқты конструктивті мәнде өтілуіне басымдық беріледі.Педагогикалық жүйенің мақсаттылығы оқытудың жүйе құрастырушы элементтерін көрсетеалатын ұқсас коэффициенттер мен жүйе құрастырушы жекелеген элементтерге қатыстыбілім беру аймағындағы «инфографика» мазмұнын құрастыратын, студенттердің әдістемелік даярлығының мазмұнын бейнелейтін көрсеткіштермен бағаланады.

Чернилевский Д. В., Морозов А. В. егер ақпараттың берілген стилі туралы айтатын болсақ, онда ол өте әртүрлі болуы мүмкін дейді, яғнибарлығы бірінші кезекте құрастырушының қандай мақсатқа бағыттауына байланысты. Оның сол ақпарат арқылы өзгелерге жеткізуі басты болып табылады. Осыдан ақ инфографиканың қазіргі заман талабына сай педагог мамандарды даярлауда өте қажеттігінің қолайлылығын көруге болады. Білім беру саласындағы инфографика сапасының шыңы – интерактивті графика. Ол өте көлемді ақпараттардың көлемін ұйымдастырылған түрде, қабылдаушыға ыңғайлы түрде көрсетеді. Бүгінгі әлемде бұл өте қымбат дүние [Чернилевский Д. В., Морозов А. В.. 2004, 560 б].

Қазіргі таңда студенттер әлеуметтік желіде, фотоқоймаларда, блогтарда қоғамдық ақпараттарды жеңіл түрде жеткізе алатын қабілеттері бар. Әрине бұл аралықтада инфографиканың ең қолайлы құрал екенін, яғни әлеуметтік желіде студенттер қажетті ақпараттарын тарата алады.

Сапалы да логикалы және жүйелі құрылған инфографика, оқу материалы және алдын-ала ойлап ұйымдастырылған студентпен жұмыс жүргізу жақсы нәтиженің кепілі бола алады. Әрбір студенттің өзіне тән әлемі бар. Сондықтан жаңа сабақты қабылдауда әрқайсысының өзінше қабылдау әдістері қалыптасқан. Міне оқытушы-профессорлар сол кілттің мөлшеріне сай ұғымдар мен әдістерді пайдалануы қарастырылады.

Қайшылықтың шарықтау шегін оқытатын пәнінің ғылымын оқытушы-профессорлар құрамы дәріс сапасына қалай түсіреді? Ол оқу материалын студентке қалай түсіндіреді? Логикалар түйістігі бола ма? Міне, осындай сұрақтарға әрбір оқытушы жауап іздесе, онда сабақтың студент қызығушылық уәжіне әсер етерліктей сапада ұйымдастырылатыны даусыз. Сонымен бірге білім мазмұнын меңгеру үдерісінде студент өз-өзіне қайшылықта болады. Мәселен, алғашқы қабылдаған білім көлемімен жаңа қабылдайтын білімнің арасында қайшылық туады. Ол – заңды құбылыс.

К.Өстеміров қазіргі педагогикалық технологиялар мен оқыту құралдарын былайша жіктейді: заттарды және объективтік шындықтың құбылыстарын шартты құралдармен (сөз, белгі, графика) көрсететін оқу құралдары текстік кестелерді, схемаларды, графикаларды, диаграммаларды, жоспарларды, карталарды, оқу кітаптарын: оқулықтар мен оқу құралдарын, есептер жинақтарын, өзіндік жұмысқа арналған нұсқауларды, дидактикалық материалдарды және т.б. қамтиды [К.Өстеміров , 2007, 32-33б.].

Инфографика қазіргі заман талабына сай тек қана студенттердің ғана емес, оқытушылардың өз пәндеріндегі ақпараттарды қысқа әрі нақты, студенттердің қызығушылықтарын арттыра отырып түсіндіруде, қажетті ақпаратты біраз шағындалған түрде жеткізуде ыңғайлы құрал.

Инфографиканы берілген ақпаратқа сай ұйымдастыра құру, оқытушының яғни кескінделген бейнені қабылдаушыға жеңіл түсіндіруі барысында, түзулерді, нүктелерді, жазықтықты, шартты белгілеулерді, ықшамдауларды, диаграммаларды, графиктерді, таблицаларды, фотосуреттерді, видеороликтерді қолдануы тәжірибе барысында үлкен жетістіктерді көрсетуде. Инфографикада безендіру дизайны ол ең басты емес, сондықтан кез-келген ақпаратты оқытушы нақтылай сараптамадан өткізіп студенттерге қысқа әрі нұсқа түрде жеткізе білгені ол үлкен жетістік, керемет шеберлер қажетті хабарламаны тіпті майлыққа жазып жеткізе білген.

Әрине, оқулықтағы барлық материалдарды сызба немесе көрнекілікке айналдыруға болмайды. Педагогикалық талап – білім беру жолында қолданылатын білім мазмұнын, яғни теория мен практиканы басшылыққа ала отырып, мұғалім оқушылардың алған теориялық білімін практика жүзінде меңгерту мақсатталады.

Н.Н. Иманқұл»Мазмұн дегеніміз белгілі бір заттар мен құбылыстарды құрайтын элементтер мен процестердің жиынтығы, олардың байланыстарының даму қайшылықтары мен тенденцияларының бірлігін бейнелейтін ұғым.

Форма (латынның түр, сырт деген сөздерін білдіреді)мазмұнның өмір сүру тәсілі, оның құрамы, сыртқы көрініу әдісі. Форманы қазақ тілінде пішін, қалып, түр деп те атауға болады. Мазмұн мен форма қандай да құбылысқа болмасын іштей тән, онымен тығыз байланысты, сондықтан оларды бір-бірінен бөліп алуға болмайды» – дейді [Иманқұл Н.,1998, 81б.].

Осыдан инфографикада тірек материалдарын, сигналды кәртішкелерді, символдарды мол пайдалану педагогикалық технологияның бір тармағы – жеделдетіп оқытуға жатады, себебі өзінің мазмұнына сай келетін форма жаңаның дамуына әсер етеді. Ол күштеусіз оқытуға жеке тұлғаның мүмкіндігін ашуға септігін тигізеді.

Педагогика саласындағы инфографика: берілгендерді теориялық мағынасын елестету, яғни көрнекіліктің сапасымен байланысты. Көбінесе ол қиын кескіндер, яғни берілгендердің көлемі және олардың өзара байланысы «оқуға» қиын болғанда, суреттерді кезеталдау.

Елбасымыз жаңа кезеңдегі әлеуметтік саясаттың маңызды құрамдас бөлігі ретінде ана мен баланы қорғауды «Қазақстан-2050» бағдарламасында былай деп атап көрсеткен.Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек.

Қазіргі әлемде жай ғана жаппай сауаттылық жеткіліксіз болып қалғалы қашан. Біздің азаматтарымыз үнемі ең озық жабдықтармен және ең заманауи өндірістерде жұмыс жасау машығын меңгеруге дайын болуға тиіс.Сондай-ақ балаларымыздың, жалпы барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет. Жеткіншек ұрпақ қазіргі заманға бейімделген болуы үшін бұл аса маңызды.Біздің жұмыстарымыздың білім беру саласындағы басымдықтары, бүкіл әлемдегі сияқты, Қазақстан заманауи мектепте білім берудің жаңа әдістеріне көшу керек.

Ескірген немесе сұраныс жоқ ғылыми және білім пәндерінен арылу, сонымен бірге, сұраныс көп және болашағы бар бағыттарды күшейту қажет.

Орта және жоғары білім берудің оқу жоспарларының бағыттылығы мен басымдықтарын оларға тәжірибелік машықтарға үйрету бойынша және тәжірибелік біліктілікке ие болу бағдарламаларын жетілдіру.

Бүкіләлемдік тәжірибенің көрсетуінше, бүкіл инновациялық өндірістік циклды жеке бір елде жүзеге асыруға тырысу – велосипед ойлап шығару деген сөз. Бұл – өте қымбатқа түсетін және әрдайым нәтижелі, жемісті бола бермейтін іс. Табысқа жету үшін ғалымдардың талай буынының тәжірибесіне, тарихи қалыптасқан ғылыми мектептердің арнаулы ақпарат және білімдерінің көп терребайт көлеміне негізделген дербес ғылыми база қажет болады.

Жаңа технологиялық толқын жалына жармасып, теңдессіз инновациялар жасау барлық елдің қолынан келе бермейді. Біз осыны жете түсінуге тиіспіз.

Бізге оқыту әдістемелерін жаңғырту және өңірлік мектеп орталықтарын құра отырып, білім берудің онлайн-жүйелерін белсене дамыту керек болады.

Біз қалайтындардың барлығы үшін қашықтан оқытуды және онлайн режімінде оқытуды қоса, отандық білім беру жүйесіне инновациялық әдістерді, шешімдерді және құралдарды қарқынды енгізуге тиіспіз.

Қазіргі уақытта көптеген жоғары оқу орындарында аз мөлшердегі уақыт шығынымен үлкен жетістіктерге жетудің маңыздылығы, студенттердің оқу жетістіктерінің көрсеткішін, жоғары оқу орындарында қашықтықтан оқыту жүйесін енгізе отырып, уақыттың шығын талаптарын белсендірудің қолайлылығын тәжірибе жүзінде көруге болады.

Ақпаратты деректер және білімдерді визуальды елестету арқылы қабылдау «ақпараттық графика», немесе «инфографика» терминімен анықталады. Ақпараттық графиканың негізгі тапсырмасы, деректерге ашық әрі жеңіл талдау формасын ұсыну болып табылады. Ақпараттық графиканының ең жай нұсқасы схемалардан, графиктерден, диаграммалардан, ал күрделі және қызықты нұсқасында автор мәтіндік блоктарды, суреттерді, карталарды, кестелерді, диаграммаларды біріктіреді [Горлицына О. А..Педагогика и просвещение. 2012. № 2.] .

Соңғы уақытта көптеген желілік басылымдар өздерінің ақпараттық және аналитикалық беттерін инфографика арқылы орналастыруда, яғни осындай туындыларды жасайтын алғыр мамандарға сұраныстың қажеттілігін туғызуда. Инфографика тақырыбы интернетте кеңінен талқылануда, сонымен қоса сәйкесінше ресурстар пайда болуда.

Телебағдарлама, онлайн-ресурстар әрі веб-жобалар редакторы, медиатренер Н.Қожабекова, NewReporter сайтында инфографиканың онлайн медиада көп қолданылатынын, ал инфографика жасау үшін, форматпенсауатты жұмыс істеу ерекшеліктерін білу керек екендігіне тоқталады: – «Инфографика форматы бүгінде онлайн медиада көп қолданылады. Алайда, шын мәнінде сапалы инфографика жасау үшін, форматпен жұмыс істеу ерекшеліктерін білу керек.

Қарапайым болсын, күрделі болсын, кез келген инфографика жасау – майда детальдармен – ақпарат жинаудан бастап деректерді визуалдауға дейін – жұмыс істеу деген сөз.

Сіздің сайтыңызға бұл не үшін керек? Күрделі тақырыпты қызық та қарапайым етіп әдемі, түсінікті суретпен айтып беру әрқашан тиімді болады. Оның үстіне, тым болмаса, айына бір рет осындай инфографикалық тосын сый ұсынып отырсаңыз, оқырмандарыңыз келесісі қашан болады екен деп күтіп жүреді (әрине, дұрыс та сапалы жасалған болса).

Инфографикажасау – командалықжұмыс. Оған редактор, журналист, дизайнер қатысады. Инфографиканеғұрлымкүрделіболса, команда да соғұрлымүлкенболуытиіс.

Сондықтан, сайтыңызда инфографика жасағыңыз келсе, алдымен журналистпен және дизайнермен ақылдасыңыз. Дизайнердің қатысуы міндетті! Олинфографика жасау үшін қандай ақпарат керек екенін және журналист қандай деректерді табуы тиіс екенін айтады. Сондай-ақ, о бастан дизайнер жұмыстың басы-қасында жүрсе, қажет ақпарат жиналып болғанға дейін графиканың жартысы дайын тұруы мүмкін, бұл уақытты үнемдейді.» [Қожабекова Н.. 2016].

Инфографиканың тарихы өткен ғасырларға көз жүгіртеді. Леонардо до Винчидің сызбаларымен суреттеріндегі адамның иінін тұрғызу, машинаның горизонталь айналуы немесе жинау үрдісін туындыларында түсіндіру, алғашқы ақпараттық графика деп атауға болады.

Эскизбен жұмыс үрдісінде деректің, ақпараттың, өздігімен орындалатын тапсырманың визуализацияның қай типіне жататынын анықтау керек: кеңістіктік, жылнамалық, сандық немесе құрамдалған. Бұл әрине технологиялық үрдістің сипаттамасын, нысанның құрылымының мәліметтерін елестету немесе нақты статистика, жүйелеу және т.б. болуы мүмкін. Содан кейін дәрісхананың мақсатты есебімен, қаріптердің және өлшемдердің түстік үйлесімі туралы шешім қабылданады. Нысандарды орналастыру, мәтіннің сандық байланысы мен графикасы композиция заңына және көзбен қабылдау қасиеттерімен байланысты болу керек[Козлов И. И., 2001].

Нақты ойды жүзеге асыру векторлық және растрлық редакторлы компьютерлік бағдарламаларды қолдану әдістерін игерумен іске асады. Көптеген студенттердің графикалық редакторлармен жұмыс істеу дағдылары бастапқы қолданбалы негізде болғандықтан, өз бетімен оқып білімін жетілдіру қажеттігі туындайды. Базалық векторлық және растрлық редакторлы деңгейдегі шығармашылық білімдерін нығайту үшін, электронды түрде әртүрлі деңгейдегі жеңілден қиынға негізделген бірізділікпен орындауға арналған тапсырмалар дайындау керек.

Оқытушының міндетті тапсырманың вариативті тізбесін дайындауға, студенттердің бастапқы дайындығы деңгейі есебімен құрастырылған, сол тапсырмаға тест өткізу арқылы, жіберілген қатесінің болғандығы немесе болмағандығын, бірден нұсқауын түсіну кіреді. Студенттердің желіде орналасқан ақпарат көздерін таңдау іскерліктерін, сонымен қоса ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын, дәлсіздікті саралау, белгілі бір жүйеде ақпаратты байланыстырып құрылымдауды үйрету қажет. Әрине қосымша көмек ретінде интернет желісіндегі оқу ресурсы, бүгінгі күні іс жүзінде барлығына қолжетімді.

Инфографика бойынша қорытынды жобаны кезеңмен орындауда, оқытушы студенттерге жаңа компьютерлік бағдарламаларды графикалық нысандарды өңдеу және тұрғызу тәсілдерін кеңінен нақты қолдануда, графикалық редакторлы бағдарламаларды таңдау сұрақтары бойынша кеңес көмек береді. Болашақ педагог мамандықтары студенттері алдында, мектепте педагогикалық іс тәжірибеден өту барысында оқушыларға өз пәндерінің сабақтарын дұрыс жеткізіп түсіндіру үшін, айқын және қысқа нұсқадағы көрнекі құралдарды дайындауда инфографиканы тұрғызу тапсырмасы қойылған [Исаева К.Р., Тоқтыбаева Г.С.,2014.296-б.].

Инфографика презентациялық мәліметтерді тұрғызуда маңызды орын алатын коммуникациялық форманың бір түрі. Бір ғана сауатты кескін мың сөзден тұрады. Оның мағынасын ықшамдап, сол уақытта қажетті барлық ақпараттарды береді. Кескіндеу ақпаратты тартымды және көрнекті етеді. Білім беру саласында инфографиканы қолдану топтық қабылдаудың негізгі тізбесін көрсетеді. Интернет желісінде танымал суреттерді бірнеше сайттарда әртүрлі тілдік (орыс, қытай, француз немесе ағылшын) топтамада көреміз. Олар аударманы қажет етпейді.

Сондықтан, оқу үрдісінде студенттер инфографиканың түрлерін әртүрлі салада қолдану туралы, инфографиканы тұрғызу бойынша жобаны орындау кезеңдерін, ақпараттың біртұтастығын әркелкі елестету тәсілдері туралы, сонымен қоса графикалық ақпараттарды өңдеп тұрғызуда, интернет желі ресурстарын және жаңа графикалық редакторлар көмегімен практикалық дағдыларын қалыптастырады.

Қазіргі білім беру жүйесіндегі кеңінен қолданылатын көрнекі кешендерде инфографиканың әртүрлілігі болып табылады. Ақпараттық графика технологиялық үрдісте, оның тенденциясын, нысанның кеңістіктік уақытының арақатынасын, алгоритм жұмысын немесе құрылымын көрсету қажеттілігінде өте тиімді.

Сондықтан, жоғары оқу орындары студенттерінің болашақ педагог мамандарын,тіптен барлық мамандарды ақпараттық графикамен байланыстыра оқыту, осы уақыттың басты тапсырмасы екендігін көрсетеді. Студенттер практикалық тапсырмаларды орындау барысында инфографиканы бірізділікпен эскиз арқылы электрондық үлгісін тұрғызуды үйретеді.

Оқыту мақсаты қазіргі бағдарламалық құрылғылардың көмегімен ақпараттық графиканың әртүрлі түрдегі өнімдерін өңдеу үшін, компьютерлік технология саласында өзін-өзі жетілдіруде студенттердің білімін және іскерлігін қалыптастыру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Желеязнь Д. Говори на языке диаграмм: Пособие по визуальным коммуникациям для руководителей / Пер. с англ. – М.: Институт комплексных стратегических исследований, 2004. – 220 с.

2. Исаева К.Р., Тоқтыбаева Г.С. Болашақ педагог мамандардың инфографикалық сауаттылығын қалыптастыру. Дуальная система образования: образовательные программы, модели, технологии. Сб.науч.тр./ Международной научно-практической конференции. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2015. – 29 с.

3. Эдвард Тафти «Представление информации». 2004. – 242с. –https://ru.bookmate.com/books/kwwoqrGG

4. Серикова И. А. Развитие визуального мышления младших школьников на уроках изобразительного искусства в общеобразовательной школе: дисс.. к. пед. н. Екатеринбург, 2005.

5. Әбілов А.Ж.Көлемді-кеңістіктік композиция бойынша аудио-визуальдықондырғылар мен видеомагнитоф ондарғаарналғанокуқуралы. Алматы: ҚарМСҚА. 2007. –93 б.

6. Чернилевский Д. В., Морозов А. В. // Креативная педагогика и психология: учебное пособие. – Москва: Традиция: Академия Проект, 2004. – 560 с.

7. К.Өстеміров.Қазіргіпедагогикалықтехнологиялар мен оқытуқұралдары. Алматы, 2007. –Б.32-33.

8. Иманқұл Н. Ойлаутуралыойлау. Алматы, 1998. – 206 бет.

9. Горлицына О. А. Обучение студентов педвузов визуализации знаний // NB: Педагогика и просвещение. 2012. № 2.

10. Қожабекова Н. Инфографика: не? қалай?/ Медиасауат. 19/01/2016–https://newreporter.org/kz/2016/01/19/infografika-ne-qalaj/

11. Козлов И. И. Визуальное мышление: эпистемологические и эстетические смыслы: дисс.. к. филос. н. М., 2001.

12. Исаева К.Р., Тоқтыбаева Г.С. Жоғары оқу орындарында болашақ педагог мамандарды даярлауда инфографиканы жетілдірудің маңызы. –Ізденіс . – 2014. – № 1(1) – Б.296-301.

ГРНТИ 14.07.07

ҚҰРАҚБАЙ МЕРУЕРТ САЛИҚЫЗЫ
2 курс магистранты
Өнер және мәдениет факультеті
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Ғылыми жетекші:
СУЛТАНОВА МАЙРА САКТАГАНҚЫЗЫ
педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.
«Музыкалық білім берудің теориясы мен әдістемесі» кафедрасы
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті

КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ЖҮЙЕСІН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ

Түйін. *Бағалау бірінші кезекте білімнің сапасын айқындау үшін қажет. Егер де біз өз жұмысымызда елеулі табыстарға қол жеткізіміз келсе,онда өткен уақыттағы және қазіргі нәтижелерімізді анықтауымыз керек, яғни жұмысымыздың оң жақтары мен кемшіліктерін айқындап, оны бағалауымыз қажет.*

Көптеген дамыған елдердегі білім беру жүйесінде тың өзгерістер мен табыстылық мұғалімдер тәжірибесіне критериалды бағалауды ендіру және оны дамыту арқылы жүзеге асырылуда. Критериалды бағалау жүйесін енгізудің мақсаты – бағалау критерийлерінің негізінде білім алушылардың оқу жетістіктері туралы шынайы ақпарат алу және оқу үдерісін жетілдіре түсу үшін оны барлық қатысушыларға ұсыну.

Түйінді сөздер: *баға, бағасыз оқыту, кәсіби біліктілік, танымдық біліктілік. кері байланыс.*

Резюме. *Оценка в первую очередь необходима для определения качества образования. Если мы хотим добиться значительного успеха в нашей работе, то нам необходимо определить прошлые и настоящие результаты, то есть определить и оценить правильность и недостатки нашей работы.*

Во многих развитых странах изменение и успех системы образования происходит благодаря внедрению и развитию основанной на критериях оценки педагогической практики. Целью системы оценки на основе критериев является предоставление учащимся всей информации, необходимой для получения истинных знаний об образовательных достижениях учащихся на основе критериев оценки и улучшения процесса обучения.

Ключевые слова: *ценообразование, неопытное обучение, профессиональные квалификации, когнитивные квалификации, обратная связь.*

Summary*.The assessment is primarily needed to determine the quality of education. If we want to achieve significant success in our work, then we have to find out past and present results, that is, to define and evaluate the right and the shortcomings of our work.*

In many developed countries, the change and success of the education system is through the introduction and development of criteria-based assessment of teacher practice. The purpose of the Criteria-based Assessment System is to provide the students with all the information needed to obtain a true knowledge of the educational achievements of the students on the basis of assessment criteria and to improve the learning process.

Key words*: pricing, inexperienced teaching, professional qualifications, cognitive qualifications, feedback.*

Білім беру саласындағы өзгерістер, реформалар дәстүрлі оқыту мазмұнын сын тұрғысынан ойлауға ауыстыруға әкелді. Ал оның негізгі мазмұны – оқушының жеке тұлға ретінде қалыптасуы үшін міндетті түрде білім негіздерін өз еркімен үйреніп, іс-әрекетінің мақсатын, міндетін, түрін, тәсілін, алған білімін өмірде қолдана алатындай жағдайға жетуі тиіс. Оқу үдерісінің маңызды да салмақты бөлігі, оны басқарудың түйінді кілті болып табылатын – бағалау деп айтуға болады. Бағалау – оқыту нәтижесін анықтау үшін қолданылатын тәсіл, оқушының берілген тақырыпты меңгерудегі кемшіліктерін жоюда, оның үлгерімінің нәтижелі болуына ықпал ететін фактор. Сондай-ақ, мектеп тәжірибесіндегі бағалау баға қоюмен ғана шектелетін тәсіл емес, ол материалды меңгеру, меңгермеу фактісімен қатар оның себептерін анықтауға мүмкіндік беретін оқытудың маңызды құрамды бөлігі болып табылады.

Білімді бағалау жүйесінде мұғалім көптеген қиындықтарға кезігіп жатады: «баға қою» мектеп пен мұғалім тарапынан сыртқы бағалау функциясын атқарады, мұғалім оқушыға жауап бергені үшін немесе сабақ оқымағаны үшін баға қояды. Оқушы қаншалықты әділ баға алғанын білмей қалады, күмәнмен қарайды. Оқушының өздігінен оқуын қалыптастыруға мүмкіндік бермейді. Оқытуды даралауға

қиындық келтіреді. Бұрынғы алған білімімен салыстырғанда әр баланың қаншалықты деңгейге, нәтижеге жеткенін айқындау қиын. Оқушылар білім үшін емес баға үшін оқиды.

Байқағанымыздай, мұғалімдер тәжірибесінде оқушының жеткен нәтижесінен бұрын жұмыстың көлемі мен формасын бағалау әдетке айналған. Бағалау үдерісінде оқушыларды бір-бірімен салыстыруға екпін жасалатындықтан оқушылардың оқуға ынтасы, белсенділігі жойылады, орта деңгейде оқитын оқушылардың ынтасы мүлдем жойылады, ал жақсы оқитын оқушылардың жетістікке жетуіне, олардың дамуына еш жағдай жасалмайды. Қазірде бес балдық жүйенің білім жүйесін қанағаттандыра алмауы – оқушылардың жетістіктерін бүгінгі күннің талабына сай жаңаша бағалау жүйесін қолдануды қажет етеді. Сол себептен, оқытуға деген көзқарас өзгергендіктен, оқыту нәтижесін бағалау да жаңа бағытқа ие болуда [Әлімов А., 2013,19 б.].

Әдетте «баға – жазалау құралы» деген ұғым бар, себебі кейде мұғалім оқушыны оқуға мәжбүрлеу үшін осы әдісті қолдануы мүмкін екендігі белгілі. Мұндай баға сыныптың бағалау журналына түсіп, оқушының пәнге, мұғалімге деген кері көзқарасын қалыптастыруы мүмкін. Тіпті оқушыға көтере баға қою арқылы баланың пәнге ықыласын арттыруға болатыны да белгілі, әрине бұл әдіс бір балаға қатысты үнемі қолданылғанда кері нәтиже беретіні сөзсіз. Оған қоса, мұғалімнен тек жақсы баға алу үшін ғана оқитын балалардың қалыптасу қаупі болса, төмен баға алған балалардың «нашар баға» алуға үйреніп алуы сияқты жағдай орын алуы мүмкін. Олай болса, бағаны қалай тиімді қолдануға болады? Бағалау арқылы қалайша оқушылардың оқуға, сабаққа деген қызығушылығын туғызуға, сабақты терең меңгертуге, пән бойынша білімін тереңдетуге болады? Бағалаудың қандай түрлері бар және оларды қалай қолдануға болады? Осындай сұрақтар төңірегінде жауап іздеуді жөн көрдік.

Жалпы білім беретін мектептердегі білім алушылардың оқу жетістігін бағалауды қазіргі тәжірибеге енгізудің негізін критериалды бағалау жүйесі анықтайды. Бұл бағалау рәсімдерінің сапалылығын, олардың халықаралық стандарттарға сәйкестігін және әр білім алушының оқудағы қажеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

«Критериалды бағалау» ұғымын алғаш рет Роберт Юджин Глейзер қолданған және бұл ұғым оқушылардың оқу жетістіктерінің қол жеткізген және де потенциалды деңгейлері арасындағы сәйкестікті анықтауға мүмкіндік беретін үдерісті сипаттайды. Ұсынылып отырған жаңа критериалды бағалау жүйесі білім алушының дамуын, оның қызығушылығын және оқуға деген ынтасын арттыруға бағытталады. Егер әр білім алушыға және оның ата-анасына түсінікті болатындай нақты әрі өлшемді бағалау критерийлері қарастырылп, ұсынылатын болса, бұған жетуге әбден болады. Анық құрастырылған бағалау критерийлерінің көмегімен мұғалім де, білім алушы да оқытудың қай сатысында, олар білім алуда неге талпынады, оған жетуге көмектесу үшін не істеу керек екенін түсінеді.

Критериалды бағалау жүйесінің мақсаты:бағалау критерийлерінің негізінде білім алушылардың оқу жетістіктері туралы шынайы ақпарат алу және оқу үдерісін жетілдіре түсу үшін оны барлық қатысушыларға ұсыну. Критериалды бағалау жүйесінің міндеттері: оқу үдерісінде бағалаудың қызметі мен мүмкіндіктері аясын кеңейту; жүйелі кері байланыс орнату арқылы білім алушылардың өзін-өзі үнемі жетілдіріп отыруына жағдай жасау; бірыңғай стандарттарды, сапалы бағалау құралдарын, механизмдерін қалыптастыруға көмектесу; білім алушыларға олардың оқу сапасы туралы, мұғалімдерге білім алушылардың ілгерілеуі туралы, ата-аналарға оқу нәтижелерінің деңгейлері туралы, басқару органдарына ұсынылған білім беру қызметінің сапасы туралы қолжетімді де нақты, үздіксіз ақпараттар ұсыну [Әлімов А., 2013,9 б.].

Бағалау критерийлері Блум таксономиясы (білу, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау) және сөйлеу әрекеті (тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым) түрлері негізінде, әртүрлі деңгейлік тапсырмалар бойынша құралады. Сабақтың үш кезеңінде 3 тапсырма мен 3 әдісті және де рефлексияға қатысты төртінші әдісті қолдану қажет дегенді озық тәжірибелі ұстаздар алға тартады. Ол да болса, сабақтың құрылымын ықшамдайды, ауытқудан арылтады деп ойлаймыз.

Білім алу үдерісінде оқудың ілгерілеуі, үлгерімі туралы мәліметті жинау үшін бағалаудың екі түрі жүзеге асырылатынын білеміз, олар: қалыптастырушы және жиынтық бағалау. Барлығымызға мәлім,жиынтық бағалаумұғалімдерге, білім алушылар мен ата-аналарға ұсыну үшін оқу бағдарламасындағы ортақ тақырыптар бойынша балл, баға қою арқылы белгілі бір оқу кезеңі (тоқсан, оқу жылы, орта білім беру деңгейі) аяқталғанда өткізіледі. Бұл белгілі бір кезеңде оқу бағдарламасы мазмұнын меңгеру деңгейін анықтауға, тіркеуге мүмкіндік береді. Қалыптастырушы және жиынтық

бағалау нәтижелерін мұғалімдер оқу үдерісін жоспарлау, рефлексия жасау, өзінің оқыту тәжірибесін жетілдіру үшін қолданады.

Оқу үдерісінің ажырамас бір бөлігі болып табылатын қалыптастырушы бағалауғакеңірек тоқталайық. Ол тоқсан барысында мұғалім тарапынан жүйелі өткізіліп отырады. Қалыптастырушы бағалауда баға, балл қойылмайды, мұғалім мен оқушы арасында үздіксіз кері байланыс қамтамасыз етіледі. Қалыптастырушы бағалау кезінде білім алушылардың қателесуге, оны түзетуге құқығы да бар. Оның ұтымдылығы сонда, білім алушылардың мүмкіндігін анықтауға, қиыншылығын табуға, оң нәтижеге қол жеткізуіне көмектесуге, дер кезінде оқу үдерісін түзетуге мүмкіндік береді.

Қалыптастырушы бағалау үдерісінде мұғалім оқу бағдарламасындағы барлық оқу мақсаттарын қамтуы тиіс. Ол үшін жоспарлау кезеңінде мұғалімге:

• оқу бағдарламасымен, оқу жоспарымен танысу, оқу мақсаттарына талдау жасау;

• оқу бағдарламасына сәйкес оқу мақсаттары негізінде бағалау критерийлерін құрастыру;

• тапсырма құрастыру кезінде саралау (дифференциялау) тәсілін қамтамасыз ету үшін бағалау критерийлерін ойлау дағдыларының деңгейлеріне бөлу;

• бағалау критерийлеріне сәйкес тапсырмалар құрастыру;

• әр тапсырмаға оның орындалу кезеңдерін сипаттайтын дескрипторлар құрастыру ұсынылады [Можаева О.И., Шилибекова А.С., ЗиеденоваД .Б., 2017, 11 б.].

Мұғалім өз білім алушыларының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, тапсырмаларды іріктеп алады немесе құрастырады. Әр тапсырмаға дескрипторлар анықтайды. Бағалау кезінде мұғалімнің шешімі өзіне де оқушыларға да анық болу үшін тапсырмалардың дескрипторлары дәл, нақты болуы қажет. Бұдан басқа дескрипторлар білім алушыға тапсырманы орындаудың қай кезеңінде қиындық туғызғанын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл білім алушылар мен олардың ата-аналарына сындарлы (конструктивті) кері байланыс беруге жағдай жасайды [Можаева О.И., Шилибекова А.С., Зиеденова Д.Б., 2017, 15 б.]. Олай болса, «Музыка» пәні бойынша 2 сыныпта педагогикалық практика барысында құрастырған сабақтағы тапсырмалар үлгісі мен бағалау критерийлеріне тоқталайық.

1-кесте

«Музыка» пәні бойынша бағалау критерийлері, 2 сынып

Бөлім	**Дені саудың – жаны сау**
Бөлімше	**Пинг-понг**
Осы сабақты меңгеруге қол жеткізетін оқыту мақсаттары.	2.1.2.2 Екпіні мен ырғағын сақтай отырып, қарапайым шулы музыкалық және қазақ халық аспаптарында ойнау. 2.2.1.1 Музыкалық фразалар шығару және импровизациялау үшін идеялар ұсыну.
Ойлау дағдыларының деңгейі	Түсіну, қолдану
Бағалау критерийі	«Пинг-понг» спорттық ойынының екпіні мен ырғағын түсінеді, сол ырғақты шулы музыкалық аспаптармен ойнайды. Музыкалық фразалар шығарады. Ырғақ пен екпінге импровизация жасайды.

1-тапсырма.

Видеороликпен танысып, пинг-понг ойын түрінің ерекшеліктеріне қатысты екпін мен ырғақты шулы музыкалық аспаптармен ойнау.

2-тапсырма.

Спорт туралы мақал-мәтелдерге музыкалық фразалар шығару

3-тапсырма.

Мансұр Сағатовтың «Спорт – біздің досымыз» әнін орындауда ырғақ пен екіпінге байланысты импровизация жасау

Бағалау критерийі	**Дескриптор**
	Білімалушы
«Пинг-понг» спорттық ойынының екпіні мен ырғағын түсінеді, сол ырғақты шулы музыкалық аспаптармен ойнайды	– спорттық ойын түрінің ырғағы мен екпінін шапалақпен сала алады; – үшбұрыш, ұрмалы шулы музыкалық аспаптармен әннің ырғағына салып, тура ойнайды
Музыкалық фразалар шығарады	Мақал-мәтелдерді еске түсіріп, ырғағына байланысты оған музыкалық фразалар құрастырады
Ырғақ пен екпінге импровизация жасайды.	Әнді орындау барысында ырғағын ұрмалы музыкалық аспаптармен импровизация жасай алады.

Қалыптастырушы бағалауды жоспарлау, ұйымдастыру бойынша дағдыларды жетілдіру үшін мұғалім:

• тапсырмаларды қолдана отырып, қалыптастырушы бағалауды қолдану тәсілдерінің санын, сапасын арттыруы;

• кері байланыс берудің тиімді формаларын қолдануы;

• қалыптастырушы бағалауды қолдану үдерісін көрсететін сабақ жоспарын құруы;

• тәжірибені жетілдіру мен рефлексия үшін (білім алушылар жұмысының сапасы; бағалау құралдарының сапасы; білім алушылардың, ұжымның кері байланысы; ата-аналармен әңгімелесу және т.б.) сабаққа талдау жүргізу қажет [Можаева О.И., Шилибекова А.С., Зиеденова Д.Б., 2017, 25 б.].

Күнделікті тәжірибеде білім алушылардың ілгерілеуін, меңгеру деңгейін өлшеу үшін қалыптастырушы бағалаудың түрлі әдістерін қолдануға болады: «Екі жұлдыз, бір тілек», «Қолмен белгі беру», «Бағдаршам», «Жинақтау парақшасының индексі», «Бір минуттық эссе», «Сөйлеу үлгілері», «Үш минуттық үзіліс», «Ауызша бағалау», викториналар, сұрақтар және т.б. Қалыптастырушы бағалаудың әдістерін оқу әрекеттерін ұйымдастырудың әр кезеңінде, тақырыпты түсіндіру, тапсырма орындау, білім алушыларға кері байланыс беру кезінде қолдануға болады.

Қалыптастырушы бағалаудың әдістерін жеке, жұптық және топтық жұмыстарды ұйымдастыру кезінде де қолдануға болады.

Нәтижелерге талдау жасау мұғалімдердің тәжірибесіне оң әсер етуі үшін:

• әрекет ету мен шешімді талап ететін нақты, маңызды, тәжірибелік бағыттағы мәселелерді анықтау;

• орындалған тапсырмалар мен нақты мақсаттарға жету үшін талдау жүргізу;

• талдауда дәйектерді, дәлелдерді негізге алу;

• шешімнің сыни нұсқаларын қарастыру, яғни, мәселені шешудің жоспарлылығын, баламалылығын (альтернативтілігін), жетістігін, кемшілігін, жақсы және нашар жақтарын талдау;

• мәселені шешу, кемшілікті жою үшін өз тәжірибесін нақты қалай өзгертуге болатыны туралы іс-әрекеттің толық жоспарын құру;

• талдау нәтижелерін тіркеуде қысқа, түсінікті стильді ұстану (күнделік, портфолио, мақала, таныстырылымдар және т.б.);

• ұжымда өз әрекеті нәтижелерімен бөлісу;

• ұжымға көмектесу, білім алушылардың қажеттілігіне бағыттай отырып, сабақтастықты сақтай отырып, жүйелі талдау жүргізу ұсынылады [Можаева О.И., Шилибекова А.С., Зиеденова Д.Б., 2017, 27 б.].

Мұғалім әрекетінің тиімділігін, оқудың сапасын арттыруға мүмкіндік беретін мәліметтерді жинау және талдау жасау үшін мұғалімге бақылау парағын, журналды, күнделікті, басқа да қалыптастырушы бағалау нәтижелерін тіркеудің формаларын жүргізу ұсынылады. Қалыптастырушы бағалау нәтижелерін талдау мұғалімнің өз шешіміне қарай жүзеге асырылатынын және есеп беру құжаттарын толтыруды қажет етпейтінін атап өтуіміз қажет.

Демек, музыка сабағында қалыптастырушы бағалау үдерісін жүзеге асыру үшін мұғалім сыныптағы мәдениетті сақтауға және тиімді өзара әрекет ету дағдыларын қалыптастыруға көңіл бөлуі, қалыптастырушы бағалауда қолданылатын әдістердің әр түрлілігін және сапасын арттыруы, кері байланыстың тиімді формасын қолдануы қажет. Сонымен қатар, қалыптастырушы бағалауды қолдану үдерісін көрсететін сабақ жоспарын құруы, рефлексия және тәжірибені жетілдіру үшін сабаққа талдау жасауы (білім алушылар жұмысының сапасы, бағалау құралдарының сапасы, білім алушылардан, әріптестерден, кері байланыс, ата-аналармен әңгімелесу және т.б.) қажет.

Олай болса, музыка сабағының негізі болып танылатын дұрыс ұйымдастырылған қалыптастырушы бағалау үдерісі сөзсіз сабақтың нәтижелілігін, жиынтық бағалаудың әділ де нақты өтетіндігін айғақтайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әлімов А.Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері: Оқу құралы. – Алматы, 2013.

2. МожаеваО.И., ШилибековаА.С., ЗиеденоваД.Б.Негізгі және жалпы орта мектеп мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық: Оқу-әдістемелік құрал /– Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2017. – 54 б.

УДК 615.851

KEREYMAGANBETOVA ZHANAR NURLYBEKOVNA
senior teacher, master
Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov

TAGANOVA ARU MEREKEEVNA
candidate of pedagogics, docent
Aktobe regional state University after Zhubanov

THE USAGE OF FAIRY TALE THERAPY IN DEVELOPING THE CAPACITY AND RESOURCES OF CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL AGE

Түйін. *Мақалада қазіргі психология үшін өзекті болып табылатын кіші мектеп жасындағы балалармен жұмыс жасаудағы психотерапияны қолдану мәселесі қарастырылады. Бірінші кезекте, шығармашылық қабілеттерін дамыту үшін арт-терапия техникалары мен жаттығуларын қолдану мәселелері. Шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған әдістемелік тәсілдердің мысалдары келтіріледі.*

Түйінді сөздер: *арт-терапия, кіші мектеп жасы, психотерапия, арт-педагогика, шығармашылық қабілет.*

Резюме. *В статье рассматриваются проблемы применения психотерапии в работе с детьми младшего школьного возраста, которые являются актуальными для современной психологии. В первую очередь, вопросы применения техники и упражнений арт-терапии для развития творческих способностей. Приводятся примеры методических подходов, направленных на развитие творческих способностей.*

Ключевые слова: *арт-терапия, младшая школа возраст, психотерапия, арт-педагогика, творческие способности.*

Summary. *The article deals with the problems of using psychotherapy in working with children of primary school age, which are relevant for modern psychology. First of all, the issues of applying art therapy techniques and exercises for the development of creative abilities. Examples of methodological approaches aimed at developing creative abilities are given.*

Keywords: *art therapy, Junior school age, psychotherapy, art pedagogy, creativity.*

Introduction

Everyone knows that nowadayseach person needs to intensify and develop children's psychological resources. That is why the role of the school in developingpeople's activity, creative initiative, with high thinking is increasing. The creative personality is always ready for new changes, as well as to be able and necessary to satisfy these changes in solving non-standard problems.

The modern knowledge system includes the disclosure of the creative potential of the child, and everyone tries to use it in planning his/her life path in future. The possibilities of creativity of the child are important at all stages of school.

It is very important to enhance creativity and psychological resources for the development of the child as a person. It is one of the main problems nowadays. Many Soviet scientists presented psychological principles for the development of the creative potential of children of primary school age. For example: Podyakov N.N., T.D. Zinkevich-Evstigneeva, A.V. Zepilov, A.V.Zaporozhets. Foreign scientists are also presented psychological models: J.Guilford, E.DeBono, J.Gallair, P.Torrens. The creative activity of the child allows them to engage in artistic work. The main way to develop a child's creative potential and psychological resources is fabulous therapy.

The main part

The fairy tale has been coming to us for many centuries. For thousands of years, folk oral literature has demonstrated the necessary knowledge of the world how a person should live and communicate in life without violating the laws of nature. The wisdom of the fairy tale, this knowledge is provided to the listener in an accessible form. That is why the fairy tale affects the listener with symbols, where the symbols would be various. Everyone during reading the tale can understand the new meaning of the symbol, now it is relevant. That is why, as for adult and a child it will be able to get the value in which they needs. Finally, everyone has the ability to look at one object, one situation in different views.

We can say that fairy therapy is a kind of knowledge and treatment of the soul, like any other psychotherapy. It studies fairy tales as a form of passage and manifestation of mental processes, creates fairy tales that positively affect the psyche. It draws attention to the network of mental processes, in other words, to the phenomena which takes place in the soul of a person. They are generally universal for all people, and do not depend of their culture and time. Fairy therapy rely human's unconscious in development and the manifestation of themselves in a real image. The number of its variants is considerably limited and can be recognized. Fairy therapy is a form of deep psychotherapy, but, at the same time, due to its comprehensiveness and universality, it is also used for «upper» and «current» tasks. D.D. Zinkevich-Evstigneeva proves that it was during this period when fabulous therapy is developed as transmitted from time to time. The wide issue of such certificates, T.D. Zinkevich-Evstigneeva specifies that if we consider fairy therapy as a fabulous treatment, first we can say that «this work has a disclosure of knowledge which has a psychotherapeutic effect in the modern world of the child.» So, the fairy tale therapy is the treatment, where everyone with the child can discover the world of knowledge, and can find the definition of the therapeutic soul.

Fairy tales help a person in conditions of uncertain emotional experience and prepare him in advance for crisis and experiences in life. The lesson learned by the child through the fairy tale remains at the level without leaving his consciousness. A person can use this experience in difficult times of life, for example in solving difficult situations. Undoubtedly, the fairy tales helps to find a decision and be ready in any kind of crisissituations which deserves much attention. In the fairy tale any person becomes the best, that is, the fairy tale raises a person, demonstrates the path of spiritual development. A fairy tale allows activating the left side and realizing the opportunities and abilities that a person possesses. In addition, the fairy tale explains to a person what it sells if it refuses spiritual development, and it replaces genuine values with false values.

The fairy tale is the work of art. B.Bechtelheim says that every person in different years of his life can understand the meaning of the fairy tale in different way. Like any kind of art, the fairy tale turns into psychotherapy in its ranks, as every person (every child) reveals his solution in existing problems in life.

On the other hand, humanity's cultural heritage finds its shadow in the fairy tale and they will be communicated to children through the fairy tale. The folk tale is especially important, as they are transmitted from mouth-to-mouth, from generation to generation. It can be changed several times. But they're not just changes. They are taken out of the listener's reaction and the speaker is changed. The person considers the importance for himself through the changes. B.Bechtelheim said that millions of people «work» over the folk fairy tale, removing unnecessary details, adding important ones. The fairy tale really increases the human mind and many experiences. It is the result of the consciousness and unconscious work of man. Therefore, fairy tales show all understandable and incomprehensible issues that occur in human life, as well as the process of solving these problems. Through fabulous therapy, it is possible to identify ways to influence the creativity and resources of children of primary school age, as well as to conduct classes using specially selected methods of fabulous therapy, to contribute to the development of aesthetic and creative abilities of children of primary school age.

Psychotherapy of fairy tales, psycho-correction and attractiveness to the formation of a child's personality, fairy tales manifest themselves in the following:

* Lack of didactics, mental learning in fairy tales.
* Uncertainty of the main character's place of activity.
* Figurativeness of language. Mind. Language Metafornost.
* Which means the target. Psychological safety.
* The presence of secrets and miracles.

Fairy therapy is one of the earliest methods of practical psychology in human civilization and in modern scientific practice. At this time, there are many definitions of the term fairy therapy. Fabulous therapy is a treatment of fairy tale, that is knowledge that lives with the client in the shower and psychotherapeutic at the moment. Fabulous therapy is the process of finding meaning, finding knowledge in the world and solving the relationship system in it. Fairy therapy is the process of forming a link between fabulous conditions and behavior in real life. This is the process of moving fabulous meanings to reality. Fabulous therapy is the process of activating resources, the potential of the individual. Fabulous therapy-process of ecological upbringing of children. Fabulous therapy is the process of objecting problem situations and improving the inner nature and surrounding world.

Fabulous therapy can be effectively used in both types such as diagnosis and correction; it gives a person to allowforming a personality capable of easily entering into psychological protection and solving the prob-

lems. The technique « A day in the window» aimed to identify the creativity of children in a primary school age; A «logical pattern» technique aimed at diagnosing the thought activities of children of primary school age; «Board» methods aimed at diagnosing the level of development of children of primary school age. Through these methods we can consider and to develop the children's cognitive processes, creative abilities, thinking of children of primary school age.

At present, the fairy-tale typology, the theory of art therapy are proposed by D. Zinkevich-Evstigneev who include the elements (folk and author), psychotherapeutic, psycho-correction, didactic, meditative, which is also widely recognized. Fabulous therapy according to D.Zinkevich-Evstigneeva is not a direction of ordinary psychotherapy, but a synthesis of many achievements of psychology, pedagogy, psychotherapy and various philosophical cultures. According to the researcher, fairy therapy is divided into the period of development of historical relations:

First stage-oral creativity of the people;

Second stage-collecting, checking fairy tales and legend;

The third stage is psycho technical (psycho diagnostics of fairy tales for the development of personality, a method of application in correction);

The fourth stage-formation of the complex concept of fairy-tale therapy, spiritual approach to fairy tale, limited perception in systems of human upbringing, is integratively connected with fairy tales tested by many of our ancestors.If during these periods we teach the child to choose the right and turning path and find the positive significance of what is happening, he will help the child to develop, strive for life, and believe in his forces.

The wisdom of the fairy tale, this knowledge is provided to the listener in an accessible form. Because the fairy tale affects the listener with symbols, and the symbols are different. The new listening to the fairy tale allows the listener to reveal the new meaning of the symbol, which is currently relevant to him and he will be able to understand. Therefore, the fairy tale can be heard by both an adult and a child, and everyone can get the value he needs. At the same time the listener has the ability to consider one object, the same situation with different views.

Fairy tales help a person in conditions of uncertain emotional experience and prepare him for crisis experiences. Lessons received by the child through the fairy tale will remain at a level different from his consciousness, and the person can use this experience in difficult times of life, as specifically learned to find a solution to difficult situations. The fairy tale deserves certainly a lot of attention, but not limited to the fact that there are existing emotional problems in terms of preparation for crisis situations. In the fairy tale any person becomes the best, that is, the fairy tale raises a person, demonstrates the path of spiritual development. That is allows to activate the left side and realize the opportunities and abilities that a person possesses. In addition, the tale shows what happens if it has abandoned spiritual development, it sells itself if it replaces true values with false values.

Humanity's cultural heritage finds its shadow in the fairy tale, and they will be communicated to children through the fairy tale. The folk tale is especially important, as they are transmitted from mouth-to-mouth, from generation to generation. It is subject that changes many people's mind. But they're not just changes. They change from the listener 's reaction. These changes, changes which the person considers importance for himself. B.Bechtelheim said that millions of people «work» over the folk fairy tale, removing unnecessary details, adding important ones. This tale really increases the human mind, experience, is the result of the work of consciousness and unconscious man. Therefore, fairy tales show all understandable and incomprehensible issues that occur in human life, as well as the process of solving these problems.

Fabulous language is clear to the child. The fairy tale is simple and mysterious. The fairy tale affects the development of fantasy, which is necessary for the child to solve his problems. Just as the fabulous style is also understandable to the child. The child does not yet know how to think logically, and the fairy tale does not make the child difficult with logical thoughts. The fairy tale does not teach him directly. The fairy tale gives the child certain images that enjoy these images, and itself, without noticing, receives the important information necessary for itself.

The fairy tale poses moral problems and helps them solve. That is why, all the characters have a clear moral focus. They will be completely good or completely bad. This is very important in order to determine the sympathy of the child, to distinguish between good and bad, to solve their complex and ambivalent feelings. The child compares himself to a pleasant character. B.Bechtelheim believes that this is not a good child in its

nature, but because this character condition is more attractive than others. Thus, according to B.Bechtelheim, the fairy tale develops kindness in the child. S. Büller specifically explored the role of the fairy tale in the development of the child. In his opinion, fabulous characters are simple and typical; they are deprived of any individualism. Often their names don't come either. Their characteristic is characterized by two or three qualities understood by the child. But these characteristics reach an absolute level. In addition, fabulous characters, like ordinary people: eat, drink, work, marry, etc. All this allows the child to better understand the fairy tale.

Each fabulous situation has many limitations and meanings. In every situation the time can change and every person can can understand this fairy tale in different ways... Often children ask parents and educators to read only one fairy tale. Thanks to more meanings, one fairy tale can help the child solve topical problems in each period of life.

For children tales of animal-human relationships become clear and close. At this age, children compare themselves to animals, copy their behavior and easily turn into them.

From 5 years the child is similar to the dominating person with characters: princesses, princesses, soldiers, etc. Every year, the child reads history and tales about people with great pleasure, as these stories talk about how a person knows the world. About 5-6 years the child wants to read wonderful fairy tales. In adolescence, parables-tales and tales can be interesting. Terrible fairy tales and tales of evil can help the child to work with fears.

Psycho-correction fairy tales on Zinkevich-Evstigneev are formed for soft influence on the behavior of the child; at the same time, he says that in psycho-correction there is a «transition» of inefficient style of behavior to the product, and understands the importance of what is happening. The concept of such psycho-correction is not quite fair, as character change is a bichevioristic direction of the direction of psychotherapy, therefore, the boundaries between therapy and correction are turned off, the basis of division of psycho-correction fairy tales into separate groups is lost. But if, for the purposes of positive change, a different concept of psycho-correction is adopted, which explains the psychological impact on individual structures of the psyche, it is entitled to have such a kind of fairy tale as psycho-correction. For the purposes of such a fairy tale, we are one of the results of changing productivity, psychological problems, his behavior, which affect the decisions of children and adolescents.

When a child recognizes himself and begins to study the structures of the world around him, he has many questions. Many childhood issues lead to adults failing to explain. It 's not easy to explain to a child why things happen, and «what 's good, what 's bad.» Watching the fate of heroes, experiencing fabulous situations, perceiving fabulous images, the child in most cases forms an image of the world, and according to this the child will accept different situations and act differently.

Conclusion

The sign of a real fairy tale is a good ending. This allows the child to feel psychological safety. In the fairy tale, everything ends well, no matter how it happens. They were necessary for them to be strong and smart. On the other hand, the hero who did something bad sees that he will receive a decent punishment. And everything shows its good qualities in the past, and are evaluated. Hence the legality of life: as you look at the world, he looks at you, too.

In conclusion, the psychologist should know how much she loved the fairy tale. Amazing games based on the fairy tale allow you to reveal and see the weaknesses and strengths of a person. In addition, identifies the causes of some negative aspects of behavior. In the educational process fabulous therapy is used in combination with a complex of development and correction trainings, it is possible to achieve great success in the development of personal harmony of the child. After all, fabulous therapy performs psychedignostic, psychoprophylactic and psycho-correction activities.

REFERENCES:

1. Zinkevich-Evstigneeva T. D. Journey to the Country of Fairy Tales: Practical Manual. – M.: HIGHER SCHOOL, 2005. – S. 14-115.

2. Zinkevich-Evstigneeva T.D. Workshop on Fairy Therapy./.– SPb., 2000.-58-68c..

3. Zinkevich-Evstigneeva T. D. Forms and methods of work with fairy tales./– SPb.– M.: Higher School, 2005.

4. Vachkov, Igor Victorovich Introduction to fairy therapy/Vachkov Igor Victorovich. – M.: Genesis, 2015. – 607 S.

5. Zinkevich-Evstigneeva T. Grabenko t. Games in fairy therapy – SPb.– M.: Higher School, 2006. – S. 6-208.

ӘОЖ 37

МОЛБАСЫНОВА ЖУМАКУЛ МАРАТОВНА
аға оқытушы
Педагогика және психология кафедрасы
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

БЕКМЕТОВА АРУНА КЕРНЕЕВНА
аға оқытушы
Мемлекеттік басқару және менеджмент кафедрасы
Құқық және экономика факультеті
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

БІЛІМГЕРЛЕРДІҢ БОЙЫНДА КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚАСИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Түйін. *Мақалада студенттер тобындағы көшбасшылық ерекшеліктері қарастырылады. Отандық және шетелдік әдебиеттерде кездесетін көшбасшылық құбылысының интерпретациялары келтірілген. Топтағы көшбасшылық рөлін саралау құбылысы талданады.Көшбасшылыққа сәйкестендіру процесін қолданудың әлеуметтік-перцептуалды механизмі қарастырылған.*

Түйінді сөздер: *көшбасшылық, көшбасшылық рөлдер, көшбасшылық қасиеттер, оқытушы, студент, студенттік топ, көшбасшылық қасиеттерді қалыптастыру, көшбасшылықты рөлдік саралау, эмоциялық көшбасшы, іскер көшбасшы, сәйкестендіру.*

Резюме. *В статье рассматриваются особенности лидерства в студенческой группе. Представлены трактовки феномена лидерства, существующие в отечественной и зарубежной литературе. Анализируется феномен ролевой дифференциации лидерства в группе.Рассматривается социально-перцептивный механизм применения процесса идентификации к лидерству.*

Ключевые слова: *лидерство, лидер, лидерские роли, лидерскиекачества, преподаватель, студент, студенческая группа, ролевая дифференциация лидерства, эмоциональный лидер, инструментальный лидер, идентификация*

Summary. *The article discusses the features of leadership in a student group. Interpretations of the leadership phenomenon existing in domestic and foreign literature are presented. The phenomenon of role differentiation of leadership in the group is analyzed. The socio-perceptual mechanism of applying the identification process to leadership is considered.*

Key words: *leadership, leader, leadership roles, leadership qualities, teacher, student, student group, role differentiation of leadership, emotional leader, instrumental leader, identification.*

Қазақстан өз тарихында жаңару мен жаңғыру кезеңдерін бастан өткеріп отыр. Елбасы өзінің Қазақстан халқына Жолдауларында Жас ұрпақтың ұлттық санасын қалыптастыру, әлеуметтік белсенділігін дамыту, республиканың мемлекеттік тәуелсіздігінің нығаюы барысындағы жастардың орны мен рөліне, жастардың көшбасшылығық қасиетін қалыптастыруна бағыт беру мәселесіне кеңінен тоқталады [НазарбаевН. Ә. жолдау 2017.электрондық ресурс]. Себебі, бүкіл әлемдік қауымдастықта жастар әлеуметтік өзгерістердің маңызды субъектісі, қоғамның адамгершілік деңгейінің барометрі, өте үлкен инновациялық күш пен стратегиялық ресурс және қоғамның даму тенденциясын айқындайтын фактор болып табылады.

XXI ғасыр – жастардың қоғамдық қозғалыстар мен жаңарудың белсенді, алдыңғы топтағы әлеуметтік күшіне айналуымен айқындалып отыр.

Сол себепті, қазіргі уақытта студенттердің кәсіби дайындық сапасына жоғары талаптар қойылады. Бағдар студенттің өзін-өзі дамытатын, бәсекеге қабілетті тұлға ретінде тәрбиелеуге, көшбасшылыққа және өзінің кәсіби қызметін сәтті орындауға дайын болуға бағыттау болып табылады. ЖОО-да оқу барысында студент тек өз бетінше шешім қабылдауды ғана емес, сонымен қатар олар үшін жауапты болу керек. Білім кеңістігінің интеграциясындағы заманауи талаптарға сәйкес білім беру жүйесіндегі тұтас педагогикалық процестің басты мақсаты студент тұлғасын дамыту, оның көшбасшылық қасиеттерін қалыптастыру болып табылатындығын сезіне отырып, оқытушы көшбасшылықтың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруы тиіс.

Сонымен қатар, бүгінгі таңда оқыту мен тәрбиелеудің жаңа парадигмалары, педагогикалық жүйелерді ұйымдастырудың жаңа бағыттары, білім берудің көшбасшылық теорияларының қалыптасуына ықпал жасай отырып, көшбасшылық бағыттағы ғылыми зерттеулердің жаңашылдығына, ғылыми тәжірибелердің халықаралық нарықтағы бәсекеге қабілеттілігіне баса назар аударуы қажет[Андреева Г.М.,1996, 56б.].

Ғылыми-теориялық әдебиеттерге шолу жасағанда көшбасшылық мәселелерін Г.М. Андреева, Р.Л. Кричевский, Л.И. Уманский , О.В. Евтихов, С.Р. Кови, Э. Берн, П.У. Бендер, Дж. Максвелл, Ф.О. Хессельбайн, Д.Б. Эльконин, К.В. Сельченок және басқа да ғалымдар зерттеген [Кричевский Р.Л., 2007, 22б.].

Көшбасшылық –билік функцияларын жүзеге асырумен байланысты қоғамдық өмірдегі ерекше құбылыстардың бірі. Ғылымдағы көшбасшылық құбылысының бірнеше түсіндірмелері бар. Олардың біріне сәйкес көшбасшылық – бұл топтық процестердің шоғырлануы, ал көшбасшы – топтық процестер мен қатынастарды біріктіретін топтың мүшесі.Көшбасшылық сонымен бірге жеке тұлғаның өзіне және оған тигізетін әсерлерге тән қасиет ретінде қарастырылады. Бұл тәсіл тұрғысынан, көшбасшы – бұл топтың басқа мүшелерімен салыстырғанда ең үлкен жеке қасиеттер мен сипаттар жиынтығына ие және басқаларды топтық тапсырманы орындауға итермелейтін тұлға

Ресейлік ғалымдар Г.М. Андреева, Р.Л. Кричевский, Б.Д. Парыгин және т.б. көшбасшылықты адамдардың психологиялық феномені ретінде сипаттап, адамдардың бейресми қатынастар жүйесінде өздігінен пайда болады деп қарастырады [Андреева Г.М.,1996, 27б.]. Көшбасшылық ең белсенді және ықпалды шағын топ қатысушысы (көшбасшы) және аз белсенді, жетекші топ мүшелері (ізбасарлары) арасында пайда болатын тұлғааралық ықпал ету процесіне негізделген. Көшбасшы топтық әрекеттерді бастайды, топты алдына қойылған міндеттерді шешуге бағыттайды. Көшбасшылыққа ықпал етудің салдары топ мүшелерінің көзқарасы, мінез-құлқы, жеке тұлғалық ерекшеліктері, мотивациясының өзгерісінен көрінеді. Көшбасшылықтың ең танымал интерпретацияларының бірі көшбасшылық жеке қасиеттер мен әлеуметтік жүйенің динамикалық өзара әрекеттесу функциясы ретінде әрекет ететін топтағы рөлдерді саралау процесінің аспектілерінің бірі болып табылады деген болжаммен байланысты. Р.Л. Кричевский өз зерттеулерінде табиғи жағдайда, табиғи топтармен жүргізілген кезде топтық белсенділікке жоғары деңгейдегі, яғни белсенділіктің жоғары легитимділігі жағдайында жетекшіліктің рөлдік сарапануы байқалады деген. Бұл эксперименттерде іскер жетекшілер мен топтың басқа мүшелері арасында ешқандай антагонизм байқалмады, сонымен қатар, іскер көшбасшылар эмоционалды көшбасшылық тұрғысынан жоғары бағаланды, екі жетекшілік рөлдерді бір адам жүзеге асырған жағдайлар болды. Л.Картердің тәжірибелері көрсеткендей, екі негізгі көшбасшылық рөлдерден басқа, белгілі бір міндеттерді шешуге байланысты топ өмірінің әртүрлі жағдайларында пайда болатын тар функционалды типтегі басқа көшбасшылық рөлдер бар дейді. Алайда, Л.Картер эксперимент барысында табылған жетекшілік рөлдерге ешқандай функционалды атау берген жоқ. Мұны Л.И. Уманский, келесі көшбасшылық рөлдерді сипаттаған: көшбасшы-ұйымдастырушы (топты біріктіреді), көшбасшы-бастамашы (топтық әрекеттерді бастайды), көшбасшы – эмоционалды көңіл-күй генераторы (экспрессивті лидер рөліне ұқсас), көшбасшы-эрудит (зияткерлік мәселелерді шешетін маман), эмоцияны тарту лидері («социометриялық жұлдыздың» аналогы), жетекші-қолөнерші, икемді (іс-әрекеттің қандай да бір түрін жақсы атқарады) [Кричевский Р.Л., 2007, 147б.].

Көшбасшылықты құрылымды құру процесі ретінде қарастыра отырып, зерттеушілер көшбасшылық топтық өзара әрекеттесудегі рөлдік құрылымды құру мен сақтаудың белсенді процесі екендігіне назар аударады.Ф.Фидлер мен Дж.Хемфиллдің пікірінше, көшбасшылық дегеніміз – топтық әрекеттерді басқаруға қатысатын жеке адамның іс-әрекеті, ал көшбасшылық мінез-құлық – бұл топ мүшелерінің жұмысын басқару және үйлестіру процесінде жетекшінің нақты әрекеттері деп анықтама береді.Көшбасшылыққа көзқарас перспективаның көрінісі ретінде, көшбасшының болашақ іс-қимыл бағдарламасы болуы керек, соған сәйкес ол топпен бірге алға қойылған мақсатқа қарай жылжиды. Ол болашаққа бағытталған, ізбасарлары үшін тартымды жоспарлары бар және оларды қалай жүзеге асыруды біледі[Евтихов О.В., 2012, 32б.].

Джон Максвеллдің »Көшбасшының 21 міндетті қасиеті» атты кітабында нағыз көшбасшы болуға лайық жандарда қандай қасиеттер болу керек екенін анық айтып өткен болатын, соның ішінде:

- Ақылды адамдар естігендерінің жартысына сенеді, ал қырағы адамдар қай жартысына сену керек екенін біледі деген болатын міне бұл қасиеттер нағыз көшбасшыларға тән қасиет екені тағы дәлел. Сондай-ақ әрбір көшбасшы өзіне не керек екенін анық біледі.

• **Адамдарға үміт отын сыйлау.** Француз генералы Наполеон Бонапарт көшбасшыларды былай сипаттаған »үмітпен жүретіндер» деп. Егер сіз қоршағандарды осы нұрмен бөлей алсаңыз, онда адамдарды магнит тәрізді тартасыздар.

• **Кез-келген шаруаны ойдағыдай асыратын болыңыз.** Бастаған ісін соңына дейін апармайтын адам, құзыретті бола алмайды. Көшбасшы ретінде біз студенттерді істі аяғына дейін істейтінін күтеміз. Ал өз кезегінде олар бізден дәл осыны және бұдан да жоғарғы нәтижені күтеді.

• **Сізден күтілетін нәрседен көбірек істеңіз.** Шынына келгенде, құзыретті адамдар күтілуге тиіс нәтижеден асып түсетін істер жасайды. Көшбасшылар өзінің жұмысын аяқтап, басқа қосымша жұмысты істеулері міндетті. Тіпті сирек емес, күнделікті.

• **Басқаларды жігерлендіріңіз.** Көшбасшылар артынан ергендерді жігерлендіріп, оларға мотиватор болады[**Шамғанова А. А.,** 2018, электрондық ресурс].

Білімгерлер бойында көшбасшылық қасиеттерді қалыптастыру үшін педагог көшбасшылықтың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін білуі керек. Көшбасшылық – бұл топтық тапсырмаларды орындау бағыты бойынша әртүрлі топ мүшелерінің тұтастай алғанда топқа жетекші ықпал ету деңгейі. Көшбасшылық – бұл топ мүшелерінің мінез-құлқына адамның жеке беделінің ықпалына негізделген топтағы табиғи әлеуметтік-психологиялық процесс.Мұндай адамның мінез-құлқын түсіну, оның мінез-құлқын, қарым-қатынасын, сезімін өзгертуге мүмкіндік береді. Идеялар, ауызша және жазбаша сөздер арқылы, ұсыныс, сендіру, эмоционалды қатынас, мәжбүрлеу, жеке бедел мен әсер арқылы жүзеге асырылады.

Д.Б. Эльконин көшбасшылықты, көсемділік деп сипаттайды.Ол осы әлеуметтік құбылыстың дамуының алты кезеңін анықтайды.

Бірінші қадам – пассивті көшбасшылық. Бала топта көшбасшы болады, ол басқа балалардың мінез-құлқына әсер етуді қалағаны үшін емес, басқа балалар оған еліктеп, оған ергендіктен болады. Бұл жағдайда көшбасшы өз функциясын бұл туралы ештеңе білместен және оған қызығушылық танытпастан орындай алады. Қазірдің өзінде бұл балаға неге еліктейді деген сұрақ туындайды, басқа емес, яғни көшбасшының өзі туралы.

Екінші қадам – бұл белгілі бір сәттерде көрінетін белсенді көшбасшылық: «көшбасшының функциясы қолдан-қолға өтеді».

Үшінші кезең – бұл коммуникация процесінің маңызды сегменттерін қамтиды.

Төртінші кезең – бұл белсенді көшбасшылық, ол ынтымақтастық үдерісін қамтиды. Көшбасшы басынан аяғына дейін «осы қызмет барысында ұжымның барлық мүшелеріне бағынады».

Бесінші қадам – алдыңғы кезеңнен ерекшеленеді, өйткені кейбір сәтте басты көшбасшыны «басты көшбасшымен бірдей мәні жоқ» басқасы толықтырады.тын белсенді көшбасшылық.

Алтыншы қадамда әрқайсысының өзіндік әсер ету саласы бар екі бірдей тең көшбасшы пайда болады.

Көшбасшыны құбылыс пен процесс ретінде сипаттағаннан кейін, автор көшбасшылардың типологиясын ұсынады. Д.Б. Эльконин үш негізгі түрді сипаттайды: көшбасшы-диктатор, балалар командасы; «Жарқын эмоционалды сәттердің барлық жиынтығымен» эмоционалды ұйымдастырушы, қызықты балалар топтары; сайып келгенде, «интеллектуалды рационализатор немесе құрғақ көрсеткіш деп атауға болатын» көшбасшы[Журавлев А.Л., 2016, 207б.].

Терминологияны біршама өзгерту керек, ал біз қазіргі заманғы классификацияны аламыз: «көшбасшы-диктатор», «эмоционалды лидер», «іскер көшбасшы». Осылайша, көшбасшылық – бұл команданың өзіндік бір түрі деп қорытынды жасауға болады.

Біздің зерттеулеріміз көрсеткендей білімгерлерде көшбасшылық қасиеттерді қалыптастыру үшін педагог топтағы рөлдерді саралаудың ерекшеліктерін, көшбасшылыққа ықпал ету тетігі ретінде сәйкестендіруді ескеруі керек. Педагог өзіне жүктелген оқу және кәсіби міндеттерді шешу үшін топты ұйымдастырады, білімгерлер тобының эмоционалды жетекшісі топта жағымды психологиялық ахуал туғызуға, топ ішіндегі интеграцияны нығайтуға қамқорлық жасайды. Көшбасшылықтағы сәйкестендіру және анықтамалық қасиеттерді білу педагогқа студенттік топтағы тұлғааралық әсер ету процесінің ішкі жағдайларын толық бейнелеуге мүмкіндік береді, демек, білімгерлерге тиімді тәрбиелік әсер етеді.

«Көшбасшы» түсінігінің көптеген анықтамаларына сүйене отырып, біз оны сипаттауға болатын негізгі белгілерді анықтадық.

Бірінші белгі – топқа мүшелік: көшбасшы – топ мүшесі, ол «ішінде» және топтан «жоғары» емес.

Екінші белгі – бұл топтағы позиция: жетекші топтағы беделге ие, оның мәртебесі жоғары.

Үшінші белгі – құндылық бағдарларының сәйкестігі: лидер мен топтың нормалары мен құндылық бағдары сәйкес келеді, көшбасшы топ мүдделерін барынша көрсетеді және білдіреді.

Төртінші белгі – бұл көшбасшының топқа әсер етуі: топтың басқа мүшелерінің мінез-құлқы мен санасына жетекшінің ықпалы, топтың мақсатына жетуде топты ұйымдастыру және басқару.

Бесінші белгі – топтағы көшбасшының көзі: топ мүшелерінің немесе топтық ұйымдардың өзара әрекеттесуі нәтижесінде көшбасшы тағайындау туралы айтады.

Осылайша, көшбасшылық – топ құрылымының жалпы қасиеттері блогының құрамдас бөліктерінің бірі – топтыңтоп болып қалыптасуымен табиғи түрде пайда болатын құбылыс, бұл топ мүшелерінің топқа әсер ету дәрежесі бойынша саралау дәрежесін көрсетеді. Көшбасшы – топ мүдделерін қалыптастыруға әсер ететін, рөлдерді саралау процесінде топішілік өзара әрекеттесу нәтижесінде пайда болатын және іс-әрекетті және қарым-қатынасты ұйымдастыруда өзінің әлеуетті мүмкіндіктерін іске асыратын топ мүшесі.

Білімгерлерді көшбасшылыққа жетелейтін жеке қасиеттер:

- ✓ қарым-қатынас орната білу;
- ✓ топты қалыптастыра, біріктіре білу;
- ✓ мақсатын анықтау;
- ✓ қажет тапсырмаларды беру және оны орындату;
- ✓ адамдардың қажеттіліктерін, қызығушылықтарын білу, оны қорғау;
- ✓ аз уақытта көпақпаратты игере білу;
- ✓ белгілі бір жағдайда шешім қабылдайалу;
- ✓ үлкен шығармашылық қасиеттер болу керек.

Білімгердің бойында осы қасиеттерді қалыптастыру үшін педагогтің атқарар ролі өте зор болып табылады. Ол үшін әрбір білімгердің ішкі түйсігінде алға ұмтылу, даму, жан-жақтағы ортаны ерекше сезіну, алға қойған мақсаттарға жетудің жолдарын қарастыру, өз ортасында беделге ие болу, сауаттылықты арттыру, іздену, мәдениетті сөйлеу, кез келген жағдайда өзін көрсете білу, тығырыққа тірелмейтін түрлі жұмыстар атқару және өзін жеке тұлға ретінде санап, мемлекетке қызмет етуге дайындауы қажеттілігін сезінуі шарт. Білімгер осы қасиеттерге ие болған жағдайда оларды болашаққа, көшбасшылыққа дайындаушы педагогтарға септігі тиеді. Білімгердің бойындағы бар қабілетті жетілдіру соншалықты дағдылы болып табылады. Себебі білімгер ойға алған істерін өзбетінше жандандыра білетін тұлға. Білімгердің бойында көшбасшылық орын алмаған жағдайда педагог оқу-тәрбие процесі барысында түрлі тапсырмалар мен әңгіме сабақтары арқылы көшбасшылыққа икемдей алады. Алдымен көшбасшы дегеніміздің не екендігін түсіндіреді. Оның қыр-сырын, егжей-тегжейлі оқыта келе ол қасиетті өзіне қаблдаған жағдайда қандай жетістікке тап болатындығына мән береді. Дұрыс ұйымдастырылған оқу-тәрбие үрдісі барысында білімгердің бойындағы көшбасшылық қасиет сыртқы ортадағы қарым-қатынасынан аңғарылады. Сойлеу мәдениеті, басқаларды тыңдай білу сауаттылығы, тапсырманы жауапкершілікпен орындау шеберлігі, сауаттылықтың басты қызмет атқаратынын сезе білушілігі, кез келген жағдайда қиындықтан жол таба білуі сияқты басты құндылыққа ие адами қасиеттері мен білімде де нәтижелі көрсеткіштерге жетумен жалғасын табады.

Көшбасшылықтың рөлдік дифференциациясының болуы педагогқа студенттер тобында оқу процесін сауатты құруға көмектеседі. Оқытушыға іскер көшбасшы сапасын қолдау және дамыту арқылы мұғалім кәсіби дайындықтың сапасын арттыруға көмектеседі, студенттерді білім беру және кәсіби мәселелерді тиімді шешуге бағыттайды.Білімгерлер арасында эмоционалды көшбасшы қасиеттерін қалыптастыра отырып, педагог студенттер тобында жағымды моральдық-психологиялық ахуал қалыптастыруға ықпал етеді, командалық рухты нығайтады, студенттерде жанашырлық, өзара көмек, қолдау сезімдерін дамытады. Ғылыми әдебиеттерде жетекшілік жиі әсер ету процесі ретінде қарастырылады, оның механизмі сәйкестендіру болып табылады [Сельченок К.В., 2004, 156б.].Сәйкестендіру басқа адамның мінез-құлқына немесе жеке қасиеттеріне сәйкес келеді, өйткені олардың іс-әрекеттері ұқсас мінез-құлық актілерінде немесе мінез-құлықтың символдық баламаларында нақты көбеюі ретінде қарастырылады. Сәйкестендіру маңызды басқа әрекеттердің уәждерін ассимиляциялауды қамтиды.Ізбасарлардың көшбасшымен сәйкестендірілуі олардың белгілі бір мүшесін оның көшбасшысы ретінде қабылдауға немесе қабылдамауға мүмкіндік беретін жетекшінің рөлі туралы идеяларымен анықталады; көшбасшының ықпал ету қабілетіне әсер ететін психологиялық

байланыстардың болуын болжайды.Студенттік топтағы көшбасшылықтың рөлдік дифференциациясы құбылысын зерттеу үшін біз рейтинг бойынша студенттер тобының іскер және экспрессивті көшбасшыларын анықтауға бағытталған зерттеу жүргіздік. Зерттеу І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің «Мемлекеттік басқару және менеджмент» МЖБҚ311 топ және «Педагогика және психология» мамандығы ПҚ311 топ (25 адам) студенттерінен құрылды. Оларға екі сұраққа жауап беру ұсынылды, олардың біріншісі инструменталды көшбасшылықты анықтауға бағытталған: «Сіздің ойыңызша, сіздің топтың әрбір мүшесінің бүкіл топтың білім беру ісінің сәтті болуына қосқан үлесі (яғни, сіз топқа жататын кез-келген адам, соның ішінде өзіңіз де) ол бірінші орында білім беру ісіндегі ең сәтті білімгер, екінші орында кім, үшіншісінде кім болады және т.б.)». Екінші сұрақ эмоционалды көшбасшылық туралы болды: «Сіздің ойыңызша, сіздің топтың әр мүшесінің топтағы достықты дамытуға қосқан үлесі қандай (яғни топта кім, оның ішінде сіз өзіңіздің жақын досыңыз ретінде бірінші орынға шығар едіңіз, ол кім болады) екінші орында, үшіншіде кім бар?)». Оның әр көрінісіндегі көшбасшылық, рейтингтегі топтастарынан әр топ мүшелерінің алған ұпайларын жинақтау арқылы анықталды.Топтық көшбасшылықтың әр өлшемі бойынша ең жақсы балл жинаған білімгер көшбасшы болып табылады (іскерлік немесе эмоционалды). Зерттеу нәтижесінде біз осы студенттік топтардағы көшбасшылықты рөлдік саралауды анықтадық. Эмоционалды және іскер көшбасшы рөлдерін әр түрлі адамдар орындады, сонымен бірге эмоционалды көшбасшылар инструменталды көшбасшылық көрсеткіштері бойынша алғашқы үштікке де енбеді.

Бірдей үлгіде жүргізілген көшбасшылық пен көшбасшылықтың рөлін саралау жөніндегі зерттеулердің нәтижелері келесі қорытынды жасауға мүмкіндік берді: топта сәйкестендіру негізінен инструменталды немесе эмоционалды лидермен жүреді, бұл сәйкестендіру қасиеттерінің көпшілігі көшбасшыларға тиесілі екендігімен расталды. Білімгерлерді ерекшелейтін сәйкестендіру қасиеттерін талдай отырып, педагог білімгерлердің мінез-құлқы мен жеке ерекшеліктерін қалыптастырудың ішкі механизмін біледі. Ол бұл ақпаратты білімгерлік көшбасшылықты дамыту бағдарламасын құру үшін қолдана алады.

Н.Ә. Назарбаев «Күшті ұлт болу үшін алдымен ішкі бірлік, ұйымшылдық пен татулық қажет». Ал сондай ұлтты алға жетелейтін білімді, патриот, еңбекшіл, өз салт-дәстүрін, мәдениетін, тілін, дінін, ділін құрметтейтін азамат нағыз көшбасшы болуға лайық»,–депайтқандай, білімгерлердің бойында көшбасшылық қасиеттерді қалыптастыруды ұйымдастыру әлеуметтік белсенділігін дамытуға, алға қойған мақсаттарға жетудің тиімді жолдарын тез табуға, сауатты, зиятты, сөйлеу мәдениеті жоғары, кез келген жағдайда өзін көрсете білуі және өзін жеке тұлға ретінде санап, мемлекетке қызмет етуге дайын екендігін көрсетуге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. ҚР президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Қазақстан халқына жолдауы 31.02.2017. [Электрондық ресурс] // www.akorda.kz › poslanie-prezidenta-respub.

2. Андреева Г.М. Социальная психология. –М.: Аспект Пресс,1996– 376 с.

3. Кричевский Р.Л. Психология лидерства.–М.: Издательство «Статут», 2007– 541 с.

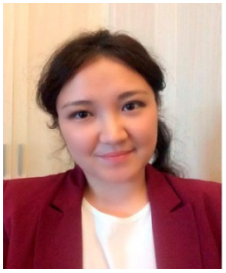
4. Евтихов О.В. Эффективное лидерство. – Красноярск: Сиб. гос. аэрокосмич. ун-т, 2012 – 132 с.

5. Шамғанова А.А. Оқушының бойында көшбасшылық қабілеттерді қалыптастыру, 2018, [Электрондық ресурс] // https://bilimger.kz/.

6. Журавлев А.Л., Кольцова В.А., Олейник Ю.Н. История отечественной и мировой психологической мысли. – Москва, 2016 – 486 с.

7. Психология лидерства: хрестоматия/ сост. К.В. Сельченок. – Мн.: Харвест, 2004 – 368 с.

МРНТИ: 14.25.09
УДК: 373.5

MAKHAMBETOVA GAZIZA ERSALATOVNA
undergraduate of University of International Business
Department of Business Informatic

DUZBAEVA RAKHILA MUKHAMEDIEVNA
Research supervisor: Associate professor
University of International Business

THE FORMATION OF SUCCESSFUL LEARNING AND THE DEVELOPMENT COMPETENCE OF STUDENTS' IN COMPUTER SCIENCE

Түйін. *Мақалада оқу үрдісінде оқушылардың оқу жетістігін қалыптастыру міндеттері талданады. Оқытудың табысты болуына әсер ететін факторлар ұсынылған, мысалы, маңызды жетістік ретінде адамның жетістіктерін түсіну; өзіне деген сенімділік; жаңа білімді алуға көңіл бөлу мүмкіндігі; жетістікке ұмтылу; танымдық белсенділік, оқу процесінде қажетті нәтижеге жету. Информатика сабақтарында негізгі білімдік құзіреттіліктерді қалыптастыру, оқушылардың шығармашылығын дамытуы мен оқу жетістігін қалыптастыруы қарастырылған. Көрсетілген шарттар оқу процесіне тиімді әсер етеді деген қорытынды жасалды.*

Түйінді сөздер: *жетістік, оқудағы жетістік, информатика пәніндегі оқушылардың оқу жетістігі, білім беруді компьютерлендіру.*

Резюме. *В статье анализируются задачи формирования успеваемости учащихся в процессе обучения. Представлены факторы, влияющие на успех обучения, например, понимание человеческих достижений как важных достижений; уверенность в себе; возможность сосредоточиться на получении новых знаний; стремление к успеху; познавательная деятельность, достижение желаемого результата в процессе обучения. Уроки информатики предусматривают формирование базовых образовательных компетенций, развитие творческого потенциала учащихся и достижений в учебе. Был сделан вывод, что эти задачи положительно влияют на процесс обучения.*

Ключевые слова: *достижения, успешность в обучении, успешности обучения учащихся в процессе изучения информатики, информатизация образования.*

Summary. *The article analyzes the tasks of formation of student success in the learning process. The factors influencing the success of training are presented, for example, the understanding of human achievements as important achievements; self-confidence; the ability to focus on gaining new knowledge; desire for success; cognitive activity, achieving the desired result in the learning process. Computer science lessons include the formation of basic educational competencies, the development of students' creative potential and success in the learning process. It was concluded that these tasks have a positive effect on the learning process.*

Keywords: *achievements, success in learning, success of student learning in the process of studying computer science, informatization of education.*

Success is getting what you want.
Happiness is wanting what you get.

Dale Carnegie

XXI century – the century of informatization of the education system. The main requirement of the information society is to provide students with the basics of information knowledge, logical thinking – the de-

velopment of structural thinking skills, the formation of skills in using information technology [Rousseau J., 1988. – 50 p.].

It is known that in accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan «On Education», topical issues such as «The intellectual development of each child in accordance with his individual abilities, the development of individual talents and abilities» have been introduced. Indeed, for the development of science and technology, production at the world level, the country needs highly educated, highly qualified specialists who work creatively [The Law of the Republic of Kazakhstan «On Education» of 2007, 4 p.].

In the history of the development of schools, academic success was one of the priorities of pedagogical science. The school is one of the most important social institutions of the state, this problem is closely related to the trends in the development of science and the socio-historical situation that determines a number of objective factors that determine what it is or is not.

The concept of «success» means the result of a certain action and is usually accompanied by a recognition and evaluation of the work done. The concept of «achievement» includes in itself a positive nature of man or activity that contributes to success, or any approach that affects the achievement of a goal.

The success of training students is the object of research in various scientific areas. In the work of researchers of pedagogy the success of the educational process is associated with the effectiveness of the educational process, the effectiveness of the teaching material.

The leading idea of shaping the success of schoolchildren in the learning process is identified. Her words are formulated by V.A Sukhomlinsky: «Success in learning – the source of the inner strength of the child, giving birth to energy to overcome difficulties, the desire to learn.» This idea presupposes such an organization in the learning process, which creates the conditions for achieving educational results and self-realization of all students [Sukhomlinsky V.A. 1994. – 20-22 p.].

Problems related to the success of schoolchildren in the learning process, affected J.A. Comenius. Thus, in the Russian translation «The Great Didactics», published in 1875, a fragment of the full title sounded like this: Already in the initial words of his work J.A. Comenius establishes the principle of success of training and together with it raises the question of what is meant by the concept of «success». Translated by A.I. Piskunova (1982) The same fragment of the title is translated as «an easy and faithful way to a successful implementation of this practice» [Comenius, J.A., 242p.]. It is reasonable to refer to the original in this case. The original Czech text was not preserved, but its Latin translation, performed by J.A. Comenius and published during his life.

Then J.A. Comenius says that «in schools there would be less noise, stupefaction, unnecessary labor, and more leisure, joy and solid success» (1982 translation) [Comenius, J.A., 1982. – 600 p.]. The question again arises: Is J.A. Comenius speaks of success in its modern pedagogical understanding? The original contains the following lines: «Scholae minus habeant strepitus, nauseae, vani laboris; plus autem otii, deliciarum, solidique profectus».[Coatsworth, J.D., 1998.– 243 p.] Profectus translated from latin as «success, prosperity». Therefore, in this passage, J.A. Comenius really meant that students must be successful.

Thus, J.A. Comenius should rightfully be called one of the first didacts to consider the category of «success in the learning process.» In his understanding, this is the result of training that the school should strive for.

In the early stages of the formation of pedagogical science, the success of students in the learning process was not studied as a separate issue, but the authors often noted the importance of success in obtaining knowledge. In my opinion, success, as a positive emotion in the results achieved by a person or his other actions, is an important component of success. Therefore, it is interesting to work on this problem, which does not directly consider the success of students, but the importance of its emotional side is noted.

So, the importance of success in learning, J. Locke wrote:»The most unreasonable thing in the world is to torture a child and spend time on something he can never be successful» [Locke, J., 1988. – 569 p.]. Jean-Jacques Rousseau wrote that he «will rarely act, not assured of success.» The philosopher noted the importance of encouraging the child, emphasizing his success, so that he wanted the child to «surpass himself» [Rousseau, J., 1988. –161p.]. J. Locke and Jean-Jacques Rousseau, on the one hand, believe that success is the result of training, and on the other hand, success stimulates and motivates learning activities.

K.D. Ushinsky stressed the importance of a person feeling of his own success in this process and as a result of activities, including training. Thus, he noted that the motive for success is the basis for striving to improve academic achievement, regardless of the content of the activity. Also, discussing the principles timeliness and degree of training, K.D. Ushinsky noted that the requirements for student success correspond to the

child's abilities: «The success of several such steps motivates the child, he begins to take stronger steps, and then becomes stronger» [Ushinsky, K.D., 1950. – 168 p.].

According to P.F. Lesgaft, the importance of success is to praise the child. He distinguished between different types of children according to the nature of family upbringing, thus establishing a link between the child's living conditions at home and the characteristics of the growing individual. For example, ambitious children, in the author's opinion, need «hope for external success» [Lesgaft, P.F., 1956. – 169 p.]. This is P.F. Lesgaft's quest for success was seen as the foundation of his career. In addition, parents should not allow such feelings to develop in the younger generation, because, according to the teacher, they are associated with ambition. However, the pursuit of success was seen as an important reason for learning.

The formation of fundamental knowledge in the field of computer science the acquisition of skills in the competent use of computer technology, increasing interest, developing competencies contributes to the formation of a modern specialist. In this regard, it is important to organize the educational process, taking into account the specifics of professional development of the student as a specialist in the information society. The implementation of this direction is closely linked with the success of student.

The subject of computer science at school is defined as a branch of computer science, which is engaged in research, providing software, technical, educational and methodological and organizational support for the use of computers in the educational process. That is, the teaching of computer science is directly related to the development of science and technology.

Informatics is a new scientific discipline that studies the laws and methods of collecting, storing, transforming, transmitting and using information by computer [Zholshybekova B.O., 2016,1-5 p.].

The role of computer science in the education system is associated with the harmonization of information knowledge, information environment and human interaction, its role in the formation of the information image, which is a key component of entrepreneurial activity in the new information society.

In the teaching of computer science sets general didactic goals in the educational standard: teaching, education and development of students. There are no clear boundaries, either in terms of content or methods of implementation. In accordance with the objectives, we identify specific tasks that will allow you to the success of training in the course of computer science.

Objectives in accordance with the learning objectives of teaching computer science:

– to get acquainted with the basic concepts of computer science as a science;

– mastering the basic methods of scientific research;

– creation of a theoretical basis for further study of special subjects of the school curriculum;

– creation of a theoretical and psychological basis for the development of new information technologies in the conditions of continuous modernization of production.

Tasks in accordance with the educational purpose of teaching computer science:

– formation of dialectical materialist worldview;

– to acquaint students with the correct methodological approach to cognitive and practical activities;

– education of perseverance, initiative in overcoming difficulties;

– formation of value attitude to knowledge as a source of spiritual development.

It should be noted that the process of teaching and educating students is the same. They are solved in this discipline on the basis of its material and methods.

Tasks in accordance with the developing goal of teaching computer science:

– develop students' ability to think logically, apply ideas on induction, deduction and similarity;

– development of the ability to collect, compare information, organize it electronically;

– development of skills in solving mathematical problems using various programs using known theoretical principles, mathematical devices, graphics, reference books and computer technology;

– experimentation, development of technical skills.

Tasks include selection as a basis for the whole process of teaching computer science to students, as well as to assess the importance of any educational material for the success of teaching the subject, to plan the level of learning, to determine the priority of thinking skills, to choose a combination of methods, techniques that contribute to the formation of the success of students in school.

The content and potential of the discipline of computer science from the worldview S.A. Beshenkov, A.P. Ershov, A.A. Kuznetsov and other scientists allowed to determine the types of humanities applications in computer science and the concept of information culture of students in the whole learning process, the essence

of their interaction. Researchers have looked at the structural components of information culture, which are an internal system of human professional and general culture, which are a single category of cultures of thinking, behavior, communication and activity [Burkit A.K., 2010, 1-20 p.].

I.A. Zhuravlov, V.M. Monakh and other researchers distinguish the following main functions of the content of computer science in school: the formation of students' system-information attitude to the world around them, the formation of information culture and the ability to see the relationship and interdependence of individual objects and phenomena.

Analyzing the current problems of the school learning process in the context of the formation of the information society, informatization of education, the formation of information culture of students, E.V. Danilchuk [Danilchuk E.A. 2003 300p.] considers the modernization of the modern educational process in three directions. The first is to strengthen the ideological role of computer science and focus on understanding the common information bases of management processes in nature, society and technology. The second is the creation of a holistic information view of the world and the formation of value-semantic aspects of its information activities. Third, the changes must be related to the content of the natural sciences and humanities, for example, modern science, ecology, philosophy, cultural studies, ethics, psychology, etc. The results of E.V. Danilchuk's research show that the knowledge of students at school should be focused on the formation of a harmonious information culture.

E.V. Bondarevsky [Bondarevskaya, E.V., – 1999. – 41–66 p.] also considers it necessary to take into account a special educational function, which in its content considers the foundations of a basic, fundamental personality culture: intellectual, moral, environmental, aesthetic, legal and other aspects. The researcher considers it important to include the personal information culture in these types of cultures.

Thus, the development of the content of teaching computer science today is determined by the process of giving students the status of a fundamental subject capable of making a decisive contribution to the formation of a modern information image of the world.

The following pedagogical functions in the field of education related to informatization are defined in the standards of computer science:

1. Formation of the basis of the scientific worldview.

In this case, the formation of the concept of information as one of the three basic concepts: matter, energy, information, on the basis of which the modern scientific image of the world was created.

2. Development of thinking skills of student. In modern psychology, the study of computer science and the use of computers has a significant impact on the development of theoretical and creative thinking skills of students, as well as the formation of quick thinking, aimed at choosing the optimal solutions.

3. Preparing students for practical work, work, continuing education. Fulfillment of this task depends on the leading role of teaching computer science in the formation of computer literacy and information culture of students, skills in the use of information technology (IT), practical activities, important components of life in the information society.

To date, several stages of mastering the basics of computer science and the formation of information culture in the learning process at school have been identified.

The first stage (grades I-VI) is propaedeutic. At this stage, students get acquainted with the computer, in the learning process is formed the use of game programs, simple computer simulators, the first elements of information culture.

The second stage (grades VII-IX) is a basic course in computer science, which provides a minimum of compulsory general education for students.

The third stage (grades X-XI) – the continuation of knowledge in the field of computer science as a profile profile, differentiated in size and content, depending on the professional training of students.

The peculiarity of the course of computer science is that the content, which determines the learning objectives, and therefore the methods and organizational forms of teaching, depends on the textbooks.

In conclusion, the current rapid globalization is intensifying global competition. In his message on the strategy of Kazakhstan's accession to the top 50 most competitive countries in the world, Nursultan Nazarbayev noted that education reform is one of the most important tools to ensure the real competitiveness of Kazakhstan [Nazarbayev N.A., 2012, December 14.].

Summarizing learning achievements is recognized as a personal achievement of the student, which can be understood as the result of learning, provided by a certain combination of actions and tools of the teacher.

In the paradigm of individual-oriented education, student achievement should be considered in terms of the effectiveness of pedagogical activity – the purpose of pedagogical activity, as a result of a specially organized system; as a professional achievement of the teacher, as a predictable and actual result of his interaction with students.

The XXI century is the information society, the century of technological culture, the century of careful consideration of the world around us, human health, professional culture. The content of today's education all democratic initiatives to increase the relationship between teacher and student at the subjective level are implemented through teachers.

REFERENCES:

1. Rousseau J.-J. Emil, or About upbringing. Pedagogical heritage / Zh.-Zh. Rousseau / sost. B.M. Clarin, A.N. Джуринский. – M. : Pedagogy, 1988. – 416p.
2. The Law of the Republic of Kazakhstan «On Education» of 2007 [Electronic resource]. – Access mode: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/ P070000546 (accessed: 22.04.2020).
3. Sukhomlinsky V.A. Give the child the joy of mental labor, the joy of success in teaching / V.A. Sukhomlinsky // About mental upbringing. – Kiev: Rad. shk., 1994. – 224 p.
4. Comenius, J.A. Great didactics / Ya.A. Comenius [Electronic resource]. – Access mode: https://goo.gl/d0pu0f (accessed date: 22.04.2020).
5. Comenius, J.A. Selected Pedagogical Works / J.A. Comenius. – M.: Pedagogy, 1982. – T. 1. – 656p.
6. Coatsworth, J.D. The development of competence in favorable and unfavorable environment; lessons from research on successful children / J.D. Coatsworth, A.S. Masten // American psychologist. – 1998. – Vol. 53 (2). – 205–220p.
7. Locke, J. Thoughts on education / J. Locke // Works: in 3 volumes T. 3. – M.: Thought, 1988. –668p.
8. Ushinsky, K.D. Materials for the third volume of «Pedagogical Anthropology» K.D. Ushinsky // Collected Works. In 11 vol. T. 10. – M .; L., 1948-1950.–659p.
9. Lesgaft, P.F. Family education of the child and its significance / P.F. Lesgaft // Collection of pedagogical works. T. 3. – M.: Physical education and sport, 1956. – 32–426p.
10. Zholshybekova B.O. Peculiarities of teaching computer science // Proceedings of the Republican scientific-practical conference «Current issues of development and improvement of methods of teaching history and social sciences at the present stage» KazNPU. Almaty, April 22, 2016.
11. Burkit A.K. Methods of teaching computer science. Electronic textbook. Astana, 2010.
12. Danilchuk E.A. Methodical system for the formation of the information culture of the future teacher: Dis. ... dr ped. Sciences: 13.00.02: Volgograd, 2003 354 p.
13. Bondarevskaya, E.V. The concept of personality-oriented education and holistic pedagogical theory / E.V. Bondarevskaya // School of Spirituality. – 1999. – No. 5. – 41–66p.
14. Nazarbayev N.A. «Kazakhstan – 2050 Development Strategy» 2012, December 14.

МРНТИ: 14.25.09
УДК: 372.862

MUKANOVA NAZERKE ZHAKENOVNA
undergraduate of University of International Business
Department of Business Informatic

THE CREATION OF AN INTELLIGENT ASSISTANT WITH THE HELP OF DIALOG FLOW

Түйін. *Бұл мақалада жасанды интеллект негізінде оқыту процесінің басқару элементтерінің бірі диалог құру әдістері сипатталады. Студенттердің білім беру мәселелері бойынша сұраныстарын қабылдайтын және оларға жауап беретін дауыстық көмекшінің барлық артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылған және сипатталған.*

Түйінді сөздер: *Чат-бот, виртуалды көмекші, оқу процесі, жасанды интеллект, репетитор, диалог ағыны*

Резюме. *В этой статье описывается, методы создания одного из элементов управления процессом обучения на основе искусственного интеллекта. Рассмотрены и описаны все преимущества и недостатки голосового помощника, который будет принимать запросы студентов по образовательным вопросам и отвечать на них.*

Ключевые слова: *Чат-бот, виртуальный помощник, учебный процесс, искусственный интеллект, репетитор, диалоговый поток.*

Summary. *This article describes how to create one of the learning process controls based on artificial intelligence. All the advantages and disadvantages of a voice assistant that will accept students' requests on educational issues are considered and described*

Key words: *Chatbot, Virtual assistant, learning process, artificial intelligence, tutor, Dialog Flow.*

The modern Internet is a universal environment for communication, entertainment and learning. Communication through messengers has become part of the lives of many young people. Today there are quite a lot of means, forms and ways of communication in the world, and a lot of them are connected in one way or another with modern technical capabilities, which, in particular, are represented by a global computer network [Michio Kaku, 2015, 7 p.].

During the course of the research work, modern states of use of AI-t elements in educational activities were studied and in this article we will tell about the role of chat bots in the educational process. As a result of the study, which was attended by teachers and students, we concluded that chat bots are universal tools capable of solving a variety of tasks – from communication to entertainment, from providing training advice and services through specialized application solutions, from emotion recognition to solving complex consulting tasks in client support services of oriented information systems [David Rose, 2015, 171 p.].

This article discusses the experience of creating chat bots based on neural networks on the Dialog Flow platform to integrate them into Learning Management System (LMS) in educational institutions of Kazakhstan.

Developing a proposal to change the system interface is the most plausible task, since the result can be visualized by third-party means, without access to the resources of the LMS itself. To do this, we considered possible services and software languages that could be used to improve LMS. They:

Dialog flow is the platform for creating a dialog interface. With it we process natural language in mobile and web applications, Io T devices, chat bots [Krafzig D., Banke K., Slama D, 2004, 80 p.].

Using Dialog flow, an application or bot provides input and output methods and responds to action-inducing data.

You can also use webhook to connect Dialog flow to your web service, which, as a result, will access data stores, make calls to external APIs.

By accepting a query as natural language text or an event, Dialog flow matches the query with the most appropriate template. It is based on the information contained in the template (examples, entities, context, and parameters) and machine learning. Dialog flow generates a response request and returns the data as a JSON response object.

When working with Dialog flow, we do the following:

– Creation of agents;

– filling of inquiries (Intents), entities (Entities)

– Definition of a context;

– Training of agents;

– Integration into messengers and the third applications;

– Connection of linguistic cases;

– processing of json-data on the server and reconnection of agents; – Connection of SDK.

Features of the platform:

– Allows to create and introduce a chat bot for only several days and to improve it then in the course of communication with users.

– Instruments of understanding of a natural language help to create unique scenarios of dialogues, with the corresponding actions and to analyze interaction with users.

– The predetermined knowledge packages collected for several years of work include encyclopedic data, news, booking, weather forecasts, and another.

– The machine learning on the examples provided by developers and on communication with users allows improving the application constantly.

– It is integrated with Alexa, Cortana and the main platforms for exchange of messages (Skype, Slack, Facebook Twilio SMS, Cisco Spark and others).

– Imperceptibly is switched between subjects by a talk, but, at the same time, remembers on what you stopped in each case.

– Provides SDK for support several platforms and programming languages, including iOS, Apple Watch and Mac OS X, Android, HTML, Cordova, JavaScript, Python, Ruby, C#, Xamarin and Unity.

– Supports 14 languages, including Russian and Ukrainian.

The Dialog flow input method is voice and text. To support voice commands, a Google Speech API or other means from third parties converting speech into text is connected.

We describe the creation of an assistant teacher to improve LMS systems, which will answer questions of students on the topics passed and advise them on reliable sources of literature 24 a day and 7 days a week.

The virtual assistant must receive a request from the students consisting of three parameters: the name, term and title of the lecture. At the same time, if the user previously mentioned one of these parameters – to remember it within the context.

Primary control

To get started, you need to register and create a new agent. The name of our agent Dialog Bot:

- You can specify any agent name.
- Language I chose Russian. But in the future you can add others.
- The time zone is important as phrases such as «Today,» 3 days ago»
- Create a new Google project
- I will use the first version of the API Click the Intents tab.

After the agent is created, there will be two standard assignments:

1. Default Welcome Intent (will send a response greeting)

2. Default Fallback Intent – Starts when none of the other assignments are suitable. Will send a message that the user did not understand («This last phrase is not clear to me», Try to express your thought differently, etc.).

Next, we implement the following: when the user welcomes the Virtual Assistant, he asks him his first name, last name and group number to use in the future. Add a user question to your greeting

Open «Default Welcome Intent». There are several sections: Contexts, User says, Events,

Action, Response.

Note the Events section, where one service event is specified

«WELCOME». The assignment can be started in two ways: how to react to user text or by event.

In our case, «Default Welcome Intent» does not respond to any text from the user, but to the WELCOME service event. For example, for Telegram, it is the bot start with the/start command.

So, consider the «Response» section. Here are the messages that will be sent in response to the user. Each message can consist of multiple lines. Each line is a separate message variant. One of these options will be selected for the response. And the more they are, the less often your bot will repeat itself.

Now create an assignment that responds to a subsequent message. On the Intents tab, point to Default Welcome Intent and click

«Add follow-up intent». In the drop-down list, we will be offered several preset options.

They are not interested in us – we choose «Custom»

Let's go to the User says section and add some message options from the user.

Next, we need to indicate what data we need in these messages. To do this, select a piece of text and select a data type from the drop-down menu. Dialog flow has a number of preset types, particularly for names and addresses.

Now notice the Action section. All parameters this assignment collects are listed here. The settings we marked text messages were automatically imported.

Let's make the username a required parameter. Change the parameter name from «given name» to «name» for more convenience. And in the «Prompts» column we will indicate the question «What is your name? « Now, since «name» is a required parameter, if the message does not contain this parameter, the user will be sent one of the questions to «Prompts» to get the name. And add a response to the user in the Response section.

If the assignment has an incoming context, the assignment will only run if the context exists. If the destination has an outbound context, it will be created and all collected data will be written to it.

Default Welcome Intent – There is no incoming context. Therefore, the assignment can start for any request. The assignment creates a new empty context «Default Welcome Intent-follow up» (it will be added automatically).

Default Welcome Intent – custom – has an incoming context

«Default Welcome Intent-follow up» (it was added automatically). This assignment can only start when the context exists (when the user has welcomed). There's no outgoing context here yet.

Add an outbound context for «Default Welcome Intent – custom» with the name «User Data». Now that the user is introduced after the greeting, information about the user will be recorded in the new context «User Data».

Design questions not found by students in the virtual agent database.

Create a new Order assignment with an outgoing User Data context. This assignment can be run at any time, and it can modify the «User Data» context.

In the text of the questions we need First Name, Last Name, Course and Student Group.

Add phrases and mark them. We duplicate all parameters, but this time we note all as mandatory. Our assignment can work both if there is no «User Data» context and if there is one. In the first case, the bot will ask the user for all missing data. And in the second he should use already known. For this purpose:

- For parameter name we set the value by silence # UserData .name
- Address is set to the default # UserData .address
- For the city parameter we set the default value # UserData .city

Now, if the user has previously introduced himself (his name is stored in the context of the UserData), his name will be replaced automatically at checkout. If not, the bot will ask the user for a name.

We add a response confirming your request. In response, you can use your settings. Within each design, there is a table in the «learning phrases» section, entitled «action and parameters». After you annotate the training phrases, this table automatically displays the appropriate parameters. This section also contains the action text field. The value of this field is sent for execution and can be used to run certain logic.

Configuration settings:

The selected words in your training phrases are entities that are retrieved as parameters at runtime. For each part of the training phrase you comment on using an entity, the corresponding parameter stores the extracted value from the statement. This allows user input in free form to be converted into structured data that can be used for logic or response generation.

Lists can contain an undefined number of parameter values.

For example, the ordering agent may expect the following statements from the user:

• «I wantapples»

• «I want apples and oranges»

• «I want apples, oranges and bananas»

Selecting the IS list option in the options table sets this entity as a list. This allows you to select any number of possible parameters in a custom statement as a single object.

Extraction of values of parameters

When defining responses, you can refer to the extracted parameter values and include them in the response. This is useful for re-entering information provided by the user.

To retrieve the parameter value exactly as provided by the user, add original after the name.

For example, if a parameter value can be pluralized, you want to return the same version that the user provided in the input. In the case of an agent ordering products, you would like to return «apples» instead of a single «apple» Dialog flow will be returned by default. This parameter value will be referenced as follows: $fruit.original

Composite objects are single objects that reference two or more other objects. Example of a compound object.

To retrieve a value that is part of a composite object, add. sub_entity_name after referencing a composite object parameter that looks like this:

$composite_entity.sub_entity_name

To reference a parameter value in the active context. Specify a context name and then a parameter name, for example:

#context_name.parameter_name

The result of the virtual assistant on the telegram is shown on the screen below.

You can hold classes with him yourself in Telegram: @ IPtalkbot

After a while, the context will be reset. After the first contact, the bot will ask you for the name and address of the delivery. And will re-establish the context [Teleschool: http://teleschool.me/ – retrieved in November 2018. 87-9 p.].

The possibility of machine learning is such a promising technology in education. Their knowledge base, with active use, will only grow, and bots themselves will be able to potentially study with students in a few years [Dushkin R. V., 2018, 84-93 p.].

Online chat bots assistants are in the early stages of development. However [M. H. Dulati, 2016. – 45 p.], the prospects for their use at all levels of education are almost unlimited. Interaction with messengers already dominates modern prayer people over communication on social networks, and it is only a matter of time before they learn under the guidance of bots-tutor in WhatsApp or receive detailed reviews on the performed course works through Telegram or in educational platforms.

REFERENCES:

1. Michio Kaku, «the Future of reason», Alpina non-fiction LLC, 2015. – 502 p.

2. David Rose, the Future of things: how fairy tales and fiction become reality; TRANS. from English-M.: Alpina non-fiction, 2015. – 344 p.

3. Krafzig D., Banke K., Slama D. Enterprise SOA. Prentice Hall , 2004. – 408p.

4. Teleschool: http://teleschool.me/ – retrieved in November 2018. 87-96p.

5. Dushkin R. V. Why hybrid AI systems are the future // Economic policies, No. 6 (156), 2018. 84-93p.

6. M.H. Dulati. «Artificial intelligence systems: a textbook». Taraz state University-Taraz: Taraz University, 2016. – 96 p.

УДК 378.1

ОМАРОВА МАРАЛ КУБЕГЕНОВНА
магистр педагогики и психологии, старший преподаватель
Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова

ОБРАТНАЯ СВЯЗЬ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Түйін. *Мақала студенттерді оқыту барысындағы кері байланыстың рөліне арналған. Авторлар «кері байланыс» ұғымының мазмұнын ашады. Автор оқытудағы кері байланысты ЖОО-да оқыту және оқыту сапасын арттыру факторы ретінде қарастырады. Мақалада студенттердің сауалнамасының нәтижелері берілген, соның негізінде автор қорытынды жасайды.*

Түйінді сөздер: *жоғары білім, кері байланыс, пікірлер, кері байланысқа сипаттама.*

Резюме. *Статья посвящена роли обратной связи в процессе обучения студентов. Авторы раскрывают содержание понятия «обратная связь». Обратную связь в обучении автор рассматривает как фактор повышения качества обучения и преподавания в вузе. В статье представлены результаты анкетирования студентов, на основе которых автор делает выводы.*

Ключевые слова: *высшее образование, обратная связь, комментарий, описательная обратная связь.*

Summary. *The article is devoted to the role of feedback in the process of teaching students. The authors reveal the content of the concept of «feedback». The author considers feedback in training as a factor of improving the quality of education and teaching at the University. The article presents the results of a survey of students, on the basis of which the author draws conclusions.*

Keywords: *higher education, feedback, comments, descriptive feedback.*

Мировой парадигмой современного высшего образования является только теоретическая подготовка будущих специалистов, в сочетании с приобретением практических навыков профессиональной деятельности [Шкутина Л.А., Манашова Г.Н., 2019, с. 152].

Кроме того, «требования к уровню подготовки студентов определяются на основе Дублинских дескрипторов и отражают освоенные компетенции, выраженные в достигнутых результатах обучения: навыки обучения, необходимые для самостоятельного продолжения дальнейшего обучения в изучаемой области» [ГОСО высшего образования, 2018, с.13].

Актуальность затрагиваемой в статье темы подчеркивается современным контекстом личностно-ориентированного образования, характерными чертами которого являются совместная деятельность, межличностный диалог, дифференцированный подход, ответственность за результаты обучения. Для обеспечения этого необходим своевременный, качественный обмен информацией о ходе, динамике в обучении, который обеспечивается обратной связью.

Термин «обратная связь» был введен в оборот в 19 веке, во времена промышленной революции. В начале XX века данный термин использовался для описания электрических цепей. Только после второй мировой войны термин стали употреблять в отношении менеджмента и понимать как «возвращение корректирующей информации к работнику» [Стоун Д., Хин Ш., 2014, с. 9].

Отмечается отсутствие фундаментальных диссертационных исследований по проблеме обратной связи в структуре процесса обучения. Преимущественно диссертационные исследования посвящены вопросам обратной связи в сфере бизнеса, маркетинга и коммуникаций. Исследованием общих вопросов обратной связи в обучении занимаются современные исследователи, педагоги среднего образования, среди которых можно выделить работы М.К. Байсалбаевой, Г.С. Сыздыковой, О.В.Соловьевой, А.А. Коренева, К.А. Бессонова, Л. Джуэлла, Д. Стоун, Ш.Хин.

Мы разделяем точку зрения Д. Стоуна и Ш. Хин, которые отмечают, что «обратная связь может быть формальной и неформальной, косвенной и прямой, грубой и изысканной, очевидной и незаметной» [Стоун Д., Хин Ш., 2014, с. 6].

На наш взгляд, обратная связь, включает в себя любую информацию, которую получает человек извне с указанием успехов и ошибок в разных сферах деятельности, в том числе учебной и профессиональной.

В педагогических исследованиях понятие «обратная связь» в образовании раскрывается с двух позиций. С одной стороны, исследователи, говоря об обратной связи, фокусируются на той обратной

связи, которую дают студенты преподавателю во время или по итогам обучения. Обратная связь, с точки зрения данного подхода, выступает регулятором межличностных отношений между преподавателем и учащимися, определяет стратегию поведения человека в системе «субъект-субъектных отношений». Положительный эффект здесь достигается за счет умения преподавателем своевременно и правильно реагировать на изменения в поведении слушателей в аудитории, выстраивая собственную стратегию поведения – усиливая аргументацию, эмоциональность, изменяя темп подачи учебного материала [Бессонов К.А., 2016, с. 90].

По мнению отечественных педагогов М.К. Байсалбаевой и Г.С.Сыздыковой, обратная связь – это «инструмент, дающий представление о том, как идет процесс обучения, информирует педагога о достижениях и проблемах обучающихся, позволяя определить уровень достижения цели и решения учебных задач» [Байсалбаева М.К., 2019, с. 189].

С другой стороны, обращаясь к зарубежным исследованиям, а также к работам психологов, нас в значительной мере интересует обратная связь, которую предоставляет преподаватель студентам.

А.А. Коренев считает, что в данном значении было бы удобно использовать более широкое определение, которое дают обратной связи новозеландские исследователи Дж. Хэтти и Х. Тимперли: «информация, сообщаемая субъектом (педагогом, сверстником, родителем, самим обучаемым) об аспектах чьей-то деятельности и понимания». В их работе отмечается, что «обратная связь может оказывать достаточно сильное положительное или отрицательное влияние на обучение и успеваемость, не должна рассматриваться в вакууме, в отрыве от контекста обучения, в котором она сообщается» [Коренев А.А., 2018, с. 112].

Исследуя уровня понимания студентами роли обратной связи в обучении и профессиональной деятельности, мы провели опрос. Нами был составлен опросник и опрошены две группы студентов [Онлайн – опрос «Feedback», 2020]. Рассмотрим полученные результаты.

Термин «обратная связь» большинство опрошенных (65,6%) понимают как информацию или комментарий, сообщаемые субъектом об аспектах чьей-то деятельности, знаний и навыках. В рамках ответа «другое» 3,1% респондентов считают обратную связь некой помощью и анализои на основе выполненной работы. В то время как 25% опрошенных студентов связывают ее с осуществлением текущего, промежуточного и итогового контроля за усвоением студентами учебного плана. К сожалению, 18,8% подразумевают под данным термином лишь оценку, баллы, полученные по итогам учебной деятельности.

Важным элементом обучения считают обратную связь 93,8% опрошенных. Лишь 6,3% считают, что способны обойтись без нее. На вопрос «Как вы считаете, играет ли роль умение давать и принимать обратную связь в профессиональном становлении?» большинство ответили положительно, обосновывая свой ответ следующими доводами, представленными на рисунке 1.

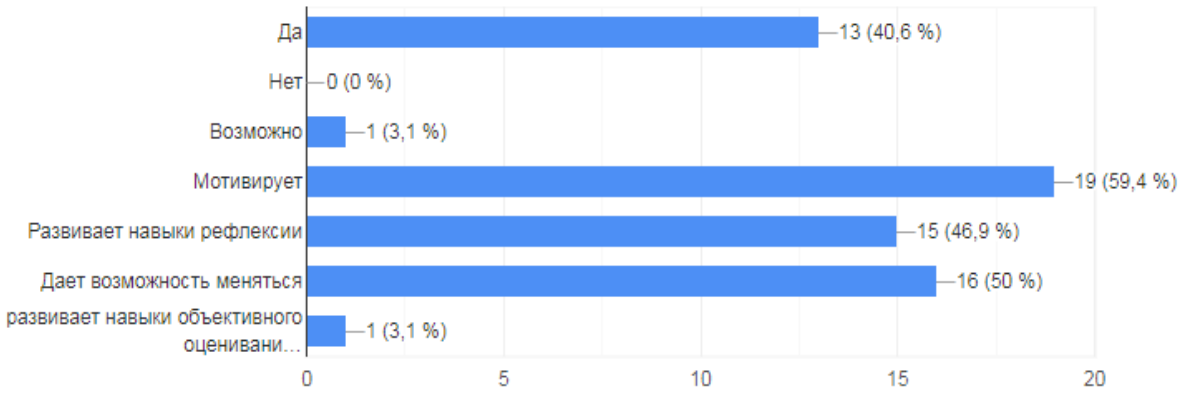

Рисунок 1. Роль обратной связи в профессиональном становлении

В ходе опроса мы выяснили, что большинство студентов считает, что предоставить обратную связь в обучении могут только преподаватели (56,3%). Это можно объяснить тем, что в привычной системе преподаватель выступает всегда главным субъектом процесса обучения. Но, в центре

свременного образования необходимо учитывать цели, потребности, интересы и способности студента с обеспечением качественной обратной связи.

Также ответы студентов по поводу источника обратной связи видно, что 43,8 считают, что ее может предоставить не только преподаватель, а 25% опрошенных видят источником и одногруппников, что также является положительным моментом.

Несмотря на это, отвечая на вопрос «Приходилось ли вам давать обратную связь другим обучающимся?» 56,3% студентов отметили, что никогда этого не делали, иногда предоставляют обратную связь 9,4%, и лишь 15,6% делают это регулярно.

Ниже представленны предпочтения формы получаемой обратной связи (рисунок 2).

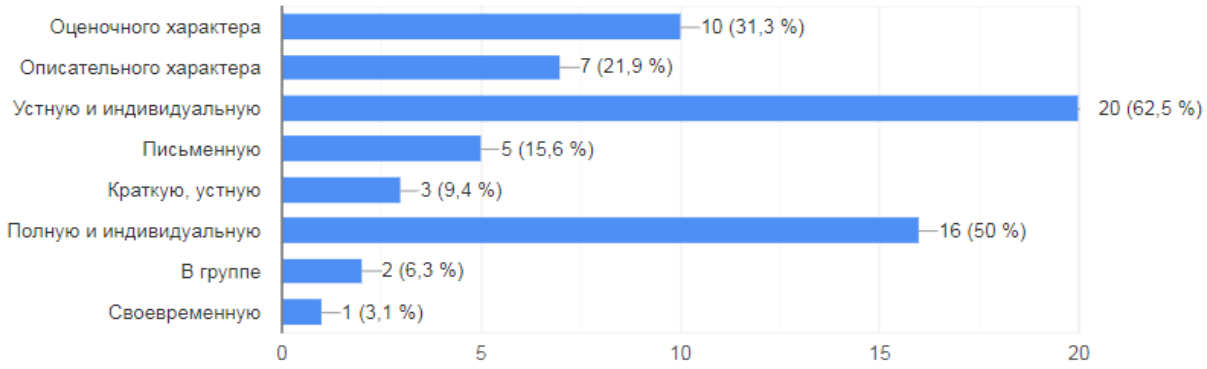

Рисунок 2. Форма обратной связи

Как видно на рисунке, для 62,5% студентов предпочтительнее получать устную обратную связь. Анализируя ответы на вопросы касательно формы предоставляемой обратной связи, можно отметить, что студенты в основном и получают ее в устной форме (71,9%), но чаще в группе (37,5%), что противоречит желанию студентов получать индивидуальную обратную связь (25%).

Кроме того, при желании половины опрошенных получать комментарии о проделанной работе в полной форме, получают ее лишь 9%.

На рисунке видно, что 31,3% студентов предпочитает оценочную обратную связь, которая дает ишь некоторую информацию в форме общих замечаний, но не дает рекомендаций о том, что требует улучшения и каким образом можно этого добиться. В данном случае прослеживается ориентация студентов на количественные результаты обучения.

Тем не менее, 21,9% стремятся получать описательную обратную связь, когда преподаватель не оценивает, а объективно описывает учебную деятельность. Это свидетельствует о высоком уровне ответственности, так как описательная обратная связь связана с ожидаемым результатом и критериями оценивания, дает студентам рекомендации относительно дальнейших действий.

Как выяснилось в ходе опроса, многие студенты недооценивают важность своевременности обратной связи, которая предоставляет возможность корректировать свою деятельность, а преподавателю повторно оценить задание, что повышает качество обучения в целом.

Среди компонентов качественной обратной связи 84,4% опрошенных выделяют рассмотрение путей улучшения работы, отмечают, что необходимо описание сильных и сабых сторон выполненной работы 56,3% студентов. Таким образом, эффективная для студента обратная связь должна содержать ответы на следующие вопросы: что выполнено на соответствующем уровне, что требует доработки и каким образом можно улучшить.

Как выяснилось, обратную связь от преподавателя опрошенные студенты получают часто (65,6%). Однако, большому количеству студентов (46,9%) она чаще не совсем понятна. По мнению студентов, эффективному восприятию обратной связи от преподавателя студентам мешает ее неуместность (43,8%), самолюбие и неприязнь к преподавателю. Данный факт говорит о низком уровне навыков восприятия комментариев, критики и их оценке. На наш взгляд, это может быть связано с наличием познавательных барьеров, к которым можно отнести: отсутствие или недостаточная сформированость мотивации к обучению, отсутствие четких целей и ориентаций; низкий уровень подготовки студентов,

а также отсутствие умений и навыков самообразования, самостоятельной организации учебного процесса, рациональной организации дня.

Как мы отмечали выше, существует подход к рассмотрению обратной связи, где она является источником информации для преподавателя об уровне достижения цели и решения учебных задач.

Так, большинство опрошенных студентов считают, что получение обратной связи преподавателями необходимо (рисунок 3).

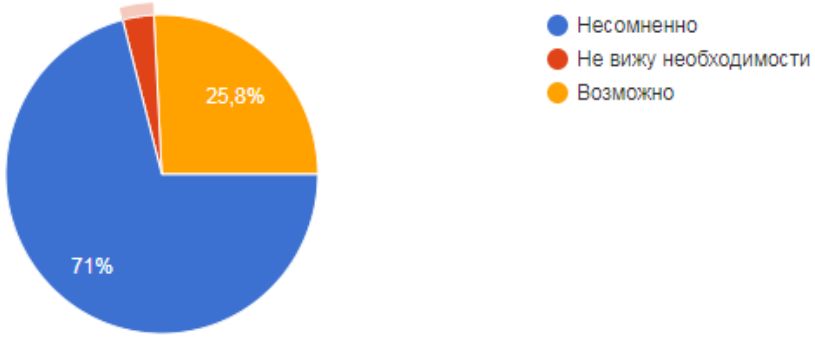

Рисунок 3. Получение обратной связи преподавателями

Таким образом, по результатам проведенного опроса студентов, можно сделать несколько выводов:

1. Содержание понятия «обратная связь» понимается и реализуется преподавателями и студентами не совсем верно;
2. В ходе учебного процесса необходимо чаще практиковать предоставление обратной связи студентами друг другу путем использования заданий на взаимопроверку;
3. Помимо применения обратной связи группе, следует уделить внимание индивидуальной, полной и уместной обратной связи, которая должна носить преимущественно описательный характер и направлена на раскрытие путей улучшения работы;
4. Систематическое предоставление качественных комментариев по поводу выполненной работы станет привычной частью учебного процесса и будет способствовать преодолению барьеров в ее восприятии, формированию навыков эффективного реагирования и анализа.
5. Обратная связь является ключевым фактором конструктивного диалога и качественного процесса обучения. Следует отметить, что успех будущей профессиональной деятельности во многом определяется умением студентов принимать обратную связь.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Шкутина Л.А., Манашова Г.Н., Омарова М.К., Джабаева Г.Н. Практико-ориентированные технологии в системе высшего образования // Наука и жизнь Казахстана. – 2019. – №3. – С. 152-155.

2. Государственный общеобязательный стандарт высшего образования. Приложение 7 к приказу Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 604 // http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669#z1554 (Дата обращения: 25.04.2020).

3. Стоун Д., Хин Ш. Спасибо за отзыв. Как правильно реагировать на обратную связь. – Минск: Поппури, 2014. – 448 с.

4. Бессонов К.А. Обратная связь в педагогическом взаимодействии преподавателя и студента // Juvenis scientia. – 2016. – №2. – С. 86-89.

5. Байсалбаева М.К., Сыздыкова Г.С. Принципы конструктивной обратной связи в исследовательской практике учителя Международного // Молодой ученый. – 2019. – № 6 (244). – С. 198-201.

6. Коренев А.А. Обратная связь в обучении и педагогическом общении // Rhema. Рема. – 2018. – №2. – С. 112-126.

7. Онлайн – опрос для студентов «Feedback». https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSfLhg7BGj3Jq0xC6WY– oDlNx-frWF7SAu40ZnL430qWDFez0UA/viewform?usp=sf_link.

ӘОЖ 37.0

ОТАРОВА ТОГЖАН НЫШАНБЕКОВНА
1 курс докторанты
Әлеуметтік ғылымдар факультеті
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

АСЫЛБЕКОВА МАРЗИЯ ПАЗИЛОВНА
педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.
Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасы
Әлеуметтік ғылымдар факультеті
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

ТРАНСВЕРСАЛДЫ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК – ЗАМАНАУИ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Түйін. *Әлемдік білім беру жүйесінде болашақ мамандарды бәсекеге қабілетті етуге бағытталған және едәуір жылдамдықпен дамып жатқан әлемде табысқа жету үшін қажетті дағдыларға негізделген бірнеше түрлі құрылымдар бар. Алайда, соңғы жылдары трансверсалды құзыреттіліктерді дамытуға көп көңіл бөлінуде. ЮНЕСКО-ның анықтамасына сәйкес бұл термин тек дағдыларды ғана емес, сонымен қатар білім мен құндылықтарды да қамтиды.*

Түйінді сөздер:*құзыреттілік, коммуникативтілік, дағды, креативтілік, ЮНЕСКО.*

Резюме. *В мировой системе образования существует несколько различных структур, которые нацелены на то, чтобы сделать будущих специалистов конкурентоспособными, основанными на навыках, необходимых для достижения успеха в быстроменяющемся мире. Однако в последние годы большое внимание уделяется развитию трансверсальной компетентности. Согласно определению ЮНЕСКО, этот термин подразумевает не только навыки, но также знания и ценности.*

Ключевые слова: *компетентность, коммуникативность, навык, креативность,ЮНЕСКО.*

Summary. *There are several different structures in the global education system that are aimed at making future professionals competitive and based on the skills needed to succeed in a rapidly evolving world. However, in recent years much attention has been paid to the development of transversal competences. According to the UNESCO , this competence, includes not only skills, but also knowledge and values.*

Key words: *competence, communication, skills, creativity, UNESCO.*

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президентінің»Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында:»Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт XXI ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында».Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды XXI ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы», – деген болатын[Назарбаев Н.Ә., 2017].

Осы тұста, білім беру жүйесінде жасалынып жатқан реформалар еліміздің білімді, алғыр, бәсекеге қабілетті, жауаркершілікті өздеріне ала білетін, шығармашыл, сыни тұрғыдан ойлай білетін, дұрыс шешім қабылдап, таңдау жасай алатын, мақсаттар қойып, оған қол жеткізе білетін,ұлттық құндылықтарымызды аялайтын, елімізді бүкіл әлемге паш ете алатын рухани қайратты мамандар дайындауға негіз болары қақ.

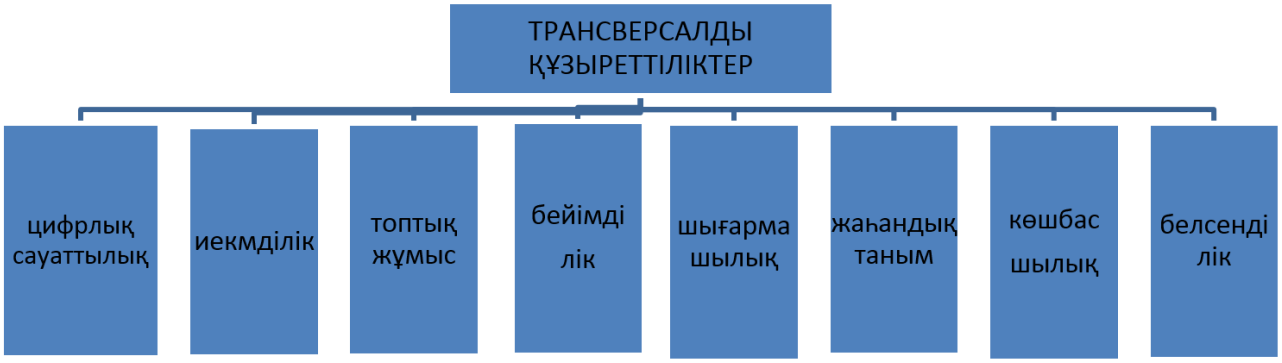
Бәсекеге қабілетті, құзыретті мамандар даярлау, қазіргі кезеңнің басты мәселесі болып отыр,осы тұста кәсіби маман тек өз саласының майталманы ғана емес, сонымен қатар, ақпараттар легіне ілесе алатын, цифрлық және ақпараттық технологияларды қолдана білетін және тағы да көптеген құзыреттіліктерді бойына жинаған жан-жақты тұлға болуы қажет.

Осы талаптарға сай жеке тұлғаны қалыптастыру жағдайы келешек мамандардың қолында екендігі анық. Осы орайда, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен

тұрмыс сапасын арттыру» Жолдауында мобильділік, креативтілік, коммуникативтілік тәрізді дамушы қоғамның жаңа қағидаларына жауап беретін оқытудың инновациялық технологияларын енгізу керектігін қарастырған еді. Сондықтан, Елбасы: «Білім берудегі 4К моделіне: креативтілікті, сыни ойлауды, коммуникативтілікті дамытуға және командада жұмыс істей білуге басты назар аудару» керек екенін атап көрсеткен болатын[Назарбаев Н.Ә., жолдау, 2018] . Аталған моделдің басты төрт құрылымы біздің тақырыбымызға негіз болып отырған трансверсалды құзыреттіліктің компонеттерімен тығыз байланысты екендігін аңғаруға болады.

Трансверсалды құзыреттіліктер қазіргі әлемдік білім беру кеңістігінде және Еуропалық Одақтың өзекті тақырыбы болып табылады. Бұл құзіреттіліктер кез-келген білім саласында пайдалануға болатындығымен қатар,еңбек нарығында жетістікке жетуде басты рөл атқаратындығымен ерекшеленеді.

ЮНЕСКО-ның анықтамасы бойынша бұл құзыреттіліктер тек,дағдыны ғана емес, сонымен қатар, құндылықтар мен білімді де қарастырады. Трансверсалды құзыреттіліктер өте күрделі құзыреттіліктердің бірі болып саналады.

1-сурет. Трансверсалды құзыреттіліктің негізгі компоненттері

Трансверсалдық құзыреттілік қоғамда білімге бағытталған негізгі жол деп танылады. Аталған құзыреттілік еңбек нарығының сұраныстарын қамтамасыз ету үшін шешуші мәнге ие, сондықтан да, кей зерттеулерде бұл құзыреттілікті жұмыс жасауға деген дағды немесе қабілет деп көрсетіледі.

Кейінгі жылдары трансверсалды құзыреттіліктің дамуына көптеп көңіл бөлінуде. Аталған құзыреттіліктер өмірдің барлық салаларында қолданылуда және дамуда.

KeySTART2Work жобасының каталогының қарастыруы бойынша трансверсалды құзыреттіліктер төмендегідей компонеттерден тұрады [3]:

1-кесте

Трансверсалды құзыреттіліктің құрылымдары

Мәдениетаралық құзыреттілік	бұл басқа мәдениеттегі адамдармен тиімді және тиісті түрде қарым-қатынас жасау мүмкіндігі; әртүрлі мәдениетке сай қабылдау, ойлау, сезу және іс-әрекет концепцияларын түсіну;
Жаһандық таным	бұл әлемдік және сонымен қатар мәдени перспективаларды іске асыруға негізделген тұжырымдамалық түсінік. Ол экологиялық, әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық байланыстармен ғана шектелмейді.
Икемділік және бейімділік	ауыспалы кәсіби ортаға тиімді бейімделу, сонымен қатар әр түрлі деңгейдегі кәсіби мамандармен күнделікті қарым-қатынас жасау нәтижесінде пайда болатын эмоционалды жағдай [Whittemore S.T., White paper, 2018, p. 41]. Жаңа тәсілдер, бастамалар, әдістер және технологиялар арқылы енгізілген өзгерісті қолдау. Жаңа өзгерістерді басқара білу, ситуацияға сай өзгерістерге өзінің жоспарларын, мінез-құлқын, стратегиясын немесе тәсілдерін бейімдей білу
Сыни тұрғыдан ойлау және инновациялық ойлау	мәселелерді реттеуде тиімді шешімдерді ойластыру қабілеті немесе стандартты емес идеяларды таба білу. Демек, болашақ педагог-психологтарды инновациялық идеяларды ойлап табуға сонымен қатар, қолданыстағы ресурстарды назарға ала отырып, мүмкін болатын тиімді жолдарын таба білуге бағыттайды.

Уақытты ұйымдастыру және басқара білу	сенімділікті, жауапкершілікті және бастамашылдықты жас мамандардың бойына қалыптастыруды ұсынады.
Топтық жұмыс	топтық жұмыстың маңыздылығын сезінуге, сонымен қатар топ ішінде ыңғайлы, тиімді жұмыс істеуге және коммуникативті қабілетті болу.
Мәселені шешу	бірден анықталмайтын проблемалық жағдайларды түсіну және шешу үшін жеке тұлғаның танымдық талдау қабілеттілігі. Ол қиындықты таба білуге, анықтауға сондай-ақ аналитикалық ойлауды қалыптастырады.
Келіссөз жүргізу дағдылары	екі немесе одан да көп жақтардың мүдделері ортақтасып, ал кейбіреулері қарама-қайшылық туындаған кезде келісімге қол жеткізу үшін кері байланысқа тиімді қатыса білу. Әріптестер ортасында және де бәсекелестермен қарым-қатынас жасау кезінде жағдайды, ынтаны және қызығушылықты түсіну қабілеті.

Трансверсалды құзыреттіліктің мәдениетаралық құзыреттілік және жаһандық таным компоненттері болашақ педагог-психологтарға келесідей білімдерді береді: мәдени-спецификалық ұғымдар (дін, саясат, қоғам, мәдениет, қоршаған орта, экономика және т.б.), тарих, түрлі мәдениеттің ерекшеліктері, халықаралық/мәдениетаралық қатынастар және шетел тілдерін.Сонымен қатар, бұл басқа мәдениет өкілдерінің көзқарастарын дұрыс қабылдап түсіне білуге оң әсерін береді.

Ал, икемділік және бейімділік құрылымы, бұл ретте, студенттер қалыптасқан жағдайға қарай өзінің іс-әрекетін немесе стратегиясын өзгерте білуге және өз эмоциясын басқара алуға үйренеді.

Сондай-ақ, топтық жұмысқа келсек, бұл жас мамандарға әртүрлі қабілеті, дағдылары бар әріптестермен тиімді жұмыс жасау тәсілін көрсетеді.Психологияның негізгі базалық концептілерін назарға ала отырып, топтағы жұмыс жасау стилін, динамикасын бақылауға, кері байланысты қабылдауға, ойды ашық білдіруге үйретеді.

Жук О.Л. пікірінше, трансверсалды құзыреттіліктер, болашақ мамандардың пәндік білімді игеру шеңберінен шығатын жалпыланған білім мен дағдыларға, көзқарастар мен қатынастарға негізделген әмбебап құзыреттіліктер. Бұл– халықаралық және ұлттық (мемлекеттік) деңгейлердегі және қазіргі Еуропадағы демократиялық (азаматтық), әлеуметтік-экономикалық, экологиялық және басқа проблемаларды шешуге бағытталған негізгі құзыреттіліктер [Полешук Е.Н., Луцевич Л.В.].

Claudiu Langa трансверсалды құзыреттілікті «... белгілі бір саладан тыс өрбіген және кәсіби құзыреттілікті күшейтетін дағдылар»,– деп анықтайды. Трансверсалды құзыреттіліктер пәнге тәуелсіз және білімаралық болып табылады. Олар әлеуметтік және тұлғааралық қатынастармен және коммуникациямен байланысты [Langa C.,2015,p.12].

ЮНЕСКО-ның сипаттауынша трансверсалды құзыреттіліктер бес бағытта ұйымдастырылған. Олар төмендегі сызбада көрсетілген [7].:

2-сурет. Трансверсалды құзыреттіліктің бағыттары

- сыни және инновациялық ойлау (шығармашылық, кәсіпкерлік, тапқырлық, қолдану);
- рефлексивті ойлау,(негізделген шешім қабылдау);
- тұлғааралық қарым-қатынас дағдылары (қарым-қатынас дағдылары, ұйымдастырушылық қабілеттер, топтық жұмыс, ынтымақтастық, ұжымшылдық, жанашырлық, жаңашылдық);

• тұлғааралық дағдылар (өзін-өзі тәрбиелеу, өз бетінше білім алу мүмкіндігі, икемділік пен бейімділік, өзін-өзі тану, парасаттылық жауаптылық, ынталылық, жанашырлық, адалдық, тәуекел, өзін-өзі бағалау);

• жаһандық азаматтық (саналылық, толеранттылық, ашықтық, жауапкершілік, этикалық және мәдениаралық түсіністік, қоршаған ортаға құрмет, жеке бастыңмәдениеті);

• мультимедиялық және ақпараттық сауаттылық (АКТ, ақпарат құралдары, кітапханалар мен мұрағаттар арқылы ақпаратты табу және оған қол жеткізу, АКТ арқылы идеяларды жеткізу және тарату, бұқаралық ақпарат құралдары мен АКТ-ны демократиялық процеске қатысу үшін пайдалану, медиамазмұнды талдау және бағалау мүмкіндігі)[Esther C., Rebekah L.,2016,p.4].

Брюссельдік білім беру жүйесіне сәйкес, трансверсалды құзыреттіліктер кәсіби қызмет үшін қажетті техникалық құзыреттіліктерге қатысты негізгі және қосымша бөлімдерден тұрады[9]. Бұл тұста, трансверсалды құзыреттіліктер үш өлшемге топтастырған:

I. Бейімделу және дербестік ұғымдарымен байланысты әдіснамалық құзыреттілік;

II. Әлеуметтілік ұғымына байланысты әлеуметтік трансверсалды құзыреттілік;

III. Жауапкершілік және қатысу ұғымдарына қатысты конституциялық трансверсалды құзыреттіліктер.

Бұл трансверсалды құзыреттіліктердің дамуы оқу үдерісінде және еңбек нарығындакәсіби жетістікке жетуге ықпал етеді.

Жоғарыдағы ұсынылған ақпараттарға сүйене отырып, біз **трансверсалды құзыреттілікті** – XXI ғасыр білімі мен ғылымын кең ауқымда қамтитын, дағдылар мен жұмыс жасау қабілеттерін, дамыған заманауи заманда мақсатқа дұрыс және тиімді жолмен жету жолында қажет деп қарастырылатын мінез-құлықтардың жиынтығы деп тұжырымдадық.

Трансверсалды құзыреттіліктердің әрқайсысы болашақ маман даярлау үдерісінде аса қажет болып табылады. Қиындықтарды шешудің креативті шешімдері, жаңа идеяларды жүзеге асыру, ұжымда тиімді қарым-қатынас жасай білу және алынған біліммен бөлісу – болашақта дамуға қажет негізгі құзыреттіліктер болып табылады.

Бұл құзыреттіліктер оқыту үдерісінде дамиды және оларды дамыту мақсатты түрде болашақ мамандарды ынталандырады және кәсіби тұрғыда табысқа жетуге ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақала. Астана, 12-сәуір, 2017 жыл

2. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру»Қазақстан халқына жолдау, 2018 жылғы 5 қазан.

3. Catalogue of Transversal Competences Key for Employability. KeySTART2Work Project2017[Электронный ресурс].

4. WhittemoreS. T. /Transversal competencies essential for future proofing the workforce/ White paper/July 2018. p.41

5. Полешук Е.Н., ЛуцевичЛ.В./Включенное обучение как инновационная форма процесса профессиональной подготовки студентов по специальности «Логистика». Минск, УО «БГЭУ»[Электронный ресурс]

6. LangaC.»The contribution of transversal competences to the training of the educational sciences specialists,» Procedia-Social and Behavioural Sciences 180 (2015): 7-12.

7. Еуропалық парламент кеңесі /2006 жылғы 18 желтоқсан / 2006/962 / WE.

8. EstherC., Rebekah L. /Assessment of transversal competencies. UNESCO 2016, Bangkok office/p.4.

9. Bruxelles Formation. Cadre de Référence. Compétences Transversales. 2013. Available online:http://www.bruxellesformation.be/uploads/pdf/Divers/cadre_de_reference. pdf (accessed on 14 May 2018).

УДК 001.87

ӨТЕЛБАЕВА АЛМАГҮЛ КАЛИЕВНА
оқытушы
№2 Алматы мемлекеттік гуманитарлық педагогикалық колледжі

МАМЕТЖАНОВА НАЗГУЛЬ ХАЮМОВНА
аға оқытушы
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

АҚПАРАТТАНДЫРУ ҒАСЫРЫНДАҒЫ ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ КОМПЬЮТЕРДІҢ ҚОЛДАНБАЛЫ ПРОГРАММАЛАРЫМЕН ДИДАКТИКАЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР ДАЙЫНДАУ ТӘСІЛДЕРІ

Түйін. *Мақалада жалпы білім беретін мектепте оқушылардың сабаққа қызығушылығын арттыру мақсатында мұғалімдердің компьютерді көмекші құрал ретінде пайдалану үшін қолданбалы программалардың көмегімен дидактикалық материалдарды дайындау жолдары қарастырылған.*

Түйінді сөздер: *цифрлық, қолданбалы программа, дидактикалық материал, инновациялық технологиялар, интегралданған программалық жүйелер.*

Резюме. *В статье рассмотрены пути разработки дидактических материалов с помощью прикладных программ для использования компьютера в качестве вспомогательного средства для повышения интереса учащихся к урокам в общеобразовательной школе.*

Ключевые слова: *цифровые, прикладные программы, дидактический материал, инновационные технологии, интегрированные программные системы.*

Summary. *The article considers ways to develop didactic materials using application programs for using a computer as an auxiliary tool to increase students ' interest in lessons in secondary schools.*

Keywords: *digital, applied programs, didactic material, innovative technologies, integrated software systems.*

«XXI ғасыр – ақпараттандыру ғасыры» болып дүниежүзі тарапынанбіріккен ұлттар ұйымының шешімімен бекітілген.Қазақстан Республикасы да ғылыми-техникалық прогрестің негізгі белгісі – қоғамды ақпараттандыру болатын жаңа кезеңіне енді. Оның басты айғағы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсанындағы №827 қаулысымен «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы бекітілді. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының мақсаттары орта мерзімді перспективада Қазақстан Республикасы экономикасының даму қарқынын жеделдету және цифрлық технологияларды пайдалану есебінен халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, сондай-ақ ұзақ мерзімді перспективада Қазақстанның экономикасын болашақтың цифрлық экономикасын құруды қамтамасыз ететін түбегейлі жаңа даму траекториясына көшіруге жағдай жасау болып табылады [«Цифрлық Қазақстан», 2017]. Осы мақсатты жүзеге асыру әрбір Қазақстан азаматының міндеті болып табылатындықтан, әрбір азамат цифрлық сауаттылығының дамуы мектептен бастап жүзеге асырылады. Цифрлық бағдарламаның жүзеге асуы қоғамды ақпараттандырудың нәтижесі болып табылады. Қоғамды ақпа-раттандыру – экономиканың, ғылымның, мәдениеттің дамуының негізгі шарттарының бірі. Осы мәселені шешудегі басты рөл мектепке жүктеледі.

Мектепте ақпараттандыруды жүзеге асыру әр мұғалімнің оқу үрдісінде қолданудан басталады. Мұғалімнің компьютердің мүмкіндіктерімен дидактикалық материал дайындап сабақ өтуінің өзі оқушылардың компьютерлік сауаттылығының қалыптасуына жетелейді. Мақалада оқушы жалпы білім беретін мектеп мұғалімінің компьютердің мүмкіндіктерімен диадактикалық материалды дайындау жолдары қарастырылады. Жаңартылған білім беру мазмұнына сай білімнің негізін қалаушы жалпы білім беретін мектеп мұғалімі бәсекеге қабілетті, компьютерлік технологияны меңгерген шебер ұстаз болуының өзі заман талабының бірі болуда. Қазіргі заман талабына сай адамдардың мәлімет алмасуына, қарым-қатынасына инновациялық педагогикалық технологиялардың кеңінен қолданысқа еніп, жылдам дамып келе жатқан кезеңінде мұғалімнің педагогикалық шеберлігі артуының нәтижесінде білім беру жүйесі дамиды. Компьютерлік технология негізінде қолданбалы программалардың түрлерінен офистік программалар Microsoft Word, Microsoft Ecxel, PowerPoint программаларын кез-келген компьютерді

қолданушы игере алуына байланысты дидактикалық материалдардың түрлерін дайындауға болады. Информатика дербес компьютер арқылы ақпаратты қолдануды зерттейтін ғылым дербес компьютердің оқу үрдісіне қатысушыларды қызықтырып, оқу материалын еске сақтап, түсіну қабілетін арттырып, белсендіреді.

Қолданбалы программа (Прикладная программа; application program) дегеніміз: 1) пайдаланушының қолданбалы мәселелерді шешуге арналған программасы; жұмыс істеуші адамның нақты тапсырмасын орындайтын дестелік файлдағы программа. Әдетте, кеңірек айтылса, бұған командалық процессордан басқа программалардың барлығы жатады; нақты мағынада айтылса, оған мәтіндік процессорды, мәліметтер базасын, электрондық кестені және т.б. жатқызуға болады; 2) нақты есепті шығару үшін қолданылатын программа. Мысалы, мәтіндік редактор немесе мәліметтер базасын басқару жүйесі. «Қолданба» атауының синонимі ретінде пайдаланылады [Калабухова Г.В., 2011, 336 б.].

Әр түрлі типтегі есептелетін есептерді шешуге арналған көптеген программаларды 4 топқа бөлуге болады [Косиненко Н.С., 2012, 304 б.]:

– бөлек қолданбалы программалар;

– қолданбалы программалардың кітапханалары;

– қолданбалы программалардың пакеті;

– интегралданған программалық жүйелер.

Осы топтардың әрқайсысын жеке қарастырып өтейік. Бөлек қолданбалы программалар, кейбір әмбебап программалау (Паскаль, және т.б.) сияқты нақты қолданбалы есепті шешуге арналады. Мысал ретінде сандық әдістер бойынша сызықтық алгебралық теңдеулерді, өзіндік матрицаның мәні бойынша есептеу программалары және т.б. айтуға болады. Осындай программалардың авторлары пәндік облысқа сәйкес келетін мамандар, қолданбалы программистер болып келеді. Қолданбалы программалар модульдердің жинағы болып нақтыланып, олардың әрқайсысы өзіндік функцияларды орындайды. Мысалы, өзіндік матрицаның мәнімен есептелетін программалар модульдерді қосады, – бір матрицадан нақтыланатын өңделу, мәліметтерді басқасына енгізіп, шығарылуға қойылатын формалар, қолданушыға диагностикалық хабарлармен авариялық ситуацияларды өңдеу және басқа әрекеттер. Кітапхана өзімен басқа программалардың жиынын қарастырады,олардың әрқайсысы қолданбалы есептерді шешеді немесе анықталған көмекші функцияларды орындайды (жадымен басқарылу, сыртқы құрылғылармен алмасу). Кітапхана программалары өздеріне есептеуші есептерді тиімді құралдармен шешуге арналады. Олар интенсивті түрде ғылыми және инженерлік есептерді ЭЕМ-нің көмегімен шешеді [Макарова Н.В., Волков В.Б., 2011, 576 б.].

Компьютерлік программаны үйренудегі және қолданудағы негізгі аспектілер:

– психологиялық – берілген программа оқудың мотивациясына әсер ететіндігі, пәнге қатынасына қарай қызығушылығын арттырады ма, әлде төмендетеді ме, берілген машинамен дәстүрден тыс қажеттілікті түсінбеушілігі, қиындықтан үйренушіге келеңсіздіктер болып жатады ма;

– педагогикалық – программа мектеп курсының жалпы бағытталуына жауап беріп және қоршаған ортаны дұрыс қабылдап өңдеуіне жағдай жасайды;

– әдістемелік – программа материалдың жақсы өңделуіне қажеттілігін тигізеді ме, оқушыларға берілген тапсырмалардың таңдалуы нақтыланды ма, материал әдістемелік жағынан дұрыс берілді ме;

– ұйымдастырушылық – сабақтар компьютерді және жаңа ақпараттық технологияларды қолданып рационалды түрде жоспарланды ма, өзіндік жұмыстарды орындауда машиналық уақыт оқушыларға дұрыс берілді ме.

Міне, осы аспектілер қолданбалы программаларды оқу үрдісінде қолдану барысында жүзеге асырылады [Демидчик Н.Н., 2012, 118 б.].

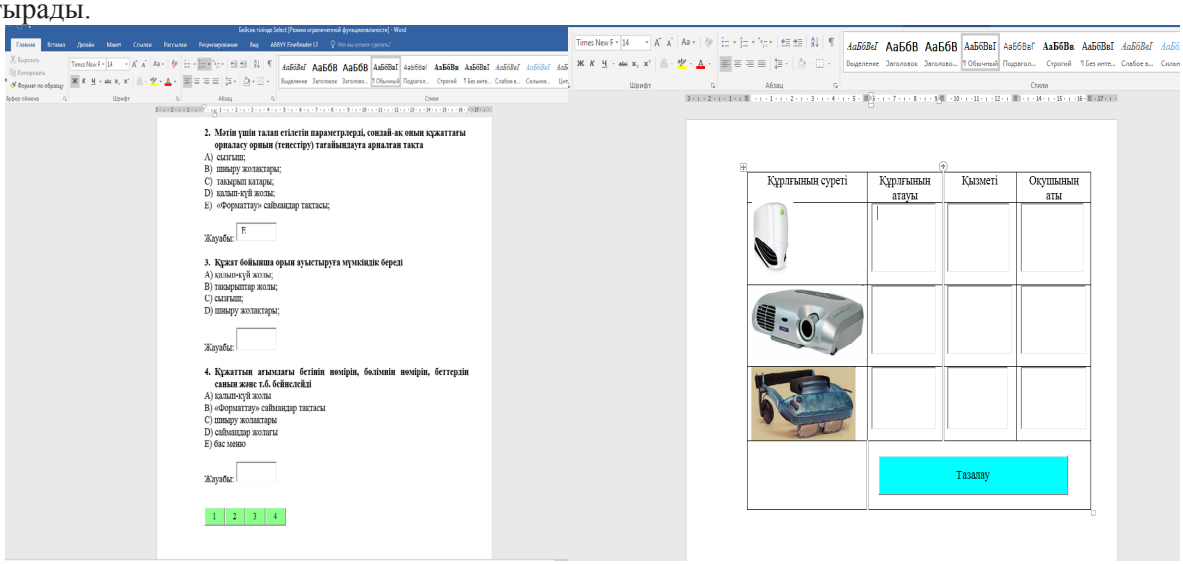
Оқушы оқу үдерісінде теориялық материалдар бойынша тапсырмаларды орындау барысында қиындықтарға кездеседі. Осындай жағдайда көптеген оқушылар оқулықтан үйренгеннен көрі мұғалімнен сұрап білгенді жөн көреді. Сондықтан жеке оқушылардың тақырыпты игеруіне арналған дидактикалық материалдар туындайды. Көптеген мұғалімдер дидактикалық материалдарды білімді бақылау барысында қолданады. Дидактикалық материалдар жүйесі оқыту барысында әр түрлі тәсілдер мен әдістерге негізделіп деңгейлік тапсырмалар бойынша дайындалады. Қазіргі білім беру жүйесінде компьютерлік технология негізінде қолданбалы программалар көмегімен әр түрлі дидактикалық материалдарды дайындауға болады:

1. Word мәтіндік редакторын оқушылардың білімін бақылау мен бағалауға арналған құралы ретінде пайдалану барысында оқушылар орындайтын дидактикалық тапсырмаларды жасауға болады.

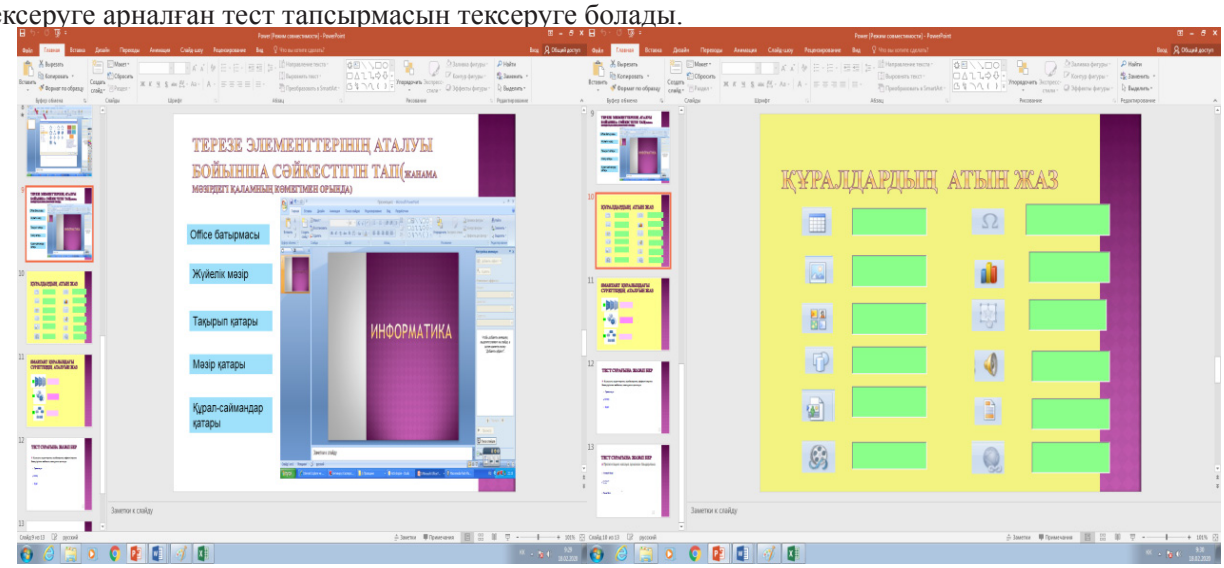
2. Сөйлемді толықтыруға байланысты тапсырма құрып беруге болады. Оқушы берілген мәтінді оқып, қалып қойған сөздерді қойып толықтырады.

3. Word мәтіндік редакторында VBA программалау тілін қолданып аз уақыт аралығына арналған тестің түрін жасауға болады. Осындай тест түрін әр оқушы жеке компьютерде отырып орындауға болады. Төменде қарастырылған тест Word мәтіндік редакторында VBA программалау тіліндегі басқару элементтерінің байланысы арқылы жасалған. Басқару элементтерінен CommandButton, Label, элементтері қолданылады. Бұл жерде тест сұрағы аз болғандықтан оқушы дұрыс жауапты өзі есептеп шығарса болады. Тестті 10-15 сұрақтан құрап жасаса да болады.

4. Excel-электрондық кестесі арқылы оқушылардың білімін бақылау барысында тестің жабық түрімен қатар басқа да түрлерін араластыра қолдану оқушылардың білім сапасын жан-жақты және толық тексеруге мүмкіндік береді, сонымен қатар оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады.

5. Power Point программасының мүмкіндігін сабақта жаңа тақырыпты түсіндіруге арналған иллюстрациялық материал дайындап және осы программадағы макросты қолдану арқылы дұрыс жауаптарын тексеруге арналған тест тапсырмасын тексеруге болады.

Сонымен сабақта көрнекілікті қажет ететін жалпы білім беретін мектеп оқушысына мұғалім желіні қажет етпей-ақ қолданбалы программалардың көмегімен сабақты түсіндіруге, білімдерін бағалауға дидактикалық материалдар жасауына болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылдың 12 желтоқсанындағы №827 қаулысымен «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы.

2. Калабухова Г.В. Компьютерный практикум по информатике. Офисные технологии учеб. пособие. – М. : Форум– Инфра-М, 2011. – 336 с.

3. Косиненко Н. С. Информационные системы и технологии в экономике учеб. пособие. – М. : Дашков и К, 2012. – 304 с.

4. Макарова Н.В., Волков В.Б. Информатика: Учебное пособие. Изд.: Питер, 2011. – 576с.

5. Демидчик Н.Н. Использование MS Excel и MS Access в экономических информационных системах: Учебное пособие.– Астана, 2012. – 118 с.

ПУЗИКОВА СВЕТЛАНА МИХАЙЛОВНА
доктор педагогических наук, профессор
Кафедры педагогики и образовательного менеджмента
КазНу имени аль-Фараби

ИШИГОВА ИНАРА ТАЛЯТОВНА
магистрант 1 курса
специальности «Педагогика и психология»
КазНу им. аль-Фараби

ФАКТОРЫ МОТИВАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМОРАЗВИТИЯ СТУДЕНТОВ УНИВЕРСИТЕТА

Түйін. *Мақала түлектерді үздіксіз кәсіби өзін-өзі дамытуға ынталандыратын факторларды талдауға және оқыған мамандық бойынша жұмыс орындарын іздеуге арналған. Мақаланың мақсаты – студенттердің кәсіби өзін-өзі дамытуға деген ынтасын және таңдаған мамандығына деген қызығушылықты қолдау құралдарының жиынтығын анықтау.*

Түйінді сөздер*: өзін-өзі дамыту, кәсіби ынталандыру, өзін-өзі дамытуға дайын болу.*

Резюме. *Статья посвящена анализу факторов, мотивирующих выпускников к непрерывному профессиональному саморазвитию и поиску резервов трудоустройства по полученной специальности. Цель статьи – определить совокупность средств поддержания мотивации студентов к профессиональному саморазвитию и поддержанию интереса к избранной специальности.*

Ключевые слова*: саморазвитие, профессиональная мотивация, готовность к саморазвитию.*

Summary. *The article is devoted to the analysis of factors motivating graduates to continuous professional self-development and to search for employment reserves in the specialty received. The purpose of the article is to determine the totality of means of maintaining students' motivation for professional self-development and maintaining interest in their chosen specialty.*

Key words*: self-development, professional motivation, readiness for self-development.*

Введение

Еще два десятилетия назад профориентационная модель казахстанского образования давала представления выпускнику о его будущей специальности, создавала возможности по трудоустройству. После распада Советского Союза, разрыва экономических связей между предприятиями, их закрытия нынешние выпускники при поступлении в вуз порой даже не знают, что представляет собой его будущая профессия и как можно трудоустроиться выгодно реализоваться и для себя, и для избранного профессионального дела.

В советское время работала система профориентации с кружками в школах, где проявлялись индивидуальные качества и интересы обучающихся. Учащихся не только водили на экскурсии на производство, но и организовывали для них встречи с представителями разных профессий.

В настоящее время личность вынуждена самостоятельно во многом самоопределяться. Президент Республики Казахстан К. Токаев прямо указал, что даже после окончания солидных вузов молодежь не может устроиться на работу по специальности[Токаев К.К., 2020].

Профессиональное саморазвитие как процесс в этих условиях может быть исследован, в основном, в трех основных направлениях: как развитие профессионального самосознания; как развитие общепрофессиональной и личностной компетентности, как развитие профессиональных способностей, навыков и умений профессиональной самореализации через образовательный процесс вуза и саморазвитие.

Проблема эта достаточно сложная и неоднозначно решаемая. Актуальность ее обусловлена тем, что согласно обнародованным данным заместителя директора департамента развития человеческого капитала НПП «Атамекен» АзаматаБейсенбенова на декабрь 2018года около 35% казахстанских выпускников работают не по специальности, и еще 40% не смогли трудоустроиться в течение года после выпуска. Трудоустройство выпускников разных специальностей сегодня в республике на уровне ниже 50% имеют 68 вузов. Процесс саморазвития может отчасти подготовить студента к усиленному поиску и смелой смене мест самореализации как специалиста.

Механизмы процесса саморазвития любого студента можно условно соединить в четыре функциональных блока-стадии: самопознания, самоорганизации, самообразования и самореализации с обоснованием их последовательности и интегрально-функционального взаимодействия.

Профессиональное саморазвитие В.А. Сластёнин рассматривает как процесс, с одной стороны, интеграции внешней профессиональной подготовки, осуществляемой в вузе, так и внутреннего движения, личностного становления человека, где основные усилия прикладывает сама личность[Сайгушев Н.Я., Романов П.Ю., Сайгушева Л.И., Веденеева О.А., 2015].

Интегральная роль в профессиональном саморазвитии студентов, все же принадлежит такому ее виду, как самопознание [Байлук В. В, 2019].

Каждый отдельный студент, вовлекаясь в образовательный процесс, изучая науки о человеке в процессе образования и самообразования, тем самым строит образ своего Я –универсального, идеального. Одновременно, это самостроительство выступает методами познания своей профессиональной привязанности, идентичности, самоопределения в мире профессий, если еще нет четкой цели в профессиональной сфере.

На основе предметного и оценочного самопознания в процессе обучения осуществляется самопроектирование своего будущего, которое нацелено на конструирование идеальной модели того или иного вида саморазвития в профессии.

Выбор будущей профессии не может не волновать каждого молодого человека с детских лет. Именно поэтому многие из студентов становятся жертвами обстоятельств, принимая решения под влиянием случайных, если четко не определили свою профессиональную траекторию. Известна печальная статистика о том в РК, что практически 60% выпускников вузов не может устроиться работать по специальности. Причины этого явления имеют несколько полярных объяснений объективного и субъективного толка. Но это не убирает из поля зрения того факта, что на данный момент существует тенденция, когда студенты часто мало ассоциируют себя со своей будущей профессиональной ролью и родом той специальности, которую пытаются освоить.

Поэтому, закончив университет,выпускники обычно находят работу, которая нередко не связана с полученной специализацией, но является более привлекательной в материальном плане. Данная проблема актуальна практически для всех регионов и студенчества всех бывших стран СНГ. Порою, даже первокурсник на вопрос, почему он поступил именно в этот вуз, затрудняется с ответом на вопрос и ответ может звучать так: « Для получения высшего образования».

Многие из обучающихся без особого усердия изучают профилирующие предметы, аргументируя это тем, что никогда не станут работать по данной специальности, но они имеют возможность поступить на грант и бесплатно получить диплом о высшем образовании.

Получается, что студенты вовлечены в учебный процесс, но не являются его органичной частью, субъектной основой.

Именно поэтому авторы поставили целью статьи выявить факторы, позволяющие современным студентам облегчить путь поиска себя в будущей професии, через последовательный путь саморазвития.

Мы предполагаем, что созданный условиями вуза высокий уровень профессиональной идентичности, неразрывно взаимодействует с внутренней мотивацией студентов и подвигает их на желание роста именно в данной профессии.

Проблема мотивации и ее влияния на профессиональное саморазвитие рассматривается в ряде серьезных исследовательских работ.

Сущность мотивации была глубоко изучена еще З.Фрейдом, Е.П. Ильиным, А.Н. Леонтьевым, А.Маслоу и многими другими известными зарубежными и отечественными учеными[Маслоу А., 1999].

Гордеева Т.О., Сычев О.А., Осин Е.Н. и ряд других авторов описывают мотивы личнсти как осознаваемые и неосознаваемые, побуждающие причины, неизбежно подталкивающие на профессиональное саморазвитие. Авторам удалось разделить мотивы на три категории: первый из них является проекцией подхода Дж.Аткинсонс, который говорил, что существует «мотив избегания неудач и мотив стремления к успеху», что определяет успех или сложности процесса саморазвития [Гордеева Т.О., Сычев О.А., Осин Е.Н.,2015].

Второй подход (феноменологический), описанный известными учеными В.Г. Леонтьевым, Н.Ц. Бадмаевой, Г. Розенфель, определяет социальные, коммуникативные, соревновательные мотивы саморазвития, в том числе профессионального [Бадмаева Н.Ц., 2004.].

Третий подход к дифференциации мотивов саморазвития был озвучен С.Л. Рубинштейном, В.Г. Леонтьевым, а также А.К.Марковой, которая выделила социальные мотивы [Маркова А., 1986].

Дальнейшее свое развитие этот подход нашел в работах Э. Деси и Р. Райана, которые определили различные типы и уровни мотивации, подвигающие личность к профессиональному саморазвитию [RyanR., DeciE., 2000].

В результате проведения многочисленных исследований авторы выявили различные типы регуляции деятельности человека, несущие разные психологические особенности и отношение личности к освоению будущей профессиональной деятельности. Выделение типологий приводили ученых к отличающимся выводам и последствиям в процессе поиска человека успешной для него деятельности.

В теории самодертерминации RyanR., DeciE. («Self-determination the oryand the facilitation of intrinsicmotivation, socialdevelopment, andwell-being») констатируется, что внешняя мотивация может изменяться по степени автономности, студент должен стремиться самостоятельно, сего мотивация связана с желанием выполнять самостоятельную работу. Это – признак того, что ему интересна будущая специальность[RyanR., DeciE., 2000].

Понятие мотивации рассматривается зарубежными исследователями как важнейший фактор, влияющий на поведение человека и его будущую производительность в профессии [Kian, T., Yusoff, W., &Rajah, S., 2014], фактор обеспечения непрерывного достижения успехов в профессиональной сфере [Guay, F., Chanal, J., Ratelle, C.F., Marsh, H. W., Larose, S., &Boivin, M., 2010; SevilOrhan Özen, 2017]. Авторы выделяют три важных фактора в понятии запуска трудовой мотивации: запуск поведения индивида, необходимого для достижения конкретной цели, руководство этим поведением и четкое направление этим поведением.

А Лисовицкий В.Г. и Дмитриев А.Б. утверждают, что в студенческие годы происходит абсолютное преобразование мотивационных ориентаций. Авторы отмечают, что в этот период жизни у студентов обостряется процесс мышления, включающий в себя вопросы смысла жизни и жизненного призвания, на который должны обратить внимание педагоги вуза и сориентировать их на профессиональное развитие и креативное отношение к творчеству и к профессии [Лисовицкий В.Г., Дмитриев А.Б., 2004].

Исследователи также отмечают, что существует и стабильный перечень факторов негативно влияющих на мотивацию к овладению специальностью. Это, например, авторитарный метод обучения, жесткий контроль со стороны преподавателей, наличие скучных предметов. В исследовании Думенко Г.А. было доказано, что студентам не нравятся как профильные, так и общеобразовательные предметы, не связанные с практикой, навязывающие, а не развивающие познавательную активность [Думенко Г.А., 2007]. То есть в поддержании интереса к избранной специальности огромную роль играет субъективный фактор – организация процесса преподавания, ее связь с будущей профессией и с практикой.

2. Методы исследования. В исследовании, проходившем в ноябре 2019года, приняли участие 88респондентов, студентов Универститета Сулеймана Демиреля и Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби. Все респонденты – представители 3 и 4 курсов бакалавриата разных специальностей: «два иностранных языка», «финансы», «маркетинг», «юриспреденция». Использован сравнительно-сопоставительный метод, анкетирование, методика выявления профессиональной идентичности по У.С.Родыгину, изучение готовности студентов к саморазвитию (методика диагностики личности на мотивацию к успеху Т. Элерса).

Заочное анкетирование, согласно методике У.С. Родыгина, всключало выяснение эмоционального отношения и осознанной активности по отношению к освоению будущей специальности, дополненное системой открытых вопоросов анкеты, выясняющей предложения респондентов условия комфортного учебного процесса в целях формирования должной профессиональной мотивации. .

Для изучения готовности студентов к саморазвитию была использована методика диагностики личности на мотивацию к успеху Т. Элерса.

3. Результаты исследования.

Проанализировав полученные данные, можно прийти к определенному выводу: из всех респондентов только 17,04% имеют высокую профессиональную идентичность. То есть только небольшая часть из них оптимистично настроена на активное освоение специальности и профессиональное саморазвитие, 19,31 % вовсе обладают низкой профессиональной идентичностью, занимают пассивную позицию по отношению к освоению будущей профессии.

Большинство опрошенных имеют средний показатель профессиональной идентичности. То есть 63,63 % аудитории отличаются средней профессиональной идентичностью. Ниже приведенная таблица показывает степень мотивированности респондентов к выбору будущей специальности (Таблица 1).

Таблица 1

Мотивированностьобучающихся к освоению будущей профессии

Вопросы	Да	Нет
Мой интерес к своей профессии возник достаточно давно (задолго до поступления на факультет) и именно он способствовал тому, что я поставил себе цель поступить на факультет.	45 (51,13%)	43 (48,86%)
Моя профессия для меня – это один из способов самореализации в жизни.	59 (67,04%)	29 (32,95%)
Мне хватает теоретической части, которую дают в университете для того, чтобы работать по своей профессии.	34 (38,63%)	54 (61,36%)
Моя профессия не всегда вызывает у меня положительные эмоции.	66 (75%)	22 (25%)
Я выбрал эту профессию, потому что боюсь остаться в будущем без работы	33 (37,5%)	55 (62,5%)
Я не уверен, что обучение по моей специальности способствует моему саморазвитию.	34 (38,63%)	54 (61,36%)
Образование, которое мы получаем в вузе, будет вполне достаточно на всю мою профессиональную карьеру.	42 (47,72%)	46 (52,27%)
Пока я не строю планов, что буду делать после окончания вуза.	29 (32,95%)	59 (67,04%)
Я учусь для того, чтобы оказывать профессиональную помощь другим людям	71 (80,68%)	17 (19,31%)

Отметим, что у больше половины (51,13%) респондентов интерес к избранной специальности проявился давно, и обучающиеся сознательно выбрали поступление на конкретный факультет с целью получения определенной специальности, признавая, что это один из важнейших способов самореализации в жизни (67,04%).

Что мешает поддерживать интерес к профессии и процессу самораскрытия в выбранной специальности, почему не у всех респондентов (75%) мысль о работе в будущей сфере деятельности вызывает положительную реакцию? 54,5% их них указали слабую связь процесса обучения с практической основой подготовки будущего специалиста. У них нет четкого представления о будущем месте в общественном производстве, 38,63% опрошенных указали на недостаточность полученного теоретического контента для освоения премудростей специальности. Они прямо указывают, что «мне не хватает той теоретической части, которую дают в университете для того, чтобы работать по своей профессии (61, 36%). Нежелание работать по специальности – у 57, 3% опрошенных. И если бы вновь студент оказался в ситуации выбора, то уже не выбрал бы вновь данную специальность как сферу профессиональной деятельности (56,81%).

75% опрошенных ответили, что только после поступления в вуз будущая профессия не всегда стала вызывать положительные эмоции. Почему? Ответы состояли в следующем: «Моя профессия удовлетворяет не всем моим жизненным потребностям и запросам (48, 86%), хотя у студентов есть большое желание оказывать другим людям высокопрофессиональные услуги («Я учусь для того, чтобы оказывать профессиональную помощь другим людям» – 80, 68%), « Мои мысли о будущей карьере доставляют мне радость» – 67, 5%.

Респонденты разделились примерно на половину: одни считают, что работа по избранной специальности – это призвание (56, 8%). Большая половина из них уверена, что обучение по выбранной специальности будет активно способствовать саморазвитию и «образование, которое мы получаем в вузе, будет вполне достаточно профессиональной карьеры (47, 72%). Для них профессия – один из важнейших способов самореализации в жизни.

Другая часть – «разочарованные (47, 72%): « Я разочарован, так как представлял свою профессию несколько иначе». Эта часть студентов выбрала данную профессию, чтобы не остаться в будущем без

работы (37, 5%). Они искренне ответили, что «моя профессия – лишь средство зарабатывать деньги» (54,54%). Данная категория студентов не строит заранее планы на будущее, «плывут по течению», что будут делать после окончания вуза, им неизвестно. Они не уверены, что обучение по специальности как-то будет способствовать саморазвитию собственной личности (38, 63%).

Посмотрим на мотивацию студентов при поступлении. По настоянию родителей поступили в вуз на данную специальность 18, 18% респондентов. Поспособствовали этому процессу: преподаватели, члены приемной комиссии – 11, 36%; привлекала сама программа обучения, ее реклама– 14, 77%; самостоятельности выбора осталась за студентами (55, 68% опрошенных).

При этом долго размышляли над выбором будущей специальности 51, 13%; практически столь же скоропалительно приняли решение о поступлении в вуз на данную специальность 48, 86% студентов (Таблица 2).

Таблица 2

Мотивация образовательной деятельности студентов

Вопросы	Да	Нет
Моя профессия удовлетворяет не всем моим жизненным потребностям и запросам.	43 (48,86%)	45 (51,13%)
Мои мысли о будущей карьере доставляют мне радость.	54 (67,5%)	26 (32,5%)
Моя профессия для меня – это один из способов самореализации в жизни.	59 (67,04%)	29 (32,95%)
Мне хватает теоретической части, которую дают в университете для того, чтобы работать по своей профессии.	34 (38,63%)	54 (61,36%)
Моя профессия не всегда вызывает у меня положительные эмоции.	66 (75%)	22 (25%)
Я выбрал эту профессию, потому что боюсь остаться в будущем без работы	33 (37,5%)	55 (62,5%)
Я не уверен, что обучение по моей специальности способствует моему саморазвитию.	34 (38,63%)	54 (61,36%)
Образование, которое мы получаем в вузе, будет вполне достаточно на всю мою профессиональную карьеру.	42 (47,72%)	46 (52,27%)
Пока я не строю планов, что буду делать после окончания вуза.	29 (32,95%)	59 (67,04%)
Я учусь для того, чтобы оказывать профессиональную помощь другим людям	71 (80,68%)	17 (19,31%)
Учусь, потому что требуют:	Родители:16 (18,18%) Преподаватели: 10 (11,36%) Программа:13 (14,77%) Я сам этого хочу: 49 (55,68%)	
Я долго размышлял, взвешивая все «за» и «против», прежде, чем сделать свой профессиональный выбор.	45 (51,13%)	43 (48,86%)
Я думаю, что пока учишься, не обязательно приобретать опыт практической профессиональной деятельности.	10 (11,36%)	78 (88,63%)
У меня нет особого желания работать по специальности.	46 (57,5%)	34 (42,5%)
Если бы я вновь оказался в ситуации выбора, то уже не избрал бы вновь данную специальность как сферу профессиональной деятельности.	50 (56,81%)	38 (43,18%)
Я очень расстраиваюсь при мысли, что по причине каких-либо обстоятельств не смогу работать профессии.	40 (45,45%)	48 (54,54%)
Я разочарован, т.к. представлял свою профессию несколько иначе.	42 (47,72%)	46 (52,27%)
Я могу однозначно утверждать, что работа по моей профессии – это мое призвание.	50 (56,8%)	38 (43,18%)
Моя профессия, как и любая другая специальность лишь средство зарабатывать деньги.	48 (54,54%)	40 (45,45%)

Часто после занятий в вузе бывает так, что ничего не хочется делать после этого.	71 (80,68%)	17 (19,31%)
Столкнувшись с трудностью при понимании нового материала, приложишь ли ты силы, чтобы понять до конца?	73 (82,95%)	15 (17,04%)

Отвечая на вопрос о предложениях по совершенствованию процесса профессиональной подготовки студентов, и на вопрос, что стимулировало их лично на профессиональное саморазвитие, респонденты акцент сделали на усиление связи теоретического курса обучения с производством, подчеркнули значимость тренингов личностного роста, мотивационных тренингов; связали решение проблемы с насыщением занятий документалистикой, документальными фильмами, экскурсиями на производство, постоянным общением со специалистами – практиками.

Для них очень важен мотивированный учитель, практически знающий свой предмет. Многие студенты отмечали, что специальные предметы могли бы преподаваться преподавателями, пришедшими в вуз из производственных подразделений. Студенты хотели бы видеть разнообразные методы преподавания теории. По их мнению, должны чаще проводиться дебаты, деловые игры, соревнования между студенческими группами в знании будущей профессии.

От студентов поступили предложения о необходимости первоклассного оснащения техническим оборудованием соответствующих кабинетов и лабораторий вузов.

Респонденты отметили, что очень многое в организации занятий зависит от профессионализма и коммуникативных навыков преподавательского состава («Все лежит на плечах учителя»). Принципиально значимым является, по мнению респондентов, активное общение со специалистами аналогичных специальностей из других университетов.

Более продуктивным и эффективным станет процесс обучения, по их мнению, если увеличить перерывы между занятиями, создав тем самым условия для полноценного питания и дневного отдыха студентов, а некоторые занятия вынести за пределы стен университета, на открытый воздух.

Главное, что единодушно выделяют студенты, чтобы мотивировать личность на эффективное освоение профессиональных навыков и профессиональное саморазвитие – это следующие условия.

1) Учебный процесс должен быть интересным и отражать все современные реалии окружающего мира;

2) Преподаватель должен быть энтузиастом и практиком, умело поддерживающим, мотивирующим, студента на творческий поиск и саморазвитие;

3) Образовательный процесс должен включать нетрадиционные формы проведения занятий и тренинги.

4) Должное время студенты должны проводить на производстве, вне учебного учреждения, чтобы глубже знать тонкости профессии;

5) Учебный процесс должен носить личностно-ориентированный характер, а индивидуальные особенности каждого из студентов должны проявляться в виде креативных находок уже на практике, на производстве;

6) Важно составлять удобное расписание и для преподавателей , и для студентов с учетом здоровьесберегающих технологий;

7) Учебный процесс должен быть оснащен современными техническими средствами и аппаратурой, насыщен профильными предметами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Токаев поручил разобраться с вузами, которые «печатают» дипломы в Казахстане // Режим доступа: (дата обращения: 11.03. 2020).

2. Сайгушев Н.Я., Романов П.Ю., Сайгушева Л.И., Веденеева О.А. саморазвитие как фактор процесса профессионального становления студентов в системе высшего образования // Современные проблемы науки и образования. Москва. – 2015. – № 5. URL: http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=22584 (дата обращения: 04.02.2020).

3. Байлук В. В. роль самопознания в саморазвитии студентов // педагогическое образование в России. Екатеринбург. 2019. № 4.– С.20-35 // http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/11736/1/povr-2019-04-03.pdf (дата обращения: 4.02. 2020).

4. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб: Евразия, 1999.– 480с.

5. Гордеева Т.О., Сычев О.А., Осин Е.Н. Внутренняя и внешняя учебная мотивация студентов: их источники и влияние на психологическое благополучие.– М.: Высшая школа экономики, 2013.-139 с.

6. Бадмаева Н.Ц. Влияние мотивационного фактора на развитие умственных способностей. – Улан –Удэ: ВСГТУ, 2004. – 280 с.

7.Маркова А.К. Формирование интереса к учению у школьников. – М.: Наука, 1986. – С.17-18.

8. Ryan R., Deci E. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being// American psychologist, 2000. – P.68-78.

9. Kian, T., Yusoff, W., & Rajah, S. Motivation for generations' cohorts: An organizational justice perspective// International Journal of Management Sciences, 2014. – P. 536 – 542.

10. Guay, F., Chanal, J., Ratelle, C. F., Marsh, H. W., Larose, S., &Boivin, M. Intrinsic, identified and controlled types of motivation for school subjects in young elementary school children// British Journal of Educational Psychology, 2010.

11. Sevil Orhan Özen. «The Effect of Motivation on Student Achievement»// The Effect of Anxiety on Student Ahievement, 2017. – P.1 – 4.

12. Лисовицкий В.Г., Дмитриев А.Б. Личность студента. – Л., 2004. – 204 с.

13. Думенко Г.А. Учебная мотивация как показатель профессионального самоопределения студентов// Сборник научных трудов СевКавГТУ. Серия «Гуманитарные науки», Ставрополь. – 2007. – № 4 // Режим доступа: https://www.docsity.com/ru/uchebnaya-motivaciya-kak-pokazatel-professionalnogo-samoopredeleniya-studentov/1356136 (датаобращения:08.04.2020).

CSCS&TI14.35.09

PIRIMJAROV MAKHAMBET KHOSHANIYAZOVICH
candidate of pedagogical sciences
Associate professor of the Department of Design and construction
Baishev University

KYDYROVA SALTANAT RASHIDOVNA
master, senior lecturer
Senior lecturer of the Department of design and construction
Baishev University

MANAGING STUDENTS' INDEPENDENT WORK IN THE STUDY OF DESCRIPTIVE GEOMETRY IN HIGHER EDUCATION

Түйін. *Мақалада біз студенттердің жалпы білім берудегі белсенділігін арттыруға және жетілдіруге бағытталған заманауи педагогикалық техноло-гияларды қолдана отырып, осы тақырыпты зерттеу процесін және оқу материалын игеру, ұйымдастырупроцесін қарастырамыз.*

Түйінді сөздер: *өздік жұмыс, технология, ұйымдастыру, кеңістіктік ойлау, әдіс.*

Резюме. *В данной работе рассматривается процесс исследования указанной темы с использованием современных педагогических технологий, направленные на активизацию и совершенствование деятельности студентов в самостоятельном образовании.*

Деятельность преподавателя отражается не только в организации процесса усвоения учебного материала, но прежде всего в активной деятельности студентов.

*В условиях оптимизации учебного процесса необходимо развивать самостоятельность, независимость и творчество самостоятельное образование*способствует развитию пространственного мышления, креативности и является основой формирования профессионализма и повышение его мастерства.

Ключевые слова: *самостоятельная работа, технология, организация пространственного мышления,метод.*

Summary. *The paper deals with a set of new, proven teaching pedagogical technologies that focus on the independent work of students in the technology of independent education. In an optimal learning process, independence, independence, and creativity are well developed. In such conditions, very important intellectual skills must be formed.And the most basic skill among them is independent education. Perhaps not everyone knows how to properly use materials for independent education. Therefore, the teacher has a responsible task: in a short period of time to teach the student self-assimilation of texts and diagrams, to help in choosing the necessary information.*

Key words*: Independent work, technology, organization, spatial thinking, method.*

Introduction

In the course of research on this topic, we used modern pedagogical technologies aimed at activating and improving the activities of students in independent education. Based on this, the organization of independent training of students by the Department is based on the following, we have tested, technological approach:

- help students in the course of lectures and practical classes correctly organize their activities aimed at obtaining independent education;
- prepare for students a schedule for the distribution of learned topics in the curriculum, based on the study hours designed for independent study of the subject of the corresponding direction;
- develop materials on the topics covered for self-study;
- give tasks for independent work;
- provide methodological assistance for completing tasks for independent work;
- to prepare students for the protection of self-made classes;
- protect and evaluate independent work with the participation of professional teachers and students [Pirimjarov M., 2009,7].

Creating a technology for independent education provides solutions to a number of problems. Among them, the problem of setting goals in obtaining systematic education is particularly highlighted. If getting an education serves to ensure the overall development of the future specialist, then the goal of independent edu-

cation is to form professionalism and improve their skills. Therefore, in the course of study, it is necessary to correctly direct students to obtain independent education.

Descriptive geometry and related independent work are important for the development of spatial thinking and creativity of students.

For students to get an effective independent education in descriptive geometry classes, the main factor is the organization of independent graphic works when organizing graphic works, special attention should be paid to:

1. Independent graphic works for future architects should correspond to the program of higher education and certainly serve to improve the acquired knowledge and skills in descriptive geometry.

2. Independent graphic work should match the abilities of students, attract their attention and stimulate their interest.

3. Before giving students an independent task, the teacher should provide them with step-bystep guidelines for their implementation.

4. The teacher should check the result of performing independent graphic works, correct their mistakes, evaluate and encourage students who completed the task in a timely manner [Zoyirov K.,P. 74-76].

Method of research

Some of these methods is particularly effective is used by us in the course of employment on descriptive geometry. Among them, it is advisable to use oral and exhibition demonstration methods of logical learning in the form of lectures, and to bring independent work and problem methods to practical classes. Scientific, inductive and deductive methods should be widely used in self-education of students [Tolipov M.,28 p].

In the technology of managing classes, you need to see, first of all, a specific goal of classes, professional orientation, and of course, ways to gradually achieve this goal. The activity of the teacher is reflected not only in the organization of the learning process, but also, above all, in the active activity of students. To do this, the teacher uses various teaching methods listed below to reveal the content of the new material.

In the pedagogical system of training, there are a number of features of using these methods used in various classes. Practical classes and other types of more active classes under the guidance of a teacher, the methodology of which is associated with pedagogical experience and skill, are the main ones where appropriate skills are formed [Zoyirov K.,117 p].

The success of studying at a higher educational institution of architecture, engineering or construction depends on the correct execution of students' independent graphic works. To activate the activity of independent education, in the process of teaching graphics, the most effective is considered to be the use of the following methods:

– development of the skill and ability to work with the textbook and the text of the lecture, careful reading of materials on a particular topic;

– explanation of the concept of the content and essence of repeated solutions of graphic problems by the teacher in the course of lectures and practical classes (to revise these graphic forms in the direction of improvement);

– when performing each graphic work, it is advisable to organize interesting didactic games, give a solution to graphic problems, taking into account the originality of the topic.

In addition to traditional classes in graphic subjects, it is also necessary to apply modern types of pedagogical technologies.

Currently, there are various diverse directions for the development and use of educational technologies. Some of them are listed below.

One of the rapidly developing areas in the educational sphere is special educational technologies. In modern classes on the subject «descriptive geometry» it is advisable to use the following technologies:

The problem situation method is used in theoretical and practical classes. It is carried out in the following stages:

1. The teacher indicates a problem related, for example, to the projection of a three-dimensional shape on a plane.

2. Students name the reason that caused this problem and ways to solve this problem.

Research result

The result of the research means, in a complex, independence, logic, science, training in creative thinking, independent creative approach to solving problems. This is a method of creative assimilation of educational

material by students, which firmly fixes the acquired knowledge.The method excites a more emotional attitude to the subject in the student, forms an internal interest in independent learning. If the raised question, as an actual problem, will interest the student, then it will intrigue him to support further activities. The problem statement and the process of solving it are like a solid chain, that is, they make you think about how to get out of this situation, which in turn will cause new problems to appear. Thus, a continuous process of learning more and more new knowledge will be realized. In the process of analyzing the problem situation, the student's intellectual abilities will be revealed: the ability to manage their mental activity, direct their energy to achieve the goal, etc. [Babansky Yu.,78 p].

The General requirements for creating problem situations in descriptive geometry classes are as follows:

1. In the organization of a problem situation, students need to set such theoretical or practical tasks, through which the student can more independently acquire new knowledge.

2. The problem problem offered to the student must correspond to his intellectual capabilities. The more intellectual capabilities of the student, the higher the degree of novelty of the acquired knowledge.

3. The problem problem should be located at the beginning of the study of these topics.

To provide students with the necessary detailed information about the topic, problem situations can be used in descriptive geometry classes, as well as visual educational models.

In the course of studying the topic «Orthogonal projection of the plane», in classes on descriptive geometry, explanations are given about one method of searching for the real size of the plane, and about the other methods only compressed information is given, which in turn, intrigues students to study them. As a result, the student, using the recommended additional literature, will independently study search methods (projection measurement method, transformation method, smooth parallel method, etc.).Problem classes, problem tasks and questions will teach students to think independently, make decisions, and justify their ideas.

Discussion of results

Another method that orients the future architect-student to free thinking is the research method, which involves setting the teacher in the educational process of problematic theoretical and practical research tasks of varying degrees of complexity. This method is used at the last stage of education, for self-use of effective, practical and research techniques. Here, students perform practical work such as collecting evidence and its theoretical analysis, systematization and generalization. The task of research, as a full cycle of educational and cognitive activity, students perform independently or under the supervision of a teacher. In this case, it means collecting information, independent analysis based on the practical application of new knowledge[Juraev R.,136p].

This method can be used in the learning process and in calculating the hours calculated for completing descriptive geometry tasks. The research method is applied only when the degree of development of students is adequate for independent research work[Rakhmonov I.,238 p].

During classes on descriptive geometry, using research methods, questions and tasks are usually given at the final stage, when most students have already managed to solve the problem. This method is designed for deeper learning of the subject and is considered a productive method of self-assessment and self-control. Students with slow learning are given tasks that correspond to their knowledge. Responsibilities are distributed according to the individual abilities of the student. The research method can be used not only when conducting new topics, but also at the stages of analysis and consolidation. The main thing that you need to pay attention to the teacher is to correctly evaluate the methods used and clearly indicate the content of the training material for fixing[Turabayeva G.,22 p].

You can expect good results from training if it is based on things that are already familiar to a person or on things that have been tested by their experience. Using the experience of practical training and independent activities will ensure a high degree of memorization, in other words, by comparing with the acquired knowledge, it will strengthen the new skill. As a result, the above methods of training should combine: concept, memory, thinking, attention, representation and logic. As far as the student's needs and aptitude for mastering the material are strong, the expected result will be more effective. In turn, modern pedagogical technologies and identical forms of conducting classes will open new ways to increase the activity of students in mastering knowledge, skills and forming [Kurmanalina V.,38 p].

Conclusions

During classes on descriptive geometry, using research methods, questions and tasks are usually given at the final stage, when most students have already managed to solve the problem. This method is designed

for deeper learning of the subject and is considered a productive method of self-assessment and self-control. Students with slow learning are given tasks that correspond to their knowledge. Responsibilities are distributed according to the individual abilities of the student. The research method can be used not only when conducting new topics, but also at the stages of analysis and consolidation. The main thing that you need to pay attention to the teacher is to correctly evaluate the methods used and clearly indicate the content of the training material for fixing.

Today, such aspects of the educational process as purposefulness, division of studies into specially trained stages, diagnostic verification of the results of the process, and others, make it possible for specialists – teachers to work around solving a number of problems to improve the higher education of undergraduate students.

The organization of the educational process, which is based on advanced pedagogical technologies, should be carried out in close connection with educational tasks, in their complex system integration.

REFERENCES:

1. Pirimjarov M. «Improving the graphic training of future architects in the system of higher education» (for the degree of PhD) // abstract of the dissertation-Tashkent, 2009. – 7p.

2. Zoyirov K. Theoretical bases of intensification of graphic training of future engineer-teacher in the system of higher professional education. // J. E-education problem. – Tashkent. 2003. №3-5. – P. 74-76.

3. Tolipov M., organization of independent work of students // J. National education system. – Tashkent: 2016. №2.-28 p.

4. Zoyirov K., Theoretical bases of intensification of graphic training of future engineer -teacher in the system of higher professional education // J. Problem of education, –Tashkent.: 2006., №2–4., –117 p.

5. Babansky Yu., intensification of the learning process // Textbook-M.: knowledge. 2007.-78 p.

6. Juraev R.Theory and practice of intensification of professional training of students of vocational schools. // J. – Tashkent. discipline, 2002.-136 p.

7. Rakhmonov I. Course descriptive geometry // Textbook-Tashkent: Zh. «Teacher» 2004. -238 p.

8. Turabayeva G.K. application of new information technologies of training // Journal Vestnik South Kazakhstan state University. M. Auezov-22 p.

9. Kurmanalina V. H. basic system of development of personal and professional potential of students // the Bulletin WKSU M. Utemisova -38 p.

ӘОЖ: 373.1.013

РАХМЕТОВА МАЙРАГҮЛ ТІЛЕПҚЫЗЫ
жаратылыс ғылымдары магистрі
Х.Досмұхамедов атындығы Атырау мемлекеттік университеті

ИМАНГАЛИЕВА МЕНСУЛУ АКОНОВНА
жоғары санатты физика пәні мұғалімі
№27 И.Тайманов атындағы орта мектеп
Атырау қаласы

ОҚЫТУДА ФИЗИКА ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІ ПӘНДЕРІН КІРІКТІРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Түйін. *Мақалада физика және ағылшын тілі пәндерін кіріктіре оқыту, оны білім беру саласына енгізу арқылы білім беру үдерісінің тиімділігін арттырудың жаңа көріністері қарастырылған.Болашақ мамандарды заман талабына сай даярлауда оқыту үдерісінде пәндік кіріктіру қажеттілігі туындауда.CLIL технологиясы – бұл мәселені шешудің негізгі тәсілдерінің бірі. Физиканы оқытуда сабақ жоспарларын ағылшын тілінде құру мүмкіндіктері ұсынылады.*

Түйінді сөздер: *физика, ағылшын тілі,кіріктірілген сабақ, пәнаралық байланыс, CLIL.*

Резюме. *В статье рассматриваются новые подходы к повышению эффективности образовательного процесса посредством интегрированного обучения предметов физики и английского языка, внедрения его в образовательную сферу. При подготовке будущих специалистов в соответствии с современными требованиями возникает необходимость предметной интеграции в учебный процесс. Технология CLIL является одним из основных способов решения проблемы. Предлагается возможность составления учебных планов на английском языке.*

Ключевые слова: *физика, английский язык, интегрированный урок, межпредметная связь, CLIL.*

Summary. *The article discusses new approaches to improving the efficiency of the educational process through the integrated training of physics and English subjects, its introduction into the educational sphere. When preparing future specialists in accordance with modern requirements, the need arises for substantive integration into the educational process. CLIL technology is one of the main ways to solve the problem. The possibility of compiling curricula in English is offered.*

Key words: *physics, English, integrated lesson, intersubject communication, CLIL.*

Оқытудың негізгі мақсаты қазақстандықтардың халықаралық стандарттарға сәйкес үш тілді, оның ішінде ағылшын тілін әлемдік экономикаға ықпалдасу құралы ретінде бір мезгілде меңгеруі үшін қажетті жағдайлар жасау болып табылады.Мектеп түлектері қазақ, орыс және ағылшын тілдерін білуге тиіс [Назарбаев Н. Ә., жолдауы 2014]. Оларды оқыту нәтижесі оқушылардың сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеру тиіс. Интеграция идеясы соңғы уақытта оқытудағы дифференциацияның басталған процестеріне байланысты теориялық және практикалық зерттеулердің пәніне айналды. Оның қазіргі кезеңі мұғалімдердің біріктірілген сабақтарды әзірлеуі мен өткізуімен, сондай-ақ, бірқатар жағдайларда зерттеу жалпы білім беретін мекемелердің оқу жоспарларында көзделген көптеген пәндерді біріктіретін біріктірілген курстарды құрумен және жетілдірумен сипатталады.

Осылайша, орта білім берудің жаңартылған мазмұны қағидаты бойынша әрбір пәннің оқу бағдарламалары үш базалық білім беруді іске асыруды көздейді. Әр пәннің көптілді оқыту ортасын құруға қосқан үлесі жиынтығында үш тілді білім беру саясатын іске асыруды қамтамасыз етеді [ұсынымдар 2013]. Бұл ретте коммуникативтік тәсіл тілдерді оқытудың негізі бола отырып, әрбір оқу пәнінің құралдарымен оқушылардың сөйлеу қызметін дамытудың жетекші принципі ретінде қарастырылады. Мұнда әр түрлі оқу жағдайларында білім мен дағды алмасу, тілдік және сөйлеу нормалары жүйесін дұрыс пайдалану кіреді. Жаңа стандарт заттардың мазмұнын жобалау кезінде спиральдік принципі, өтпелі тақырыптар қолданылады. Спиральдік принципі оқушылардың білімдері мен іскерліктерін біртіндеп – тақырыптар мен сыныптар бойынша, қарапайымнан күрделіге ауысып, «көшіруге» мүмкіндік береді. Сондай-ақ ол оқу материалын баяндаудағы сабақтастықты және қоршаған ортаны неғұрлым толық қабылдау үшін заттардың бірігуін қамтамасыз етеді. Өтпелі тақырыптар пәнішілік және пәнаралық байланыстарды орнатуға, көптеген оқу пәндерімен жанасу

нүктелері бар салаларда білім, білік, құндылық бағдарлар мен мінез-құлық нормаларын қалыптастыруға ықпал етеді.

CLIL технологиясы – пән мазмұны мен тілді бірлесе оқыту технологиясыекені баршамызға аян.Пән мен тілді кіріктіре оқытудың жеке принциптерінің бірі: үш жақты фокус (пәнге оқыту, ағылшын тілінде сөйлеу қызметін дамыту, оқу іскерлігін дамыту), қауіпсіз және байытатын оқу ортасы, қолданылатын материалдардың түпнұсқалылығы, белсенді оқыту және ынтымақтастық.

Ұсынылатын материал мұғалімдерге пәндік-тілдік кіріктірілген оқыту және пәнаралық байланыс әдісін қолдану арқылы оқу үдерісін ұйымдастыруға, сондай-ақ қазіргі мұғалім үшін тән жаңа интерактивті ойлау тәсілін қалыптастыруға, ғылыми білімді теориялық зерттеулер мен практикалық қызметте біріктіруге, пәнді оқытуда барынша тиімділікке қол жеткізу үшін әртүрлі ақпарат көздерін пайдалануға көмектеседі. Оқу құралы мұғалімдерге сабақты тиімді өткізу үшін келесі жағдай жасауға көмектеседі:

– зерттеу нысанын дұрыс анықтау, сабақ мазмұнын мұқият таңдау;

-сабақты дайындау кезінде мұғалімдер мен оқушылардың шығармашылық ынтымақтастығын қамтамасыз ететін педагогтардың кәсіби қасиеттері;

– оқу үрдісіне оқушылардың өз білімін енгізу;

– проблемалық оқыту әдістерін қолдану, сабақтың барлық кезеңдерінде оқушылардың ойлау іс-әрекетін белсендіру;

– жеке және топтық жұмыс формаларының ойластырылған үйлесімі;

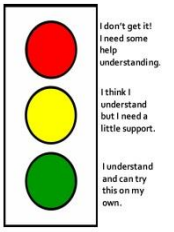
– білім алушылардың жас ерекшелік психологиялық ерекшеліктерін міндетті есепке алу[ҚР білім туралы заңы].

Қазіргі таңда өзімізге белгілі 7 сынып физикасын ағылшын тілінде оқыту пәндік-тілдік оқыту әдісін қолдану кезінде мұғалім материалдарды іріктеуді жүзеге асыру, яғни олардың мақсатын анықтау, зерделенген материалдың мазмұнын қайта қарау, қойылған мақсаттарға барабар оқытуды ұйымдастыру әдістерін, құралдары мен нысандарын таңдау, нәтижені болжау қажет. 7 сынып физикасы ағылшын тілінде оқытатын және пәндік-тілдік оқытуды жүзеге асыратын мұғалімдер шет тілін тиісті деңгейде меңгеруі тиіс,сонымен қатар шетел тілінде сөйлеу стилінің ғылыми деңгейіне ерекше назар аудару керек. Пәндік-тілдік оқытудың әдістемелік тәсілдерін енгізбес бұрын пән мұғалімдеріне оқушылардың тілдік дайындық деңгейін анықтау керек. Ал тілдік мақсаттарды қою үшін олар ағылшын тілі сабақтарына қатысып, міндетті түрде ағылшын тілі мұғалімімен сөйлесіп, көмек сұрай алады. Осыдан кейін ғана физиканы оқытуға шет тілін қосу дәрежесін белгілеуге болады. Мұғалімдердің мұндай ынтымақтастығы сыныпта қолайлы білім беру ортасын құруға ықпал етеді. 7 сынып физика пәнінің[Тоқбергенов У.Қ., Кронгарт Б.А. 7 сынып «Физика» оқулық] «Тығыздық және оның өлшем бірліктері», «Инерция құбылысы» сияқты бастапқы тақырыптарына құрылған сабақ жоспары мысалдарын қарастырсақ:

Lesson:			
Date:		**Teacher's name:**	
Grade: 7		**Number of present**	**Number of absent**
The topic of the lessons	The density of a substance and the unit of measurement of density.		
Learning Objectives	✓ 7.2.2.13– interpretation of the physical value of density;		
Lesson Objectives:	By the end of the lesson, the learner will be able to: ➢ **ALL** Understands the physical meaning of the density of a substance, knows the definition, formula, unit of measurement. ➢ **MOST** Capable of converting density formula ➢ **SOME** Able to distinguish the density of substances. Can make your predictions and conclusions.		
Language Objectives:	**Vocabulary and terminology for the discipline:** Volume, mass, density, trees of the same volume, iron, aluminum bars **Language units useful for classroom dialogue / subscription.** **Questions for discussion:** – How to determine the density of a substance? – Why are body masses of the same size different?		

Criteria for evaluation	1. Knows the physical meaning of density. 2. Understands the density formula. 3. Able to distinguish the density of substances.
Cross curricular links link	Mathematics
ICT skills	Projector or White board for presentation power point
Previous Learning:	There are simple concepts about mass and volume.

Lesson plan

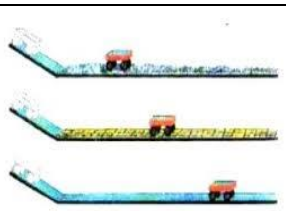
Planned timings	**Planned Activities**	
Beginning of the lesson. 10 minutes	**I. Organization moment:** Creating a comfortable environment for students **II. The method of «instant questions»** General provisions 1. What is the interaction of bodies? 2. What is observed as a result of the interaction of bodies? What properties of the body are called inertia? 3. What values characterize the inertia of bodies? 4. Why is mass a physical quantity? What are the units of mass measurement in the SI system? **Evaluation-Traffic light** Students who raised the green card, everyone understood. Raised yellow and red cards:– What you do not understand? **III. Division of students into three groups (selects leaflets with a picture of the picture)**	Simulation Cuttings of leaflets with the image of three items of the same size.
Middle of the lesson 20 minutes	**IV. Excitement of thought.** **Demonstration** Three different bracelets of the same size are issued (wood, iron, aluminum). **Questions:** 1. Why is iron heavier than wood and aluminum? 2. Why do you think so? **V. Group work. Subproject protection** With the method of «think, pair, share» **The task:** **Group A.** Explanation of the physical meaning of density **Group B.**Determination of the density of matter **Group C.**Units of density of matter **Feedback Sandwich** 1. What did you like? 2. What needs to be improved? 3. I liked it but in the future ... With the help of the «Sandwich method», a formative assessment takes place. **VI. «The density of the subject» indicates the video.** **Question:** – What did we see in the video ? **VII.Individual work (Appendix 1).** **1. Filling the reference table**	Text on the textbook tasks for groups A, B, C. Video «The density of the subject» http://www.youtube.com/ – Reference table – Identification table
End of the lesson 10 minutes	**2. Filling in the identification table**	

№	**Basic concepts**	**Symbol**	**Definition**	**Formula**	**Unit**
1	**Densityof substance**				
2	**Mass of substance**				
3	**Volume**				

$\mathbf{V = \frac{m}{\rho}}$	**Density**	$\mathbf{m^3}$
$\mathbf{\rho = \frac{m}{V}}$	**Mass**	$\mathbf{\frac{kg}{m^3}}$
$\mathbf{m = \rho \cdot V}$	**Volume**	**kg**

	VIII. Feedback. «Interesting butterfly». 1. 2– things that interested me 2. 1– what was difficult **Hanging stickers on both wings of the butterfly on the poster.** **Homework: §12** **Answer the questions orally at the end of the topic**	Stickers, poster with a pattern of a butterfly.

Lesson:			
Date:		**Teacher's name:**	
Grade: 7		**Number of present**	**Number of absent**
The topic of the lessons	The phenomenon of inertia.		
Learning Objectives	✓ 7.2.2.1-explanation of the phenomenon of inertia and examples.		
Lesson Objectives:	By the end of the lesson, the learner will be able to:All students: ➢ **ALL** Studies of physical quantities and phenomena, the law of inertia ➢ **MOST** Understanding of terms, distinguishes the similarities and differences of physical quantities, knows how to associate inertia phenomena with everyday life ➢ **SOME** Able to connect physical terms and quantities, apply laws, solve problems, and reveal practical meaning.		
Language Objectives:	Able to describe and systematize the examples given to the phenomenon of inertia, orally and in writing. **New terms and lexicology:** Inertia, movement, inactivity What is the phenomenon of inertia....? Matching speed.....		
Criteria for evaluation	1. Study and explanation of the law of inertia, physical quantities and phenomena 2. Understanding of terms, distinguishes the similarities and differences of physical quantities, is able to associate the phenomena of inertia with everyday life. 3. Be able to relate physical terms and quantities, apply laws, solve problems and discover their practical meaning		
Cross curricular links link	Physical culture (when doing exercises), history (when searching for data).		
ICT skills	Projector or White board for presentation power point		
Previous Learning:	Density calculation.		
Lesson plan			
Planned timings Beginning of the lesson. 10 minutes	**Planned Activities** **I. Organization moment:** – Greeting with students. Division into groups: division of pupils into three groups using the «Mosaic» method: ❖ 1 group. Sport ❖ 2 group. Transport ❖ 3 group. Nature Homework: check your homework using the «Fan» method. Answers paper related questions. Formative evaluation: «the thumb» method **«Photos: what was?»** with the help of the method we determine the topic and aim of the lesson.		Drawings, edging paper.

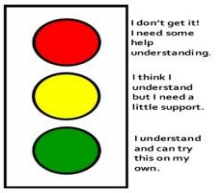

Getting answers to topical questions on the method of «Jigsaw».

- ❖ Measuring the inertness of bodies?
- ❖ What letter is represented by the mass?
- ❖ Unit of the mass?
- ❖ How many kilograms contained in 1 ton?
- ❖ What letters denote the density of a substance?
- ❖ Unit of density of a substance?

Descriptor	
Knows the concepts of mass, density	1
Able to determine physical quantities	1
Able to solve problems using formulas	1
Improving the skills of transforming formulas and solving problems	1

Formative evaluation: «traffic light».

Middle of the lesson 20 minutes

Levels of thinking skills: knowledge and understanding.
Criteria for assesment:
Student: gives a characteristic of the phenomenon of inertia.
Task 1:
a) Why, when the driver slows down the rear red lighting of the car? Explain.
b) on the floor of a wagon of moving trains, the ball, standing alone, rolls in the opposite direction of the train. How has the train speed changed? Prove the answer
Descriptor:
Student: with the phenomenon of inertia.
Task 2:
From the above examples, select the motion through inertia.
A) Dust blows when the carpet is hit with a stick
B) The fall of a person who has stumbled forward
C) The movement of the car.
D) The rotation of the Earth from its axis.[«Core Physics» Bryan Miller, Jean Martin, John Mills, c.10-12]
Descriptor:
Student: indicates the phenomenon of inertia.
Task 3:
In the interaction of two carriages weighing 1 kg and 3 kg, the large trolley received a speed of 15 cm / s. What speed will get a small truck? Compare the speed of carts and determine the dependence of their values on the mass.
Descriptor:
Student: determines the speed of the second truck; defines the relationship between body speed and body weight.
Formative assessment: the method «If you have 5 minutes»
Ask the children how to improve their work if you give an additional 5 minutes. This will help the teacher to understand why students are trying for a given time not to achieve an appropriate result.

End of the lesson 10 minutes	**Reflection: method «5-5-1».** Students write 5 sentences about what they have learned during the lesson. Then these 5 sentences are shortened to 5 words. At the end, 5 words are shortened by 1 word. Students shared their keywords with all classes.	

Осы жоспарларға қарай отыра пән мұғалімінің сабақтарға дайындық кезіндегі іс-әрекеті келесі әрекеттерді қамтитынын көреміз:

Пәндік-тілдік оқыту кезінде оқушылардың өз сабақтарында бақылау жасау.

Физика және ағылшын тілі бойынша әдістемелік әдебиетпен жұмыс.

Физика пәні бойынша тақырыптық мазмұнды ана тілінде (қазақ/орыс) және ағылшын тілдерінде іріктеу.

Физика пәні бойынша оқылатын тақырыптық материалды түсіну үшін қажетті лексикалық минимумды іріктеу. Физика пәні бойынша жаңа тақырыптық сөздерді енгізу үшін әдістемелік тәсілдерді таңдау.

Оқушылардың тақырыптық (физика) және тілдік дайындығын, сондай-ақ сабақта қойылған міндеттерді ескере отырып, пәндік-тілдік оқытудың әдістерін, әдістемелік тәсілдерін, нысандары мен құралдарын таңдау.

Пәндік-тілдік оқытудың таңдалған әдістерін, әдістемелік тәсілдерін, формалары мен құралдарын қамтитын сабақтың жоспары мен конспектісін әзірлеу.

Дидактикалық карточкаларды, сондай-ақ ана тілінде (қазақ/орыс) және ағылшын тілдерінде көрнекі материалдарды (иллюстрациялар, компьютерлік презентациялар, бейнематериалдар) дайындау. Осындай бағытта физика мен ағылшын тілін кіріктіре оқыту арқылы оқушылардың физикалық терминдерді ағылшын тілінде меңгеруіне ықпал етуге болады.Тілдік пәндік-кіріктірілген оқыту үшін тек ойлау ғана емес, сондай-ақ тілдік дағдыларды да жандандыру маңызды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Қазақстан жолы – 2050. Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы, 2014 жыл, 17 қаңтар.

2. Ұлттық тілде оқытылатын мектептерде «Физика» пәнін көптілді оқыту бойынша әдістемелік ұсынымдар .Астана 2013

3. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы (баптары бойынша түсіндірмелерімен) және оны жүзеге асыру жөніндегі құжаттар. Алматы. – «Дастан»

4. Тоқбергенов У.Қ., Кронгарт Б.А. 7 сынып «Физика» оқулық.-Алматы:Мектеп, 2017

5. Cambridge University Press 1999 «Core Physics» Bryan Miller, Jean Martin, John Mills

ГРНТИ 14.07.00

САДЫКОВА САУЛЕ АЛТЫНБАЕВНА
PhD, старший преподаватель
Кафедры иностранная филология и переводческое дело
АРГУ имени К.Жубанова

ТОЛЕГЕНОВА ГУЛЬМИРА ҒАНИБЕТКЫЗЫ
магистр, старший преподаватель
Кафедры иностранная филология и переводческое дело
АРГУ имени К.Жубанова

СУЩНОСТЬ СОДЕРЖАНИЕ ПОНЯТИЯ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОГО СТАНОВЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ

Түйін. *Адамның рухани және адамгершілік сияқты қалыптасуы мен дамуының құрамдас бөліктері тұлғаның рухани-адамгершілік қалыптасуының ажырамас бөлігін құрайды. Бұл мақалада адамның рухани-адамгершілік ерекшеліктерінің мәні баяндалады.*

Түйінді сөздер: *адамгершілік, адамгершілік, рух, руханият, рухани-адамгершілік мәдениет, тұлға.*

Резюме. *Такие составляющие формирования и развития человека, как духовность и нравственность, составляют неотъемлемую часть духовно-нравственного становления личности. В данной статье освещается сущность и раскрываются ключевые понятия духовно-нравственных особенностей человека.*

Ключевые слова: *нравственность, мораль, дух, духовность, духовно-нравственная культура, личность.*

Summary. *Such components of human becoming and development as spirituality and morality form an integral part of Spiritual and Moral Personality Becoming. This article illuminates the essence of spiritual and moral features of a person.*

Keywords: *moral, morality, spirit, spirituality, spiritual and moral culture, a person.*

Введение

В исследовании проблем современного образования, его важнейших институтов, лидирующей оказывается проблема духовно-нравственного становления личности. В философской, педагогической и психологической литературе разработаны различные её аспекты, накоплен значительный опыт по изучению проблемы её формирования.

Духовно-нравственное формирование, становление и развитие личности происходит путём освоения ею культурно-исторического опыта. Поэтому наиболее верный путь преодоления духовно-нравственного кризиса современного казахстанского общества – принять в качестве основы тот духовный пласт, который был всегда ею и который стал бы определяющим мерилом в сознании современного общества. Внутреннюю опору нашего общества составляют духовные нормы, традиции и ценности.

Основная часть. Духовно-нравственное становление предполагает создание условий для развития самосознания, формирования этических принципов личности, ее моральных качеств и установок, согласующихся с нормами и традициями жизни общества. Эстетическое воспитание предполагает формирование нравственнодуховных ценностей через приобщение к прекрасному, через художественную культуру, через приобщение к мировым художественным ценностям эпох и народов, через призму национального и общечеловеческого. Формирование средствами искусства человека с новым, более высоким уровнем самосознания, способностью к концептуальному мышлению, целостному видению мира, воплощению ценностных представлений о нем в собственной творческой деятельности, умению жить в коллективе, проявлять себя в общении с миром культуры и людьми является важной задачей на современном этапе развития [http://www.pandia.ru/text/79/017/56277.php 9].

В контексте нашего исследования такая формулировка, как духовно-нравственное становление личности студента подразумевает синтез двух неотъемлемых для человеческого становления и развития компонентов – духовности и нравственности, каждый из которых имеет свои характеристики. Кроме того, вычленение и определение духовной компоненты на первый план обусловлено доминирующей ролью в становлении личности Личностью именно духовности.

Необходимо сразу пояснить, что в настоящее время теоретические разработки понятий «духовность» и «нравственность» отличаются неясностью и противоречивостью. Не разработана также государственная программа духовно-нравственного воспитания и лишь определяются научно-теоретические и методологические подходы к постановке этого направления в педагогике, хотя обобщение исторического опыта и анализ современной жизни общества может подсказать пути и способы воссоздания в новых формах духовно-нравственного становления личности студентов Казахстана.

Изучение, анализ и последующий синтез знаний по данной проблеме (в трудах по философии, религии, духовных учениях и работах современной науки) позволяют сделать вывод о том, что духовность и нравственность – явления не тождественные.

Нравственность в энциклопедическом словаре трактуется как термин, употребляющийся, как правило, в качестве синонима термину мораль, реже – этика. Так же как понятия «этика» в греческом, «мораль» в латинском, русское слово «нравственность» этимологически подходит к слову «нрав» (характер) и лексически закреплено в Словаре Академии Российской (1793). В советской этической литературе в разное время под нравственностью понимались: а) нравы, как практикуемые формы поведения, б) мораль, закреплённая традицией и вековой привычкой, в) мораль на уровне её общественных проявлений – в отличии от морали как феномена культуры, формы мотивации индивидуального поведения, личностной установки, совокупности объективных и безусловных норм, г) сфера нравственной свободы личности, когда общественные и общечеловеческие требования совпадают с внутренними мотивами; область самодеятельности и творчества человека, внутреннего самопринуждения, благодаря личной сознательности переходящего в склонность и спонтанное побуждение творить добро.

Выясняя вопрос о сущности духовно-нравственного становления личности, необходимо определить такие ключевые понятия, как «мораль», « нравственность», «дух», «духовность», «культура», « нравственная культура» «духовно-нравственная культура», «личность». При рассмотрении понятия «мораль» мы придерживаемся следующего определения Апресяна Р.Г.: « определение морали как системы ценностей и императивов, ориентирующих людей на духовно-возвышенный идеал человеческого единения, выражающегося в примиренности, солидарности и братской (милосердной) любви» [Апресян Р.Г.,1995, с.128] .

Духовную культуру, по мнению Г.К. Абдигалиевой, можно обнаружить, как сферу человеческой деятельности, охватывающая различные стороны духовной жизни человека и общества**,** которая представляет внутренний мир каждого отдельного человека и форму его выражения по созданию и сохранению духовных ценностей [Абдигалиева Г.К., 2011].

«Непосредственная близость казахов к природе, – считает М. Орынбеков, – близость с эмоциональной позиции к наблюдаемому, воспринимаемому миру нашла свое отражение в понимании ими своего внутреннего мира, нравственных начал существования**»,** определяя нравственность одним из условий выживания человечества [Орынбеков М.,1996., 87 с].

Мораль, выполняя строго определённые функции культуры, не может целиком исчерпать её содержания. Как самостоятельное явление она развивается по собственным законам в противоречиях добра и зла, должного и сущего, общественного и индивидуального. Мораль является связующим звеном между человеком и обществом, одним из социокультурных механизмов, управляющих взаимоотношений людей, согласовывающих личные и общественные интересы [Пралиев С.Ж., 2014].

Исходя из вышеизложенного, можно утверждать, что мораль-это механизм перевода всеобщих нормативно-императивных принципов и норм осуществления нравственной практики в достояние индивидуальной нравственности. Отсюда следует, что мораль представляет собой диалектическое единство общественного и личного моментов.

Духовность и нравственность – вечные ценностные ориентиры. Но с развитием научно-технического прогресса в нашу жизнь прочно вошли телевидение, видео– и аудиотехника, новые информационные технологии, которые вытеснили из жизни современных детей книгу. Как считает Куангалиева Д.С., «... это не может не сказаться на эффективности познавательного процесса в целом и развитии внутреннего мира учащихся. Ведь именно книга является живой силой человеческой мысли и чувств, оказывающей благоприятное влияние на душу ребенка, на формирование его духовности и морально-нравственных качеств» [Куангалиева Д.С.,2010.,с.3].

Человек – высшая форма в развитии жизни на планете Земля. В отличие от животных, которые лишь приспосабливаются к уже существующим условиям жизни, он приобрёл способность сам создавать их

для себя. Эти условия качественно отличают жизнь человека от жизни животных. Они как результат реализации творческих сил и способностей самого человека нашли своё выражение в понятии « культура». Культура-это содержание собственно человеческой жизнедеятельности, её различных форм и способов осуществления.

Если же человек не реализует эти формы жизни, то она приобретает черты, которые напоминают о его животном происхождении. Ведь не случайно казахский мыслитель Абай Кунанбаев в своё время говорил: «Если человек не стремится к знаниям, то он уподобляется животному». Или: « Если один человек норовит сделать другому зло, то он теряет свою человеческую сущность и превращается в зверя». Поэтому мало просто родиться человеком-надо им стать! И культура, её приобретение, является показателем такого человеческого становления. Необходимое значение для существования и развития людей имеет материальная культура: это предметы и условия, обеспечивающие само существование и развитие человека как физического, биологического существа, нуждающегося в питании, одежде, жилище и других материальных средствах. Производство этих средств-основная задача экономической, производственной деятельности людей. И поскольку жизнь человека без неё невозможна, то производство и распределение, иногда насильственное, а не только по личному труду, является необходимой, существенной особенностью человеческой истории. Цель экономического развития-достижение такого уровня, когда каждый член общества может удовлетворить свои материальные потребности. Материальная культура– это не только производство средств жизни, но и технические сооружения, здания, памятники истории и т.д.

В монографиях, посвящённых исследованию культуры как целостного феномена, нравственная культура рассматривается как её структурная часть. Как самостоятельное явление она ещё не нашла своего монографического воплощения, хотя уже многие статьи, брошюры и диссертации сделали нравственную культуру предметом повышенного внимания.

Трудность определения понятия «нравственная культура» содержится в неоднозначности определений культуры и морали. Многоаспектность и многофункциональность этих социальных явлений, с их сложной структурой взаимодействующих и взаимообусловливающих друг друга элементов не охватываются единообразными дефинициями. Поэтому выбор их рабочих определений во многом определяется субъективной позицией исследователя.

Понятие «нравственная культура» представляется важным в связи с тем, что, во– первых, с его помощью конкретизируется понятие «культура» путём выделения в ней различных видов человеческой деятельности и результатов этой деятельности. Во-вторых, в связи с тем, что данное понятие наиболее адекватно отражает ценностное содержание морали, имеет специфическое общественное предназначение, помогающее обществу «очеловечивать» человеческие отношения. В-третьих, это понятие конкретизирует функциональное назначение самой культуры облагораживать и совершенствовать все стороны человеческого бытия, начиная от удовлетворения элементарных потребностей выживания до творческого созидания духовных ценностей.

Нам следует учесть, что понятие «нравственная культура» оказывается тесно взаимодействующим с другим понятием, которое вызывает сегодня повышенный интерес. Речь идёт о понятии «дух», тесно соприкасающимся с понятием «культура». Дух часто оказывается противоположным культуре, если его изгнать из сферы образовательных и чисто научных интересов. Если культура личности более всего выглядит как некая « амость», или то, что остаётся за вычетом несоответствующего природе личности, то дух вводит в обиход всю эту природу, выстраивая интересы человека и общества в направлении долженствования.

Существует ещё и духовно-нравственная культура человека. Духовность и нравственность – различные явления, хотя и взаимосвязаны. Нравственность – лишь элемент духовности, одно из её проявлений. Духовность-это способность человека к самораскрытию и саморазвитию различных форм, способов, видов собственно человеческой жизнедеятельности. Одно из проявлений духовности – это культура познания окружающего мира и самопознания. Именно стремление к знаниям отличает человека от животного. Знания, особенно научные, о существующем мире – основа собственно человеческой жизни, показатель развития человека, уровня его культурности. Отсутствие многих знаний о мире, в котором мы живём, невежество, бескультурье уничтожают достоинство человека и, по мнению французского мыслителя К.Гельвеция, являются причиной многих несчастий людей.

Другое важное проявление духовности человека – культура художественного освоения мира, т.е. искусство. Оно развивает эстетические качества человека – понимание и переживание чувств красоты,

гармонии и совершенства. Эти чувства нашли своё воплощение в различных видах искусства: музыке, живописи, скульптуре, художественной литературе и т.д. Такая культура – признак проявления художественной натуры, т.е. человека искусства. Трудно переоценить роль искусства в существовании человека, по сути, это его вторая жизнь.

Не менее важное проявление духовности человека – физическая культура, спорт, спортивные соревнования. Содержание физической культуры – всестороннее развитие тела человека, его физических возможностей, сохранение и укрепление здоровья. К сожалению, есть люди, которые не понимают, что здоровье – основа всей их жизни, успешной реализации намеченных планов. Здоровье купить нельзя, его надо сохранить, и сделать это должен сам человек, исключив из своей жизни табак, алкоголь, наркотики, т.е. то, что подрывает здоровье и ведёт к преждевременной смерти. Борьба за здоровый образ жизни – единственная возможность сохранить и укрепить здоровье каждого человека как условие успешного решения всех задач развития общественной жизни, формирования всесторонне развитой личности, утверждающей в своей жизни принципы научной истины, добра и красоты.

В своих трудах Дильдибекова Г.А., считает, что нравственность является показателем культуры человека. «Нравственное воспитание – процесс, направленный на формирование и развитие целостной личности ребенка, и предполагает становление его отношения к Родине, обществу, коллективу, людям, к труду, своим обязанностям и к самому себе…. Формирование нравственно-духовного отношения к себе, происходит успешно, если человек предъявляет к себе высокие требования. Главное в воспитании подрастающего поколения– добиваться, чтобы принципы нравственного поведения постепенно приняли форму внутренних требований … к самому себе.» [Дильдибекова Г.А., Климбей Л.В., Бекмаганбетова Г.К., Ядрова Н.В., Садыкова А.К., 2017., с.273]

«Воспитывать, – по И. Канту, – значит воспитывать личность,… существо, которое свободно действует, может оберегать себя и стать членом общества, которое имеет внутреннюю ценность в своих собственных глазах» [Кант И.,1980].

И. Кант выделяет следующие задачи воспитания:

1. Уход. 2. Дисциплионирование, т.е. укрощение дикости. 3. Культивирование, т.е. передача знаний, умений и навыков. 4. Цивилизирование, т.е. сообщение знания света, необходимого в светском обществе. 5. Нравственное воспитание, т.е. создание такого настроения, под влиянием которого избирались бы лишь добрые цели. 6. Религиозное воспитание.

Две последние задачи для И. Канта самые важные.

Человек, согласно И. Канту, не нуждается в понятии Бога для основания своей нравственности, но он нуждается в нём для совершенствования последней. Нравственный закон представляется как данный человеку свыше, но он остаётся лишь идеалом, требующим уважения и исполнения из долга, в чём проявляется преклонение перед Творцом, и в этом же заключается служение ему. В образе Бога-человека мы обретаем пример для уверенности в исполнимости практического закона, пример святости, на который должен ориентироваться человек в формировании своих нравственных качеств.

В настоящее время педагогам предъявляется новое требование-сделать последующие поколения способными проверять свои шансы и риск новых жизненных форм нравственным разумом и руководствоваться такими универсальными принципами, как справедливость и человеческое достоинство. При этом акцент делается на сформированность таких личностных качеств воспитанников, как самостоятельность и независимость в решении собственных проблем на нравственной основе [Әдеп негіздері, учебное пособие КазНПУ им.Абая. 2012 г.]. Учитывая эти факторы, можно утверждать, что обращение к И. Канту не утратило своего значения, и рекомендовать современной науке о воспитании воспользоваться критическим потенциалом, который содержится в его педагогической теории, при разработке концепций формирования и развития личности.

Заключение

Чем больше у человека степень духовной свободы, т.е. возможности выбора духовно-нравственных ценностей, соотносимых с национальными и общечеловеческими традициями, более высока его степень критичности и самостоятельности мышления в оценке процессов и явлений действительности, устойчивее его мировоззренческие позиции, личность в целом как субъект культурно-исторического процесса. Достижение гуманистической устойчивости осуществляется путём развития и укрепления диалектического взаимодействия духовности и нравственности в целостном педагогическом процессе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Концепция воспитания в системе непрерывного образования Республики Казахстан.16.11.2009 г. http://www.pandia.ru/text/79/017/56277.php 9

2. Апресян Р.Г. Идея морали и базовые нормативно-этические программы. М.: 1995. – 353 с.

3. Абдигалиева Г.К. Ценностная идентификация казахской культуры // Вестник КазНУ. Категория: Культурология, Алматы, 2011

4. Орынбеков М. Мировоззрение древних казахов. – Алматы, 1996..

5. Пралиев С.Ж. Ұлттық тәрбие. Учебное пособие. Алматы. КазНПУ имени Абая. Алматы 2014 г.

6. Куангалиева Д.С. Духовно-нравственное воспитание школьников с ограниченными возможностями средствами художественной литературы. – Учебно-методическое пособие (из опыта работы по духовно-нравственному воспитанию школьников на уроках чтения в коррекционной школе). – Алматы – 2010. – С.3.

7. Дильдибекова Г.А., Климбей Л.В., Бекмаганбетова Г.К., Ядрова Н.В., Садыкова А.К. Духовно-нравственное воспитание подростков: сущность, структура и функции // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2017. – № 3-2. – С. 272-276;

8. Кант И. О педагогике // Трактаты и письма. М.,1980

9. Әдеп негіздері. Учебное пособие составленное коллективом кафедрой национального воспитания КазНПУ имени Абая. Алматы 2012 г.

ОӘЖ: 378.016895

САИПОВ АМАНГЕЛДІ
педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Кәсіптік оқыту кафедрасы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

УЗАХОВА АЙНАКУЛСЛАМҚЫЗЫ
педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері кафедрасы
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

БАЙБАТШАЕВА АЙДАЙҚЫЗ ЕРКІНБЕККЫЗЫ
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері кафедрасының меңгерушісі
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

ҮЗДІКСІЗ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА КӘСІПТІК ОҚЫТУ ПЕДАГОГЫН ДАЯРЛАУДЫҢ ҒЫЛЫМИ – ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Түйін. *Қазіргі жаңалығы мен өзгерістері қарыштап дамыған заманда мұғалім жаһандану көшінен қалып қоймай, заман ағымына ілесіп отыруы керек. Тәуелсіз ел тірегі білімді ұрпақ десек, жаңа дәуірдің күн тәртібінде тұрған негізгі мәселенің бірі – білім беру, ғылымды дамыту екендігіне ешкімнің таласы жоқ. Мұғалімнің кәсіби даму шеберлігі алған дипломнан кейін әрі қарай тоқтап қалмай, үздіксіз жоғары оқу орнынан кейін де білімді жалғасуы тиіс. Біздің зерттеуімізде үздіксіз білім беру жағдайында жоғары оқу орнынан кейінгі кәсіптік оқыту педагогін даярлау, жалпы дамудың пәндік мамандандырылған педагогтарды даярлау бағытында қарастырылады.*

Түйінді сөздер: *үздіксіз білім беру, кәсіптік оқыту педагогы, даярлау, ғылыми-әдістемелік негіздер, жалпы даму.*

Резюме. *Во времена быстрых перемен глобализации и инноваций, учитель должен идти в ногу со временем. Создание независимой нации, как образованного поколения, является одним из главных вопросов развития образования и науки. Профессиональное развитие учителя должно продолжаться и после окончания учебы. Наше исследование сосредоточено на подготовке учителей последипломного профессионального образования в контексте непрерывного образования и предметной подготовки учителей-предметников общего развития*

Ключевые слова: *непрерывное образование, учитель профессионального образования, подготовка, научно-методические основы, общее развитие.*

Summary. *The article deals with the scientific and methodological foundations of training of teachers of vocational training in the conditions of continuous education the sphere of education is aimed at training teachers of postgraduate vocational training in pedagogical Sciences, training of subject-specialized teachers of General development.*

Keywords: *continuing education, teacher of professional education, training, scientific and methodological foundations, general development.*

Кіріспе

Бүгінде ғылым мен білімге қояр талап артып, білім беру жүйесі күрделенген заманда қоғамдағы мұғалімдер алдына жүктелер міндет еселене түсуде. Ұстаздардың алдында жай ғана білім беру емес, өркениет көшіне жол бастайтын, ұлттық рухты бойына сіңірген саналы да білімді ұрпақты тәрбиелеу міндеті тұр. Бұл жолда мұғалімнің кәсіби шеберлігін дамыту, біліктілігін арттыру сынды мәселелер мектеп пен қоғам алдында тұрған жауапты іс болмақ. Мұғалімнің кәсіби даму шеберлігі алған дипломнан кейін әрі қарай тоқтап қалмауы тиіс. Себебі, қазіргі жаңалығы мен өзгерістері қарыштап дамыған заманда мұғалім жаһандану көшінен қалып қоймай, заман ағымына ілесіп отыруы керек. Тәуелсіз ел тірегі білімді ұрпақ десек, жаңа дәуірдің күн тәртібінде тұрған негізгі мәселенің бірі – білім беру, ғылымды дамыту екендігіне ешкімнің таласы жоқ [Пошаев Дәнебек Қолдасұлы және басқалар, 2019, Б.172-175].

Негізгі бөлім

Үздіксіз білім беру бұл үздіксіз оқыту мен тәрбиелеу емес немесе бекітілген оқу мерзімімен және оқу орнының қабырғасымен шектелмейді, ол – адамға білімнің белгілі бір көлемін беруге бағытталған білім түріне ауысу болып табылады. Үздіксіз педагогикалық білім беру – нақты педагогикалық іс-әрекетке дайындау және тұлғаның білім беру қажеттеліктерін өтеу мақсатындағы педагогикалық білім беру мекемелерінің атқаратын іс-әрекеті болып саналады. Бір жағынан ол мұғалімнің өзін-өзі дамытуына, өзіндік білім алуына және өздігінен шығармашылық түрде қызметтерін іске асыруға мүмкіндік береді. Екніші жағынан мұғалім – бүгінгі оқушы – ертеңгі қоғамның, елдің тірегін өмірге дайындаушы. Бүгінгі күнгі талап, құзырлығы жоғары, әлеуметтік тұрғыдан жетілген, әдіс-тәсілдерді меңгерген, шығармашылықпен жұмыс істейтін, өзін-өзі кәсіби жетілдіруге ұмтылған маман, осы үздіксіз білім сатыларынан өтуі тиіс.

Ғалымдардың «Үздіксіз білім беру – ол адамның бүкіл ғұмыр жолында жеке тұлға ретінде дамып отыруы» деген қағидасы қазіргі кезде өз жалғасын табуда. Үздіксіз білім беру бұл үздіксіз оқыту мен тәрбиелеу емес немесе бекітілген оқу мерзімімен және оқу орнының қабырғасымен шектелмейді, ол – адамға білімнің белгілі бір көлемін беруге бағытталған білім түріне ауысу болып табылады. Тек жеке тұлғаға, субьектіге бағытталған білім ғана адамның жылдам өзгеріп жатқан қоғамдық және экономикалық өмір талаптарына сай жауап бере алуын қамтамасыз ете алады. Бүгінгі таңда заман талабына сай ұлттық білім беру жүйелерінде көптеген өзгерістер болып жатыр, оқу тәсілдері мен құралдарының бүкіл әлемдегі білім жүйесіне ортақ жалпы элементтері қарастырылуда.

Сондықтан да 12 жылдық оқыту жүйесіне асысуына байланыстыеліміздің түкпір – түкпірінде үш айлық жаңа форматты курстар ұйымдастырылуда.

Жаңа үздіксіз білім беру – жүйесі деп ашықтығымен, көпсатылылығымен, көп деңгейлігімен, көп қызметті болуымен және бейімділігімен ерекшелінетін, біртіндеп дамып отыратын жүйені айтамыз. Жүйенің даму көрсеткіші педагогикалық білім беру мазмұны мен құрлымының барлық сатылары мен деңгейлерінде жиі жаңартылып отыруы болып табылады.

Біздің айтпағымыз осы жаңартылып отырудағы кәсіптік оқыту педагогін даярлау, жоғары оқу орнынан кейін білім беру, яғни магистратура жайында болмақ. Бұл жағдайды толы ашу мақсатында, алдымен зерттеу жұмысымыздағы «Үздіксіз білім» ұғымына тоқталып өтелік. «Үздіксіз білім» туралы ұғым өткен ғасырдағы атақты француз, поляк, ағылшын, орыс педагогтарының еңбектерінде айтылған болатын.

Кезінде [Смит Адам, 1997, 190 с] «...ағарту ісін тек таңдаулыларға ғана арналған институт деп және тек адамның толысу кезеңіндегі қысқа уақытқа қатысты жұмыс деп санамай, білім алуды барлық жандарға арналған іс деп және ол өмір бойы атқарылатын шаруа деп қарастыру қажет» деген орамды пікірі білім алу – бұл адамның бүкіл өмірін аңғартып тұрғандай.

Адамның ақыл-ойын, қабілеттерін дамыту арқылы оны бақыт жолына жеткізу мәселесіне бірнеше еңбектер арнаған шығыстың әйгілі ойшылы [Әл-Фараби, 2005. 419 б] қабілеттер өзінен-өзі табиғат тудырған қалпында табысқа жеткізе алмайтындығына, оларды бағыттау, тәрбиелеу, дамыту керек екендігіне тоқталған.

Кәсіптік оқыту педагогін даярлаудың әдістемелік негізіне: бізге белгілі болғандай бакалавр кезінде кәсіптік оқытудың педагогтарын даярлау өзіне жалпы білімдік, жалпы кәсіптік және профильдік (арнайы) пәндерді зерделеуді енгіздік. Арнайы пәндерге жалпы техникалық, техникалық және педагогикалық пәндер жатады. Кәсіптік оқытудың педагогын даярлауды аяқтайтын негізгі профильдейтін оқу пәні «Жалпы техникалық және арнайы пәндерді оқытудың әдістемесі» болып табылады. Ол басқа пәндерді дубляждамайды, олармен тығыз өзара байланыста болады, жоғары оқу орындары маманды оқытудың және тәрбиелеудің техникалық және педагогикалық жақтарын тығыз біріктіреді.

Жоғары білім берудің мақсаты: қоғамның, мемлекеттің және тұлғаның сапалы жоғары білім алуға деген мүдделерін қанағаттандыру, әрбір адамға оқытудың мазмұнын, нысанын және мерзімдерін тандауға кеңінен мүмкіндік беру; іргелі білімді кеңінен меңгерген, бастамашыл, еңбек нарығы мен технологиялардың ауысып тұратын талаптарына бейімделген, командада жұмыс істей білетін жаңа тұрпатты маман даярлау.

Жаңаша талаптардың көптүрлілігі, профильдейтін пәндерге оқу жоспарларымен берілетін сағаттардың шектелген саны, сонымен қатар, олардың мазмұнының – үздіксіз және маңызды өзгеруі салдарынан, өзінің мамандығына сәйкес келетін көптеген оқу пәндерін оқытудың әдістемесін игерген кәсіптік оқыту педагогін даярлау қажеттілігімен анықталады. Қарқынды дамып жатқан жағдайларында олардың тізімі заманауи технологияға мен жаңартылған білім мазмұнына негізделген жаңа пәндермен үнемі толықтырылып отырылуда. Осының барлығы кәсіптік оқыту педагогының оқу сабақтарына даярлануын күрделендіреді.

Жоғарыда айтылған кәсіптік оқыту педагогының оқу сабақтарына даярлануын күрделендіруі салдарынан болашақ мамандардың әдістемелік даярлығы төмен болуы мүмкін деген оймен біз жоғары оқу орнынан кейін білімді толыққанды, әдістемелік даярлығы жоғары кәсіптік оқыту педагогын даярлау бойынша білім беру бағдарламасын әзірлеуде төмендегі пәндерді оқыту қажет деп санадық және оларда қарастырылатын мәліметтерді қысқаша сипаттадық:

1. Білім алушылардың шығармашылық жобаларын ұйымдастыру әдістемесі пәні. Заманауи шығармашылық жобаларды жасау үшін инновациялық ізденістерді ұйымдастырудың әдістемелік ұстанымдары, жобалардың түрлері, зерттеу және ақпараттық, шығармашылық, рөлдік, зияткерлік және практикалық сипаттағы жобаларды ұйымдастыру және орындау әдістемесі, жобалау-зерттеу қызметінің ерекшеліктері қарастырылады. Кәсіптік оқыту педагогін даярлауды одан әрі жалғастыру үшін білім мен түсініктің қажеттілігімен сипатталады.

2. Жоғары мектепте кәсіпке оқыту әдістемесі пәні. Оқушылардың танымдық мүмкіндіктеріне сәйкес оқу пәнінің мазмұны, кәсіптік оқыту педагогін даярлаудың нақты мақсаттары, қойылған мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған оқыту, критериалды бағалаудың тиімді әдістері, ұйымдастырушылық формалары, ақпараттық оқытудың құралдары, практикада қолданудың ғылыми негіздері қарастырылады. Жоғары мектепте әдістемелік оқыту әдістерін меңгеру мақсатында кәсіптік оқыту саласын жаңартатын білімдер мен инновациялық технологиялар сипатталады.

3. Жаңа педагогикалық тұжырымдамалар аясында заманауи кәсіптік білім беру пәні. Қазіргі заманғы білім беруді дамытудың мегатендецияларының даму серпіні, оқытудың тұлғаға – бағдарланған және құзіреттілік тәсілдерінің тұжырымдамалары, интернет-тұлғаны әлеуметтендіру, IT – технологияларды қолдану дидактикасы қарастырылады. Білім беру – болып жатқан өзгерістердің әлемдік түсінігін кеңейту, ұсынылатын идеяларды тиянақты хабарлау, кәсіби білім саласында одан әрі оқуды өз бетінше жалғастыру үшін жаңа түрткі болатыны арқылы сипатталады.

4. Кәсіптік білім беруде қолданылатын педагогикалық парадигмалар пәні. Кәсіптік білім берудің педагогикалық парадигамалары жүйесінде IT– технологияларды қолдану, ұсынылатын жаңа идеялар тиянақты хабарлау, жоғары білім беру жүйесінде кәсіптік білім беру парадигмаларын жүзеге асыру

шарттары қарастырылады. Идеяны тиянақты хабарлау, кәсіби білім саласында одан әрі оқуды өз бетінше жалғастыру үшін жаңаша түрткі болатыны арқылы сипатталады.

5. Кәсіби дайындық жүйесіндегі контекстік оқыту технологиясы пәні. Кәсіби дайындық жүйесіндегі контекстік оқыту технологиясының теориялық негіздері, контекстік оқыту технологиясының мәні, бағыттарының мәнділік негіздемесі, білімдерді интеграциялау арқылы кәсіби жағдайларда пайдалану, контекстік оқытудың принциптері, түрлері, формалары, әдістері,оқыту технологиясының базалық санаты қарастырылады. Кәсіптік оқыту педагогін даярлау саласында одан әрі оқуды жалғастыру үшін пәндік білімдерін интергациялау арқылы кәсіби деңгейін жетілдіруді көздейді.

6. Педагогтың кәсіби мәдениеті. Педагогтың тұлғалық бейнесі, кәсіби мәдениетінің құрамды бөліктері, педагогтың әдеп және педагогтық қарым-қатынас, педагогтың шеберлігі, зияткерлігі, жеке тұлғалық дамуын басқаруы, педагогтың контекстік оқыту бағыттарының негіздемесі білімдердіі интеграциялау арқылы кәсіби жағдайларда пайдалану, педагогикалық центрациясы қарастырылады. Кәсіптік оқыту педагогін даярлау саласында одан әрі оқуды жалғастыруда пәндік білімдерін интеграциялау және өз пікірін қалыптастыруды көздейді.

7. Кәсіптік оқыту педагогін даярлауда интегративті тәсілдің теориясы мен практикасы. Интегративті оқыту оппозициялардың әртүріндегі синтезі ретінде, олардың арасындағы қарама-қайшылықтарды шешу білім беру үдерісі мен оның субъектілерінің (педагогтар мен оқушылардың) шығармашылық тұрғысында өзін-өзі дамытуы, интегративтік оқытудың теориялық негіздері және жетекші білім беру технологиялары қарастырылады. Кәсіптік жағдаяттар кәсіптік оқыту педагогін даярлау саласында одан әрі оқуды жалғастыру үшін интегративті тәсіл ретінде сипатталады.

8. Кәсіптік білім беру процесін гуманизациялау пәні. Кәсіптік оқыту педагогін даярлау жүйесіндегі оқу үдерісін гуманизациялауды ғылыми түсіну, мақсатты бағдарлар, принциптер, технологиялық негіздер және кәсіптік оқыту педагогін даярлау жүйесіндегі оқу үдерісін гуманизациялаудың тиімділігіне қойылатын талаптар негізінде шығармашылық тұрғысында өзін-өзі дамыту қарастырылады. Кәсіптік жағдаяттар – кәсіптік оқыту педагогін даярлау саласында одан әрі оқуды жалғастыру тәсіліне баулиды.

9. Кәсіптік оқыту педагогінің үздіксіз білім алуға даярлығын қалыптастырудағы жоғары оқу орындарындағы оқу-тәрбие үдерісінің мүмкіндіктеріне электрондық оқулық жасауды оқыту барысында қажетті компьютерлік техникаға қол жетерліктей етіп жабдықталып, мультимедиалық технологияларды пайдалануды жатқызуға болады. Соған сәйкес келесі пәндерді ұсындық:

1. Кәсіпке оқытуда компьютерлік технологияларды қолдану пәні. Кәсіптік оқыту педагогін даярлау үдерісінде ақпараттық компьютерлік технологияларды қолданудың дидактикалық мүмкіндіктері, электронды білім беру орталары, цифрлық білім ресурстары түрлерін оқыту үдерісінде ұтымды қолдану жолдары, түрлі қолданбалы бағдарламасының мүмкіндіктерін кәсіптік білім саласын дамытудағы, шетел тілін меңгерудегі рөлі қарастырылады. Ақпараттық компьютерлік технологияларды кәсіпке оқытуда қолдану дағдыларын меңгеру арқылы ақпараттық мәдениетін көрсету, пәндік және пәнаралық білімдерін интеграциялау сипатталады.

2. Кәсіптік оқыту педагогін даярлау үдерісінде цифрлық білім ресурстарын пайдалану әдістері пәні. Кәсіптік оқыту педагогін даярлауда ақпараттық компьютерлік технологиялар, электрондық білім беру орталары, ғылыми-шығармашылық жоба жұмыстарына қажетті қолданбалы бағдарламалар, оқытуға, кері байланыс орнатуға арналған веб-саймандар, цифрлық білім ресурстарын іздеу, таңдау қолдану әдістері қарастырылады. Ғылыми – шығармашылық жұмыстарында цифрлық білім ресурстарын пайдалану арқылы шетел тілін меңгеру, алға қойылған мақсатқа жету жолын көпшілік алдында нақты және тиянақты жалғастыру жолдары сипатталады. Кәсіптік оқыту педагогін даярлау білім беру бағдарламасы бойынша педагогика ғылымдарының магистрі өзінің кәсіби қызметін білім беру және ғылыми-зерттеу салаларында атқаратын болғандықтан бітірушінің кәсіби қызметінің нысандары мен міндеттері ескеріледі.

Бітірушінің кәсіби қызметінің нысандары: жоғары және орта кәсіптік оқу орындары, ғылыми-зерттеу институттары мен жобалау-құрастырушы ұйымдар; техникалық және кәсіптік білім беретін оқу орындары; негізгі, бейіндік және кәсіптік мектептер.

Бітірушінің кәсіби қызметінің міндеттері: оқытушылық: білім алушыларды оқыту мен дамыту, оқыту және тәрбиелеу процесін ұйымдастыру; педагогикалық қызметтің нәтижелерін болжау, коррекциялау және диагностикалау; жалпы орта білім беретін және мамандандырылған мектептерде, техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарында, сондай-ақ жоғары білім беру ұйымдарында педагог қызметін атқару.

Білімнің іргетасын қалайтын негіздері мен танымдық қызығушылығы, жеке-дара шығармашылық жұмысқа деген дағдылары қалыптасатын кәсіптік мектептің білім беру саласындағы рөлі зор. Соған байланысты оқу – тәрбие үдерісін жақсартып, әр пәннің ғылыми негіздерін меңгерту мәселелеріне сүйенгеніміз жөн. Ондай істерді атқарғанда жалаң еліктеуді болдырмас үшін дәстүрлі тәжірибелерімізбен бірге әлемдік игі мұраларды сәйкестендіріп қолдансақ, оқу-тәрбие үдерісін бүгінгі күннің талаптарына сәйкес жүргізу талап етіледі. Соған сәйкес келесі пәндер енгізілді:

1. Бизнес және кәсіпкерлік негіздері. Кәсіптік салада бизнестің және кәсіпкерліктің жалпы теориялық негіздері, анықтамалар мен терминдер, кәсіпкерлік мотивтері, әлеуметтік-экономикалық сипаттамалары, инновациялық кәсіпкерлік, шағын кәсіпкерліктің жұмысын критералды бағалау, кәсіпкерліктің жағдайларын талдау, мемлекеттік қолдау, Қазақстан Республикасында шағын және орта бизнес көрсеткіштері қарастырылады. Жаңа идеялармен сипатталатын бизнес пен кәсіпкерліктің негіздері, әрі қарай оқуды дербес жалғастыруға жаңа серпін береді.

2. Шағын және орта бизнес негіздері. Кәсіптік салада шағын және орта бизнестің негізгі проблемалары, дамуы, мемлекеттің негізгі буыны, экономикалық өсу жағдайлары, деңгейі, құқықтық қолдау, жалпы ішкі өнім, материалдық және материалдық емес ресурстар, мораторий, ерікті сақтандыру, нарық конъюнктурасы, бәсекелестік, критералды бағалау қарастырылады.

3. Кәсіптік оқыту педагогін даярлау үдерісіндегі білім сапасын бағалау жүйесі. Кәсіптік оқыту педагогін даярлауда білім сапасын бағалау жүйесін меңгеру, логикалық ойлауы, білім алушылардың білімін бақылау мен бағалау нәтижелерін теориялық талдау әдістері қарастырылады. Білім беру ортасы субъектілерінің ұжымдық жұмыстары, тұлғааралық қарым-қатынастарын ұйымдастыру тәсілдері, бағалауға қатысты білімін шығармашылықпен қолдану, кәсіби қызметінде туындаған проблемаларды шешу мүмкіндіктері, пәндік және пәнаралық білімдерін интеграциялау жолдары сипатталады.

4.Кәсіптік саладағы білім сапасын бағалаудың өлшемдік технологиялары. Кәсіптік салада алған білімдерін бағалаудың өлшемдік тәсілі, сапалы білім алуға мүмкіндік беретін өлшемдерді құрастыру жолдары, оқу нәтижесіне бағытталған білім беру үдерісінің барлық қатысушыларының бір-бірімен байланысқан бақылау-бағалау әрекеттерінің жүйесі қарастырылады. Бағалауға қатысты білімін, түсінігін шығармашылықпен қолдана отырып, кәсіби қызметінде туындаған проблемаларды шешу мүмкіндіктері, пәндік және пәнаралық білімдерін интеграциялау жолдары сипатталады.

Қорытынды

Жоғары оқу орындары мен ғылыми ұйымдарда біліктілігі жоғары ғылыми және ғылыми-педагог кадрлар даярлау нысаны – бұл кәсіптік оқыту болып саналады. Қорыта айтқанда, кәсіптік даярлық, кадрларды кәсіптік даярлау – білім беру жүйесінің маңызды саласы әрі мамандар мен жұмысшыларға кәсіптік білім беру, оларды мамандыққа баулу болғандықтан, жоғарғы мектеп педагогтары үздіксіз білім беру жағдайында әрбір кәсіптік оқыту педагог маманды даярлау ісіне ғылым мен тәжірибе негізінде білім беру бағдарламасы әзірленді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Пошаев Д.Қ. және басқалар. Білім беру саласындағы дағдарыс және онан шығу жолдары //Қазақстанның ғылымы мен өмірі атты – Халықаралық ғылыми журнал: Алматы. – 2019. №12/3 Б. 172-175.

2. Смит А. Теория нравственных чувств. Книга. Издательство: (перевод на русс) М.: Республика ISBN: 5-250-02564-1, 1997. – 190 с.

3. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. Білім алушыларға арналған әдістемелік құрал. Ғылым, Алматы: 2005. – 419 б.

4. 7М01406 – Кәсіптік оқыту педагогін даярлау бойынша, білім беру бағдарламасы. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті. Шымкент. 2019. – 24 б.

УДК 378.147.31

САИПОВ АМАНГЕЛДИ
доктор педагогических наук, профессор
Кафедры профессионального обучения
Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауэзова

КУАТОВА ЖУЗИРА ЖОЛДАСОВНА
кандидат педагогических наук, доцент
Кафедры педагогики
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет

АБУОВ АМИРЕКУЛ ЕРГЕШУЛЫ
доктор философских наук, профессор
Кафедра исполнительного искусства
Междунардный Казахско-Турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави

ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ ВУЗА

Түйін. *Маманның мәдениаралық құзіреттілігін қалыптастырудағы тиімді бағыттардың бірі – студенттерді мәдениаралық диалогтың белсенді процесіне, білім беру процесіне, мәдениетті білім беру және тәрбиелеу технологиялары арқылы, сонымен қатар әлеуметтік өзара іс-қимылдың нақты процестеріне аудиториядан тыс қосу.*

Бүгінгі күні университеттің заманауи тәжірибесінде студенттердің мәдениаралық құзіреттілігін қалыптастырудың бірқатар перспективалық бағыттарын бөліп көрсетуге болады: жоғары білім мазмұнының көп мәдениетті бағыты; жеке тұлғаның басқа мәдениеттер элементімен өзара әрекеттесуінің негізі ретінде көп мәдениетті ортаны құру; студенттердің коммуникативті мінез-құлқының студенттік этнопедагогикалық мәдениетін қалыптастыру; студенттерді мәдениаралық диалогтың белсенді процесіне қосу; университетте көптілді білім беру.

Түйінді сөздер: *мәдениетаралық құзыреттілік, мәдениетаралық сұхбат, мәдениетаралық коммуникация, көп мәдениетті орта, көп конфессиялы*

Резюме. *Одним из действенных направлений формирования межкультурных компетенций специалиста является включение студентов в активный процесс межкультурного диалога, как в учебном процессе, посредством технологий поликультурного образования и воспитания, так и вне аудитории – в реальных процессах социального взаимодействия.*

Сегодня в современной вузовской практике можно выделить ряд перспективных направлений формирования межкультурных компетенций студентов: поликультурная направленность содержания вузовского образования; создание поликультурной среды как основы взаимодействия личности с элементом других культур; формирование ориентированного на развитие этнопедагогической культуры коммуникативного поведения студентов; включение студентов в активный процесс межкультурного диалога; постановка многоязычного образования в вузе.

Ключевые слова: *межкультурная компетенция, межкультурный диалог, межкультурная коммуникация, поликультурная среда, многоконфессиональный.*

Summary. *One of the effective directions in the formation of intercultural competencies of a specialist is the inclusion of students in the active process of intercultural dialogue, both in the educational process, through multicultural education and upbringing technologies, and outside the audience – in real processes of social interaction.*

In modern university practice, a number of promising areas of the formation of intercultural competencies of students can be distinguished: the multicultural orientation of the content of higher education; the creation of a multicultural environment as the basis for the interaction of an individual with an element of other cultures; the formation of a student-centered ethnopedagogical culture of communicative behavior of students; inclusion of students in an active process of intercultural dialogue; staging multilingual education at the university.

Key words: *intercultural competence, intercultural dialogue, intercultural communication, multicultural environment, multi-confessional.*

Введение

На сегодняшний день все более становится очевидным необходимость формирования межкультурных компетенций подрастающего поколения, ибо в условиях полиэтнического и многоконфессионального государства, расширения международных контактов потребность к личности с высоким уровнем культуры межкультурного взаимодействия все возрастает. Система высшего профессионального образования как одна из ключевых звеньев системы непрерывного образования, призвана играть немаловажную роль в реализации задач формирования межкультурных компетенций личности.

Специфические задачи высшей школы как социального института, выполняющей функции подготовки высококвалифицированных специалистов и развития науки отражаются в реализации задач формирования межкультурных компетенций личности. С точки зрения задач обучения и воспитания студентов в вузе, межкультурные компетенции рассматриваются не только как личностное, но и профессионально-значимое качество будущего специалиста, являющаяся необходимым условием эффективного межкультурного диалога в процессе профессиональной деятельности.

Основная часть

Современный специалист должен хорошо осознать роль и значение продуктивного межкультурного диалога, начиная от различных социальных групп до отдельно взятой личности в сохранении единства, мира и согласия в полиэтническом и многоконфессиональном обществе. Понимать социальную миссию интеллигенции в формировании, развитии и упрочении навыков межкультурного диалога у подрастающего поколения, в пропаганде высоких идей консолидации нашего общества. Современная интеллигенция должен быть ярким примером высокой культуры позитивного взаимодействия с представителями иных культурных ценностей.

Межкультурные компетенции современного специалиста не только отражается в социальной миссии современной интеллигенции в плане развития межкультурного диалога. Выпускники вузов – руководители организаций, коллективов разного уровня, высококвалифицированные работники, которые в ходе выполнения своих профессиональных обязанностей постоянно сталкиваются с ситуациями межкультурных коммуникаций. Это, общение с коллегами иной этнической принадлежности, взаимодействие с партнерами – носителями другой культуры. Здесь межкультурные коммуникации непосредственно или косвенно, но обязательно влияют на результативность межличностного или межгруппового взаимодействия между участниками делового общения. Пренебрежение этими ситуациями приводят не столько усложнению межличностного или межгруппового диалога, но и отрицательно сказывается на ожидаемых результатах деловых контактов.

Анализ психолого-педагогической литературы позволяет нам выделить некоторые направления формирования межкультурных компетенций студентов вуза:

– поликультурная направленность содержания вузовского образования;

– создание поликультурной среды как основы взаимодействия личности с элементом других культур [Тишулина С.Г., 2016, с.574];

– формирование коммуникативного поведения студентов, ориентированного на развитие этнопедагогической культуры [Карабаева Л.К., 2007, 14 с.];

– включение студентов в активный процесс межкультурного диалога, как в учебном процессе, посредством технологий поликультурного образования и воспитания, так и вне аудитории – в реальных процессах социального взаимодействия;

– постановка многоязычного (трехъязычного) образования в вузе.

Межкультурные компетенции студентов включают в себя следующие компоненты:

– ценностные отношения студентов к своей, а через него к изучению иной культуры, стремление к активному взаимодействию с носителями других культурных ценностей;

– знания в области коммуникативных дисциплин (владение родным, государственным, иностранными языками, а по возможности языками проживающих по соседству этносов; наличие необходимого уровня знаний и умений по вопросам межкультурного взаимодействия);

– определенные понятия и представления о культуре этносов, наций, религий, стран, с представителями которых предстоит межкультурный диалог;

– знания по социальной психологии и этнопсихологии;

– умение проектировать, организовать и осуществить эффективный межкультурный диалог в разных ситуациях межкультурного взаимодействия, а также анализировать его результаты;

– общие коммуникативные и организаторские способности (способность легко войти в процесс делового общения, умение убеждать, воздействовать и взаимодействовать с коллегами и деловыми партнерами, активно взаимодействовать в команде и совместной работе);

– способность к эмпатии и самоконтролю, а также наличие способности вербального и невербального взаимодействия [Карабаева Л.К., 2007, с.31];

– толерантность как нравственное качество личности, «отражающий активную социальную позицию и психологическую готовность к позитивному взаимодействию с людьми и группами иной национальной, религиозной, социальной среды, иных взглядов, мировоззрений, стилей мышления и поведения» [Концепция этнокультурного образования в Республике Казахстан., 1996].

Инновационная практика вузов Республики Казахстан также показывает, что этнопедагогическая культура современного специалиста является необходимым фактором успешного межкультурного взаимодействия.

Этнопедагогическая культура ни в коем случае не привязывается к педагогическим традициям только одного народа, рассмотренным в отрыве от культуры соседних народов, межнациональной и мировой культуры. Этнопедагогическая культура специалиста отражает его духовный потенциал, уровень приобщенности к общечеловеческой культуре и этнокультурным традициям других этносов и является способом реализации личности в творческой профессиональной деятельности [Николаев В. А., 1998, с.273].

Одним из действенных направлений формирования межкультурных компетенций специалиста является включение студентов в активный процесс межкультурного диалога, как в учебном процессе, посредством технологий поликультурного образования и воспитания, так и вне аудитории – в реальных процессах социального взаимодействия. В учебном процессе это достигается использованием инновационно-образовательных технологий – профессионально-ориентированных, интегративных, игровых, информационно-коммуникативных технологий, тренингов, проблемного обучения, кейс-стади, рефлексии, методов проекта, технологии дистанционного обучения, этнопедагогических технологий и др.

Система внеаудиторной воспитательной работы со студентами в форме встреч, выставок и презентаций творческих проектов, КВНов, студенческих олимпиад, круглых столов, содержание которых ориентируется на стимулирование и организацию межкультурного диалога, также служит задачам формирования межкультурных компетенций студентов.

Сарбасов Е.К., Шагатаева З.Е. рассматривают теоретические основы изучения личности будущего преподавателя профессионального обучения, и на основе изучения данных объектов создают моде-

лирование его будущей педагогической деятельности, как одной из необходимых условий совершенствования подготовки будущих специалистов. Проведенное исследование ориентировано на изучение целенаправленного личностного и профессионального развития будущих специалистов, связанного с адаптацией к новым условиям конкурентной среды,направленного на совершенствование профессиональных компетенций [Сарбасов Е.К., 2019, 181 с].

Одним из перспективных направлений формирования межкультурных компетенций студентов вуза представляется многоязычное (трехъязычное) образование. В нашей системе обучения интерактивные методы направлены на организацию взаимосвязи преподавателя и студента или магистранта, т.е. студент наравне с преподавателем принимает участие в учебном процессе. [URL: http://applied-research.ru/ru/article/view?id=5036]. Сейчас в ряде вузов Южного региона практикуется преподавание базовых предметов на казахском, русском и английском (немецком) языках. В частности, в Казахском национальном педагогическом университете имени Абая, Казахском университете международных отношений и мировых языков имени Абылай-хана и других вузах проводится большая учебно-исследовательская работа по реализации проектов по трёхъязычному образованию [http://applied-research.ru/ru/article/view?id=5036]. Здесь появляется возможность интенсивного обучения студентов с привлечением обширной научно-технической информации, и в то же время, обмена достижениями в области культуры.

Заключение

В целом, в современной вузовской практике можно выделить ряд перспективных направлений формирования межкультурных компетенций студентов. К ним относятся: поликультурная направленность содержания вузовского образования, создание поликультурной среды как основы взаимодействия личности с элементом других культур, формирование ориентированного на развитие этнопедагогической культуры коммуникативного поведения студентов, включение студентов в активный процесс межкультурного диалога, постановка многоязычного образования в вузе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Тишулина, С.Г. Поликультурное образование в системе подготовки будущих учителей // Вестник МГТУ, 2016.– № 4.– С.573-575.

2. Карабаева, Л.К. Педагогические условия формирования коммуникативной компетентности преподавателей иностранного языка в вузе [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Л.К. Карабаева. -Туркестан, 2007. – 30 с.

3. Концепция этнокультурного образования в Республике Казахстан.– Алматы, 1996.

4. Николаев В.А. Теория и методика формирования этнопедагогической культуры учителя: автореф. дис. ...дра пед.наук.– М., 1998. – 315 с. Николаев, Валерий Александрович

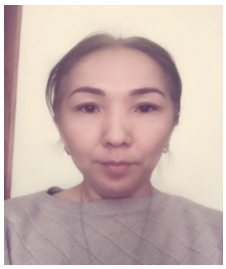
5. Сарбасов Е.К., Шагатаева З.Е. Научно-методические основы общетехнологических компетенций будущего преподавателя профессионального обучения на основе моделирования педагогической деятельности // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – Астана, 2019. №12/3, Б.181-184

6. Кондубаева М.Р., Сманов Б.У. Подготовка специалистов в условиях трёхъязычного образования в Республике Казахстан // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2014. – № 2-2. – С. 148-152; URL: http://applied-research.ru/ru/article/view?id=5036 (дата обращения: 12.04.2020).

ӘОЖ 331.361

САИПОВ АМАНГЕЛДІ
педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Кәсіптік оқыту кафедрасы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

ТЛЕМИСОВА АЛИЯ ДАНИБЕКОВНА
PhD докторант
Кәсіптік оқыту кафедрасы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

АСАНОВ ТАЛҒАТ ИБАДУЛЛАЕВИЧ
PhD докторант
Педагогика және психология кафедрасы
академик А.Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті

БОЛАШАҚ КӘСІБИ ОҚЫТУ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ДАЯРЛЫҒЫ

Түйін. *Мұғалімдердің дидактикалық даярлығы мәселесі алғаш рет зерттелініп отырған жоқ. Бұл бағытты XX ғасырдың соңы мен XXI-дың басында бірқатар зерттеулер, оларға қатысты ғылыми тұжырымдар орын алды. Дегенмен, олардың мазмұны пәндік парадигма сипатында, мұғалімдердің кәсіби-педагогикалық, әдістемелік даярлығы ретінде педагогика, дидактика және арнайы пәндер мазмұны мен әдістемесін меңгеру барысындағы қалыптасқан білім, іскерлік және дағдылардың оқыту үдерісінде іске асырылу жағдайлары ретінде қарастырылған.*

Түйінді сөздер: *даярлық, әдістемелік даярлық, жалпы педагогикалық даярлық, кәсіби даярлық, дидактикалық даярлық.*

Резюме. *Вопрос о дидактической подготовке учителей имеет давнюю историю. Ряд исследований и научных выводов по этому направлению имел место в конце XX и начале XXI веков. Однако их содержание носит характер предметной парадигмы, как условия для реализации знаний, умений и навыков, приобретенных в процессе преподавания педагогики, дидактики, а также изучения содержания и методов специальных дисциплин как профессионально-педагогической, методической подготовки педагогов.*

Ключевые слова:*подготовка, методическая подготовка, общая педагогическая подготовка, дидактическая подготовка*

Summary.*The issue of didactic teacher training has a long history. A number of studies and scientific conclusions in this direction took place at the end of the XX and the beginning of the XXI centuries. However, their content is in the nature of a subject paradigm, as conditions for the realization of knowledge acquired in the process of teaching pedagogy, didactics, as well as studying the content and methods of special disciplines as professional pedagogical, methodological training of teachers.*

Key words: *training, methodological training, general pedagogical training, didactic training.*

Кіріспе

Соңғы кездері білім беру мазмұны білімді меңгеру, іскерлік және дағдыны қалыптастыру нәтижесі біртіндеп білім беру мазмұнының төрткомпонентті құрылымына кезек беруде: теориялық деңгейге (ғылыми деңгейі); оқу пәні деңгейі (нормативтік құжаттарда көрсетілген мазмұн – оқу бағдарламасы, оқу жоспары); оқу материалы деңгейі (оқулық), сондай-ақ оларды іске асыру деңгейлері және оқушы тарапынан меңгерілуі (оқыту технологиясы). Жоғарыдағы аталған деңгейлердің алғашқы үшеуі мектеп мұғалімінің құзырлығына енбейді, керісінше, қазіргі кезеңде, мектепте білім беру құрылымын жетілдіру тенденциясын анықтау, оған талдау жасай отырып білім берудің жаңа парадигмасы бойынша мұғалімдердің тиімді жұмыс істеуі олардың дидактикалық даярлығына көп байланысты.

Негізгі бөлім

Мектепте, ондағы оқыту барысына, оқу-тәрбие тәртіптеріне деген көңіл қоншымастық орын алғанда, оқытудың жолдары, бағыттарын іздестіруде, оқыту әдістерін қайта қарау мәселесі туындайды, яғни білім беру мазмұнын қайта құрылымдауды «реформалау», «модернизациялау» кезінде – дидактика, сонымен қатар, мұғалімдердің дидактикалық даярлығын құрылымдау, модельдеу қажеттілігі туындайды.Яғни, оқыту теориясының аксиомасына айналған дидактика қағидаларына жаңа толықтырулар енгізуді талап етеді.

Біздің пайымдауымызша, мұғалімдердің дидактикалық даярлығы: орын алатын «кемшіліктерді түзету»; педагогика теориясы мен практикасын коррекциялау емес, керісінше дидактикалық білімдер мазмұнын талдау іскерлігі негізіндегі педагогикалық рефлекцияны меңгеруін қамтиды. Бұл, өз кезегінде, білім берудің полифункционалдық теориясына – адамдардың іс-әрекет құрылымында білім беру мен әрекеттің өзара байланысын ашуға алып келеді. Себебі, білім беру мазмұны, оның мәндік сипаты – мұғалім мен білім алушылардың әрекеттерінің жемісі болып табылады. Ал, теориялық, әдіснамалық, оқыту мен білім берудің теориясы ретінде дидактиканың қолданбалы негіздері жөніндегі білімдерді: дидактикалық іскерліктерді (мұғалімнің арнайы әрекеттері) сындарлы және шығармашылық деңгейлерде орындауды; әрекет обьектілері мен субьектілеріне эмоционалдық -құндылық қатынастары тәжірибесін; белсенді түрде, алға қойған мақсаттың дұрыстығын талдау; оларды нақтылы міндеттерге «аудару»; қолданылған әдістер, тәсілдер мен формалардың және педагогикалық әрекет құралдарының тиімділігін; қолданылған ұйымдастыру формаларының, материалдар мазмұнының оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкестігін; оқыту мен тәрбие үдерісіне қойылған міндеттерді шешудегі жетістіктер мен сәтсіздіктердің; қателіктер мен қиындықтардың себептерін; өзінің іс-әрекеті тәжірибесінің ғылымда анықталған критерийлер мен нұсқауларға сәйкестігін, оқытудың бірден-бір міндеті оқушыларды өз әрекеттеріне дәлелді, сенімді, жауапкершілікпен өзбетінше талдау жасай алуға үйрету болып табылады.

Болашақ мұғалім оқу бағдарламасын жүзеге асыруда жоғарыдағы сапаларды қалыптастыруға, дамытуға қажетті әртүрлі педагогикалық бағыттарды өзі меңгеруі және оларды тиімді пайдалана білуі тиіс. Осы тұрғыда,К.Шамшидинова, «біз мамандардың дағдылары тек когнитивті емес екенін де түсінуіміз керек, бірақ біз жоғары деңгейдегі дағдылар туралы ойлауымыз керек – талдау, синтез, қорытынды жасай білу, қызығушылық» – деген пікірге де назар аударған жөн – дегенпікір айтады [ШамшидиноваК. https://abai.kz/ 05.03.19]. Сондай-ақ, білім мазмұнын жаңарту, білім берудің барлық деңгейлерінде «жұмсақ дағдыларға» ерекше назар аудару қажет. Бұл, білім беру жүйесіндеқарым-

қатынас, мотивация, эмоционалды интеллект, проблемаларды шешу және қақтығыстар, шығармашылық сияқты «кәсібиліктен жоғары» әлеуметтік дағдыларды дамытуға барынша көп көңіл бөлінуі керектігін меңзейді. Қазіргі пәндік парадигма, оқу нысандардарының ғылыми негңздерін меңгертуге бағытталған, Дегенмен, осы тұрғыда,М.М. Рубинштейннің «ғылым ешуақытта да өмір мен тәжірибені алмастырған емес және алмастыра да алмайды, өйткені олар әрқашанда ауқымды, оның мәні механикалық тұрғыда транскрипциялауда емес, оны өмірге қосымша ретінде енгізу, нәтижесінде өзіңнің қорытынды жасауыңда» – деген пікірімен санаспауға болмайды [Проблемы учителя, 2004.с. 83].

Көрсетілген мәселелер, болашақ кәсіби оқыту мұғалімдерінің дидактикалық даярлығы олардың кәсіби әрекеттерінің басты контекстіне айналуы қажет екенін көрсетеді.

Қазіргі ұсынылып отырған мектептегі оқыту құрылымын зерделеу, соған лайықты болашақ мұғалімдердің дидактикалық әрекетін модельдеу, оларды даярлау мазмұнында дидактикалық модульдерді анықтау, құрылымдау, болашақ мұғалімдерді өзінің оқыту және тәрбие үдерісіндегі іс-әрекетеріне, дидактикалық талдау жасау әрекеттеріне үйрету керек екендігіне саяды.

Қазіргі күні қалыптасқан мұғалімнің дидактикалық даярлығы шынайы сипаттағы мұғалімнің әдістемелік қызметінен әлде қайда ауқымды екендігі ескерілмей келеді. Бұл, өз кезегінде төмендегі қарама-қайшылықтардың:

– дидактикалық әрекетпен оны қалыптастыру арасындағы айырмашылықты талдаудың жойылмағаны;

– дидактикалық әрекет мазмұнын қарастыруға қажеттіліктің ұдайы артып отырғанымен оны модельдеу принципінің ғылыми тұрғыдан тұжырымдалмағандығы;

– болашақ мұғалімдердің дидактикалық даярлығы мазмұны, функциясы және ұйымдастыру формаларының «кәсібиліктен жоғары» (қарым – қатынас, мотивация, эмоционалды интеллект, проблемаларды және қақтығыстарды шешу және т.с.с.) әлеуметтік дағдыларды дамыту контекстінде қарастыру мәселесінің қолға алынбауы;

– болашақ мұғалімдердің дидактикалық даярлығы педагогикалық үдерістің бір компоненті ретінде, негізінен практикалық іс-әрекет барысында реттелінеді делінгенмен, педагогтің жеке, өздігінен дамуын, оның өзін-өзі жаңалау, жаңғырту мәселесінің қолға алынбауы;

– жоо дидактика мәселесінің өзі әлі де қалыптасу кезеңінде екендігі орын алып отырғанын көрсетеді.

Ал, бұл педагог мамандардың кәсіби даярлығы үдерісінде дидактикалық даярлығының ерекшелігі мен оның маңыздылығы арасындағы қарама-қайшылықтың бар екендігін дәлелдейді. Мұғалімдердің дидактикалықдаярлығы мәселесі алғаш рет зерттеліліп отырған жоқ. Бұл бағытты XX ғасырдың соңы мен XXI-дың басында бірқатар зерттеулер, оларға қатысты ғылыми тұжырымдар орын алды. Дегенмен, олардың мазмұны пәндік парадигма сипатында, мұғалімдердің кәсіби-педагогикалық, әдістемелік даярлығы ретінде педагогика, дидактика және арнайы пәндер мазмұны мен әдістемесін меңгеру барысындағы қалыптасқан білім, іскерлік және дағдылардың оқыту үдерісінде іске асырылу жағдайлары ретінде қарастырылған. Сол себепті де, мұғалімдердің дидактикалық даярлықтары олардың болашақта кәсіби атқаратын әрекетін: мақсаттық, мазмұндық, технологиялық және нәтижелік компоненттер негізінде қарастырады. Солай бола тұра, бұл әрекет компоненттері мұғалімнің болашақ әдістемелік даярлығы мазмұнына да тән. Осы тұрғыда қарастырылған мұғалімдердің дидактикалық даярлық моделін зерделесек, онда «Дидактикалық даярлық» ұғымы – біздің пайымдауымызша, жалпы, оқыту үдерісін ұйымдастырудағы мұғалімнің кәсіби даярлығы, ұжымдық танымдық әрекеттерді, оқытудың әлеуметтік және гумандылық сипатын, оқыту үдерісінде оқушылардың тұлға ретінде әлеуметтенуін, мұғалімдер әрекетінде олардың кәсіби ойлауын ұйымдастыру және басқаруға тән. Осы сұрақ төңірегінде жүргізілген зерттеулер, маманның кәсіби сапаларын анықтауда бірнеше нұсқаларды алға тартады. Болашақ мұғалімнің жеке тұлғасының инвариантты, мұрат етілген параметрлері болу керек деп есептейді. Олар, бір-бірімен байланысты және бірін-бірі толықтыратын жалпы азаматтық сапалар, мұғалімнің кәсіби ерекшелігін көрсететін сапалар және мамандық бойынша арнайы білім, іскерлік және дағдылар түріндегі үш негізгі компоненттерді атайды.

Болашақ мұғалім өзінің жеке тұлғалық (психологиялық-физиологиялық) сапаларымен педагогтық қызметті атқаруға даяр болуы мүмкін. Десекте, теориялық немесе практикалық жағынан толыққанды даяр деуге ертерек сияқты. Болашақ мұғалімнің кәсіби даярлығы ұғымын құрайтын оның тұлғалық және кәсіби іс-әрекеттері білім беру мазмұны мен оқыту технологияларында толық шешімін таппаған

дүние. Себебі, болашақ мұғалімнің қоғамдық-саяси және психологиялық-педагогикалық даярлығы, арнайы білімі мен әдістемені толық меңгерген деуге әлі ертерек. Білім беру мазмұнында мұғалімнің атқаратын функциясындағы іс-әрекет компоненттері оның кәсібилігінің шешуші белгісі болып табылады. Сонымен қатар, ол, болашақ мұғалімнің дидактикалық дарялығының да бір көрсеткіші ретінде саналады.

Болашақ кәсіби оқыту мұғалімінің дидактикалық даярлық мазмұнына тоқталмас бұрын «даярлық» сөзінің мағынасын ашып алуды жөн көрдік. «Даярлық» мәселесі көптеген ғалымдар тарапынан кәсіби дайындықтың маңызды факторы ретінде зерттеліліп келе жатыр. Психологиялық зерттеулерде «даярлық» ұғымына әр түрлі анықтамалар берілген. Осыған байланысты даярлықтың нақтылы бір формалары ретінде: кәсіби іс-әрекет, спорттық іс-әрекет, тәрбие жұмысына даярлық ұғымдары талданады. «Даярлық» ұғымына талдаулар жасауда, В.А. Крутецкийоны «белгілі бір жұмысқа адамның жарамдығы немесе жарамсыздығы, жұмысқа қабілеттілігі мен қабілетсіздігі...» – деп қарастырады[Крутецкий В.А.,1976,с.75].

М.И.Дьяченко., А.А.Кандыбовичтержалпы және ұзақ мерзімдік даярлықтан басқа уақытша даярлық орын алады және оны «дайындық алды» кезең деп атайды. Сондай-ақ, «даярлықты» тұлғаның мотивациялық аймағының маңызды көрсеткіші ретінде қарастыра отырып, даярлықтың аспектілері ретінде эмоционалды-еріктік және мазмұндық операциялық компоненттерді жеке бөліп қарастыруды алға тартады[ДьяченкоМ.И.,КандыбовичА.А. 1976, с.28].

Авторлар, даярлық құрылымына төмендегілерді: қандай да бір іс-әрекетке, мамандыққа оң көзқарасын; іс-әрекет, кәсіп талаптарына мінез-құлық, темперамент, мотивацияның сәйкес келуін; қажетті білім, іскерлік, дағдыларды; тұрақты кәсіби-маңызды ерекшеліктер: қабылдау, зейін, ойлау, эмоционалды және еріктік процестерді жатқызады.

Олай болса, психологиялық зерттеулер, «даярлықтың» кез келген іс-әрекетті сәтті орындаудың бастапқы және іргелі шарты болып табылатынын көрсетеді. Аталған мәселе төңірегіндегі зерттеулер, «даярлық» мазмұны мен құрылымы туралы нақтылы бір анықтаманың орын алмайтынын көрсетеді.

Біз, өз зерттеуімізде бірқатар зерттеушілер тобымен қатар, даярлықтың **мотивациялық** (іс-әрекетті орындаудағы жауапкершілік); операциялық (қажетті білім, іскерлік, дағдыларды және іс-әрекет әдіс-тәсілдерін меңгеру); еріктік (өзін-өзі бақылау, басқару); бағалаушылық (кәсіби міндеттерді шешуге сәйкес өз даярлығын бағалау) [Тлемисова А.Д., 2018, с.230] құрылымдары тұрғысынан қарастырамыз. Жалпы, психологиялық тұрғыдан, «даярлық» – мамандыққа қойылатын талаптарды ескере отырып тұлғаның жан-жақты дамуын көрсетеді. Педагогикалық еңбектерде қандай әрекетке болса да, «даярлық» мазмұнында тұлғалық тұғырдың маңыздылығына назар аударылады.

А. Саипов – «Даярлау» ұғымы – жан-жақты дайындықты қамтиды: қандай да бір нәрсенің орындалуына алдын ала әзірлігі. Даярлау ұғымы дайындық ұғымынан әлдеқайда ауқымды. Даяр және дайын ұғымдары бір сөз сияқты көрінгенімен, даяр сөзінің астары қандай да бір істі атқаруға, орындауға жан-жақты әзірлікті меңзейді (жоспарлау, сызбалау, конструкциялау, жасау, жинақтау, әрлеу,сәндеу және т.б.). Дайын сөзі қайсы да бір істің бітіп, аяқталғанын көрсетеді де, көлемі жағынан шағындау болып келеді: орын дайын (отыруға), тағам дайын (ішуге), көлік дайын (мінуге) және т.б – деп қарастырады [Саипов А., 2010. б.16].

Әлеуметтану ғылымында,Л.П.Буева -»даярлық» – тұлғаның әлеуметтік ұстанымы, құндылық бағдары ретінде, білімі мен іскерлігін қоғамдық жұмыстарға арнауын атайды[Буева Л.П., 1978. с.202].

Олай болса, «даярлық» ұғымының құрылымына: адамгершілік, өз құндылығын дамыту, тұлға ұғымының маңызды бөлшегі және өз мінез-құлқын басқару механизмі, өзінің жекелей мәнділігі және өзінің қоршаған ортаға қажеттілігін ұғыну, тұлғаны әлеуметтендіру, ереже, ойлау, жүріс-тұрысты білдіретін тәсілдерді, қимыл-амалдарды үйретуге негізделінген компоненттерді жатқызуға болады.

Даярлық мәселесіне, әлеуметтік-педагогикалық әрекет тұғыры тұрғысынан келетін зерттеу жұмыстары да орын алады. Мысалы,М.А.Галагузова,даярлықты әлеуметтік-педагогикалық әрекетті жүзеге асыратын көп деңгейлі, интегративті тұлғалық қасиеттерге жатқызады [Галагузова М.А.,1998.-Вып.3,с.205]Осылайша, жоғарыда келтірілген зерттеулерді талдай келе, адамның белгілі бір іс-әрекетке даярлығы теориялық тұжырымдамалар ерекшеліктері мәселесі функционалдық немесе тұлғалық деңгейде қарастырылуына байланысты негізделеді. Жалпы алғанда, «даярлық» қандай да болмасын іс-әрекет бастауы, негізі болып табылады. Осы бағытта, болашақ мұғалімдердің «дидактикалық даярлығы» педагогикалық даярлықтың жалпы мақсаты бар (жан жақты жетілдірілген тұлғаны қалыптастырушы),

өзара байланысты және өзара тәуелді сипаттағы әртүрлі элементтер құрылымымен белсенді түрде сыртқы ортамен әсерлесетін, жеке іштей ұйымдастырылған интеграцияланған тұтастықты сипаттайды.

Дидактикалық даярлық жалпы – педагогикалық даярлықтың құраушысы ретінде, студенттерді педагогикалық оқу орындарында оқытудың негізгі фундаментальді жетекшісі рөліне ие. Мамандар «мұғалімдердің дидактикалық даярлықтары мәселесі бойынша шектеулі ғана зерттеулер орын алады. Оның үстіне, зерттеулерде, бұл үдеріс мәнін және компоненттерін айқындауда біртекті тұжырым жоқ, А.Г.Мороз, «дидактикалық даярлықты қалыптастыру механизмі және оны дамыту қарастырылмаған» – деген пікірлер айтады [Мороз А.Г., 2001, с.337].

Ғылыми педагогикалық әдебиеттерге жасалған талдаулар «дидактикалық даярлық» ұғымына келесі тұжырымды: ең алдымен, педагогикалық пәндерді ұйымдастыру және оларды оқып үйрену тәртібін (ретін), сондай-ақ, пәндердің функциональдығын қамтамасыз ету, олардың өту бірізділігі мен мерзімін анықтап алу тиіс екеніне алып келді. Даярлық кезеңі: «Мамандыққа кіріспе», «Педагогикалық психология», «Педагогика тарихы»; базалық кезең: «Дидактика»; инвариантық: дидактикалық жеке пәндер – әдістеме, арнайы курстар, арнайы семинарлар; қолданбалы : педагогикалық іс – тәжірибе, курстық және дипломдық жұмыстар барысында іске асады.

Дидактикалық даярлықты, психологиялық категория болып табылатын әрекетке негізделген үдеріс ретінде түсіну маңыздырақ. Егер, дидактикалық даярлықты әрекеттік бағыт үдерісі ретіндегі көзқарасқа сүйенсек, онда, А.Н. Леонтьев тарапынан жасалған әрекет құрылымы мен оның компоненттері педагогикалық әрекетке және оның дидактикалық құраушысына қатысты инвариантты болып табылады. Сол себепті: дидактикалық даярлық мәнін, психолог елестеткендей, оның құрылымын талдай отырып, мақсат, мотив, әрекеттің бірлігі екенін айтуға болады [Леонтьев А.Н. Т.2,2005, б.100].Қалай болғанда да, педагогикалық жоғары оқу орнында болашақ кәсіптік оқыту мұғалімінің педагогикалық және дидактикалық әрекеттері құрылымын: мотивті мақсатты, процессуальді мазмұндық және бақылау реттеушілік компоненттері құрайтын болады.

Сонымен, қазіргі кезеңдегі педагогикалық жоғары оқу орнындағы студенттердің педагогикалық әрекеттері базалық болып табылатын дидактикалық әрекеттерді қамтиды. Болашақ кәсіптік оқыту мұғалімінің дидактикалық даярлығы үдерісі оқыту үдерісін (мұғалім әрекеті) және оқуды (студенттер әрекеті) қарастырады. Дидактикалық даярлықтың жалпы мақсаты: болашақ мұғалімдерде – студенттерде оқыту әрекеттеріне қажетті білім және іскеліктерді қалыптастыру болып саналады.

Болашақ кәсіптік оқыту мұғалімінің дидактикалық даярлығына қойылатын талап дидактика тарапынан – әдістемелік қызмет түрінде көрініс тауып отыр, бұл кәсіптік оқытудың кейбір оқу пәндерінің оқыту әдістемесі арқылы, дидактиканы шамалы іргелендіру және интеграцияландыру қажет екендігіне саяды.

Педагогикалық әрекетке көпфункционалдық тән болғандықтан, кәсіптік оқыту мұғалімін мектеп жағдайында анық орын алатын әрбір оқиғаның көптеген мәнін аңғара алатындай етіп даярлау керек. Сайып келгенде,біз болашақ кәсіптік оқыту мұғалімін дидактикалық – әдістемелік функциясын жүзеге асыруға сеп болатын дидактикалық білімдер, іскерліктер, дағдылар, технологиялар жүйелерімен ғана қаруландыра аламыз. Десекте, мұндай мамандар еңбек нарығы заманында бәсекелестікке қабілетті бола алулары екі талай, өйткені олардың білімдері мен іскерліктері, нақты педагогикалық әрекеттерден алшақ формальді сипат алады. Болашақ мұғалімді бір мезетте бірнеше өлшемдерде әрекет етуге, келесі әрекетін болжамдау, ағымдағыны стихиялы сезіну, болжауды оқиға барысымен сәйкестендіру, түзетулер ендіру, өткенге мән беретін көзқарасты талдауларға үйрету керек.

Қорытынды

Жоғарыда көрсетілген аспектілер қазіргі кезеңдегі кәсіптік оқыту мұғалімдеріне аса қажетті болып табылатын кәсіби – педагогикалық даярлық жүйесіндегі, оның ішінде дидактикалық даярлықтарында көніл бөліне бермейтін, әртүрлі: перспективтік(келешектік), ситуативтік (жағдайлық) және и ретроспективтік (өткенді шолатын) рефлексивтік іскерліктерге тиісті. Сонымен, теориялық қорытындылаулар деңгейінде «дидактикалық даярлық» ұғымын: мақсатқа бағытталынған педагогикалық циклдар жүйесіндегі пәндерді ұйымдастыру және оқып үйрену, олардың фундаментальдік негізін құрайтын «Дидактиканы» құрал ретінде, дидактика-әдістемелік, өндірістік функцияларды атқаруға қабілетін қамтамасыз ететін болашақ кәсіби – педагогикалық әрекеттер мен оларға сәйкес келетін

кешенді біліктіліктерге негізделінген, психологиялық-педагогикалық категорияға негізделінген әрекет болып табылатын үдерісті түсінеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. ШамшидиноваК. https://abai.kz/ 05.03.19

2. Рубинштейн М.М.Проблемы учителя: Учеб.пособие для студ. высш.пед.учеб. заведений / Под ред. В.А. Сластёнина. – М.: Изд.центр «Академия», 2004. – 176с.

3. Крутецкий В.А. Психология обучения и воспитания школьников. М.: Просвещение,1976– 236с

4. Дьяченко М.И., Кандыбович А.А. Психологические проблемы готовности к деятельности.-Минск: БГУ, 1976. -176с.

5. Тлемисова А.Д. Формирование мотивации учения как детерминанта организации учебной деятельности студентов// Национальное здоровье, (Политематический научный журнал), 2018, №1-2. – С.228-235

6. Тлемисова А.Д.Мотивационная основа позновательной деятельности студентов// Научные технологии, 2018,№6.– С.83-86

7. Саипов А. Болашақ мұғалімдердің көркемдік-еңбек даярлығының теориясы және практикасы. Пед.ғыл. докт....дисс. автореферaты. Шымкент, 2010. – 36 б.

8. Буева Л.П. Человек: деятельность и общение.-М.: Мысль, 1978.– 202 с.

9. Галагузова М.А. Категориально-понятийные проблемы социальной педагогики//Понятийный аппарат педагогики и образования: Сб. науч. тр./ Отв. ред. М.А. Галагузова. - Екатеринбург, 1998. - Вып. 3. - Б. 201-205.

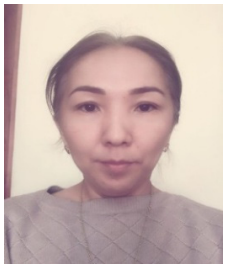
10. Мороз А.Г. Учебный процесс в высшей педагогической школе: Учебное пособие /Под общ. ред. академика А.Г. Мороза. – Киев: НПУ им. М.П. Драгоманова, 2001. – 337 с.

11. Леонтьев А.Н. Іс-әрекет, сана, тұлға // Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 томдық. Т.2, 2005, – 480 б.

ӘОЖ 373.1.013

САИПОВ АМАНГЕЛДІ
педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Кәсіптік оқыту кафедрасы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

ТЛЕМИСОВА АЛИЯ ДАНИБЕКОВНА
PhD докторант
Кәсіптік оқыту кафедрасы
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

АСАНОВ ТАЛҒАТ ИБАДУЛЛАЕВИЧ
PhD докторант
Педагогика және психология кафедрасы
академик А.Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ДАЯРЛЫҚТАРЫН МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Түйін. *Мектептердің қазіргі кезеңдегі реформаларына назар аударар болсақ, дидактика мен оқыту әдістемесі арасындағы қатынасты жалпы және жалқы ретінде қарастыра отырып, қандай жағдайда дидактика мәселесі оқыту теориясы мен практикасы үшін басымдыққа ие болатынын аңғаруға болады, яғни қашан мектепте түбегейлі өзгеріс жайлы қажеттілік болмаса, онда дидактикаға деген қажеттілік те болмайды. Ал, мектептерде және ондағы оқытуды қатаң сынға алу басталса, мектептегі тәртіп, ережелер*

ұнамаса, оқытудың жаңа жолдарын іздестіру басталады. сонда орын алып отырған оқыту әдістерін қайта қарау мәселелері орын ала бастайды, міне осындай реформалау кезеңдерінде оқытудың жалпы және ықшамды, орнықты құралдарына кепілдік беретін дидактикаға деген қажеттілік туындайды.

Түйінді сөздер: *дидактика, дидактикалық даярлық, модернизация, мақсат, мақсат қою.*

Резюме. *Если обратить внимание на текущие реформы школ, рассматривая отношения между дидактикой и методами обучения как общие и частные, можно заметить, что в конкретном случае проблема дидактики имеет приоритет перед теорией и практикой обучения, то есть когда нет необходимости в радикальных изменениях в школе. тогда нет необходимости и в дидактике. И когда школы и обучение в школах подвергаются критике, не нравятся правила и нормы в школах, начинается поиск новых способов обучения, пересмотреть существующие методы обучения, и для реализации таких реформ возникает необходимость в дидактике, гарантирующей общие универсальные и компактные средства обучения.*

Ключевые слова: *дидактика, дидактическая подготовка, модернизация, цель, формулировка целей*

Summary. *If you pay attention to the current reforms of schools, considering the relationship between didactics and teaching methods as general and particular, you can see that in the particular case the problem of didactics takes precedence over the theory and practice of teaching, that is, when there is no need for radical changes in the school. then there is no need for didactics. And when schools and schooling are criticized, they don't like the rules and regulations in schools, the search for new teaching methods begins, the existing teaching methods are reviewed, and for the implementation of such reforms there is a need for didactics guaranteeing universally universal and compact teaching tools.*

Key words: *didactics, didactic training, modernization, goal, goal statement.*

Кіріспе

Мұғалімдердің дидактикалық даярлығын модернизациялау қажеттілігі олардың жалпы педагогикалық даярлығы жүйесіндегі ең маңызды екенін, қазіргі кезеңдегі мұғалімдер үшін оның мәні мен маңызын ғылыми тұрғыда тұжырымдау болып табылады. Қазіргі кезеңде дидактикаға қажеттілік біріншіден, адамзат баласын тұлға ретінде әртүрлі беделдер қысымынан құтқару болса, екіншіден, әдіснамалық және дидактикалық мәселелерді қолға алуға байланысты. Мұндай кезеңдердің кейбірін, басқаша жоғары деңгейде табуға болады: мысалы, қоғамның барлық сферасын ізгілендіру және демократизациялау, әлеуметтік-экономикалық, саяси өмірімізді реформалауға ұмтылылысымыз арқылы.

Негізгі бөлім

Қазіргі кезеңдердегі мектеп реформаларына назар аударар болсақ, П.Ф. Каптеревтің пікірімен келіскен жөн. Ол, дидактикамен оқыту әдістемесі арасындағы қатынасты, жалпы және жалқы ретінде қарастыра отырып, қандай жағдайда дидактика мәселесі оқыту теориясы мен практикасы үшін басымдыққа ие болатынын төмендегіше сипаттайды: «...қазірше мектепте түбегейлі өзгеріс жайлы қажеттілік болмаса, жоғарыдан төменге қарай қайта құру қажеттілігі болмаса, онда дидактикаға деген қажеттілікте болмайды, мектепте тыныш, қалыпты өмір орын алады, мұнда бәріде орынды, орын алып отырған тәртіп, ережелер мен нәтижелерге бәрінің көңілі толады. Олай болса жаңа мәселелерді көтеру қажеттілігі де жоқ. Ал, мектептерде және ондағы оқытуды қатаң сынға алу басталғаннан бастап мектептегі тәртіп, ережелер ұнамайтын болғаннан бастап, оқытудың жаңа жолдарын іздестіру басталады, сонда орын алып отырған оқыту әдістерін қайта қарау мәселелері орын ала бастайды, міне осындай реформалау кезеңдерінде оқытудың жалпы және ықшамды, орнықты құралдарына кепілдік беретін дидактикаға деген қажеттілік туа бастайды [Каптерев П.В., 1982, с.210]. Сол себепті, реформациялық кезеңде дидактикаға қажеттілік біріншіден, адамзат баласын тұлға ретінде әртүрлі беделдер қысымынан құтқару болса, екіншіден, әдіснамалық және дидактикалық мәселелерді қолға алуға байланысты. Мұндай кезеңдердің кейбірін қазіргі кезде басқаша, жоғары деңгейде кездестіруге болады: мысалы, қоғамның барлық сферасын ізгілендіру және демократияландыру, әлеуметтік-экономикалық, саяси өмірімізді реформалауға ұмтылысымыз.

Соңғы «әдістемелік» табыс алдыңғы қатарлы жаңашыл мұғалімдер аттарымен тығыз байланысты, десекте, олар мектепке реформа жасауға екпін бере алмады. Қазіргі мектеп, сапалық тұрғыдан өзгертуге үміт артатын дидактикалық теорияға бет бұрып отыр. Сондықтан, бұл мәселе орынды қойылып отыр деуге негіз бар. Мұғалімдерді даярлау мәселесі барлық уақытта педагогика ғылымдарының ең басты және көкейкесті мәселесі болып қала бермек.

Мұғалім мамандығы (оның әлеуметтік мәнділігі, мазмұны, құрылымы, оқушыларға тұлғалық әсері) көптеген іргелі еңбектерде атап өтілді. Әсіресе, бұл мәселе тарихтың ауыспалы кезеңінде (60 жылдардан бастап, біздің ғасырымызға дейін) көкейкестілігін жоғалтқан жоқ, педагогика мен психологияның,

сондай-ақ, әлеуметтік педагогиканың бірден-бір өзекті мәселесі болып отыр.

Іргелі және қолданбалы зерттеулерде бұл мәселе ғалымдар тарапынан, педагогтің тұлғалық профессиограммасы және іс-әрекеті, оларды даярлау мақсаты, мазмұны, формасы және мұғалімнің жалпы педагогикалық даярлығы, оның кәсіби-педагогикалық даярлығы, педагогтің гуманистік мәдениеті, мұғалімді индивидуальдік тұрғыдан қалыптастыру мәселелері қарастырылды [Пошаев Д.Қ., Саипов А., Адырбекова Г., 2010, б.106].

Мұғалімнің кәсіби-педагогикалық даярлығы мазмұнында оның дидактикалық даярлығы бірден-бір құраушысы ретінде ендірілді. Мұғалімдерді даярлаудың қазіргі заманауи тұжырымдарында Ш.Қ. Қарабаев, «дамып келе жатқан ғылым және әлеуметтік-саяси ақпараттар мен оларды өңдеудің ескі тәсілдері, сақтау, беру, яғни дәстүрлі педагогикалық технологиялар, педагогтардың кәсіби шеберліктеріне қойылатын талаптардың артуы және қазіргі кездегі біліктіліктің жетімсіздігі, педагогикалық еңбек қызметіне деген қоғамның қажетсінуі және мұғалімдердің жұмыс уақытының қысқартылуы, мұғалім мамандығының объективті әлеуметтік мәнінің артуы мен педагогикалық еңбектің кейбір жастар арасында тартымдылығының төмендеуі ішінара қарама-қайшылықтарды есепке ала отырып орын алып отыр» [Қарабаев Ш.Қ., 2009, б.406] деген пікірді алға тартады.

Заманауи теория және мұғалімдерді даярлау практикасы мамандарға деген өндірістік және географиялық қажеттіліктерді есепке ала отырып мамандар даярлауға бағытталған. Десекте, педагогикалық даярлық барысында орын алып отырған нақтылы шындық арасындағы қарама-қайшылық бар екенін жоққа шығара алмаймыз. Шындығында, бүгінгі күні мұғалімдердің кәсіби-педагогикалық даярлығы өмір талаптарынан әлде қайда қалып келеді. Заманауи мұғалім әлеуеті өскен, бірақ оқушылар мен мұғалімдер арасындағы әлеуметтік айырмасы артып отыр. Мұғалімге оқушылармен байланысты реттеу қиынға соғып отыр. Оқушылар тарапынан мұғалімдерді мойындамау орын алып отыр, оның ішінде кімде жоғары кәсіби даярлық, қажетті іскерлік және адамгершілік сапалар тұрғысынан ерекшеленбесе бұл жағдай өрши беретін секілді. Оқушылардың мұғалім беделіне деген қарым-қатынасы өзгере бастады. Олардың бағалау мөлшері ересектердің критерийлеріне жақындап келеді және олар негізінен қоғам тарапынан мұғалімге қойылатын талаптармен сәйкес келеді деуге болады. Осы мәселе бойынша, болашақ мұғалімдер және мектеп басшылары арасындағы жүргізілген біздің зерттеулер жоғарыдағы келтірілген қорытындалар нәтижесіне жақын болып шықты.

Студенттер, мұғалімдер және мектеп басшылары арасында сауалнама, оқытылып жатқан, оқытылған пәндердің болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлық үшін маңыздылығы қандай екенділігі, ең маңыздысы және өздерінің кәсіби іс-әрекеттеріне даярлығы деңгейіне қалай әсер ететініне назар аударсақ, басымдылыққа ие пәндердің ішінде, сауалнамаға қатысқан бірде-бір топ адамдардың ішкі және сыртқы мәдениеттерін қалыптастырушы философияны, әлеументану, мәдениеттанымдық пәндерді (тіпті олардың мұғалімдердің жалпы педагогикалық даярлығына қажеттілігі ескерілмеді) ендірмеді. Зерделеу нәтижесі көрсетіп отырғандай, пәндердің маңыздылығы әр топта әртүрлі сипатқа ие (іс-әрекеттегі құндылықтары артық бағаланғандығы байқалады). Егер, болашақ мұғалім әдістемеге басымдық (оқыту және тәрбие жұмысы) берген болса, ол, бірінші орынға мұғалімдер сияқты оқу пәні бойынша білімді қойса, мұғалімдердің кейбірінің білімнің маңыздылығына деген пікірі өзгеріп отырады: психология мен педагогиканың құндылығы күрт артып (білімгерлерге қарағанда 9% және 12% ден 32% және 29%) отыр; пәнді оқыту әдістемесінің маңызы даяр білім ретінде төмен көрсетілген, себебі, жеке өзінің тәжірибесі мен жұмыс жүйесі жасалынады. Мектеп басшылыларының пікірінше «құндылық» төмендегіше бағаланған: пәнді оқыту әдістемесі, тәрбие жұмысы және сынып жетекшілігі, даяр білімдер мен икемділіктердің жиынтығы, сондай-ақ соңғы екеуін бір бірінің синонимдері іспетті қарастырады. Мұнда психология мен педагогиканың маңыздылығына (36% және 15%) назар аударады. Бізді қызықтыратыны, респонденттердің қай-қасысы болмасын, педагогиканың арнайы саласы ретіндегі дидактикаға мән бермеуі, тіпті ол туралы еске де алынбағаны болып тұр. Кәсіби маңызды іскерлік ортасында барлық топта ұйымдастырушылық икемділігі (46% – 53% – 40% – білімгерлерден бастап мектеп директорларына дейін), коммуникативтік (27% – 36% – 17% – студенттерден мектеп директорларына дейін), оқушылармен жұмыс жасау (21% -32% -27%) және шығармашылық (5% – 17% – 12% – білімгерлерден бастап мектеп жетекшілеріне дейін).

Сондай-ақ, іс-әрекетті жоспарлау, өзін дұрыс ұстау, индивидуальдік бағытты іске асыру, мақсатты анықтау, мақсат қою, сияқты оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыруда маңызды әрекеттерге деген қажеттілік орын да алмады (оларға берген баға 2% -дан да аспайды). Келтірілген мәліметтерге қарағанда – болашақ

мұғалімдердің кәсіби-педагогикалық даярлығындағы дидактикалық даярлығы оның бір құрылымдық элементі қатарында қарастырылатыны, ал, дидактикада, бұл мәселе, білім беру теориясы мен оқытуда басты назар оның екінші бөлігі – оқытуға бағытталады, яғни өзбетіншелік мақсаты болмайтын, білім беру құралына аудырылған. Мұғалімдердің жалпы педагогикалық даярлығы мектепте білім, икемділік және дағдыларды қалыптастыруға бағдарланған болса, сол сияқты, мұғалімдердің дидактикалық даярлықтарында да солар көрініс тауып отыр деуге болады.

Мұғалімдердің кәсіби әрекеттерін жүйелілік-функциональдық бағытта қарастыру ЖОО мұғалімдерді даярлауда, оқыту және тәрбие үдерісінде маңызды болып саналатын келесі: әрекетті жоспарлау және мақсат қою, ұйымдастыру, бақылау, талдау, әрекетті реттеу (коррекция), зерттеу, коммуникативтілік икемділіктерін меңгертуге бағдарлау қажеттігін көрсетті. Мұғалімдердің сабақтағы әрекеттерін жетілдіруге байланысты жұмыстарда, оқушыларды оқу-танымдық әрекеттері өзбеттерінше басқару, яғни келесі икемділіктерге: жоспарлау, мақсат қою және т.с.с оқытуға ой салады. Біз, бұл тенденцияны мұғалімдердің дидактикалқ даярлығын дамытуға қосқан үлес ретінде танимыз. Осылайша, заманауи мұғалімнің дидактикалық даярлығын қайта қарастыру мектептегі білім беру мазмұнына сәйкес заңдылық болып табылады. Дегенмен, педагогтың тұлғалық моделін жасауда қазіргі кездегі орын алып отырған мұғалім-адам, азамат пен оның кәсіби білімі, икемділігі және дағдысы арсындағы алшақтықты жою қажет. Осы тұрғыда, Д.К. Пошаев және басқалар, мәселе, болашақ мұғалімнің тұлғалық позициясын, оның кәсіби білім мен икемділіктерін интеграциялау туралы болып [Пошаев Д.К., Дмитриев Ю.,А. Рыскулов А., 2020, б.56] отырғанын дөп көрсетеді.

Бұл бірлік – жиынтық категория емес, сапалық тұрғыдан жаңа білім беру, тұтастық және оның ішкі құрылымы мұғалімінің тұлғасын және даярлау мақсатын білдіреді. Тұлғалық деңгейде мұғалім нормативтік әрекеттен дербестенуі мүмкін емес деп түсіндіріледі, керісінше ол белсенді субъектке айналады. Болашақ мұғалімдердің дидактикалық даярлығы оқу жоспары және бағдарламалық-әдістемелік қамтамасыз етілу деңгейінде қарастырылады, бұл идеяның негізі әрекет қана болып қалмастан, тұлғалық бағдары бар, индивидуальді-шығармашылық бағыт, яғни икемді және вариативті болуы керек

Білім берудің тұтастық ұстанымы, болжамдық және іргелілігі жаңартылған бағдарламаға енуі, ал мұғалімнің кәсіби даярлығы әмбебаптық бағытта болуы керек. Яғни, педагогикалық білім беру динамикалық және ілгерілемелік сипатқа ие болуы керек. Осы тұрғыдан қарағанда, болашақ мұғалімдердің дидактикалық әрекеті блоктық сипат алуы керек. Сондықтан, педагогтардың дидактикалық даярлығын модернизациялау білім беру мазмұнындағы әлеуметтік жағдаяттар ерекшеліктерін ескеретін (динамикалықты, әртүрлі деңгейлік мақсаттар мен олардағы құндылықтардың үйлесімділігі, субъектінің басымдығы) блоктарға бағытталуы тиіс. Біз зерттеу барысында, аталынған жағдаяттардың, мұғалімдерді даярлауда әлеуметтілік және даралық идеясы тұрғысында маңызды рөл атқаратынына назар аударуды жөн көрдік. Өйткені, білім беруде мұғалімнің оқушыларды оқытуын және танымдық әрекеттерін басқаруда теориялық, практикалық, шығармашылық және адамгершілік-психологиялық дайындығын ескермеуге болмайды. Яғни, дидактикалық даярлық мазмұны болашақ мұғалімдердің «МЕН-концепциясын» қалыптастыру бағытында болуы тиіс. Мен-концепциясы педагогикалық ойлаумен үйлесімді болуы керек. Теориялық даярлық – білім емес (фундаментальді, теориялық, әдістемелік), ол мұғалімнің «МЕН-концепциясымен» педагогикалық әрекетке даярлығы. Мұғалімнің практикалық даярлығы педагогикалық үдерісті тұтас іске асыруға даярлығы оның педагогикалық сана мен сезімдерінен шабыттандырылуы керек.

Отандық мұғалімдіктің «Әлеуметтік портреті» әлеуметтік маңызды қасиеттері мен сапасының сипатынан (білімділік деңгейі және жасы, демографиялық және әлеуметтік құрамы, құндылықтары) индивидуальді-типтік және мұғалімнің индивидуальдігіне дейін дамыды. Сондықтан, маңызды индивидуальді-тұлғалық және типтік белгілер арасында: кәсіби-педагогикалық әрекетті таңдау мотиві және оның дамуы, мұғалімнің кәсіби бағдарының іске асырылуы, кәсіби позициясының динамикасы белгілері анықталынды. Мұғалімнің еңбек сипатындағы әлеуметтік-педагогикалық тенденцияны дамыту, ғалымдарды мұғалімдердің функциональдық сауаттылығын, олардың кәсіби құзіреттілігін зерделеуге алып келді. Осы, әлеуметтік-педагогикалық контексте мұғалімдердің бірқатар: мотиві, позициясы, құндылық бағдары, құлық типтері негіздерінде типтік «портреттері» айқындалды. Мұның барлығы мұғалімнің дидактикалық даярлығы мазмұнын кеңейтуге мүмкіндік жасады. Мысалы, жетекші бағыттар ретінде: тұлғалық-әрекеттік бірлігін; диалогтық және индивидуальді-шығармашылық бағыттарды;

дидактикалық даярлық мазмұнына зерттеу және рефлекциялық икемділіктер; ЖОО мұғалімнің индивидуальдігін қалыптастыруға бадарлануын айтуға болады. Сол себепті, ЖОО мұғалімдерді кәсіби педагогикалық даярлығының мәні мен мазмұнын казіргі кезге дейін, инструментальдық саналатын (тар функциональді), оқыту және тәрбиелеу әрекетінен кең гуманистік негізде дамитын тұлғаны даярлау тенденциясына көшу керек. Бұл жерде біздің пайымдауымызша, әдіснамалық тұрғыдан мұғалім санасындағы бастапқы әрекет идеясы және принципі, кәсіби-педагогикалық стратегиясы ретіндегі тұтастай әрекет жобасы оның өзімен-өзі өткізетін ішкі диалогіне жолдау табуы қажет.

Болашақ мұғалімдердің дидактикалық даярлығы жөнінде пікір жасай отырып, оны мұғалімдердің дидактикалық сауаттылығы мен дидактикалық мәдениетіне бағыттау, сондай-ақ, мұғалімнің әрекетіне жоғары гумандық мән берілуі тиіс деп есептейміз. Біз, дидактикалық даярлықты болашақ мұғалімдерді гуманитарлық маман ретінде психологиялық-педагогикалық білім беру мазмұнын меңгерудің «тіректік» құралы деп түсінеміз. Сонымен біз, педагогикалық ЖОО дидактикалық даярлықты, нақты түрде оның мазмұнын мұғалімнің әлеуметтік-педагогикалық функциясын кеңейтетін гумандылық жағына бағыттауды алға тартамыз.

Дидактикалық даярлық деп, біздің түсінігімізше субъект тарапынан келесі дидактикалық білім мазмұнын:

1) дидактиканың теориялық, әдістемелік және қолданбалы негіздерін білім беру мен оқыту теориясы ретіндегі білімдерді;

2) мұғалімнің арнайы даярлығының әрекеттік негізін құрайтын, конструктивті және шығармашылық деңгейлеріндегі дидактикалық икемділіктерін қолдану тәжірибесін;

3) әрекеттің объектісіне және субъектісіне қатысты эмоционалдық-құндылықтық тәжірибесін;

4) педагогикалық рефлекцияны меңгеруін айтамыз.

Осыған байланысты, біз, қолданбалы дидактика ретінде «Оқытушылық әркеттің практикалық технология» элективті курсын алға тартамыз. Бұған қосалқы арнайы семинар «Сабақты дидактикалық талдау» және оқытудың рефлекциялық бағыты «Өмір сүру философиясы» тарауларында қарастырылды. Осылайша, болашақ мұғалімдердің дидактикалық даярлығының дидактикалық модулі құрылды.

Курс мақсаты мен міндеті бірнеше мақсаттар тобынан тұрады.

Бірінші мақсаттар тобы (дүниетанымдық, құндылықты-бағдарлық):

Білім беру адамдардың әрекет құрылымдарында және тұлғалық басымдылығында; оқыту білім берудің гумандық мақсатқа, тәрбиеге және тұлғаны дамытуға жету құралы; психологиялық-педагогикалық білімдердің дидактикалық даярлық арқылы әмбебаптылығы мен жалпыламалылық идеясының орын алуы, «адам-адам» жүйесі мамандығында қосымша педагогикалық, мысалы, әлеуметтік педагог мамандығын алуына сеп болады; білім беруге өзіндік құндылық ретіндегі қатынасын тәрбиелеу; мұғалім тұлғасының гумандық менталитетін қалыптастыру; жалпы (оқыту), ерекше (оқыту үдеріс) және дара (сабақ, нақтылы оқыту формасы) категорияларының диалектикасын ұғыну.

Екінші мақсаттар тобы (жетекші білімдер мен икемділіктер): оқу үдерісінің, оқыту үдерісінің, оқытудың заманауи концепцияларының әдіснамалық және психологиялық негіздерін зерделеу; дидактикалық ұғымдарды, заңдылықтарды және принциптерді меңгеру; дидактиканың басқа ғылымдардағы атқаратын функциясын және дара пәндік әдістемелердегі, мұғалімнің практикалық әрекеттеріндегі олардың көрініс деңгейлерін түсіну; оқытудың әрекеттік бағытын мұғалімдердің кәсіби әрекеттеріндегі индивидуальдік стилин қалыптастыру, ынтымақтастықты дамыту; өз әрекетіне рефлекция жасау және оны оқушыларға өзін-өзі тану мақсатында үйрету; педагогикалық қарым-қатынас жүйесінде коммуникативтік икемділіктерді білім беру және дамытушылық міндеттерді іске асыру өнері ретінде меңгеру;

Үшінші мақсаттар тобы (қосалқы білімдер): оқушылардың әртүрлі жас ерекшеліктеріндегі психологиясын білу; оқушылардың қабілеттерін анықтау әдістері мен әдістемесін меңгеру; оқытудың индивидуальдік бағдарламасын (жеке білім алу траекториясы) анықтау икемділігі, оқушыларда ондай бағдарламаларға қызығушылығын және бейімділігін қалыптастыру; оқушылардың қызығушылығын, бейімін, талантын диагностикалау материалдарын пайдалану әдістемесін меңгеру; педагогикалық тұрғыдан қараусыз қалған балалар мәселесін білу; сыныпта психологиялық невроздықты жеңуге және психологиялық жайлы климат жасау іскерлігі;

Төртінші мақсаттар тобы (тұлғалық сапаны қалыптастыру): білім беру, оқыту және өздігінен білім алудың рөлдері арқылы мұғалімдер санасында «өмір философиясын» (ғасырлар өмір сүр – ғасырлар

бойы оқы) ұғымын қалыптастыру; сөз мәдениетін қалыптастыру (кәсіби сөйлеу мәдениеті), сөз, ой және қимыл (дидактиканың ғылыми жағын өнер ретінде меңгеру); үйлесімі; білім беру мақсатының соңғы нәтижесіне – моральдық деңгей, ынталандыру мен мінез-құлықтың мотивациясына масаттану; ең жақсы қасиеттерді тәрбиелеу: интелектуальдық, адамгершілік, мінез-құлықтық. Аталған элективті курстың бастапқы идеясы психологиялық-педагогикалық білімдердің әмбебаптығы мен жалпыламалылығы, екінші – жоо мономоделінен «аттап өту» (жоо профиліне байланыссыз біркелкі функциялылығы) және білім берудің полифункциональдық моделін (сондай-ақ стратегиясын) дамыту идеясы. Осы тұрғыдан қарағанда, біздің зерттеу мақсатымызда дидактикалық білім мазмұнының іргелілік жағын күшейту –біржағынан, екнішіден – осы идея негізінде дидактиканың қолданбалы аспектілерін іске асыруға мүмкіндіктер (әлеуметтік мазмұндағы іс-әрекеттерге икемді қосымша мамандықтарға) жасау.

Қорытынды

Аталған бағыттағы зерттеуіміздің тұжырымдық негізі ретінде, білім беру теориясын ізгілендіру, әрекет құрылымында білім берудің полифункциональдығы; оқыту үдерісін басқаруда жүйелілік бағыт; дидактикалық жағдайлардың психологиялық негізін жасауда: мәдени– тарихи сана арқылы тұлғаны дамыту, әрекет теориясы басшылыққа алынды. Элективті курс мазмұны мен жетекші идеясы, мұғалімнің дидактикалық даярлығы құрылымына сәйкес келетін гуманизация, ізгілендіру, білім беруді демократияландыру, индивидуализациялау және оқытуды дифференциациялау бағытында болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Каптерев П.В. Дидактические очерки. Избр.пед.соч. –М.: Педагогика, 1982. -560 с
2. Пошаев Д.Қ., Саипов А., Адырбекова Г. Арнайы пәндерді оқыту әдістемесі. Оқу құралы, Астана, – 2010. – 160 б
3. Қарабаев Ш.Қ. Әлеуметтану негіздері. Оқу құралы, Алматы: Экономика, 2009. – 608 б.
4. Пошаев Д.К., Дмитриев Ю.,А. Рыскулов А. Интегрированный подход в процессе обучения //Наука и мир. Международный научный журнал, №2(78), Волгоград, 2020, том 2 SCIENCE AND WORLD International scientific journal № 2 (78), 2020, Vol. II Founder and publisher: Publishing House «Scientific survey» The journal is founded in 2013 (September) Volgograd, 2020.-С.56-59.

ӘОЖ:378.14 (574)

СЕИТОВА АКБОТА ЛЕСПЕКОВНА
2 курс PhD докторанты
Педагогика және психология кафедрасы
Педагогика және психология институты
Абай атындағы Казақ Ұлттық педагогикалық университеті

АХМЕТОВААЙГҮЛ ИГЕНҚЫЗЫ
PhD доктор, аға оқытушы
Мектепке дейінгі білім беру және әлеуметтік педагогика кафедрасы
Педагогика және психология институты
Абай атындағы Казақ Ұлттық педагогикалық университеті

«МЕКТЕП-ЖОО» ЖҮЙЕСІНДЕ БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІБИ САНА-СЕЗІМІН ДАМЫТУ МӘСЕЛЕСІНІҢ РЕСЕЙЛІК ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ ҚАРАСТЫРЫЛУ ЖАҒДАЙЫ

Түйін. *Мақалада болашақ педагогтардың кәсіби сана-сезімін дамыту мәселесінің ресейлік зерттеулерінде қарастырылу жағдайы сипатталынған. Ресей ғалымдарының зерттеулеріндегі кәсіби сана-сезімнің анықтамасы қаралып, оның құрымындағы компоненттерге талдау жасалынған. Сонымен қатар, кәсіби сана-сезімнің түрлі даму деңгейіндегі сапалық көрсеткіштері қарастырылған (аффективтік-бағалаушылық, когнитивтік, мінез-құлықтық, рефлексиялық).*

Түйінді сөздер. *Кәсіби құзыреттер, санасезім, құрылымдық компоненттер, көрсеткіштер, даму деңгейлері, кәсіби мотивтер, ниеттер, рефлексия, бағалау, кәсіби іс-әрекет, кәсіби педагогикалық іс-әрекетке дайындық.*

Резюме. *В статьеописано состояние изученности в российских исследованиях проблемы развития профессионального самсосознания будущих педагогов. В трудах российских ученых сформулированы определения к понятию «профессиональное самосознание» и дан анализ его структурным компонентам. Вместе с тем, рассмотрены качественные показатели различного уровня развития профессионального самосознания педагогов (афективно-оценочные, когнитивные, поведенческие, рефлексивные).*

Ключевые слова. *Профессиональные компетенции, самосознание, структурные компоненты, показатели, уровни развития, профессиональные мотивы, намерения, рефлексия, оценивание, профессиональная деятельность, готовность к профессиональной педагогической деятельности.*

Summary. *In the article the state of studied is described in Russian researches of problem of development of professional consciousness of future teachers. In labours of the Russian scientists опрделения is set forth to the concept «Professional consciousness» and an analysis is given to his structural components. At the same time, the quality indexes of different level of development of professional consciousness of teachers (highly emotional-evaluation, cognitive, behavioral, reflection) are considered.*

Keywords. *Professional competencies, self-awareness, structural components, indicators, development levels, professional motives, intentions, reflection, assessment, professional activity, readiness for professional pedagogical activity.*

Қазақстан Республикасының әлемдік білім беру кеңістігіне интеграциялануы және Болон үдерісіне қосылуы «мектеп-ЖОО» жүйесінде болашақ педагогтарды жоғары оқу орны жағдайында дайындау мәселесінің туындауына себеп болды. Соңғы жылдары Қазақстанның білім беру жүйесінің реформалары, білім берудің жоғары ақпараттануы, дәстүрлі жүйеден тұлғаға бағытталған жүйеге білім берудің ауысуы, сонымен бірге заманауи мектептердің, жүйелер мен үлгілердің педагогикалық инновациясының құнды тәжірибесі, Назарбаев зияткерлік мектептерінің инновациялық іс-әрекеті үздіксіз талдау, жалпылау, қорытындылау, жүйелеу мен жіктеуді қажет етеді. Осы жағдайда жалпыланған мәліметтерді ескеру негізінде болашақ педагогты дайындау жұмысын тиімді ету қажеттілігі бар.

Еңбек нарығы жағдайында бәсекеге қабілетті жәнехалықаралық стандарттар деңгейіндегі кәсіби іс-әрекетін жүзегеасыруғаболашақ педагогты дайындау мәселесіне қойылатын заманауи талаптар, сонымен қатар орта білім берудің жаңартылған бағдарламасын ендіру жағдайындағы ұсыныстар жоғары білім берудің жаңа сапасын айқындайды.

Осы жағдайда, «мектеп-ЖОО» жүйесінде болашақ педагогтың кәсіби сана-сезімін дамыту мәселесі өзекті болып табылады. Өйткені кәсіби маманды қалыптастырудың теориясы мен тәжірибесі басым көпшілігіндеакадемиялық білімді ұлғайтуға бағдарланған, керісінше осы мәселенің тұлғаның жеке әлеуетін ескеру негізінде оның кәсіби құзыреттерін және сана-сезімін дамытуға бағдарлануы жеткіліксіз. ЖОО-да оқу үдерісінің технологиялық қамтамасыздануы оқытудың дәстүрлі құралдар, формалар және әдістеріне жүгінеді.

«Мектеп-ЖОО» жүйесінде болашақ педагогтардың кәсіби сана-сезімін дамыту мәселесінің ресейлік зерттеулерінің қарастырылу жағдайына тоқталайық. Жоғары білім беру кеңістігігінде субъектілердің өзараәрекеттесуінде тұлғаға бағдарланушылық, құзыреттілік, интегративтік жәнеакмеологиялық әдіснамаларға сүйену тәжірибесіаз кездеседі (М. Т. Громкова, А. И. Жук, Е. А. Климов, В. В. Кузьмин, Ю. А. Лобейко, Л. В. Мозгарёв, Т. Н. Прохорова, А. Р. Фонарёв).Ресей мемлекетіндегі жоғары білім берудің сапасы суммативті түрде келесі құрылымдық компоненттерден құрылған (по А. И. Субетто): жоғары білім беру нәтижесінің сапасынан, яғни педагогикалық жоғары оқу орындары бітірушілерін дайындаудың сапасынан; Ресейдегі жоғары білім беру сапасы саласындағы мемлекеттік саясат жүйесіндегі мақсаттардың сапасын анықтайтын, білім беру бағдарламалары сапасының нормативтік базасын айқындайтын, мемлекеттік білім беру стандарттардың сапасынан; жоғары білім берудің оқу-әдістемелік, материалдық-техникалық, тәжірибелік базасы сапасынан; білім беру технологияларының сапасынан; профессор-оқытушылар құрамының, ғылыми-зерттеу кадрлардың; тәрбие берудің және басқарудың сапасынан.

Осы жоғарыда қарастырылған элементтердің жиынтығы білім беру жүйелерінің іскеасуының сапалық базасын анықтайды, осылайша нәтижелік көрсеткіштің тиімді деңгейін, яғни «мектеп-ЖОО» жүйесінде болашақ педагогты дайындаудың сапасын қамтамасыз етеді. Сол себептен жоғары білім берудің заманауи жүйесі дамуы «мектеп-ЖОО» жүйесінде өзара-әрекеттесу тәжірибесінің қажеттілігімен айқындалады. Ал білім берудің мақсаты ретінде рефлексияға қабілетті, динамикалық түрде дамитын, дамыған кәсіби сана-сезімі бар, маман болуға бағдарланған жәнекәсіби әрекетті орындауғадайындығы бар болашақ педагог қарастырылады.Жалпыланған мәліметтерді ескере отырып, кәсіби педагогикалық құзыреттері қалыптасқан, сонымен қатар инструменталдық және операционалдық деңгейде педагогикалық үдерісті және өзіндік кәсіби әрекетті жобалау жолдарын игерген болашақ педагогты дайындауды тиімді ету қажеттілігі бар.

Сонымен, жоғары оқу орындарының мүмкіншіліктерін болашақ педагогтың тұлғасын жан-жақты және шығармашылықпен дамытуға пайдалану мүмкіндігі қазіргі таңда оның кәсіби сана-сезімін қалыптастыру шеңберінде іскеасады. Кәсіби санасезім феноменің мән-мағынасы оны өзектендірудің үлгісін болашақ педагог тұлғасының құрылымында қалыптастыру қажеттілігін айқындайды.

Оны оқу-кәсіби іс-әрекеті шеңберінде қалыптастыру тиімділігі білім беру субъектілерінің өзара-әрекеттесуінің семантикалық алаңы анықталады: заманауи қоғамның мәдени-шығармашылық контексін, сонымен бірге жүзегеасу тәсілін орнатады – жоғары білім беруге қойылатын өзекті талаптары мен технологиялық құралдар арқылы. Осы орайда, бір жағынан, болашақ педагогтың кәсіби сана-сезімін дамытудың қозғаушы күші ретінде мамандық туралы көзқарастар мен оның шынайы мағынасы арасындағы қайшылық, ал екінші жағынан, болашақ кәсіби іс-әрекеттің субъектісі ретіндегі өзі туралы пікірлер мен өзінің шынайы мүмкіншіліктері арасындағы қайшылық қарастырылады.

Сонымен, болашақ педагогты жоғары оқу орны жағдайында дайындау міндеті ретіндегі кәсіби өзін-өзі жетілдіру тұлғаның идентификациялау категорияларында шешілуі мүмкін. Онда индентификация үдерісінің нәтижесі ретінде педагогтың әлеуметтік және кәсіби бірігейлігі қарастырылады. Оның барысында кәсіби тұлға сана-сезімінің басты компоненті қалыптасады – «Мен-тұжырымдамасы». Ол тиісті жағдайларда мінез-құлықты реттеуші ролін атқаратын когнитивті жүйе ретінде қаралады.

Болашақ педагогтардың кәсіби санасезімі дамуының **өлшемдеріне** кәсіби іс-әрекет **түрткілері,** кәсіби **ниеттері,** кәсіби іс-әрекеткед**айындығы** мен **кәсіби құзыреттердің қалыптасуы** деңгейлерінің **сапалы көрсеткіштері** жатады.

Сондықтан, болашақ педагогтар тек функционалдық міндеттерін шешуге қабілетті болып қана қоймай, сонымен бірге психологиялық-педагогикалық тұрғыдан педагогикалық іс-әрекетке олардың даярлығы болуы тиіс [Ахметова А.И., 2016,271с].

«Мектеп-ЖОО» жүйесінде болашақ педагогты дайындау болашақ педагогтың кәсіби сана-сезімін дамыту бойынша психологиялық-педагогикалық білімдерді игерудің мағынасын өзгертеді, осылай

игерілген білімдер тұлғаның ішкі әлемінен туындайды және оның ажырамас құрамдас бөлігінеайналады. Бұл жоғарыда қарастырылған ережелерді ұғыну мен болашақ педагогтардың «мектеп-ЖОО» жүйесінде санасезімін дамытудың ресурстарын іздестіруге жол ашады.

Кәсіби еңбек саласында санасезімнің реттеуші ролінің арнайы зерттеулері Ресей ғалымдарының Ю.Н. Кулюткин, Г.С. Сухобская, В.Д. Шадриковтың және т.б. еңбектерінде көрініс тапқан. Бірақ «кәсіби санасезім» термині жақын арада пайда болған.

Мысалы, С.В. Васьковская «кәсіби сана-сезімді»адам психикасының ерекше феномені ретінде түсіндіреді,кәсіби талаптарды, кәсіби мүмкіншіліктерді және кәсіби іс-әрекеттің субъектісі ретінде өзіне деген эмоциялық қатынасты тану негізінде кәсіби саладағы өзіндік әрекеттерін өздігінен реттеуді айқындайтын феномен ретінде.

А.К. Маркова «кәсіби санасезімді адамның өзі туралы кәсіби маман ретінде көзқарастарының жиынтығы, маман ретіндегі өзі туралы тұтас бейнесі, маман ретінде өзіне деген қатынастар мен бағдарлар жүйесі» [Маркова А.К 1993, 145с, 1996, 198с].

Кәсіби санасезім тұлғаның өзін-өзі анықтауының белгілі бір деңгейін сипаттайды. Кәсіби салада өзін-өзі анықтаған тұлға – бұл кәсіби саладағы өзін-өзі жүзегеасырумен байланысты кәсіби ниеттерін орындайтын (нені қалайды), өзінің тұлғалық және физикалық сапаларын (маман ретінде өзін қалай қабылдайды), өзінің мүмкіншіліктері мен қабілеттерін, дарынын (не істей алады, өзін-өзі жетілдірудің шегаралары), іс-әрекет пен кәсіби топтың қоятын талаптарын (одан нені талап етеді) қабылдайтын және өмірлік мақсаттары мен жоспарларын ұғынатынадам.

Адамның кәсібилігі өскен сайын оның кәсіби санасезімі де өседі. Ол дамыған мамандықтың жаңа белгілерінің қосылуымен кеңее түседі. Олар адамға, яғни маманға жаңа талаптарды ұсынады; маман ретінде өзін бағалаудың өлшемдері деосы кезедеөзгеріске түседі. Кәсіби санасезімнің кеңеюі маманның санасындабейнеленетін кәсіби іс-әрекет белгілері санының өсуімен, маман бейнесінің стереотиптерін жоюмен, бүкіл кәсіби іс-әрекетінің контексінде өзін тұтас қабылдауменайқындалады.

Ресейдеең бірінші болып, педагогтың кәсіби санасезімін тәжірибелік алаңда зерттеген Г.И. Метельский. Педагогикалық шеберліктің түрлі деңгейлеріндегі мұғалімдердің ауқымды тобын зерттеп, ол мұғалімдер қаумының оқушылар психологиясын, балаларға әсер етудің мазмұны мен тәсілдерін танудағы айтарлықтай айырмашылықтарын көрсетіп қана қоймай, сонымен бірге өз іс-әрекеті үдерісінің ерекшеліктері мен нәтижесінің айырмашылықтарын, оның жетістіктері мен кемшіліктерін анықтаған. Г.И. Метельский педагогта рефлексияға деген қабілеттіліктің, өзін-өзі тануының үш деңгейін анықтаған. Ең төменгі деңгейге оқушылар әрекеттерінің фрагментарлық бейнесі немесе оларды түзетудің тек бір шамасы ғана тән. Орташа деңгейге педагогтың оқушы тұлғасы туралы неғұрлым жоғары мағлұматтылығы, оның ерекшеліктерінің адекватты бейнесі жатады. Педагог орындаушы ретінде өзін тұрақты және жан-жақты бейнелеуге қабілеттілігін байқатады, бірақ ол осының негізінде өз тұлғасы мен іс-әрекетін басқарааалмайды. Жоғары деңгей – оқушыларды қабылдау және өзін-өзі тану үдерісі барысында педагогтарда көрініс беретін мағлұматтылық және реттеушілік қызметтері бірлігінің айқын үлгісі. Егер педагог оқушылармен өзара әрекеті барысында олардыі іс-әрекетін басқару мақсатында олар туралы ақпарат жинақтаса, онда өзін бейнелеу нәтижесіндегі қалыптасатын өзі туралы көзқарастар мен ұғымдар оның орындаушылық іс-әрекетінің басқаруға және педагогтың жалпы кәсіби шеберлігі өсуіне ықпал етеді.

Сонымен, Г.И. Метельскийдің зерттеуі оның тұжырымдаған болжамын растады: оқушы тұлғасын тану және өзін-өзі тану барысында игерілген білімдер мен біліктер жүйесі педагогикалық міндеттерді шығармашылықпен шешудің басты шарты және педагогты еңбек, таным және қарым-қатынас субъектісі ретінде жетілдірудің алғы шарты болып табылады [Метельский Г.И., 1979].

В.Н. Козиев педагогтың кәсіби сана-сезімін «мұғалім іс-әрекетіндегі белсенді түрде реттеуші рол атқаратын күрделі тұлғалық механизм ретінде қарастырады. Осы механизм арқылы белсенді өзін-зі дамыту, кәсіби маңызды тұлғалық қасиеттердің өзінде саналы түрде қалыптастыру, кәсіби шеберлікті жетілдіру жүзегеасады. Бір жағынан, педагог қандай қасиеттерді өз бойында қалыптастыру қажеттілігін білсе, екінші жағынан, осы қасиеттердің бойында қаншалықты қалыптасып, дамығанын педагог білсе, ол осы қасиеттердің өз бойында қалыптасып, дамуына саналы түрде ұмтылаалады [Козиев В.Н. 1980, 205 с.].

Осыдан біздің қорытындылайтынымыз, тек тұлғаның өз кәсіби іс-әрекетінің талаптарымен өзінің психологиялық ерекшеліктерін біліп, салыстырған жағдайда ғана қажетті сапаларды өзідігінен

жетілдіру мен тәрбиелеуге бағытталған белсенділігі болашақ педагогтардаарта түседі. Ұсынылған анықтамалардан байқайтынымыз, көптеген зерттеушілер «кәсіби санасезімді» кәсіби өзін-өзі тану үдерісінің, шынайы кәсіби іс-әрекеттің талаптарымен тұлғаның өз ерекшеліктерін саналы түрде салыстыру негіздегі құрамдас бөлігі ретінде қарастырады.

Педагогтардың кәсіби сана-сезімі құрылымын теориялық тұрғыдан талдау жұмысы келесіні айқындап берді: кәсіби сана-сезімнің құрылымы жалпы сипаты бойынша тұлға сана-сезімінің құрылымымен ұқсас және үш құрылымдық компоненттерден құрылған. Оларға когнитивті, аффективті және мінез-құлықтық компоненттер жатады (Л.М. Митина, А.К. Маркова) [Митина Л.М., 1998, Маркова А.К. 1996].

Сонымен, педагогтың кәсіби сана-сезімінің құрылымы педагогикалық іс-әрекет жүйесінде, осы іс-әрекетпен айқындалатын тұлғааралық қатынастар жүйесі мен оның тұлғалық дамуы жүйесінде өзін мұғалім ретінде сезінуді қамтиды. Педагогикалық жағдаяттар барысында өзі туралы көзқарастары негізінде, оқушылар мен әріптестерінің пікірлері негізінде педагогта біртіндеп тұрақты «Мен-тұжырымдамасы» қалыптасады. Біртіндеп осы «Мен-тұжырымдамасы» педагогтың бойында кәсіби сенімділік пен сенімсіздіктің пайда болуына ықпал етеді.

Педагогтың өзіне деген аффективтік-бағалаушылық қатынасында оның өзінде бар бүгінгі мүмкіншіліктер (актуальды өзін-өзі бағалауы) мен кешегі жетістіктерін (ретроспективті өзін-өзі бағалауы) және болашақта пайда болатын жетістіктерін (потенциалды немесе идеалды өзін-өзі бағалауы) бағалау жүйесі байқалады, сонымен бірге басқалар ол туралы не ойлайтыны туралы бағалауды (рефлексивті өзін-өзі бағалауы) қамтиды.А.К. Маркованың пікірінше, егер актуальды өзін-өзі бағалау ретроспективті өзін-өзі бағалаудан жоғары болса, онда бұл кәсіби сана-сезімнің өсуінің көрінісі. Жалпы айтқанда, педагог үшін позитивті оң өзін-өзі бағалаудың болғаны маңызды.

Көптеген ғалымдардың пікірінше, іс-әрекет субъектісінің кәсіби дамуы үдерісінің қозғаушы күшінеадамның мүмкіншіліктері мен іс-әрекет талаптары арасындағы қарама-қайшылық жатады. Педагогикалық ЖОО-ның студенттерінде, біріншіден, ол педагог мамандығы туралы көзқарастары және оның шынайы мағынасы арасындағы қайшылық, екіншіден, болашақ кәсіби іс-әрекет субъектісі ретіндегі өзі туралы көзқарастары және өзінің шынайы мүмкіншіліктері арасындағы қайшылық.

Қорытындылай келе, кәсіби оқыту және педагогикалық іс-әрекетке дайындау барысында мамандық туралы студенттердің және болашақ педагог-маман ретіндегі көзқарастары толықтырылып, кеңееді. Оның нәтижесі ретінде кәсіби оқытудың тұлғалық мағынасын орнату болып табылады, ол жоғары курс студенттерінің көпшілігінде қалыптасады. Сонымен, ресей ғалымдары жүргізген зерттеулерін талдау негізінде ұғынатымыз: болашақ педагогтардың кәсіби сана-сезімі даму үдерісінің тиімділігіне белсенді және жүйелі кәсіби өзін-өзі танудың оң әсері болады. Кәсіби сана-сезім болашақ педагогтың кәсіби қалыптасу үдерісі тиімділігінің психологиялық шарты болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. АхметоваА.И. Сущностная характеристика психолого-педагогической готовности будущих учителей предмета «Самопознание». // Известия Национальной Академии Наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук. №5 (309). Сентябрь-октябрь 2016. – Алматы, – 271с. – с.119-126

2. МарковаА.К. Психология труда учителя. М.: Просвещение, 1993.

3. МарковаА.К. Психология профессионализма. М.: Междунар. гуманит. фонд «Знание», 1996.

4. Метельский Г.И. Психологические особенности гностической деятельности учителя. – Л.: ЛГУ, 1979.

5. Козиев В.Н. Психологический анализ профессионального самосознания учителя. Диссертация. – Ленинград, 1980. – 205 с.

6. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя. М.: Флинта, 1998.

ӘОЖ 37.373

СЕЙДУАЛИЕВА АРАЙЛЫМ НУРАЛЫКЫЗЫ
2 курс докторанты
Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығы
Абай атындағы ҚазҰПУ

СТАМБЕКОВА АСЕЛЬ СЕРКЕБАЕВНА
педагогика ғылымдарының кандидаты
Абай атындағы ҚазҰПУ

КОЛЛАБОРАТИВТІ ОРТА НЕГІЗІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ

Түйін. *Бұл мақалада коллаборативтік орта негізінде бастауыш сынып оқушыларының білім сапасын арттыру мәселелері ашылады.Білім сапасы туралы ұғымдарды, нормативтік құжаттарды және белгілі ғалымдардың психологиялық-педагогикалық еңбектерін талдау барысында коллаборативтік орта негізінде бастауыш сынып оқушыларының білім сапасын арттыру мүмкіндіктері көрсетіледі.*

Мақалада коллаборативті орта негізінде білім беру сапасын арттыру үшін сабақта үнемі оқушыларға позитивті көңіл-күй сыйлау, денсаулық сақтау ортасы, сараланған жұмыс, жұптық және топтық жұмыс, табысты орта құру, жас ерекшеліктерін есепке алу сияқты жұмыстардың маңыздылығы мен себептеріне баса назар аударылған.

Түйінді сөздері: *коллаборативті оқыту, коллаборативті орта, сапалы білім, білім сапасын арттыру, оқыту үдерісі, топтық жұмыс, сыни ойлау,мұғалім, оқушы, ынтымақтастық.*

Резюме. *В данной статье раскрывается проблема повышения качества знаний учащихся начальных классов на основе коллаборативной среды.На основе анализа понятий, нормативных документов о качествеобразования, психолого-педагогических трудов известных ученых, показаны возможности повышения качества знаний учащихся начальных классов на основе коллаборативной среды.*

Основное внимание в статье уделено значению коллаборативной среды на уроках, способствующих повышению качества образования, подчеркивается важность использования на уроках таких видов деятельности, как дифференцированная, парная и групповая работа,созданиепозитивного настроения,здоровьесберегающейи успешной среды, учета возрастных особенностей учащихся.

Ключевые слова: *коллаборативное обучение, коллаборативная среда, качественное образование, повышение качества образования,учебный процесс, групповая работа, критическое мышление,учитель, ученик, сотрудничества.*

Summary. *This article discusses the problem of improving the quality of knowledge of primary school students based on a collaborative environment.Based on the analysis of concepts, normative documents on the quality of education, psychological and pedagogical works of famous scientists, the possibilities of improving the quality of knowledge of primary school students on the basis of a collaborative environment are shown.*

The article focuses on the importance of a collaborative environment in the classroom, which contributes to improving the quality of education, emphasizes the importance of using such types of activities as differentiated, pair and group work, creating a positive mood, health-saving and successful environment, taking into account the age characteristics of students.

Keywords: *collaborative learning, collaborative environment, quality education, improving the quality of education, learning process, group work, critical thinking, teacher, student, collaboration.*

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында білім алушылар үшін: «баршаға бірдей сапалы білімге қол жеткізу, кәсібилікті дамыту», – деп көрсетілген [ҚР бағдарламасы, 2010].

Ал, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқынаЖолдауында: «Дамыған, бәсекеге қабілетті мемлекет болуымыз үшін біз сапалы білімге ие, сауаттылығы жоғары елге айналуымыз қажет», – деген болатын [ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Жолдауы, 2012].

Бұл дегеніміз, өзіндік ой – талғамы, адамгершілігі,жалпы мәдени танымдылығы жоғары, бәсекелестіктің мықты тегеурініне төтеп беретін,сапалы білім алған,аса қабілетті, әлемдік білім кеңістігіне еркін кіре алатынжеке тұлғаны қалыптастыру.

Ал, АҚШ-тың Білім министрлігі «білім беру сапасы» ұғымын аз оқушылардан құрылған сыныптар, оқушылардың жеке қабілеттерін көрсетуі, студенттердің күткендерін қамтамасыз ете алу дәрежелері және әр түрлі оқыту әдістеріне баламалы әдістер ұсына алатын қабілеттер ретінде анықтауда және сапалы білім беруді, оқушы-мектеп-отбасы арасындағы ынтымақтастық ретінде түсіндіруде [3].

Сапалы білім беру – оқыту мен тәрбиелеудің үздіксіз үдерісінен тұрады. Ең бастысы білімді де білікті, ұшқыр ойлы шығармашылық қабілеті мол ұстаздың шәкіртімен бірлесе еңбек етуі міндеттеледі.

Оқушының білім сапасын арттыру дегеніміз – өз пәнін жетік білетін, оқушының шығармашылығы мен дарындылығының дамуына жағдай жасай алатын, тұлғалық – гумандық бағыттылығы жоғары әрбір мұғалімнің күнделікті ізденіс арқылы отандық және шетелдік тәжірибелерді шығармашылықпен қолдана алуы. Осы тұста оқушыға сапалы білім беруді мақсат тұтқан мұғалімөз сабақтарын оқушының идеясы мен білім-біліктілігін дамытуға ықпал ететін ең тиімді, ең қызықты, ең қажетті, ең тартымды, ең өзекті үдерісін міндеттерге сай ұйымдастыру қажет. Мұндай сабақ оқушының білім сапасын арттырып қана қоймай, оның білімге деген біліктілігін арттырып, ізденімпаздылық пен шығармашылыққа деген іскерлік пен дағдыларын қалыптастырады, білім кеңістігіне жол ашады. Сондай-ақ оқушылардың білім сапасын арттыруда мұғалім бала дамуының негізгі белгілерін: дербестігін, проблемалық ситуация, шығармашылық таным әрекетін, сыни ойлауын т.б. қадағалап, оқушылармен жеке, жұптық және топтық жұмыстар жүргізеді.

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында: мектептер кезең-кезеңімен жаңартылған бағдарламаларға өтуде, ол кең спектрлі дағдыларға баса назар аударады: білімді функционалдық және шығармашылық тұрғыдан қолдану, сыни ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, АКТ пайдалану, коммуникацияның әртүрлі тәсілдерін қолдану, топта және жеке жұмыс істей білу, проблемаларды шешу және шешімдер қабылдау делінген[http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988].

Осы мақсатта сабақта сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АКТ–ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топтық жұмыстар мен ғылыми жобалар ұйымдастыруда жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуде және оны тиімді жүзеге асыру үшін үйлесімді қолайлы білім беру ортасы, яғни коллоборативті орта құрудың маңызы өте зор.

Білім сапасын арттыруда коллаборативті орта құрубасты мәселе болып табылады, онда балаларға кез келген жауап,кез келген пікір өте құнды және орын алатындай екенін түсіндіру маңызды. Сондықтан мұғалім алдында өте маңызды міндет тұрады: сабақта баланы оқыту мен дамытуды ғана емес, сонымен қатар оны тұлға ретінде тәрбиелеуді қамтамасыз ететін сыныпта эмоционалды жайлы атмосфера құру. Мұғалім – бұл шын мәнінде шығармашыл адам. Мұғалімнің басты қасиеті – оқушының алға жылжуын байқап, оның жетістіктеріне үнемі қолдау көрсету. Бастауыш сынып оқушысыүнемі дайын білімді тұтыну жағдайында ала алмайды. Ол оқу-танымдық қызметінде белсенді, дербес болғысы келеді. Сондықтан, бірінші сынып оқушысы психикалық үдерістерін, өзінің ішкі әлемін басқарудыяғни, өз алдына оқу тапсырмасын мақсатты түрде қоюды үйрену керек (мен не істеуім керек?), өзін бағалау (менің ойым дұрыспа, мен дұрыс ойлаймын ба?).

Коллаборативті орта негізінде білім беру сапасын арттыру үшінсабақта үнемі оқушыларға позитивті көңіл-күй сыйлау, денсаулық сақтау ортасы, сараланған жұмыс, топтық және жұптық жұмыс, табысты-орта құру, жас ерекшеліктерін есепке алу сияқты жұмыстар маңызды болып табылады.

Себебі:

- қандайда бір топтық жұмысты орындауда және ол нәтижелі болып шығу үшін топтың әрбір қатысушысы өз жауапкершілігін сезінеді;
- нәтижеге жету үшін бірлескен топтық жұмыс жасайды;
- шағын топтарда жұмыс істей отырып, олар оқу материалының мазмұнын біліп, ойлауды үйренді;

- жұптар мен топтарда жұмыс істеу тәрбие мәселелерін шешуге мүмкіндік береді, топ ішінде сыныптастармен ынтымақтастық артады;
- қоғамда өмір сүруге қажетті дағдыларды меңгеріп, мінез-құлық, дербестік, іскерліктер қалыптасады;
- алған білімдерін өзектендіру;
- қарым-қатынас жасау дағдысын үйрене отырып, төзімділік, басқаның пікіріне құрмет білдіру, жанжалға бой алдырмай өз ұстанымын қорғай білу;

Жұмыстың топтық формаларына қызығушылық XX ғасырдың 1970-80-жылдары АҚШ-та көптеген зерттеуші ғалымдардың жарияланымдарынан кейін кейін пайда болды. Шағын топтарда кооперация және бәсекелестік теориясы бойынша іргелі жұмыстардың нәтижелерін, сондай-ақ психологияның басқа облыстарынан алынған материалдарды пайдалана отырып, өздерінің көптеген тәжірибелерін жүргізе отырып, зерттеушілер мен олардың әріптестері топтық жұмыстың қазіргі педагогикалық техникасының негіздерін қалыптастырды. Бүгінде бұл техниканы әлемнің барлық елдерінде миллиондаған педагогтар табысты пайдалануда.

Әлемдік мектепте оқытудың үш ұйымдастырушылық түрі қолданылады: жеке, топтық және фронтальды. Қазіргі ресейлік мектепте классикалық-мықты жүйеге тән фронтальды форма басым. Ал топтық жұмыстың оқыту және тәрбиелік мүмкіндіктері анық бағаланбайды, бірақ ол басқа қағидаттарға негізделген.

Эстон ғалымы Х. И. Лийметс топтық жұмысты ұйымдастырудың төмендегідей ережесін ұсынды:

- топ бірнеше шағын топқа бөлінеді – үштен алты адамға дейін;
- әр топ өз тапсырмасын алады, тапсырмалар бірдей немесе сараланған болуы мүмкін;
- әр топтың ішінде оның қатысушылары арасында рөлдер бөлінеді;
- топта тапсырманы орындау процесі пікір алмасу, бағалау негізінде жүзеге асырылады;
- топта жасалған шешімдерді барлық қатысушылар талқылайды[Х. Й. Лийметс, 1975].

Мұндай жұмысқа оқушылар арасындағы тікелей ынтымақтастық тән,олар өз оқу-жаттығуының белсенді субьектісіне айналады. Мұнда оқу әрекетінің мәні мен мағынасы түбегейлі өзгереді: олар шешілетін мәселеге шығармашылықпен қарауға, бір-бірімен өзара іс-қимыл жасауға, топтың басқа мүшесінің пікірін тыңдауға және өз көзқарасын білдіруге, өз көзқарасын қорғауға және оған сын қабылдауға, сондай-ақ барлық қатысушылар алдында топтық жұмысты қорғай білуге үйренеді. Бұл оқу іс-әрекеттері оқушының жеке тұлғасында өзіне деген сенімділігін, тәуелсіздігін, көпшілігін, өз көзқарасын қорғай білуін және басқа адамдармен оңай қарым-қатынас жасай білуін дамытуға мүмкіндік береді.

Коллаборативті ортаны құруға барлық топтың үйлесімді жұмысын болжайтын сыни ойлаудың әртүрлі техникасы мен стратегиялары сөзсіз оң нәтиже береді. Нәтижесінде білім сапасы ғана емес, сонымен қатар жоғары пәндік, тұлғалық және жүйелі-әрекеттік нәтижелер де артты.

Сын тұрғысынан ойлау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған оқу-жаттығу оқушылардың меңгеру үшін ақпаратты белсенді іздеуін ғана емес, одан да көп нәрсе қарастырады: меңгергендерін өз тәжірибесімен салыстыру, сондай-ақ осы саладағы басқа да зерттеулермен игерілген білімдерді салыстыру. Оқушылар алынған ақпараттың шынайылығына немесе беделіне күмән келтіруге, дәлелдемелердің логикасын тексеруге, қорытынды жасауға, оны қолдану үшін жаңа мысалдар құрастыруға, проблеманы шешу мүмкіндігін қарастырады.

Сондай –ақ коллаборативті орта оқушылардың белсенділігін арттыруда, ойлау тәсілін өзгерту, әлеуметтік және моральдық дағдыларды дамытуда: топта жұмыс істеу, топтық шешім қабылдау және оған жауапты болу, жаңа білім алуға ұмтылудың тамаша тәсілі бола алады.

Дьяченко В. К. «Коллаборативті оқыту (ағылш.-collaborativelearning) – оқытушылар немесе оқушылардың бірлескен топтарында мәселені шешуде, тапсырманы орындауда немесе өнім жасауда оқыту мен білім берудің тәсілі деп тұжырымдайды[В.К.Дьяченко, 1991].

Коллаборативті оқыту -бұл екі және одан да көп оқушыларды бір-біріне өз іскерліктері мен дағдыларын ұсына отырып, ақпаратты бірлесіп іздеу, оны ұғыну және қойылған мақсаттарға жету үшін қолдану арқылы білім алатын оқыту.

Бастауыш сыныптарда топтық жұмыстар барысында коллаборативті ортаны құру білім беру деңгейінің маңызды және күрделі кезеңі болып табылады.Коллаборативті ортаны құру оқушылардың оқуға деген қызығушылығын арттырады. Оқушылар сабаққа жағымды психологиялық дайындықтан

өтіп, бірлескен жұмыс барысында өздерін сенімді ұстап, қателесуден қорықпай, өз ойын дәлелдей алатын дәрежеге жетеді. Коллаборативті ортаны құру үшін сабақ басында тренингтер мен ойындар өткізілді. Топтарға бөліну және рольдерді бөлу барысында балалар жауапкершілік танытып, көшбасшылар анықталды және олар жұмыс барысында басқарушылық қасиеттері мен дағдыларын көрсете біледі. Сабақ барысында керекті оқыту ортасы орнатылғандықтан оқушылар мәліметті енжар қабылдап отырмай, оқыту үдерісіне белсенді қатысып, жауапкершілікті сезінеді.

Коллаборативті орта құру барысында мұғалім балаларға көбірек еркіндік бере отырып, пікірталастарға қатысуға, өз көзқарасын дәлелдеуге үйретеді. Топтарды құру кезінде күшті оқушы әлсіз оқушыны басып қалмауы, оған көмектесуі үшін оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру қажет. Топта жұмыс істеу үдерісі жүйелі болуы тиіс, ал ол үшін оқушылар жұмыс алдында тәртіп ережелерін әзірлеп, әрбір оқушының міндеттерін бөліп, оларды қатаң ұстануға тиіс екенін ескертіп отырады.

Ал, топтық жұмыс формалары оқушы тұлғасының танымдық қабілеттерін, танымдық үдерісті дамытуға, оқуға деген қызығушылықты қалыптастыруға, тұлғаның қиындықтарға даяр болу және жеңе білу, танымдық, сыйласу, шығармашылық өзін-өзі өзектілендіруге ықпал етуде алатын орны ерекше. Өйткені, топтық жұмыс формалары сабақты қызықты, тірі етеді, балалардың оқу еңбекке саналы көзқарасын қалыптастырады, ойлау қызметін белсенді етеді, материалды бірнеше рет қайталауға мүмкіндік береді, мұғалімге барлық сынып оқушыларының білімін, іскерлігін және дағдыларын үнемі бақылауға және түсіндіруге көмектеседі және топтарда дау-дамайлар туып, оны шешудің әр түрлі нұсқалары талқыланады. Сол себепті топтық жұмыс өзінің барлық белгілері көрініс табатын оқу ынтымақтастығының идеалды моделі болып табылады.Топтық жұмыстың педагогикалық құндылығы – оның жалпы бала тұлғасын қалыптастыруға, оның ақыл-ой қабілеттерін дамытуға жағымды әсер етуінде.

Оқыту сапасын арттыру мақсатында балалардың танымдық қабілеттерін дамыту, оқуға деген қабілетін, зейін, сөйлеу дағдылары, шығармашылық ойлау сияқты қабілеттерін дамыту өте маңызды. Сыныптағы әр бір оқушы ақпаратты әр түрлі қабылдайды. Оқушылардың қабылдау ерекшеліктерін ескере отырып, әр сабақты тиімді стратегиялар мен әдіс-тәсілдерді қолдану қажет. Жаңа сабақты түсіндіруде, аудио, бейнемәтіндер болса, қолдану сатысында топтық әдісті қолдану ұтымды болады. Себебі топтар бір-бірлеріне сұрақ қоя алады, бір-бірлерінің жұмыстарын бағалай алады, өз идеяларын ұсынады соның нәтижесінде біз «оқушы даусын» ести аламыз.

Топтық жұмыс түрі коллаборативті ортаның негізгі көрсеткіші болып табылады, себебі дәл осы топта оқушылар әлеуметтік және эмоционалдық тұрғыда дамиды, өйткені олар түрлі көзқарастарды тыңдайды, өз идеяларын білдіруге және қорғауға мәжбүр болады. Бұл ретте оқушылар тек сарапшылар мен мәтін шеңберінде ғана емес, өздерінің бірегей тұжырымдамалық шеңберлерін жасап өз пікірін еркін айтуға, басқалардың пікірін құрметтеуге және тыңдауға үйреніп, өзара түсіністікті дамытады.

Осылайша, коллаборативті оқыту жағдайында оқушылар құрдастарымен қарым-қатынас жасауға, идеяларды көрсетуге және қорғауға, басқа да тұжырымдамаларға күмән келтіруге, белсенді қатысуға мүмкіндігі болады. Сонымен қатар оқушылар алынған ақпараттың шынайылығына, дәлелдемелердің логикасын тексеруге, қорытынды жасауға, оны қолдану үшін жаңа мысалдар құрастыруға, мәселені шешу мүмкіндігін де қарастыра алады.

Топпен жұмыс істеу бізге өзіндік ерекшелікті талдап, өз сабағында топтық жұмысты ұйымдастырудың ерекшеліктері мен тәсілдерін анықтауға мүмкіндік берді. Оқушылардың кез келген бірлескен іс-әрекетімен жұмысты ұйымдастыру жауапкершілік пен ұйымшылдық сезімдерін қалыптастырады, сол арқылы олардың сыни ойлауын дамытады.Сондай-ақ коллаборативті ортада тапсырманы орындау барысында әрбір оқушы жалпы жұмысқа өз үлесін қосып, өзара сыйластықты дамытуға ықпал етумен қатар, оқушылардың оқу және танымдық уәждемесі артатынын, үрейлену деңгейі төмендегенін, қандай да бір міндеттерді шешуде үлгермей қалу қорқынышы мен жоғары топта білім алу мүмкіндігі туады. Яғни, сабақта коллаборативті орта құру ұжымның әрбір мүшесінің өзара қарым-қатынасына қолайлы ықпал етеді.

Коллаборативті ортаның негізі сенім болып табылады. Сыныпта сенімді ортаны құру -бұл білім сапасын арттырудың үлкен пайызы. Топтық жұмыс білім беру және қалыптастырушы әлеуетке бағытталған. Ал, оқушылардыңбір-бірімен қарым-қатынас жасау қажеттілігімен байланысты өзара тиімді орта бұрын пайдаланылмаған барлық әлеуетті ашады.

Қорытындылай келе коллаборативті орта негізінде -білім сапасын арттыру яғни, сабақта оқушылардың өз жетістігін жиі сезінуіне жағдай жасау,оқушылардың қателіктерін оқыту мүмкіндігі

ретінде қарастыру, еркін жұмыс атмосферасын құру, оқушылардың өзара ынтымақтастығын сақтай отырып, жағдайды сыни бағалауға үйрету деп тұжырым жасаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2010.URL:http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1000001118

2. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы – 14.12.2012.URL:http://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-elbasy-nenazarbaevtyn-kazakstan-2050-strategiyasy-kalyptaskan-memlekettin-zhana-sayasi-bagyty-atty-kaza

3. Scans What Work Requires of Schools: a SCANS Report for America 2000 // The Secretary's Commission on Achieving Necessary Skills. – 1991.

4. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 988 қаулысы// Қазақстан Республикасы Әділет министрлігіURL:http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988

5. Групповая работа на уроке. Х.Й. Лийметс. -М.: Знание, 1975. – 64 с.;

6. «Сотрудничество в обучении. О коллективном способе учебной работы». В.К. Дьяченко; Мастер-ство учителя: идеи советы, предложения. -М.: Наука, 1991. -24–57, 60–81 с.

ГРНТИ 14.07.00

SADYKOVA SAULE ALTYNBAYEVNA
PhD, senior lecturer
Foreign philology and translation department
Aktobe Regional State University after K. Zhubanov

SARKULOVA ZHANAR KAYSARKYZY
master of Arts, senior lecturer
Foreign philology and translation department
Aktobe Regional State University after K. Zhubanov

ORGANIZATIONAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS OF SPIRITUAL AND MORAL FORMATION OF THE STUDENT'S PERSONALITY IN EXTRACURRICULAR ACTIVITIES

Түйін. *Бұл мақалада оқудан тыс қызметте студент тұлғасының рухани-адамгершілік қалыптасуының ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайларын апробациялау және тәжірибелік тексеру ұсынылған.*

Түйінді сөздер: *рухани-адамгершілік қалыптасу, рухани-адамгершілік әрекет.*

Резюме. *В данной статье представлены апробация и опытная проверка организационно-педагогических условий духовно-нравственного становления личности студента во внеучебной деятельности.*

Ключевые слова: *духовно-нравственное становление, духовно-нравственная деятельность.*

Summary. *This article presents the approbation and experimental verification of organizational and pedagogical conditions of spiritual and moral formation of the student's personality in extracurricular activities.*

Keywords: *spiritual and moral formation, spiritual and moral activity.*

Introduction

Presentations at scientific and practical conferences, methodological materials, articles in collections and individual generalizing works show how wide a range of problems associated with the process of spiritual and moral development of the individual. The relevance of the process of spiritual and moral development of the student increases significantly due to the fact that the need for new thinking and a new person in society is growing. But the complexity of the transition period is that the implementation of the task of spiritual and moral development of the individual is impossible without a clear program. Although some principles of such a program are laid down in the Federal State Educational Standards of the new generation and the draft « Education Law «. Spiritual and moral development of individuals is one of the main complexes of goals that combine various means to achieve appropriate social and socio-psychological results.

As the Elbasy of our country N. A. Nazarbayev in his message focuses on the important aspects of the educational component of the learning process, such as patriotism, morals, interethnic harmony and tolerance, physical and spiritual development, law-abiding. These values should be instilled in all educational institutions, regardless of ownership [Message of the President of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. 27.01.2012 / / Internet resource www.akorda.kz]

Main part

In the creation of organizational-pedagogical conditions, we used a variety of tools (traditional and innovative).

In the extracurricular activities of the experimental groups, pedagogical conditions were purposefully created in accordance with the idea of the student's life as a charitable subject.

The content of the process of spiritual and moral formation of the student's personality in extracurricular activities is as follows:

– systems of creative and developmental tasks (axiological analysis, writing philosophical and ethical essays, comparative analysis of critical articles, watching TV shows, exchanging opinions, dialogues, discussions on specific problems);

– methods, modern humanitarian technologies (conversations, problem impact, heuristic, research);

– forms (contests, debates on philosophical and moral topics, exhibitions, scientific and practical conferences, symposiums, round tables, scientific seminars, practice);

– changing the characteristics of cross-cultural interaction (Internet projects, forums, multimedia projects, e-portfolio technology, creating a website);

– the use of communication and value technologies (the role of the position during games in philosophical cafes, games-dramatizations of spiritual and moral situations contained in educational subjects-sections of spiritual and moral description by E. N. Goncharova), which have personal significance for students, their reflection. For example, «Humanity and compassion ««understanding in literature, theater, cinema as the ability to Express feelings, present to a person, good will, the desire for effective good;» problems of matching true and false values»; «It is impossible for a person to base their happiness on the misery of another person», «Harmony and disharmony of spirituality and morality», «the Principle of cooperation and mutual understanding», etc.

As the first pedagogical condition that ensures the spiritual and moral development of the student's personality, we have chosen to provide the student with the opportunity to choose philosophical, cultural, psychological and pedagogical information that satisfies the cognitive interest and the need for spiritual and moral development.

The system of information education would be built with the expectation of complicating the characteristics of cognitive activity (extracts of philosophical, scientific, artistic, public literature, periodicals in libraries for free choice, developed a system of tasks, assignments). The knowledge obtained by the student independently in extracurricular activities deepened the content of education at the level of academic subjects mastered by the student, which made possible joint student the teacher`s reflections and on moral and spiritual problems, which clarified their positions in relation to good and evil, frankness, dignity, courtesy and charity.

The second pedagogical condition-the use of modern humanitarian technologies that lead students to understand that the knowledge of correctness, norms of morality, values justifies the moral choice, and values «illuminate this choice» (V. P. Bezdukhov) – expanded the possibilities of shifting the motive to the goal and stimulated self-assessment of personal achievements of the student, indicating the effectiveness in his spiritual and moral development.

And finally, the third pedagogical condition – the University axiological meanings saturation with extracurricular activities that extend the learning opportunity of the student in the solution of pedagogical and social situations of spiritual and moral content, allowed the student to move from the factual level of information assimilation, of spiritual and moral content, allowed the student to move from the factual content of spiritual and moral content on the philosophical, appealing to self-knowledge and action.

Let's consider ways to implement outstanding pedagogical conditions in the course of experimental work.

Identification of value priorities of time, search for a standard that could serve as a spiritual and moral beacon for a student who is able to axiological characteristics of the cultural, historical and educational situation in Russia and Kazakhstan. Students of experimental groups has become the meeting organizers participating schools, lyceums, and gymnasiums. The topics were different: «Why are spiritual and moral ideals exhausted today, in their opinion: love for the Motherland, charity, justice, honor, dignity?», «How can we revive spiritual and moral ideals? « I tried to pay attention to each point of view», «I was justified to each of the students»,»I was respected by both students and teachers for a responsible attitude to the part, respectful, who is the whole attitude». At a meeting with representatives of the creative and technical smart students, they came to the conclusion: «prices do not change, they are perceived differently at different times», so there is a specially organized activity in this direction.

The research confirms that the use of extracurricular activities, social and pedagogical practices in axiological meanings contributes to the spiritual and moral development of the student.

We attached great importance to Art communication.

The works of art reflect the centuries-old experience of people, their knowledge of the world. A person who understands, loves and knows the experience can be ill and thoroughly learn about the world around him. But art is not only a means of learning about life for students, it fills the inner world of a person with such worth that no other form can match. Life can be understood and at the same time be outside of it, cold and indifferent to it, if the heart is not warmed by the storage of beauty. Students learned the idea that where there is no government art, people are not virtuous, but only prudent, not moral, but careful, they do not fight evil,

but avoid it. Highly artistic productions of art have a great impact, they left an indelible mark on the minds of students, encouraged them to become better. But in order for the production of art to fulfill its educational functions, students sought to develop the protection of the beautiful, the ability to perceive and express the correct narrowing of the pieces of art.

The artworks of Ch. Aitmatov, V. Nabokov, A. P. Chekhov, L. N. Tolstoy, V. Grossman, poetry of E. Yevtushenko, A. Voznesensky, B. Akhmadullina, independent of the spiritual and moral position, formed the students ' view of the world. The incentive in practical activity was a spiritual and moral ideal that awakens high spiritual guards, interests and needs that ensure the translation of knowledge into beliefs. The result of spiritual and moral enlightenment was the worldview maturity, education of students, the assimilation of spiritual and moral values. We got the best results when visiting and discussing art exhibitions and performances. They affect the dynamics of the individual identity, developing a moral position, the positional motifs on spiritual and moral formation, selection of appropriate student behavior in a particular situation.

Mastering the spiritual and moral description of heroes allowed the student to acquire the moral culture of society, move from the level of promised moral consciousness to the level of theoretical thinking, and strengthen the conscious attitude to the spiritual and moral ideal.

We didn`t want pressure the student's psyche, not imposing our views on it, but in every possible way promoting spiritual and moral development, correcting the student's ability to think accurately and creatively approach a specific problem situation. During the experimental work, we maintained contact with teachers of the Humanities: philosophy, ethics, history of world and ancient culture, art history, history of world religions. In experimental groups, I studied how well the knowledge obtained in the educational process was integrated into extracurricular activities for spiritual and moral development, connected with artistic images and spiritual values. The study of the history of world religions helped students to get access to the spiritual and moral values of world art culture and art, since the values are largely promised to religious sources by their consolidation.

We have stated that the student's ability to choose information of spiritual and moral content, humanitarian activities, extracurricular activities is formed by positive, deep, permanent motives for the spiritual and moral development of future specialists.

Spiritual and moral education involves the creation of conditions for the development of self-consciousness, the formation of ethical principles of the individual, ee moral qualities and attitudes that are consistent with the norms and traditions of society. Aesthetic education involves the formation of moral and spiritual values through the acquisition of the beautiful, through artistic culture, through the acquisition of the world's artistic values of epochs and peoples, through the prism of national and universal. Formation of funds of art with a new, higher level of self-awareness, the ability to conceptual thinking, holistic vision of the world, the embodiment of value conceptions in their own creative activities, reduced to live in groups, to Express themselves in communicating with the world of culture and people is an important task at the present stage of development [http://www.pandia.ru/text/79/017/56277.php]

Important in the experimental groups was the change in methods of organizing extracurricular activities: their democratization, problem-solving, transition to the pedagogy of cooperation, humanitarian technologies.

The pedagogy of cooperation assumed a creative dialogue between the teacher and the student in the process of spiritual and moral formation, a joint search for truth. In these cases, the teacher was not just a translator of knowledge, but a creative organizer of thought and research activities. In our joint creative work, we tried to work in such a way that communication with students awakened in everyone the need for independent thinking, respect from others, respect for themselves, for their opinions and views.

For example, in experimental groups, we tested discussions of resolving moral conflict (M. V. Volkova), which resulted in a strong positive change in most indicators. Positive and critical, negative statements of students and discussions developed dialectically. The emotionally intense form of conversation enhanced each participant's thought process. The movement to the truth went not only from one thesis to another, but also from pupil to pupil, and there was an interest in the personality of the opponent. The polemic in the discussion was strong in the spirit of interest, cooperation, and competition. In the process of polemics, the student revealed himself, showed his personal and civic qualities. We noted that the students ' knowledge about the essence of spiritual and moral formation, methods of self-restoration, obtained and assimilated as a result of the struggle of different points of tension, acquired a solid character, and later, tested in practice, transformed into moral beliefs.

At the meetings of the student scientific society, problem-reflexive polylogue and positional discussion were used as the main methods. Preparation and conduct of polylog-phased process: phase developments of pedagogi-

cal problems, where each student independently structures problem; step ideas on how to solve these problems; the stage of collective discussion of these problems. Through the» prohibition on repeating ideas», each participant achieved the effect of maximum understanding of alternative solutions and developed a personal and semantic position. The peculiarity of the positional discussion was that it allowed not only to form a data bank about the possibilities of solving typical moral problems, but also provided a process for their critical analysis.

Some students of experimental groups developed a project for solving the moral problem and its justification. Criticism of the proposed solution problems was allowed, since at the end of the discussion of the group, only one of the developed options had to be submitted for discussion. Another group found out all the alternative solutions to problems, while the third group analyzed and searched for constructive solutions in the projects presented, synthesized them, and looked for compromise solutions to problems. Then the groups changed roles in a circle, and the entire cycle was repeated again. The essence of such project works was to further analyze the proposed tasks. The projects of spiritual and moral topics are given in the guidelines. Students highly appreciated the appropriate methods of organizing extracurricular activities.

One of the conditions for the spiritual and moral development of the student was to involve him in a broad social practice, in active social activities both within the University (self-government) and for its landscapes. At the same time, the development of the ability to moral behavior, sharpened by» spiritual and moral opinion, intuition « was based on self-control, self-restraint and self-control as a reflection of a conscious attitude to moral requirements. The ability to do this was shown in respect for other people, recognition of their human dignity, and the need to be recognized by others; in the pursuit of consistency in their line of behavior. For example, we have observed such qualities and abilities in the process of teaching students in the actions « What can good deeds? «, Club of the cheerful and sharp-witted team games. Foreign exchange students care about the expression of I. Kant « to wish virtues and create well-different expressions. The desire for good cannot be a self-sufficient foundation of moral culture until it is realized in action.»

The ability to behave morally required great personal effort from the student, unprecedented self-education with the definition of a moral ideal and the creation of programs for personal improvement. The spiritual and moral integrity of the individual was manifested in the unity of knowledge and conduct, spiritual and moral relations, while the role of conscious motives in following moral prescriptions increased.

We took into account the risky negative consequences of one-sided rationalistic orientation of the individual, the so-called ethical intellectualism. Lack of formation of emotions could lead to impoverishment of the culture of feelings, «partial» perception of the world, the manifestation of which is mental indifference and indifference: there may be a gap between the level of knowledge and motivation. Knowledge can be considered a self-sufficient price, regardless of its humanistic function. A developed intellect can be combined with a moral lack of culture.

To get similar ethical knowledge and characteristics, the convergence of the long-term and desired, it is necessary to expand the scope of University socialization of students, disable the possibility of public self-affirmation, that is, the use of their knowledge, skills, and competence in socially useful matters. So, we decided to introduce more widely into practice the writing of large-scale essays, reinforced not only by the rector, but also by the Governor. Students became more convinced of the usefulness and necessity of their efforts and opinions. Independent sociably necessary work mistletoe is of exceptional importance for the civilian population of students. To create such a contradiction in the process of spiritual and moral formation (self-aging), we sought a harmonious combination of knowledge and moral experiences, the coordination of thoughts and feelings, remembering that these are complementary structural components of the spiritual and moral type of personality. In extracurricular activities, we used tasks and exercises, business games, exercises, writing essays on the problems under study; «Express your opinion», short written answers of students to the actual question, what is needed from the student to express their own positions.

Working on abstracts, students focused on issues that are directly related to the University life. For example, an essay on « the Spiritual and moral ideal of students of the 60s of the XX century and the principle of the XXI century. What have we inherited and lost?»it was suggested that students write all courses. We received 247 jobs. In order to have an open exchange of views, we held a student conference. The students of the experimental groups took part in it in full strength. According to the jury, which consisted of teachers and students of humanitarian and natural-mathematical disciplines, their arguments were evidence-based. They were described in their evidence on historical, literary sources, data from specific sociological studies, showed changes in thinking, analyzing, comparing facts, reporting, drawing conclusions, solving problems.

Special significance in the spiritual and moral development of the individual was assigned to the indicator «humane attitude to the person». Humanism has always been one of the main principles of morality, an important quality of the individual. On the basis of this principle, respect for the individual as the highest value of society is fostered, and the values of dignity, pride and community are developed. Humanism inherits the traditions of democratic humanism with its demands for respect for human dignity in every person, regardless of their status, gender, race, or nation. It contains manifestations of humanity, always in certain norms of life: compassion for a person's grief, readiness to help in suffering, protect from violence or insult, etc. [Beisenbayeva A. A., 1996., p. 183]. Students of experimental groups (Gulnara Zh., Ardak M.) studied the problem of the influence of free time on the spiritual and moral development of the individual: they developed requirements for the meaningful use of free time, taking into account spiritual times, taking into account their spiritual needs and interests. For us, this was an indicator of the positive dynamics of an effective criterion in the spiritual and moral development of a person in experimental work.

Each higher education institution in Russia and Kazakhstan is a multinational structure, where there is a constant and intensive exchange of cultural and social information, which expands the spiritual Outlook, brings together positions, forms an understanding of national culture, and the significance of its contribution to world culture. The exchange of Russian and Kazakh cultural information in the annual international camp «Neighbors», which for several years was attended by students of experimental groups, stimulated the formation of spiritual and moral awareness of students, their spiritual maturity. Students have created a number of projects on methods of organizing extracurricular activities, identifying opportunities and potentials of extracurricular activities in the spiritual and moral development of the individual. They noticed that the theme of projects was born in the camps in direct emotional contacts that provide breadth and diversity of communication, when there was not only information, thoughts, experiences, but also fixed habits of moral management, the need to relate your «I» with the General «we».

We noted that spiritual and moral development in extracurricular activities is the most intense if the communication is socially oriented, connected with the performance of socio-political, educational, and educational functions; with production or research activities, and is personally oriented. We characterized the level of culture of the dormitory in experimental groups as established collectives as socio-psychological, creative (development of an atmosphere of creative competition and cooperation) and cultural (spiritual and moral formation, growth of the cultural level of students).

Each of these facets of interpersonal communication in the experimental groups was important in its own way. And if a certain line in a particular history was not sufficiently expressed, this level of spiritual and moral development for students of this group was below the proper level. For example, the inability to respect the opinion of another, humiliation of the dignity of another, incompetence to overcome conflict situations, indifferent attitude to the culture of behavior and communication had a negative impact on the quality of the process under study.

The grace of the moral and psychological atmosphere depended on the unity of the collective of experimental groups, moral and personal communication of its members, manifested in their mutual respect, mutual assistance, mutual assistance, mutual need, in close psychological contact, interaction and mutual influence on each other. In extracurricular activities, it was manifested in a collective emotional mood, community of experiences, a sense of collective interest, attention to success and failure in common affairs. The circumstance of benevolence, non-constraint determined the success of the action, conference, round table, discussion, stimulated the students ' interest in the discussed problems, activated their training, encouraged their own outright deception of opinions, further rallied the team to the basics of common scientific interests, developed respect for the opinions of others, helped the student's self-assertion, strengthened faith in their own strength. All this contributed to the spiritual and moral development of students of experimental groups.

The control group showed indifference, passivity, incongruity to fellow students, smiles, dispersion of the atmosphere of spiritual saturation, positive moral tone-manifestations that characterize groups with unstable, unfavorable moral and psychological climate, which is not capable of spiritual and moral development of students in this group.

Diagnostic data showed changes in the spiritual and moral relations of students of experimental groups. This happened due to the fact that extracurricular activities in these groups was placed not only on learning but also on the search for an independent moral decisions, developing their own beliefs in situations of free choice, which was born form the spiritual-moral activities, and consolidation of humanitarian relations.

As O. Bakhtina calculates, « spiritual and moral education should be reduced from an event to an activity. It should be systematic, unattractive, and conducted in conjunction with regular and extracurricular activities. Spiritual education can take its strength in every phenomenon of the world. Meaning, any educational subject can become a means of forming morality, good character. «[O. B. Bakhtina, 2013, p. 4].

Thus, the interaction between the subject expression of practical premarital activity of students, ee motivation and spatial goal-setting are conditions for the integral formation and development of the individual.

Conclusion

The forming experiment on approbation of organizational and pedagogical conditions allowed us to draw the following conclusions:

1. The main elements of the spiritual and moral formation of the student's personality, which is covered by the spiritual level of moral culture and the level at which moral knowledge is transformed in reallife, are moral activity, education, and moral conviction.

2. Creating conditions for the formation of each student's ethical education, moral conviction in accordance with their needs in acquiring a common culture-an important ability to form both the moral orientation of the student's personality and the spiritual and moral development of the individual as a whole. The student's spiritual and moral development is conditioned by the renewal of all his personal spheres: spiritual and moral knowledge, spiritual and moral orientation, and actions. Ethical education is characterized by the desire of all its ability to ethical thinking. The main means that create conditions for the formation of ethical education, in our case, were the Humanities. Their main task was to update the idea of renewal, the meaning of subjectivity. And the organization of extracurricular activities was in the line of deepening humanitarian training.

These, in our opinion, are the main ways and means that call for the modern stage to create the necessary conditions for the spiritual and moral development of the student, which involves the development of his abilities, the free implementation of his essential forces in various types of social significance, aimed at the root renewal of all types of society life

REFERENCES:

1. Message of the President of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. 27.01.2012 / / Internet resource www.akorda.kz

2. Concept of education in the system of continuous education of the Republic of Kazakhstan.16.11.2009 http:// www.pandia.ru/text/79/017/56277.php

3. Beisenbayeva, A. A. «Humanization of high school students' education on the basis of inter-subject relations» – Almaty, 1996. – 280 p.

4. Bakhtina, O. B. self-Knowledge as the basis of moral and spiritual education in the national education system of the Republic of Kazakhstan. // Theory and practice of education in the modern world: materials of the III international conference. scientific Conf. (Sanctpeterburg, may 2013). – Saint Petersburg: Renome, 2013. – P. 81

5. Sadykova, S. A. Spiritual and moral formation of a student's personality in the process of extracurricular activities. The dissertation for the scientific degree of candidate of pedagogical sciences. Orenburg State Pedagogical University, 2012, 211 p.

ГРНТИ 16.31.41

SARKULOVA ZHANAR KAYSARKYZY
master of Arts, senior lecturer
Foreign philology and translation department
Aktobe Regional State University after K.Zhubanov

SADYKOVA SAULE ALTYNBAYEVNA
PhD, senior lecturer
Foreign philology and translation department
Aktobe Regional State University after K.Zhubanov

DIGITAL KAZAKHSTAN: APPLICATION OF DIGITAL AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN EDUCATION

Түйін. *Мақалада Қазақстандағы білім беруде цифрлық және ақпараттық технологияларды қолдану туралы сөз қозғалады. Ақпараттық технологиялардың жаңартылған нұсқасы болып табылатын цифрлық дәуір білім беру жүйесін жетілдіру мәселесін сөзсіз шешуге өз үлесін қосады. Технологиялық революцияның басталуы аралас технологияны қамтитын білім беру технологиясында да бірдей өзгерістерді талап етеді. Аралас оқытудыңмодельдері, түрлері мен артықшылықтарыбұрынҚазақстанРеспубликасыныңбілімжүйесінің барлықбөліктерінде зерттеліп, енгізілу керек.*

Түйінді сөздер: *компьютерлік технологиялар, аралас оқыту, цифрландыру, ақпараттық мәдениет.*

Резюме. *в статье рассматривается вопрос о применении цифровых и информационных технологий в образовании в Казахстане. Цифровая эпоха, являющаяся обновленной версией информационных технологий, с неизбежностью делает актуальным вопрос совершенствования образовательной системы. Наступление технологической революции требует таких же изменений образовательных технологий, в число которых входит технология смешанного обучения. Модели, виды и преимущества смешанного обучения должны быть заранее изучены и внедрены во все звенья системы образования Республики Казахстан.*

Ключевые слова*: компьютерные технологии, смешанное обучение, цифровизация, информационная культура.*

Summary. *The article speaks about the use of digital and information technologies in education in Kazakhstan. The digital era, which is an updated version of information technology, inevitably makes the issue of improving the educational system relevant. The onset of the technological revolution requires the same changes in educational technology, which include blended learning technology. The models, types and benefits of blended learning should be previously studied and implemented in all parts of the education system of the Republic of Kazakhstan.*

Keywords: *computer technology, blended learning, digitalization, information culture.*

Introduction

Education and science are the main factors in the development of the country's socio-economic capital. The development of the education sector contributes to the implementation of innovations, provides young people with the necessary knowledge and skills necessary for competitiveness in the modern labor market and is one of the key driving forces of economic growth.

One of the main macroeconomic indicators reflecting the economic condition of the country is Gross Domestic Product (GDP). This indicator characterizes the material well-being of the nation, and, consequently, the standard of living of its population.

The digital era, which is an updated version of information technology, inevitably makes the issue of improving the educational system relevant. The onset of the technological revolution requires the same changes in educational technology, which include blended learning technology.

The modern education system should not only provide a normal, good, basic education, but also prepare creative, constructive students who need to think about innovation and be more constructive. The models, types and benefits of blended learning should be previously studied and implemented in all parts of the education system of the Republic of Kazakhstan. This will allow our country to cope with the challenges of the digital era, implement the Digital Kazakhstan program, and successfully enter the list of 30 competitive countries of the world.

In September 2017, during the Republican meeting on digitalization with the participation of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev, the Digital Kazakhstan Program was presented. The head of state emphasized that the core of the Third Modernization, which he announced at the beginning of 2017 in his Message to the people of Kazakhstan, is digitalization. At the same time, the President noted the importance of training highly qualified personnel, which is associated with the need to review educational policies: «All Kazakhstanis, from schoolchildren to senior citizens, again need to sit down at books and learn new technologies. The principle of education for life becomes a need, a norm»[Цифровизациякакпутькуспеху:Казахстанскаяправда, 2017].

Main part

In these conditions, the education system faces the urgent task of mastering and timely introducing modern teaching technologies for lifelong education. This is where Blended Learning technology comes to the fore as a digitalization or digitalization tool. It is very important to equip a contemporary with digital skills, all the more so because the demand for such skills is increasing more and more, capturing a larger range of professions.

1. Blended Learning is an educational concept in which a student, in particular a schoolchild or student, receives knowledge online, i.e. independently, and in person with the teacher. This approach makes it possible to control the time, place, pace and way of studying the material. At the same time, attention should be paid to the fact that training is recognized as blended if from 30 to 79% of the study time is conducted online. Among its features, the following aspects can be distinguished: individualization of instruction, saving time in the lesson, variability of educational paths, asynchrony of instruction, new opportunities for interaction, shortening the chain between the student and the content of education [https://sites.google.com/a/schoolru/blendedlearning/].

2. The components of blended learning are classroom instruction, distance learning and online learning. It was the opportunities of information and communication technologies that contributed to the active development of blended learning, which turned out to be more effective than training that takes place entirely online. This is proven by scientific research. In particular, specialists at Stanford University, who commissioned by the US Department of Education conducted an analysis of more than a thousand empirical studies that compared traditional, online and blended learning [URL: https://www.ispring.ru/elearning-insights/].

The application of the principles of blended learning in pedagogical practice allows the teacher / teacher to achieve the following goals:

– expand the educational opportunities of students by increasing the availability and flexibility of education, taking into account their individual educational needs, as well as the pace and rhythm of learning material;

– stimulate the formation of an active position of the student: increasing his motivation, independence, social activity, including the development of educational material, reflection and introspection and, as a result, increasing the efficiency of the educational process as a whole;

– transform the style of the teacher: go from the translation of knowledge to interactive interaction with students, contributing to the construction of learners own knowledge;

– individualize and personalize the educational process, when the student independently determines his educational goals, ways to achieve them, taking into account his educational needs, interests and abilities, and the teacher plays the role of assistant and mentor.

As for the models of blended learning, today there is no single universally accepted classification. But if we take it as if at the maxi level, then we can distinguish two types: 1) at the level of the class-lesson system, inside the school / university; and 2) at the level of the student's personality, which can use not only compulsory, but also additional education.

Inside the classroom lesson system, it is possible to use such rotation models as an autonomous group, an inverted class, change of work zones – 1. online work area (individual work according to the teacher / teacher instructions); 2. area of work in groups (group work according to the instructions of the teacher).

Specialists also apply such a classification when they are taken into account by different emphasis, needs and volumes of expenses. These are 6 models:

– Face-to-FaceDriver («Driver – full-time education»),

– RotationModel («Rotational Model»),

– FlexModel («Flexible Model»),

– OnlineLab («Online Laboratory»),

– Self-BlendModel («Mix Yourself» Model), when a student decides which of the BrickandMortar courses he needs to supplement with remote online classes;

– Online Driver Model («Driver – online learning»).

Like any new, blended learning has its advantages and disadvantages. The advantages usually include the fact that the student independently plans the learning process, the organization of his activities with a focus on the final result; he makes certain decisions, determines the scope of work in an informative space, conducts search activities and selects information, presents the results of activities using information technologies.

The teacher / teacher has the same benefits. In particular, one teacher can now train many people at the same time. In addition, the methods of tracking the student's independent work in modern blended learning systems allow teachers to take questions only from those who have worked diligently on their own. After all, it often happens that students come with questions who did not try to solve them on their own. This can also include verification of control tasks (in blended learning, verification can be automatically performed by testing systems) [https://mob-edu.ru/blog/articles/].

Despite the considerable pluses, blended learning has disadvantages that all educational system links interested in introducing and using modern technologies face, such as uneven IT literacy, dependence on technology, broadband Internet, online stability and unlimited tariffs, insufficient level technology skills, etc.

Digital technologies play an increasingly important role in the development of the economies of the modern world. Today, more than 40% of the world's population has access to the Internet, and every seven out of 10 households have a mobile phone.

Digital technologies have given a number of advantages. This simplifies the access of the population and business to public services, accelerates the exchange of information, the emergence of new business opportunities, the creation of new digital products and others. To be in the trend of modern technologies, President of Kazakhstan NursultanNazarbayev initiated the state program «Digital Kazakhstan». Its main goal is to improve the quality of life of the population through the progressive development of the digital ecosystem and the competitiveness of the economy of Kazakhstan.

– The first priority is accelerated technological modernization of the economy. We must cultivate new industries that are created using digital technology. This is an important complex task, the Head of State emphasized.

NursultanNazarbayev noted the need to develop such promising industries in the country as 3D printing, online trading, mobile banking, digital services, including in healthcare and education, and others.

– These industries have already changed the structure of the economies of developed countries and have given a new quality to traditional industries. In this regard, I instruct the Government to develop and adopt a separate program, «Digital Kazakhstan,» the President of Kazakhstan said. In addition, according to him, our legislation should be adapted to the new realities. It is also important to ensure the development of communications, widespread access to fiber-optic infrastructure.

– The development of the digital industry will provide an impetus to all other industries. Therefore, the Government should keep the issue of development of the IT sphere under special control, «Nazarbayev noted.

As the domestic and foreign experience of using the means of new information technologies shows, the implementation of the above possibilities allows to ensure:

– providing the learner with a tool for research, construction, formalization of knowledge about the objective world and at the same time the active component of the objective world, an instrument for measuring, displaying and influencing the objective world;

– expansion and deepening of the studied subject area due to the possibility of modeling, simulation of the studied processes and phenomena; organization of experimental research activity; saving training time while automating routine operations of computational and search nature;

– expanding the scope of independent activity of students due to the possibility of organizing a variety of types of educational activities (experimental research, educational game, informational educational activity, as well as information processing activities, in particular, audiovisual), including individual, for each worker location, group, collective;

– individualization and differentiation of the learning process through the implementation of interactive dialogue, independent choice of the mode of educational activity and organizational forms of training;

– arming the learner with the strategy of mastering educational material or solving problems of a certain class by realizing the capabilities of artificial intelligence systems;

– the formation of an information culture, the components of the culture of an individual, a member of the information society, through the implementation of information and educational activities, work with object-oriented software and systems;

– increasing the motivation of learning through computer visualization of the studied objects, phenomena, management of the studied objects, the situation, the possibility of independent choice of forms and methods of training, interspersing game situations.

The process of informatization of education and the related use of the capabilities of new information technologies in the learning process leads not only to a change in organizational forms and teaching methods, but also to the emergence of new teaching methods.

Thus, in connection with the development of the process of informatization and education, the volume and content of educational material changes, the restructuring of the curriculum (curriculum) programs takes place, and some subjects or curriculums are integrated, which leads to a change in the structure and content of curriculum (courses) and, therefore , structure and content of education.

In parallel with these processes, innovative approaches to the problem of the level of students' knowledge are introduced, based on the development and use of a set of computer testing, diagnostic methods for monitoring and assessing the level of assimilation.

The study of domestic and foreign experience in the use of electronic teaching aids, as well as theoretical studies in the field of education informatization problems allow us to state that the inclusion of a computer in the educational process has a certain impact on the role of teaching aids used in the process of teaching a particular course, and the use of new tools Information technology deforms the already traditionally formed structure of the educational process.

In the Kazakhstan-2050 Strategy, one section is reserved for the issue of education. Pointing to the importance of this issue, the President of the Republic of Kazakhstan (RK) says: «In order to become a developed competitive state, we must become a highly educated nation. In the modern world, simple universal literacy is clearly not enough. Our citizens must be prepared to constantly master the skills of working with the most advanced equipment and the most modern production. It is also necessary to pay great attention to the functional literacy of our children, in general, of the entire younger generation. It is important that our children are adapted to modern life. «

Regarding the reform of school education, the President emphasizes: «We have to modernize teaching methods and actively develop on-line education systems, creating regional school centers. We must intensively introduce innovative methods, solutions and tools into the domestic education system, including distance learning and online learning, accessible to all comers. It is necessary to get rid of obsolete or unclaimed scientific and educational disciplines, while strengthening the demanded and promising areas. Change the focus and emphasis of the curricula of secondary and higher education by including programs for teaching practical skills and obtaining practical qualifications. Create entrepreneurship-oriented training programs, educational courses and institutes. «

ICTs are used in our time not only when conducting classes with schoolchildren, but also in the organizational, scientific, methodological and extracurricular activities of teachers. If a few years ago the use of computers and other similar equipment was the prerogative of teachers and teachers of computer science, today it is almost impossible to indicate a subject area in the training of which modern hardware and software would not be used.

It should be noted that most often the use of informatization tools has a real positive effect on the intensification of the work of teachers, as well as on the effectiveness of teaching students.

Conclusion

Over time, the role of information in society has become increasingly significant. It was necessary to study and understand not only the laws of nature, but also the concepts and values of human society – literature, art, architecture and so on. Now, in the first half of the 21st century, the role of information in a person's life is crucial – the more skills and knowledge a person has, the more highly valued as a specialist, the more respect he has in society.

Knowing the world around us, a person constantly deals with digitalization and information. They help a person to correctly assess the situation, make the right decision, find the most successful version of their actions. We understand that information is what each of us replenishes our own knowledge base. Information

is also one of the strongest means of influencing the individual and society as a whole. Who owns the largest amount of information on any issue and if this information is relevant at a given time, then a person with knowledge is always in a better position compared to the rest.

In recent decades, they have been persistently talking about the transition from an «industrial society» to an «information and digital society.» There is a change in the methods of production, worldview, lifestyle of people. Information technology is fundamentally changing the daily lives of millions of people.

Information has become one of the most important strategic, managerial resources, along with resources – human, financial, material. Its production and consumption form the necessary basis for the effective functioning and development of various spheres of public life, and, the main one is the economy. And this means that not only every person becomes available sources of information in any part of our land, but also the new information created by him becomes the property of all mankind.

In modern conditions, the right to information and access to it is of vital value to the whole society. The growing role of information in society has been the subject of scientific reflection. Theories have been put forward that explain its place and significance in the world today. The most popular are theories of the post-industrial and information society. The world is entering a new era – the information one, in the age of electronic economic activity, network communities and organizations are becoming without borders.

The advent of a new time will radically change the economic and social aspects of society. Such changes directly affect a person's place in the information world. A person changes in accordance with the directions of information-digital characteristics of society. However, this is not at all a passive adoption of new conditions of production and consumption. A person acts as a subject of information and digital realities, far beyond information and technical characteristics. Informatization and digitalization in everyday life and the emergence of a new information field of human being do not pass without a trace for the world and humanity. In the electronic space, behavioral standards and value orientations of a person are changing.

Now Kazakhstan is in the 50th place in the world in digital development, while the basic digital literacy of the population of Kazakhstan is 77%. And in order for it to grow to 80% by 2021, as envisaged by the Digital Kazakhstan program, it is necessary today for everyone, including the private sector, to take an active part in the technical support of all parts of the education system. Only in this way, by joint efforts can a creative society be formed.

Such a union will allow Kazakhstan to achieve common goals – to join the advanced countries of the world where the digital era has already arrived, which means that it will fulfill the task of Kazakhstan becoming one of the 30 competitive countries in the world. According to NursultanNazarbayev, Kazakhstanis are easily adaptable, and it is necessary to create conditions for companies to invest in education and training of their current and future employees. And the country's education system, in turn, will strive to bring the digital age to us as soon as possible in order to gain advantage in the face of global competition. The head of state believes that all Kazakhstanis – from schoolchildren to senior citizens – again need to sit down at books and learn new technologies. «Everyone needs to grab their heads and begin to understand. The principle of education for life becomes a need, a norm. He graduated from university, put the diploma in his pocket and go – it was such a time. Now is not the time. People are adaptable by nature. I believe that Kazakhstanis are especially adaptable. Everyone notes high opportunities, mathematical and in physics, of Kazakhstan people. They win at many international competitions. It is necessary to create conditions for companies to invest in the education and training of their employees, «N. Nazarbayev added [https://www.inform.kz/en/3064418] .

REFERENCES:

1. Digitalization as a way to success // Kazakhstanskaya Pravda. 201.-Sep 14.https://sites.google.com/a/schoolru/blendedlearning/

2. https://www.ispring.ru/elearning-insights/chto-takoe-smeshannoe-obuchenie/

3. https://mob-edu.ru/blog/articles/smeshannoe-obuchenie-6-modelej-dlya-primeneniya-v-sovremennoj-shkole/

4. https://www.inform.kz/en/nursultan-nazarbaev-vsem-kazahstancam-nado-izuchat-novye-tehnologii_a3064418

УДК 378.14

ТАШКЕЕВА ГУЛЬМИРА КАНАТБЕКОВНА
ассоциированный профессор (доцент)
Кафедры физики твердого тела и нелинейной физики
Казахский национальный университет имени аль – Фараби

АДИЛЖАН КАМИЛА
докторант
Кафедры физики плазмы, нанотехнологии и компьютерной физики
Казахский национальный университет имени аль – Фараби

ВЫЯВЛЕНИЕ СУЩНОСТИ ПОНЯТИЯ «ФОРМИРОВАНИЕ» В ПЕДАГОГИКЕ

Түйін. *Педагогикада қалыптастыру ұғымы әртүрлі. Ол адам дамуының нәтижесі ретінде де, оқытушының білім алушыларды оқыту және тәрбиелеу бойынша ұйымдастырушылық қызметі ретінде де қолданылады. Мақалада қалыптастыру ұғымының мәнін анықтау үшін түрлі анықтамалар мен көзқарастар талданады.*

Түйінді сөздер: *қалыптастыру, тәрбие, дамыту, педагогтың ұйымдастырылған қызметі, тұлғаның дамуы, қалыпасуы.*

Summary. *In pedagogy the concept of formation is ambiguous. It is used both as a result of human development, and as an organizational activity of the teacher for training and education of students. The article analyzes various definitions and points of view to identify the essence of the concept of formation.*

Key words. *formation, education, development, organized activity of the teacher, personal development, the formation.*

Резюме. *В педагогике понятие формирование неоднозначно. Оно употребляется и как результат развития человека, и как организаторская деятельность преподавателя по обучению и воспитанию обучающихся. В статье анализируются различные определения и точки зрения для выявления сущности понятия формирование.*

Ключевые слова: *формирование, воспитание, организованная деятельность педагога, развитие личности, сформированность.*

Формирование и развитие–общенаучные категории педагогики. Формирование (в педагогике) – это процесс становления личности человекапод воздействием факторов (социальных, экологических, педагогических,экономическихит.д.).Врамкахпедагогики,понятие«формирование»используетсянетак часто, в основном процесс изменения личности отрождения до конца жизни характеризуется таким понятием как «воспитание». Однако ученые-педагоги приходят к мнению, что понятия «развитие», «формирование» и «воспитание» совершенно разные и «несут» в себе разную смысловую нагрузку. Формирование подразумевает некую законченность человеческой личности, достижение уровня зрелости, устойчивости. Одним из основных факторов формирования является воспитание. Таким образом, «формирование» является еще недостаточно установившейся педагогической категорией, несмотря на то, что она довольно широкоиспользуется в педагогике[https://spravochnik.ru/pedagogika/].

В научной литературе часто «формирование» рассматривают как синоним термина «развитие». Ученые И.З.Гликмани И.П.Подласый подтермином«развитие» понимают «взаимосвязь количественных икачественных изменений, которыепроисходят в сознании человека» [Подласый И.П., 2013, с. 161]. Данная категория предполагает постоянное изменение личности.

В педагогической литературе прежних летпонятие формированиене редко употреблялось для обозначения не управляемых, случайных воздействий на личность. Например, известный авторпособий попедагогике П.Н. Груздев предлагал называть формированием только стихийное воспитание, «воздействие различных условий на людей независимо отсознательной деятельности»[Груздев П.Н., 1949, с. 14].

С философской точки зрения формирование этопроцесс, противостоящий распаду и беспорядку в развитии человека, процесс, способствующий становлению человека как личности. В процессе формирования человек приобретает жизненный опыт, переходитот частной жизни к цивилизованной, культурной иобщественной. Психический процесс развивается благодаря формированию. Формирование является передовым методом существования психического процесса.

Формирование в педагогике рассматривается как результирующая оценка развития человека, употребляется как способность педагога осуществлять обучение и воспитание. Человек рождается без навыков, опыта, знаний законов природы и общества, умений, которые формируются, применяются, сохраняются в тесной связи с активными действиями обучающихся в процессе воспитания и обучения соответственно возрасту. В процессе взросления человека развитие достигает определенного уровня на каждом этапе его роста. Таким образом последовательно формируются знания, навыки, умения, мышление, память, мировоззрение и др. [Безрукова В.С., 2000, с. 937].

Формирование личности-это процесс освоения специальной сферы общественного опыта, носовершенно особый, отличный отосвоения знаний, умений и пр. В результате этого освоения происходит формирование новых мотивов и потребностей, их преобразование и соподчинение. Новые потребности и мотивы, их соподчинение возникают не при усвоении, а при переживании или проживании: этот процесс происходит только в реальной жизни, всегда-эмоциональнон асыщенный, часто субъективно творческий.

На сегодняшний день важный для теории личности и для практики воспитания вопрос о механизмах формирования личности разработан недостаточно.

К стихийным механизмам формирования личности можно отнести достаточно общий механизм сдвига мотива на цель, а также более специальные: механизм идентификации и механизм принятия и освоения ролей социальных (механизм сдвига мотива; механизм освоения роли). Это – механизмы стихийные, так как субъект, подвергаясь их действию, неосознает их в полной мере, и сознательно ими не управляет. Они господствуют до возраста подросткового, но и после продолжают участвовать в развитии личности вместе с сознательными формами самопостроения.

Освоение социальных ролей имеет непосредственное отношение к формированию и жизни личности, таккак в ходе его:

1) появляются новые мотивы;

2) происходит соподчинение мотивов;

3) видоизменяются системы взглядов, ценностей, этических норм и отношений.

Всеназванные механизмы формирования личности могут принимать и осознанные формы, ноосознание не необходимо дл яих действия, а часто и невозможно. Как правило, все эти механизмы действуют совместно, переплетаясь и взаимно усиливаясь, и лишь умственное абстрагирование позволяет рассматривать их в отдельности[Лазарева Н.Б., 2019,https://nsportal.ru//].

По мнению А. Бандуры, существует четыре основных условия, которые определяют формирование у человека уверенности в том, что он может и чего не можетс делать:

1) прошлый опыт (знания, навыки), например, если раньше мог, то и сейчас, по-видимому, смогу;

2) самоинструкция; например, «Я могу этосделать»;

3) повышенное эмоциональное настроение (музыка, любовь);

4) (самое главное условие) наблюдение, моделирование, подражание поведению других людей (наблюдение за реальной жизнью, просмотр кинофильмов, чтение книг и т.д.); например, «Если другие могут, то и я смогу!» [Первин Л.А., Джон О.П., 2004].

В теории формирования личности традиционным считается процесс присвоения продуктов собственного опыта и культуры посредством воспитания и обучения, освоения определенных позиций, ролей, функций, совокупность которых характеризует структуру личности. Мотивация, становление ценностных ориентаций детерминированы именно этим общественным становлением личности [Торгонский В.В., 2010, №4 (6), с. 95-105].

Говоря о формировании, нужно отметить частоту употребления данного понятия в научной литературе, и в то же время неоднозначность его трактовки. Проанализировав различные точки зрения на определение сущности понятия «формирование» (В.В. Давыдова, Т.А. Ильиной, Ю.К. Бабанского, В.А. Сластенина, Н.А. Сорокина, С.И. Ожегова, Н.Ю. Шведовой, И. Ф. Харламова) мы понимаем формирование, как целенаправленный процесс развития личности, в ходе которого происходит становление её установки на осуществление определенной деятельности [Кузеванова Е.В., 2010, с. 47].

Формирование представляет собой содержательное обогащение личности человека, которое сопровождается его оформлением, проявляющемся внешними изменениями. По своей природе формирование н еимеет «финальности», на протяжении всей жизнедеятельности осуществляется процесс формирования личности, то есть оно непрерывно и бесконечно.

Выделяют отдельные этапы формирования:

Первичное формирование – происходит на этапе отрождения до взрослости. Дальнейшее формирование – осуществляется совершенствование личности или деградация, ухудшение или распад личности. Одним из актуальных вопросов формирования в педагогике, является вопрос о движущих силах данного процесса. Движущие силы процесса формирования имеют внешние и внутренние источники. Внутренние движущие силы – это собственное стремление человека к познанию мира, получению знаний, приобретению умений инавыков. Внешние движущие силы – это воздействие на личность обучающегося со стороны педагогов, родителей, сверстников, окружающего социума и т.д. В современной педагогике процесс формирования личности является одним из наиболее актуальных и важных вопросов. Это связано с тем, что формирование личности–серьезная и ответственная проблема в индивидуальном плане, предусматривающая самореализацию личности, достижение личного успехаи благополучия, реализациюсвоих сил и возможностей [https://spravochnik.ru/pedagogika//].

«Формирование» используется в двух направлениях, как результат развития обучающегося и как организованная деятельность педагога и обучающегося, направленная на его воспитание и обучение. Следует разграничивать понятия «формирование» и «воспитание». Достижения человека на определенном возрастном этапе является уровенем его сформированности. Так поэтапно происходит формирование знаний, умений, навыков, памяти, мышления, мировоззрения и т.д. Однако, следует понимать, что не все развивается под воздействием формирования. Оно является только лишь одним из направлений и средств развития личности.

Формирование личности в педагогике предполагает достижение конкретных результатов, а именно:

– образовательных – понимание окружающей действительности; происходящих в обществе и различных областях (экономике, политике, образовании и т.д.) изменений и преобразований; области знаний; создание оптимальных условий для самовоспитания, самообразования и саморазвития и т.д.;

– воспитательных – сформированность политических и моральных убеждений; отношения к Родине, своему народу, истории, традициям, государственным и общественным институтам, труду, религии, социальнымг руппам; активизация мотивов общепризнанных норм поведения, привычек, взглядов; отношение к досуговой деятельности, хобби, традициям; отношение к совершениютех или иных поступков, их моральное принятие или отторжение и т.д.;

– обучающих – обогащение знаниями из различных областей жизнедеятельности; владение навыками поведения, профессиональными и бытовыми навыками, а также навыками различных видов практической деятельности и т.д.;

– развивающих – успешная социализация в современном обществе; адекватность и соответствие своих интересов и наклонностей общепризнанным нормам; овладение необходимыми физическими качествами; развитость интеллекта, культуры, нравственности, деловых и профессиональных способностей и т.д. [https://spravochnik.ru/pedagogika/chto_takoe_formirovanie_v_pedagogike/].

Мы постарались сделать контентанализ (англ. Content analysis – анализ содержания, качественно-количественный анализ содержания текстов) исследований по проблеме понятия: формирование в педагогике (Таблица 1).

Таблица 1

Контент-анализ сущностипонятия «формирование»

Авторы	содержаниепонятия
1	2
Гликман И.З., Подласый И.П.	«формирование» рассматривают как синоним термина «развитие». Под термином «развитие» понимают «взаимосвязь количественных и качественных изменений, которые происходят в сознании человека» [Подласый И.П., 2013, С. 161]. Данная категория предполагает постоянное изменение личности.
Груздев П.Н.	Стихийное воспитание, «воздействие различных условий на людей независимо от сознательной деятельности» [Груздев П.Н., 1949, С. 14].
Лазарева Н.Б	Механизмы формирования личности могут принимать и осознанные формы, но осознание не необходимо для их действия, а часто и невозможно [Лазарева Н.Б., 2019, https://nsportal.ru/npo-spo/obrazovanie-i-pedagogika/library/2019/03/22/].

Торгонский В.В.	В теории формирования личности традиционным считается процесс присвоения продуктов собственного опыта и культуры посредством воспитания и обучения, освоения определенных позиций, ролей, функций, совокупность которых характеризует структуру личности [Торгонский В.В., 2010, С. 95-105].
Сухомлинский В.А.	гуманизм, как основа воспитательного процесса, даже во вполне благополучной Европе, сталкивается с необходимостью преодоления проблем и противоречий, создания условий для формирования и развития человека как личности и невозможностью самой системы воспитания и образования обеспечить эти процессы становления [Кузеванова Е.В., 2010, С. 47-52].
Байтурсынов А., Давыдова В.В., Ильина Т.А., Бабанский Ю.К., Сластенин В.А., Сорокин Н.А., Ожегов С.И., Шведова Н.Ю., Харламов И.Ф.	формирование-целенаправленный процесс развития личности, в ходе которого происходит становление её установки на осуществление определенной деятельности [Кузеванова Е.В., 2010, С. 47-52].
Бондаревская Е.В.	формирование у детей способности самостоятельно мыслить, добывать и применять знания, тщательно обдумывать принимаемые решения и четко планировать действия, эффективно сотрудничать в разнообразных по составу и профилю группах [Бондаревская Е.В., 2000., 351 с].
Демидова Н.В.	Преподаватели вуза должны помочь студентам в формировании адекватных самооценок и уровня притязаний, с тем чтобы предупредить возможные разочарования и фрустрации из-за неудач в работе [Ивченко Е.И., 2007, С.194].
Макаренко А.С.	Первичное формирование–происходит на этапе от рождения до взрослости. Дальнейшее формирование – осуществляется совершенствование личности или деградация, ухудшение или распад личности [Макаренко А.С., 1958, – Т.5. – С.114.].

Следует отметить, что педагог должен уметь формировать у обучающихся психологическую готовность к самодиагностической деятельности. Пословам Н.М. Таланчука, в этом смысле педагог – практический психолог; он мобилизует личность обучающегося, побуждает ее к значимым действиям, актуализирует значимые ее психологические состояния, подкрепляет эти состояния соответствующими условиями. Благодаря этим действиям обучающийся как объект учебно-воспитательного процесса превращается в его субъект. Что бы все это совершалось, педагогу нужно быть умелым психологом в каждом учебном и воспитательном акте, в совершенстве владеть методами психологического воздействия [Таланчук Н.М., 1991, с.168].

Происходящие изменения в общественной жизни требуют развития новых способов образования, педагогических технологий, имеющих дело с индивидуальным развитием личности, творческой инициацией, умения самостоятельного движения в информационных полях, формирования у обучающегося универсального умения постановки и решения задач для разрешения возникающих в жизни проблем – профессиональной деятельности, само определения, повседневной жизни. В связи с этим особое значение приобретает воспитание и развитием обильной и самореализующейся личности, формирование у обучающихся способности самостоятельно мыслить, добывать и применять знания, тщательно обдумывать принимаемые решения и четко планировать действия, эффективно сотрудничать в разнообразных по составу и профилю группах.

От курса к курсу у студентов усиливается профессионализация мотивов учения, а рефлексивное погружение студента в педагогическую профессию актуализирует его субъективные качества, такие как инициативность, избирательность, самостоятельность, ответственность. Как показывают исследования, уровень планируемых результатов у студентов обычно высок, но стремление к нему невсегда подкрепляется делами; мечты расходятся с реальными успехами в учебе. Не редко они недостаточно адекватно оценивают свои сильные и слабые стороны, что не способствует выработке индивидуального стиля деятельности. Преподаватели вуза должны помочь студентам в формировании адекватных самооценкии уровня притязаний, с тем что бы предупредить возможные разочарования и фрустрации из-за неудач в работе [Ивченко Е.И., 2007, с.194].

Формирование у студентов готовности к саморазвитию представляет собой процесс «погружения» в профессиональную среду, формирующую у них навыки, умения, самостоятельность и уверенность

при разработке сценариев различных мероприятий и участии в различных видах учебной и внеучебной деятельности [Таланчук Н.М., 1991].

Вузовский образовательный процесс обладает большим потенциалом формирования у студентов готовности к саморазвитию не только в процессе обучения профессии, но и в дальнейшей деятельности [Неверова Н.В., Максимова Е.В., 2017, с. 140 -145].

Таким образом, изучение содержания понятий «формирование», «формирование личности» в педагогике позволило нам дать следующие выводы:

– «формирование» является еще недостаточно установившейся педагогической категорией;

– вопрос о механизмах формирования личности разработан не достаточно;

– формирование в педагогике рассматривается как результирующая оценка развития человека, употребляется как способность педагога осуществлять обучениеи воспитание;

– в теории формирования личности традиционным считается процесс присвоения продуктов собственного опыта и культуры;

– формирование это целенаправленный процесс развития личности, в ходе которого происходит становление её установки на осуществление определенной деятельности;

– формирование представляет собой содержательное обогащение личности человека, которое сопровождается его оформлением, проявляющемся внешними изменениями. По своей природе формирование не имеет «финальности», напротяжении всей жизне деятельности осуществляется процесс формирования личности, то есть оно непрерывно и бесконечно;

– движущие силы процесса формирования имеют внешние и внутренние источники;

– «формирование» используется в двух направлениях, как результат развития обучающегося и как организованная деятельность педагога и обучающегося, направленная на его воспитание и обучение;

– формирование личности в педагогике предполагает достижение конкретных результатов;

Под сформированностью понимают достижение определенного уровня, некую завершенность или законченность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. https://spravochnik.ru/pedagogika/chto_takoe_formirovanie_v_pedagogike/

2. Ашекеева К.Ахмет Байтұрсыновтың білім философиясына қосқан үлесі /К.Ашекеева //Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сер. – 2011.– № 3.– 209-213б.

3. Байтұрсынов, А. Шығармалары Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер.-Алматы: Жазушы, 1989.-319 б.

4. Безрукова В.С. Основы духовной культуры: энциклопедический словарь педагога. Екатеринбург, 2000. С. 937.

5. Бондаревская Е.В.Теория и практика личностно-ориентированного образования. / Ростов-на-Дону : Булат, 2000. – 351 с.

6. Груздев П.Н. Вопросы воспитания и обучения. М., 1949. С. 14.

7. Ивченко Е.И. Формирование самооценки как фактора успешности социально-психологической адаптации студентов в образовательном пространстве вуза: на примере студентов-мигрантов. дис…канд. псих. наук. Ставрополь, 2007. – С.194.

8. Кузеванова Е.В. Формирование исследовательской позиции студентов педагогического вуза. // Сибирский педагогический журнал. – 2010. №3. С. 47-52

9. Лазарева Н.Б. Личность. Определение личности. Формирование личности. Теории личности. (ГБПОУ «1-й МОК») Москва 2019. https://nsportal.ru/npo-spo/obrazovanie-i-pedagogika/library/2019/03/22/

10. Макаренко А.С. Соч.: В 7-мин т. – М., 1958. – Т.5. – С.114.

11. Неверова Н.В., Максимова Е.В. Формирование готовности студентов к саморазвитию. // Педагогика и психология образования. – 2017. №1. С. 140 -145

12. Психология личности: теория и исследования. Первин Л.А., Джон О.П. – Москва 2004

13. Подласый И.П. Вопросы воспитания и обучения. М., 2013. С. 161.

14. Таланчук Н.М. Введение в неопедагогику. Пособие для педагогов – новаторов. – М.: «Логос», 1991.

15. Торгонский В.В. Формирование личности, индивидуальности и ее интегративных качеств. // Историческая и социально-образовательная мысль. – 2010. №4 (6). С. 95-105

ӘОЖ 378.14 МҒМАР 14.01.19

ТУРАЕВА АЙГУЛ ТАСБОЛАТОВНА
филология ғылымдарының кандидаты, доцент міндетін атқарушы
«Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» кафедрасы
«Педагогикалық» факультеті
Silkway Халықаралық университеті

ИСАЕВ МҰХТАР СЕЙТХАНУЛЫ
PhD философия докторы
Қоғамдық ғылымдар кафедрасы
«Әлеуметтік ғылымдар» факультеті
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ТАРИХ ПӘНІ МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУДЫҢ ТАРИХИ-ӘДІСНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ (1917-1937 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫ)

Түйін. *Бұл ғылыми зерттеу жұмысының мақсаты Қазақстанда өткен ғасырдың бірінші жартысындағы тарих мұғалімдерін даярлау тарихына байланысты тың деректерді ғылыми айналымға шығару және осы кезеңдегі әдіснамалық мәселелерді талдау. Осы мақсатта деректер негізінде кеңестік кезеңдегі тарих мұғалімдерін даярлау бойынша ашылған жоғары оқу орындары, олардағы өзгерістер мен ілгерілеу бағыттарыбаяндалып, оқытылған пәндер және оқу жоспарларындағы маңызды кемшіліктер көрсетілді. Ғылыми жұмыста тарихилық принципі негізінде баяндау, жинақтау, талдау, жүйелеу және индукция, дедукция әдістеріқолданылды. Тарих пәні мұғалімдерін даярлаудың тарихи-әдіснамалық мәселелері бойынша жүргізілген зерттеулердің тәуелсіздік жағдайында жаңа мақсатқа жұмылып, мемлекеттік мүдделеден туындаған міндеттерді іске асыру керек екендігі анықталды. Анықталған нәтижелерді мамандар даярлау бағыты мен ғылыми зерттеулерде қолдану тиімді болады деп есептейміз.*

Түйінді сөздер: *тарих пәні мұғалімі, даярлау, әдіснамалық мәселелер, оқу жоспары, мектеп.*

Резюме. *Целью данного исследования является публикация новых данных по истории подготовки учителей истории в Казахстане в первой половине прошлого века и анализ методологических проблем этого периода. Для этого на основе полученных данных были описаны вузы, открытые для подготовки учителей истории в советский период, их изменения и направления развития, указаны преподаваемые дисциплины и существенные недостатки в учебном плане. В научной работе использовались методы повествования, обобщения, анализа, систематизации и индукции, дедукции, основанные на историческом принципе. Было определено, что исследование историко-методических вопросов подготовки учителей истории должно быть ориентировано на новую цель в условиях независимости и реализации задач, вытекающих из государственных интересов. Мы считаем, что полученные результаты будут полезны в области обучения и научных исследований.*

Ключевые слова: *учитель истории, подготовка кадров, методические вопросы, учебный план, школа.*

Summary. *The purpose of this research is to publish new data on the history of the training of history teachers in Kazakhstan in the first half of the last century and to analyze the methodological issues of this period. For this purpose, on the basis of the data, the universities opened for the training of history teachers in the Soviet period, their changes and directions of progress were described, the disciplines taught and the significant shortcomings in the curriculum were indicated. The methods of narration, generalization, analysis, systematization and induction, deduction based on the historical principle were used in the scientific work. It was determined that the research on historical and methodological issues of training history teachers should focus on a new goal in the conditions of independence and implement the tasks arising from the state interest. We believe that the results will be useful in the field of training and research.*

Key Words: *history teacher, training, methodological issues, curriculum, school.*

Қазақстан Республикасының экс-президенті Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына арнаған «Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында» атты Жолдауында «XXI ғасырда білімін дамыта алмаған елдің тығырыққа тірелері анық», – дей отырып [Назарбаев Н.Ә., 2006, 84-85б], білім беруді әлемдік стандарт деңгейіне жеткізу үшін жаңа сипаттағы педагогикалық мамандар қорын жасау қажеттілігін баса айтқаны баршаға мәлім. Мектепте, жоғары оқу орнында білім мен тәрбие берудің сапасын қамтамасыз етіп, оны іске асыратын басты тұлға мұғалім болса, бүгінгі таңда мұғалімдерге

қойылып отырған талаптар өте жоғары. Елімізде жаңа экономика құру үшін барлық оқу орнында кәсіби құзыретті және бәсекеге қабілетті мұғалімдер жұмыс істеуі тиіс.

Кез келген пән мұғалімдерін даярлаудың пайда болуы мен даму тарихы бар. Солардың бірі немесе бірегейі тарих пәні мұғалімдерін даярлау тарихы. Тарих пәні мұғалімдерін даярлау тарихы біріншіден КСРО кезеңіндегі болашақ пән мұғалімдерін даярлаумен және мектептік оқу пәнін оқытумен өзара байланысты. Сол себепті де, тарих пәні мұғалімдерін даярлау тарихын өткен ғасырдың басындағы білім берумен байланысты қарауға болады. Бұл бағытта біздерге педагогика тарихы бойынша ғылыми жұмыс жазған ғалымдардың (Сейталиев К.Б., Жарықбаев Қ., Қалиев С., т.б.) еңбектері басшылыққа алынады.

Қазақ жеріндегі білім беру жүйесі, тарихы кеңестік кезеңнің дамуымен өзара байланысты. Кеңестік кезең мектебін құрудағы негізгі міндеттердің бірі халық ағарту саласындағы ескі кадрларды қайта тәрбиелеп, жаңа кадрлар даярлау болды.

Қазан төңкерісінен кейін қазақ жерінде мектеп пен ағарту саласында елеулі өзгерістер туындай бастады. Халықты қажытқан жаһандық және азамат соғыстарының қиян-кескі, зобалаң зардаптарына қарамастан өлкедегі мектеп саны едәуір өсе түсті. Сол кездегі ағарту саясатындағы басты мәселенің бірі жаңадан ашылып жатқан ауыл-село мектептерін мұғалім кадрларымен камтамасыз ету жайы еді. Бұл міндет үш түрлі жолмен жүзеге асты [Жарықбаев Қ., Қалиев С., 1195, 58б]. Мұның біріншісі – бұрынғы патшалық Ресей кезіндегі ескі мұғалім кадрларын мектепке тарту, екінші жол – білімге құштар, сауатты жастарды қысқа мерзімді курстардан өткізу, үшіншісі – арнайы педагогикалық оқу орындарын көптеп ашу арқылы мұғалім даярлау.

1917 жылға дейін Қазақстанда кәсіби тарихшыларды даярлайтын жоғары оқу орны болмады. 1920 жылдың қыркүйегінде Ташкентте қазақ жастары үшін даярлық бөлімі бар Түркістан мемлекеттік университеті ашылды. Сонымен қатар, ұлттық интеллегенция кадрлары Мәскеуде орналасқан Шығыс еңбекшілеріне арналған коммунистік университет пен басқа да жоғары оқу орындарында даярланды.

XX ғасырдың 20-жылдары Қазақстанда алғашқы жоғары білімді педагог-мамандарды даярлайтын оқу орындары ашылғанға дейін педагогикалық кадрлар Қазақстаннан тыс жерлерде даярланып келді. Әсіресе, қолөнері мен техникалық, ауыл шаруашылық еңбегіне баулитын пән мұғалімдері (инспекторлар). Педагог кадрларды орталықтағы жоғары оқу орындарында даярлау үдерісі одан кейінгі жылдары да жалғасты [Дуйсенбаев К.А., 1995, с.115-116].

Мұғалімдер даярлау мазмұнын анықтаудағы басты кезең ретінде педагогикалық білім беру бойынша Бүкілресейлік конференция ұйымдастырылды (1924 жылы), оның шешімдерінде аудандық халық шаруашылығы жоспарының қандай-да бір бөлігін оқытушылар мен студенттердің күшімен орындауы, күн тәртібіндегі мәнді мәселелерге кедергі келтіретін міндеттерді шешуі қажет болды [Дуйсенбаев К.А., 1995, 117б]. Осыған сәйкес сол кезеңдердегі мұғалімдердің білім беру жөніндегі пәндер кешенін төмендегідей етіп бөлуге болады: қоғамдық–саяси; мектептегі және баланы зерделейтін пәндер; арнаулы пәндер және өндірістік-өлкелік жұмыстар (экономикамен, техникамен, мәдениетпен және жергілікті аймақтың тұрмысымен танысу).

XX ғасырдың 20-30-жылдары мектепте тарихи білім берудегі негізгі оңды өзгерістер төмендегідей болды:

– мектеп оқу жоспарына социализм тарихы, еңбек тарихы, өнер тарихы пәндері ене бастады (1918 жылдан);

– қоғамтану курсы бойынша бағдарлама жасалды (1921 жылы);

– ұстаздарға арналған ғылыми-әдістемелік бағыттағы журналдар «Жаңа мектеп», «Қазақстан мектебі» шыға бастады (1925 жылы), т.с.с.

Кемшіліктер ретінде қарастырылды:

– тарих, қоғамтану оқулықтарында тарихи материалдар социологиялық түрінде берілді және оларда нақтылы фактілер, оларға әсерлі сипаттама беру болмады. Қиындық тудыратын күрделі материалдар саяси, әлеуметтік, экономикалық ұғымдар нақты тарихи материалдарға сүйенбей енгізілді;

– 1923 жылы мектептерде тарих жеке пән ретінде жойылды.

Аталған мәселелер өз кезегінде тарих мұғалімдерін даярлауда кемшіліктердің орын алуына алып келді.

Республика жоғары оқу орындарында құрылған гуманитарлық факультеттер Қазақстанда тарих мұғалімдерін даярлауға өз септігін тигізді. «1928 жылы Алматыда Қазақ Педагогикалық институты

ашылды. Ал, 1935 жылы жоғары оқу орнына Абайдың есімі берілді. Жоғары оқу орнының директоры болып белгілі ғалым, қоғам қайраткері, «Қазақстанның ежелден бергі тарихы» кітабының авторы Санжар Асфендияров тағайындалды» [Дулатова Д.И., 1984,45б].

XX ғасырдың 30 жылдарында жоғары педагогикалық оқу орындарында тұрақты оқу жоспарлары болмады және олардың болмау себептерін К.Сейталиев төмендегіше түсіндіреді: «Қазақстанда жоғары педагогикалық оқу орындарының алғашқы қалыптасу жылдарында оқу жоспары мен бағдарламаларын әрбір жоғары оқу орнының өзі жеке жасаған болатын. Тұрақты оқу жоспары мен бағдарламасы болған жоқ. Жергілікті жағдайды ескере отырып, жоғары педагогикалық оқу орындары оқу жылының өзіндік құрылымын жасады (оқу жылының басталуы, аяқталуы және ұзақтығы)» [Сейталиев К.Б., 1996, 62б]. Сондай-ақ, жоғары оқу орындарында оқу жоспары 3 цикл бойынша құрылды: қоғамдық-саяси, политехникалық және арнаулы. Педагог-ғалым Қазақтың Абай атындағы педагогикалық институтының оқу жоспары циклдер мен екі бағыт бойынша жасалғандығын айта келіп, біздің зерттеуімізге қызығушылық тудыратын төмендегідей талдау жасайды: 1. Агропедагогикалық бөлімге барлығы 3960 сағат, 2. Индустриалдық педагогикалық бөлімге барлығы 5720 сағат бөлінген.

Әрине, республика педагогикалық институттарының оқу жоспарлары өзгеріп отырды. Еліміздегі жоғары оқу орындары негізінен РСФСР халық ағарту комиссариатының ұсынған оқу жоспарлары мен бағдарламаларын басшылыққа алды. Халық ағарту комиссариаты 1933 жылы 23-ақпанда педагогикалық институттарға арналған жаңа оқу жоспарларын бекітті [Сейталиев К.Б., 1996, 63б].

1931/1932 оқу жылының басында педагогикалық институттар техникалық және педагогикалық пәндердің үлесі арттырылған жаңа оқу жоспарына көшірілді және оларда үш политехникалық пәндер тобы бөлінді. Бұл мәселе 1933 ж. бекітілген оқу жоспарында көрініс тапты [Учебные планы педагогических институтов, 1993, 13б].

Білім беру жүйесінде 1929 жылы республика араб алфавитінен латын графикасына көшуі және 1940 жылы латын графикасынан елді кириллицаға көшіру ісі өркениет жолындағы тағы бір үлкен соққы болды. Оқу-ағарту саласындағы осындай өрескел бұрмалаулар ұлт мәдениетінің дамуына кері әсерін тигізді. Бұл қоғамның дамуына және тарихты тануға үлкен кедергі болғаны кейіннен белгілі болып отыр.

Қазақстанда 1930-1931 жылдары университеттердің барлық педагогикалық факультеттері педагогикалық институттарға айналды. Ал педагогикалық институттар педагогикалық жоғары оқу орындарының ректорлары Кеңесінің шешіміне сәйкес төмендегідей 3 топқа топтастырылды [Сейталиев К.Б., 1996, 46б]. Олар: агропедагогикалық, индустриялық-педагогикалық, психологиялық-педагогикалық институттар.

1932 жылы 1қазаннан бастап Орал қаласында халық ағарту институтының базасында педагогикалық институт ашылды. Алғашында оның құрамында: физика-математика, химия-биология, қазақ тілі мен әдебиеті, тарих-экономика бөлімдері жұмыс жасады [Культурное строительство в Казахстане,1965,124б]. Осылайша жаратылыстану-математикалық бағытпен қатар қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы бөлімдер, факультеттердің ЖОО ашылуы жүзеге асырыла бастады.

1933 жылы 23-ақпанда педагогикалық институттарға арналған жаңа оқу жоспарларын халық ағарту комиссариаты бекітті. Бекітілген жаңа оқу жоспарында ұлт педагогикалық институттарында оқыту мерзімі 4 жыл болып қалды да, ал оқу жоспарына қосымша пәндер енгізілуіне байланысты жоғары курстарда оқу жүктемелері көбейтілді. Енгізілген пәндер:

1. Жергілікті ұлттардың революциялық қозғалыс тарихы;
2. Ұлт республикаларының экономикалық географиясы;
3. Ана тілінен практикалық сабақтар;
4. Ана тілі әдістемесі;

Одақ кезіндегі кең көлемде өріс алған ауыр индустрияның базасы педагогикалық кадрларды даярлау үшін пайдаланылды. Осы мақсатта 1933 жылдың 6-қаңтарынан бастап Семей халық ағарту институтын (ИНПРОС) индустриялық-педагогикалық институтына айналдыру белгіленді [Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, 95 т]. Осы жылдың (1933ж.) наурыз айында Қазақ АКСР халық ағарту комисариаты жанынан ғылыми-зерттеу институты ашылды. Оның негізгі міндетінің бірі – қазақ мектептері үшін оқу-әдістемелік құралдар жасауда халық ағарту органдарына көмектесу [Әлжанов Ш., 1933, 24б]. Ғылыми-зерттеу институтының бірінші директоры болып, педагог-ғалым Ш.Әлжанов қызмет атқарды. Ұлттық педагогикалық кадрларды даярлауда педагог-ғалым үлкен үлесін қосты.

КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің «Қазақстан үшін кадрлар даярлау» туралы қаулысының негізінде 1934 жылы Қазақ Мемлекеттік университеті ашылды. «Университет алдына мынадай міндеттер қойылды: ең алдымен, халық шаруашылығы мен жоғары және арнаулы оқу орындары үшін оқытуға қажетті жоғары кәсіби ұлттық кадрларды даярлау» [Дулатова Д.И., 1984, 46 б]. Қазақ Өлкелік Комитетінің 1934 жылы 23-маусымында Семей қаласында республика бойынша үшінші Семей педагогикалық институтын ұйымдастыру туралы қаулы қабылданды және институтқа оқушы қабылдау жөнінде Шығыс Қазақстан және Қарағанды облыстарын бекітті. 1934 жылдың 1-қыркүйегінен бастап институттың құрамында 5 бөлім ашуды жоспарлаған болатын, олар: физика, қазақ тілі мен әдебиеті, биология, тарих және экономика бөлімдерінің әр қайсысы 38 адамнан, барлығы – 153 адам қабылдау белгіленді. Сонымен қатар, қосымша математика, химия, география бөлімдерін ашу көзделді [Сейталиев К.Б., 1996, 54-55б]. Осылайша еліміздегі тарих және басқада пән мұғалімдеріне деген сұраныстарды еліміздің ЖОО даярлау жүзеге асырды. Маманға деген сұранысты қанағаттандыру үшін 1934 жылдан екіжылдық мұғалімдер институттары ұйымдастырыла бастады. Атап айтқанда, 1934 жылы қыркүйек айында Петропавл, бір жылдан кейін, 1935 жылы Ақтөбе мұғалімдер институттары ашылды. Сонымен қатар, Орал педагогика, Қазақтың Абай атындағы педагогикалық институттары жанынан мұғалімдер институттары ұйымдастырылды. Мұғалімдер институттары негізінен 5-7-сыныптар үшін мұғалім кадрларын даярлауға тиіс болды. Мұғалімдер институтын бітіргендер мектепте 3 жыл жұмыс істегеннен кейін, педагогикалық институттың қалаған факультетінің 3 курсына емтихансыз түсуге тиісті болды. Мұғалімдер институттарында негізінен тарих, тіл және әдебиет, физика-математика, география және жаратылыстану бөлімдері ашылды.

БК(б)П Орталық комитетінің 1934 жылғы 16-мамырда шыққан «КСРО мектептерінде азаматтық тарихты оқыту туралы» қаулысы мектепте тарихты оқытудың негіздерін белгіледі. Аталған қаулы тарихты хронологиялық ретімен, оқушыға түсінікті әрі нақты формада жүйелі түрде баяндауды талап етті. Тарих курсы тарихи оқиғаларды ғылыми тұрғыда талдап, қорытынды жасауды қамтамасыз етуге және осының нәтижесінде оқушыларды тарихты маркстік тұрғыдан түсінуіне жетелеуге тиіс болды [Абдугулова Б.К., 2004, 70б]. Сонымен қатар, 5-10 сыныптар үшін тарихты оқыту мазмұнын ұсынды.

1937 жылғы мәліметтерді 1925 жылмен салыстырғанда мұғалім кадрларының саны мен сапасы артып, тарих пәні мұғалімдерін даярлау мазмұны мен әдістері жақсарды.

Республикамыздың ерекшеліктерін ескере отырып, жоғары оқу орындарының іс-әрекет бағыттарын өзгерту XX ғасырдың 30-40-жылдары белең алды. Сол кезеңдерде Қазақстанда қалыптасқан педагогикалық білім беру жүйесінің бірқатар кемшіліктері болды. Олардың негізгілері [Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, т. 19]:

– оқу жұмыстарының барлық түрлері сөздік-кітаби сипатта болуы;

– политехникалық принципті оқытуда жеткілікті енгізбеуі;

– оқу жұмыстарының әдістемелік жағынан баяу қаруланuы;

– педагогикалық мектептердің ғылыми-әдістемелік орталыққа айналмай отырғандығы және әдістемелік жағынан мектеп пен ағарту мекемелері жүйелеріне ықпалының болмауы;

– педагог мамандарды даярлауда жергілікті жердің ерекшеліктерінің ескерілмеуі және оқытудың ана тіліне көшірілуінің тым баяу жүргізілуі.

- педагогикалық білім беру жүйесі құрамында фабрика-зауыт жетіжылдық, балалар қозғалысының, көркемдік білім беру, дене шынықтыру, политехникалық еңбек қызметкерлерін даярлайтын арнаулы мектептер мен бөлімдердің жоқтығы, т.б.

Республикамызда халық ағарту комиссариатының коллегиясы аталған кемшіліктерді жою мақсатында педагогикалық білім беру жүйесіне түбірлі өзгерістер енгізуді жүзеге асырды [Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, т. 20].

Сондай-ақ, XX ғасырдың 30-жылдары мұғалім сөзі оқушыларға тарихи білім берудің бірден-бір көзі болып табылды. Көрсетілген кемшіліктерді жою мақсатында білім беру жүйесіне төмендегідей түбірлі өзгерістер енгізуге шешім қабылданды:

– оқу жұмысының әдістерінің белсенділігін арттыру бағытында педагогикалық үдерісті қайта құру;

– оқушылар жұмысының барлық түрлерін, оның ішінде қоғамға пайдалы жұмысты педагогикалық мектептің оқу-тәрбие міндеттерімен үйлестіру.

XX ғасырдың 30-40-жылдары мектептегі тарихи білімнің қалыптасуы демократияны қаталдықпен жаныштады және Сталиндік партия тарихы тұжырымдамасына орай мектептегі тарих оқулықтарында

тарихи шындық бұрмаланды. Бұл өз кезегінде болашақ тарих мұғалімдерін даярлауға ықпал етті. Мектеп тарих курсы мазмұнының дұрыс анықталмауы мен бұрмалануы болашақ мамандарды даярлауға кері әсерін тигізді, себебі, болашақ мамандар «мектепте нені оқытамын?» деген сұрақты дұрыс шешуге даярлық көрмеді.

XX ғасырдың 30-40-жылдары аралығында педагогикалық мамандарды, оның ішінде тарихшы мұғалімдерді даярлауда төмендегідей кемшіліктер орын алды:

– 1933 жылы бекітілген оқу жоспарында көппәнділіктің орын алуы және арнаулы мамандандыру пәндеріне сағат санының жеткіліксіздігі мен студенттердің өзбетінше жұмыс жасауына қажетті уақыттың берілмеуі;

– педагогика курсының педагогикалық үдеріс заңдылықтарын нақты бала өмірімен, мектеп өмірімен байланысты болмауы.

Сонымен қатар, оңды тәжірибелер болды, олар:

– 1934 жылдың өзінде бірнеше оқулықтар қазақ тіліне аударылды, пәндер бойынша терминологияны жасауда көптеген жұмыстар жүргізілді;

– 1935 жылы бекітілген оқу жоспарында мамандық бағыты бойынша арнаулы пәндерге бөлінген сағат сандарының артуы, көппәнділікті азайтуы және педагогикалық институттардағы жоғары курс студенттерінің өз бетінше істейтін жұмысына уақыт бюджеті арттырылды;

– психология пәніне бөлінген сағат мөлшерінің көрсетілген мерзім ішінде 40 сағаттан 80 сағатқа дейін артуы және 1938-1939 оқу жылынан бастап жалпы психология курсын студенттер ана тілінде оқи бастады.

XX ғасырдың 40-жылдарындағы тарих мұғалімдерінің әдістемелік даярлығында мұғалімнің сабақты түсіндіріп, айтып беруі алдыңғы орында болды. Оқушылардың өзбетінше білім алуына жеткілікті көңіл бөлінбеді. Оқулықтарда фактілер үстемдік етті, оқулықтарға енген күрделі тарихи ұғымдардың мәні жеткілікті дәрежеде ашылмады.

Қазақ КСР Халық Ағарту Комиссариатының 1940-шы жылғы мәліметіне сүйенсек, осы жылы Қазақстанның төмендегідей жоғары оқу орындарында: 1. Алматы педагогикалық (ҚазПИ); 2. Алматы мұғалімдер (ҚазПИ іргесінде); 3. Орал педагогикалық және мұғалімдер; 4. Қызыл-Орданың педагогикалық; 5. Семейдегі педагогикалық және мұғалімдер; 6. Шымкенттегі мұғалімдер; 7. Петропавл мұғалімдер; 8. Қарағандының мұғалімдер; 9. Ақтөбенің мұғалімдер; 10. Гурьевтің мұғалімдер институттарында тарих факультеттері болған [Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, л. 70].

XX ғасырдың 30-40 жылдары Қазақстанда педагогикалық сала бойынша ашылған ЖОО-дағы тарих факультеттерінің білімдік бағыттары негізінен бір мақсатты көздеген. Ол мақсат – педагогикалық тәрбиеде коммунистік идеологияны алдыңғы орынға шығарып, орыстық шовинизмді күшейту болды деген [Берлібаев Б.Т., 2010, 213б] қорытынды шығаруға болады. Қазақстанда ЖОО мамандар даярлау тарихына үңілсек, ол педагогикалық оқу орындарының көптігімен ерекшеленеді. Тарихи білімнің негізінде кеңестік идеологиялық ұстындардың халық санасында орнығуы дәл осы оқу орындарының жұмыс бағыттарына байланысты болды да, олардың мөлшері саясат арқылы өлшеніп, оған қатысты мәселенің бәрі коммунистік идеология шеңберінен аспағаны белгілі.

Қорыта айтқанда,тарих пәні мұғалімдерін даярлаудың тарихи-әдіснамалық мәселелері бойынша жүргізілген зерттеулердің тәуелсіздік жағдайында жаңа мақсатқа жұмылып, мемлекеттік мүддеден туындаған міндеттерді іске асыруға жұмылдырылғандығын аңғарамыз. Болашақ тарих пәні мұғалімдерін отандық құндылықтарды оқытуға даярлауда – осы кезге дейін қалыптасқан тарихи-әдіснамалық жүйенің негізіндегі мемлекеттің алдында тұрған қазақстандық патриотизм негіздерін қалыптастыруға қызмет жасауы тиіс деп білеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан халқына арнаған «Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында» атты Жолдауы. // Қазақ тарихы. 2006. – №1. – Б. 350-358.

2.Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі: оқу құралы. – Алматы: Санат, 1995. – 352 б.

3. Дуйсенбаев К.А. Развитие содержания профессионально-педаго-гического образования учителя труда в вузе. – Алматы: Ғылым, 1995. – 350 с.

4. Дулатова Д.И. Историография дореволюционного Казахстана (1861-1917 жж.). – Алма-Ата: Наука КазССР, 1984. – 272 с.

5. Сейталиев К.Б. Қазақстанда жоғары педагогикалық білім берудің дамуы: оқу құралы. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1996. – 154 б.

6. Учебные планы педагогических институтов. //Бюллетень народного комиссариата просвещения РСФСР. – 1933. №7. – С. 12-20.

7. Культурное строительство в Казахстане. // Сб. документов и материалов. / под ред. Абдулкадырова М.А., Бейсембаев С. М., Голубятников С.С., Хабиев Х. Х. – Т.1. – Алма-Ата: Казахстан, 1965. – 294 с.

8. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, 81-қор, І-тізім, 78 – іс, 95 – табақ.

9. Әлжанов Ш. Проблема национальной культуры в Казахстане и задачи научно-исследовательского института. // Болшевик Казахстана. 1933. – №6. – 46 б.

10. Абдугулова Б.К. Жалпы білім беретін мектепте Қазақстан тарихын оқытудың дидактикалық негіздері: пед. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2004. – 140 б.

11. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, 81-қор, 3-тізім, 113-іс, 19–20 табақ.

12. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, 1692-қор, 3-тізім, 331-іс, 70-табақ.

13. Берлібаев Б.Т. Қазақстанда тарихи білімнің қалыптасуы мен дамуы: тарихи-теориялық зерттеу (1920-2001 жж.): тар. ғыл. док. ... дис. – Алматы, 2010. – 354 б.

ӘОЖ 378.1.147

ШАГИРБАЕВА БАҚТЫГҮЛ ҚОШҚАРБАЙҚЫЗЫ
«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2 курс (PhD) докторанты
Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті

ЖОО-ДА АКСИОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Түйін. *Мақалада оқу мен тәрбие үдерісінде білім алушы бойында ұлттық құндылықтар жүйесін қалыптастырудың мәселелері айқындалады. Жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасының ұлттық және рухани-адамгершілік құндылықтарды басшылыққа алып жасалғаны жайлы баяндалады. Ұлттық құндылықтарды меңгертуді қарастыра отырып білім алушылардың бойында ұлттық сана-сезім мен отаншылдық қасиеттерді сіңірген, елінің тағдыры үшін жауапкершілігі жоғары тұлғаны тәрбиелеу мәселелері қарастырылады.*

Түйінді сөздер: *оқыту әдістемесі, тәрбие, ұлттық құндылықтар, оқу бағдарламасы, жаңғыру, үрдіс.*

Резюме. *В статье определены вопросы формирования системы национальных ценностей в процессе обучения и воспитания. Стандартная учебная программа для обновленного контента основана на национальных и духовных ценностях. С учетом изучения национальных ценностей будут изучаться вопросы воспитания высокообразованных людей, обладающих чувством национального самосознания и патриотизма, ответственных за судьбу своей страны.*

Ключевые слово: *методы обучения,воспитание, национальные ценности, образовательная программа, возрождение, процесс.*

Summary*. The article defines the issues of formation of national values system in the process of education and upbringing. The standard curriculum for updated content is based on national and spiritual values. Considering the study of national value the students will consider the issues of education of a person responsible for national fate and national consciousness and patriotism.*

Keywords: *teaching methods, education national,values,educational programs,revival process.*

Кіріспе

Қазіргі таңда аксиологиялық тұрғыда толыққанды дамыған, көп мәдениетті ортаға бейімделген, шығармашылық қабілеті жоғары, нарықтық бәсекелестік жағдайында өмір сүруге дайындалған, өзіндік ұлттық бет-бейнесі анықталған, ұлттық құндылықты жоғары ұстанатын тұлғаны қалыптастыру күн тәртібінде тұрған мәселе.

Білім берудің құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған мазмұнына сай пәнді оқыту үдерісі білім алушының коммуникативтік, лингвистикалық, әлеуметтік-мәдени, прагматикалық құзырет түрлерін, сыни ойлау қабілетін қалыптастыруды және аксиологиялық құндылықтар жүйесін таным-түйсігіне негізгі ұстаным етіп алуына бағыттайды. Себебі, адам танымы ішкі және сыртқы әлемді белгілі бір бағалауыштық өлшемдердің сүзгісінен өткізеді. Ол – құндылықтар жүйесі. Әлемді танудың, бағалаудың өлшемдері әр ұлттың мәдениетімен, тарихымен тығыз байланысты қалыптасады. Бағалаушы құндылықтар жүйесі немесе аксиологиялық құндылықтар жүйесі тілде сақталады және тіл арқылы беріледі.

Негізгі бөлім

Философиялық сөздікте: «құндылық» – бұл танымның, білгілі бір обьектінің адам үшін, топ үшін, қоғам үшін қасиетті деп танылуы. Құндылыққа ешқандай күмән келтіруге болмайды, ол барлық адамдар үшін идеал, эталон қызметін атқарады» – деген анықтама беріледі [Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік, 2004, 156-б].

Ал қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «құндылық – нарқы жоғарылық, қымбаттылық, бағалылық. Құндылық арқылы сол заттың маңызын, мәнділігін, пайдалылығын, қажеттігін білуге болады»-деп сипаттайды [Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 8-том,1985, 122б]. Демек, құндылық – идеал ретінде өмір сүретін неғұрлым жағымды сапаға ие обьектілер мен тұлғаның ең маңызды, бағалы қасиеттерінің жиынтығы.

Осы тұжырымдардан тұлға қалыптастыруда құндылық ұғымын білім алушыға аксиолингвистикалық тұрғыдан меңгертудің қажеттілігі туындайды. Себебі, құндылықтың келешек ұрпақты тәрбиелеуші тіл маманының бойында білім, білік дағдысын қалыптастыруға көмектесетін әлеуетті көрсетеді.

Тіл білімінде аксиологиялық құндылықтарды аксиологиялық лингвистика зерттейді. В.И.Карасик еңбектерінде аксиологиялық құндылықтар ұлттық танымда жинақталған ұлттың әлем туралы білім қоры–концепт, яғни тілдік аксиологияның нысаны «тіл-сана-мәдениет-адам» ретінде қарастырылады [В.И. Карасик, 2009, 27б]. Е.В. Бабаева [Е.В. Бабаева, 2004, 10б] лингвомәдениеттанымның бір саласы аксиологиялық лингвистика зерттеу обьектісін «тіл – адам – құндылықтар – мәдениет» үштігінде қарастырса, ал Ж.А.Джамбаева «акциологиялық концептілердің басты ерекшелігі – олар адамның ділдік әлемі мен мәдени әлемінің түйісінде пайда болды», – деген пікірді айтады [Ж.А.Джамбаева,2017, 57б.]. Демек, аксиологиялық концептілер ұлттық ойлау ерекшелігіне тән құбылыс. Аксиологиялық концептілер ұлттың өмір сүру ортасы, салты, дүниені тану ұстанымдарымен байланысты тілде жинақталған әлемді бағалаудың өлшемдері – құндылықтар жүйесі. Осы аксиологиялық құндылықтар – адамға құнды мен құнсыз, жақсы мен жаманды, маңызды және маңызды емес, жақын мен алысты ажыратуға, бағалауға көмектесіп, әрекеттерін, қарым-қатынастарын реттеп отыратын білім қоры.

Осы пікірлерге сүйене отырып ұлттық дүниетанымдағы аксиолингвистикалық құндылықтар жүйесін екі бағытта қарастырамыз: 1) ұлттық дүниетанымдағы аксиологиялық концептілерді ұлттың даму тарихында құндылық ретінде танылған ұғымдарды анықтау, оны концепт ретінде негіздеу үшін тілдік материалдарды тақырыптық-лексикалық тұрғыдан іріктеу, семантикалық талдау жасау, мультимедиялық жаттығулардың көмегімен санадағы моделін жобалау; 2) ұлттың өмір сүру салты мен дәстүрінде таңбалық сипатқа ие этнотаңбалар түрлерін анықтау. Этнотаңбалар ұлттық салт-дәстүрлері мен қалыптасқан ережелері мен әдет-ғұрыптармен байланысты қолданылатын материалдық заттар. Этнотаңбалардың тілдегі қолданыстарына сипаттама беріп, тілдік талдау. Олар: сөз, сөз тіркесі, фразеологизмдер, мифтік-культтік ұғым атаулары.

Аксиолингвистикалық пәнді оқытуда аксиологиялық құндылықтардың мазмұнын құраушы компоненттерді анықтау білім алушының таным әрекетіне сай тапсырма түрлерін құрастыруды талап етеді. Ол тапсырмалар жүйесін құрастыруда төмендегі мәселені басшылыққа аламыз.

1. Аксиологиялық құндылықтар ұлттың дүниетаным мәдениетін бейнелейтін білім қоры.
2. Аксиологиялық құндылықтарда бағалауыштық компонент басымдыққа ие. Бағалауыштық компоненттің мазмұнын ұлттық мәдени код анықтайды.
3. Аксиологиялық құндылықтар ретінде ұлттың тарихында маңызға ие ұғым-түсініктер, қарым-қатынас, өмір сүру салтымен байланысты қалыптасқан ережелер жиынтығы мен этнотаңбалар.
4. Аксиологиялық құндылықтарды сипаттайтын әдістер: ассоциативті өрістерді құру, сөз тіркестерін құрастыру, синонимдер қатарын құрау, фразеологизмдер және мифтік-культтік ұғым атауларын жинақтап анықтау.

ҚР Білім және ғылым министрлігінің әдістемелік нұсқаулығында аксиологиялық құндылықтар концептосферасының мазмұнын ашып түсіндіреді және оқу процесіне енгізуді міндеттейді. Енді осы мемлекеттік құжаттарда көрсетілген құндылықтар жүйесін аксиолингвистикалық құндылықтар жүйесінің арақатынасын қарастырсақ.

1-кесте

ҚР жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы әдістемелік нұсқау хаты	Аксиолингвистикалық құндылықтар
1) қазақстандық патриотизм және азаматтық жауапкершілік;	Отан, мемлекет, туған жер, шаңырақ, ар, намыс, ұят
2) құрмет	Отбасы, ұрпақ, ата-ана (әке, ана, әже, ата)

3) ынтымақтастық	Бейбітшілік, бірлік, әділдік, тұрақтылық, келісім, толерантылық
4) еңбек пен шығармашылық	Қанағатшылық, еңбекқорлық, шыдамдылық, төзім, сенім
5) ашықтық	Қонақжайлылық, еркіндік, тәуелсіздік, бостандық, дастархан
6) өмір бойы білім алу	Зерде, зеректік, даналық, шындық, жігер, батылдық, ізденімпаздық

Мемлекеттік бағдарламаларда ұсынылған құндылықтар жүйесі универсалды, жалпыадамзатқа тән құндылықтардан тұрады. Ал филолог-маман үшін пәнді оқыту барысында аксиологиялық құндылықтарды ұлттық танымға сай ұсынған жөн.

2-кесте

Ұлттық құндылықтар	Түркі халықтарына ортақ құндылықтар
1) Адам, инсан	Отан, Ел, мемлекет: ту, елтаңба, Жер, су, табиғат, тіл, жазу: руна жазуы, көне ұйғыр (манихей), араб, латын жазуы, ұрпақ, уақыт, сенім, құт, шындық, ар, намыс, ұят, жігер, батырлық, әділдік, зерде, бақыт, даналық, көрегендік, ынтымақ, бірлік, бостандық, еркіндік, тәуелсіздік, тұрақтылық, келісім, ұлттық ұстанымы
2) Туыстық атаулар	Халық, жұрт, тайпа, ру, отбасы, ата-ананы құрметтеу: Әке, ана, әже, ата, баба, үлкенге құрмет, нағашы, аға, іні, сіңілі, әпке
3) Этнонимдер	Тымақ, бас киім, қамшы, ертоқым, киіз үй, шаңырақ, кереге, уық, есік, табалдырық, өмілдірік, наурыз мейрамы, төрт түлік, мәсі, шаруашылығы, ырымдары, аңшылық, егіншілік, алтын, күміс әшекей бұйымдар, көк тәңірі, жер тәңірі, кіреуке (батырлар киген), саржа (садақ), мақал-мәтел, нақыл сөздер, жылқы аяқ (жыл мезгілінің ауысуы), айтыс, жоқтау, бал бал тастар, тағамдары, қымыз,торсық, саба, шөгел(құсбегілік), күрес,аламан бәйге, орда, кеңес, кедей, бай, азамат, қарашы, хан талау – салт, хан сарқыты-салт, домбыра, бесік
4) Әскери терминдер мен атақ-лауазымдар	Қаған,Тархан-Тарқұт, аға тәңіркұт, құт аға, білге, хан, әмір,ұлан-оғлан, тете, кіші, бек, басжасауыл, уәли, ордабек, күзетбасы, даяшыбасы, бас абыз,тұтқауыл, бұйрық, мыңбасы, жүзбасы, онбасы, бас жасауыл, төреші абыз, уәзірбасы, аламанбасы, аймақбасы, шабандоз, қорғаушы тұтқауыл бек, сардарбасы, тілмаш, сол бас сақа, ішкі бек, басқақ, нақбек, ер, батыр, би, ханзада, ақсүйек, қожа, шора, патша, төре, сұрқылтай-жұлдызшы, сұлтан, төлеңгіт, бегім, бектік, киле, туман, котыйчык, тубал(түркілерге ортақ сауыт түрлері), батырлары: Күлтегін батыр, Білге қаған, Елтеріс, Қапаған, Елбілге
5) Мифтік-культтік ұғым атаулары	Діні, ділі, аспан әлемі, тәңір, құдай, Көкбөрі, қасиетті, киелі, тірі болу, өмір сүру,аруақ, қыдыр, ырым, жерлеу ғұрпы
6) Тарихи-мәдени құндылықтар	Өнер-білім, Орхон-Енисей, Талас жазбалары, ұйғыр жазуының нұсқалары, Махмұд Қашқари «Дивани лұғат ат-түрік» сөздігі, Жүсіп Баласағуни «Құтты білік», Хұсрау мен Шырын, «Алып Ер Тоңға», «Шу батыр» дастаны, Мухаббатнаме, Гүлстан бит Түрки, Ақиқат сыйы, Ахмет Йүгінеки, Нахадж әл Фаради, Киссасул-Әнбиә, «Қорқыт» (VIII ғ.), «Оғыз-наманы» (IX г.), Мұхаммед Хорезми, Әбу Насыр әл-Фараби, Әбу Райхан әл-Бируни, Қожа Ахмет Йасауи, Сүлеймен Бақырғани, «Кодекс куманикус», «Жүсіп-Зылиха», «Гүлстан», «Домбауыл», Қожанасыр, Алдар көсе, Асан қайғы, Жиренше шешен, Қозы Көрпеш – Баян сұлу, Алпамыс батыр, Қобыланды батыр, Көроғлы, Отырар, Бағдадта «Баит әл-хакма» атты кітапхана болған, Ахмет Иассауи, Арыстан Баб, Ұлы Жібек жолы

Болашақ филолог-маманға аксиологиялық құндылықтарды меңгертуді мақсат ететін тапсырма түрлерін таным-түсінігіне, қабылдау, талдау жасау қабілетін ескерген дұрыс. Себебі, талдау, есте сақтау, қолдана білу дағдыларыэмпирикалық жүйеде қалыптасса,аксиологиялық құндылықтарды жіктеп ажырата алады. Ол үшін оқыту әдісін тиімді таңдап, қолдану. Осы ретте, педагог-ғалым Ф.Ш. Оразбаеваның «Ұлттық тілді зерттеу дегеніміз – тіл иесінің қоғамдық-әлеуметтік өмірін, тіршілігінің көзін, рухани мәдениетін, салт-дәстүр, әдет-ғұрпын танып білу; ұлттық психологияның, ұлттық дүниетанымының қыры мен сырын зерделеу, өз ұлтының табиғатын тану» деген ойын, пікірін басшылыққа ала отырып, пәнді меңгертуде зерттеушілік тәсілді қолдану тиімді.

Зерттеушілік тәсілі – зерттеушілік әрекет дағдыларын дамытуға, ғылыми таным әдістерімен танысуға жәрдемдеседі, білім алушыда танымдық қызығушылық қалыптастырады. Мәселен мынадай тапсырмалар:

1. Тапсырма: Салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы туыстас түркі тілдерінен алынған төмендегі сөздерді салыстыра отырып, олардың бір-бірімен жақындығын, тектестігін, сонымен қатар өзара айырмашылықтарын талдап көрсетіңіз.

Қазақша	Қарақалпақша	Қырғызша	Өзбекше	Ұйғырша	Түрікменше	Татарша
Ата	ата	ата	ота	ата	Ата	аткәй
Ана	әне	әне	она	ана	Әне	әни
Іні	ини	ини	ини	ини	Ини	әне
Келін	келин	келин	келин	келин	гелин	килен
Күйеу	күйеу	күйее	куев	күйоғул	гиев	кияу

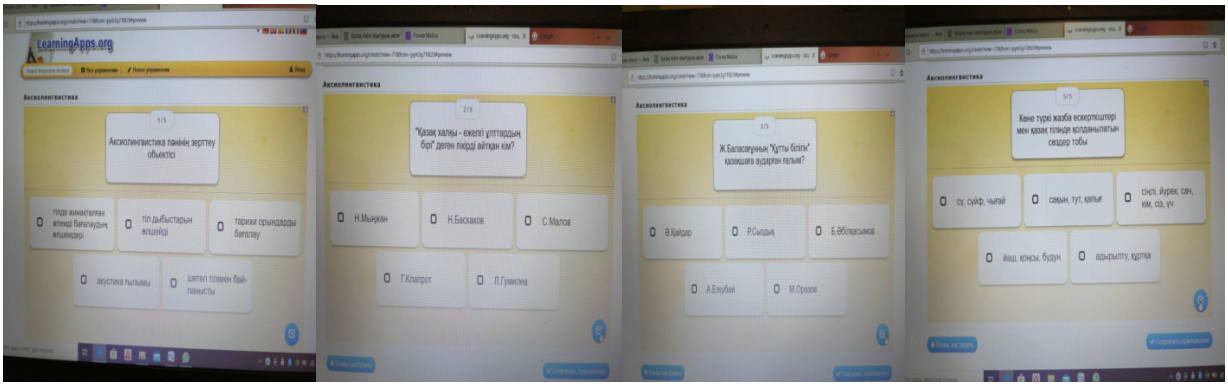
2. Тапсырма: Төмендегі қазақ сөздерімен салыстырып берілген туыстас түркі тілдерінің сөздерін сөздікке сүйене отырып, қай тілден екенін ажыратыңыз. Жеке сөздерді салыстырып, дыбыстық ерекшеліктерін көрсетіңіз.

Тау-тоо, тары – таруу, сүйек – соок, күйеу – күйоо, мал – мал (қой, ешкі), уақыт – маал, ер – эр (адам), ер – эр (атқа ер сал), ауыл – аал, аар – ара, саусақ – салаа, аас – ауыз, ас –дән, хаас – қайыс (белбеу), йаз – сас – жаз (етістік), толық – болуқ,өзгеше – узгаша, көрмеген – көрбеген, арқа – орқа, ешкі – эчки, жұлдыз – юлдуз – йолдыз.

Сондай-ақ тапсырманы орындау, қабылдау, зерттеу қабілеттерін тексеру мақсатында оқытудың интерактивті әдіс-тәсілдері мен интерактивті технологияны тиімді қолдану білім алушылардың арнайы-пәндік құзіреттілігін дамытады.

Мультимедиялық интерактивті платформасы тапсырмаларды түрлендіріп өткізуге көмектеседі. Бұл қосымша сервистері тапсырманың ауыр-жеңілдігіне қарай түрлі викториналық сұрақтар, ойындар, кроссворд пен тесттік тапсырмаларды іске асырады. Олар: Learningapps.org, Kahoot, Simpoll, Bubbl.us, Mentimeter.

3. Тапсырма. «Learningapps.org» мультимедиялық интерактивті платформасы.

Нәтиже:

Бұл тәсіл белгілі бір сұраққа қатысты оқушылардың ойлары мен жауаптарының жиынтық тізімін жасауға көмектесетін, құрылымдалған, ақпараттық немесе ойлау қабілетін арттыру әдісі. Өздерінің ойларын белгілеу немесе қаралып отырған сұрақ бойынша ұсыныс енгізу үшін жұмыс істейді. Сондай-ақ олар басқа топтардың идеяларын бірлесіп бағалап, сұрақтарға өздерінің жауаптарын қалыптастыру үшін осы идеяларды әлеуетті негіз ретінде пайдалана алады.

Болжам

Бұл әдіс оқытушыларға қиындықтарды ерте анықтауға, ал студенттерге оқытушыдан алдын ала көмек сұрауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Аксиолингвистика пәнін оқыту мазмұнында ұлттық құндылықтарды қалыптастыру үшін аксиологиялық концептілерді семантикалық жүйе ретінде көрсету керек деп қорытынды жасауға болады.

Аксиологиялық концептілер туралы толық ақпарат алу үшін оның көрінетін барлық тілдік (сөз, сөз тіркесі, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, мифтік ұғым атауларын, мәтін)жағдаятын кешенді қарау және меңгерту маңызды. Соның нәтижесінде студент бойында ұлттық мәдениет пен тілге адамзат мәдениетінің бір бөлшегі ретінде қарау, айналасындағы шынайы өмірді ұлттық дүниетаным құндылықтары тұрғысынан бағалау дағдылары қалыптасады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік // Құрастырған Т.Ғабитов, А.Құлсариева. -Алматы: Раритет, 2004.-320б.

2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 8-том // жалпы редакциясын басқарған А.Ы.Ысқақов.-Алматы:Ғылым, 1985.-591б.

3. Карасик В.И. Языковые ключи.-М.:Генезис, 2009.-С.520

4. Бабаева Е.В. Лингвокультурологические характеристики русской и немецкой аксиологических картин мира:дисс.д-ра филол.наук.-Волгоград, 2004. – С.438

5. Джамбаева Ж.А. Ключевые понятия лингвоконцептологии и средства репрезентации концептов // Ш.Уәлиханов Хабаршысы, 2017.№4.-52-57бб.

6. 2017-2018 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы: Әдістемелік нұсқау хат. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2017. – 368 б.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PHILOLOGICAL SCIENCE

УДК 811.111

ABNASSIROVA AKTOTY KENZHEGULOVNA
senior teacher, master
Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov

SHAKEEVA AISLU SERIBAEVNA
senior teacher
Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov

AMERICAN ENGLISH VS BRITISH ENGLISH

«We are two countries separated by a common language» G.B. Shaw
«We have really everything in common with America nowadays,
except, of course, the language» (from The Canterville Ghost)
O. Wilde

Түйін. *Бұл мақала оқырмандарға американдық және британдық ағылшынша көптеген сұрақтарды анықтауға, сонымен қатар олардың ақыл-ойқа білеттерін нығайтуға көмектеседі. Мұнда автор британдық және американдық ағылшындардың арасындағы айырмашылықты нақты көрсетеді, сонымен қатар оның стилін, грамматикасын, пунктуациясын, типографиясын және лексикасынада маңызды мәдени айырмашылықтармен көптеген жолдарды анықтап ашып отыр.*

Түйінді сөздер: *білім, стиль, грамматика, пунктуация, типографика, лексика, айырмашылық.*

Резюме. *Данная статья помогает читателям на пути к открытию тонких нюансов американского английского и британского английского, а также укреплению их умственных навыков. Здесь автор четко показывает различия между британским и американским английским, который включает не только орфографию, но и стиль, грамматику, пунктуацию, типографию и лексику – не говоря уже о важных культурных различиях и многих способах.*

Ключевые слова: *позновать, стиль, грамматика, пунктуация, типографика, лексика, разница.*

Summary. *This article helps readers on their way to discovering the subtle nuances of American English and British English, as well as strengthening their mental skills. Here, the author clearly shows the differences between British and American English, which includes not only spelling, but also style, grammar, punctuation, typography, and vocabulary – not to mention important cultural differences and many ways.*

Key words: *discover, style, grammar, punctuation, typography, vocabulary, difference.*

Introduction

It's no wonder why we have chosen these humorous comments of the outstanding Irish writers as the titles. The English language that some time united both countries, now is transformed into two entirely different kinds of the same phenomenon. So how could it be possible that the original language is divided into two? The causes lie deeply in the history to which roots we should refer to make the today's situation more clear. And the aim of the article is to help readers on their journey to discovering the subtle nuances of American English and British English as well as strengthening their mental skills. For 150 years America was a British colony. At that time British and American English were almost exactly the same. When America won the War of Independence in 1776, it became a free country. In 1782, its citizens were proudly christened «Americans», and in 1802, US leaders began to talk about «the American language». The USA was quickly growing richer and more powerful.

The main part:

Millions of Europeans came to America to start a new life there. There were settlers from Italy, Germany, Spain, Ireland, France and other countries and all of them brought new words and expressions to the language. The USA became a «melting pot» of cultures. As a result, English in America began to 80 develop a character of its own and today there are certain differences in pronunciation, grammar, vocabulary, spelling, punctuation, idioms and even in formatting of dates and numbers between American and British English. One particular contribution towards formalizing these differences came from Noah Webster, who wrote the first American

dictionary (published in 1828) with the intention of showing that people in the United States spoke a different dialect from Britain, much like a regional accent. American and British English spelling differences. In the early 18th century, English spelling was not standardised. Differences became noticeable after the publishing of influential dictionaries. Today's British English spellings follow, for the most part, those of Samuel Johnson's «A Dictionary of the English Language» (1755), whereas many American English spellings follow Noah Webster's «An American Dictionary of the English Language» (1828). In many cases American English strayed in the 19th century from mainstream British spelling, but it has also kept some older spellings. In America, for example, it is rare for a word to end with -re, whereas this is common in Britain. Some examples include center/centre and meter/metre. American English also drops the «u» in British words like colour (color) and flavour (flavor) and an «l» in traveller (traveler) and reveller (reveler). Some irregular verb endings are also commonly used in British English but not in American English, for example burnt (burned in AmE), learnt (learned), smelt (smelled). The most striking differences between the spelling of American English and British English are in these suffixes: -ence for British (licence, defence) and -ense for American English (license, defense); -ize (American) and -ise (British) (organize vs. organise; realize vs. Realise); -yze (American) and – yse (British) (analyze vs. analyse; paralyze vs. paralyse). As I have already said that the man chiefly responsible for these differences was Noah Webster, whose name you will still find on the front of America's most popular dictionaries. Webster was a strong proponent of English spelling reform for reasons both philological and nationalistic. He wanted to simplify English spelling and saw the political benefits of a new country having its own language. But many spelling changes proposed in the United States by Webster himself, and in the early 20th century by the Simplified Spelling Board, never caught on. Later spelling adjustments in the United Kingdom had little effect on 81 today's American spellings and vice-versa. There are some grammatical differences between British and American variants. In British English the past participle of get is «got». In American English the past participle of get is «gotten». Speakers of American English generally use the present perfect tense far less than speakers of British English. In spoken American English it is very common to use the simple past tense as an alternative in situations where the present perfect would usually have been used in British English. The two situations where this is especially likely are: In sentences, which talk about an action in the past, that has an effect in the present: Jenny feels ill. She ate too much. (American variant) Jenny feels ill. She's eaten too much. (British variant) In sentences which contain the words already, just or yet: Are they going to the show tonight? – No. They already saw it. (American variant) Is Samantha here? – No, she's just left. (British variant) Use of prepositions. In British English, at is used with many time expressions, e.g.: at Christmas/five 'o' clock; at the weekends. In American English, on is always used when talking about the weekend, not at, e.g.: will they still be there on the weekend?; She'll be coming home on weekends. In British English, at is often used when talking about universities or other institutions, e.g.: she studied chemistry at university. In American English, in is often used, e.g.: she studied French in high school. In British English, to and from are used with the adjective different, e.g.: this place is different from/to anything I've seen before. In American English from and than are used with different, e.g.: this place is different from/than anything I've seen before. In British English to is always used after the verb «write», e.g.: I promised to write to her every day. In American English, to can be omitted after write, i.e.: I promised to write her every day. Americans check out the situation, while the British check up on it. The British look out of the window, throw something out of the window, and even fall out of the window. Americans simply look out the window. American English generally prefers the singular for collective nouns: «the government is considering», where British has «the government are...». Thus, while «the United States is topping the medals table», «England are losing another Test Match». Some American words are simply unknown on the other side of the Atlantic 82 and vice versa. But a lot of words exist in both variants and that leads to trouble. In his book «How to Scrape Skies» George Mikes gives several examples of this verbal misunderstanding: «You must be extremely careful concerning the names of certain articles. If you ask for suspenders in a man's shop, you receive a pair of braces, if you ask for a pair of pants, you receive a pair of trousers and should you ask for a pair of braces, you receive a queer look.» British visitors to America are often surprised at the different meanings that familiar words have acquired there. If an Englishman asks in an American store for a vest, he will be offered a waistcoat. If he wants to buy a handbag for his wife, he should ask for a purse, and if she wants to buy a pair of tights, she should ask for pantyhose: tights in America are what ballet dancers wear. There is another group of words that vary in the two countries for historical reasons. The American word «fall» predates the British «autumn», which only became the favoured British English word after the American civil war, when French was highly fashionable. The USA kept the older word. The same is

true with «candy» (sweets in Britain) and «faucet» (tap in Britain). Meanwhile some older English words like «fortnight», meaning two weeks, have fallen out of use in the USA, but are still in common use in Britain. The misunderstanding is worse when a word means the opposite in the two variants.

Conclusion:

One American author was distressed when his British publisher told him on the telephone that his latest book was a bomb in Britain. In America to «bomb» – it is not normally used as a noun – is to flop. In British English, words like «can't», «don't», etc. are not generally used in advertising or publicity material but Americans would consider «cannot» and «do not» as too formal. Americans tend to use «utilize» when «use» would do perfectly well, and we are all familiar with the dreadful «at this time» when we would say «now». «We cannot utilize your services at this time» is the euphemistic way the Americans have of saying «You're fired!» Another important stylistic difference is that Americans tend to use «that» when the British would be using «which». I was recently given a document to translate, which began «We appreciate your attention to this required documentation». What they were trying to say is «Thank you for taking the time to complete this form». As for punctuation, in books, Americans use double quotation marks rather than single and the full stop (known as a period) and comma are always inserted 83 inside the quotation marks, rather than outside, but are generally outside brackets if this is appropriate to the meaning. In British typography, a dash is an en-dash surrounded by two spaces, in American typography a dash is an em-dash without spaces around it. Semi-colons and colons are rarely used in American punctuation but commas are used more lavishly than in British English, and the so-called 'Oxford comma' (placing a comma before 'and' in a string of nouns) is standard. However, as with any issue, the more you think about it, the more variations you will encounter on your research way, and it would be impossible to cover them all in one article. The differences between British and American English involve not just spelling, but style, grammar, punctuation, typography and vocabulary – to say nothing of the important cultural differences and many ways in which Brits and Yanks express the degree to which they do, love, hate, esteem, disparage, or qualify something. As one can see the distinctions I have mentioned are only the tip of the language iceberg, where the most part of it is concealed under the water. The question is if they are two siblings from the same parentage among many modern-day varieties or they may be rivals that lead a constant tug of war over the English language. And it's up to you to decide what side to take!

REFERENCES:

1. Crystal D., Davy D. Explore The English Style. – Longmans, Ldn, 1979.
2. Enqvist, N. E. linguistic stylistics. Mouton, the Hague, 1982.
3. Essays on style and language, ed. author: Fowler R. LDN, 1987.
4. Literary style: Symposium, LDN, new York, 1989.
5. English for children. English for children. Moscow: Saint Petersburg: Petropavlovsk, 1992.
6. Andriushkin, A. p. Business English. Buisness English / A. p. Andryushkin. – M.: Andreev and sons, 1992.
7. Afanasieva, N.A. Palette of styles. Textbook on the style of the Russian language for foreigners / N.A. Afanasieva, T.I. Popova. – Moscow: Zlatoust, 2009.

УДК 81`27

АНАФИНОВА МАДИНА ЛАТЫПОВНА
кандидат филологических наук, доцент
Кафедры иностранной филологии
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева

КЕНЖЕБЕКОВА РАЗИЛА САГИНГАНОВНА
докторант 1 года обучения
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева

НЕВЕРБАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА КОММУНИКАЦИЙ

Түйін. *Жақында лингвистикалық зерттеулерде бейвербалды қарым-қатынас құралдар туралы мәселе үнемі көтеріліп келеді. Кез келген адам ым-ишараттарды және оның қолдану заңдылықтарын игере алады. Әртүрлі халықтар таңба элементтері ретінде түрлі бейвербалды амалдарды қолданады.*

Түйінді сөздер*: бейвербалды семиотика, бейвербалды құралдар, ым-ишарат, паралингвистика, интернет–коммуникация.*

Резюме. *В последнее время в лингвистических исследованиях постоянно поднимается вопрос невербальных средств коммуникации. Любой человек может освоить способы и правила жестикуляции и их применения. Различные народы используют невербальные средства как знаковые элементы по-разному.*

Ключевые слова*: невербальная семиотика, невербальные средства, жесты, паралингвистика, интернет-общение.*

Summary. *The problem of non-verbal means of communication is constantly increased n linguistic studies of recent times. Anyone can master ways and rules of gesticulations and their application. Various people use different non-verbal means as symbolic elements.*

Key words*: nonverbal semiotics, nonverbal means, gesture, paralinguistic, internet-communication.*

В виртуальном миреучастники коммуникации используют невербальные средства общения для того, чтобы передать свои мысли, настроения и возмущения. Коммуникация в виртуальной сети дает возможность осуществления обменатекстовыми сообщениями и изображениями. При применении невербальных средств надо быть внимательным. Несмотря на то, что участники беседы взвешивают свои слова при онлайн коммуникации. Неверная интерпретация невербальных средств коммуникации может препятствовать межкультурной коммуникации или привести к непониманию.

Появление новых современных средств коммуникации способствует развитию нового способа общения. В этой связи интересна точка зрения Т.С. Юсупова, предлагающего новый тип дискурса,

основанного на электронном способе передачи информации: обмен сообщениями в чатах, на форумах общение при помощи СМИ и т.п.

Такжеможно обмениваться различными видами информации: текстами, звуками, видео, GIF-анимацией, эмодзи, эмотиконами и т.д. Как Интернет начал развиватьсябольшинство эмодзи и GIF-анимация стали неотъемлемой частью виртуального общения.

В письменной речи виртуальных личностей используются невербальные средства коммуникации и служит своего рода индикатором принадлежности личности к определенному обществу «своих».

Материалом исследования является несколько жанров интернет-общения: 1) электронная почта; 2) форумы; 3) веб-конференции; 4) чаты (обмен текстовыми репликами; 5) блоги (дневники, читатели которых могут оставить свои комментарии); 6) социальные сети, организующие общение групп людей с одинаковыми интересами (Twitter, Facebook, Инстаграм, ВКонтакте и др.).

Невербальные средства – знаки разных семиотических систем, которые принимают участие в высказываниях. Невербальный язык включает такие формы самовыражения, которые не опираются на слова и другие речевые знаки.

Благодаря невербальному языку можно определить и передать настроение и мысли человека. Понимание особенностей языков жестов помогает усовершенствовать отношения с окружающими людьми.

Описание специфики невербальных средств коммуникации относится к числу приоритетных направлений современной лингвистики. Данную проблематику в разные периоды и в разных аспектах разрабатывали такие ученые, как Т.М. Николаева, Г.В. Колшанский, И.Н. Горелов, Г.Г. Почепцов, Р.К. Потапова, В.В. Богданов, В.Г. Костомаров, Н.И. Смирнова, Г.Е. Крейдлин; в казахстанской лингвистике М.М. Муканов, С. Татубаев, М.П. Ешимов, Б.К. Момынова, С.Б. Бейсембаева, Ж. Нурсултанкызы, Р.Ш. Бердалиева, А.Т. Оналбаева, С. Магжан, В.Д. Нарожная и другие.

Проблема концепции жестов и мимики различных культур всегда была актуальной и очень сложно понять тот или иной жест без знания соответствующих традиций и обычаев в разных культурах. Жесты являются основным средством невербального коммуникативного общения. Посредством языка тела мы мгновенно улавливаем настроение нашего собеседника.

Эффективное общение носителей различных языков и культур обусловлено рядом национальных и культурных особенностей невербального поведения собеседников.

Таким образом, применение невербальных средств коммуникации в различных прикладных вопросах и их роль в общей теории делает актуальным теоретическое исследование вопросов паралингвальной картины мира в интернет дискурсе.

Невербальные средства – это знаки различных семиотических систем, которые участвуют в организации высказывания.

Базовыми понятиями семиотики являются понятия знака, знаковой системы и семиотической реальности.

С точки зрения семиотики, информацией считаются любой акт общения, выражения чувств и мыслей.

Сегодня под словом семиотика понимается наука, исследующая свойства знаков и знаковых систем, а также изучающая естественные и искусственные языки как знаковые системы. Знаковыми системами, изучаемыми семиотикой, могут быть не только естественные и искусственные языки, но и системы предложений научных теорий, химическая символика, алгоритмические языки и языки программирования, информационные языки, системы сигнализации в человеческом обществе и животном мире (от азбуки Морзе и системы знаков уличного движения до языка птиц). При определенных условиях в качестве знаковых систем могут рассматриваться языки изобразительных искусств и музыки. Основоположниками науки семиотики можно назвать таких ученых– классиков лингвистики как У. Оккама, Т. ГоббсаЧ.С. Пирса, Ф. де Соссюра, Г. Фреге, Ч.И. Моррис, К.Л. Бюлер, Р.О. Якобсон, Э. Бенвенист, И.Д. Гельби Г. Лейбница. Корни современной семиотики можно найти в работах языковедов-философов В. фон Гумбольдта, А. А. Потебни, К. Л. Бюлера, И. А. Бодуэна де Куртенэ.

Основы семиотики заложили представители европейского структурализма Пражской лингвистической школы и Копенгагенского лингвистического кружка1920–1930-х гг. (Н.С. Трубецкой, Р.О. Якобсон, Л. Ельмслев, В. Брендаль).

Американский ученый Чарльз Пирс является основоположником новой науки о знаках, которую он назвал семиологией. По Пирсу язык как система знаков, выражающих идеи являются наиважнейшей из семиотических систем. Знак следует понимать, как своего рода эманацию его объекта. (Если речь идет

об иконе, схоласт мог бы сказать, что »вид» объекта, исходящий (emanating) от него, осуществил себя в иконическом знаке. Если это индекс, – мы можем рассматривать его в качестве фрагмента, оторванного от объекта, причем означенная пара в своем существовании есть одно целое или часть некоторого целого. Если мы имеем дело с символом, то о последнем можно сказать, что он воплощает »ratio» или основание объекта, от него исходящего. Все это не более чем фигуры речи, что не делает их вовсе бесполезными [Ч.С.Пирс 2000, с. 352].

В своем учении Пирс говорит о языковых знаках и разграничивает материальные качества означающего любого знака и его «интерпретацию», под которой понимается означаемое. Для Пирса знак – это «репрезентамен» – представлять, подсказывает репрезентативную функцию знака: «репрезентамен» суть нечто обозначающее что-либо для кого-нибудь в определенном отношении или объеме, тогда как «интерпретанта» – мысль, вызываемая знаком [Пирс, Ч. С., 2000, с.205].

Р.О. Якобсон один из первых ученых заметил, что типология Пирса можно использовать для анализа знаковой системы языка.

Якобсон, развивая теорию Пирса, уделяет большое внимание иконическим знакам на фонологическом, морфемном, лексическом и синтаксическом уровнях языка, а также индексальным знакам [Р. О. Якобсон,1972, с. 95].

Мы считаем, что языковые знаки недостаточно исследованы с точки зрения семиотики**.** В этой связи новый ракурс открывается исследованиями, сопряженными с когнитивным подходом к семиотическим феноменам, который был начат Е.С. Кубряковой, продолживший труды Пирса и Якобсона. Е.С. Кубрякова отмечает, что иконы, индексы и символы являются знаконосителями, можно понять особенности языковых знаков и их интенциональную природу. Языковые знаки используют для передачи значения, а естественные знаки такого значения не имеют. В самом слове и в его вербальной дефиниции фиксируются результаты когнитивных усилий человеческого разума.

Невербальная семиотика тесно связана с положениями теорий невербального поведения, межкультурной коммуникации, лингвокультурологии и психолингвистики. Невербальная семиотика как самостоятельная наука стала выделяться, в ее объектную сферу включают невербальную коммуникацию, невербальное поведение и взаимодействие людей [Крейдлин, Г.Е., 2000, с.28].

По мнению Г.Е. Крейдлина, современную невербальную семиотику составляют такие разделы, как паралингвистика, кинесика, окулесика (наука о языке глаз и визуальном поведении людей во время общения), проксемика (наука о пространстве коммуникации, его структуре и функциях), аускультация (наука о слуховом восприятии звуков и их семиотических функциях, а также об аудиальном поведении людей в процессе коммуникативного взаимодействия), гаптика (наука о знаковых икоммуникативных функциях пищи и напитков, приема пищи и угощений), ольфакция (наука о языке запахов и их роли в коммуникации), хронемика (наука о времени коммуникации, о его структурных, семиотических и культурных функциях), системология (наука о системах объектов, которыми люди окружают свой мир, о функциях и смыслах, которые эти объекты выражают и передают другим в процессе коммуникации) [Крейдлин, Г.Е., 2000, с.28].

Границы объектов исследований и объем паралингвистики и кинесики четко не определены.

Г.В. Колшанский в своей работе приводит определение паралингвистики (греч. Para –» около» – лингвистика) – языковедческая дисциплина, изучающая невербальные, неязыковые средства (фонационные, кинетические, графические) включенные в речевое общение и передающие вместе с вербальными средствами смысловую информацию [Колшанский Г.В., 2017].

Языковые и паралингвистические явления, реализуясь вместе в речевом поведении людей, представляют собой тесное речеповеденческое единство. Поэтому изучение языка, речи обязательно должно сопровождаться изучением «параязыка».

По мнению Г.В. Колшанского, свойства звуковой фонации, а также мимика, жесты и другие выразительные движения, сопровождающие речевое высказывание и несущие дополнительную к его содержанию информацию относятся к паралингвизмам. [Колшанский Г.В., 2017, с. 96]

Дж. Трейгер считает, что при узком подходе к понятию «паралингвизм» и как паралингвистические рассматриваются явления звукового характера, сопровождающие речь [Trager, G., 1958, с. 32-36].

Вслед за Дж. Трейгером, паралингвизмы рассматривают как коммуникативные единицы параязыка, производимые или воспроизводимые артикуляционным аппаратом, а именно: интонация, паузирование и атипичные индивидуальные особенности говорящего, которые в определенном контексте способны передавать различного рода дополнительную информацию.

Соответственно в сферу кинесики попадают все явления, за исключением тех, которые создаются речевым аппаратом человека. В широком понимании кинесика – наука о языке тела.

Кинесика – общая моторика различных частей тела, отображающая эмоциональные реакции человека. К кинесике относятся выразительные движения, проявляющиеся в жестах и мимике, в пантомимике, а также визуальном контакте.

Язык жестов – самый древний способ достижения понимания. В различные исторические эпохи и у разных народов были свои общепринятые способы жестикуляции. Например, при пандемии новой коронавирусной инфекции COVID – 2019, люди начинают менять свои привычки, отказываются от физических контактов при приветствии истали использовать иные формы приветствия вместо традиционных рукопожатий. Первое безопасное приветствие придумали в городе Ухань, где и началось распространение коронавируса. Вместо пожимания рук, люди здороваются локтями, ногамии применяют намасте, чтобы уберечь себя от заражения и распространения микробов, а в социальных сетях коммуникантынашли нестандартные способыприветствия без физического контакта –реверансы, жест Ваканды, вулканское приветствие или джазовые ладожки.Сейчас уханьское приветствие набрало популярность по всему земному шару, куда добралась эпидемия.

На фоне пандемии коронавируса люди учатся приветствовать друг друга жестом намасте, чтобы избежать физического контакта. Намасте́ – индийское и непальское приветствие, произошло от слов «намах» – поклон, «те» – тебе. Намасте как жест представляет собой соединение двух ладоней перед собой.

В словаре современного языка английского сленга Urban Dictionary появился новый термин «Covidiot», этот термин употребляется во время пандемии коронавируса, а также этим словом называют тех, кто чрезмерно паникует из-за пандемии коронавируса и игнорирует правила защиты от инфекции. Также им называют тех, кто скупает товары в магазинах и аптеках.

На сегодняшний день существуют огромное количество мануальных жестов с использованием кинесических элементов в казахском языке. Например, жест қос қолды кеудеге қою означает обе руки прикладываются к груди. «Қол құсырып иіліп сәлем беру» – данный жест комбинируется с движением всего корпуса и означает наклониться всем корпусом вперед, приложить, скрестив обе руки к груди. Этот жест можно использовать не только в свадебных обрядах, где молодая невеста приветствует родственников мужа, но и во время пандемии, чтобы не заразить другого коммуниканта.

Полноценное владение казахским языком немыслимо без знания и использования казахских кинем. Система невербального общения является, как и язык, неотъемлемой частью национальной культуры. В кинесике любого этноса находят отражение глубинные архетипические оппозиции, древние верования.

По словам Д. Кристала, языковые и кинетические акты взаимодействуют в коммуникативной ситуации с паралингвистическими факторами, передавая объединенные акустико-визуальные сигналы, которые одновременно принимаются и интерпретируются индивидуумом, знакомым с условной связью между знаками и ситуацией. Но, язык отличается от паралингвистических средств как степенью организации так и функционально. Паралингвистика не имеет грамматической функции, она относится к ситуации в целом, выполняя роль прямой поддержки или усилителя языка, который является единственной предпосылкой высказывания. [D.Crystal,1923,p. 26]

Мимика – движение мыщц лица, и это главный показатель чувств. С помощью глаз передаются самые точные сигналы о состоянии человека, потому что они занимают центральное положение в человеческом организме, а зрачки ведут себя полностью независимо – расширение и сужение зрачком не поддается сознательному контролю. Если человек возбужден или заинтересован сравнению с нормальным состоянием. [Лабунская В.А.,1986, с.136]. Ярким примером является паралингвистического использования мимики являетсяамериканская вежливая улыбка, которая указывает на отсутствие агрессивных намерений, поэтому улыбка обязательна при приветствии и в ходе общения; совершенно нормально улыбаться незнакомым людям. В Казахстане и России же улыбка считается выражением искренних чувств, поэтому чаще люди улыбаются родным и близким, чем незнакомцам.В казахской и русской культурах чрезмерная улыбка в процессе общения воспринимается как несерьезный, глупый жест. Возможной причиной разного отношения к улыбке во время коммуникативного акта являются противоположные функции: «… демонстрация при улыбке верхних и нижних зубов, как это делают американцы, считается в русской культуре неприятной, вульгарной, а такая улыбка называется оскалом или «лошадиной»[Прохоров Ю.Е., Стернин И.А., 2006, с. 83].

Существуют распространенные мимические выражения как «бетін шымшу» со значением выражение стыда. [Момынова Б., Бейсембаева С.,2003, с.136]

Просодика – общее название ритмико-интонационных сторон речи, как высота, громкость голоса, его тембр. Чувства, испытываемые говорящим, отражаются в тоне голоса. В нем они находят свое выражение от произносимых слов. Определенные аспекты интонации могут рассматриваться как часть параязыка. По звучанию голоса можно определить психическое состояние говорящего в момент речи. Звуковое оформление речи у каждого народа существует специфические особенности, который различает от других языков.

Такесика изучает прикосновения в ситуации общения. К таксическим средствам общения относятся динамические в форме рукопожатия, похлопывания, поцелуя. Еще первобытные люди при встрече протягивали друг другу руки раскрытыми ладонями вперед – показать, что в них нет оружия. Со временем появились варианты – такие, как помахивание рукой в воздухе, приложение ладони к груди [Лабунская В.А., 1986, 136 с].

В дискурс вовлеченность участников в коммуникацию может быть осуществлена за счет использования экстралингвистических(мимика и жесты) и паралингвистических средств оформления речи(интонация, пауза в речи). В интернетдискурсе экстралингвистические факторы компенсируются пунктуацией, смайликами.

Таким образом, в каждой культуре имеется свой аппарат по теории невербальной коммуникации, обусловленный национальной ментальностью и психофизиологическими особенностями коммуникантов. Жесты меняются от культуры к культуре и от местности к местности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ч.С.Пирс. Начала прагматизма и Логические основания теории знаков, Том 2, СПб.: Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2000. —С. 352

2. Пирс 2000, Пирс, Ч. С. Логические основания теории знаков / Ч. С. Пирс; пер. с англ. В. В. Кирющенко, . В. Колопотина. – СПб.: Алетейя, 2000. – 349 с. С.205

3. Р. О. Якобсон. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. / Успенский Б.А. (ред.) Принципы типологического анализа языков разных стран. М., 1972. С. 95

4. Крейдлин, Г.Е. Невербальная семиотика в ее соотношении с вербальной: автореф. дис. д-ра филол. наук: 10.02.04 / Г.Е. Крейдлин. – М., 2000. –С. 28

5. Колшанский Г.В. Паралингвистика/ Г. В. Колшанский. Изд. стереотип. URSS. 2017. С. 96

6. Trager, G. Paralanguage: a First Approximation / G. Trager // Studies Linguist. – № 13. – 1958. – С. 32-36.

7. D. Crystal. A perspective for Paralanguage. «Le maitre phonetique», 1923, № 78, p. 26

8. Лабунская В.А. Невербальное поведение. –Ростов-на-Дону, 1986. –с.136.

9. Прохоров Ю.Е., Стернин И.А. Русские: коммуникативное поведение. Изд. 2 , испр. и доп., М.: Флинта: Наука, 2006. –С. 83

10. Момынова Б., Бейсембаева С., Казахско– русский толковый словарь мимики и жестов казахского языка. – Алматы: Қазақ университеті, 2003, с.136

УДК27.28.20

АЙТИМОВ МҰРАТБЕК КЕНЖЕБАЙҰЛЫ
филология ғылымдарының докторы, профессор
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

ҚАМЗАЕВА КҮЛШАТ САЛИККЫЗЫ
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР БЕЙНЕСІ
(Қуаныш Жиенбайдың «Даңқ түрмесінің тұтқыны» романы негізінде)

Түйін. *Бұл мақалада Қуаныш Жиенбайдың «Даңқ түрмесінің тұтқыны» романындағы табиғат – адам – қоғам қарым-қатынастарын әлеуметтік – психологиялық сарынмен жазу ерекшеліктері ғылыми байыпталды. Экологиялық зардаптарды идеялық желі еткен романдағы қазіргі заман адамдары жан әлеміндегі отаншылдық – азаматтық, пенделік -ұсақтық, қайраткерлік пен тоғышарлық т.б. қарама – қайшылықты мінез – құлық психологиясының әр алуандығы, шындығы бейнеленуі сипаты да сыншыл реалистік болмысымен дәйектелген. Реалистік сипат пен көркемдік қиял тоғысуы арқылы эпикалық шығармалардағы кейіпкер мен табиғат, қоғамдық – әлеуметтік орта байланыстары аясындағы поэтикалық мағына айқындалады. Сонымен қатар мақалада қазіргі қазақ романдарындағы реалистік сипат пен көркемдік қиял тұтастығы арқылы шығармаларға арқау болған қайшылықтар мен қақтығыстар негізі, жеке адам мен қоршаған қоғамдық-әлеуметтік ортаның үндестігі мен үйлесімсіздігі, т.б. мәселелер поэтикалық тұтастықпен анықталып, әйел – ана махаббаты арқылы өсіп-өркендеген адамзат өркениеті дамуының ұлы жолы айқындалады.*

Түйінді сөздер: *әдеби кейіпкер, поэтикалық ерекшеліктер,аналық ұстанымы,адамгершілік, имандылық, реалистік сипат, көркемдік қиял.*

Резюме. *В данной статье рассматриваются особенности социально-психологического изображения взаимоотношений природа-человек-общество в романе Куаныша Жиенбай «Даңқ түрмесінің тұтқыны» (Узник тюрьмы славы). В романе, идейной линией которого стало изображение последствий экологических проблем, реалистично отражается психология души современного человека, такие его качества, как патриотизм, гражданственность, безгрешность, мелочность, смелость, деятельность и другие противоречия поведенческой психологии человека. В статье определяется поэтическое значение контекста взаимосвязей персонажа и природы, общественно-социальной среды через сочетание реалистического характера и художественного вымысла в эпических произведениях. Также автором рассматривается, как в современных казахских романах через целостность реалистического характера и художественного вымысла показана гармония и сосуществование отдельного человека и общественно-социальной среды. Анализируются и другие проблемы, например, роль женской, материнской любви в развитии человеческой цивилизации.*

Ключевые слова: *литературный персонаж, поэтические особенности, материнская позиция, человечность, милосердие, реалистический характер, художественный вымысел.*

Summary. *This article discusses the features of the socio-psychological image of the relationship nature-man – society in the novel Kuanysh jianbei the «Dank tresn thin» (Prisoner of prison fame).*

The novel, whose ideological line was the image of the consequences of environmental problems, realistically reflects the psychology of the soul of modern man, such qualities as patriotism, citizenship,sinlessness, pettiness, courage, activity and other contradictions of human behavioral psychology. The article defines the poetic meaning of the context of the relationship between the character and nature, social and social environment through the combination of realistic character and artistic fiction in epic works. The author also considers how the harmony and coexistence of an individual and the social environment are shown in modern Kazakh novels through the integrity of the realistic character and artistic fiction. Other problems are also analyzed, for example, the role of women's and mother's love in the development of human civilization.

Keywords*: literary character, poetic features, maternal position, humanity, charity, realistic character, artistic fiction.*

Кіріспе

Көркем әдебиет шығармаларының барлығы да сөз өнері мұраларына тән дәстүрлерді ұстанады, жетілдіре, жаңғырта жалғастырады. Халықтың тұрмыс-салтындағы, еңбек, шаруашылық, кәсіп салаларындағы қалыптасқан жұмыс ырғағын, дағдыларын, табиғи қалпымен бейнелеуге мән беріледі.

Шығармалардың мазмұны мен пішініндегі тұрмыс қозғалысындағы табиғилық сақталмаса, өнер туындылары жасандылыққа ұрынады. Халық қабылдамайды. Жүздеген қаламгерлердің ішінен суреткерлердің дараланатын себебі – туындыларының халықтық қабылдау ықыласын тез арада иеленетіндігі. Жазушының шығармасындағы реалистік қиял қосылуының шынайы жемісі адамдардың тұрмысын, жан әлемін, терең аша білуінен анықталады.

Көркем шығарманың реалистік сипаты – өмір құбылыстарын кешенді, күрделі қайшылықтарымен жинақтап танытатын поэтикалық ерекшелік. Фольклор мұраларында да, әдебиет туындыларында да реалистік сипат негізге алынады. Реалистік сипат дегеніміз – реализм көркемдік әдісі бойынша шығармалардың мазмұны мен пішіні жүйесін құрайтын желі.

Адамдардың тұрмыстағы іс-әрекеттерін өзара қарым-қатынастарын табиғи болмысымен ала отырып, өнер психологиясы заңдылығымен суреттеу, бейнелеу, эпикалық баяндау, лирикалық әуенмен тұтастыра жазу – қаламгерлердің реалистік ұстанымын айқындайды. Академик З. Ахметов реализм көркемдік әдісі ұстанымындағы шығармалардың поэтикалық сипатындағы өмірлік болмыстың тарихи шындықпен негізделуін тұжырымдайды:

«Реализм әдісі суреткерден өмір құбылыстарын, маңызды қоғамдық мәселелерді, күнделікті тұрмыстағы сан алуан жайларды мейлінше кең қамтып, әлеуметтік өмірдің қайшылықтарын терең ашып көрсетуді, қарапайым адамдардың бейнесін сипаттауға жете назар аударуды талап етеді. Егер романтизм әдісі көбінесе сирек кездесетін ерекше жағдайларға көңіл аударса, реализм айналадағы нақтылы өмір құбылыстарын толық көрсету қажеттігін мойындайды. Реалистік принцип жаңа дәуір әдебиеті мен көркем өнерде жаңа сипатқа ие болып, әдебиеттің халықтық демократияшылдық принциптерімен жалғастық тапты. ... реалистік әдістің негізгі өзгешелігі өмірдегі типтік жағдайларды кеңінен қамтып, қай құбылыстың болсын даралық белгілерін де, жинақталған көптеген құбылыстарға ортақ сипаттарын да нанымды суреттеп, нағыз типтік дәрежедегі көркем образдар, бейне-тұлғалар жасау дейміз» [З. Ахметов,Т. Шаңбаев, 1996,172-173 б].

Әлем әдебиеті шығармаларындағы осы реалистік әдіспен жазу үрдісі арнасында адамдардың әрқайсысының ішкі жан әлемі құбылыстары, өзара қарым-қатынастарындағы үйлесімі мен қақтығыстары, отбасылық және жалпы әлеуметтік-қоғамдық тұрмыстағы тіршілік болмысы, адам мен табиғат қозғалыстары сабақтастығы – сан алуан мәселелер реалистік сипаттағы шығармашылық үрдіс жолын қалыптастырды. Қазақ әдебиетінің қалыптасуы мен дамуының барлық кезеңдерінде де реалистік сипат негізгі көркемдік желіні құрады.

Реалистік сипат – көркем шығармадағы тарихилыққа негіз болатын поэтикалық ерекшелік. Реализм әдісіне арқау болған халық тұрмысындағы әлеуметтік-қақтығыстардың, қайшылықтардың көркемдік шешіммен жазылуы уақыт шындығын танытады.

Қазіргі қазақ романдарындағы реалистік сипат пен көркемдік қиял тұтастығының көрінісі классикалық әдеби даму арнасында танылады. Роман жанрындағы шығармалардың эпикалық мол тыныстық құрылымында қаламгерлер уақыт пен кеңістіктегі халық тарихы оқиғаларының шиеленісті кезеңдерін реалистік сипатпен бейнелейді.

Нәтижелер мен талқылау.XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың басындағы қазақ романдарының реалистік сипатын дәйектеген тақырып саласы – адамдар мен қоршаған табиғат ортасының хал-ахуалы. Әсіресе, Арал теңізінің тартылуынан, Семей полигонындағы ядролық сынақ жарылыстарынан туындаған зардаптарды арқау еткен көркем шығармалар әдебиеттегі өзекті мәселелерді қамтуымен танылды. Заманымыздың экологиялық өзекті мәселелерін арқау еткен көркем шығармалар уақыт шындығын туындылардың мазмұны мен пішінінде қамтып, адам мен табиғат тағдырының күрделі жағдайын реалистікпен жазудың тың бағдарына жол салды.

Жазушы Қуаныш Жиенбайдың «Даңқ түрмесінің тұтқыны» романының идеялық-композициялық желісінде XX ғасырдың соңғы онжылдығы XXI ғасырдың басындағы қазақ тұрмысының реалистік сипаты қамтылған. Он төрт тараудан тұратын романның композициясында бірнеше идеялық желілер саралана алынған: біріншісі – экологиялық апатты жағдайға ұшыраған Арал теңізінің, ондағы Барсакелмес аралындағы материалдық және рухани азып-тоза бастаған адамдардың ауыр хал-ахуалы; екіншісі – отарлық ықпалдың, экологиялық апаттың зардаптары тисе де, тектілігі жоғалмаған қазақтың ұлттық ділінің мықтылығын, қанының тазалығын, рухының биіктігін дәлелдеу.

Романдағы идеялық-композииялық басты желіні құрап тұрған табиғаттың апатты жағдайы мен адамдардың рухани әлеміндегі азып-тозу белгілері егіздеген болмысын автор экологиялық дағдарыс

ахуалы арнасында тоғыстырып бейнелегісі келгенін аңғарамыз. Шынында да, XX ғасырдың екінші жартысы мен қазіргі XXI ғасырдың басындағы адамзат ұрпақтары мен табиғат құбылыстары болмысындағы қалыптасқан қалыптан тыс ауытқулар, өзгерістер, тосын апаттар, т.б. – бәрі де экологиялық зардаптардың көрсеткіштері.

Эколог ғалымдар академик Ә. Бейсенова, профессор Ж. Шілдебаев осы апатты жағдайдың себебі мен салдары туралы пікірлерін білдіруде:

« ... Арал апаты планеталық сипат алды. Оның зиянды әсерін, қазірдің өзінде көптеген мемлекеттер басынан кешіруде. Міне, сондықтан АҚШ, Жапония және басқалары Аралды құтқаруға байланысты шараларға қатысуға келісімін берді» [Бейсенова Ә., Шілдебаев Ж., 1998, б.5-6].

Аралды тартылып бара жатқан теңіз маңайындағы көлдерді қалпына келтіру, Әмудария мен Сырдария өзендері суларының қажетті мөлшермен теңіз айдынына құйылуы, аймақтағы халық шаруашылығын дамыту, адамдардың денсаулығын сауықтыру, т.б. ондаған өзекті мәселелерде де республикалық және халықаралық талқылаулар арқауына айналып келеді. Ғылыми-зерттеулер, болжамдар, ұсыныстар, публицистикалық мақалалар, арнау жырлар, ән-өлеңдер [Зерттеулер мен мақалалар, 1989] уақыт пен кеңістіктегі адам мен табиғат тұтастығының мәңгілік болмысын, ұлттық және жалпыадамзаттық маңыздылығын дәлелдей түсті.

Романның басты кейіпкерлері – XX ғасырдың 80–90-жылдары мен XXI ғасырдың басындағы қоғамдық-әлеуметтік құрылыс ықпалындағы адамдар.

Роман композициясындағы әр кезең оқиғаларынан құралған сюжеттік бөліктерде Баймырза тағдырынан туындаған екі желілі сала егізделе өріліп отырады: біріншісі – заңды әйелі Салтанат пен одан туған баласы Ғафизге байланысты оқиғалар; екіншісі – Барсакелмес аралына барған кезекті іс сапарында сондағы көңіл қосқан келіншек Ұмытхан мен содан туған баласы Қабыл-Қабылан тағдыры.

Қ. Жиенбайдың «Даңқ түрмесінің тұтқыны» романындағы әйелдер бейнелері де шығарманың идеялық-композициялық желісіндегі оқиғалардан танылады. Ең басты кейіпкерлер ретінде Баймырзаның заңды әйелі Салтанаттың және Барсакелмес қорығында болған кезінде көңілдес болған Ұмытханның бейнелері дараланған.

Романдағы басты кейіпкерлердің бірі Салтанат композициялық желіде бірнеше рет көрінеді. Көйбінесе автордың эпикалық баяндауларының, портреттік бейнелеулерінің аясында көрінетін әйелдер бейнелерінен уақыт шындығы айқын аңғарылады.

Салтанат – отбасы берекесін қалыптастыратын, ерінің қас-қабағын, хал-жағдайын үнемі негізгі ойы да, жұмысы да, тәні де сұлу қазақ әйелінің көркем жинақталған тұлғасы. Салтанатты романның алғашқы бөлігінде қатерлі ісікпен ауырған диагнозымен ауруханада жатқан жағдайында көреміз. Баймырзамен отасқаннан бері отбасылық-жұптастық ұмырда сүйкімді, сұлу келбетімен де, күйеуінің қызмет бабындағы ерте кетіп кеш келетін, тіпті алысқа іс сапарлап кететін жүріс-тұрыстарында да жайлы мінезімен баурап, бәйек болып жүретін Салтанаттың кенеттен қатерлі ісік ауруымен ауырып, операция жасалғанына да, оған дейінгі кескен-келбетімен, мінез-құлық мәдениетімен ешкімге сүйкімсіз болмағанына да авторлық баяндаулар мен бейнелеулер арқылы қанығамыз:

«Сәтін салғанда аты-жөндері белгілі, қолдары жеңіл деген білікті дәрігерлерді тап келтірер ме. Қуықтағы қатерлі ісікті түп-тамырымен қас-қағымда сылды да тастады. Бір адамға қиянаты жоқ Салтанатты ылғи да періштелер жебеп жүр екен ғой сөйтсе. Ие, өйтпесе не көріпті. Өсек-аяңнан бойын аулақ ұстады, таза жүрді. Әйел боп әлдекімдердің үсті-бастарындағы алпыншақ-салпыншақтарына қызыққан да емес және соған бола Баймырзаны да мазалағаны шамасы. Одан қайта Құдай жаратқан кескен-келбетім аман болсын деп тіледі. Несін айтатыны бар, сұлу, көрікті! Көпіртіп опа-далап жақпаса да, екі бетінің ұшынан алаулап қан тамып тұрады ылғи да. Жасы елудің ішіне кірсе де дене мүшесінде мін жоқ. Ақ сазандай былқылдаған ақторғын келіншек» [Жиенбай Қ.,2002, 89 б].

Мұғалім мамандығы бар Салтанаттың соңғы он жылда үй шаруасымен ғана айналысқаны, анау-мынау жеңіл сырқаттануын («Анда-санда сұққылап шаншитындығы...») өзінше дәрі-дәрмек ішіп, онысын күйеуіне білдірмей-ақ жүрген Салтанаттың кенеттен қатерлі ісікпен ауруханаға түскені, шұғыл операция жасалғаны – бәрі де кейіпкерді даралап танытуға дәлелдемелік сипат алған. Себебі, осы ауыртпалықтардың кезінде Салтанат осы хал-ахуалының күйеуіне, баласына, жалпы маңайына ешқандай алаңдаушылық келмеуін ойлап күйзеледі.

Салтанаттың әдеби кейіпкер тұлғасына тән мынадай поэтикалық ерекшеліктерін байқаймыз: біріншісі – келісті көркем кескін-келбетімен бейнеленгені; екіншісі – отбасының береке-бірлігін

нығайтқан сабырлы, көнбісті, тиянақты мінез байлығымен дараланауы; күйеуі Баймырза туралы неше түрлі алыпқашпа өсек-аяңға да мән бермейді, күйеуін сағынады да, бірақ сағынышын сабырлылыққа жеңдіреді.

Баймырзаның жесір әйелдермен жатып, хатшысымен қыдырып жүргенін біле жүре әйелге тән шынайы кеңдікпен көрінеді. Күйеуінің жұрт көзіне түсетін ұнамды жақтарын

«... балпиған Баймырзаның сырт пішіні қандай, қалың қасты қағысын қарасаңшы! Жақұттай жанар ше!.; «Яғни, Салтанаттың күйеуі – талай көздің құртына айналған аса мейірімді әрі көрікті адам» [Жиенбай Қ., 97 б] да жұбайлық тұрмысының мақтанышы санайды.

Қызмет барысында жүдеп-жадап, шаршап-шалдығып жүргенін жан жүйесімен кезінген Салтанат күйеуін баласындай баптайды («Содан Салтанаттың сүргін жүгірісі басталады. Бір жетіге дейін Баймырза – байекеңнің асты-үстіне түсіп, жас сәбиді күткендей өбектейді»).

Салтанаттың отбасындағы әйелдік-аналық ұстанымы – «Сағыныш, сағынышыңды жау жесін. Ер адамның төбе көрсетіп, үйден кіріп-шығып жүргендігінің өзі тақияңа тар келмес» [Жиенбай Қ. 99б]. Салтанаттың өзіне деген мөлдір сезімінің алдында Баймырза қипақтаумен, қуыстанумен жүреді. «Ұрының арты-қуыс» екендігі ақиқат. Әуелгі жылдардағы қыз бен жігіт, қалыңдық пен күйеу кездеріндегідей, студенттер жатақханасы алдындағы саябақтағыдай сапардан келген сәтте бетінен, аузынан, көзінен шөпілдетіп «Өліп-өшіп сүйетін, тамақтан иіскейтін күйеу қара жердің тоңын аударып келгендей... діңкесі құрып диванда сұлық...» [Жиенбай Қ. 98б]. жатып қалатын жағдайына да үйренген Салтанаттың әйелдік ықыласын бағаламай жүрген Баймырза арқылы жазушы сол тектес қуыс кеуде пенделердің де рухани болмысын көз алдымызға елестетеді.

Өзіне шын берілген адал жарының көзіне шөп салып жүрген, үнемі қызметте жүргенін сылтау етіп, алыста да, жақында да жүргенінде бөтен әйелдермен көңіл көтерумен уақытын өткізетіндердің іс-әрекеттері Баймырза арқылы саралана байқалады.

Шығарма желісіндегі оқиғалар барысында Салтанаттың адалдығы, аңқаулығы, жары мен баласы Ғафизге деген махаббаты, соларды алаңдатпау үшін тіпті өзінің ауруына да мән бермеуі – бәрі жинақтала келе қазақ әйелінің рухани болмыс бітімі дараланады. Мінездеу мен даралау – көркем шығармадағы кейіпкерді сомдаудағы шеберлік қолданысы.

Әрине, Салтанат бейнесінің даралана сомдалуында реалистік сипат пен ойдан шығарудың тұтасуын аңғарамыз. Күйеуінің өзіне деген жалған қарым-қатынастарын жүрегі сезсе де сыр бермей, сынын да сырын, да бірқалыпты ұстанған Салтанаттай әйел-ана бейнесін жасауда қаламгердің классикалық көркемдік тәсілдерге жүгінгені анық. Осыған байланысты академик З. Қабдоловтың ғылыми-теориялық тұжырымын басты дәйек ретінде айта аламыз:

«Ойдан шығару – образға барар жол; суреткердің өмірде көрген-білгенін ойша өңдеудің, қорытудың жинақтаудың тәсілі. Ойдан шығару жоқ жерде әдебиеттегі адам туралы ұғым болуы мүмкін емес. Өйткені, ойдан шығару арқылы суреткер болашақ көркем образдың эскизін алдымен өзі ойша жасап, көз алдына ойша елестетіп, ойша көріп алады.

Суреткердің өз ойында нақты түрде мүсінделмеген, суреткердің көз алдына затты түрде елес бермеген бейне оның шығармасында тірі қаһарманға айналуы мүмкін емес. Бұл ретте, керек десеңіз, көркем талант дегеннің айрықша құпиясы мен күші суреткердің өзі жасамақ болған көркем бейненің кескін-кейпін, түр-тұлғасын өзінше көре білу қабілетіне, осыған орай қиял құпиясына, ойдан шығара білу күшіне байланысты» [Қабдолов З., 1983,89 б].

Демек, романдағы Салтанат – өмірлік шындық пен қиял тұтасуымен сомдалған бейне. Автордың көркемдік шешімі бойынша Салтанаттың ауруы қатерлі ісік болмай шығады, сауығып ауруханадан шығады. Баласы Ғафиздің жастайынан емін-еркін өсуіне, білім алуына, отбасын құруына, өмір бойы қамқорлық жасаған, тіпті балалы-шағалы болған кезінде де сол ықылас үзбеген ана махаббаты – бастан-аяқ өріліп отырады.

Салтанат арқылы әйел-ана махаббаты арқылы өсіп-өркендеген адамзат өркениеті дамуының ұлы жолы айқындалады.

Романдағы Ұмытхан ару бейнесі де өмір шындығы тағылымына негізделгендігімен ерекшеленеді. Алғашқы қосылған күйеуі балалы бола қоймағанына бола ажырасып кеткен Ұмытханның тағдыры – көптеген адамдарға тән өмір шындығы.

Ата-аналарының келісімімен Тұрсынбай теміржол техникумын, Ұмытхан медучилищені бітірген жылы, Аралдың тақтай портында комсомолдық үйлену тойын өткізіп үйленген-ді. «... екеуі бірін-бірі

сүйіп, өліп-өшпесе де, ел қатарлы өмір сүрген» [Жиенбай Қ. 133б]. Емханаға медбике боп орналасқан Ұмытхан мен теміржолдағы тепловоз машинисінің көмекшісі боп орналасқан Тұрсынбек екеуінің үш-төрт жылдық жұбайылық тұрмысының жолында «Ұмытханның құрсақ көтермегендігі қиын болды, ақылға сыймады» [Жиенбай Қ. 133б]. Бірте-бірте мінезі өзгерген Тұрсынбай ішіп келеді, жарына қол көтере бастайды, енесі де бедеу келіннен құтылуды, үйіне апарып тастауды айтады.

Автор: «Апарып тастамай-ақ Ұмытхан өзі кеткен» [Жиенбай Қ., 133б] деген сөйлем арқылы өз тағдырының жаңа жолын іздеген арудың мұратын аңғартады. Ұмытханның медбике болып барған жері – Арал теңізінің ортасындағы Барсакелмес қорығы. Қорықтың жағдайын авторлық баяндаумен елестетеміз:

«Бар-жоғы алты-жеті үй. «Бала-шағасын қосқанда жиырма-отыздай адам. Жан-жағың азынаған теңіз... Айтушылар сеймардың әңгімелеріне қарағанда қорықшылар да қызық халық. Жалғыз ауыз сөзін сатып аласың, өзге ағайындарды былай қойғанда, өз-өздерімен де тонның ішкі бауындай араласпайды-мыс, арнап шақырмаса бір-бірлерінің үйлеріне ретсіз бара бермейді-міс. Әйтеуір, ертеңді-кеш ермектері – қорықты бір айналып шығу» [Жиенбай Қ., 134б].

Ұмытхан – тағдыр тәлкегіне мойымай, өзіндік бақытын іздеу жолын ұстанған жігерлі әйел жынысы өкілдерінің көркем жинақталған тұлғасы. Теңіз ортасында Барсакелмеске барғаны да, ондағы адамдар үшін дәрігерлік қызмет жасауды жолға қойғаны, жігерлі әйел-күрескердің табиғи бітім-болмысын көрсетеді:

«Ұмытханның Барсакелмеске келуі аралдағы тіршілікті түбірімен өзгертіп жіберген-ді. Екі бөлмелі тоқал тамның екі жағынан екі есік шығарттырып алды. Бірі – жатар орын, екіншісі – емхана. Алдымен үйме-үй кіріп, қорықшылардың тұрмыс-жағдайларымен танысты. Отбасы мүшелерін тізімге алды. Дәрігер қызға жалаңаш тәнін көрсеткісі келмейтіндер талай сылтауды үйіп төкті-ай келіп. Үйлеріне түнемей, қорықшының қамыс қосында қонып қалатындарды қатаң тәртіпке шақырды. Монша жаққызды. Қорықшылардың қарақошқыл өңдеріне қан жүгіре бастады. Баяғы жаға жайлауға кететін, алқам-салқам жүріс аяғын таратты» [Жиенбай Қ., 135б]. Бұл – мамандығы бойынша адамдардың тұрмысына қолынан келгенше жақсылық жасауға ұмтылатын іскер адамдар қызметі ықпалының көрінісі.

Жеке басының отбасылық-тұрмыстық сәтсіздігінен күйреп, қирап қалмай, өзіндік еңбек құлшынысымен тіршілік әлеміне жақсылық жасауды зор бақыт санайтын адамдар да мол. Бала тумағаны үшін өзін ұрып-соға бастаған сезімсіз Тұрсынбайдан, бедеу келіннен құтылуды айтып бебеулеген безбүйрек енеден өзі кетіп құтылған Ұмытхан арудың ешкім барғысы келмейтін Барсакелмес қорығына дәрігер болып барғаны, адамдарды емделуге, тазалықпен жүріп-тұруға үйретуі, өзінің сол қызметіне мейлінше ықыласты пейілімен кірісуі – бәрі де Жаратушы Алла сыйлаған ұлы тіршілікті адамгершілік-имандылық көзқараспен бағалаудың үлгісі.

Қазақ фольклорындағы мақал-мәтелдерде де сапалы ұрпақтың дүниеге келуі халықтың мәңгілік болашағы болатынын ойлау даналық түйіндеулерін дүниеге келтірген. Мысалы: «Ат болатын құлынның бауыры жазық келер, адам болар баланың маңдайы жазық келер», «Атадан жақсы ұл туса, елінің қамын жейді, атадан жаман ұл туса, елінің малын жейді», «Болар бала боғынан», «Балаң болса шоқ болсын, шоқ болмаса жоқ болсын», «Жақсы бала – сүйік, жаман бала – күйік», «Талапты бала – талпынған құстай, құмары қанбас аспанға ұшпай», т.б. [Ө. Тұрманжанов, 2004, 99-102 б].

Ұмытханның поэтикалық бейнесін даралауда мынадай қасиеттері саралана байқалады: біріншісі – сәтсіздіктен мойымайтын, қарапайым қызметімен әлеуметтік ортаға өзіндік үлесін, жақсылығын жасай алатын күрескерлігі, қайсарлығы; екіншісі – кескін-келбетімен, сүйкімді жүріс-тұрысымен адам назарын аударатын сұлулығының сақталғаны.

Роман кейіпкерлері Ұмытхан мен Баймырза тағдырларының сабақтасатын жері – олардың Барсакелмес қорығындағы дастарқан үстіндегі алғашқы жүздесіп отырған сәті. Республика су шаруашылығы министрінің орынбасары Баймырзаның министрліктің, аудан басшыларының Арал теңізіндегі Барсакелмес қорығында аунап-қунап жатып екі – үш күн аң аулайды [Жиенбай Қ. 137б] деген ұйғарымымен келген сапары Ұмытхан екеуінің бір-біріне көңілдері ауғанына, оның арты Ұмытханның екі қабат болуы, Қабыл есімді перзентті болғанына ұласты. Ұмытханның Баймырза назарына ілінген сәті де өмір шындығына сәйкес қалпынша суреттелген:

«Ал мына керемет Баймырзаның үш ұйықтаса түсіне кірер ме? Жан-жағын телегей-теңіз қоршаған аралда адам айтса нанғысыз айдай сұлу шынашағын майыстырып, қарсы алдында шай құйып отыр.

Жебе кірпіктерін әнтек қағысының өзі неге тұрады! Дала желі армансыз сүйген бейкүнә бетінде бір сызық әжім жоқ. Опа-далаптан ада. Бәрі табиғи, орынды-орынсыз сызыла қалатын қазақы ибалықтың илеуіне көніп, соған біржола құлаған да емес, танымайтын өзге жұрттың алдында именбей кісіге тіктеліп қарайтын әдемі жанар үн-түнсіз өз иіріміне батырып барады» [Жиенбай Қ. 139б].

Ұмытханның өз сезімін ардақтаудағы қасиетін де шығармадағы баяндаулардан түсінеміз. Күйеуінен ажырасқалы ешкімге назарын да салмаған Ұмытхан Баймырзаның өзіне көңілі ауғанын, өзінің де соған ықыласты екенін сезінеді. «Басы бос, етегіне оралып жатқан баласы жоқ, сыбай-салтаң» Ұмытханның өзіне көзін тіккендерді де, сөзін салғындарды да қайтарып тастап, абыройын, арын асқақ ұстап келген еді.

Роман кейіпкерінің осындай берік жан дүниесінің Баймырзамен кездескеннен кейінгі психологиялық хал-ахуалын жазушы табиғи қалпымен елестетеді:

«Ал мына Баймырзаның бір пәлесі бар, арбап алатын бір сиқыры бар. Оның екі күннен соң Баракелместен мүлдем жоғалатынын, келісті кескін-келбетін енді қайтып көре алмайтындығын, жолдарының жуық маңда қайта тоғыспайтындығын білсе де, белгісіз бір тылсым құштің әсерімен Баймырзаны ойлайды. Көзі ілінісіп кетсе де соны көреді» [Жиенбай Қ. 143б].

Ұмытхан мен Баймырза көңілдері тоғысуының екі күндік қауышуы нәтижесін автор «Құрсақ көтермегендігі үшін күйеуінен ажыраған Ұмытхан бойына бала бітіп қалғанын екі айдан соң барып бір – ақ аңғарды» [Жиенбай Қ. 143б] деп түйіндейді.

Ұмытхан – өз бақытын аялау, сақтау жолында қайсарлығын, батылдығын ешқашан жоғалтпайтын әйел-аналардың жинақталған тұлғасы.

Екі күндік төсектегі қауышудан кейін өмір бойы жүздеспесе де Баймырзаның амандығын, абыройын ойлаумен жүреді.

«Сол Баймырза қонақ болып кеткеннен тура тоғыз ай, тоғыз күн өткенде ... бұл тағдырдың шеберлігіне не берерсің, Ұмытхан босанды ғой» [Жиенбай Қ. 204б]. Қабылы құндақтауға жараған кезде Баймырзадан сүйінші сұрауға Ұмытхан қалаға келеді, телефон соғып, сүйінші сұрайды. Шошып кеткен Баймырза өзінің үкімет адамы екенін, Қабылды баласы деп білгісі келмейтінін мәлімдегені, сол азар да безер қалпынан айнымай өткені – роман композициясында бастан-аяқ өрілген. Ал, Ұмытхан өз ісін мойындауға ерлігі жетпеген мүсәпір Баймырзаны сүйген көңіл отын өшірмей, оған зияны тимеуін ойлап оған ауырып жатқанда да келмейді.

Ұмытхан – өзіне кездейсоқ бақыт-перзент сыйлаған Жаратушы Аллаға дән риза әйел. Баласы Қабылдың жастайынан ең асыл, жақсы қасиеттермен қалыптасып өскеніне аналық махаббатымен жүрегі елжірей қуанады, шүкіршілік етеді. Әсіресе, қорықтың аң-құстарын атуға келгендерге қарсы тұрып, мылтықтарын тартып алып, өздеріне қарата тек қорқытып атып қуып жіберген баласының қайсарлығына, әрі оларды өлтірмеген ұстамдылығына сүйсінеді:

«Біреулерге шектен тыс қызу қандылау боп көрінгенімен тормозы мықты ғой Қабылжанның! Аңғарымпаз. Жан-жағын телегей-теңіз қоршаған аралда тел өскендігінің белгісі шығар, бәлкім, әрбір істің шешімін тез таба қояды. Тіл-көзден сақтасын, басы мәшине секілді бейнебір. Алдағы күндердің де шаруасын тез шешеді. Ашуын ақылға жеңдіре біледі. Сол түбің түскірлердің тұқымын тұздай құртар еді ғой басқа біреу болғанда! Қолында алтыатар. Неден қорықсын, қоғадай жапырар. Ал Қабылдың сол ұстамдылығын ескерді ме әлгі қорқаулардың біреуі» [Жиенбай Қ. 200б].

Бұл – тас емшегін жібіткен, тар құрсағын кеңіткен перзентіне арналған бүкіл Ананың мәңгілік көзқарасының үні. Перзентінің бойындағы жақсы қасиеттеріне қуаттана, шабыттана өмір сүретін ана атаулының жүректері фәниден бақидан өткендерінше тек ғана перзенті үшін соғады. Ұмытхан баласы Қабылының аң-құстарды қыруға келген браконьерлерге қарсы тұрғанына қуанады, бірақ сол келген әкім-қаралар балаларының өздеріне қарсы шығып айбат шеккен Қабылдың қылығын керісінше бағалатып, түрмеге тықтырған әділетсіздікке күйінеді. Озбыр өзімшілдердің қорлығына еріксіз бас иіп, Қабылдың соларда кешірім сұрауын да өтінеді, тіпті өзі-ақ жалынып кешірім сұрағысы келеді. Бірақ, өзінің де, шешесінің де озбырлардан кешірім сұрауына Қабыл көнбейді.

Ұмытхан тіпті сол сәтте Баймырзаның Қабылдың әкесі екендігін мақтаныш етіп, мынау қорлықтан, жазықсыз жазалаудан соның құтқаруынан да үміттенеді. Өзі шын жақсы көрген адамның табиғи бітім – болмысынан әлдеқайда зор, биік қалпын ойымен, қиялымен жасап алатын адам санасы көркемдік ойлауының құдіреті – қалыптасқан жағдай. Романда Ұмытхан мен Қабыл хал-ахуалының осындай шиеленісті сәтінде Баймырзаның Аралға іссапармен келіп, кенет сырқаттанып ауруханаға түсіп қалуы да Жаратушы Алла құдіретінің қисыны тұрғысында баяндалған.

«Міне, мынадан кейін Құдай жоқ дегенді аузың қисаймай қалай айтарсың?! Ұмытхан мен Қабылдың көз жасы қойсын ба! Әй-шайға қаратпай Баймырзаны дедектетіп құм жағадан бір-ақ шығарды. Баймырзаның басқадай шаруасы бар ма, жоқ па, ол жағы Ұмытханға бәрібір. Баймырза тек Қабыл үшін ғана келген болып есептеледі. Ал, қалай екен, Қабылдың әкесін көріп алыңдар, әне!» [Жиенбай Қ. 201б].

Бұл – Ұмытханның ішкі жан әлеміндегі ойлардың авторлық баяндау арқылы жеткізілген көрінісі. Жазушы осы арада Ұмытханның жан әлемі байлығына тән бояуларды тағы да қоюлата түседі. Ауруханадағы Баймырзаға әуелде «Екі көзі төрт болып балаң түрмеде жатыр, құтқарып ал!» деуге бел буа келіп, «Сабақты ине сәтімен. Бала әкесімен, әке баласымен табыссын»! [Жиенбай Қ. 202б] – деген ойға бекінеді.

Бөгетті су шайып кеткен арпалыс кезіндегі қолайсыздықтардан ауырып қалған Баймырзаның енді ғана ептеп жақсара бастаған хал-ахуалына өзінің кездескені өте қатты әсер ететінін Ұмытхан жан жүрегімен сезінеді. Тіпті, осында келген бетте-ақ Баймырзаның Барсакелмеске өздеріне келмегенін де ренішпен есіне алады. Ұмытханның, одан туған баласы Қабылдың бар екенін ескермеген сезімсіз Баймырзаға барудың ретсіздігін әйел-ана түсінеді. Тағдырдың ауыр сынақтарынан өтіп келе жатқан әйел-ана жан әлемінің ең ақырғы түйінінде адамгершілік асыл қасиетінен айнымайтыны, өр намыс иесі екендігі дәлелденеді:

«Ұмытхан орнынан бір отырып, бір тұрды. Е, үкімет адамы, әлі өзгермеген екен-ау! Бала керек болса ... шынымен жүрегі бар пенде болса, осында келгелі де бір жұма болды емес пе?! Туған жерге келген сапарын алдымен сол алғашқы табаны тиген Барсакелместен бастамас па! Барсакелместен бастаса қара дауылға ұрынар ма еді, ұрынбас па еді?! Ал мен Баймырзаның алдына не деп бармақпын? Ұят-ай, өлім-ай! Үкімет адамының атына, кір келтіріп жүрермін. Тіпті күздің қара суығына ұрынып әлсіреп, жатқан үкімет адамы Ұмытханның келгендігін естігенде есінен танар... Жүріп кетер байқаусызда.

Ұмытхан ауыр күрсінді. Сарғыш сөмкесін қолына алып, кері бұрылды» [Жиенбай Қ. 204-205б].

Бұл – әйел-ана тағдырының күрделі қайшылықты жағдайының көрінісі. Өзі сүйген, ұнатқан адамына деген махаббатын мәңгі биік ұстайтын, өмірдің талай ауыр сынақты белестерінде де сол «сүйіктісінің» ұсақтығын, бейшаралығын елемей, өзіндік ар биіктігінен төмендегісі келмейтін асыл ару-аналар да көп қой мынау жалған дүниеде?! Ұмытхан – хакім Абай өлеңіндегідей «Шыдайды риза болып жар ісіне қорлық пен мазағына табынса да» тұғырындағы арулардың көркем жинақталған тұлғасы.

Көркем шығармадағы реалистік сипат пен көркемдік қиял тұтастығы өмір шындығының эстетикалық болмысын жан-жақты түсінуге жетелейді. Қазіргі қазақ романдарының реалистік сипатына қоршаған жаратылыс ортасы мен адамдар тағдырлары сабақтастығы арқау етілген. Әсіресе, адамдардың материалдық және рухани игіліктерді игеру жолындағы іс-әрекеттерінің салдарынан туындаған экологиялық апатты жағдайлардың тұрмыстық-әлеуметтік қарым-қатынастар жүйесіндегі көріністері көркем әдебиет шығармаларында реализм әдісімен бейнеленді.

Көркем әдебиет шығармаларында адамдар мен олар мекендейтін географиялық мекендердің табиғи тұтастығын бейнелеуде ұлттық және жалпы– адамзаттық гуманистік – адамгершілік дүниетаным сабақтастығы да басты назарға алынады. Адамдар өмір сүретін мекендер – Жер планетасын құрайтын ғаламдық кеңістіктің бөлшектері. Планетадағы алты құрлықтың (Азия, Еуропа, Австралия, Африка, Америка, Антарктида) – барлығы да адам мен табиғат тұтастығының көрсеткіштері.

Жаратушы Алланың құдіретімен пайда болған, біртіндеп дамып қалыптасқан ғарыштық-ғаламдық кеңістік жүйесі, ондағы жанды, жансыз денелер, су, ауа – бәрі де үйлесім заңдылығымен айқындалады.

Роман – осындай тіршілік кеңістігін эпикалық мол көлеммен қамтитын шығарма. Қазіргі әлеуметтік-психологиялық романдарда жаратылыс құбылыстары ортасындағы тарихи жағдайлар, жеке адамдар, отбасылар арқылы, халық тұрмысының біртұтас әлемі, жетістіктер мен кемшіліктер, бақыттылық пен бақытсыздық, қуаныш пен қасірет, т.б. – жалпы алғанда қарама-қайшылықтар арнасындағы тіршілік ағысы тарихи шындық пен көркемдік шешім заңдылығымен жазылған.

Қорытынды

Қазіргі қазақ романы – әлем әдебиеттері тарихындағы озық классикалық үрдістер жалғастығындағы жанр. XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың бас кезіндегі әдеби үдерістің көрнекі саласын құрап келе жатқан қазақ романдарындағы өмір шындығының тарихилықпен, суреткерлік көркемдік

шешіммен жазылғаны ұлттық сөз өнері дәстүрінің өркениет кеңістігіндегі классикалық деңгейін танытады. Бұл орайда, әдебиеттанушы-ғалым Ж. Дәдебаевтың пікірімен біздің ойымыз сабақтас естіледі:

«Қазіргі қазақ романы тарих бетінде сақталған белгілі оқиғаның болған жағдайын, оның басты қозғаушы күштерін саралап талдай отырып, соның бәрінің логикалық және психологиялық дәлелін, жүйесін көркемдік заңдылықтарына орай анықтайды. ... Тарихи шындықтың дәлелдігін сақтай отырып, оған белгілі бір ой, мағына жарығын терең әрі шебер екшеп түсіру өмірлік құбылысты терең және жан-жақты ғана емес, сонымен бірге мүлде жаңа қырынан тануды қамтамасыз етті» [Дәдебаев Ж.,1991,,121 б].

Демек, қазіргі қазақ романдарындағы реалистік сипат дегеніміз – тарихилық негізділіктің көрсеткіші. Тарихилық негізіндегі эпикалық шығармада поэтикалық көркемдік қиял арқылы қосылған бейнелеулер адам санасындағы эстетикалық,адамгершілік дүниетанымының шынайылығын, тереңдіктерін көрсетеді. Көркемдік ойлау тереңдіктері мен кеңістіктерінің эпикалық шығармалардағы поэтикалық сипаты ұлттық және жалпыадамзаттық көзқарастардың ортақ бірлігін аңғартады.

Қорыта айтқанда, қазіргі қазақ романдарындағы реалистік сипат пен көркемдік қиял тұтастығы арқылы шығармаларға арқау болған қайшылықтар мен қақтығыстар негізі, жеке адам мен қоршаған қоғамдық-әлеуметтік ортаның үндестігі мен үйлесімсіздігі, т.б. мәселелер поэтикалық тұтастықпен анықталады.

XX ғасырда бүкіл планетаға зардабын тигізіп отырған экологиялық апаттардың қоғамды, мемлекетті, ғылымды басқарып отырған жеке адамдардан бастау алып, көзқарастар қақтығыстарының себептер мен салдарлары эпикалық шығармалар желісінде айқындалған. Қазіргі қазақ романдарындағы реалистік сипаттың көркем шындықпен оқырмандар көңілінен орын алуында әдеби бейнелеулердің көркемдік қиялмен өрнектелуі де эпикалық туындылардың өнернамалық болмысын аша түскендігі танылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырғандар З. Ахметов,Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
2.. Бейсенова Ә., Шілдебаев Ж. Экология негіздері. Оқу құралы. – Алматы: Абай атындағы АлМУ, 1998. – 77 б.
3. Арал тағдыры: зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Қазақстан, 1989. – 272 б.
4. Жиенбай Қ. Даңқ түрмесінің тұтқыны: Роман, әңгімелер, хикаят. – Алматы: Өлке, 2002. – 320 б.
5. Қабдолов З. Сөз өнері: әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1983. – 368 б.
6. Қазақтың мақалдары мен мәтелдері / Құрастырған Ө. Тұрманжанов. – Алматы: Білім, 2004. – 272 с.
7. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым, 1991. – 208 б.

АЙТБЕНБЕТОВА АЙГУЛ КАДЫРЖАНОВНА
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қ. Жұбанов атындағы Актөбе өңірлік мемлекеттік университеті

МОЛДАБАЕВА ЗУХРА МИРАМБЕКОВНА
аға оқытушы
Қ. Жұбанов атындағы Актөбе өңірлік мемлекеттік университеті

«ӨТІРІК»-«ШЫНДЫҚ» КОНЦЕПТІ: ОППОЗИЦИЯСЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ (Абай шығармалары негізінде)

Түйін. *Поэтикалық көркем шығарма тіліне когнитивтік талдау жасау негізінде сол ұлттың сонымен қатар жекелеген тілдік тұлғалардың санасындағы дүниенің бейнесін, айнала қоршаған ортаның болмыс-бітімін тұтастай тануға болады. Сондықтан да осы бағытта ұсынылып отырған мақалады Абай шығармаларындағы «өтірік», «шындық» концептілері танымдық тұрғыдан талданады.*

Түйінді сөздер*: тілдік таным, тіл білімі, когнитивтік лингвистика, шындық концептісі, өтірік концептісі, алдау концептісі*

Резюме. *На основе когнитивного анализа поэтических текстов можно познать языковое сознание личности. Для постижения внутренней сути и природы языка необходимо пропустить его через призму восприятия мировоззрений Абая Кунанбаева.*

Ключевые слова:*языковое познание, языкознание, когнитивная лингвистика, концепт истины, концепт лжи, концепт обмана*

Summary. *Based on a cognitive analysis of poetic texts, one can recognize the linguistic consciousness of a person. To comprehend the inner essence and nature of the language, it is necessary to pass it through the prism of perception of the worldviews of AbayKunanbaev.*

Keywords*: linguistics, linguistics, cognitive linguistics, the concept of truth, the concept of lies, the concept of deception.*

Тіл біліміндегі қарқынды дамып келе жатқан антропоцентристік бағыттың бірі – когнитивтік лингвистика.Ол тілді таным құралы ретінде тануды мақсат тұтады. Таным – когнитивтік лингвистика нысаны. Таным– концептілердіңпайда болу және өзгеру үдерісі, сондықтан да концепт когнитивтік лингвистиканың ең маңызды нысаны болып табылады. Концепттер біздің санамыздың, қоршаған орта туралы біліміміздің негізгі бөлігі бола отырып, философияның, психологияның, когнитивтік лингвистиканың, лингвомәдениеттанудың, т.с.с. гуманитарлық пәндердің зерттеу нысаны болып табылады.

Тіл білімінде концептті танымның мазмұны, мағынаның синонимі ретінде түсіндіретін негізге сүйенген үш түрлі бағыттағы көзқарас бар. Бірінші бағытты ұстанушылар концептті қарастыруда мәдениеттану аспектісіне көп көңіл бөледі. Мәдениет концептілердің бірлігі мен олардың өзара байланысы деп түсіндіріледі. Бұл тұрғыдан қарағанда, концепт – адамның ментальдік әлеміндегі мәдениеттің негізгі ошағы. Мұндай түсінік тұрғысында тілдің ролі екінші кезекте, яғни көмекші құрал ретінде қалады.

Концептті түсіндіруге бағытталған екіншікезекте (Н.Д.Арутюнова және оның мектебі, Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев және т.б.) тілдік белгінің семантикасын концепт мазмұнын сипаттайтын бірден бір құрал деп көрсетеді.

Д.К. Лихачев, Е.С. Кубряковалар бастаған үшінші түсінікті ұсынушылар концепттек қана сөз мағынасынан шықпайды, ол сөз мағынасы мен адамның жеке, халықтық тәжірибелерінің тоғысуының нәтижесі болып табылады деп таниды. Яғни, концепт сөз бен шындық өмір арасын байланыстырушы [1 Маслова В.А.,2004]. Алғалым Е.С. Кубрякованың берген анықтамасы бойынша: концепт–»ментальдік сөздік қордың белсенді, мазмұнды есте сақтау бірлігінің, мидың концептуальдік жүйесі мен әлем келбетінің адам психикасында бейнеленуі» [Маслова В.А., 2004, 32 б].

Когнитивтік лингвистикалық мәні зор, өз алдына жан-жақты зерттеуді қажет ететін концептілер – шындық пен өтірік. Осы зерттеуімізде шындық, өтірікконцептілерінің Абай шығармаларындағы көрінісін сөз етпекпіз.

Ғалым Р. Сыздық Абай шығармаларының тілін талдай келе: «... Абай өлеңдерінің негізгі тақырыбы адам, оның психологиялық күйі, қимыл-харекеті, ішкі, сыртқы портреті... Бұл тақырыптарды Абай бұрынғы ақын-жырауларша жалпы Констанция немесе сол адамға қарата айтылатын дидактикалық үгіт-ақыл түрінде қозғамайды, ол адамның сын-сипат, іс-әрекетін нақты суреттейді, әр іс-қимыл, мінез-құлықты жеке-жеке дәл атау түрінде жырлайды. Сондықтан адамның психологиялық күйін білдіретін сөздерді өлең тіліне молынан енгізеді. Бұл өзіне дейінгі қазақ поэзиясында көзге түспеген құбылыс» [Сыздықова Р.,1995,68б], – деп баға берген болатын.

Мінез-құлық–»адамның генетикалық ерекшеліктеріне байланысты, өмір жағдайларына сәйкес және солардың ықпалымен байқалып отыратын оның тұрақты психикалық ерекшеліктерінің жиынтығы» [Философиялық сөздік, 1996, – 289], – десек, Абай шығармаларындағы кең сөз болған мінез-құлық концептілері – шындық пен өтірік.

Шындықконцептісі туралысөз болғанда ақиқат туралы айтпай кетуге болмайды. Бір қарағанда шындық пен ақиқат өзара байланысты болғанымен, тілдік танымда қарама-қарсы қойылады. Ғалымдар Г.В. Булыгина мен А.Д. Шмелевтер «шындық пен ақиқат бір ғана жалпы философиялықконцептінің екі жағы: шындық бұл ұғымның практикалық аспектісін көрсетсе, ақиқат теориялық аспектісін меңзейді», – деп таниды [Маслова В.А. 2004,217 б].

Қазіргі тілдік танымда ақиқатты мәңгілікпен байланыстырса, шындық жер бетіндегі тіршілікпен, әлеуметтік өмірмен байланыстырылады. Яғни, ақиқат – біреу, шындық әркімнің өз танымында.

Абай танымында ақиқаттың мағыналық эквиваленті – дін, Алла:

Саяз жүзер сайқалдар ғапыл қалар,

Хақиқатта, дін дағы тереңінде [Абай, 2002, – 187].

Алла тағала өзі – хақиқатжолы [Абай, Қара сөз,1993, – 81].

Ғылым – Алланың бір сипаты, ол хақиқат,оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр [Абай, Қара сөз, 1993, – 81].

Абай шығармаларындағы шындықконцептісінің сипатын төмендегідей семантика-прагматикалық топтарға бөліп көрсетуге болады:

1.**Адам шындыққа ұмтылуы, шындықпен өмір сүруі керек:**

Надандарға бой берме,

Шын сөзбенен өлсеңіз [Абай,2002, – 31].

Сөзіне қарай кісіні ал

Кісіге қарап сөзалма.

Шын сөзқайсысы біле алмай,

Әр нәрседен құрқалма [Абай, 2002, – 32].

Шыниланда, таза ойла бір иманды [Абай, 2002, – 24].

...шынды білмек құмарың бар болса, адамдық қалайықты, ықыласты құлағыңды қой [Абай. Қара-сөз, 1993,82б].

2. Шындық өзіне қарама-қарсы категория (өтірік) арқылы бағаланады:

Рас сөздің кім білер қасиетін

Ақылсыз шынға сенбей, жоққа сенбек [Абай, 2002, – 11].

Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік

Ер табылса жарайды, қылса сұхбат [Абай, 2002, – 23].

Өңкей жалғанмақтанмен,

Шынның бетін бояйды.

Бұл сөзімде жалғанжоқ

Айтылмай сөзім қалған жоқ

Абайлаңыз, байқаңыз –

Елдің жайы солай-ды [Абай, 2002, -42].

Онда оны алдайды, мұндамұны

Жанын берсе табылмас сөздің шыны[Абай, 2002, – 139].

...ақты қара деп, қараны ақдеп, я өтірікті шындеп ант ететұғын кісіні не дейміз? [Абай, Қара сөз, 1993,– 32].

Өтірік – көп аспектілі ұғым. Оның тұрмыстық, философиялық, логикалық, психологиялық, этикалық, құқықтық және лингвистикалық қырлары бар. Тұрмыстық тұрғыдан қарағанда, өтірік – алдау, қосып айту, мақтаншақтық.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде берілген анықтамаға сүйенсек «өтірік -шындыққа жұғыспайтын, жалған, рас емес»[6. 598].

Ал қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде өтірікті–»шын мәніндегі жағдайды әдейі бұрмалауға саятын қарым-қатынас феномені»[Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: 2002,170б] – деп көрсетеді. Бұдан түйетініміз, өтірік шындыққа қарама-қарсы категория.

Абай шығармаларындағы өтірік тконцептісін төмендегідей топтастыруға болады:

Адам бойындағы кеселді мінез-құлық сипаты:

Мансап, ұят, ар, намыс, сабыр, талап
Бұларды керек қылмыс ешкім қалап,
Терең ой, терең ғылым іздемейді
Өтірік пен өсекті жүндей сабап [Абай,2002,49б].
Адам дегендаңқым бар,
Адамқылмасхалқым бар.
Өтірік пен өсекке
Бәйге атындай аңқылда [Абай,2002, 97б].

Бір жолаушы алыс жерге барған еліне өз елін мақтаймын деп өтіріктісыбап-сыбап, қайтып келген соң, сол барған, көрген елін, жерін мақтап өтірікті сыбайтұғыны қалай?[Абай, Қара сөз,1993,107б]

Жаман құлықтан аулақ болуға шақырады:

Өсек, өтірік,мақтаншақ,
Еріншек, бекер мал шашпақ-
Бес дұшпаның, білсеңіз [Абай,2002,31б].

Үлкендік – адам ішінен өзін өзі бағалы есеп қылмақ. Яғни, надан атанбастығын, жеңіл атанбастығын, мақтаншақ атанбастығын, әдепсіз, арсыз, байлаусыз, пайдасыз, сұрамшақ, өсекші, өтірікші, алдамшы, кеселді – осындай жарамсыз қылықтардан сақтанып, сол мінездерді бойына қорлық, өзін осындайлардан зор есептемек. Бұл мінез – ақылдылардың, арлылардың, артықтардың мінезі.

3. Қоғамдағы үлкен кесел тұрғысында сипат тапқан:

Ел қағынды,
Малсабылды,
Ұрлық, өтірікгу де гу [Абай,2002,129б].
Өтірік, ұрлық
Үкімет зорлық
Құрысын, көзің ашылмас.
Өтірік шағым толды ғой
Өкінер уақытың болды ғой [Абай,2002,70б].

Ендігі жақсы адамдардың бәрінің үстінен бекер, өтірік «шапты, талады» деген әр түрлі қылмыстық іс көрсетіп арыз береді. Оған дознание тергеу шығарады. Өтірік көрмегенін көрдім деуші куәлар да әлдеқашан дайындап қойылған, бағанағы жақсы адам сайлауға жарамасы үшін [Абай, Қара сөз,1993, 12б].

...назначение қылғанда тергеуі, сұрауы барлығына қарамаса, өтірік арыз берушілер азаяр еді, бәлки жоғалар еді [Абай, Қара сөз,1993, 13б].

4. Ұлтты аздырар жағымсыз мінез-құлық:

Өстіп, жер жүзіндегі жұрттың қоры болып, бірімізді біріміз аңдып өтеміз бе? Жоқ, қазан ортасында да ұрлық, өтірік,өсек қастық қылып, өнерді, малды түзден, бөтен жақтан түзу жолмен іздеп,өрістерлік күн болар ма екен? [Абай, Қарасөз,1993, – 109].

Қазақтың шын сөзге нанбай, құлақта қоймай, тыңдауға қолы да тимей, пәлелі сөзге, өтірікке сүттей ұйып, бар шаруасы судай ақсада, соны әбден естіп ұқпай кетпей тұғыны қалай? [Абай.Қарасөз, 1993, 109 б].

Тұлғалары бөлек, мағыналары жуық сөздер болып табылатын синонимдер – поэзия тілінің ең бір қажетті құралы десек, өтіріктің синонимі болып табылатын алдау сөзі Абай шығармаларында актив қолданылады.

Абай шығармалары тілінде синонимдердің қолданылу шеберлігі жайында ғалым Р. Сыздық былай дейді: «Абай синонимдерді таңдауда нағыз ұтқырлықтанытқан Синонимдік қатардағы сөздердің біреуін таңдап алу ақынның айтпақ ойын (идеясын) дәл беру, ұсынбақ образды әсерлі етіп шығару сияқты шарттарды жүзеге асырады» [Сыздықова Р.,1995, 80б].

Алдау – «әдейі немесе ойнап әзіл үшін айтылған өтірік, жалған сөз» [Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: 2002,17]. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігіндегі деректерге сүйенсек: «алдау сөзінің түбір форматы ал – өз алдына жеке тұрып қолданылмайтын өлі түбір. Ғ.Мұсабаевтың пікірінше, ал сөзі о баста «алдау» деген мағынада қолданылған. Ал кейбір көне түркі жазуларында және осы күнгі кейбір түркі тілдерінде **ал** сөзі жеке, дербес қолданылып, «алдау, қулық, өтірікайту»дегенмағыналарда жұмсалады»[Қазақтілітерминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: 2002, 32б]. Ол сөз арқылыда, іс арқылыда көрініс табады. **Өз** қоғамындағы мақсатқа жетудің маңызды құралы болып табылған алдау Абай өлеңдерінде де, қара сөздерінде де кеңкөрініс тапқан:

Көңілім қайтты достанда, дұшпаннанда,
Алдамаған кім қалды тірі жанда? [Абай,2002, 18б].
Баяғы қулық, бір алдау
Қысылған жерде жан жалдау[Абай,2002, 73б].
Ары кеткен алдағыш
Мені-ақ алда, сөкпейін [Абай,2002, 224 6].
Арсыз болмай атақ жоқ,
Алдамшы болмай бақ қайда? [Абай,2002, 224 6].
Шотқара кірсе алдап,шықса күлген,
Елірмелі Досаққа кісімсінген[Абай, 2002, 224 6].
Көзді көрсең – бересің, тайсаң – танып,
Алдамшы көрінгеннің несіп айда [Абай,2002, 224 6].
Малға достың мұңы жоқ малданбасқа,
Аларында шара жоқ алдамасқа [Абай,2002,172 6].

...қазақтың баласының өзі алдағыш бола тұрып және өзі біреуге алдатқыш болатындығы қалай? [Абай, 2002, 72 б].

Ендігілердің достығы – бейіл емес, алдау,дұшпандығы – кейіс емес, не күндестік, не тыныш отыра **алмағандық [**Абай, Қара сөз,1993, **103б].**

Бұл күндегіге байлық та мақтан емес, ақыл, абырой да мақтан емес, арыз бере білу, алдайбілу – мақтан[Абай, Қара сөз,1993, 113б].

Өтірікті болмаған нәрсенің ойдан шығарылған көрінісі немесе болған нәрсені саналы түрде жоққа шығару (жасыру) деп қабылдасақ, шындық пен өтіріктің арақатынасы философиялық терістеуді терістеу заңдылығына құрылғандығын көре аламыз. Ал «әр түрлі мәселелер, заттар, процестер және т.б. бірін бірі қабылдамау, теріске шығару арқылы байланысты болған кезде ғана олар бір-біріне қарама-қарсылыққұратындығын» ескерсек, Абай шығармаларында да шындық, өтірік тұжырымдары өзара қарама– қарсылық түзіп тұр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. -Мн., 2004 – 256 с.
2. Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. – А., 1995. – 208 б.
3. Философиялық сөздік. – А., 1996. – 525 б.
4. Абай.Қ алың елім казағым... – А., 2002. – 224 6.
5. Абай. Қарасөз. Поэмалар. – А., 1993. – 272 б.
6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 7-том. Қ. -П. – А., 1983.
7. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Педагогика және психология. – А., 2002. – 256 б.
8. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – А., 1966. – 240 б.

ӘОЖ 81’367333

ЕСЖАНОВА ГУЛЬЧАТ ҚУАНЫШҚЫЗЫ
филология ғылымдарының кандидаты, ассистент профессоры
«Тілдер» кафедрасы
М. Тынышпаев атындағы Қазақ көлік және коммуникация академиясы

ТУРА ТОЛЫҚТАУЫШТЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Резюме. *Мақалада тікелей толықтыруды зерттеу, оны ресімделген және ресімделмеген түрде қолдану қарастырылады.Тікелей толықтыруды қолданудың тән белгілері мен ережелері: қызметтік сөздердің түрлері мен рөлі; тікелей толықтырудың түрлері; зерттелетін құбылыстың ұқсас категориялардан айырмашылығы және айыптаушы іс аяқталуының нұсқалары.*

Сондай-ақ мақалада предикат, өтпелі етістікпен және предикатпен, өтпелі емес етістікпен тікелей толықтыру нысаны қарастырылады. Бұл мақалада міндетті түрде айыптаушы іс аффиксін талап ететін тікелей толықтыруды қолдану мысалдары берілген.

Мақала соңында зерттеу қорытындысы шығарылды,негізгі қорытындылар мен ережелер тұжырымдалды.

Түйінді сөздер: *тікелей қосымша, жанама қосымша, айыптаушы іс, аффикс, етістік.*

Резюме. *В статье рассматриваетсяисследование прямого дополнения, употребление его в оформленном и неоформленном виде.Характерные признаки и правила использования прямого дополнения: формы и роль служебных слов; виды прямого дополнения; отличие исследуемого явления от аналогичных категории и варианты окончаний винительного падежа.*

А также в статье рассматривается форма прямого дополнения как при сказуемом, выраженным переходным глаголом, так и сказуемым, выраженным непереходным глаголом. В данной статье даются примеры использования прямого дополнения , которые обязательно требуют аффикса винительного падежа.

В заключении статьи подведены итоги исследования, сформулированы основные выводы и положения.

Ключевые слова: *прямое дополнение, косвенное дополнение, винительный падеж,аффикс, глагол.*

Summary. *The article touches upon the issue of the study of a direct supplement, its use in a formal and unformed form. Much attention is given to the characteristic features, rules of using direct complement: forms and role of service words; types of direct complement; difference of the studied phenomenon from similar categories and variants of accusative case endings.*

The article also considers the form of direct complement for both a predicate expressed by a transitive verb and a predicate expressed by an intransitive verb. This article provides examples of using a direct complement that necessarily require an accusative affix.

In conclusion, the article summarized the study, formulated the main conclusions and provisions.

Key words: *direct supplement, accusative case, affix, verb, indirect complement.*

Жалпы сөйлем мүшелері туралы алғашқы мағлұлаттарды XX ғ.басындағы еңбектерден аламыз. Әрине,ол еңбектерде көбіне тұрлаулы мүшелер,ал тұрлаусыз мүшелер ішінен тек анықтауыш аздап айтылып келді. Ал, пысықтауыш, толықтауыш деген терминдер қолданылмағанымен, кейбір пысықтауыштың түрлері айтылып жүреді.

Толыктауыштың сөйлем мүшесі екендігі, атаулы, жасаулы,т үрлері сөз болмағанымен, ура толықтауыштың көрінісі ретінде табыс септігін сөз етпегені кемде кем. Әрине онда табыс септігі қай жағынан көрінеді? деген сауал да туу мүмкін. Ол еңбектерде табыс септігі сөйлем мүшесі тұрғысынан айтылады, бірақ оны толықтауыш,оның бір түрі тура толықтауыш еді деген тұрғыда емес, тек табыс септікті сөздің жалғауының ашық не жасырын түрінің қыры мен сырына үңілуден туған ойлар еді. Сондықтан да ол еңбектерде тек табыс септікті сөздердің жалғаулы, жалғаусыз түрінің белгілі мәселесіне қатысы жайлы айтылды.

А.Казем-Бек табыс септігінің екі жақты қолданылуын да айта келіп, табыс жалғаулы сөз өзі қатысты етістіктен алшақ тұрған сайын белгісіз болады деп көрсетті .[Казем – Бек М.А.,1846, с.176]. Осы сияқты пікірді Алтай тілі грамматикасында «Винительный падеж употребляется с приставкой, когда им обозначается предмет определенный, а без приставки, когда предмет неопределенный» [Грамматика алтайского языка.,1869, с.42] деп берді.

П.М. Мелиоранский: «Употребление оформленного и неоформленного винительного падежа весьма часто зависст от личного взгяда говорящего или пишущего» [Мелиоранский П.М.,1897, с.15] деп басқаша қарауды ұсынады.

Міне, бұл пікірлерге қарағанда қалайда тура толықтауыш болатын табыс септігі әйтеуір басқа қырынан болса да сөз болып отырады. Әсіресе, соңғы ғалымның еңбегінде анықтауыш жеке беріліп, оның кейбір мәселелері айтылғанымен, толықтауыш деген термин тек сөз арасында ғана сөз болып қалады.

Бұл жерде жоғарыдағы үш ғалымның пікірлеріне шолу жасағанымыз олар А. Байтұрсыновтан бұрын айтылғандықтан болатын.

Жалпы түркологиялық әдебиеттерде табыс септігінің жасырын түрін атауының өзі әртүрлі. «Грамматика алтайского языка» кітабының авторлары бір ғана табыс септігінің жасырын түріне байланысты «винительный падеж без приставки», «винительный без аффикса», немесе «винительный падеж неоформленный» деп үш түрлі атаса [Грамматика алтайского языка.,1869, с.144]. В.М. Насилов оны «безаффиксальный винительный падеж» [Насилов В.М.,1940, с.48] деп отырып, тура толықтауышты толықтауыштан бөліп алып, тұрлаулы мүшелер ретінде қарауды ұсынғаны белгілі. А.П. Поцелуевский «прямое дополнение в форме абсалютного падежа» [Поцелуевский А.П., 1943,с.44]»основным (неопределенным)», Е.И.Убрятова «неоформленный падеж» деп береді [Убрятова Е.И., 1948, с.61-64]

А.Байтұрсынов еңбегінде қазақ тілі ғылымында алғашқы рет толықтауыш, оның жасаулы, сұрауы түрлері қысқаша айтылмағанмен түсінікті етіп мысылдармен дәлелдеп келтірілмеген. Автор жанама деген сөзді қолданбағанымен бірақ оны жасайтын септік жалғаулары, сұраулары, жасалу жолдары көрсетілген. Осы еңбекте тура толықтауышты былай көрсетеді: «Жалғаусыз және жалғаулықсыз толықтауыш тіра толықтауыш деп аталады» [Байтұрсынов А., 1992,б.280] деп екі нәрсенің бетін ашады.

Біріншіден, жанама толықтауыш туралы айтылмаса да, тура толықтауыш терминін дұрыс көрсеткен. Автор ондай тепминді қазақ тіл білімінде алғаш көрсете білді деп бағалау орынды, өйткені толықтауыштың бір түрі ретінде бұл термин мәнін күні бүгінге дейін жоғалтқан жоқ.

Екіншіден, автор тура толықтауыш жалғаулы, жалғаусық қолдануын да нақты көрсеткен. Мысалы: Әкесі баласына кітап сатып алды-сөйлемін автор былай талдауды ұсынады:

Әкесі не қылды?-сатып алды.

Кім сатып алды? – әкесі.

Не сатып алды? – кітап.

Міне осындағы кітап толықтауышы әрі тура толықтауыш, әрі жалғаусыз деп беруін мәселені дұрыс түсіндіруі деп білеміз.

С. Аманжолов 1940 жалғы «Ғылыми синтаксисінде» толықтаушқа арнайы орын береді, бірақ бұл еңбегінде автор оның түрлеріне тоқталмайды тек жалпы айтып өтеді. Осы еңбекте автор толықтауыш зат есім, сын есім, сан есім, есімдік есімшелерден жасалатынын айта келіп олардың сұрауларына мектеп грамматикасынан бөлек қайда? қайдан? сұрауларын қосады [Аманжолов С., 1940, б.80].

С.Аманжоловтың бұл пікірінелеріне қарағанда, арнайы түрде тура толықтауыш деп атамағанымен, тура толықтауыштың сұраулары ретінде кімді? нені? кімін? несін? беруі орынды. Осы сұраулар негізінде зат есім, сан есім, есімдік, есімшелерден тура толықтауыш жасалады деп түсінуге болады.

Автор толықтауышқа қатысты туралы; жөнінде жайында, тақырыпта сөздерін 1940 жылғы синтаксисінде пысықтауыш деп сөздерге қатысты сөздерді толықтауышқа жатқызған. Бірақ оның қай толықтауыш екенін ажыратпаған.

Табыс септігі, оның әсіресе жалғаусыз қолданылуы, ондай кездегі оның стилистикалық қолданылуы туралы Ж.К. Балтабаеваның диссертациясында негізінде табыс жалғауының тек жалғаусыз қолданылуы ғана сөз болған. Онда автор А.Н. Кононов, А.М. Щербаков пікірлері негізіндегі ескі түркі жазуларында табыс септігінің ашық түріне қарағанда жасырын түрінің көп қолданыс тапқанын, сол сияқты атау септік пен табыс септігі жалғауының жасырын түрінің өзіндік ерекшеліктерін, керісінше қазіргі әдеби тілде табыс септігінің ашық түрін оның жасырын түріне қарағанда өте мол екенін статистикалық тәжірибе ретінде көрсете білген.[Балтабаева Ж.К., 1983, б.116]

Ж.К. Балтабаева табыс септігінің ашық түрде келуі туралы «Анализ слов, которые обязательно требуют аффикса винительного падежа, показал , что обязательность аффиксальной формы винительного падежа появляется там, где нарушается первоначальная структура объективного словосочетания, например, при инверсии әкел – кітапты» – деуі көңілге қонымды [Балтабаева Ж.К., 1984, с.6].

Тюрколог Н.К. Дмитриев тура толықтауыш туралы біраз мәселені көтергенімен, назар аударатын бір мәселе: «Вообще нужно сказать, что старая книжная (т.е. скорее татарская, чем башкирская) схема – прямое дополнение + косвенное – в современном разговорном и литературном языке постоянно заменяется обратной, некоторую роль здесь, может быть, играет влияние русского языка, которое под-

держывает в башкирской прозе безраличное отношение к обеим схемам» [Дмитриев Н.К.,1948, с.63] деп кейде табыс септікті сөз бен жанама септікті сөздердің де өзара тіркесі бізде бар екенін құптау керек. А.Н. Кононов басқа түркологтарға қарағанда толықтауышты үшке бөледі: тура, жанама, және относительное (послесложное). Автор толықтауыштың соңғы түріне неізгі сөздердің шылаулар арқылы келуін жатқызады. Автор толықтауыш сөйлемнің тұрлаусыз мүшелерінің бірі дейді, енді оның жоғарыда көрсетілген түрлерін сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері деп өте кең алуы ойланарлық. Автор тура толықтауыштың жалғаусыз түрлері қабыса, жалғаулы түрлері меңгеріле байланысатынын даралап көрсетуі де орынды [Кононов А.Н.,1960, с.94].

Тюрколог Е.И. Убрятов тура толықтауыштың меңгеретін етістіктерінің басқа түркі тіпті орыс тілдеріне қарағанда өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Егер басқа тілдерде сабақты, салт етістіктерге байланысты тура және жанама толықтауыштар деп бөлінсе, ал якут тілінде «Прямое дополнение одинаково возможно как при сказуемом, выраженным переходным глаголом, так и сказуемым, выраженным непереходным глаголом» жеген пікірінен якут тілінде салт, сабақты етістіктердің жігі онша біліне бермейтіні сол тілге тән сияқты. Сол сияқты Е.И. Убрятова табыс септігі үнемі толықтауыш мүшесі бола бермейді дей келіп «Говоря о дополнении, выраженным именем в винительном падеже, следует однако, иметь в виду, что не всегда форма винительного падежа имени означает, что данное имя непременно является дополнением в предложении. В целом ряде случаев имя в форме винительного падежа выполняет совсем иную синтаксическую роль» деп , табыс жалғаулы (үсүһүн – третьи его) – сан есім, батйын – дуолун – достояние – пысықтауыш дейді. Осы сияқты есімше, қимыл есімді табыс жалғаулы сөздер де тура толықтауыш тұлғасында болғанымен, оларды толықтауыш бола алмайды дей келіп, оның аясын тарылтып жібереді.

Сол сияқты автордың тура толықтауыштың түрлері туралы пікірлері ойланарылық. Оны автордың өз сөзімен берелік; «Прямое дополнение в якутском языке может быть выражено любой склоняемой частью речи. Формы прямого дополнения очень разнообразны. Оно может быть выражено в винительном неоформленном, частном винительном – собирательном и исходном падежах. Форма прямого дополнения зависит не только от управления глагола, но и от целого ряда других условий; структуры предложения, формы сказуемого, глагола, характера дополнения (определенность объекта частью или целиком он подвергается действию, его отношения к действию – сказуемому и т.д.)» [Убрятова Е.И.,1948,с.61] – деп, тура толықтауышқа қатысты төмендегідей бірнеше мәселелерді көтерді.

Біріншіден, тура толықтауыш ретінде якут тіліндегі септелетін сөз таптарының кейбірі ғана жұмсалады. Екіншіден, көп тілдерде тура толықтауыш жалғаулы және жалғаусыз түрде жұмсалса, бұл тіде оның бес түрлі көрінісі бар;

Табыс жалғаулы;

Табыс жалғауының жасырын түрі;

Частный падеж түркі тілдерінің ол -да,-де,-та,-те жалғаулы сөздердің объектіні көрсетуі деуден пайда болған түрі:

Табыс-жинақтау септігі арқылы;

Шығыс септігі арқылы.

Әрине, біз бұл жерде автордың табыс септігінің жалғауын және жалғаусыз түрлерін негізге алғанмен, ал оның басқа түрлерінің басқа септік жалғауларында табыс септігінің мағынасын беруі сол тілдің өзіндік ерекшелігі деп білеміз.

Сол сияқты автор табыс септікті сөздердің синтаксистік қызметі жөнінде де ерекше пікірде. Автор «в целом ряде случаев имя в форме винительного падежа выполняет совсем иную синтаксическую роль» деп, олардың толықтауыштан да басқа сөйлем мүшелері болатынын сол тіл материалдары бойынша көрсеткен.

Автор якут тіліндегі қимыл есімнің (отглагольные имена) толықтауыш қызметінде реалды объектіні көрсетпей, етістікті күшейту үшін үнемі жұмсалады деген пікірі ой тастайды.

Автор табыс септігінің жасырын түріндегі қолдануы туралы «Прямое дополнение в неоформленном падеже в якутском языке употребляется в тех случаях, когда центр тяжести значения лежит не на объекте, а на самом действии» деп, ондай кезде етістік баяндауыштың қызметін ерекше көрсетеді. Бұл мәселе туралы қазақ тілінде де ойлануды қажет етеді. Сол сияқты табыс жалғаулытолықтауыштың жасалуына қарағанда табыс жалғаулының жасырын түріндегі толықтауыштың жасалуында есімдердің барлығының жұмсалмайтынын да ерекше атап көрсетеді. Бұл тілде тура толықтауыштың бес түрлі көрсеткіші бола тұрып, тура толықтауыш өзінің басыңқы сыңарымен тек меңгеріле байланысады.

Э. Севортян да «Прямое дополнение в турецком языке» деген мақаласында негізінде тура толықтауыш, оның сұраулары, жасалуы туралы мәселе қозғамай, тек ондағы табыс септігінің жалғаулы, жалғаусыз жұмсалуы туралы айтса, ал «Грамматика алтайского языка» деген еңбекте

П.М. Мелиоранский, Н. Ашмарин, Н. Катанов, А. Казем-Бек, В. Гордиевский, онан кейінгі Н. Дмитриев еңбектеріндегі көзқарастарға шолу жасайды. Автор тура толықтауыш деген терминнің сол «Алтай тілі грамматикасында» және

А.Казем-Бектің «Общая грамматика турецко – татарского языка» еңбектерінде де бар екендігіне тоқталады. Нақтылай айтатын болсақ, түрік тіліндегі тура толықтауыш және оның кейде негізгі сөз бен етістіктің бір сөйлем мүшесі болып келуі мен тура толықтауыштың табыс септігінде келуі туралы сөз етеді. Әйтседе осы еңбекте автор екі жақты пікірді қолдайды. Кейде белгілікті негізгі фактор етсе, кейде грамматикалық көрсеткіштер, әсіресе, анықтауыштары бар сөздер үнемі жалғаулы түрде тура толықтауыш болады деген пікірге саяды [32;81-105].

Қырғыз тілінің синтаксис маманы И.Д. Жакубов та толықтауыш. Оның тура және жанама түрлерін нақты көрсете келіп, олардың зат есім, есімдік, сын есім, үстеу арқылы болуын көрсетеді. Әсіресе автор тура толықтауыш туралы айта келіп, «прямое дополнение относится в основном к глагольным или глагольно-именным членам предложения, обозначает предмет, выражается в формах винительного и отчасти исходного падежа» дегенде автордың тура толықтауышты жатыс септікте де келеді деп, жанама толықтауышқа қатысты септік жалғаулырының ішінде тағы да жатыс (исходный падеж) септігін келтіруін ойлану керек.

Осы сияқты пікілерді басқа түркі тілі мамандарының еңбектерінен көруге болады.

Тура толықтауыштар көбіне оқулықтар көлемінде ғана беріліп келсе, қырғыз тілінің маманы Қ.А. Джапарова «Прямое дополнение в киргизком языке» атты кандидаттық диссертациясын 1981 жылы жазды. Осы мәселені арнайы зерттеу арқылы оның табиғатын аша түскен.

Жалпы түркологияда табыс жалғауының ашық қолдануы туралы толық жазған ғалым – Е.И.Убрятова. Автордың негізінен проф. М.Б алақаев пікірлерін қуаттағанын ескертіп, табыс жалғауының үнемі жалғаулы болуын ұсынған пікірлерін қайталамауды жөн көрдік.

Қортындылай келгенде бүкіл түркологияда табыс жалғауының байланысатын сөзінен алшақ, іргелес тұрып жалғаулы жұмсалуы проф.М.Балақаев пен Е.И.Убрятоваға тән демекпіз.

Е.И. Убрятованың якут тілінде табыс жалғаудың мағынасын басқа да септіктер береді деген пікірі якут тіліне сай келер. Қазақ тілінде табыс жалғаулы сөздер: Қаланы көрді.

Бір септік жалғаулы сөздер алмасып келуі бар болғанымен, оның ішінде тура толықтауыш тек табыс жалғаулы сөздерден болатынын білеміз. Ал жатыс, шығыс жалғаулы сөздер басқа сөйлем мүшелері болып келетіні белгілі.

Табыс жалғаулы сөздердің жалғаусыз жалғануы стильдік ерекшелікке байланысты болатын мәселе.

Негізінде табыс жалғаулының жасырын келуі мына фактірлерге байланысты:

1. Біріңғай толықтауыштардың алдыңғылары жалғаусыз айтылады. Дала, қаланы шарлады.

2. Табыс септігінің жасырын келуі көбіне табыс септіктегі сөз бен етістіктердің тұрақтылық мәнге аусуынан деуі де дұрыс: от жағу, хат жазу.

3. Тура толықтауыштың жасырын түрде мол жұмсалатын түрлері жайлы анық пікірлер жоқ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Казем – Бек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка.-Казань:Типография имп.АН,1846.-176с
2. Грамматика алтайского языка.-Казань:типография университета,1869.-142с.
3. Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-крского языка. – СПб:Типография имп.АН,1897.-15с.
4. Насилов В.М. Грамматика уйгурского языка.-М.:Изд-во вост.лит.,1940.-48с.
5. Поцелуевский А.П. основы синтаксиса туркменского литературногоязыка.– Ашхабад:Мектеп,1943.-44с.
6. Убрятова Е.И. Исследование по синтаксису якутского языка.– М.-Л.:Изд-во Ан СССР, 1948.-с.61-64
7. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы.– Алматы:Ана тілі , 1992.-280б.
8. Аманжолов С.Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы.-Алматы: Қазақ мемлекиеттік баспасы, 1940.-Б.77-121.
9. Балтабаева Ж.К. Табыс септік формаларының қолданылуындағы кейбір ерекшеліктері. Қазіргі қазақ әдеби тілінің грамматикалық құрылымы.-Атматы:Ғылым,1983,-116б.
10. Балтабаева Ж.К. Семантико-стилистические функции неоформленного родительного – винительного падежей в казахском языке.Автореф.диссертации к.филол.н.-Алматы,1984.-С.6-16
11. Дмитриев Н.К.Грамматика башкирского языка.-М.-Л.:Изд-во АН СССР,1948.-С.61-64.
12. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. –М.-Л.:Изд-во АН СССР, 1960.-С. 94-97.
13. Севортян Э.В. Прямое дополнение в турецком языке.//Вестник Москов.Универ-та.-1948.-№12. С 81-105.

IRSTI 16.21.27

ZHALGASBAYEVA GULFAIRUZ DZHAMBULKYZY
master student of Al-Farabi Kazakh National University
Faculty of philology and world languages
Department of translation studies

FEATURES OF THE TRANSMISSION IN THE HISTORY OF B. SOKPAKBAYEV «MY NAME IS KOZHA»

Түйін. *Қазіргі қазақ балалар әдебиеті оқырманды жеке басының проблемалары мен тәжірибелерін шешуге итермелейтін бірқатар моральдық және психологиялық мәселелерді көтереді. Әдебиетті ұлттық бояумен және ерекшелігімен толтыру, сонымен қатар, халықтардың дәстүрлерімен танысуға, олардың тарихы мен мәдениетін білуге мүмкіндік береді.*

Қазақ әдебиетінде балалар әңгімелерін ересектер мен балалардың бірнеше ұрпағы оқып, қайта оқыған автор бар, ол – Бердібек Соқпақбаев. Оның есімін дәріптеген кітап «Менің атым Қожа» деп аталады.

Түйінді сөздер*: аударма, балалар әдебиеті, автор, фильм, халықаралық.*

Резюме. *Современная казахская детская литература поднимает ряд морально-психологических проблем, которые могут побудить читателя решить свои личные проблемы и переживания. Наполнение литературы национальным колоритом и уникальной самобытностью позволяет, кроме того, знакомиться с традициями народов, знать их историю и культуру.*

В казахской литературе есть автор, чьи детские рассказы читают и перечитывают несколько поколений взрослых и детей. Книга, прославившая имя Бердибека Сокпакбаева, называется «Менин атым Кожа» («Меня зовут Кожа»).

Ключевые слова*: перевод, детская литература, автор, фильм, интернационал.*

Summary. *Kazakh modern children's literature raises a number of moral and psychological issues that can lead the reader to solve their personal problems and experiences. Filling literature with national colour and unique originality allows, in addition, to get acquainted with traditions of the people, to know their history and culture.*

In Kazakh literature there is an author whose children 's stories read and re-read several generations of adults and children. The book which glorified a name of Berdibek Sokpakbayev is called «Menin atym Kozha» («My name is Kozha»).

Key words: *translation, children 's literature, author, film, international.*

Introduction

The translation of fiction has its own features, the main of which can be considered that it has relative autonomy towards the original. When translating artistic text, the translator is given great freedom of action, which is unusual for working with texts of other genres. Thus, the translator of the artistic work becomes as if a co-author of this work, he needs to convey all the content, emotional and expressiveness of the original and try to bring the impact of the translation text on readers closer to the effect of the original on the original audience *[Commissarov V.N., 1990, p. 51]*. However, the very concept of «good translation» is difficult to define quite clearly, as any assessment in this case will be subjective.

However, it can be said with full certainty that a good translation is perceived by the reader not as a translation, but almost as a text in the native language. Thus, the main task of artistic translation will be to produce a work capable of having an artistic and aesthetic impact. And although translation becomes an integral part of other literature, the original work still remains within the culture in which it was written and has a certain style. Differences in cultures often become in the way of a translator to achieve the desired result, as often elements of the same culture do not possess any close counterparts in translation language culture. And yet, the main criterion for the evaluation of artistic translation is not only proximity to the text, but also preservation of the style of the work and individuality of the author *[Solodub Yu. P., 2005, p. 44*].

In the process of translation it is important to preserve the artistic and aesthetic identity of the original, which manifests itself in various forms and is due not only to the individual style of the author, but also to social and cultural factors *[Besborodov A.V., 1992, p. 7]*.

In order to preserve the artistic identity of the original text as a whole, it makes sense to take into account not only individual translation techniques, but also the set of these techniques and to trace the tendency of the

translator ‘s work. From this point of view A.V.Fedorov identifies three settings of the translator – three main trends: installation in the native language, preservation of foreign language in the language and smoothing translation.

The first of these trends occurs when the translator avoids any foreign nature and replaces any unfamiliar concepts and language turnover with the similarly specific means of translation language *[Fyodorov A.V., 2006, p. 37]*.

Main part

The translator also has the opportunity to convey other people’s images as they are, often blindly copying the original. In such a case, the translator often becomes the object of accusations (often fair) in the damage of the language of translation, but the translator still has the right to emphasize the alien nature of the original, and such a technique is very often used by translators of exotic literature *[Rosenthal D.E., Telenkova M.A.., 1976, p. 39]*.

In addition to the opposite trends presented above, there is a third, which is something between the previous ones – it is a smoothing translation. This method does not imply preservation of national-linguistic and substantive features of the original, nor does it introduce specific features of the language into which the work is translated, i.e. the more neutral language is used *[Alekseeva I.S., 2004, p. 44]*.

Kazakh modern children’s literature raises a number of moral and psychological issues that can lead the reader to solve their personal problems and experiences. Filling literature with national colour and unique originality allows, in addition, to get acquainted with traditions of the people, to know their history and culture.

The most famous Kazakh writer B. Sokpakbayev brought the story «My name is Kozha». It was published in the publishing house Children’s Literature, and then from the Russian language was translated into many languages and published abroad: in France, Poland, Czechoslovakia, Bulgaria. And only then did she return home – to her native, Kazakh, readers.

In Kazakh literature there is an author whose children ‘s stories read and re-read several generations of adults and children. The book which glorified a name of Berdibek Sokpakbayev is called «Menin atym Kozha» («My name is Kozha»). «What is experienced as a child,» wrote Berdibek Sokpakbayev, «is never forgotten. Impressions are not scarce, do not cool. They warm like a heat under a layer of ash. It is necessary to blow this layer and fire breaks out!.. «The writer himself had a childhood not easy, though in his own way happy. He was born Berdibek Sokpakbayev in 1924 in one of the mountain auls of Narynkol district of Almaty region. The boy grew up in a poor family, and at the age of eight he lost his mother, and this pain haunted him for the rest of his life. Sokpakbayev in detail described the first years of the life in the book «Балалық шаққа саяхат» («A travel to the childhood») which left in 1960, but children’s memoirs, of course, are present at all books by the author. They say, despite life difficulties, little Berdibek was characterized by curiosity and ability. The love of knowledge and reading was instilled in the boy by his older brother Satylgan, who later died in the war...

The hero of the story «My name is Kozha» – fantasist and shalun, he gets into the most incredible situations, but comes out of them with honor, thanks not only to his intelligence, but also to good, responsive heart, loyalty in friendship. These qualities cannot but cause sympathy for him, and the name Kozha has long become negative. Because the main character of the book is not characterized by special obedience, it was not wanted to print for a long time, because in those times it was considered that such heroes can only be negative, and it is necessary to raise children on the example of exclusively positive characters. Socpakbayev strongly proved that the hero of the book should have the right to mistakes, he should pass through the tests, and only in this case he is able to become a person. The heroes of Socpakbayev, especially the Kozha itself, are autobiographical. But the works of a talented Kazakh writer are devoid of the nazidity characteristic of Soviet children ‘s literature. There are no moral lessons in them. The heroes of Sokpakbayev are living and disobedient, peculiar and amazing, how amazing the magical world of childhood is. Growing up, we forget these feelings of joyful discovery of the universe, and only a few lucky people know how to keep in their heart child impressiveness and immediate. It was such an adult talented child that Berdibek Sokpakbayev himself was. This is how he recalls his childhood:... «I was one of those few unpossed who usually never went into class until he nicknamed the last call. It was impossible for me to sit somewhere outside of class for a long time, except to tie. «The legendary story «My name is Kozha» was released by Children ‘s Literature Publishing House in 1957 and instantly gained popularity and spread in translations into foreign languages around the world. Heroes of children ‘s agendas of Socpakbayev grow in difficult post-war times. But how much light and joy, direct and

naughty in their characters! Boy Kozha takes his mother ‘s experiences acutely, he grows up in a family without a father, he has conflicts with his classmates and teachers. He is a creative nature, a poet, but he never gives up and does not give the frustration to master his thoughts.

The main theme of the lead is that of growing up. Before our eyes the naughty Kozha becomes different, he honestly tries to change for the better, for the first time understanding what responsibility lies on his shoulders. Responsibility for loved ones – mother and grandmother, for himself, for his future. Perhaps the events taking place in the life of the Kozha are not special, and his adventures are deprived of all heroic. The fate of Kozha is that of the thousands and thousands of his peers who became our grandparents today. If you are wondering how and what they lived more than half a century ago, read the book «My name is Kozha». Behind the realities of the old time you will find the same experiences and thoughts that are characteristic of you, modern teenagers. Even during his life Berdibek Sokpakbayev became a classic of Kazakh literature. His books were published in large editions, they were willingly read in libraries. The writer also created plays and film scores. And on his agendas «My name is Kozha» and «Journey to Childhood» films were made. The film «My name is Kozha» was released in 1963. In 1967, she was awarded at the International Film Festival for Children and Youth Films in Cannes. This film has become one of the most beloved in the country, and it can quite be called «cult».

Behind the realities of the old time you will find the same experiences and thoughts that are characteristic of you, modern teenagers. Even during his life Berdibek Sokpakbayev became a classic of Kazakh literature. His books were published in large editions, they were willingly read in libraries. The writer also created plays and film scores. This film has become one of the most beloved in the country, and it can quite be called «cult.» The masterfully written story «My name is Kozha,» based on the life and realities of folk life of that era, is imbued with light sadness and good-natured humor. It is a unique book that awakens the best feelings in readers. After all, Berdibek Sokpakbayev all his life, like his heroes, believed that «the bird of dreams flies over the world, flies to the stars, and no one can stop its strong and inspired flight» *[Sokpakbayev B.Y., 2019, p. 56]*.

The attention of the writer in this work is attracted not by events that leave a mark in history, but by the daily course of days filled with various incidents in the life of a teenager. Every manifestation of life turns out to be truly significant for the hero, every detail of it – important, every moment – essential. None of the events went without a trace. The main and building force in shaping the character ‘s personality is the family. Here the foundation of the soul is laid. For Kozhabergen, the hero of the lead, the family is mother and grandmother. Unpossed Kozha says proudly about his family: «Do the three of us, me, she [mother] and grandmother, do not live so peacefully and amicably?.. Mother is respected for good character and bright head all in an aul...».

«It ‘s a sin to brag, but not just in the whole aul, but even in the whole area there ‘s probably no man as hard-working as my grandmother. I ‘ve never been able to see my grandmother sleeping: wake up before she does, or go to bed later than her. Grandma in the morning cotton, milks two cows, brings milk to the separator, quakes it, cuts curd, knocks butter, brings order to the house, dries the kizyak, cooks, wipes... In short, the whole house is only on it and holds.

Dostoyevsky also argued that the condition for the correct upbringing of the child is love: «If the parents are kind, if their love for the children is jealous and hot, the children will forgive them a lot and forget a lot then not only from the comic and ugly, but will not even condemn them without appeal for the very bad works of them, on the contrary, their hearts will certainly find mitigating circumstances» *[Sokpakbayev B.Y., 2019, p. 30]*. Grandma, teaching his grandson, does not hide his warm relationship to him, and when such an example in front of his eyes, the hero, despite many misdeeds committed by him, grows responsive to someone else ‘s grief, loyal in friendship, irreconcilable to evil.

The narrative is conducted on behalf of the teenage boy himself, who admits in «The Entrance» that «the dream of becoming a writer appeared in me, the Kozha of Kadyrov, even in the earliest childhood». The main condition that a young writer sets himself is «no one... Not to give any reason to accuse me of writing at least one untrue word.... « This truthfulness allows you to survive with the hero events that influence personality formation. Trying to prove that he is «not such a small child» and can continue his friendship with the Sultan, for whom a bad reputation has been established, and remain an honest man, Kozha becomes an accomplice to the crime: drank someone else ‘s kumys and eaten meat, stolen Kozha. His firm conviction: «It is better to break the discipline a thousand times, a hundred times not to learn the lesson, to repel ten girls and break the nose of Zhantas twenty, even thirty times, than to steal at least a promo or a feather. Whoever is able to steal can commit any, the most vile crime» – did not save him from complicity in the theft committed by the Sultan. It ‘s a shame to remember the hero about the misconduct committed. But in the process of self-observation, self-deepening there is a knowledge of itself *[Sokpakbayev B.Y., 2019, p. 28]*.

A deep trail leaves a conversation in the hero ‘s soul about his father with the school guard who takes place during the pedal council. Kozhabergen expects his fate, dear man – mother – where his fate is decided. The side where she sits is scary. And how important it was to hear the boy good words about his father, whom he hardly remembers. The author ‘s attention is directed to the thoughts, experiences of the hero. Kozha knows how to analyze his actions, suffer because of the committed misconduct: «And I condemned my mother to such shame! Because of me, she has to make excuses, feel guilty, beg strangers... Why I was born such a jerk and a shalopai!» *[Sokpakbayev B.Y., 2019, p. 45]*.

The process of personality formation begins with the search for moral guidance. By carefully prescribing the hero ‘s flour before the meeting, in fact, the author tells about the man ‘s path to Truth, and, ultimately, to himself:... «By doing something, you need to think not only about whether you can make excuses, but also about the fact that in the end your actions will turn out....» *[Sokpakbayev B.Y., 2019, p. 56]*.

Kozha doesn ‘t just live with impressions. He makes them the subject of analysis, finding them appropriate interpretations and anchoring them in his memory.

Painful questions to yourself, the decision to stop recklessness, the promise to correct – the way of self-analysis of the hero.

It is worth noting the vitality, the ease of the narrative. The hero judges himself at a secret meeting that ends the tale. One question on the agenda is how to become an exemplary and disciplined student. With enough irony, looking in the mirror, the hero is angry with himself:

«– Stand up!» I yelled and knocked my fist on the table. Kara Kozha jumped up on her leg-

He sat down again *[Sokpakbayev B.Y., 2019, p. 68]*.

The decision of the secret meeting is a six-point programme of action with notes, the most important of which the hero himself considers the last section: «If I fail this great test... I don ‘t need to learn. I must then choose a different path in life to become human and not make my unhappy (because of my own son!) mum experience all the bully antics I will commit. The decision is made unanimously!».

The inner world of the hero is qualitatively modified: it is filled with social and psychological content. Kozhabergen is already able to assess the situation, see himself from the outside. There will be many such situations and clashes where there is an internal struggle. It is in overcoming them that a person is emerging to prepare him for equal participation in life *[Sokpakbayev B.Y., 2019, p. 75]*.

Throughout the story the hero survived the rift of relations with classmates, teachers, Zhanar, and also loved ones brought a lot of trouble. At the end of the work Kozhabergen comes to the consciousness of his own imperfection: in it the critical attitude towards himself is awakened.

Conclusion

The search for an exit, developed «program» of correction ends with laughter.

The hero immediately recalls the saying of Grandma: «Wind cleans the air, laughter – soul.»He» became somehow careless and suddenly good and fun». And the boy notices that he has not seen such a wonderful night for a long time: the month, which contracted a wonderful mood, shines in the whole. Unity with nature, the feeling of itself as an integral part of it creates in the soul of the boy the expectation of happiness. Living label language, trusting intonation, light irony to himself and others, awe towards loved ones – these are the artistic features that help to reveal to the author the way of formation of the teenager.

«What is experienced as a child», the writer said, «is never forgotten.

Impressions are not scarce, do not cool. They warm like a heat under a layer of ash. It is necessary to blow this layer and fire breaks out!..» *[Sokpakbayev B.Y., 2019, p. 84]*. Childhood for B.Sokpakbayev has always remained a source of human personality formation.

REFERENCES:

1. Commissar V.N. Theory of Translation. – M.: «VW», 1990. – 251 p.
2. Solodub Yu. P. Theory and practice of artistic translation: educational manual for students of lingv, factoring higher educational institutions/Yu. P. Solodub. – M.: Publishing center «Academy», 2005. – 304 p.
3. Besborodov A.V.Funkational correspondence of linguistic methods of aesthetic influence in the original and translation of the artistic text. – M., 1992. – 130 p.
4. Fyodorov A.V. About artist translation. Works of 1920-1940 s. – SPb.: «Faculty of Literature of SPbSU», 2006. – 256 p.
5. Rosenthal D.E., Telenkova M.A. Dictionary – Handbook of linguistic terms – M.: «Enlightenment», 1976 – 399 p.
6. Alekseeva I.S. Introduction to Translation – Study Manual for School Files and Language Factoring Schools. – SPb.: «Faculty of Literature of SPbSU», 2004. – 352 p.
7. Sokpakbayev B.Y.Menin atym Kozha. – Shymkent:»Dariya», 2019. – 136 p.

УДК811 632.4

КАКЖАНОВА ФАЗИРА АЙДАРХАНОВНА
профессор
Кафедры иностранной филологии
КарГУ имени Е.А.Букетова

ЖҰМАН АЛТЫНАЙ КАНАТОВНА
магистр гуманитарных наук
Кафедры иностранной филологии,
КарГУ имени Е.А.Букетова

АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ PERFECT АСПЕКТІСІНІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ШАҚ АРҚЫЛЫ БЕРІЛУІ

Түйін. *Қазақ тілінде аспект (вид,түрлену) категориясының жоқтығынан ағылшын аспектілері қазақ тіліне шақ категориясымен аударылады. Осы мақалада қарайтынымыз ағылшын тілінің Perfect аспектісінің шақ арқылы аударылу жолдарын талдау. Perfect аспект істеліп болған істі көрсетеді, қазақ тілінде істеліп болған іс тек өткен және келер шақтарда беріледі. Қазақ тілінде ресми түрде 8-9 шақ категориясы бар. Қазақ тілі өткен және келер шақтарының ішінен ағылшын тілінің Perfect аспектісінің мағынасын және берілу жоспарына дәл түсіп ашатын шақ жоқ, бірақ түрлену категориясы болмағандықтан, біз оларды түрлену категориясын қазақ тіліне аудару үшін қолданамыз. Ескерте кететін жәйт, түрлену категориясы ол шақ категориясы емес, сондықтан балама аударманы табу қиын.*

Түйінді сөздер*: түрлену, шақ, Perfect, аналитикалық, көмекші етістіктер.*

Резюме. *Из-за отсутствия категории вида в казахском языке, английские виды переводятся с помошью категории времени. В этой статье рассматриваем перевод Perfect аспекта с помошью категории времени. Perfect аспект выражает совершенные действия, совершенные действия в казахском языке бывают только в прошедшем и будущем временах. Казахский язык имеет официально 8-9 времен. Среди этих времен прошедшего и будущего времени нет таких времен по плану выражения и содержания соответствовали бы английскому Perfect аспекту, но из -за отсутствия вида категория времени используется для их перевода. Надо заметить, что категория вида не является категорией времени и найти эквивалентный перевод практически невозможно.*

Ключевые слова*: вид, время, Perfect, аналитический, вспомогательные глаголы.*

Summary. *Due to the lack of an aspect category in the Kazakh language, all English aspects can be translated by using the tense category. This article is devoted to the translation of the Perfect aspect by tense category. Perfect aspect expresses completed actions, the Kazakh language has only in the past and future tenses of the completed actions. The Kazakh language has officially 8-9 tenses. Among these past and future tenses, there are no such tenses according to the plan of expression and content correspond to the English Perfect aspect, since there is no the aspect category in the Kazakh language, therefore we use them to translate the category of the English aspects into Kazakh. It should be noted that the category of the aspect is not the category of tense and it is almost impossible to find an equivalent translation.*

Key words*: aspect, tense, semantics, Perfect, analytical, an auxiliary verb.*

Кіріспе

Ағылшын тілінің грамматикасында етістік күрделі сөз таптарының бірі. Бүгінгі таңда етістік морфалогиялық жүйесі түрлі категорияларға негізделген: шақ, түрлену (аспект), етіс және басқа категорияларды иемденген жалғыз сөз табы. Ағылшын тілінің түрлену категориясын қазақ тіліне аудару күрделі мәселелердің бірі болып табылады, өйткені қазақ тілінде түрлену категориясы берілмеген. Бұл олқылық әсіресе қазақ тілінен ағылшын тіліне немесе керісінше аударғанда байқалады.

Түрлену категориясын қазіргі таңдағы түрлену теориясының анықтамасы бойынша, ол істің «уақыт өте келе жасалатын» немесе»уақыт аралығында бөлінуін» болып табылады [Пешковкий А.М., 2001, 105 б]. «Түрлену ол істің ішкі даму стадиясын көрсететін тілдік көрініс» [Какжанова Ф.А., 2010, 7 б].

Ағылшын тілінде етістіктің төрт түрлену категориясы бар. Олар: Indefinite, Continuous, Perfect, Perfect Continuous, осы көрсетілген төрт аспектінің ішінде перфект ерекше аспект болып табылады.

Негізгі бөлім

Ағылшын тілінің төрт аспектісінің ішіндегі ең күрделісі – бұл Perfect аспектісі. Ағылшын тілінің бұл аспектісі қазақ тіліне аударған кезде біраз қиындықтар туғызады. Ағылшын тілінде бұл аспект нәтижесі бар істерді көрсетеді, ал қазақ тілінде істеліп болған істер тек осы және келер шақтарда аударылады.

Ғалымдардың Perfect аспектісі төңірегіндегі ойын 3 топқа бөліп қарастырсақ, олар:

1. Perfect формасын түрлену категориясына жатады. Бұл теорияны ұстанатындарға Б.А. Ильиш [Ильиш Б.А.., 1948, 142 б], Г.Н. Воронцованы [Воронцова Г.Н., 1960, 213 б] және т.б. жатқызуға болды. Олар уақыт пен түрлену категориясын ажыратып, бірақ олардың бір – біріне ілеспелі деп санайды. Олар Perfect формасын істеп болынған істің өтуін білдіретін түрлену формасы ретінде қарастырады.

2. Perfect формасы грамматикалық уақыт категориясына жатады. Perfect формалары уақыт категориясына жату теориясы шетелдік ғылыми шеңберінде кең өріс алған. Бұл теорияны қолдайтындар қатарына Г. Суит, [H.Sweet, 1948, 100 p], И.П. Иванова [Иванова И.П., 1981, 63 б] жатқызуға болады. Олар Perfect формасын уақыт санатына қосады.

3. Perfect формасы уақыт және түрлену категорияларынан тұратын ерекше грамматикалық категорияға жатқызылады.

Б.А. Ильиш Perfect формаларды уақыт және түрлену мағыналын білдіретін тәсіл ретінде қарастырады [Ilysh B.A., 1948], А.И. Смирницкий Perfect-ті не түр, не уақыт категориясына жатқызбай, өзінің «уақыт қатынас категориясын» ұсынды [Смирницкий А.И., 1959].

Perfect туралы берілген ойларды сараптай отыра, біз оны уақыт категориясы деген оймен келіспейміз, оны түрлену категориясына жатқызамыз. «Perfect аспект істің шегіне жетіп аяқталғанын көрсетеді» [Какжанова Ф.А., 2010].

Ағылшын тіліндегі Perfect аспектісі барлық шақтарда істелініп болған істерге қолданылады.

Perfect аспектісі көмекші етістік **to have** және Participle II арқылы беріледі. Ағылшын тілінде бұл түрлену аналитикалық жолмен беріледі. Оның формуласын әрбір ағылшын тілін оқитын оқушы біледі.

Қазақ тілінде түрлену категориясының жоқтығынан ағылшын аспектерін қазақ тіліне шақ категориясмен аударуға тура келеді. Бұл мақалада, қазіргі таңда Perfect аспектісін аударуда қолданылып жүрген шақтар беріледі.

Perfect үш шаққа бөлінеді. Олар: Present Perfect (осы шақ), Past Perfect (өткен шақ), Future Perfect (келер шақ).

Жұмысымыздың басты тақырыбы Perfect аспектісінің қазақ тіліне берілу кезіндегі қолданып жүрген шақтар болғандықтан ағылшын және американ әдебиеттерден перфект формасындағы сөйлемдерді қазақ тіліне аударылған сөйлемдердің шақтарын береміз.

I Present Perfect аспектің жай бұрынғы өткен шақпен берілуі. Бұрынғы өткен шақ іс – істің сөйлеп тұрған сәтпен салыстырғанда әлдеқашан бұрын болғанын білдіреді [Салқынбай А., 2008, 251 б].

Жай бұрынғы өткен шақ формасы: негізгі етістік + (-ған, – ген, -қан, – кен -ып, -іп, -п) + жіктік жалғау. Мысалы:

Түпнұсқа: ‘Yes,’ I remarked, ‘you’ve seen a good many alterations, I suppose? (E. Bronte, 41)

Аудармасы: Иә, мен сіздің көптеген өзгерістерді көргеніңізді байқадым.

Қорытынды: көр, -ген жұрнағы мен жіктік жалғау арқылы жасалған – бұрынғы өткен шақпен берілген.

2. Present Perfect күрделі бұрынғы өткен шақпен берілетін сөйлемдер:

Берілу формасы негізгі етісті + (-ып, -іп, -п+бер+ған, – ген)

Түпнұсқа: (1) They are handkerchiefs that I’ve had made for the name-day of my mother,» she said (W. S.Maugham.224).

Аудармасы: Бұлар менің анамның туған күніне жасап берген орамалдар, деді ол.

Қорытынды : жасап, -п жұрнағы; бер –көмекші етістік, -ген жалғауы арқылы беріліп тұр.

Түпнұсқа: (2) He motioned for me to sit on the wooden chair he’d brought in from the kitchen (N. Sparks,40).

Аудармасы: Ол маған ас бөлмесінен әкеліп берген орындыққа отыруды ұсынды.

Қорытынды: әкел + іп, бер – көмекші етістік, – ген жұрнағы арқылы жасалған.

Present Perfect – тің болымсыз түрі бұрынғы өткен шақпен беріледі. Жасалу формасы: түбір морфемасы + (-ған, -ген, -қан, -кен) +жоқ, емес + жіктік жалғау. Сөйлемдердегі істер бұрын болғанын, ал

салдары осы шақта өтіп жатқаның көрсетеді. Ағылшын тілінде Perfect формасы осы шақта тұрса, қазақ тіліне олар бұрынғы өткен шақпен беріледі.

Мысалы:

Түпнұсқа: (1) I **have not come** here since that night, he said to himself. George Radfoot, the man he had met on the ship, had taken him to Rogue Riderhood (Ch. Dickens, 54).

Аудармасы: Мен осында өткен түннен бері келген **жоқпын**, деп ол өзіне айтты. Кемеде кездестірген жігіт Джордж Райдхуд оны Рог Райдэхудқа апарды.

Қорытынды: келген **жоқпын** негізгі етістік кел+ген мен жоқ сөзі арқылы жасалған.

Ағылшын тілінде де қазақ тілінде де болымсыз мағынаны білдіру үшін негізгі етістікке берілген шақтың жалғауы мен болымсыз мағынаны білдіретін болымсыздықты көрсететін сөздер қолданылады. Бұндай сөйлемдердің берілу жолдары бірдей.

Ағылшын тілінің осы щақтағы Perfect аспектісі бұрынғы өткен шақпен берілген, ағылшын тілінің осы шақтағы Perfect аспектісі басталған ісің осы уақыттағы нәтижесін көрсету керек, ал мұндағы бұрынғы өткен шақ берілген істің сөйлеп тұрған уақыттан әлде қашан бұрын істелгенін көрсетеді, бұл мағынамен бұрынғы өткен шақ Perfect аспектісінің мазмұнын ашпайды. Бұрынғы өткен шақ істің істелгені туралы жалпы мағұлмат береді.

Өткен шақтағы перфекті аударудағы қолданылған шақтар.

в) Past Perfect аспекттің жай бұрынғы өткен шақпен аударылуы.

Берілу жолдары: Формасы: негіз +(-ған, – ген, -қан, – кен)+жіктік жалғау. Негіз+(-ған, – ген, -қан, – кен)+-е+-ді+жіктік жалғау. Негіз+(-ған, – ген, -қан, – кен).

Түпнұсқа: (1)We usually sat in a small plot where the Preston family had been buried (A. Conan Doyle, 52).

Аудармасы: Біз әдетте Престон отбасы жерленген кішкентай учаскеде отырдық.

Қорытынды: Past Perfect аспекті had been buried күрделі бұрынғы өткен шақпен аударылған жерлен+ген.

Түпнұсқа: (2) It was the first time I'd ever raised my voice to her (N.Sparks 63).

Аудармасы: Бұл менің оған алғаш рет дауыс көтергенім еді.

Қорытынды: көтер+ ген , – ім жіктік жалғау және еді көмекші сөзі арқылы жасалған.

Past Perfect аспектің болымсыз түрі, болымсыз бұрынғы өткен шақпен беріледі.

Түпнұсқа: Probably she had not touched her dress since yester evening (E. Bronte,187).

Аудармасы: Ол кешегі кештен бері оның көйлегіне тиіскен жоқ.

Қорытынды: had not touched бұрынғы өткен шақ, тиіс +-кен мен жоқ көмекші сөзі арқыды жасалған

Ағылшын тілінің өткен шақтағы Perfect аспектісі жалпы күрделі сөйлемдерде қолданылады, бұл мағынаны көрсету үшін ағылшын тіліндегі сөйлемде өткен шақта төткен екі іс берілген, яғни Past Perfect және Past Indefinite. Past perfect аспектісіндегі істеліп болған іс had been buried арқылы берілсе, сөйлемнің екінші бөлігінде Past Indefinite аспектісінде жалпы істелген өткендегі іс берілген. Бір іс әрекет екінші бір әрекеттен бұрын аяқталғанын көрсетеді, егер іс -әрекетке бірінші бітсе, оны перфект аспектісімен береді. We usually sat in a small plot where the Preston family had been buried, мына сөйлемде Perfect формасында берілген had been buried, Past Indefinite аспектісіндегі sat, баяндауышы көрсеткен іске дейін орындалған. Бұл істі бұрынғы өткен шақ бере алмайды. Бұрынғы өткен шақ істің істелгені туралы жалпы мағұлмат береді.

II . Present Perfect аспектің қазақ тіліне жедел өткен шақпен берілуі.

Жедел өткен шақ іс-әрекет пен қимыл-қозғалыстың сөйлеп тұрған сәттен аз ғана уақыт бұрын өткенін білдіреді [Исаев С.М.,2007, 90 б]. Жай жедел өткен шақ негізгі етістікке грамматикалық бірліктерді, яғни –ды, – ді, -ты, -ті жалғаулар мен жіктік жалғаулардың жалғануы арқылы жасалынады.

Түпнұсқа: (1) Dear Pa, I have been away from you too long (Ch. Dickens,41).

Аудармасы: Қымбатты әкешім мен ұзақ уақыт бойы сізден алыста болдым.

Қорытынды: перфект: have been away бол, -ды + -м жалғауы арқылы жедел өткен шақпен беріліп тұр.

Түпнұсқа: (2) She had lied so much and she could lie so easily(W. S. Maugham.175).

Аудармасы: Ол өттірікті өте көп айтты және өтірікті оңай айта алды.

Қорытынды: перфект: had lied– бол, -ды + м жалғауы арқылы жедел өткен шақпен беріліп тұр

Ағылшын тілінде берілген сөйлемдер өткендегі нәтижелі іс– әрекеттерді көрсетеді. Мысалдағы бірінші сөйлемге назар аударсақ, Қымбатты әкешім мен ұзақ уақыт бойы сізден алыста болдым

бұл сөйлемде баласының әкесінен ұзақ уақыт бойы және осы уақытты қоса алғанда алыста болуын білдіреді.

а) Perfect берілген қазақтың шақтар көлемінен шығып аналитикалық түрде, яғни көсемшеге көмекші етістіктер: біт, бол, ал т.б. жалғану арқылы беріліп жүр, бірақ дәл осы көмекші етістіктермен берілген шақтар жоқ. Аудармашы контексті еске ала отырып аударған.

Түпнұсқа: I have counted the mummies, and they are four hundred in number'

Аудармасы: (1) Мен мумияларды санап **біт**тім және олардың саны төрт жүз.

Қорытынды: санап – жедел өткен шақтың көрсеткіші, **біт** көмекші етістігі және –ті +-м жіктік жалғауының жалғануы арқылы жасалған.

Түпнұсқа:I have just returned from a visit to my landlord the solitary neighbor that I shall be troubled with (E. Bronte.3).

Аудармасы: Мен мені мазалайтын үй иесіне, көршіме барып жаңа ғана қайтып келдім.

Қорытынды: **қайт +ып кел+ді+м** – жедел өткен шақтың көрсеткіші – п жұрнағы мен **кел** көмекші етістігі және –ді + -м жіктік жалғауының жалғануы арқылы жасалған.

Түпнұсқа I've already received the application (N. Sparks,36).

Аудармасы: Мен өтінішті **қабылдап алдым**

Қорытынды: қабылд +ап + **ал** көмекші етістік ал+ -ды +–**м** арқылы берілген.

Жедел өткен шақтың жұрнағына көмекші етістіктер: ал, бол, біт қолдану арқылы берілген.

Future Perfect аспект – келер шақтағы перфект.

Future Perfect аспект қазақ тіліне болжалды келер шақпен. Болжалды келер шақ іс – қимылдың келешекте болатынын дәл көрсетпей, болжай ғана білдіреді. Жасалу формасы: негізгі еістік+ -ар, -ер, -р+жіктік жалғау.

Түпнұсқа: «Yes, young man,» said he, «you may write freely now, for by the time your letter reaches England we **shall have made** the plunge.» (A. Conan Doyle,57)

Аудармасы: Иә, жас жігітім –деді ол, қазір сіз еркін түрде хат жаза аласыз, сіздің хатыңыз Англияға жеткенше, біз батыл қадам **жасар.**

Қорытынды: бұл сөйлемде Future Perfect аспект **shall have made** күрделі жедел өткен **жасар** арқылы берілді.

Future Perfect аспектпен берілген сөйлемдерде келешекте істелетін іс – әрекеттер туралы айтылған. Болжалды келер шақ жалпы келешекте істелетін істерді берген.

Қорытынды

Қазақ тілінде түрлену категориясының болмауы салдарынан ағылшын тілінің аспектерін беруілу жоспарлары жоқ. Белгілі бір ұстамның жоқтығынан әрбір аударушы өзінің аудару тілдік құралдарын береді.

Perfect аспектісін берудегі қолданылған шақтарға шолу жасайтын болсақ, онда қолданылған бұрынғы өткен шақпен берілген Perfect аспектісі бұрынғы өткен шақтың мазмұны көрсетіп тұрғандай, ол істің сөйлеп тұрған уақыттан, әлде қашан бұрын істелгенін көрсетеді. Бұл шақ біткен іс туралы жалпы информация беріп тұр, ол істің шегіне жетіп бітті ме, ілде жәй біткен бе екенін көрсепейді. Бұл шақ Perfect аспектісінің мағыналық жақтан ашты деп айта алмаймыз.

Ағылшынның әр аспектісі, соның ішінде Perfect аспектісінің үш шағы бар: олар осы шақ, өткен шақ және келер шақ, бірақ қазақ тілінде істеліп болған іс тек өткен шақта беріледі, яғни осы жағдай Perfect аспектісінің осы шағын аударуда қиындық туғызады. Осы шақтағы Perfect аспектісі қазақ тіліне өткен шақ арқылы берілге тиісті, яғни ағылшын тілінің осы шақтағы Perfect аспектісінің баламасы болмағандықтан, ол ойды өткен шақта бере отырып Perfect аспектісінің мазмұн жоспарын бұрмалаймыз. Perfect аспектісінің осы шағы жедел өткен шақпен берілген, бұл іс уақыт жағынан осы шақтан алысқа кетпеген оның таяу уақытта болғандығын көрсеткені үшін ұолданылып тұр, бірақ дөп басып Perfect аспектісінің осы шақтағы мағынасын беріп тұрған жоқ. Аудармашы жедел осы шақтың жұрнағына (-п) оған тән емес көмекші етістікті қолдану арқылы Perfect аспектісінің мазмұнын ашқан.

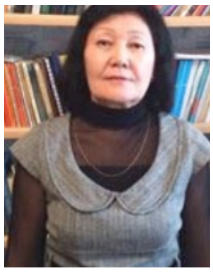
Perfect аспекті күрделі аналитикалық формамен беріледі, мұндай форма қазақ тілінің берілген өткен шақтарының ішінде жоқ.

Етістіктің бір категориясының мағынасын екінші басқа бір категорияның мағынасымен беруге болмайды, олар екі түрлі категория.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Пешковкий А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., УРСС, –2001. – С. 105
2. Какжанова Ф.А. Проблема категории аспекта и её типология в английском языке. Караганда: КарГУ, 2010. – С. 7
3. Ilysh B.A. The structure of the Modern English. – M., 1948.
4. Смирницкий А.И. Морфология современного английского языка. – М., 1959
5. Аханова Д.Х., Алдашева А.М., Ахметжанова З.Қ., Қадашева Қ.Қ., Сүлейменова Э.Д. Ресми-іскери қазақ тілі. – Алматы: Арман, 2002. С.104 б.
6. Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі: Оқу құралы, – Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2008. –251б.
7. Исаев С.М. Қазақ тілі: Оқу құралы. – Алматы: Өнер, 2007. – 90 б.

ӘОЖ 81’4

КЕНЖЕТАЕВА ГУЛЬЗИРА КАБАЕВНА
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті

БУЛЕГЕНОВА ИНДИРА БЕКТУРСЫНОВНА
1-курс докторанты,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті

ЭМОЦИЯ – ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР НЫСАНЫ РЕТІНДЕ

Түйін. *Заманауи қарым-қатынаста эмоцияның алар орны ерекше, осыған дәлел қоғамның этникалық, саяси, экономикалық, т.б. тұрғыдағы өзара қатынастары. Қазіргі таңдағы ғылымда, әсіресе, лингвистика ғылымында эмоцияның зерттеулер нысаны ретінде қарастырылуының өзіндік себептері бар. Эмоцияның когнитивті қызметі танымға түрткі болады, таным арқылы адам болып жатқан құбылыстарға өзінің сезімдерін білдіреді.*

Түйінді сөздер: *лингвистика, жағымды эмоциялар, жағымсыз эмоциялар, эмоционалдық құбылыс, когнитивті.*

Резюме. *В современной коммуникации особое место занимают эмоции, об этом свидетельствуют этнические, политические, экономические и другие взаимоотношения общества. С развитием науки была расширена область исследования эмоций. Когнитивно-психологические направления науки пришли к выводу, что эмоция является многофункциональной. То есть, когнитивная деятельность это толчок к познанию, благодаря чему человек выражает свои чувства к событим и явлениям.*

Ключевые слова: *лингвистика, положительные эмоции, отрицательные эмоции, эмоциональное явление, когнитивный.*

Summary. *Emotions occupy a special place in modern relations, as evidenced by the ethnic, political, economic and other relationships of society. In modern science, especially in linguistic science, there is a reason that emotion is considered as a subject of research. Cognitive psychology came to the conclusion that the emotion is multifunctional. That is, the cognitive activity of emotions will be a push to knowledge, through knowledge expresses their feelings to the phenomena that occur in humans.*

Key words: *linguistics, positive emotions, negative emotions, emotional phenomenon, cognitive.*

Кіріспе

Қазіргі тіл білімінің даму деңгейінде эмоцияларды зерттеу маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Эмоциялар адамның тілдік санасы мен ойлау қабілетінің маңызды компоненттерінің бірі. Эмоция психологиялық құбылыс ретінде адам санасындағы адамның әлемге, қоршаған ортада болып

жатқан жайттарға деген жауабы. Адам қоғамда өмір сүретіндіктен өзінің әлеуметтік, рухани және т.б. қажеттіліктерінен түрлі сезімдерді бастан кешіреді. Яғни, сан алуан түрлі құбылыстардың жақсысына қуанып, жаманына мұңайып, ренжиді немесе ашуланады. Бұлардың барлығы қуаныш, шаттық, ыза, ашу, т.б. сезімдер тудырады.

Эмоциялар – бұл тілдегі нағыз адами фактор. Өз заманында Ш. Балли «тілдегі барлық нәрсе эмоционалды» деп тілдегі әрекетті эмоциялармен байланыстырған.Эмоциялардың тіл білімінде алатын орнына байланысты, оған деген қызығушылықтың артуына байланысты 1985 жылы Гарвард университетінде эмоцияларды зерттейтін халықаралық орталық ашылды. Сонымен қатар, 1987 жылы Берлиндегі XIV Халықаралық лингвисттер конгресінде Ф. Данеш тілдің эмоционалды аспектісі туралы баяндамасын оқыды. Баяндамада эмоция мен түйсіктің тығыз байланысы туралы айтылды және осы бағытта тілдің зерттелуінің лингвистикалық маңыздылығы туралы сөз қозғалды. Конференция шешімімен «тіл және эмоция» мәселесі лингвистикалық зерттеулердің бесбасымды бағыттарының біріне енгізілді. Бұл жайт көптеген отандық және шетелдік лингвисттердің эмоцияларды тілдік коммуникация мәселелерін зерттеу тақырыптары етіп қоюына алғышарт болды. Мәтін лингвистикасының мәселелерімен жұмыс жасау барысында неміс лингвисттері келесідей тұжырымға келді: кез-келген әдеби мәтін адамдардың эмоционалды өмірінің айқын көрсеткіші. Көркем шығармаларда тілдік қызметтің басты мақсаты эмоционалды байланыс немесе эмоциялардың прагматикалық функциясы. Шығармаларда эмоциялар тікелей емес, арнайы тілдік таңбалар арқылы беріліпотырады. Мәтін лингвистикасының арқасында 1991 жылы Дюссельдорфта өткен Anglistentag конференциясында 35 баяндаманың ішінен 18-і эмоция тіліне, лексикалық бірліктеріне, метафорасына арналды [Шаховский В.И., 2008, 416 с.].

Шетелде тілдің эмоционалды аспектісіне назар аударған ғалымдардың қатарына А. Вежбицкая, Б. Волек, Дж. Эйчистон, т.б., сонымен қатар көптеген отандық ғалымдар (Х.М. Нұрмұқанов, Ш.Н. Нұрғожина, З.Х. Ибадильдина, А.Ғ. Сембаева, А.А. Мұсабекова, Б.С. Жонкешов, К.С. Сарышова, С.Б. Қоянбекова) және ресейлік ғалымдардың (Л.Г. Бабенко, В.И. Болотов, С.Г. Воркачев, В.И. Жельвис, С.В. Ионова, Н.А. Лукьянова, Ю.М. Малинович, Э.А. Нушекян, Р.С. Сакиева, О.Е. Филимонова, З.Е. Фомина, В.И. Шаховский және т.б.) монографиялары, мақалалары, докторлық және кандидаттық диссертациялары кіреді.

Эмоция тіл теориясының құрамына кіретін, коммуникативті актының бейвербалды тәсілі болып табылады. Яғни, эмоциялар тілдегі вербалды және бейвербалды тәсілдермен бірге қарастырылады. Бейвербалды тәсілдердің көпшілігі әр ұлттың мәдениетімен, тарихымен, салт-дәстүрімен, дүниетанымымен тығыз байланыста. Бұл тәсілдер ұлттық психологиядан да хабар береді. Коммуникативті акт тек тіл арқылы ғана емес, сонымен қатар қарым-қатынасқа қатысушы коммуниканттардың ым-ишараты мен қимыл-қозғалысы арқылы да жүзеге асады. Мысалы, «Еламанның ентігіп, ауырлау дем алған тынысы ғана естіліп тұр. Айғанша онан көз айырмай,иегін тізесіне сүйеп қапты» [Нұрпейісов Ә., 2004, 472б]. Бұл жерде кейіпкер болған жайтқа байланысты іштей өкініші мен наразылығын бейвербалды тәсілдер арқылы эмоционалдық күйін білдіріп тұр.

Адамның әр қилы сезімдерін жеткізуде тек сөздер арқылы ғана емес, дауыс ырғағы мен интонацияның атқаратын қызметі ерекше. Сөздің қандай эмоциямен айтылғанына қарай, сөйлеушінің эмоциясын аңғару қиын емес. «– О, көк тігілгір! О, қара байлаңғыр! Есіз қалғырдың мүлкі түге» [Нұрпейісов Ә., 2004, 472б.]. Бұл мысалдан кейіпкердің ашу мен ызадан туған эмоциясын көруге болады.

Эмоцияның лингвистикада зерттелуіне үлкен үлес қосқан ғалымдардың бірі А. Вежбицкаяның жұмыстарының ғылыми маңыздылығы зор. Ғалым 20 жылдан астам уақыттың ішінде эмоцияларды талқылау жүйесін құруға тырысты. Соңғы мақалаларының бірінде автор тілдің эмоцияларды мәдениетаралық деңгейде түсініп және қабылдануы үшін дұрыс интерпретациялануындағы атқаратын рөлін көрсеткен болатын. Тілдің адами эмоциялар атауларының ішкі құрылымына ене отырып, оларды концептуалдануы мен лексикализациялануы арқылы дәлелдеген [Bessemers M., Wierzbicka A. 2009, С.14-31].

Негізгі бөлім

1. Эмоция лингвистикасының негізі бірқатар ғалымдардың (К. Бюлер, Э. Сепир, Г. Гийом, Ш. Балли, ван Гиннекен, М. Бреаль) эмоционалды құрылымдардың тіл білімінде зерттеу нысаны болып-болмау мәселесінен басталды. Ғалымдардың пікірлері бір біріне қарама-қайшы болды: олардың бір

бөлігі (К. Бюлер, Э. Сепир, Г. Гийом) тілдің басты функциясы таным деп білсе, қалған бөлігі (Ш. Балли, ван Гиннекен, М. Бреаль) – эмоцияны білдіру функциясы деп білді. Осыған орай, М. Бреальдің пікіріне сүйенсек, сөз тек сипаттау, талқылау және баяндау үшін ғана жаратылмаған, сонымен қатар ешбір қарым-қатынас эмоциялардың сүйемелдеуінсіз жүзеге аспайды деп тұжырымдаған. Қазір лингвисттердің басым бөлігі сөзде эмоционалдылық компоненттерінің болуын растайды және сөйлеу стилистикасының сөйлеушінің эмоционалды халіне байланысты екенімен келіседі. Эмоциялар лингвистиканың зерттеу нысаны болғандықтан, басты назар эмотивті мән-мағынада болды. Яғни, тілдің, сөздің, сөйлемнің, мәтіннің эмотивтілігі тіл білімінің жаңа бағыты – эмотиологиямен зерттеледі [Зуева, Е.А., 2006. С. 148-154].

Эмоцияларды зерттеу амалдарының маңыздылығы когнитивті факторлармен бірге жүреді. Когнитология ғылымы эмотиологиямен тығыз байланысты. Бұл бүкіл когнитивті процесстердің эмоциялармен жұптасқандылығымен түсіндіріледі. В.И. Шаховский эмоциялардың сөздерде өз орнын табуы – бұл эмотивтілік теориясының семантикалық ерекшелігі деп тұжырымдайды. Барлық тілдерде эмотивті лексика бағалау белгісіне қарай жағымды және жағымсыз деп бөлінеді, жағымсыз эмоциялар жағымды эмоцияларға қарағанда көлемі жағынан басымырақ. Алайда жағымсыз эмоциялар жағымды эмоцияларға қарағанда азырақ қолданылады. Бұл жайт барлық халықтар мен мәдениеттерде байқалатындықтан, нәтижесінде,эмоционалдылық жүйесінің ұқсас екендігін қорытындылауға мүмкіндік береді. Жағымды эмоциялар саны жағынан аз болғанмен, көп қолданысқа ие. Психологиялық тұрғыдан бұл адамзат қарым-қатынаста өзара түсіністікке ұмтылуынан туған эмоциялар деп ойлаймыз.

Эмотиология когнитологиядағы эмоциялар туралы ақпараттарды қолдануда және эмоциялардың өзіндік лингвистикалық концепциясын әзірлеуде. Біздің ойымызша, оның осы уақытқа дейін лингвистикалық тұжырымдамалардың арасында болмауы лингвистикаға зерттеу нысаны ретінде кеш енгендігінен.Эмоциялардың тілдегі қолданысы, прагматикасы, қарым-қатынастық қызметі лингвистикалық, лингвомәдениеттану, әлеуметтік тіл білімі тұрғысынан қарастырылуы керек. Себебі, эмоция – мәдениет пен адам факторының тілдегі көрініс табатын элементтерінің бірі [Шаховский В.И., 2008, 416 с].

Сонымен, жоғарыда айтылғандай, адамдардың сан алуан қажеттіліктерінің орындалып не болмаса орындалмауына байланысты туатын эмоциялар жағымды және жағымсыз болып екіге бөлінеді. Ғ.Қ. Иманалиева «Қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдар» атты еңбегінде, адамның психикалық және көңіл-күй жағдайына әсер ету күшінен пайда болған эмоцияларды әлсіз және күшті эмоциялар деп бөледі. Мәселен, сағыныш, уайымәлсіз эмоция да, ашу, ыза, қуаныш, шаттық күшті эмоциялар тобына кіреді. Жағымды және жағымсыз эмоцияларда бір-біріне қарсы сезімдерден туындайды. Мысалы, сүйіспеншілік пен өшпенділік, ризашылық пен наразылық. Бір адамның дауыс ырғағын көтеріп интонациямен сөйлеуі, мысқылдап күлуі, жақтырмауы не болмаса менсінбеуі адам көңілін түсіретін болса, жолының болғыштығы, ауа-райының қолайлығы, мәселелерінің шешім табуы адамды қуанышқа кернейді. Жағымды эмоцияға қуану, сүйсіну, қызығу, шаттану секілді сезімдер кіретін болса, жағымсыз эмоцияларға қорқу, ашулану, кектену, сияқты эмоциялар жатады [Иманалиева Ғ.Қ.,2011.255б]. М.И. Черемисинаның ойынша, әрбір орындалып біткен іс-әрекеттен кейін түрлі эмоциялар пайда болады. Автордың пікірінше эмоция күші мен белгісі адамның көздеген мақсатына жетуіне тікелей байланысты[Черемисина М.И., 1979, С 13-17].

Тілімізде көркем шығармалардағы эмоционалды лексиканың қолданулы ерекшеліктері де арнайы зерттеу нысанына айналды. Х.М. Нұрмұқанов «Эмоционально-экспрессивная лексика драматургических произведении М. Ауезова» атты кандидаттықдиссертациясында эмоциялардың тілден көрініс табу жолдары туралы сөз қозғайды. Біріншісі, эмоцияның сөз семантикасында тікелей болуын (қарағым, жаным), екіншісі сөздің ауыспалы мағынада қолданылуындағы эмоциялық ренктің болуы (өгіз), үшіншісі ешқандай мағынасы жоқ сөздердің де (тырралай) эмоциялық мәні болатынын атап көрсетті [Нұрмұқанов Х.М., 1969].

Ғ.Қ. Иманалиева жоғарыда айтылған еңбегінде, эмоционалды тілдік бірліктер барлық сөз таптарында,әсіресе, одағайларда кездесетіні туралы сөз қозғайды. Олар адамның әртүрлі көңіл-күйін білдіреді. Осы қызметтеріне қарай автор одағайларды 3 топқа бөледі: 1) жағымды эмоция білдіретін одағайлар тобы, 2) жағымсыз эмоция білдіретін одағайлар тобы, 3) әрі жағымды әрі жағымсыз эмоция білдіретін одағайлар тобы. Жағымды эмоцияларды білдіретін одағайлар қатарына: Алақай! Бәлі! Бәрекелді! және т.б., жағымсыз эмоцияларды білдіретін топқа: Әттең! Қап! Пішту! және т.б. сияқты

одағайлар кіреді. Кейбір одағайлар көп функционалды болып келеді. Олар әрі жағымды әрі жағымсыз эмоциялар қызметін атқарады. Мысалы, «ай» одағайы таң қалуды, ал кейбір жағдайларда қорқуды білдіріп тұрады. Бұлардың қай мағынада қолданылып тұрғанын тек контекстке қарап ажырата аламыз. Мысалы,

1) Досан таңырқап қарап отырып:

– Ай, тегі пенде болмассың, сайтан шығарсың! – деді. (І. Жансүгіров)Автор бұл мысалда кейіпкердің таң қалуын сипаттайды.

2) – Ай, ер-ай! Неге соғар екенсің! (І. Жансүгіров). Бұл сөйлемнен кейіпкердің уайымдап қана қоймай, сонымен қатар болашақта неге тап болар деген үрейін, қорқыныш сезімін байқаймыз.

Адам түрлі эмоция салдарынан қимыл-қозғалыстар мен ым-ишара жасайды. Жағымды және жағымсыз эмоциялар әсерінен бір орында тұра қалу, қаша жөнелу, секіру, жүгіру сияқты күтпеген қозғалыстар жасауы мүмкін. Оның денесінің тепе-теңдігі де эмоциядан хабар береді. Паралингвистикалық амалдар күшті эмоция кезінде болады. Дауыс ырғағы, фонациялық тәсіл және интонация компоненттері де сөйлеушінің эмоциялық күйінен хабар береді. Яғни, ақпараттың жеткізілуіндегі дауыстың ерекшелігі маңызды фактор болып табылады [Иманалиева Ғ.Қ., 2011. 255б].

Негізінде сөздің мағынасы тікелей таным теориясымен байланысты. Сөздің мағынасы құбылыс не болмаса болып жатқан жайттар туралы толық түсінік пайда болған соң қалыптасады. Сөз мағынасының ауысуы, дәлірек айтқанда, сөздің ауыспалы мағынада қолданылуы жағымды және жағымсыз эмоцияларды білдірудің тағы бір таптырмас жолы. Мәселен, жануарлар атауымен жағымды және жағымсыз эмоциялар білдіру үшін ауыспалы мағынада қолданамыз. Бұл күнделікті тұрмыс-тіршілікте жиі кездесетін жайт. «Иттің баласы!», «Хайуан!» секілді жағымсыз эмоцияларды білдіретін лексикалық бірліктер бұл жануарлардың мінезі мен сырт-пішіні ерекшеліктері сияқты қасиеттерін пайдалана отырып, өмірде болып жатқан жайттар мен қарым-қатынастар негізінде пайда болған. Ит, шошқа, хайуан, т.б. жағымсыз эмоцияларды білдіретін тілдік бірлік ретінде қолданылса, қазақта жағымды эмоцияны білдіретін жануарлар атаулары да бар. Мысалы: «Ботақаным!»,»Балапаным!»,»Қозым!»,»Қос қарлығашым!»,»Құлыным!» – бұл лексикалық бірліктер еркелету, көңілді марқайту мақсатында айтылады.

Жоғарыда айтылып кеткендей, кейбір ғалымдардың пайымдауынша, табиғаты жағынан жағымсыз эмоциялар саны жағымды эмоциялар санынан анағұрлым басымырақ болады екен. Жағымсыз эмоция түрлері тұрмыстық-қарапайым лексикада өте жиі кездеседі. Тұрмыстық-қарапайым лексикада адамды кемсіту, кекету, мұқату, не болмаса зат құнын төмендету мақсатында қолданылатын дөрекі, тұрпайы сөздер бар. Мысалы: «салпаң құлақ», «су мұрын», «мыртық», «таз бас» және т.б.

Адам баласының қоғамдағы және үй ішіндегі ара-қатынасынан туындаған достық пен дұшпандылық, жақсылық пен жаманшылық қатынасынан да жағымды және жағымсыз эмоциялар туады. Бұл алғыс және қарғыс мағынасында айтылған тілдік бірліктер. Алғыс және қарғыс мағынада айтылған сөздер адамның істелген іске ризашылығынан, көңілінің толып-толмауынан туындайтын сөздер. Қарғыс мағынада айтылған сөздер біреуге айтылған реніш, өкпе, ызадан туған жаман тілек десек, ал бұл жағдайға қарама-қайшы сипатта айтылған сөздер мен тіркестер, яғни қуаныштан, ризашылықтан айтылған сөздер алғыс болып табылады. Мысалы:»Көзің аққыр!»,»Жаның шықсын!»,»Желкең үзілгір!»(қарғыс) «Мың жаса!»,»Құдай тілеуіңді берсін!» (алғыс). Қазақтың бойына туа біткен қасиеттердің бірі – бұл жасаған жақсылықты істеген адамға сырттай не болмаса көзінше алғысын айтып отыра жағымды эмоциясын білдіріп отырған. Тілек айту, бата беру, құттықтау мен алғыс айту мән-мазмұны мен қолданысында өзіндік ерекшеліктері болғанымен бәрі жағымды эмоциялар қатарына кіреді [Иманалиева Ғ.Қ., 2011. 255б.].

Қорытынды

Эмоцияларға қатысты айтылғандарды қорытындылай келе, эмоцияның сана мен тілдік мінез-құлқының негізі екендігіне ешқандай күмән жоқ. Себебі ешбір қарым-қатынас эмоциясыз болмайды. Адами эмоциялардың зерттеу кілті бұл – тіл. Ол эмоцияларды атайды, сипаттайды, ынталандырады, бағалайды, категорияландырады және т.б. Әртүрлі тілдердің материалдары негізінде эмоцияны лингвистикалық тұрғыдан зерттеу нәтижесінде оның көптеген аспектілері мен мәселелері, қырлары анықталды. Эмоция лингвистиканың түрлі теориялық парадигмаларында: прагмалингвистика, әлеуметтік лингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика, т.б. даму перспектива-

лары белгіленді.Тіл білімінде эмоционалдылық құбылыс тілдік бірлік ретінде қарастырылса да, әлі ашылмаған қырлары мен шешімін таппаған мәселелері баршылық.

Әрине, эмоциялар БАҚ, саяси, тұрмыстық және басқа да қарым қатынастар сияқты бүкіл коммуникативтік кеңістікті жаулап алды. Тілдік сана мен ойлаудың маңызды компоненттеріне айналды және бұл көрініс бүкіл мәдениет пен тілдерге тән. Бұл жайт қарқынды жаһандық өзгерістермен түсіндірілмек.

Жағымды және жағымсыз эмоцияларға келер болсақ: «Ура!»,»Алақай!» одағайлары ешқандай жағдаятқа немесе дауыс ырғағы мен контекстке қарамастан тек жағымды эмоцияларды білдіреді. «Қап!»,»Әттең!» одағайлары тек жағымсыз эмоцияларды білдіреді. «Ойбай!»,»Япырмай!» одағайлары әрі жағымды, әрі жағымсыз эмоцияларды білдіреді. Эмоцияның қай түріне жататындығын білу үшін ең алдымен контексттің, жағдаяттың және дауыс ырғағының көмегіне жүгінеміз. Эмоциялардың жағымды және жағымсыз түрлерін білдірудің жолдарының бірі сөздердің ауыспалы мағынада қолданылуы. Жағымсыз эмоция қарапайым-тұрмыстық лексикада да жиі қолданылады, жағымды және жағымсыз эмоцияның күші алғыс және қарғыс мағынасында айтылған лексикалық бірліктер арқылы байқалады.

Эмоционалдық процесстер философия, психология ғылымдарында ертеден қарастырылып келеді, алайда лингвистикалық тұрғыда аталған ғылымдармен салыстырғанда кеш зерттеле бастады. Эмоция лингвистикасы терминдері бірқалыпты жүйеге түспегендіктен, осы бағытта әлі де зерттеу жұмыстары жүргізілуі тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Иманалиева Ғ.Қ. Қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдар. Монография. Алматы: Қазақ университеті. – 2011. – 255 б.

2. Зуева, Е.А. Эмоции как объект лингвистических исследований // Е.А. Зуева ; БелГУ // Иностранные языки в профессиональном образовании: лингвометодический контекст : материалы межвуз. науч.-практ. конф., Белгород.–2006. //Белгор. ун-т потреб. кооперации. – Белгород. – 2006. – С. 148-154.

3 .Нұрмұқанов Х.М. Эмоционально-экспрессивная лексика драматургических произведении М. Ауезова. Автореф. диссерт.канд.филол.наук. – Алма-Ата. – 1969.

4. Нұрпейісов Ә. «Қан мен тер». Трилогия. 1-том. – Алматы: Жазушы баспасы. – 2004. – 472 бет

5. Черемисина М.И. Экспрессивнй фонд и пути его изучения. //Актуальные проблемы лексикологии и словообрвзования. Новосибирск. 1979 г. Выпуск VIII. С 13-17.

6. Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоции. Монография. – Москва. – 2008. – 416 с.

7. Bessemers M., Wierzbicka A. emotion terms as a window on culture, social psychology and subjective experience \\ Язык и эмоции: номинативные и коммуникативные аспекты: Сборник научных трудов к юбелею В.И. Шаховского. – Волгоград. – 2009. – С.14-31.

ӘОЖ: 811.581’36: 811.581’25

ҚАЛИБЕКҰЛЫ ТОЛҚЫН
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті

ҚЫТАЙ ТІЛІНІҢ ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ТЕРМИНДЕРДІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АУДАРМАСЫ ЖАЙЫНДА

Түйін. *Жазуға тән шартты таңба болып табылатын тыныс белгілері жазба тілде де, ауызша сөйлеуде де маңызды қызмет атқарады.*

Барлық тілде тыныс белгілері атқаратын қызметі жағынан негізінен ұқсас болып келеді. Дегенмен әр тілдің өзіндік табиғи ерекшеліктері және оларды түсіндіруде сол тілде ғана ұшырасатын тыныс белгілері және олардың белгілі бір бейімделген қызметтері болады. Мақалада қытай тіліндегі тыныс белгілерінің түрлері мен қолданылуы, терминологиясы қарастырылып, қытай тіліндегі тыныс белгілеріне қатысты лингвистикалық терминдердің оқу құралы мен сөздіктердегі қазақша аудармаларына талдау жасалды.

Түйінді сөздер: *қытай тілі білімі, тыныс белгілері, сөйлем, аударма, термин.*

Резюме. *Знаки препинания, являясь одним из символов письма, важны как для письменного, так и для разговорного языка.*

Во всех языках знаки препинания по сути одинаковы. Однако каждый язык имеет свои естественные особенности и знаки препинания в своей интерпретации, а также свои специфические адаптивные функции. В статье рассматриваются виды и использование знаков препинания в китайском языке, терминология, анализ казахских переводов лингвистических терминов, связанных с пунктуацией в китайских учебниках и словарях.

Ключевые слова: *китайская лингвистика, знаки препинания, предложение, перевод, термин.*

Summary. *Punctuation marks, being one of the letters, is important for both written and spoken language.*

In all languages, punctuation marks is essentially the same. However, each language has its own natural features and punctuation in its interpretation, as well as its specific adaptive functions. The article discusses the types and use of terminology in Chinese, analysis of Kazakh translations of linguistic terms related to punctuation in Chinese textbooks and dictionaries.

Keywords: *Chinese linguistics, punctuation marks, sentence, translation, term.*

Кіріспе

Тыныс белгілері – жазу тіліне қызмет ететін шартты таңбалар, олар әліпбиге енбейтін графикалық таңбалар болып табылады. Тыныс белгілері мәтіннің құраушы бөліктерінің арасындағы құрылымдық-мазмұндық ұйымдасуды қамтамасыз етіп, ойды дұрыс түсінуге және дұрыс жүйелеуге мүмкіндік береді.

Дұрыс жазу нормаларының көздейтін негізгі мақсаты – айтпақшы ойды жазба түрде дәл, айқын жеткізіп беру. Жазу жалпыға ортақ болғандықтан, оның ережелері де көпшілікке бірдей болып, қалың жұртшылықтың пайдалануына арналады. Сондықтан емле ережелері әрі ортақ, әрі тұрақты болуы тиіс [Сыздық Р., 2000, 3 б.].

Тыныс белгілерін дұрыс қоя білу синтаксисті жете меңгеруге көмектеседі. Тыныс белгілері сөйлеудің, сөйлемнің қандай бөлшектерден құралатындығын, оларды қандай ырғақпен, қандай мәнермен, қандай сазбен оқу керектігін, қай жерде үзіліс, қай жерде кідіріс барлығын байқату қызметін атқарады [Қордабаев Т., 1995,159 б.].

Тыныс белгілері әмбебаптық сипатқа ие болып келеді. Дегенмен бұл үзілді-кесілді пікір емес, өйткені әртүрлі тілдерде қолданылатын тыныс белгілері таңбалық тұрпаты жағынан бірдей болып келгенімен, қолданыстық жағынан келгенде олардың әрқайсысының өзіне ғана тән қызметтері болуы мүмкін. Әсіресе, мұндай ерекшелік қытай және қазақ тілдеріндегі тыныс белгілерін салғастырмалы талдауда анық байқалады. Мысалы, қытай тілінде үтірше (үтірден бөлек таңба), аралық белгі, дәріптеу белгісі, арнаулы атаулар белгісі, кітап аттары белгісі сияқты тыныс белгілері бар.

Негізгі бөлім

Тыныс белгілері – жазу тілінде қолданылатын көмекші құрал. Оқушы тыныс белгілерінің көмегі арқылы сөйлемнің құрылымдық ерекшелігін танып, айтылу сазын айырып, жазылған материалдың мазмұнын дұрыс түсінуге мүмкіндік алады. Сондай-ақ сөйлеуші өзінің айтайын деген ойын, сезімін нақтылы, дәл түсінікті етіп жеткізеді, басқалардың ойын да дұрыс түсіне алады.

Тыныс белгілері мүлде қойылмаған немесе қате қойылған сөйлемді оқу да, оның мағынасын түсіну де қиын. Мысалы: 不是我的错不是我的不对 деген сөйлемге ешқандай тыныс белгісі қойылмаған. Бұл сөйлем екі түрлі мағынаны білдіреді: біріншісі – «**Мен** қателік жасадым, жауапкершілікті өз мойнымма алуым керек», екіншісі – «**Мен** қателік жасамадым». Сөйлемге тыныс белгілерін қойсақ, сөйлем құрылымдық және мағыналық жақтан өзгеріп шыға келеді:

不是我的错，不是我的不对。

不，是我的错；不，是我的不对。

Қытай тіл біліміндегі тыныс белгілерінің атқаратын негізгі қызметтері:

1) сөйлемнің айтылу сазына қарай түрлерін ажырату. Сөйлем түрлі интонациямен айтылады. Сөйлем интонациясына қарай хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті болып бөлінеді. Сөйлемді ауызша айту кезінде дауыс ырғағының жоғары не төмен, көтеріңкі немесе бәсең болып өзгеруі түрлі интонацияны білдіреді. Жазуда әртүрлі тыныс белгісі қойылады. Мысалы:

他会唱歌。 他会唱歌？ 他会唱歌！

Осы үш сөйлемнің құрамындағы сөздер ұқсас, бірақ сөйлемнің соңында қойылған тыныс белгілері ұқсамайды. Бірінші сөйлем хабарлы интонацияны, екінші сөйлем сұраулық интонацияны, үшінші сөйлем лептік интонацияны білдіріп тұр.

2) сөйлемнің құрылымдық ерекшелігін көрсету. Тыныс белгілерінің қолданылуы сөйлемнің құрылымдық, мағыналық ерекшеліктерімен тікелей байланысты. Сөйлемнің ішінде жасалған дауыс кідірісі ұқсас болмаса, қойылатын тыныс белгілері де ұқсамайды, мағыналары да бірдей болмайды. Мысалы:

他喜欢我不喜欢？ Ол мені ұната ма, ұнатпай ма?

他喜欢，我不喜欢？ Ол ұнатады, мен ұнатпаймын ба?

他喜欢？我不喜欢。 Ол ұната ма? Мен ұнатпаймын.

他喜欢? 我不喜欢? Ол ұната ма? Мен ұнатпаймын ба?

他喜欢我？不喜欢。 Ол мені ұната ма? Ұнатпайды.

他喜欢我不？喜欢。 Ол мені ұната ма, ұнатпай ма? Ұнатады.

Бұл берілген алты сөйлемнің құрамындағы сөздер де, қойылған тыныс белгілері де ұқсас, алайда тыныс белгілерінің қойылған орындары бірдей емес, сондықтан сөйлемдер мағыналық тұрғыдан да әртүрлі.

爸爸、妈妈上班去了。

爸爸，妈妈上班去了。

爸爸：妈妈上班去了。(剧本中的台词драмалық шығармадағы кейіпкердің сөзі).

Жоғарыдағы үш сөйлемнің құрамындағы сөздер де, дауыс кідірісі жасалған орындары да бірдей болғанымен, қойылған тыныс белгілері ұқсамайды, сондықтан сөйлемдердің мағыналары да әртүрлі. Сөйтіп, құрылымдық жағынан ешбір айырмашылығы жоқ үш сөйлемнің мағыналық тұрғыдан үш түрлі болып келуі жазудағы тыныс белгісінің үш түрлі болуымен байланысты.

3) сөз бен сөз тіркесінің мағынасы мен қызметін айқындау. Кейбір сөздерге тыныс белгілері қойылғаннан кейін ол сөздердің нені білдіретіндігі анық байқалады. Мысалы:《孔乙己》。Бұл арада 孔乙己 (Kǒng Yǐjǐ) деген кісінің атына тыныс белгісі, яғни кітап аттары белгісі қойылғандықтан, 《孔乙己》(«Кун И-цзи») әдеби шығарманың аты дегенді білдіріп тұр.

Қытай тіліндегі тыныс белгілері: нүкте, сұрау белгісі, леп белгісі, үтір, үтірше, нүктелі үтір, қос нүкте, тырнақша, жақша, кітап аттары белгісі, сызықша, көп нүкте, байланыстыру белгісі, аралық белгі, дәріптеу белгісі, арнаулы атаулар белгісі және кітап аттары белгісі.

Біз қытай тіліндегі түр-тұрпаты мен қолданылуы өзгеше, қазақ тіліндегі аудармасы бірізге түспеген тыныс белгілеріне ғана тоқталамыз:

Нүкте句号jùhào (。). Қытай тілінде нүкте « 。 » белгісі арқылы беріледі. Бұл белгі байырғы қытай тілінен келген. Нүкте аяқталған ойды білдіретін хабарлы сөйлемдерден соң қойылады: 阿拜 • 库南巴耶夫是哈萨克伟大的诗人。Абай Құнанбаев – қазақтың ұлы ақыны.

Бәсең дауыспен айтылған бұйрықты сөйлемдерден кейін де нүкте қойылады:

请你再说一遍。Тағы бір рет қайталап айтыңызшы.

Қытай тілінде нүктенің тағы бір түрі бар, яғни кішкентай нүкте (·), бұл тыныс белгісі әдетте, ғылыми әдебиеттерде қолданылады.

Сұрау белгісі问号wènhào (？). Сұрау белгісінің басты қызметі – сөйлемнің аяқталғандығын

білдіріп, оны басқа сөйлемдерден ажыратып көрсету және сөйлемнің мағыналық жағынан сұраулы сөйлем екендігін таныту. Сұрау белгісі сұраулы сөйлемдерден кейін қойылады: 你叫什么名字？ Сенің атың кім?

Ескеретін жайт: Құрамында 谁 (кім), 什么 (не, немене), 怎么 (қалай, қайтіп) т.б. сұраулық сөздері бар сөйлемдер сұраулы сөйлем бола бермейді, сондықтан оларға сұрау белгісі қойылмайды:

我知道他姓什么。(Сөзбе-сөз: Мен білу ол фамилия кім) Мен оның фамилиясын білемін.

Сұрау есімдікті сұраулы сөйлемнің құрамында сұраулық есімдіктер, сұраулық демеуліктер жұмсалса да, жұмсалмаса да, тұтас сөйлемнің соңынан сұрау белгісі қойылады. Құрамында қанша сұраулы сөйлем болса, сонша сұрау белгісі қойылады:

除了他能去，谁还能去呢？你吗？你能去吗？我看你不能去吧?

Одан басқа, тағы кім бара алады? Сен ше? Сен бара аласың ба? Менше, сенің баруыңа болмайтын шығар?

Леп белгісі感叹号 gǎntànhào (！). Леп белгісінің негізгі қызметі – сөйлемнің аяқталғандығын білдіру, сонымен қатар сөйлемнің лепті сөйлем екендігін көрсету. Леп белгісі лепті сөйлемдерден кейін қойылады:

我多么想看看她! Мен оны қатты көргім келеді!

啊，原来如此! А, бәсе, солай екен ғой!

Көтеріңкі дауыспен айтылған бұйрықты сөйлемдерден кейін де леп белгісі қойылады: 不许动！举起手来! Қозғалма! Қолыңды көтер!

Екі одағай сөз қатар келсе, әдетте соңындағы одағай сөзге леп белгісі қойылады: 啊，啊！春天来了。Ehe-hей! Көктем келді!

Лепті сөйлемдердің құрамындағы сөздер (немесе сөйлем мүшелері) инверсия жасалып айтылғанда, сөйлемнің ортасынан үтір, соңынан леп белгісі қойылады:

这最后一课，我真永远忘不了! (Сөзбе-сөз: Бұл ең соңғы сабақ, мен шынымен мәңгі ұмыта алмау) Ең соңғы сабақты мен ешқашан ұмытпаймын!

多漂亮啊，这朵花儿! (Сөзбе-сөз: Қандай әдемі, мына шоқ гүл!) Мына гүл қандай әдемі!

Үтір逗号 dòuhào (，). Үтір сөйлемнің ішіндегі дауыс кідірісін білдіреді. Үтір жай сөйлемдерді, ондағы сөздерді немесе сөз тіркестерін бір-бірінен бөлу үшін қолданылады. Үтір – функцияға ең бай белгі. Ол жазуда өте жиі қолданылады.

Үтірдің қолданылатын орындарды төмендегідей:

1) Үтір бастауыш пен баяндауыштың арасына да қойылады:

他，就是北京大学的校长。Ол – Бейжің университетінің ректоры.

我们大家吃饭用的碗，大部分是陶瓷碗。

Біздің тамақ ішетін ыдыстарымыздың басым бөлігі – керамикалық ыдыстар.

小孩子养成洗手的习惯，很好。

Кішкентай балалардың қол жуу әдетін қалыптастыруы – өте жақсы.

Бастауыш пен баяндауыштың арасына, әдетте, үтір қойылмайды. Жоғарыда келтірілген мысалдардың құрамындағы бастауыш пен баяндауыштың арасына үтір қойылуының себебі: біріншіден, сөйлемде бастауышты басым мағынада айту үшін, екіншіден, сөйлемде бастауыш шұбалаңқы болғандықтан, үшіншіден, сөйлемде бастауыш предикативті тіркестен болғандықтан үтір қойылған.

2) Бастауыш пен баяндауыштың орны ауысқанда, баяндауыштан кейін үтір қойылады:

出来吧，你们。Бері шықсаңдаршы, сендер.

3) Үтір сөйлемнің басында келген пысықтауыштан кейін де қойылады:

现在，我该走了。(Сөзбе-сөз: Қазір, мен керек кету) Менің қазір кетуім керек.

4) Пысықтауыштар пысықтайтын сөзінен қашықтап, инверсия жасалып айтылғанда үтір қойылады: 他走过来了，悄悄地，慢慢地。(Сөзбе-сөз: Ол жүріп келді, еппен, ақырын) Ол еппен ақырын-ақырын жақындап келді.

5) Анықтауыштар анықтайтын сөзінен алшақ, инверсия жасалып айтылғанда үтір қойылады: 房后河边上有许多好看的石子儿，红的，黄的，粉的。Үйдің артындағы өзеннің бойында көптеген әдемі ұсақ тастар бар: қызыл, сары, қызғылт түсті.

6) Үтір сөйлемнің құрамындағы салаласа байланысқан сөз тіркестерін бір-бірінен бөліп тұрады: 这孩子聪明，伶俐，又好学习。Бұл бала ақылды, қағылез және оқуға ынталы.

7) Үтір сөйлемдегі қыстырма сөздердің соңынан кейін, оқшау сөздердің алдынан немесе соңынан қойылады:

你想想，你做得对不对？ Ойланшы, сенің істегенің дұрыс па, бұрыс па?

这么晚了，我想，他不会来了。Тым кеш болып кетті, меніңше, ол келмейді.

8) Көтеріңкі интонациясымен айтылмаған (немесе басым мағынада айтылмаған) одағай сөздерден кейін үтір қойылады: 嗯，我知道了。Иә, Түсіндім.

9) Үтір құрмаласқа енген жай сөйлемдердің арасына қойылады:

尽管失败了，可他没有灰心。Сәтсіздіке ұшыраса да, сенімін жоғалтқан жоқ.

10) Үтір байланыстырушы дәнекер сөздердің соңынан да қойылады:

时间短，任务重，但是，我们有决心按期完成任务。

Уақыт аз, жүктелген міндет ауыр, бірақ, міндетті уақытында орындауға сенімдіміз.

Қытай тілінде үтірден басқа сөйлем ішіндегі дауыс кідірісін білдіретін тыныс белгілері – үтірше, нүктелі үтір және қос нүкте. Олардың әрқайсысының арнаулы қызметі бар.

Үтірше顿号dùnhào (、). Үтірше сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің арасына қойылады, яғни сөйлемнің бірыңғай мүшелерін, салаласа байланысқан сөз тіркестерін бір-бірінен бөлу үшін қолданылады. Бұл жағдайда үтірше бірыңғай мүшелер арасында азырақ кідіріс барын білдіреді: 她美丽、大方、纯洁、开朗、贤淑。Ол – сұлу, ақкөңіл, пәк, ашық-жарқын, мейірімді қыз.

Ескерер жайт: Бірыңғай мүшелердің соңынан 啊， 哇， 啦， 呀 т.б. демеулік шылаулары қосылып айтылғанда, үтірше қойылмайды, үтір қойылады:

她兴趣很广, 什么唱歌呀, 跳舞呀, 打球呀, 她都喜欢。 Оның хоббиі көп: ән айту дейсің бе, би билеу дейсің бе, доп ойнау дейсің бе, ол осылардың барлығын жақсы көреді.

Үтірше реттік сандардан кейін де жиі қойылады:

一、二、三、…… 甲、乙、丙、……

Үтірше араб цифрымен жазылған жыл, ай, күннің ара-араларына да қойылады. Мысалы: 2020、3 、8. Араб цифрымен жазылған жыл, ай, күннің арасына байланыстыру белгісі де қойылады: 2020-03-08.

Қытай тілінде үтір де сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің арасындағы кідірісті білдіреді, бірақ үтіршеге қарағанда оның білдіретін кідірісі көбірек болады.

Бұл тыныс белгісі қазақ тіліне әртүрлі аударылып жүр.

М.Ілікеновтің «Ханзуша-қазақша тіл ғылымы сөздігінде» бұл атауды «дұнхау, үтірше» деп берген [Ілікенов М., 1984, 55 б.].

Д.Назари «Ханзуша-қазақша тіл ғылымы атауларының салыстырмалы шағын сөздігінде» бұл атауды қазақшаға аудармай «дұнхау (ханзу тілінде сөйлемдегі бірыңғай мүшелер арасына қойылатын белгі» деп берген [Назари Д., 1985, 94 б.].

Д.Мәсімханұлы мен А.Әбиденқызының «Қытайша-қазақша үлкен сөздінде» 逗号-ды да, 顿号-ды да «үтір» болып аударылған [Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А., 2017, 185 б.; 193 б.]. Қытай тілінде 逗号 (үтір) мен 顿号 (үтірше) – бір-біріне ұқсамайтын екі түрлі тыныс белгісі. Оларды бірінің орнына бірін қолдануға болмайды.

Т.Қалибекұлының «Қытайша-қазақша-орысша тіл білімі терминдерінің сөздігінде» 顿号 «үтірше (、) (қытай тіліне тән тыныс белгісі)» деп берілген [Қалибекұлы Т., 2018, 64 б.].

А.Кенжебаеваның «Қытайша-орысша-қазақша-ағылшынша филология терминдері сөздігінде» «сөйлемнің бірыңғай мүшелері арасына қойылатын үтір» деп берілген [Кенжебаева А., 2017, 29 б.]. Автордың «сөйлемнің бірыңғай мүшелері арасына қойылатын үтір» деп атауына келісу қиын.

Мұның себебі: 1) сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің арасына кей жағдайларда үтір де қойылады; 2) үтірше реттік сандардан кейін де жиі қойылады; 3) үтірше араб цифрымен жазылған жыл, ай, күннің арасына да қойылады.

Кейбір еңбектерде «жарым үтір» деп аударылған [Yang Lin, 2002, 347 б.].

Сызықша破折号pòzhéhào (——). Сызықша да – жиі қолданылатын тыныс белгілерінің бірі. Сызықша түсіндіріліп баяндалатын сөздерге қойылады:

他给了我这本笔记本 —— 日记。Ол маған мына блокнотты, яғни күнделікті берді.

Сызықшаның басқа да қызметтері бар. Мысалы:

呜——»火车进了站。Гу – гу, гу – гу, гуілдеп пойыз вогзалға келді.

«今天好热啊 —— 你什么时候去上海» 张强对刚进来的小三说。

Жаң Чяң енді кірген Шяу Саңнан: «Бүгін күн қандай ыстық, айтпақшы, сен Шаңхайға қашан барасың?», – деп сұрады.

Бірінші сөйлем дыбыстың созылыңқылығын білдіреді. Екінші сөйлем тақырыптың (айтылып келе жатқан ойдың) кенет өзгергендігін білдіреді.

破折号термині С.Найманның редакциясымен шыққан сөздікте «сызықша, сызық белгісі (–)» болып берілген [Найман С., 1989, 856 б.]. «Қытайша-қазақша үлкен сөздіктің» авторлары С.Найманның ізімен «сызықша, сызық белгісі (——)» деп береді [Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А., 2017, 570 б.]. Д.Назари да бұл белгіні «сызықша (сызық белгісі)» деп атаған [Назари Д., 1985, 223 б.]. «Қытайша-қазақша-орысша тіл білімі терминдерінің сөздігінде» оны «сызықша (——) (қытай тіліне тән тыныс белгісі)» деп берген [Қалибекұлы Т., 2018, 161 б.].

Көп нүкте省略号shěnglüèhào (……). Көп нүкте түсіріліп айтылған сөздердің орнына қойылады.

蝴蝶有各种颜色，有白的，有黄的，有红的，……

Көбелек түрлі-түсті болады: ақ, сары, қызыл ...

Сөйлеуші сөзін, ойын бөліп-бөліп айтқанда, көп нүкте қойылады:

他颤动着嘴唇低低地说：»你…… 怎么…… 又来了？……不要…… 为我…… 耽误工作！»Оның ерні дірілдеп, ақырын дауыстап: – Сен... неге... тағы қайтіп келдің?.. жоқ... мен үшін... жұмысыңнан қалма! – деді.

Д.Назари бұл терминді «қысқарған белгі» деп аударған [Назари Д., 1985, 255 б.]. «Қытайша-қазақша үлкен сөздікте» оны «көп нүкте (үш нүктелі тыныс белгісі)» деп атаған [Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А., 2017, 649 б.].

Ескеретін жайт: Көп нүкте қазақ тілінде үш нүкте (...) арқылы берілсе, қытай тілінде алты нүкте (……) арқылы беріледі.

Дәріптеу белгісі着重号 zhuózhònghào (．). Оқушы ерекше назар аударуға тиісті (нысан етіп алынған) иероглиф, сөз, сөз тіркесі немесе сөйлемнің астынан қойылады:

事业是干出来的，不是吹出来的。Жұмыс **қолмен** жасалады, **ауызбен** жасалмайды.

Қазақ тілінде нысан етіп алынған сөздер немесе сөйлемдер тырнақшаға алынады немесе курсив, қара шрифтпен теріледі.

Дәріптеу белгісі де сөздіктерде әртүлі аударылып жүр. М.Ілікенов «көрнекілендіру белгісі» деп аударған [Ілікенов М., 1984, 254 б.]. Д.Назари «қиналып айтылатын белгі» [Назари Д., 1985, 389 б.] деп атаған. Е.Ауғали «Қазақстан қазақ тілі» атты оқулығында «көрсетпе сызық» деп берген [Ауғали Е., 2006, 36 б.].

Байланыстыру белгісі 连接号liánjiēhào (—, ～). Байланыстыру белгісінің қызметі – мағыналық жағынан тығыз байланысты сөздерді өзара байланыстыру. Мезгілді, мекенді білдіретін немесе сан шендестігін білдіретін сөздердің, адам немесе заттардың белгілі бір байланыстылығын білдіретін сөздердің арасына да байланыстыру белгісі қойылады:

阿拜·库南巴耶夫（1845年－1904年）是哈萨克伟大的诗人、思想家。

Абай Құнанбаев (1845-1904) – қазақтың ұлы ақыны, ойшылы.

«阿斯塔纳－阿拉木图»特别快车 «Астана–Алматы» бағытындағы жүрдек пойыз.

Байланыстыру белгісінің енді бір түрі ирек сызық (~) әдетте бір-бірімен байланысты (шендес) сандардың арасына қойылады: «10 ~ 15公斤». 10 – 15 келі.

Байланыстыру белгісі «Қытайша-қазақша үлкен сөздікте» «сызықша», «дефис» болып аударылған [Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А., 2017, 458 б.]. Біз басқа сөздіктерден 连接号-дың қазақша аудармасын кездестірмедік.

Қазақ тіліндегі «сызықша» немесе «дефис» қытай тіліне 连续号 (liánxùhào) немесе 连字符 (liánzìfú) деп аударылады.

Жалпы, 连接号 (lianjiehao) – қытай тілінің тыныс белгісіне тән атау, ал қазақ тіліндегі сызықшаны» немесе «дефисті» 连续号 немесе 连字符 деп аударған дұрыс.

Біз 连接号(liánjiēhào) белгісінің қытай тіл біліміне тән атау екенін ескеріп, оны «байланыстыру белгісі (қытай тіліне тән тыныс белгісі)» деп бердік [Қалибекұлы Т. 2018, 139 б.].

Аралық белгі间隔号jiàngéhào (·). «Айыру белгісі» деп те аталады. Дыбысталуына қарай аударылған (басқа тілден қытай тіліне аударылған) кісінің аты-жөнінің, яғни өз есімі, әкесінің аты және фамилиясының араларына қойылады. Ай мен күннің арасына қойылады, сонымен бірге қатар келген кітап аттарының арасына да қойылады:

穆合塔尔·奥马尔汉诺维奇·阿乌埃佐夫 Мұхтар Омарханұлы Әуезов

三·八妇女节。8 Наурыз Халықаралық әйелдер мерекесі.

《中国大百科全书·语言文字》Қытай энциклопедиясы (Тіл-жазу бөлімі).

Бұл белгі сөздіктерде, негізінен, аралық белгі деп беріліп жүр. Кейбір еңбектерде бұл белгінің түр-тұлғасына қарап, «қара нүкте» деп атаған [Yang Lin, 2002, 347 б.]. Ал Е.Ауғали «Қазақстан қазақ тілі»

атты оқулығында 间隔号 белгісін қазақ тілінің тыныс белгілерінің қатарына қосып, оны «бөлек нүкте» деп аударған [Ауғали Е., 2006, 36 б.].

Кітап аттары белгісі书名号 shūmínghào (《 》 〈 〉). Кітап, мақала, газет, журнал, драмалық шығарма, өлең-жыр т.б. аттарын көрсету үшін қолданылады. Мысалы:

《红楼梦》»Қызыл сарайдағы түс» (Кітаптың аты).《中国教育报》»Қытай білімі» (Газеттің аты).《中国语文》»Қытай тіл-әдебиеті» (Мерзімді басылымның аты).

Бұл белгі де әрқилы аударылып жүр. С.Найманның редакциясымен шыққан сөздікте «тырнақша», «қос тырнақша», «жалаң тырнақша» болып аударылған [Найман С., 1989, 1036 б.]. Кей сөздікте «қос тырнақ (« «)» [Ілікенов М., 1984, 171 б.] болып берілсе, кейбір сөздікте «тырнақша» [Кенжебаева А., 2017, 90 б.] деп берілген. «Қытайша-қазақша тіл ғылымы атауларының салыстырмалы шағын сөздігінде» оны «кітап аттарының белгісі» [Назари Д., 1985, 262 б.] деп берген. «Қытайша-қазақша үлкен сөздікте» «бүйір сызық» [Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А., 2017, 669 б.] болып аударылған.

Кітап аттары белгісі – қытай тіліне ғана тән белгі, оны тырнақшамен (« «; « «) шатастырмау керек. Қытай тіліндегі 引号 yǐnhào (« «) қазақ тіліне «тырнақша» болып аударылады.

Арнаулы атаулар белгісі 专名号 zhuānmínghào ( ). Арнаулы атаулар белгісі кісі, жер, мемлекет, тау, өзен-су т.б. аттарын білдіреді. Ол нысан етіп алынған атаулардың астынан қойылады: 司马相如者，汉 蜀郡 成都人也，字长卿。Sīmǎ Xiāngrú zhě, Hàn Shǔjùn Chéngdū rén yě, zì Chángqīng.

Сыма Сянжу – Хань династиясының Шу өңіріндегі Чэндудың тұрғыны, лақап аты – Чжан-цин.

Арнаулы атаулар белгісі қазіргі қытай тілінде қолданылмайды, тек байырғы кітаптар немесе кейбір әдеби-тарихи шығармаларға ғана қолданылады.

Бұл белгі кейбір сөздіктерде «жалқы есім белгісі» [Кенжебаева А., 2017, 140 б.], [Найман С., 1989, 1478 б.] болып аударылған. Д.Назари «арнаулы есімдерді білдіретін сызық» деп атаған [Назари Д., 1985, 384 б.]. «Қытайша-қазақша-орысша тіл білімі терминдерінің сөздігінде» бұл белгі «арнаулы атаулар белгісі» болып берілген [Қалибекұлы Т. 2018, 273 б.].

Қазақ тілін зерттеуші Яң Лін (Yang Lin) «哈萨克语结构研究» (Қазақ тілінің құрылымы мен құрылысы бойынша зерттеулер) атты монографиясында қазақ тіліндегі тыныс белгілерін 15 түрге бөлген: нүкте, сұрау белгісі, леп белгісі, кері үтір, жарым үтір, нүктелі үтір, қос нүкте, қос үтір (жалқы үтір), тырнақ, қос тырнақ, тырнақша (жақша), сызық, көп нүкте, қара нүкте және сызықша [Yang Lin, 2002, 308 б.]. Автордың кері үтір деп отырғаны – біз білетін кәдімгі үтір (ескерер жайт: Қытайда төте жазуда қолданылатын үтірді «кері үтір» деп те атайды). Жарым үтір деп айтып отырғаны – қытай тіліндегі үтіршеге еліктеуден шықса керек. Автор жарым үтірге мынадай мысал келтіреді: Қазақ тілінде үтір, нүкте, сұрау белгісі, леп белгісі, жарым үтір қатарлы тыныс белгілер бар [Yang Lin, 2002, 309 б.]. Мысал ретінде келтірілген сөйлемде қойылған тыныс белгілері – кәдімгі үтір. Автордың қос үтір дегені – тырнақша (« «), ал жалқы үтір дегені – жалаң тырнақша (‘ ’). Тырнақ дегені – жақша ( ). Қос тырнақ дегені – тік жақша ([ ]). Жақша деп отырғаны – тырнақша (« «), сызық дегені – сызықша. Автордың айтып отырған қара нүктесі – Қытайдағы хань ұлтынан басқа аз санды ұлттардың қытайшаға аударылып жазылған аты-жөнінің, яғни өз есімі мен әкесінің атын шатастырмау үшін қойылатын аралық белгі. Автор аралық белгіге мынадай екі мысал келтіреді:

Бұл сыныпта Сәуле · Қамза, Сәуле · Бақаш, Сәуле · Халитай деген үш Сәуле бар.

Біздікі – Қанат · Кәрімұлы [Yang Lin, 2002, 313 б.].

Қазақ тілінде адамның өз есімі, әкесінің аты және фамилиясының арасына ешқандай тыныс белгісі қойылмайды.

Е.Ауғалидың «Қазақстан қазақ тілі» атты оқулығында қазақ тіл білімінде бұрыннан қолданылып келе жатқан «тыныс белгісі» атауын «тыныс және жазба белгілері» деп өзгертіп басқаша атайды. «Тыныс және жазба белгілерін» өз ішінен тыныс белгілері және жазба белгілері деп екі түрге бөледі. Тыныс белгілерін үтір, нүкте, сұрау белгі, леп белгі, нүктелі белгі және қос нүкте деп бөлсе, жазба белгілерді өз ішінен тырнақша, жақша, көп нүкте, сызық, сызықша, бөлек нүкте, көрсетпе сызық деп 7 түрге жіктеген [Ауғали Е., 2006, 35–36 бб.]. Автордың нүктелі белгі дегені – нүктелі үтір. Автор тырнақшаны (« «) және (《 》) белгісімен таңбалайды. Сызықты « — « белгісімен, ал сызықшаны « – « белгісімен таңбалайды. Бөлек нүктені (·) белгісімен таңбаласа, көрсетпе сызықты ( ) таңбасымен белгілейді. Автордың айтып отырған «сызығы» – кәдімгі «сызықша», ал «сызықша» дегені – «дефис». Көрсетпе сызық ( ) дегені – қытай тіліндегі арнаулы атаулар белгісі. Бөлек нүкте деп отырғаны – Қытайдағы аз санды ұлттардың қытайшаға аударылып жазылған аты-жөнінің, яғни өз есімі мен әкесінің атын ша-

тастырмау үшін қойылатын аралық белгі (哈德斯 • 贾那布尔[Hādésī · Jiǎnàbùěr] Қадыс Жәнәбілұлы).

Автордың тыныс дегені (дұрысы: тыныс белгісі) қытай тіліндегі 点号(diǎnhào) атауына, ал жазба белгілері деп отырғаны 标号(biāohào) атауына еліктеуден келіп шыққан.

Қытайда жарық көрген еңбектерде 点号-ды нүктелі тыныс белгі, 标号-ды көрсетпе (көрсеткіш) тыныс белгі деп аударып жүр [Дәуітқазықызы Т., 2006, 381 б.].

点号атауын қазақ тіліне тыныстық белгі, ал 标号-ды морфологиялық белгі деп аударғанымыз дұрыс сияқты.

Сонымен, авторлар қазақ тіліндегі тыныс белгілерін қытай тілінің тыныс белгілеріне ұқсатып қытайша және қазақша атау береді. Қазақ тілінің төл тыныс белгілерінің қолданылу ережелерін қытай тілінің заңдылығы бойынша түсіндіруге тырысады. Нәтижесінде қазақ тіліндегі кейбір тыныс белгілері қате түсіндіріледі.

Қорытынды

Тыныс белгілері жоқ немесе дұрыс қойылмаған сөйлемді түсінікті етіп оқып шығу қиын. Бұл – бір, екінші жағынан, дәл осы кемшіліктер орын алған сөйлемді түсінуді қиындатады. Тыныс белгілері дұрыс қойылмайтын сөйлемдерде берілген ой немесе ақпарат айқын болмайды, түсінуде шатасулар мен мағыналық дәлсіздік орын алады.

Қытай және қазақ тілдеріндегі бірқатар тыныс белгілерінің, атап айтқанда нүкте, сұрау белгісі, леп белгісі, үтір, нүктелі үтір, қос нүкте, тырнақша, жақша, сызықша және көп нүкте сияқты тыныс белгілерінің түр-тұрпаты мен қызметтері негізінен бірдей болып келеді. Қытай тілінде осы тілге ғана тән болып келетін үтірше, аралық белгі, дәріптеу белгісі, арнаулы атаулар белгісі және кітап аттары белгісі деген ерекше тыныс белгілері бар.

Қытай тіліндегі тыныс белгілерінің атқаратын қызметі, оларға қатысты терминдерді білу және оларды қазақ тіліндегі тыныс белгілерімен салғастыра қарастыру бір тілден екінші тілге аударма жасау және ойды ауызша жеткізу барысында сауатты әрі дұрыс қарым-қатынас құру үшін қажет. Ал тұтастай алғанда, жазба мәтінде тыныс белгілерін дұрыс қоя білу біріншіден, синтаксисті сауатты меңгеруге дағдыландырады; екіншіден, тыныс белгілері қойылған мәтінді немесе мәтін құраушы бөліктерді, сөйлемдерді дұрыс оқи білуге көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы)/Р.Сыздық. –Астана: Елорда, 2000. –532 б.

2. Қордабаев Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі/Т.Қордабаев. –Алматы: Санат, 1995. –176 б.

3. Ілікенов М. Ханзуша-қазақша тіл ғылымы сөздігі/М.Ілікенов. – Бейжің: Ұлттар баспасы, 1984. – 438 б.

4. Назари Д. Ханзуша-қазақша тіл ғылымы атауларының салыстырмалы шағын сөздігі/ Д.Назари. –Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1985. – 431 б.

5. Мәсімханұлы Д., Әбиденқызы А. Қытайша-қазақша үлкен сөздік/Д.Мәсімханұлы, А.Әбиденқызы. –Алматы: Эксклюзив КА, 2017. –1032 б.

6. Қалибекұлы Т. Қытайша-қазақша-орысша тіл білімі терминдерінің сөздігі/Т. Қалибекұлы. Бейжің: Орталық ұлттар университеті баспасы, 2018. –286 б.

7. Кенжебаева Ә. Қытайша-орысша-қазақша-ағылшынша филология терминдері сөздігі/ Ә.Кенжебаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. –495 б.

8. Yang Lin. Hasake Yu Jiegou Yanjiu: монография. –Wulumuqi: Xinjiang Daxue Chubanshe, 2002. P. –350.

9. Hanzuxa-Qazaqxa sözdik. Жалпы редакциясын басқарған S.Nayman. –Ürimji: Xinjiang halek baspase, 1989. –1550 б.

10. Ауғали Е. Қазақстан қазақ тілі: оқулық (I бөлім) /Е.Ауғали. – Бейжің: Ұлттар баспасы. 2006. –317 б.

11. Дәуітқазықызы Т. Ханзу тілінің қолданбалы грамматика оқулығы/Т.Дәуітқазықызы. –Үрімжі: Шыңжаң жастар-өрендер баспасы, 2006. –382 б.

УДК 347.78.034

КЛУННАЯ ВАЛЕРИЯ ОЛЕГОВНА
магистр гуманитарных наук, преподаватель
Кафедры теории и практики перевода
Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова

САТБАЕВА АЙЖАН БОЛАТОВНА
магистр гуманитарных наук, преподаватель
Кафедры теории и практики перевода
Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ИНТЕРНЕТ-НОВОСТЕЙ

Түйін. *Аудармадағы түп нұсқаның мағынасын жеткізу мәселесі аударматеориясы мен аудармашылардың практикалық қызметіндегі басты және маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Интернет көздеріндегі мазмұн тұжырымдамасы әлде қайда күрделі, ол материалдың логикалық, мәлімдеменің идеялық және танымдық жағын ғана емес, сонымен бірге эмоционалды байлықты, ақыл-ойға ғана емес, көрерменнің сезімдерінеде әсер ететінін ескеру қажет. Бұл тақырыптың өзектілігі Интернет кеңістігіндегі жаңалықтарды аударудың ерекшеліктерін зерттеу қажеттілігімен байланысты.*

Түйінді сөздер: *аударма, БАҚ, жаңалықтар, Интернет, мәдениетаралық коммуникация.*

Резюме. *Проблема передачи смысла оригинала в переводе является одной из центральных и актуальных в теории перевода и практической деятельности переводчиков. Необходимо учитывать, что понятие содержания в интернет-источниках является гораздо более сложным, оно охватывает не только вещественно-логическую, не только идейно-познавательную сторону высказывания, но и его эмоциональную насыщенность, его способность воздействовать не только на ум, но и на чувства зрителя. Актуальность данной темы обусловлена необходимостью изучения особенностей перевода новостей в интернет-пространстве.*

Ключевые слова: *перевод, СМИ, новости, интернет, межкультурная коммуникация.*

Summary. *The problem of conveying the meaning of the original in translation is one of the central and relevant in the theory of translation and the practical activities of translators. It should be borne in mind that the concept of content in Internet sources is much more complex, it covers not only the material-logical, not only ideological and cognitive side of the statement, but also its emotional richness, its ability to influence not only the mind, but also the feelings of the viewer. The relevance of this topic is due to the need to study the features of the translation of news in the Internet space.*

Key words: *translation, media, news, Internet, intercultural communication.*

В эпоху постмодерна информационно-коммуникационные технологии сопровождают нас повсюду. В дополнение к радио и телевидению, появился феномен Интернета, который разрушил все временные и пространственные границы и пересмотрел концепцию общения как таковую. Киберпространство – это параллельный мир нашего существования.

Здесь встречаются бесчисленные мировые языки, культуры и их интересы, где мотивация и ценности различаются. Говоря об объективности и достоверности информации, доступной во всемирной Сети, мы решили исследовать конкретную часть этого сложного вопроса. Мы сосредотачиваем наше внимание на интернет-жанре журналистика, точнее, на особенностях перевода интернет-новостей. Межъязыковое и межкультурное общение в киберпространстве неизбежно требует перевода.Эта способность нередко бывает заключена не в вещественно-логическом значении того или иного слова (или сочетания слов), имеющего более или менее точное соответствие в словаре другого языка, а в каком-либо стилистическом оттенке слова или в форме расположения слов, или в характере их сочетания по смыслу.

Этим и определяется сложность подбора функциональных соответствий при переводе в тех случаях, когда по языковым условиям нет возможности воспроизвести одновременно и смысловую функцию той или иной грамматической формы или лексико-стилистическую особенность подлинника, с одной стороны, и вещественный смысл данного места, с другой. Именно в подобных случаях с наибольшей остротой встает вопрос о решении творческих задач, специфических для информативного перевода, о преодолении трудностей средствами искусства, «первоэлементом» которого является именно язык. При этом особое

значение приобретает необходимость выбора определенной возможности передачи, варианта перевода из числа нескольких, иногда – многих[Бахтикиреева У.М., Синячкина Н.Л., 2011, с. 27].

Мы начинаем критический анализ с рассмотрения формального аспекта переводов (структура статьи). По сравнению с оригиналом, это работа с названиями, наличие или отсутствие дополнительных материалов, таких как фотографии, информация об авторе или редакторе, и т.д. Тогда мы сосредоточимся в первую очередь на лексико-стилистическом уровне текста с акцентом на прагматический аспект перевода.

Отправной точкой нашей работы являются переводы, которые являются работой новостных интернет-серверов. Интернет-новости являются одной из форм современной журналистики.

Согласно словарю журналистика – это деятельность журналистов, их создание (краткий обзор журналов, определенное направление, период и т.д.) и тех, кто их контролирует и пишет. По тому же словарю он публицист – «писатель публикует доступные статьи по актуальным вопросам (особенно политическим), получает и убеждает».

Журналистский стиль, наряду с художественным стилем, административный и профессиональный, один из краеугольных камней функциональной стилистики.

Функциональные стили чрезвычайно широки, и подходы к его классификации различны.

За эти годы бесчисленное множество других теоретиков были вовлечены в разработку функциональной стилистики. Классификация стилевой стратификации была основана на установленных критериях. Мы можем обратить внимание, что классификация Гавранека еще не содержит журналистского стиля. Функциональные стили были добавлены позже, главным образом благодаря лингвисту Брно Милан Елинек. Он посвятил несколько публикаций журналистскому стилю и, например, автор справочника для журналистов под названием «О языках и стиле газеты». Эта книга была опубликована в 1957 году. К тому времени уже есть большой интерес к языку журналистики: журналистские методические пособия также доступны на различных языковых курсах и тренингах.

Как разные типологии функциональных стилей варьируются от автора к автору, так и второстепенные подробности в их характеристиках. Для каждого функционального стиля нас особенно интересует функция, которую стиль выполняет в языке. В журналистском стиле лингвист Д. Е. Розенталь говорит только о функции общения (сообщение новостей) и убеждение (агитация и пропаганда). М.И. Кожина перечисляет следующие функции:

а) информационная функция, где характер сообщения сильно зависит пытаясь доставить самую свежую и свежую информацию в кратчайшие сроки;

б) агитационно-пропагандистская функция, более привязана к советской эпохе и может быть включена в более общую функцию влиятельную;

в) экспрессивная функция, потому что экспрессивность является ключом к достижению желаемого эффекта на читателя;

г) популяризационная функция, как и пресса информирует общество о новейших научно-технических разработках и открытиях, политики, экономики, истории и другие области человеческого знания;

е) автор также упоминает функцию обучения аналитическая и критическая и гедонистическая, т.е. используется для отдыха и развлечений [Кожина М.Н., Дускаева Л.Р. Салимовский В.А., 2008, с. 74].

Эти пункты более или менее охватывают все основные функции журналистского языка. Мы могли бы, конечно, продолжить подразделять функции внутри страны в зависимости от индивидуальной журналистики жанры: для вышеупомянутых журналистских жанров. Информационная функция выделяется для жанров художественной литературы, что добавляет выразительную или популяризирующую функцию. Каждая из особенностей также помогает формировать и отлаживать текст. Таким образом, информационная функция может нести, например, документальное и фактическое выражение, объективность, формальность и т.д., в то время как функции убеждение будет реализовано с помощью выразительных или эмоционально окрашенных выражений.

В английской журналистике вопреки редакционной статье он сохраняет свою позицию, потому что он не несет никаких негативных ассоциаций с исторической точки зрения.

Это вводная и самая важная новостная статья, в которой анализируются наиболее актуальные или наиболее важные вопросы дня и дает практические советы и конкретные выводы. Редакция обычно приходит от имени одного из редакторов, который выступает за всю редакцию, его мнение и мнение коллег.

Таким образом, английская редакционная статья сочетает в себе особенности редакционной статьи, комментариев, колонок и набросков.

Гальперин также уделяет особое внимание особенностям английской журналистики: заголовкам газет.

Тем не менее, жанры журналистского стиля, предложенного Гальпериным, заслуживают детальный анализ. По словам Гальперина, главная задача журналистского стиля – влиять на читателей. Принять во внимание мнение автора по этому вопросу или даже убедить читателя, что это мнение – приемлемый вариант, решение проблемы, ответы на вопросы. Автор использует два логических аргумента, чтобы повлиять на читателя, такие как эмоциональные и выразительные языковые элементы. Устные и письменные речи: телевидение и радио. Например, новостные программы, комментарии, аналитические материалы, официальные и неформальные выступления на публичный и т.д.; сочинения (моральные, философские, литературные, например, рецензии на книги, брошюры и т.д.); статьи в газетах и журналах (политический, социальный или экономический характер) [Гальперин И.Р., 2014, с. 91].

Хотя широкий спектр литературы доступен для самой теории перевода. Однако вопрос перевода в глобальных новостях (или международных коммуникациях) не рассматривается так подробно, как можно было бы ожидать. Наиболее благоприятная ситуация – англо-американская книжная сцена, где в 2009 году была опубликована самая первая публикация, посвященная теории переводе, называется «Перевод в GlobalNews». Эта публикация касается взаимосвязи между глобализацией и переводом, подчеркивая, что большинство теорий глобализации полностью игнорируют важность перевода в международном общении. Далее он подробно рассматривает работу глобальных информационных агентств, которые он изображает в основном как крупные переводческие компании, способные предлагать быстрый и качественный перевод в больших объемах информации. Авторы публикации также подчеркивают, что перевод является неотъемлемой частью обычной журналистской практики. Книга, конечно, не ограничивается простым теоретизированием. Важной частью является практический анализ, методы и стратегии перевода, которые используются в самом процессе перевода[Комиссаров В.Н., 2004, с. 158].

И все же ведущая роль английского языка в масштабах международного общения оставаться неоспоримой. Это нынешний язык международных отношений, дипломатии, науки и техники. Однако эта эскалация глобализации и интернационализации английского языка, в соответствии с некоторыми авторы оказывает негативное влияние на основу языка, его культурные и исторические традиции. Рассматривается современный английский как стандартизированная, многонациональная структура, символ глобализации («McLanguage» ,»McWorld»).

Выбор английских и американских статей в качестве исходного материала для нашей работы вовсе не случаен, потому что английский язык соприкасается с подавляющим большинством журналистов и переводчиков, работающих в международной сфере электронных СМИ.

В теории перевода, несколько основных терминов развивалось и укладывалось на протяжении многих лет, к которым теоретики неоднократно возвращаются, обсуждают, подчеркивают их важность и опираются на новые теоретические предположения. Существует два основных, противоречивых подхода к переводу, который в современной теории перевода объединен в единую систему: эстетический и лингвистический.

Центральной проблемой лингвистического подхода к переводу является традиционно, вопрос об эквивалентности единиц исходного языка и целевого языка.

Идея британского теоретика Дж. Катфорда, который утверждал, что единицы SL и TL не обязательно имеют одинаковую функцию лингвистически. Таким образом, автор предвосхищает одно из самых важных понятий в современной теории перевода: функциональной эквивалентности и подход к переводу. На практике это означает, что не имеет значения, какие языковые ресурсы использовать; важно то, что он выполняет в контексте той же функции. Хороший переводчик должен стремиться к этой функциональности как с точки зрения аспекта денотативного (фактического), коннотативного (стилистического, выразительного) и прагматического (эмпирического).

Полный перевод должен учитывать эти три аспекта в той же степени. Термин функциональная эквивалентность остается самым негибким на сегодняшний день.Например, американский теоретик Найда говорит в том же контексте о динамической эквивалентности[Найда Э.А., Табер Ч.П., 1969, с. 46].

Средства массовой информации, которые InoSMI.ru направляет на русскоговорящих читателей, действительно искажены, как и редакционные заявки команды.

Первое, с чем сталкивается читатель, это главный заголовок или подзаголовок.

Заголовок газеты, несомненно, является ключевым фактором в привлекательности всей статьи, поскольку она на основе её формулировки читатель часто решает, продолжить чтение или нет. Поэтому не удивительно, что столько внимания уделяется заголовкам в журналистике. Английские субтитры обычно информативны, всеобъемлющи и привлекательны. Они используют разговорные и сленговые фразы, а с точки зрения синтаксиса преобладают именными конструкциями.

Сокращения, числа, двоеточия или тире являются общими.

Rio'sodiousgarbagemountainrebornasnewenergysource. – Ненавистная свалка в Рио превратится в источник энергии.

Top 10 Reasons These Olympics Suck. – 10 главных причин, по которым Олимпиада – это отстой.

В попытке дать как можно больше информации в минимальном пространстве, название на английском языке опущено вспомогательным глаголом, неопределенным артиклем и другими выражениями, отсутствие которых не мешает пониманию.

Русские переводы, с другой стороны, имеют тенденцию дополнять и предоставлять читателю недостающую информацию, предоставляя более полную и четкую картину. В то же время существует определенная тенденция к нейтрализации и снижению выразительность (опущено выброшенное разговорное выражение, заменяющее сленг на более приемлемый отстой).

Чтобы привлечь читателей, заголовки часто включают каламбуры, анаграммы, аллитерацию, перефразировки. Эти и подобные языковые средства, как правило, очень тесно связаны с источником культуры и требуют особого внимания со стороны переводчика. Для подтверждения мы можем также считать вышеупомянутое слово выброшенным (списанным, выброшенным, отброшенным, часто используется в связи с мусором). Его значение относится, во-первых, к тому факту, что: в статье рассматривается мусорная свалка.

Давайте также посмотрим на следующий пример:

Madonna don´t preach – Мадонна, не проповедуй!

Название статьи, которая касается политической деятельности американской певицы Мадонны, перефразируя название одной из ее самых известных песен Papa (Папа, откажись проповедовать). Эта печально известная песня рассказывает о молодой девушке, которая всегда была «достойной дочерью отца», но теперь она находится в трудной жизненной ситуации и просит отца не осуждать ее и вместо того, чтобы оплакивать и проповедовать, он протянул руку помощи.

Автор газетной статьи из редакции Британский Хранитель хочет указать в этом заявлении, что Мадонна имеет тенденцию заниматься политикой (например, делать видеоклипы по политическим вопросам, на концертах публично комментировать острые политические события и т.д.), но, несмотря на все ее усилия четны. Другими словами, автор предлагает певице перестать «совать нос» в серьезные политические дела и предпочти делать то, что у нее получается гораздо лучше: поп-музыка. Термин «Проповедовать» (проповедуют) в данном случае не стоит полагаться на его первостепенное, религиозное значение (проповедь в поклонении), но предостережение по смыслу, ругать, раздражать.

Конечно, русский переводчик не имеет соответствующей культурной справки на целевом языке. Поэтому он должен решить, насколько важен этот парафраз для текста, и затем выбрать подходящий метод перевода (например, пояснительную копию). Глагол «проповедовать» в этом случае, охватывает основное значение всего утверждения, в результате, однако перевод названия лишен данной культурной справки.

Заголовки – это конкретный спорный вопрос. Они вкладывают в них максимум энергетических и журналистских изобретений и все методы и стратегии, способствующие вниманию читателя. Роль вводной части каждой статьи, совершенно иная.

Все лингвистические игры уходят в сторону, перед вступительной частью стоит передача наиболее актуальной информации, которая затем подробно описывается в основной части. Стиль вводной части должен быть как можно ясно, кратко и обычно отвечает, по крайней мере, на один из пяти основных вопросов журналистика: «Кто, что, когда, где, как».

Степень и структура вводной части была без исключения во всех статьях и мы нашли переводы очень лояльными и выразительными с точки зрения значения и выражения:

America has had more than its share of deadly shootings, but there is scan thope of a change to gun laws. – Стрельба со смертельным исходом в Америке давно превысила мыслимые пределы, но надеяться на изменение законов об оружии почти не приходится.

Информативный принцип перевернутой пирамиды гласит, что она детально разрабатывает сам текст. Основная информация предварительно помечена в заголовке и прессе. Если вводная часть не ответила ни на один из пяти основных вопросов «Пять W» мы читаем эту информацию в одном из первых абзацы основной части статьи. Информативность и срочность с каждым шагом абзац уменьшается.

Расположение и структуру статей, которые мы сравниваем, не могут быть найдены, кроме одного за исключением значительных отклонений и неровностей. Русские переводы обычно немного длиннее, чем их английские оригиналы, но разбивка на абзацы, как правило, сохраняется.

Таким образом, мы пришли к выводу, что переводы заголовков оказались самыми интересными. Мы обнаружили значительные изменения в их формальной форме различий между русским и английским языкамии также в содержании. У русскоязычных переводчиков сайта ИноСМИ.ру существует тенденция отнимать части информации из исходного текста или, наоборот, рекламная информация, которая в оригинальном тексте отсутствует. Изменения влияют как на коннотативное, так и на денотативное значение общения. Также эквивалентность является одним из центральных понятий теории перевода. Ее можно рассматривать на уровне лексического, стилистического, грамматического и текстового. Мы убеждены в том, что выбор лексических и стилистических средств в переводе оказывает наиболее сильное влияние на общий тон текста.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Переводческая деятельность в Казахстане (страницы истории: взгляд из России): Учеб.пособие /Бахтикиреева У.М., Синячкина Н.Л. – М.: РУДН, 2011. – 88 с.

2. Стилистика английского языка / Гальперин И.Р. – М: Либроком, 2014. – 336 с.

3. Стилистика русского языка / Кожина М.Н., Дускаева Л.Р. Салимовский В.А. – М:Флинта, 2008. – 464 с.

4. Современноепереводоведение / КомиссаровВ.Н. – М.: ЭТС, 2004. – 424 с.

5. Теория и практика перевода / Найда Э.А.,Табер Ч.П.– Лейден: Архив Брилла,1969. – 220 с.

6. https://inosmi.ru/

УДК 378.1: 351.858

KNOL MARINA
master of Humanities, senior teacher of foreign languages chair
Karaganda State University after the academician E. A. Buketov

KOKEN LAURA
senior teacher of foreign languages chair
Karaganda State University after the academician E. A. Buketov

OMAROVA GULNARA
master of Humanities, senior teacher of foreign languages chair
Karaganda State University after the academician E. A. Buketov

USING MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE AT NON – LINGUISTIC SPECIALTIES OF THE UNIVERSITY

Түйін. *Мақала ЖОО-да бакалаврларды кәсіби даярлауға арналған, атап айтқанда «Шет тілі»пәнін оқу кезінде. Білім беру сапасын арттыру үшін оқу-тәрбие үдерісінде заманауи білім беру технологиялары қолданылады. Автор оларды талдау және оқу процесіне енгізу арқылы ұсынылған.*

Түйінді сөздер: *оқу-тәрбие процесі, білім беруді жаңғырту, жалпы жоғары оқу орнының технологиялық стратегиясы, бакалаврларды кәсіби даярлау.*

Резюме. *Статья посвящена профессиональной подготовке бакалавров в вузе, в частности при изучении дисциплины «Иностранный язык». Для повышения качества образования в учебно-воспитательном процессе используются современные образовательные технологии. Автором представлен их анализ и внедрение в учебный процесс.*

Ключевые слова: *учебно-воспитательный процесс, модернизация образования, общевузовская технологическая стратегия, профессиональная подготовка бакалавров.*

Summary. *The article is devoted to the problem of bachelors' vocational training at the University. Modern educational technologies are used in the process of education and training to improve the quality of education. The technologies and their using in educational process are described.*

Keywords: *education and training process, modernization of education, university-wide technology strategy, vocational training of bachelors.*

The academic discipline «Foreign language» plays an important role in the process of training a future specialist, as it is a means of forming a professional orientation, i.e., interest in the future profession and the desire to gain knowledge on as many communication channels as possible. The concept of modernization of Kazakhstan's education defines priority goals and objectives, the solution of which requires a high level of quality of education. All of us are well aware that today society is interested in graduates with developed cognitive needs, who are aimed at self-development and self-realization, who are able to operate with their knowledge, navigate the modern information space, work productively, cooperate effectively, and adequately evaluate themselves and their achievements. Therefore, in a changing world, the education system should form such a quality as professional universalism – the ability to change the spheres and ways of activity.

We at the Department of foreign languages, of course, are interested that our graduates being able independently, actively act, make decisions, flexibly adapt to changing living conditions. Therefore, the entire educational process at the Department is aimed at preparing our graduates who are able to:

– to be up to speed on changing life situations, independently acquiring the necessary knowledge, applying it in practice to solve a variety of emerging problems;

– independently think critically, see emerging problems and find ways to solve them rationally, using modern technologies; clearly understand where and how the knowledge they acquire can be applied; be able to generate new ideas, think creatively;

– competently work with information (collect the facts necessary to solve a particular problem, analyze them, make the necessary generalizations and reasoned conclusions, apply the experience gained to identify and solve new problems);

– be sociable, contact in different social groups, be able to work together in different areas, in different situations, preventing or skillfully getting out of any conflict situations;

– independently work on the development of intelligence, cultural level.

Out of all the variety of innovative directions in the development of modern didactics, pedagogical technologies (educational technologies) are singled out. This is due to the fact that:

– in the current system of classes, they most easily fit into the educational process, do not affect the content of training, which is determined by the standards of education and are not subject to any serious adjustments;

– educational technologies allow, integrating into the real educational process, to achieve the goals of the program and standard of education for a specific academic subject;

– educational technologies ensure the implementation of the main directions of the pedagogical strategy – humanization of education and a personal-oriented approach;

– they provide intellectual development, independence; – a distinctive feature of most technologies is a special attention to the individual, his personality; a clear focus on the development of creative activity.

The introduction of educational technologies allows us to more effectively solve the tasks set for the education system at the present stage. These technologies allow the student to work in their own mode, without creating discomfort: «did not have time», «did not hear» etc. Students with high educational opportunities, they create conditions for the same time to get in-depth or extended knowledge, which significantly saves time.

The Department traditionally holds open classes every semester with the use of innovative technologies and their subsequent discussion in order to exchange experience. The schedule of classes is made, there are lists of mutual visits with the analysis of classes. In foreign language classes in non-linguistic specialties, teachers use the following educational technologies:

– problem-based learning;

– training in collaboration;

– technology for using game methods in training: role-playing, business and other types of training games;

– technology the study of inventive problem solving;

– information and communication technologies;

– use of Internet resources, etc.

Thus, in particular, the relevance of problem-based learning technology is determined by the development of a high level of motivation for educational activities, activation of students' cognitive interests, which becomes possible when resolving emerging contradictions, creating problematic situations in the classroom. In overcoming possible difficulties, they have a constant need to master new knowledge, new ways of acting, skills and abilities. The use of problem-based learning technology can improve the quality of education in the discipline. Students do not get ready-made knowledge, and as a result of setting a problem situation, they begin to search for solutions, discovering new knowledge independently. Then, it is mandatory to pronounce the solution algorithm and apply it in practice when performing independent work. Solving educational problems has a positive impact on the emotional sphere of students, creates favorable conditions for the development of communication skills, the development of their individuality and creative thinking. Therefore, problem-based learning is the organization of training sessions, which involves the creation of problem situations under the guidance of a teacher and active independent activity of students to resolve them, and the result is a creative mastery of knowledge, skills, abilities and the development of thinking abilities.

«Model method of training» (classes in the form of business and role-playing games, classes such as: lesson-auction, lesson-press conference). This method provides the student with the greatest measure of independence and creative search.

«Case study method» (analysis of specific situations). It makes it possible to interest students in the study of the subject, contributes to the active acquisition of knowledge and skills of collecting, processing and analyzing information that characterizes various situations, as well as the development of practical skills. This method helps to develop the following skills:

1. Analytical skills. These include: the ability to distinguish data from information, classify, identify essential and non-essential information, analyze, present and extract it, find information omissions and be able to restore them. Think clearly and logically. This is especially important when the information is not of high quality.

2. Practical skill. The reduced level of complexity of the problem presented in the case, compared to the real situation, contributes to the formation of practical skills in the use of economic theory, methods and principles.

3. Creative skills. One logic, as a rule, does not solve a case situation. Creative skills are very important in generating alternative solutions that cannot be found in a logical way.

4. Communication skills. Among them, you can distinguish such as: the ability to lead a discussion, convince others. Use visual material and other media tools, cooperate in groups, defend your own point of view, convince opponents, and make a short, convincing report.

5. Social skill. During the discussion of the case, certain social skills are developed: evaluating people's behavior, listening, supporting or arguing the opposite opinion, controlling yourself, and so on.

6. Introspection. Disagreement in a discussion contributes to understanding and analyzing the opinions of others and one's own. Emerging moral and ethical problems require the formation of social skills to solve them.

«Project method» – the essence of the method: to stimulate students ' interest in certain problems, involving the possession of a certain amount of knowledge and through project activities, providing for the solution of these problems, the ability to practically apply the knowledge obtained, the development of critical thinking).

«Debate» Technology. The goal is to develop logical and critical thinking, oral speech skills, rhetoric skills, empathy, self-confidence, ability to work in a team, ability to focus on the essence of the problem.

«Technology of critical thinking development» has its own features, namely: the emphasis on students ' independence in the educational process; the search for arguments to solve the problem; not taking information for granted; the search for reasoned answers is based on reflection, identification of the unknown; it is necessary to create conditions for cooperation and partnership in the process of purposeful activity. Technology consists of several phases, namely: 1) challenge (what they already know about the topic); 2) comprehension (what they have learned); 3) reflection (selection of information).

Let's highlight the main techniques included in the above – mentioned phases of technology: 1 phase: cluster, individual «brain attack», group «brain attack»; 2 phase: insert (working with information with markup, marking text with its markup), reading with stops, cross – discussion, I know, I want to know, I learned, i.e. bringing information in logical order, its purpose is to systematize knowledge on the topic; 3 phase: cluster («information cluster», the method of graphic systematization of material), essay, synquain (a poem of five lines, the purpose of which is to synthesize, summarize information on the topic). This is a quick way to sum up a topic, a reflection, a way to summarize the information received and present complex ideas, feelings and ideas in a few words.

The technology of critical thinking development is the Foundation for the development of new types of activities. The subject of any new pedagogical technology is specific interaction of students and teachers in different types of activities, organized on the basis of precise structuring, systematization, programming, algorithmization, standardization of methods and techniques of teaching or education, with the introduction of computerization and technical means.

It follows from the above that modern educational technologies used in the study of a foreign language implement the content of learning in a new way and ensure the achievement of the set didactic goals, implying scientific approaches to the organization of educational process in higher education, expand the range of educational services provided to students, change and provide new forms, methods and means of teaching. The use of modern educational technologies is one of the most promising directions in the development of education, contributing to a greater individualization of the educational process, the intensification of training and education, the formation and self-actualization of the future specialist's personality.

REFERENCES:

1. Suslova, M. N. Innovative pedagogical technologies: textbook for students of institutions of media. Professor of education / M. N. Suslova. Moscow: IC Academy, 2013. – 288 c.

2. Matyash, N. V. Innovative pedagogical technologies. Project-based learning: a student's guide. institutions of the state. Prof. of education / N. V. Matyash. Moscow: IC Academy, 2012. – 160 c.

3. Mitiaeva, A. M. Health saving pedagogical technologies: textbook for students of higher educational institutions / A. M. mitiaeva. – Moscow: IC Academy, 2012. – 208 p.

4. Тыныштыкбаева А. Б. Методика формирования умений профессионального общения на иностранном языке у студентов технического вуза (английский язык). дисс. канд. пед. наук. – Алматы, 1999. – С. 95.

5. Кулибаева Д. Н. Инновационная модель формирования междунаро-стандартных уровней владения иностранным языком в условиях школ международного типа. – Алматы. 2002. – С.69.

KUZEMBEKOVA ZHANNA ZHALAIYROVNA
PhD, associate professor
Department of General Linguistics and European Languages
Faculty of Philology and World Languages
Kazakh National University named after Al-Farabi

MAMYR AKERKE USENKYZY
1 year master's degree student of Al-Farabi Kazakh National University
Department of General Linguistics and European Languages
Faculty of Philology and World Languages

THE ROLE OF READING SKILLS ON DEVELOPING READING COMPREHENSION

Түйін. *Оқу – біздің өміріміздің ажырамас бөлігі. Бұл әлемді тану үшін де, ақпараттарды алу үшін де жасалады. Оқу дағдысы адамдар үшін маңызды, себебі дағды оқығандарын түсінуге көмектеседі. Оларда оқу дағдысы болғанымен де барлық оқырмандардан табысты оқырмандар болады деп күтуге болмайды. Бұл зерттеудің мақсаты – студенттердің оқуға деген тиімді тәсілдерді қолдана отырып, өз оқу дағдыларын дамыту. Егер оқырмандар мәтіннің мағынасын меңгеріп, оның мазмұнын түсінуге тиіс болса, түсіну дағдылары өте маңызды. Студенттерге мәтіннің тиісті сұрақтарын қоюға, болжам жасауға, диаграммалар мен мәтіндегі басқа да иллюстрацияларды түсіндіруге көмектесу арқылы фондық білімді дамытуды қоса алғанда, түрлі тәсілдермен түсіну дағдыларын дамытуға көмек көрсетіледі.*

Түйінді сөздер: *Оқылым, Оқу үрдісі, Оқылым дағдысы, Оқылым тәсілдері, Оқылымды бағалау.*

Резюме. *Чтение – неотъемлемая часть нашей жизни. Оно делается как для удовольствия, так и для информации. Навыки чтения важны для людей, потому что они помогают им понять то, что они прочитали. Если у них есть навыки чтения, от них нельзя ожидать успеха в чтении. Целью данного исследования является изучение того, как учащиеся могут развивать свои навыки чтения, используя эффективные подходы к чтению. Навыки понимания имеют важнейшее значение для усвоения учащимися смысла текста и понимания его содержания. Учащимся может быть оказана помощь в развитии навыков понимания различными способами, включая развитие базовых знаний, помощь в задании актуальных вопросов по тексту, составление прогнозов, интерпретацию диаграмм и других иллюстраций, содержащихся в тексте.*

Ключевые слова: *Чтение, Навыки чтения, Понимание прочитанного, Подходы к чтению, Оценка чтения.*

Summary. *Reading is an integral part of our life. It is done both for pleasure and for data. Reading skills are important for people because they help them understand what they have read. If they have reading skills, they cannot be expected to be successful readers. The aim of this study is to explore how the students can develop their reading skills by using effective reading approaches. Comprehension skills are essential if learners are to assimilate the meaning of the text and understand the content. Learners can be assisted in the development of comprehension skills in various ways, including the development of background knowledge, helping them to ask pertinent questions of the text, making predictions, interpreting charts and other illustrations contained in the text.*

Key words: *Reading, Reading skills, Reading comprehension, Reading Approaches, Reading assessment.*

Introduction

It is justified that reading is considered as the ultimate skill to be used in collaboration at school and all over life. It is a process which has been investigated for decades. Reading is a familiar part of our everyday lives for most of us. Scholars and researchers in the field have been trying to understand the details of the process.

By the 1970s, reading research in native language had been flourishing for a couple of decades as researchers were trying to understand why some children could not read. However, research on reading in a second language is almost nonexistent. After Kenneth Goodman's article, «Reading: A Psycholinguistic Guessing Game», experts of second languages started to deal with the issues and questions of second language reading pedagogy [Goodman, K., 1967, 126 p].

The «word» reading is often used to describe both what beginners do when they are learning to read and what good readers do when they are involved in fluent reading. However, the two kinds of readers do different things and therefore have very different needs as they struggle to become better readers. Reading at these two

extremes of skill, and at the various levels of proficiency between them, is a series of activities which presuppose different levels of knowledge, different needs and purposes. It should be apparent; then, that what may be true about reading at some particular level of proficiency may not be true at all of reading at much higher or much lower levels. Reading is primarily a cognitive process, and the key to fluent reading is not a kind of visual gymnastics, but knowledge [Eskey, D. E., 1983, 129 p]. The movement from passive to active reading takes to the development of reading comprehension skills.

Reading comprehension is the ability to understand what we read where words have context and texts have meaning. Reading comprehension skills allow us to read proficiently, learn effectively and to conceptualize. These skills are, basically, based on earlier stages of reading development, including oral reading and reading fluency. Without developing these earlier reading skills, students must continually focus on decoding letters and words, rather than progressing to meaning and understanding [Grabe, W., Stoller, F. L., 2002, 157 p]. The gist of developing proficient reading skills in the early years of education is an even earlier foundation in highlighting language learning skills. Therefore, strong reading comprehension skills are viewed as being dependent on the strength of the cognitive strategies established in the early years.

In this study it shows that among readers those who are good are actively involved with the text and conscious of the procedures that they practice to understand what they read. Teachers can assist their students in improving their reading comprehension by giving instruction of reading strategies like predicting, making affiliation, envisaging, inferring, questioning, summarizing, and so on [Block, C., Israel, S., 2005, 63 p]. It is also important for the teachers to teach the strategies by naming the strategy, clarify the implemented strategy, modeling through the think aloud process, group practice, partner practice, and autonomous use of the strategy. According to Amin, R [Amin, R., Azim, M., Kalam, A., 2018, 62 p] using multimedia projectors as visuals draw more attention among the students in reading. Various visual aids like images and videos help the students to understand the conceptual prospect of the text. Moreover, visual aids create a real relation between the readers and the text. It makes the reading process quicker and lively as cited [Yunus, M. M., Salehi, H., John, S. A., 2013, 114 p].

With a renewed professional interest in reading comprehension, it is an optimal time to undertake a new initiative in the area of reading comprehension assessment.

The process of text comprehension has always provoked exasperated but nonetheless enthusiastic inquiry within the research community. Comprehension, or «understanding,» by its very nature, is a phenomenon that can only be assessed, examined, or observed indirectly [Johnston, P. H., 1984, 147 p]. We talk about the «click» of comprehension that propels a reader through a text, yet we never see it directly. We can only rely on indirect symptoms and artifacts of its occurrence. People tell us that they understood, or were puzzled by, or enjoyed, or were upset by, a text. Or, more commonly, we quiz them on «the text» in some way – requiring them to recall its gist or its major details, asking specific questions about its content and purpose, or insisting on an interpretation and critique of its message. All of these tasks, however challenging or engaging they might be, are little more than the residue of the comprehension process itself. Like it or not, it is precisely this residue that scholars of comprehension and comprehension assessment must work with to improve our understanding of the construct.

Models of reading comprehension and the way of assessing it have evolved throughout the 20th century. Many techniques of assessment have risen to prominence and then fallen out of use, some to be reincarnated decades later, usually with new twists. Our task is to provide a thorough account of what we know about assessing reading comprehension. Where possible and appropriate, we take detours into research and theory about the comprehension process, on the grounds that conceptions of the process, because they have influenced how it is assessed, will inform our understanding. We hope to illuminate the patterns, cycles, and trends in comprehension assessment. Through these efforts, we hope to provide our readers with a means to evaluate the current state of reading assessment, which we believe has reached a critical juncture, one that can be crossed only by shaping a research agenda that will improve our capacity to create valid, fair, and informative assessments of this important phenomenon.

Strategies of reading comprehension

Predicting. It is not an easy task to become a good reader. For this, first of all, learners need to set a goal for their reading. Good readers always have a purpose for reading. One of the basic approaches for developing comprehension skill is predicting, which assists the readers set a purpose for their reading. It is evident that good readers utilize their experiences and knowledge to make predictions and formulate ideas as they read. This approach also includes student interaction that creates a sense of interest among the students and improves

their understanding of the text. A comparison between the outcome of the actual text and the prediction process will guide the learner to develop his understanding of the text. Some of the approaches for teaching prediction are modeling, predicting throughout the text, with associates, with a graphic planner, or using post-it notes all through the content. Moreover, using title, table of contents, pictures, and key words are also the integral parts of the prediction approach. Another key prediction approach is to give the students task of predicting at specific points through the text, assess the prediction, and review predictions if necessary.

Visualizing. Good readers can also employ their visualization when comprehending a text [Adler, C. R., 2001, 47 p]. Visualization is the process of constructing an image of what is read. This image is stored in the reader's memory as a representation of the reader's interpretation of the text [National Reading Panel, 2000, 119 p]. Teacher's role is an important factor to develop student's writing skill after visualizes setting like student can draw or write what comes to their mind after visualizing the content.

Making Connections. In the reading process making connections is one of the important approaches. It is the process of activating the prior knowledge and making a connection with the ideas of the text to their own experiences. If the readers connect their ideas, experiences, beliefs, and the things going on outer world, reading becomes more effective and meaningful. «Text-to-Text, Text-to-Self, Text-to-Worlds» are the approaches which actually help students to build connection. Students can construct connections through text-to-self, photograph, making a chart, or writing. Teachers may ask the students regarding their any kind of experience, which is being given in the events of the text. Drawing, making a chart, writing, and graphic organizations are the common processes of text-to-text connections. Moreover, these text-to-text connections could be based upon how characters in the story relate to each other, or how story elements relate between stories. Students can do text-to-world connections through comparing characters in a story to characters today or comparing the content of the text to the world today [Teele, S., 2004, 210 p]. Teachers should provide the students a purpose from asking them to find connections which would help them comprehend the ideas better in the text.

Summarizing. In plain English, summarization is the process of taking a lot of information and making a condensed version that embeds the main points. It requires the reader to determine what is important when reading and to condense the information in the reader's own words. During the summarizing procedure, the students will be able to differentiate the core ideas from the underneath thoughts. Moreover, through summarizing, students would be able to differentiate the associated knowledge from the unrelated one. Summarizing would enable the readers improving comprehension skill, organizing ideas, and long reading passages which are usually perceived as threat for the students.

Questioning. Questioning is another approach which also helps the readers to enhance their own comprehension abilities. Readers can use the questioning before, during, and after English language reading. The questioning process involves readers to ask questions of themselves to construct meaning, improve understanding, find answers, resolve problems, and discover new information [Harvey, S., Goudvis, A., 2000, 109 p]. In this approach, the students are expected to come again to the text throughout the reading process to find the answers to the questions asked by the teacher before, during and after English language reading. This strategy enhances the students' ability to distinguish between questions that are authentic inferred upon their prior knowledge. By following this process, students acquire questioning strategy; text segments that are unified and thereby improve reading comprehension of the readers.

Inferring. Inferring is the strategy, which requires reading between the lines. In this process, students are expected to use their own knowledge as well as information from the text to come to a conclusion. This process would enable the students to come to conclusions, make predictions, distinguish underlying themes, use information to generate meaning from text, and use images to create meaning [Harvey, S., Goudvis, A., 2000, 130 p]. Students can be given techniques to use illustrations, graphs, pictures, dates, related vocabulary and titles from the text to make inferences.

It is important to note that comprehension instruction and the curricular materials teachers employed were driven by the same infrastructure of tasks used to create test items – finding main ideas, noting important details, determining sequence of events, cause – effect relations, comparing and contrasting, and drawing conclusions. If these new assessments had not found a comfortable match in school curricular schemes, one wonders whether they would have survived and prospered to the degree that they did.

Intelligence and Comprehension

Interestingly, it was difficult to tell the difference, in these early years, between reading comprehension assessments and intelligence tests. Freeman noted that Binet [Davis, F. B., 1944, 185 p] had used reading com-

prehension items as a part of his IQ battery. Consider, also, this item from an early (but undated) edition of a Thurstone intelligence test: Every one of us, whatever our speculative opinion, knows better than he practices, and recognizes a better law than he obeys [Johnston, P. H., 1984, 150 p].

Check two of the following statements with the same meaning as the quotation above.

- To know right is to do the right.
- Our speculative opinions determine our actions.
- Our deeds often fall short of the actions we approve.
- Our ideas are in advance of our every day behavior.

Although it is difficult to trace precise causal links between this extensive work on factor analysis and the prevailing practices in reading assessment, it is worth noting that virtually all of the commercially popular reading assessments of this era (for that matter, in both preceding and following eras) followed the practice of embedding comprehension skills that varied on some dimension of perceived cognitive complexity (finding details, inferring details, selecting or inferring main ideas, drawing inferences about characters and ideas, detecting author's craft, etc.) within a set of short passages on different topics. To achieve a balanced test, developers would build a matrix in which content (in the case of reading comprehension, content is construed as the topics of the passages) was crossed with the processes (the various cognitive skills in the underlying model of reading); they would then use the matrix to monitor the «balance» of item types appearing in the final version of a commercial test.

Determining the Infrastructure of Reading Comprehension

The second important event was the publication, in 1944, of Frederick Davis's landmark doctoral dissertation in which he used a brand new statistical tool, factor analysis, to determine whether a set of conceptually distinct subtests of reading comprehension (entities like finding main ideas, selecting details, determining word meanings, drawing conclusions, determining cause–effect relations, distinguishing fact from opinion, and the like) were also psychometrically distinct. Factor analysis is a technique, still highly popular among traditional psychometricians, in which the covariation among «units» (usually items or subtests) is examined to discover which units tend to cluster with which other units. Armed with this new tool, researchers were ready to answer a question that had vexed both test makers and curriculum designers for the two or three decades in which reading tests and reading curriculum had become part of the American educational landscape: Is comprehension a unitary or a multivariate construct? That is, are there distinct subcomponents, subprocesses, or «skills» that ought to be measured and perhaps taught separately? Or, alternatively, is reading better construed as a unitary process that ought to be considered holistically?

In his groundbreaking 1944 study, Davis reviewed the literature describing reading comprehension as a construct and found several hundred skills mentioned. He sorted them into nine categories that he felt constituted conceptually distinct groups; from these he devised nine testable skills (based also in part on correlation data). Davis employed the most sophisticated factor analytic tools available [Kelly, T. L., 1935, 26 p] in his search for psychometric uniqueness to match the conceptual uniqueness of his categories. Acknowledging the unreliability of some of the, he was able to conclude that reading comprehension consisted of two major factors, «word knowledge» and «reasoning about reading,» that were sufficiently powerful and reliable to guide us in the construction of tests and reading curriculum. He speculated that another three factors (comprehension of explicitly stated ideas, understanding passage organization, and detecting literary devices) had the potential, with better item development, to reveal themselves as independent factors.

Davis's nine potential factors:

1. Word meanings.
2. Word meanings in context.
3. Follow passage organization.
4. Main thought.
5. Answer specific text-based questions.
6. Text-based questions with paraphrase.
7. Draw inferences about content.
8. Literary devices.
9. Author's purpose.

The Cloze Procedure

In the 1950s, Wilson Taylor developed the cloze procedure as an alternative to the conventional standardized test. Taylor began with the assumption that even the process of writing multiple-choice items was subjec-

tive. Instead of introducing subjectivity by requiring test developers to determine what content and features of a passage should be assessed, Taylor developed the cloze technique, which replaces human judgment with a mechanical approach to item development [Taylor, W., 1953, 206 p]. A test designer simply deletes usually every fifth word in a passage; the task of the examinee is to fill in each cloze blank. The more blanks filled in, the higher the comprehension score. There was a buzz of excitement about the cloze procedure during the 1960s and 1970s [Rankin, E. F., 1965, 133 p]. Cloze was touted as the scientific alternative to multiple-choice tests of reading comprehension. It was widely used as the comprehension criterion in studies of readability in the 1960s [Bormuth, J. R., 1966, 79 p]. It became the cornerstone of reading assessment for ESL (English as a second language) speakers, where it is still widely used [Bachman, L. F., 1982, 61 p].

Cloze has experienced a great deal of adaptation over the years. For example, in the classic cloze procedure, students are asked to write in their responses when every fifth word is deleted. Only exact replacement is scored as correct; synonyms will not do. However, researchers and test developers have created a modified cloze procedure using a whole host of variations:

• Allow synonyms to serve as correct answers.

• Delete only every fifth content word (leaving function words intact).

• Use an alternative to every fifth word deletion.

• Delete words at the end of sentences and provide a set of choices from which examinees are to pick the best answer (this tack is employed in several standardized tests, including the Stanford Diagnostic Reading Test and the Degrees of Reading Power).

The unsettled question about cloze tests is whether they are measures of individual differences in comprehension or measures of the linguistic predictability of the passages to which they are applied. They have been widely criticized for this ambiguity. But perhaps the most damaging evidence in their role as indexes of reading comprehension is that they are not sensitive to «intersentential» comprehension which understands that reaches across sentences in a passage. In a classic study, Shanahan, Kamil, and Tobin created several passage variations and assessed cloze fill-in rates [Shanahan, T., Kamil, M. L., Tobin, A. W., 1982, 229 p]. In one condition, sentence order was scrambled by randomly ordering the sentences. In another condition, sentences from different passages were intermingled, and in a third condition, isolated sentences from different passages were used. There were no differences in cloze fill-in rate across any of these conditions, indicating that an individual's ability to fill in cloze blanks does not depend on passage context; in short, when people fill in cloze blanks, they do not think across sentence boundaries. In the period of the cognitive revolution of the 1980s, in which comprehension was viewed as an integrative process, a measure that did not require text integration did not fare well.

These findings notwithstanding, modified, multiple-choice versions of cloze are still alive and well in standardized tests (i.e., the Degrees of Reading Power and the Stanford Diagnostic Reading Test referred to earlier) and in ESL assessment for adults and college students [Bachman, L. F., 2000, 40 p].

Passage Dependency

Beginning in the late 1960s, a new construct arose in reading assessment, one that, at the time, had the impact of a «the emperor has no clothes» epiphany. Several scholars became concerned about the fact that many of the questions of reading comprehension on standardized tests could be answered correctly without reading the passage (mainly because the information assessed was likely to exist in examinees' prior knowledge as well as in the text). This problem is particularly exacerbated in passages about everyday or common academic topics (in comparison, for example, to fictional narratives). A number of researchers [Tuinman, J.J., 1974, 207 p.] conducted passage dependency studies in which some participants took the test without the passage being present. The difference between the p value of an item in the two conditions (with and without text) is an index of an item's passage dependency. The logic of this construct is simple and compelling: a reader should have to read a passage to answer questions about it. Interestingly, the interest in passage dependency, like the interest in cloze, waned considerably during the cognitive revolution. In the new paradigm, prior knowledge would be embraced as one of the cornerstones of comprehension, and scholars would attempt to take prior knowledge into account rather than try to eliminate or encapsulate its impact on comprehension.

Conclusion

It is well known that there exists a relationship between the language skills. A well written text can be a good model for the students, for example. It can help the students to improve their writing skills. That is to say, reading and writing are related to each other. Similarly, reading and listening are related to each other. Zamel

notes that reading and writing are complementary acts. Students must become better at reading to become better at writing. It is realized that reading skills have positive effects on writing skills. Briefly, this study reveals that if the students are trained to gain the appropriate strategies which facilitate understanding, they are likely to be more successful in reading comprehension. Thus, reading comprehension can be facilitated by enabling students to gain and use reading skills.

We know that both interest and prior knowledge influence comprehension, but we have not really considered the consequences of these relations for assessment, at least not in recent years. Given what we know about the lack of generalizability of performance tasks and the capacity of passage effects to overwhelm cognitive process effects, we have an ethical obligation to get inside the quagmire that resides at the intersection of interest, knowledge, and comprehension. We know that our estimate of a given student's comprehension is dependent on the passages read. Our traditional solution to the influence of topical knowledge has been to make sure that we provide students with a wide range of short passages on widely variant topics.

Reading comprehension assessment has been a significant landmark in the educational landscape for just over 80 years. Its history is a remarkable story, one characterized by cycles of great hope and expectation alternating with periods of disappointment and frustration. A disappointment general to scholars throughout its history has been our persistent inability to see comprehension as it happens, what we have referred to as the phenomenological «click» of comprehension. Instead, they have had to content themselves with «artifacts» and residual traces of the comprehension process – indirect indexes of its occurrence. Each of these indirect indexes carries with it a cost, one that can be measured by the inferential distance between the evidence and the phenomenon itself. Many of the advances in comprehension assessment have, at least in a virtual sense, narrowed the distance between evidence and the process, providing us with greater confidence in our measures.

Other hopes and disappointments have been particular to specific periods. Two examples stand out: the great expectations built up around performance assessments in the early 1990s, followed by the disappointment at their failure to stand psychometric tests of generalizability and reliability, and the short-lived exhilaration so prominent in the late 1980s, which held a promise that we might find assessments that would match the models of instruction built on the principles governing allegedly challenging constructivist curriculum. Although the disappointments and frustrations are real, there has also been genuine progress. That progress is probably best represented by NAEP and some of our other mixed model, wide-scale assessments and, of course, there is still much more to learn about how to measure a phenomenon that is as elusive as it is important. We have tried to outline, in our suggestions for future research, some of the issues that merit our attention. It is our modest hope that this work will serve as a catalyst for both lively conversation and concentrated work to improve our capacity to assess what is assuredly most important about reading – our ability to marshal all of our resources to make sense of the texts we encounter.

REFERENCES:

1. Adler, C.R. (Ed.). (2001). Put reading first: The research building blocks for teaching children read. Jessup, MD: ED Pubs.

2. Amin, R. Azim, M., & Kalam, A. (2018). «The Benefit of Using Multimedia Projector in English Language Teaching Classroom». International Journal of Social Sciences & Humanities, 3(1), 62-76.

3. Bachman, L.F. (1982). The trait structure of cloze test scores. TESOL Quarterly, 16, 61–70

4. Bachman, L.F. (2000). Modern language testing at the turn of the century: Assuring that what we count counts. Language Testing, 17, 1–42.

5. Block, C., & Israel, S. (2005). Reading first and beyond: The complete guide for teachers and literacy coaches. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.

6. Bormuth, J.R. (1966). Reading: A new approach. Reading Research Quarterly, 1, 79–132.

7. Davis, F.B. (1944). Fundamental factors of comprehension of reading. Psychometrika, 9, 185–197.

8. Eskey, D.E. (1983). Learning to read versus reading to learn: Resolving the instructional paradox. English Teaching Forum, 12(3), 129-132.

9. Goodman, K. (1967). Reading, a psycholinguistic guessing game. Journal of the Reading Specialist. In H.D. Brown (Ed.), Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy (2nd ed.) (p. 126-135). New York: Addison Wesley Longman.

10. Grabe, W. & Stoller, F. L. (2002). Teaching and Researching Reading. Harlow: Pearson.

11. Harvey, S., & Goudvis, A. (2000).Strategies that work teaching comprehension to enhance understanding. York, ME: Stenhouse Publishers.

12. Johnston, P. H. (1984a). Assessment in reading. In P. D. Pearson, R. Barr, M. Kamil, & P. Mosenthal (Eds.), Handbook of reading research (pp. 147–182). New York: Longman.

13. Kelly, T. L. (1935). Essential traits of mental life. Cambridge, MA: Harvard University Press.

14. National Reading Panel. (2000). Comprehension III teacher preparation and comprehension strategies instruction. (Chap.4).

15. Rankin, E. F. (1965). The cloze procedure: A survey of research. In E. Thurston & L. Hafner (Eds.), Fourteenth yearbook of the National Reading Conference (pp. 133–150). Clemson, SC: National Reading Conference

16. Shanahan, T., Kamil, M. L., & Tobin, A. W. (1982). Cloze as a measure of intersentential comprehension. Reading Research Quarterly, 17, 229–255.

17. Taylor, W. (1953). Cloze procedure: A new tool for measuring readability. Journalism Quarterly, 9, 206–223.

18. Teele, S. (2004).Overcoming barricades to reading a multiple intelligences approach. Thousand Oaks, CA: Corwin Press

19. Tuinman, J. J. (1974). Determining the passage-dependency of comprehension questions in 5 major tests. Reading Research Quarterly, 9, 207–223.

20. Yunus, M. M., Salehi, H., & John, S. A. (2013). Using visual aids as a motivational tool in enhancing students‟ interest in reading literary text. Recent Advances in Educational Technologies, 114-17.

ЖАНАР ОРАЛХАНҚЫЗЫ МАЗИБАЕВА
PhD докторант
Филология факультеті
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

Т.АХМЕТЖАН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ РУХАНИ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Түйін. *Көркем шығарманың тілдік ерекшеліктерімен қоса рухани танымдық ерекшеліктерін де зерттеу қазіргі тіл біліміндегі басты мәселелердің бірі. Мақалада жазушы Т.Ахметжан шығармаларындағы ұлттық дүниетаным мен діл, ұлттық психология мен моральдық этикалық нормалар, әдет-ғұрып пен ырым-жоралғы сияқты рухани танымдық құндылықтар сөз болады. Жалпы қазақ ұғымында рухани таным арқылы адамның өмірлік болмысын айқындауға болады.*

Түйінді сөздер: *дүниетаным, тілдік бірлік, рухани құндылық, ғаламның тілдік бейнесі.*

Резюме. *Изучение духовно когнитивных особенностей в произведениях является одной из основных проблем современной лингвистики. В статье рассматриваются духовно-познавательные ценности в творчестве писателя Т. Ахметжана, такие как национальное мировоззрение, национальная психология и нравственная этика, обычаи и обряды. В целом казахском познании духовное знание может определять жизнь человека.*

Ключевые слова: *мировоззрение, языковая единица, духовные ценности, языковой образ мироздания.*

Summary. *The study of spiritual cognitive features in works is one of the main problems of modern linguistics. The article discusses the spiritual and cognitive values in the work of the writer T.Akhmetzhan, such as the national worldview, national psychology and moral ethics, customs and rituals. In the whole Kazakh knowledge, spiritual knowledge can determine a person's life.*

Keywords: *worldview, linguistic unit, spiritual values, linguistic image of the universe.*

Таным-түсінік ең алдымен ми қызметі арқылы жүзеге асады. Ми қызметінің нәтижесінде рухани тілдік бірліктер обьективті дүниемен байланысады. Яғни адамзаттың болмысты танып-білуі барлық халықта бірдей. Ми қызметі арқылы адам дүниені таниды. Ал осы адам танымының нәтижелері дыбыстық кешендер арқылы тілден көрініс табады. Осы дыбыстардың тілде белгіленуі тілдік таңба болып табылады. Осыдан барып тілдің мазмұндық және тұрпаттық межелері айқындалады. Олай болса, тіл – ойлаудың құралы, ал ойлау, яғни таным – шындық дүниенің бейнесі. Бұл ғалам бейнесінің тілден көрініс табуы, яғни ғалам туралы ақпаратты тілдік таңбалар арқылы айқындау – ғаламның тілдік бейнесі деген ұғымды тудырады. Тіл – ғалам бейнесін обьективтендіретін форма. Ғаламның тілдік бейнесі дегеніміз – тілдік жүйеде таңбаланған, тіл арқылы көрінетін тіл иесінің ғалам туралы білімдерінің жиынтығы. Ғаламның тілдік бейнесінде тіл иесінің тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, наным-сенімі сияқты ұлттық дүниетанымдық дүниелер ғана емес, адамның ғалам туралы түсініктері мен рухани тілдік бірліктер де көрініс тауып отырады [Досова А.Т., 2006].

Әрбір халықтың өзіне ғана тән рухани танымдық құндылықтары болады. Рухани таным – басқаларға ұқсамайтын өмір сүру дағдысы, адам және сол дүниедегі тіршілігіне деген көзқарасы. «Тіл – ең әуелі сол ойды әр адамның өзіне ғана тән, мыңдаған жылдар бойына дарытқан рухани танымдық негізде құрап беруші құрал» [Ақбердиева Б., 2000, 4 б]. Яғни, тілде әр тұлғаға тән рухани таным көрініс тауып отырады. Рухани танымдық құндылықтарға ұлттық дүниетаным мен діл, ұлттық психология мен моральдық этикалық нормалар, әдет-ғұрып пен салт-дәстүр, ырым-жоралғы және т.б. жатады. Сонымен бірге рухани құндылықтарға белгілі мәдениеттанушы С.Темірбеков, ең алдымен, адамгершілік құндылықтарын жатқызады. Зерттеушінің пайымдауынша, ар-намыс, парасаттылық, адамгершілік,

сенімділік, мейірімділік, кішіпейілділік, кешірімділік, өзін-өзі жетілдіруге ұмтылыс, өзін-өзі бағалау сияқты құндылықтар – халықтың рухани мәдениетінің негізі, іргетасы. Мәдениеттанушы ғалым: «Мәдениеттің қалыптасу кезеңі адамның адам болуынан, адамдар арасындағы қарым-қатынасқа қажет қарапайым норма, ереже, тыйым, бұйрықтардан басталады, ал рухани мәдениетке жатқызатын әдебиет, өнер, дін, бұқаралық ақпарат құралдары т.б. кейінгі уақыттың жетістігі», – деп жазады. [С.Темірбеков]

В.Гумбольд «тұлғаның өзіне тән, іштей дамитын рухы бар, сол рухтың ерекшелігін сыртқа шығарып, сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа беруші күш – тіл» деп көрсетеді. Ғалым тілді адамның ойымен, санасымен, оның мәдениетімен және рухани өмірімен тығыз байланысты қарайды. Тіл мен рух – Гумбольдтың пікірінше, біртұтас ұғым. Оның пікірінше, тіл дүниені тікелей, тура бейнелемейді. Тілде адамның дүниені қалай түсінетіні көрініс береді [Гумбольд В.фон, 1985, 349 б]. Шешендік сөздердегі танымды зерттеген Г.Қосымова: «Адамзат, тіршілік, өмір, т.б. туралы адамдардың алған білімдерінің көпшілігі абстрактылы ойлаудың маңызды бір формасы – ойқорытындының көмегімен алған білімдер. Олар тіл арқылы біреуден біреуге жетіп отырады. Біз өзімізді қоршаған дүние туралы білімді ұғым, пайымдау, пікір, ойқорытынды формасында тұжырымдаймыз» [Қосымова Г., 2005, 213] дейді.

Тілтанымдық зерттеулер негізінде көркем шығарманың тілдік ерекшеліктерімен қоса рухани танымдық ерекшеліктерін де зерттеу қазіргі тіл біліміндегі басты мәселелердің бірі. Осы арқылы көркем шығарма авторының тілі мен танымдық ой-пікірін, көзқарасын тұтас ұлт тілі, ұлттық ерекшелік ретінде танып біле аламыз. Қаламгердің рухани танымының қалыптасуына белгілі бір тарихи кезең, қоғамдағы әлеуметтік орта, ұлттық дүние бейнесі өз әсерін тигізеді. Ұлттық таным мен қаламгердің қиял дүниесі, яғни автор рухани танымы астасып жатады. [Досова А.Т.,2006].

Көркем шығармалардың ішінде әртүрлі тақырыпқа жазылған шығармалар рухани танымдық лексемаларды молынан қамтиды. Біз Т.Ахметжанның шығармаларын рухани танымдық түсінікті бере алатын, дүниетанымдық лексеманы молынан қамтыған көркем шығарма деп санаймыз.

Т.Ахметжан шығармаларынан қазақтың ұлттық рухани болмысы мен діни танымын, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін, мәдениеті мен қазынасын көруге болады. Суреткер хикаялары мен әңгімелері дүние бейнесін көз алдымызға әкеліп, ұлттық менталитеттен хабар береді.

Т.Ахметжан шығармаларындағы ұлттық рухани танымның тілдегі көрінісін әр қырынан көруге болады. Қаламгер өз туындыларында қазақ халқына тән психологиялық ерекшеліктерді рухани танымдық ерекшеліктердің тілдік көрінісі ретінде қолданған. Мысалы, «Айқасқа» әңгімесінде «Ақай мен Бақайдың әкесі Қапсадық – Алтай өңіріне әйгілі жалаңтөс батыр кісі еді. Жеті атасынан бері сіңірі шыққан кедей болатын. Көре алмаған ағайын: «Әкесі түйе үстінен ит қабатын ынжық еді, тілі сала құлаш көкайыл шешесіне тартқан ғой, қатынға тартқан ұл қаншаға ұзар», – деп күндеп отыратынды» [Ахметжан Т., 2003 ,188б]. Келтірілген мысалдардағы баланың нағашыға ұқсауы, нағашысына тартқанына қуанудың орнына оны қазақтың көре алмауы – қазақтың қанына біткен ұлттық мінезі екені айдан-анық. Яғни, қазақтың тектілік пен ар тазалығын сақтауды басты рухани азық деп санағанын ұмыт қалдырып, рухани этикалық құндылықтарды екінші кезекке қойып қойғандай. Бұл жерде ағайынның рухани жұтаңдығы көрініс береді. «Қапсадық орта ғана бойы бар, қызылшырайлы, **көзі өңменіңнен өтетін өжет** кісі еді. «Мен кісі ақысын жемеймін», – деп отыратын **тілге шешен, саудаға жүйрік** болатын. **Қаршығадай түйіле қарағанда қарсыласы еріксіз ығып, сөз таба алмай жуасып қалатын»** [Ахметжан Т., 2003, 188]. Автор Қапсадықтың білегі мен жүрегі бірдей, кісі ақысын жемейтін қайсар мінезін жалғыз Қапсадықтың ғана емес, жалпы арлы адамның рухани мінез ерекшелігі ретінде көрсетеді. Жазушы адамның мінез-құлқы мен оның бойындағы психологиялық иірімдерге толы көзқарасты әсерлі суреттей отырып, рухани таным жайлы хабар береді. «Қожайынмен бірнеше рет ере келіп, еркелей қонақ боп қайтып жүрген сұлу бойжеткен осындай сый-құрметке әбден еті үйренген сыңайлы; ...Жас бойжеткеннің өзін ұстай білудегі мәдениеттілігі тәрбиелі ортадан шыққандығы мен **тектілігін танытады**» [Ахметжан Т., 2003., 70]. Халқымыздың санасына жазылып қалған, адамаралық қатынаста айқын көрінетін қанмен сіңген қасиетті қазақта тектілік қасиет деп текке атамаған. Тектіден текті туар сараланып деген халқымыз тек деп тегіне қарап сөйлеген. «...Осы бір еліктің лағындай сүп-сүйкімді періштені қожайыннан неге өлердей қызғанатынын өзі де білмейді, ... бұл өзі ғаламат, қызғаныштан да қызулау жұмбақ сезім еді». Бұл мысалдарда қыз баласы үшін ең жақын адамы ет-жүрегі езіліп, жанын беретіні сияқты көзге көрінбес рухани танымдық түсініктер көрініс тапқан.

Әрбір шаңырақтың тағдырына бейжай қарамаған қазақтың тек өзіне ғана тән рухани танымдық ерекшеліктерін көрсететін бірліктер жазушы шығармаларында молынан кездеседі. «Әкең марқұм:

«**Қара шаңырақтың иесі** Бақайым», – деп отыратын еді...» [Ахметжан Т., 2003., 184]. Қазақ өзге балаларын еншісін беріп, отау етіп шығарады да, кенже баланы қара шаңырақтың иесі деп, қолына ұстап қалатын. «...»**Жесіріне ие бола алмады**» дегізбе елге. Асан ағаңның **шаңырағына енді сен ие боласың**!» [Ахметжан Т., 2003., 126], «...Аталарымыз «**он үште отау иесі**» деген» [Ахметжан Т., 2003., 127], «...Ағасының **орнын жоқтатпайды** енді... Кәне, қолдарыңды жайыңдар, батамды берейін!.. «Орнында бар оңалар» деген. Екеулеп Асанжанның **түтеткен түтініне ие болыңдар**, қарақтарым! **Атадан жалғыз** еді. Ғұмыры қысқа болды. Соңынан ерген мына жалғызын **бөтеннің бетіне жаутаңдатпайық** деген тілек қой менікі. **Шаңырағын шайқалтпаңдар**, боталарым! Айнашқа әрі аға, әрі әке бола біл, балам! Бір **ошақтың тағдырын** саған сеніп тапсырып отырмын...» [Ахметжан Т., 2003., 128]. Түтеткен түтінге ие болмақ түгілі, сол түтіннің түзу ұшқанын жіті бақылайтын, ұрпақ қамы мен сол ұрпақтың сана тазалығын, қан тазалығын сақтайтын әлемдегі жалғыз ұлт болса, ол – қазақ. Адам баласының шыққан тегі оның түп тамыры. Жемісті ағаш мәуелі болуы үшін тамыры тереңде бойлауы тиіс. Адам да бар құнарын ата-бабасы тәлімінен алады. Заманында Бұқар жырау: «Жал, құйрығы қаба деп, жабыдан айғыр салмаңыз. Қалың малы арзан деп, Жаман қатын алмаңыз. Жабыдан айғыр салсаңыз, Жауға шабар ат тумас, Жаман қатын алсаңыз, Топқа кірер ұл тумас. Жақсыдан жаман туса да, Жаманнан жақсы туса да, Тартпай қоймас негізге!» – деп тектің қоғам мен әлеумет өміріне қаншалықты әсер ететінін айтқан. Сонымен қатар жазушы халықтың рухани танымын көрсетуде халық тіліндегі тұрақты тіркес қорынан ең қажеттісін таңдай отырып, оларды түрлендіреді, оларға қосымша мағына үстейді. Әрі өзінің мазмұндап отырған оқиғасына байланысты тұрақты тіркестердің ойға сай болуын ажарлайды да, атқаратын қызметін түрлендіре түседі, бірақ тіл заңдылықтарын еш уақытта ұмытпайды.

Қазақтың рухани танымын көрсететін мысалдар жазушы шығармаларында көптеп кездеседі. Суреткер өз шығармаларында рухани танымдық түсініктерді кейіпкер сөздері арқылы да көрсете білген. «...Ауылдағы жесір атаулыны адақтап түк қоймағаныңмен тынбай... Енді баланы бұзайын дедің бе? – деп шешем шаңқылдап жатыр екен.

– Оу, не көкіп отырсың өзің? – деді әкем.

– Әй, анау апасымен жасты қатынның қойына апарып жас баланы неге саласың? Ол қатынға бұл ауылда одан өзге еркек ...

– Әй, оттама деймін саған, – Қарлыға – Дарынның **әмеңгері! Сол үйдің ендігі иесі Дарын! Айнаш тұрғанда Қарлығаны қаңғытып жіберуге біздің қақымыз жоқ! Обал болады. Жетім-жесірдің көз жасына қаламыз..**. Оларда енді сенің шаруаң болмасын!

– Шаруам болады! Болғанда қандай**! Әмеңгері несі**? Ол қайдан шыққан заң?!

– Атам қазақтың заңы!..»

1. Жоғарыдағы мәтінде **қазақтың әмеңгерлік салты** Дарынның әке-шешесінің ұрсысуына негізгі себеп болып отыр. Әкесінің шегелеп тұрып айтқан сөзінен бұл салттың қазақтың жазылмаған заңы екендігін анық байқауға болады. Бұл жерде **жесірін қаңғытпаған қазақтың** дүниетанымдық түсінігі, рухани психологиясы айқын көрініс тапқан. Қазір «батыстық өркениеттің қиыншылықтарынан арылу үшін Шығыстың бай рухани және мәдени тәжірибесіне назар аудару қажет» заманында қазақ қоғамы үшін адам психологиясының аса биік көріністері – руханилық, адамгершілік, тәуелсіздік, ізгіліктік барынша өзекті де маңызды. [Ерментаева А., 2014]

Т. Ахметжан шығармаларында жігіттің болашақ жарының адал болуы жайлы ұлттық рухани танымдық түсініктер де көрініс тапқан. Мысалы, «Бәсе-бәсе, сұлудың төсек рахатына аса ынтызарлығы көңіліне күдік ұялатып кеткен еді, үркек көңіл бекер секемденбепті ғой. Беті ашылмаған қыз болса сөйтер ме еді...» [Ахметжан Т., 2003., 95], «...О, тоба, қарғыс атқыр ақжаймада дақ жоқ! Япыр-ау, бұл қалай болғаны! ...Дақ тимеген қардай аппақ ақжаймаға ұзақ тесілуге дәті жетпеді. ...Ақжаймаға сүзіліп тұрып көз алды бұлдырағанын, жанарынан ытқып жас шыққанын көрді! [Ахметжан Т., 2003., 96]. «Сұлу мен суретші» хикаятындағы суретші өз сұлуын пәк қызға балап, кейіннен ол ойының теріске айналуы басты кейіпкердің өмірін мүлдем басқа арнаға бұрып жібереді. Ұлттық құндылық болатын әдет-ғұрып, рухани психология қоғамның адамгершілік императиві, заңы бола отырып, сол қоғамды құлдыраудан сақтайды.

Суреткер шығармаларында рухани ерекшелік болып табылатын қазақ өнерінің болмыс-бітімі де кеңінен ашылған. «Иә-иә, ән шырқамаса отыра алмайтын болған соң сахнаға шықты емес пе» [Ахметжан Т., 2003., 59], «Көрші үйде **домбыраның үздіккен үні** күмбірлеп қоя берді. Бойжеткеннің күміс қоңыраудың сыңғырындай жүрек тербер әсем сазды, сан бояулы сырлы дауысы ап-анық естіліп тұр:

Алтын қайық жарасар күймесімен,
Наздана алмас сұлу қыз сүймесімен.
Айқарагөз, жүрмісің сау-саламат,
Қызыл гүлім-ай!»

Ұшқынның көзінен ыстық жасы ыршып-ыршып кетті...» [Ахметжан Т., 2003., 60]. Домбыра – ұрпақ арасындағы сабақтастықтың алтын арқауы, уақытаралық қатынастың басты құралы. Халықтың тарихи тағдырымен тамырлас оның өміршеңдігі уақыт талғамайды. Т.Ахметжанның «Сынық қанат көбелек» хикаятында ән өнері қазақ халқының ұлттық аспабы – домбыра мен өз жолынан жаңылысып, бағытының адасқан бір кездегі атақты әнші Ұшқынның көңіл-күйі арқылы көрініс тапқан.

«Мен танитын адамдардың бәрі сіздің талантыңызға бас ұрып, мақтағанда жер-көкке сыйғызбай аспанға көтеріп, сізге теңдес адам таппай теңселіп отырғандары. Сізді Біржан салдың, Ақан серінің, Үкілі Ыбырайдың қатарына апарып қойғысы келетіндер де бар. Атыңызды аңыз етеді көпшілік. Бірақ сіз сахнада қаншалықты арқалы, асқақ болғаныңызбен, өмірде соншалықты қарапайым екеніңізді көріп қарным ашып қалды» [Ахметжан Т., 2003., 63]. Мәтінде Ұшқынды халықтың сал-серілері – Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырайға теңеп, атын аңыз ететінін айтады. Әнсүйер қауым ұлттық-кәсіпқой әншілердің кейінгі буындары Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай бейнелері мен олардың шығармашылығын өздеріне идеал тұтады. Олардың тамаша музыкалық стилін, өзгеше вокалдық шеберлігін қазақ әнінің, ән өнерінің қалың бұқараға арналғандығымен берік байланыстырады. Ұшқынды осындай қазақ әніне орасан ықпалын тигізген сал-серілердің қатарына қоюынан қазақтың өнер десе ішкен асын жерге қоятын халық екенін көруге болады. Жазушы әншінің қаншалықты арқалы, асқақ болғанымен, өмірде соншалықты қарапайым болатынын көрсету арқылы қазақтың нағыз өнер адамының бейнесін дәл бере алған. Ән құдіреті «Дариға-дәурен!.. Көркіне әні сай нағыз жігіттің төресі екен! Ән деп осыны айт! Қазақтың ән жұлдызы; тау бұлағының әсем сыңғырындай» [Ахметжан Т., 2003., 39] тіркестері арқылы ашылған.

«–Не деуші едім? – деді Ұшқын Абзалға оқшырая қарап, – «Шықпаған шыбын жанмен күн өткіздік!» деймін, майор мырза!

– Тағы... тағы да қайталашы! – деді ұзынтұра Абзалдың көзі жарқ етіп. Егер басқа сөз сұраса қиқарланып теріс жауап бермек болып отыр еді, бірақ мына менттің өлең сұрағанына аздап іші жылып, Ұшқынның жалы күжірейіңкіреп қалды. Жүрек қылын қозғайтын құлаққа жағымды қоңыр даусын көтере түсіп:

Мен көрдім дүние деген иттің көтін,
Жеп жүр ғой біреуінің біреуі етін.
Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда,
Көбінің сырты бүтін, іші түтін! – деді де терең күрсініп, түнеріп отырып қалды». Жоғарыдағы мәтінде автор қазақ дүниетанымындағы ән өнері, өлең сөздері қандай жағдайда болмасын жоғары бағаланатынын көрсетіп, өнер құдіретін танытқандай болады.

«...**Сері** жігіт еді, шіркін! **Домбыра,** мандалина шертетін. Баян тартатын. Тойда асаба болатын. Шешем тойға өзін жалғыз жібермейтінін білген соң, үнемі мені қасына ертіп алатын. Әкеме келіншектер де өте үйір еді. Қылмыңдап, бұраңдап, әкемді өздері айналдыратын... Бала болсам да бәрін сезетінмін» [Ахметжан Т., 2003., 126]. Жазушы Дарынның ойы арқылы әкесін сал-серілердің бойына тән, сипатына сай, ең жарқын тұстарын шоғырландыратын тұлға ретінде көрсетеді. Бала санасында әке есімі халықтың еркесі, сүйіктісі, артист мағынасындағы – сері сөзінің мәңгілік бекіп қалуы да заңдылық.

Т.Ахметжан шығармаларында ұлттық рухани танымды көрсететін тілдік құралдар мол қолданылған. Солардың бірі – салт-дәстүрлердің жазушы шығармаларындағы тілдік көрінісі болып табылады. Қазақ өнері – ән-күйі ешқашан ұмытылмайды деп тұжырымдайды. «...Қайшаның қызының қоржын тойынан қайтқанда «ұшынып» келді де, айналасы екі-үш күнде ыңқылдап-сыңқылдап үйіне кіріп-шығып жүріп-ақ көз жұмып кетті. Тағдыр деген сол, әне...» [Ахметжан Т., 2003., 187]. Жазушы Биапаның дүниеден өтуінің өзін қыз бергенде жасалатын қоржын тойын сөз ете отырып көрсетеді. Автор ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерді шығарма мазмұнына енгізіп, көркем шығармаларының ұлттық нышанын сақтап отырады.

Қазақы тұрмыста үлкен ұлдың тұңғыш баласын кемпір-шалдың бауырына салатын салт бар. Бұл дәстүр кей отбасыларда бүгінге дейін жалғасып келеді. Ата-әжеге бауыр басқан бала өз анасын «жеңеше» деген немесе атын атайды. Жасында анасының атын атаған бала өсе келе өз анасын

мойындағанмен «шеше» деуге қиналып жатады. Бұл қазіргі қазақы тәрбиедегі отбасылардың көбіне тән. Бұл рухани танымдық ерекшелікті «Айқасқа» әңгімесінен көруге болады. Мысалы, «...Нұрқия әжесі өзге балалардан алабөтен осы Бақайын іш тартып, бауырына салып алған... Аяулы да аналық қызғанышын жат көзді қойып өзінен жасыруға тырысатын... ...бірақ омыраудан шығарар-шығармастан бәйбішенің бауырына салып беріп, аналық мейірімін бүркеп келгендіктен де, ет-жүрегі елжіреп, сәбидің тәтті қылықтарына елітіп тұрса да емірене бауырына қыса алмаған... Бақайын құмары қана иіскей алмаған Аяулы ана ұлының кермеде тұрған Айқасқа тайын көп еркелететін» [Ахметжан Т., 2003., 189]. Ұлдың тұңғыш баласын ата-әжесі ғана емес, сонымен қатар ағайындылардың да бір-бірінің баласын бауырына салып алуы тек қазаққа ғана тән қасиет. Және ол бала өте ерке, шолжаң болып өсетіні белгілі. «Балшекер бала көтермеген соң, қарындасы Нұржамалдың тұңғышын бауырына салып алған. Шолжаң болып өсті. Таяқ жеген жоқ» [Ахметжан Т., 2003., 187].

Т.Ахметжан шығармаларында қазақтың абысын-ажындары арасындағы тату қарым-қатынас ұлттық салт-дәстүрдің бір көрінісі ретінде көрінеді. Мысалы, «Биғайшаны Балшекер абысыным демейтін, біресе Биапа, біресе тәте дейтін. – Тәт-әй, маңдайының соры бес елі бишара болдым ғой мен. Не қызық көрдім, не қызық көрдім?.. – деп еңірегенде етегі жасқа толушы еді. Биғайша қосылып жылайтын» [Ахметжан Т., 2003., 31]. Талаптан шығармаларында ұлттық тұрмыс-тіршілік нышандары да байқалып отырады.

Жазушы хикаяттары мен әңгімелерінде қазақ халқының ұлттық тұрмыстық ерекшелігінен хабар беретін **киіз үй, ошақ, сандық**, т.б. тұрмысқа қажетті заттар үйлесімді көрініс тапқан. Мысалы, «**Киіз үйдің** орнындай ғана жалтыр тастың үстіне келіп жығылғанда тау-тас шайқалып кеткендей көрінді» [Ахметжан Т., 2003., 194], «Бұдан былай өз **ошағы** өзіне пана болмай, тыныштық іздеп Ертістің арғы бетіндегі нағашыларына баратынын қайдан білсін...» [Ахметжан Т., 2003., 197], «**Қап**ты тастай салып, **арқанды** шешіп оңтайлап алды да, **арқан бойы биіктегі** үшкір тасқа **шалма** лақтырды» [Ахметжан Т., 2003., 195], «Аяулы ананың мойнында жүретін гаухар моншақты жары ішкертін жаққа саудамен барып жүргенде әкеліп беріп еді, **сандықтағы шәйі, торғын, жібек, пүліш, барқыт** бұлдардың ең астында тығулы жататын; өзіне қатты ұнайтын қымбат дүниесін ері кеткеннен кейін көп есіне ала берген соң сандықтан алып, мойнына тағып алған» [Ахметжан Т., 2003., 191], «**Шақшасын қазандық** басына атып ұрып, ауызғы аядай бөлменің ішіндегі қоқыр-соқырдың арасына **насыбай ұйқалайтын саптыаяғын** қырып-қырып, қолына ілінген **насыбайды** астыңғы ерніне тастап жіберді» [Ахметжан Т., 2003., 183], «Үстіндегі **тобылғы қызыл торғын** көйлегінің өңіріндегі асыл тастардан өрілген **қошқар мүйіз оюлары** қыздың алма мойнына әр беріп тұрған гауһар моншақпен жарыса жарқырап,.. ғажайып түрге енеді» [Ахметжан Т., 2003., 98]. Қазақтың рухани тәрбиесінің алтын қазығы оның салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрпы екені даусыз. Автор шығармаларында қазақ мәдениеті мен рухани мінезін, тұрмыстық салт ерекшеліктерін даралап көрсетумен қатар, көркемдік-тәрбиелік жағынан ұтымды бере білген.

Қазақ дүниетанымында өлшем бірліктерді қолданудың өзіндік ерекшеліктері бар. Т.Ахметжан шығармаларында ұлттық өлшем бірліктерден мезгіл, мекен мәнді сөздер кездеседі. Мысалы, «Қала қожайынының ат шаптырым кең кабинетіне ығай мен сығай түгел жиналыпты» [Ахметжан Т., 2003., 20], «Арада етпісірім уақыт өткенде екі бомж көл жағасында жуынып отырды» [Ахметжан Т., 2003., 24], «Оның бәрін несіне тәптіштейін, бақсы етпісірім уақыт мені «жұлмалағаннан» кейін сабасына түсіп, терін басып, тамырымды ұстап қасымда отырды» [Ахметжан Т., 2003., 51].

Жоғарыдағы мысалдарда «атшаптырым», «етпісірім», сөздері қолданылып, уақыт пен мекен өлшемінің ұлттық сипатын ашып тұр. Автор атшаптырым сөзінің орнына кең немесе даладай деп, етпісірім сөзінің орнына жай ғана сағат тілін қолданылуына да болар еді. Мұндай сөздерді қазақтың таным түсінігін сипаттауды көздеген авторлық мақсаттан туған қолданыстар деп есептейміз.

Адамның рухани болмысының қалыптасуында тіл мен діннің атқаратын қызметі зор. Тіліміздегі діни наным-сенімге байланысты сөздер мен сөз тіркестері тіл байлығы ретінде тек сөз өнерінің өрісін кеңейтіп қана қоймай, сонымен қатар бағзы замандардан бергі рухани өміріміздің байлығы, оның қыр-сырларын өз бойына жинап жан-жақты сипаттауда да ерекше рөлі бар. Осы орайда таза тілдік фактілердің өзін ғана қарастырумен шектелмей, сол фактілерді халықтың рухани мәдениеті мен тарихына, салт-дәстүрі мен ұлттық дүниетанымына байланыстыра зерделедік.

Адам баласының табиғаты негізінен екі әлемнен тұрады: бірі – материя әлемі (яғни тән), екіншісі – рухани әлемі десек, соның материя әлемі нәпсі арқылы, рухани әлемі жүрек арқылы көрініс беретін

болса керек. [Ерментаева А., 2014]. Нәпсіні тыю ұғымдары жүректің тазалығына баланса, рухани әлемнің үнемі өсіп, жаңарып, толығып отыруы имандылықпен өлшенеді. Нәпсіні қоздырып, өсіретін адам баласының қас жауы – шайтан, әзәзіл, жын. Нәпсіге ерік беру арқылы адамның шайтаны семіреді. Шайтан Т.Ахметжан тілінде әзәзіл деп беріледі. Әзәзіл – ібіліс, азғырушы, шайтан, арбағыш мағынасында қолданылатын, араб (азазалу) тіліндегі зат есім. [Қалиев Б.Қ., 1983]. Т.Ахметжан шығармаларында әзәзіл әртүрлі кейіпте көрініс береді. Бұйра бас қыз [Ахметжан Т., 2003., 12], құбыжық әзәзіл [Ахметжан Т., 2003., 14], үстіне ине-жіптен жаңа шыққан қара костюм-шалбар киген, басында абажадай шляпасы бар ескі дос [Ахметжан Т., 2003., 7], кетік тіс таз бала [Ахметжан Т., 2003., 22], жан дос [Ахметжан Т., 2003., 24], түр-түсі қашқан әзәзіл [Ахметжан Т., 2003., 26], мыстан кемпір бейнесіндегі әзәзіл [Ахметжан Т., 2003., 28], жезтырнақ кейпіндегі әзәзіл [Ахметжан Т., 2003., 32]. Бұл тіркестер танымдық әрекеттің негізінде пайда болған метафоралық тіркестер. Әртүрлі құрылымдардан тұратын метафоралардың көркемдік-бейнелеуіштік сипаты басымдыққа ие болып отыр. Автор мұндағы көркемдік тілдік қолданыс арқылы адам мен әзәзілдің өзара байланысын шынайы жеткізіп, жалпы адам мен ғаламның қатынасын позитивті мазмұнға құруға бейімдейді. Метафоралардың көркемдігінде бағалауыштық, сезімдік, эмоционалды-экспрессивтік қасиеттері қатар жүреді. Яғни жазушы метафораны дүниетануға қатысатын бірлік ретінде қолданып, адамның дүниені танудағы мүмкіндігі шексіз екендігін көрсетеді. Осыдан барып адамның ұшқыр қиялы кеңістіктен қаншалықты орын алатұғын болса, сөз сипатындағы метафорада соншалықты орын алып, әлемнің концептуалды бейнесіне дейін қалыптастыруға негіз болады.

Т.Ахметжан шығармаларында адамның рухани дүниетанымын сипаттайтын сөздердің шебер қолданылуын оның аялық білімінің соншалықты кеңдігімен байланыстыра қарастырамыз. Аялық білім танымдық қызметпен, яғни адамның ойлау жүйесімен тікелей байланысты. Сондықтан адам ойында танымдық қызмет арқылы қоршаған орта туралы жаңа білім, жаңа таным жасалады. Т.Ахметжан шығармаларын оқи отырып, автордың діни танымының соншалықты кең екендігін көруге болады. Бір ғана «Нобель сыйлығы» хикаятының өзінде Аллах, Жаратқан, Құдайдың жазуы, Тәңір ие құдіреті, Құран, Иран бағы, Біссімілдә, періште, Тәңір жарылқасын, пенде, О дүние, Көк қақпасы, хор қыздары, Астапыралла, қадыр түні, мешіт, Рамазан айы, тарауық намазы, молда, бас имам, әзәзіл, иесі бар, діншіл, ораза, намаз, айт, , тәубеге келу, садақа, әбілет басқыр, жын шайтан, ібіліс, сайтан, жын, көріпкел, жынын алған бақсыдай, т.б. діни сөздер мен сөз тіркестері көптеп кездеседі. Жазушы шығармаларында таза діни сөздермен қатар көмекші сөздермен келген етістіктер де (дүниеден өту, бақсылық ету, тәсілім қылу, мұстажап болу, т.б.) кездесіп отырады.

Т.Ахметжан шығармаларында діни дүниетанымның тілдік көрінісі әртүрлі сипатта және молынан қамтылған.

Аллаға сыйыну: «Иә, Алла, адасқан пенделеріңді тура жолыңа бастай гөр! Өзіңнің мейірімің түсіп, нығметіңе бөленгендеріңнің жолына бастай гөр!» [Ахметжан Т., 2003., 26], «–Ей, Алла, бізді тура жолыңа бастай гөр! – деп қайталаңдар деді аса бір байыпты үнмен.

– Ей, Алла, бізді тура жолыңа бастай гөр! – деп екеуі жарыса қайталай бастады» [Ахметжан Т., 2003., 26].

«Періште Айғанымның қолтығынан сүйеп:

– Жыла, жылап ал. Бірақ күйінбе! Адамға жалынба, Аллаға жалбарын! – деді» [Ахметжан Т., 2003., 13].

Құран оқу: «...Құранның қазақша түсінігін бастан-аяқ екі қайтара оқып шықтым. Содан бастап бойыма тың қуат құйылғандай болды. Сенесің бе, бауырым, мұз боп қатып жататын оң жақ аяқ-қолыма жылу жүгіргендей сезіндім...» [Ахметжан Т., 2003., 51].

Намаз оқу: «Енді намазға жығылмасаң болмайды. Саған дәрігердің емі қонбайды. Сенің емің – намаз!.. Бақсының осы сөзінен кейін мен намазға жығылдым» [Ахметжан Т., 2003., 51].

Бақсы: «Бақсы мені ортаға, жұмсақ көрпешенің үстіне отырғызып қойған. Селкілдеп, арлы-берлі жүгіріп, ақырып келіп шашымнан жұлқылайды, үстімнен тазыдай созылып секіріп бара жатып жауырынымның ортасынан қамшымен осып өтеді... «Иең бар жігіт екенсің! – деді бақсы тамырымды ұстап отырып, – Иеңді өкпелетіпсің! Сені тастап кеткен екен. **Құранды** қолыңа алғалы алыстан тағы айналсоқтап келіп жүр екен...», «Апа-оу, ертең қара ісекті сойып, Бабақұмар бақсыны шақырсақ қайтеді?.. ...Ата-бабасы түгел бақсы болған жандар екен» [Ахметжан Т., 2003., 192].

Жазушы шығармаларында діни-наным сенім, яғни **Алланы аузынан тастамау, Құдайды ауызға алып отыру, Бісімілдәсін айту, Астафиралла** деу, кейіпкерлердің ауызекі сөйлеу тілінде жиі

қолданылады. Мысалы, «Ой, **Алла-ай**, тұншықтым-ау!» [Ахметжан Т., 2003., 191], «**Алла** сәтін салса шипасы да тиіп қалар» [Ахметжан Т., 2003., 192], «**Құдайдың жазуы** да», – дей салар еді [Ахметжан Т., 2003., 183], «... **«Біссімілдә»** деді күбірлеп, деді де алақанына түкіріп, жоғары өрмелей бастады» [Ахметжан Т., 2003., 195], «**Біссімілдә,** бірдеңе гүрс ете қалды ғой...» [Ахметжан Т., 2003., 191], «Мұны ұмыттырған әзәзіл. Сендерді қоқысқа жетелеп жүрген сол... «**Астафиралла**!» деңдер, – деді **періште** бұйрықты үнмен...» [Ахметжан Т., 2003., 25].

Садақа беру: «Ал ана моншақты таққың келмесе, көрші үйдің бойжетіп отырған Балжанына бере сал**. Садақа** деп бер» [Ахметжан Т., 2003., 192].

Жын-шайтан, жындану: «...Ақ сақалды шал: Әй, **әбілет басқыр,** сен неге ерегесіп қоймайсың! Қанша рет ескерттім саған! Көнбедің! Қал енді осы **жын-шайтанның** ортасында!» – деді де, есікті тарс жауып шықты да кетті. Қайдан көрдім аңтарылып тұрсам, талай рет түсімде көріп ем ғой бұл қарияны. «Қой арағыңды!» деп ұрсатын еді ғой түсімде. Енді, міне, түсімде емес, өңімде көрінді! Астапыралла, мен **жынданған шығармын**! **Көзіме бірдеңе көрінген** шығар!» [Ахметжан Т., 2003., 50]; «Содан соң **жындарын шақырып** ойнады-ай дерсің» [Ахметжан Т., 2003., 51].

Т.Ахметжан шығармаларында діни танымдық түсініктер мол қамтылған және олар шығармада рухани ерекшелікер тұрғысынан әртүрлі қырынан көрініс тауып отырады. Автор діни-философиялық дүниетанымды негізгі желі етіп алып, халықтық рухани танымды жаңаша, өзінше жетілдіре білген.

Жазушы рухани құндылықтардың барын бағалап, жоғын жоқтайды, замана көшінің беталысын түзеуге адамдық биігінен көз салады. Адам, қоғам, ғасырдан бастап, өміршең сан алуан тақырыптарды қамтитын ой түйіндерінің ішкі мазмұны терең, салмағы ауыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Досова А.Т. Т.Ахтанов прозасының стилистикалық ерекшеліктері мен танымдық көрінісі: филол. ғыл. канд. дисс. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2006.
2. Ақбердиева Б. Лексика-фразеологиялық жүйедегі мифтік-танымдық тұжырымдар: филол. ғыл. канд. дисс. – Алматы: Тіл білімі институты, 2000. – 146 б.
3. С. Темірбеков. https://massaget.kz/layfstayl/bilim/gumanitarly-ylymdar/34465/
4. Гумбольд В.фон. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 456 с.
5. Қосымова Г. Қазақ шешендік өнерінің негіздері және тілдік танымы. – Алматы: Ғылым, 2005, – 296 б.
6. Ахметжан Т. Мұң. – Алматы: Қазақпарат, 2003. – 236 б.
7. Ерментаева А. Біздің қоғамда психологиялық сауаттану мәселесі өзекті. https://nauka.kz 20.02.2014
8. Баймаханова Ш.Ү. https://e-history.kz/kz/contents/view/2152, 2014.
9. Қалиев Б.Қ. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: 1983.

МАНАСБАЕВА Н.Ш.
докторант 1 курса
Кафедра иностранной филологии
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева

САБИТОВА Л.С.
доктор PhD, доцент
Кафедры иностранной филологии
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДИМИНУТИВНЫХ АДЬЕКТИВОВ В РАЗНОСТРУКТУРНЫХ ЯЗЫКАХ

Түйін. *Мақалада әртүрлі құрылымды тілдердегі диминутивті сын есімдердің морфологиялық ерекшеліктері қарастырылады. Осы зерттеу аясында қазақ, орыс және ағылшын тілдері салыстырылды. Аталған немесе басқа сөзжасам түрлерінің жекетілде болмауы, оның типологиялық ерекшеліктеріне байланысты.*

Түйінді сөздер: *диминутивті сын есімдер, сөзжасам, жұрнақ.*

Резюме. *В статье рассматриваются морфологические особенности диминутивных адъективов в разноструктурных языках. В рамках данного исследования сравнивались казахский, русский и английский языки. Отсутствие того или иного словообразовательного процесса в отдельном языке, обусловлено его типологическими особенностями.*

Ключевые слова: *диминутивные адъективы, словообразование, суффиксация.*

Summary. *The article deals with morphological features of diminutive adjectives in different-structured languages. This study compared Kazakh, Russian and English languages. The absence of a particular word-formation process in a particular language is due to its typological features.*

Keywords: *diminutive adjectives, word formation, suffixation.*

Введение

Во многих языках есть способ выражения говорить о предметах, людях, животных и другом с нежностью, любовью, лаской, который называется диминутивной (уменьшительно – ласкательной) формой. Уменьшительная форма слова подразумевает что-то маленькое, милое, любимое или особенное. В литературе существует большое количество определений термина «диминутив». Это понятие трактуется лингвистами по-разному, однако все исследователи сходятся во мнении, что основная функция диминутива состоит в маркировании предмета небольшого размера. Естественно, это не единственная его функция. Так Виноградов отмечал, что уменьшительная форма выражает понятие не только малого, но и любезного [Виноградов В.В., 1972 с. 96]. В то время как Л. Бауэр указывает на то, что «часто диминутивы имеют другие значения, помимо указания на размер, такие как: эмоциональные обертоны одобрения и симпатии или, наоборот, неодобрения» [L.Bauer, 2015, с.156].

Основная часть

Многими исследователями диминутивы были определены и преимущественно остаются узко определенной морфологической категорией, относящейся к области словообразования, обычно называемой «оценочной морфологией»[N.Grandi, 2011,с.8]. Такой подход является вполне справедливым для романских языков таких, как испанский и португальский, и некоторых других индоевропейских языков, в частности, славянских, а также голландского и немецкого языков. В то время как данный подход недостаточен для описания языков, в которых не существует прототипически закрепленной категории диминутива. Утверждение о том, что в английском или в казахском языках нет диминутивов или что диминутивы являются маргинальными[N.Grandi, 2011, с. 24] имеет смысл только в том случае, если понятие диминутивов сводится к прототипической форме. Как правило, узкий морфологический подход особенно непригоден для типологической работы, поскольку многие языки мира, например в Африке или Азии, вообще не имеют аффиксов[M.Haspelmath, 2007,с. 124].

При сравнение разноструктурных языков, будетподходящим, по нашему мнению, сочетание морфологического и ономасиологическогоподходов т.е. учитывать одновременно и диминутивное значе-

ние в контексте и морфологические формы, будет наиболее полно описывать особенности диминутивных адьективов при сравнении таких языков, как английский, казахский и русский языки. П.Штекауэр, основоположник ономасиологического подхода к словообразованию, в своей работе выделил четыре различных процесса, которые используются для образования диминутивов. Помимо суффиксации, им былипредложены еще и префиксация, редупликация и контаминация[P.Štekauer, 2012,c.vi]. К. Шнайдер дополнил данный список усечением, инфлексиейи аналитической конструкцией [K.Schneider, 2003,c.7]. Первые два процесса также относятся к морфологическим, хотя «статус» усечения все еще обсуждается некоторыми лингвистами. Одни лингвисты утверждают, что усечение не относится к словообразованию и морфологии, другие классифицируют его как вторичный словообразовательный процесс[Тектигул Ж. О., 2013, с.75]. Аналитические конструкции определенно выходят за рамки морфологии. Уменьшительно – ласкательные формы слов образованные данным способом иногда называются «синтаксические диминутивы» или «аналитические диминутивы» как противоположность морфологическим или «синтетическим» диминутивам [K.Schneider, 2003,c10].Как правило, такие конструкции содержат два компонента, а именно базовое слово и независимый уменьшительный маркер, как, например, в словосочетанияхlittlehouse, littlechat и littlebastard, где little («маленький») предопределяет семантику и существительного.

Рассматривая каждый процесс образования диминутивных адъективов, можно отметить, что не все шесть, упомянутых процессов встречаются в исследуемых языках. В рамках нашего исследования сравнивались казахский, русский и английский языки. Отсутствие того или иного словообразовательного процесса в отдельном языке, обусловлено его типологическими особенностями. Так, например,в казахском языке, агглютинативном по своему морфологическому строю, не присуща префиксация. К основным способам образования относятся суффиксация и редупликация.

В русском языке, флективном по строю, категория диминутивности закреплена и свойственна как имени существительному (зайчонок, стульчик и т.д.), так и прилагательным(малюсенький, зелененький). Основными маркерами диминутивной семантики выражаются по средствам следующих суффиксов: – оньк; -еньк; -ова; -ева,

Например:

-оньк; -еньк.

Идет Митька, играет концом наборного пояска. Из **узеньких** щелок желто маслятся круглые с наглинкой глаза. Зрачки – кошачьи, поставленные торчмя, оттого взгляд Митькин текуч, неуловим. (М.Шолохов, Тихий Дон, 1 том)

– На сносях? – дивились бабы.

– Кубыть, не **махонькая**, сама трех вынянчила.

– А с лица-то как?

– С лица-то? Желтая. Глаза тусменныи, – небось не сладко на чужой

сторонушке. (М.Шолохов, Тихий Дон, 1 том)

В данных примерах мы наблюдаем использование суффикса -оньк; -еньк, которые отображают диминутивную семантику в полной мере.

-ова;ева.

Его обложили паренымиотрубями, поили кобыльим молоком и через месяц, убедившись в том, что смуглый **турковатый** мальчонок выживет, понесли вцерковь, окрестили. (М.Шолохов, Тихий Дон, 1 том)

Так же сутулился Григорий, как и отец, даже в улыбке было у обоих общее, **звероватое**. Дуняшка – отцова слабость – длиннорукий, большеглазый подросток, да Петрова жена Дарья с малым дитем – вот и вся мелеховская семья. (М.Шолохов, Тихий Дон, 1 том)

Пантелей Прокофьевич ссучил пальцы в узловатый кулак, – жмуря выпуклые глаза, глядел, как с лица сына сливала кровь.

– Наговоры, – глухо, как из воды, буркнул Григорий и прямо в **синеватую**

переносицу поглядел отцу.

– Ты помалкивай.(М.Шолохов, Тихий Дон, 1 том)

В приведенных выше примерах суффиксы **-ова;-ева** выражают семантику диминутивности (уменьшительности), но уже ослабленного признака [Тектигул Ж. О., 2013, с.71]. Например, «звероватый» по своему значению – это еще не «звериный», или «озверевший», но и у же не человеческий. Поэтому речь идет о неполноценном диминутивном характере.

Суффиксы уменьшительного прилагательного –оньк; –еньк; –ова; –ева относятся к оценочной морфологии, при этом, при помощи суффикса –ова; –ева выражается свойство признака определяемого объекта, а не самого этого объекта. В то время как суффиксы –еньк; –оньк в большинстве случаев выражают именно объективные или субъективные свойства объекта.

В английском языке, по сравнению с русским, морфологические инструменты выражения диминутивного значения представлены в меньшей степени, но этот факт компенсируется на других уровнях (например, налексико-синтаксическом). Хотя суффиксов, способных отразить семантику диминутивности у имени существительного в английском языке, несмотря на утраченную продуктивность, достаточное количество. Ктакимотносятся: -sie;-sies;-sy;-erel; –rel;-o;-et; -ette; -y. Что же касается имен-прилагательных, можно выделить всего два суффикса, также утративших свою активную словообразовательную функцию: – ish;– ie.

Например:

-ish

He that could imagine so **outlandish** a cause for his wife's not getting on with him was certainly no Forsyte.(John Galsworthy, The Man of Property)

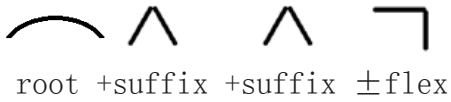
His sleek hair under the brim of the tall hat had a sheen like the hat itself; his cheeks, pale and flat, the line of his clean – shaven lips, his firm chin with its **greyish** shaven tinge, and the buttoned strictness of his black cut – awaycoat, conveyed an appearance of reserve and secrecy, of imperturbable, enforced composure; but his eyes, cold, – – grey, strained – – looking, with a line in the brow between them, examined him wistfully, as if they knew of a secret weakness. (John Galsworthy, The Man of Property)

He appeared to pore over the quantities of wine in the decanters, which he carriedcarefully and rather high, letting his heard droop over them protectingly. When he had finished, he stood for over a minute watching his master, and in his **greenish eyes** there was a look of contempt:

After all, this master of his was an old buffer, who hadn't much left in him!(JohnGalsworthy,TheManofProperty)

В данных примерах использования суффикса **–ish**, оправдано передачей диминутивного значения ослабнего признака.

В казахском языке, агглютинативном по своему строю, к структурным маркерам диминутивности относятся следующие суффиксы: –ғыл/ – ғылт/–қыл/–қылт/ –ғылтым/–қылтым. Данные суффиксы являются сложными, поскольку образуются по следующей модели:

Модель сложного суффикса

Которая состоит из следующих компонентов: корневая основа + именной суффикс + суффикс прилагательного, в отдельных случаях к модели добавляется притяжательное окончание -ым\ім. По классификации Ғ. Мұсабаева (сын есімнің шырайлары) данные суффиксы относятся к суффиксам уменьшительной формы степени сравнения прилагательных (шағын шырай) [Мусабаев Ғ., 2008, с.44]. Например, в казахском языке в категории «шағын шырай» выражается следующими суффиксми: –ғыш/ – ғылт/–шыл/–шіл/ – ілдір/–ша/–ше: қызғылт, сарғылт, көгілдір, қышқылтым.

Например, в художественном тексте читаем:

Қонақ үйде, дөңгелек үстел үстінде, **қызғылт**, күңгірт сәулесі бар тас шам жанып тұр. Оқтын-оқтын іргеден соққан жел лебімен әлсіз шам кейде ұйтқып, шалқи түсіп, кейде лапылдап, жалпылдай жанады. Қырын отырған әкесінің үлкен кесек пішіні Абайға жартылай ғана көрінеді.(М. Ауезов «Абай жолы»).

Он бес қатардай жібек көмкерудің үстіне құс төсек, үлкен ақ жастықтар, шағи көрпелер жиналыпты. **Көкшіл-қызғылт** өңі бар шілтері шымылдық биік төсектің жоғары жағын перделеп тұр. Абай осы төсектің алдына кеп отырғанда, екі жағынан Ерболдар отырған жоқ. Балдыздар, құрбы қыздар, қайынбикелер отырды. (М. Ауезов «Абай жолы»).

– Күйеу көрікті ме екен?

– Баламызға сай ма екен?

– Қайтіп отыр екен?– деген, ылғи бір бөтен, **қадалғыш** көздер.

Жігітті жігіт емес, келін еткендей, елден ала бөтен киім киіндіріп қойып, көлденең тартып: «Міне, мынаны көріңдер!» деген сияқты.(М. Ауезов «Абай жолы»)

Саркөл жағасында жағалай отырған ауыл көп екен. Бөжейдікін сұрастырғанда, бие қайтарып жүрген асау тайлы бала тап орта тұстағы он шақты үйлі ауылды көрсетті. Бұл бай ауыл емес, бірен-саран ғана **бозғылт** үйі бар. Көпшілігі қоңыр үйлі орташа ауыл тәрізді. Шынында Бөжей бай болған емес. Орташа, дөңгелек қана дәулеті бар еді. Абайлар Бөжейүйінің сыртына кеп, аттан түсіп жатты. (М. Ауезов «Абай жолы»)

В примерах, указанных выше, использование суффиксов: –ғыш; –ғылти, -шіл меняет семантику прилагательных в сторону уменьшительно-ласкательного значения.

Выводы

Несмотря на большое количество исследований диминутива как семантической и морфологической категории, большинство работ было выполнено на основе изучения данной категории у имен существительных. Постановка вопроса в отношении других частей речи (в нашем случае – у прилагательных), которые способны выражать уменьшительно-ласкательное значение, требует дополнительных глубоких исследований, то есть существует необходимость в выяснении конкретных средств выражения диминутивного значения в языках с различной морфологической структурой.

Как известно, некоторые языки (например, русский) имеют закрепленную систему суффиксов прилагательных для передачи диминутивного значения. В то время, как другие языки, не имеющие строгих моделей, все же способны на морфологическом уровне отражать оттенки диминутивности. Суффиксы, передающие диминутивную семантику (например, в казахском), исторически относились в общетюркским суффиксам, чем и обусловлена их многофункциональность. Они могут выступать в качестве словообразовательныхсуффиксовкак для имени существительного, так и для имени прилагательного. В процессе функционирования данных словообразовательных суффиксов в качестве дополнительного значения ими был приобретен новый, но не менее выраженный смысл – уменьшительно-ласкательное качество. В английском же языке суффиксы, отражающиедиминутивность, также отличаются своей многофункциональностью: если в сочетании с основой существительного диминутивная семантика не приобретается, то в случаях с основой прилагательного данная функция чаще всего актуализируется.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Виноградов В.В. Русский язык. М.: Высшая школа, 1972. 614 с.

2. Laurie Bauer, Lieber, Rochelle, PLAG, Ingo. In press. The Oxford guide to English morphology. Oxford: Oxford University Press, in press, p. 156.

3. Grandi, Nicola. 2011. Renewal and Innovation in the Emergence of Indo-European Evaluative Morphology. In Körtvélyessy, L., Stekauer, P. (eds.): «Diminutives and Augmentatives in the Languages of the World.» Lexis: e-journal in English lexicology, 2011, vol. 6, pp. 5-25.

4. Haspelmath, Martin. 2007. Pre-established Categories Don’t Exist: Consequences for Language Description and Typology. Linguistic Typology, 2007, vol. 11, pp. 119-132

5. Štekauer, P., Valera, S., &Kőrtvélyessy, L. (2012). Contents. In Word-Formation in the World’s Languages: A Typological Survey (pp. v-vii). Cambridge: Cambridge University Press.

6. Schneider, Klaus P. 2003. Diminutives in English. Tübingen :Niemeyer, 2003.: 7-10.

7. Тектигул Ж. О. Эволюция общетюркских аффиксов в казахском языке Академия Естествознания: 2013– с.71-76

8. Мусабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселері. Алматы: Арыс, 2008. – с. 42-49

ҒТАМР 396.314.3

МЕДЕТБЕКОВА ПЕРИЗАТ ТУКТИБАЕВНА
филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а
Жалпы тіл білімі және еуропалық тілдер кафедрасы
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

КЕМЕЛБЕК АЙСҰЛУ СЕРІККЫЗЫ
магистрант
Жалпы тіл білімі және еуропалық тілдер кафедрасы
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ «ЖАСТЫҚ ШАҚ» ҰҒЫМЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. *Мақаладаекі тілдегіерекшеліктердіайқындай отырып нысанғаалынған сөздердің қолданысаясы қарастырылған. Қазақ, ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдер мен идиомалар, сөздіктердегі қолданысы салғастырыла қарастырылған. Статистикалық талдаулардың көмегімен екі тілдегі, екі мәдениеттегі ұқсастықтары мен ерекшеліктеріайқындалды.*

Түйінді сөздер: *лексика, семантика, этнолингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика.*

Резюме. *В статье рассматривается языковые единицы и употребление между двух языков. Объектом исследуемых слов рассматривается между пословицами, идиомами, а также сопоставляется при помощи словаря. Особенности и сходство между двух языков и двух культур выявляется при помощи статистическогоанализа.*

Ключевы слова: *лексикасемантика, этнолингвистика, лингвокультурология, когнитивная лингвистика.*

Summary. *This article is devotedto the lexical and semantic specificity of the term youth Kazakh / English languages. In this study, we revealed features and similarities between each language.*

The proverbs in mentioned two languages and idioms served as the base for our research.

Keywords: *lexicon, semantics, ethno linguistics, cultural linguistics, cognitive linguistics.*

Кіріспе

Тілдің кез келген деңгейіндегі бірліктер, олардың құрылымдық-семантикалық, функционалдық, этномәдени, әлеуметтік лингвистикалық, психолингвистикалық және өзге де ерекшеліктері лексика-семантикалық талдаудың нысаны болаалады.

Бүгінгіақпараттық заманда мәдениет пен өнердің, саясат пен халықаралық қатынастың дамыған уақытында лексика-семантикалық ерекшеліктер тіл білімінде өзекті мәселелердің бірі. Себебі тілдерді лексика-семантикалық тұрғыдан зерттеп қарастыру әр тілдің ұлттық ерекшелігін, қайталанбас қасиетін танып білуге, сол тілдерді сөйлейтін ұлттардың таным, болмысы мен тұрмыс-тіршілігін, менталдық айырмашылығын көрсететін салт-дәстүр ерекшеліктерін танып білуге мүмкіндік береді.

Қазіргі тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі – тілдің сөздік құрамындағы бірліктерді зерттеу және сол бірліктер арқылы тілдегі сөздердің қолданысаясын анықтап қоймай, өзге тілдермен салғастыра зерттеу арқылы ұқсастықтары мен ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді. Себебі әр халықтың басынан өткен, өмір шындығына, әлеуметтік жағдайларға, шаруашылыққа, дінге, мәдениетке т.б. қоғамның әрбір саласына қатысты лексемалар заман талабынасай өзгеріп, туындап жатады. Сондықтан даолардың құрылымы мен мағыналарының қалыптасуында әр тілдің тек өзіне ғана тән ерекшеліктері болады.

Сондай-ақ олардың өзараортақ қасиеттері де болуы мүмкін. Мұның бәрін тіл факторларын лексика-семантикалық ерекшеліктерін зерттеу арқылы ғана анықтай аламыз. Бұл мәселенің көтерілуіне түрткі болып отырған себеп – ол ұлттың қайта өркендеуі, соңғы уақытта халықтың өзінің тілі мен тарихына, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүріне деген қызығушылығының артуы. Әр халықтың дүниетанымы оның өткен тарихы мен бүгінгі тыныс-тіршілігі арқылы таразыланатыны сөзсіз. Ал ұлттың рухани және заттық мәдениетінен, тарихы мен әдебиетінен, жалпы жұмыс тұрмыс-тіршілігінен толық ақпарат береалатын оның тілі болып табылады.

Негізгі бөлім

Осыған орай зерттеуімізге арқау болып отырған жастық/youth сөздерінің қазақ және ағылшын тілдеріндегі қолданы саясы мен ерекшеліктерін айқындау болып отыр. Екі тілдегі сөздік қорды анықтау барысында тілдік бірліктер мақал-мәтелдер, нақыл сөздер мен ақын-жазушылардың шығармаларынан жинақтау арқылы салғастырылды.

Жалпы лексикалық-семантика негізгіекі мақсатты ұстанады. Біріншісі – осы тілдің барлық сөздерінің семантикалық мағынасын көрсету. Мұны түсіндірме сөздіктерден көре аламыз. Екінші мақсат – сөздердің арасындағы семантикалық мақсаттарды анықтау, яғни лексикалық мағыналар жүйесін сипаттау [Кронгауз М.А., 2001,126 б].

Лексикалық мағыналар жүйесін сипаттауда әртүрлі сөздердің мағыналарының арасындағы қатынастар айқындалады. Мұндай әдістесөз мағынасы дербес бірлік ретінде емес, басқа мағыналармен қатынастың жиынтығы ретінде анықталады. Бұл мақсатты шешудің жолы семантикалық өрістерді сипаттау болып табылады. Семантикалық өріс, негізінде, басқа да тілдік бірліктерді қамтығанымен, классикалық семантикалық өріс лексемалар мен лексика-семантикалық варианттарды біріктіреді.

Қазіргі тіл білімі зерттеуші-ғалымдарға тілдің семантикасында жүйелі-құрылымдық талдаудың түрлі әдіс-тәсілдерін қолдануға мүмкіндік береді. Мәселен, қазақ тіліндегі жастық шақ сөзінің мағыналық сипаты тілдік бірліктер мен сөздік қолданыстардың жиынтығынан және омонимдік, синонимдік, антонимдік қатарлардан қарастыра отырып, қазақ тіліне қоса ағылшын тіліндегі мәселелерді қарастыру арқылы екі бөлек тілдік бірліктердегі ұқсастықтар мен қарама-қайшылықтарды анықтау зерттеуіміздің негізгі мәселелерінің бірі екенін айта кеткен жөн. Осыған орай тек тілдік ерекшелік деуге келмес, себебі жастық сөзінің тілдік ерекшелігімен қатар қолданысы, адам өміріндегіорнын айқындау жәнеталған екі тілдегі қолданысынан өзге өмірлік ұстанымдары мен екі мәдени ерекшеліктер де тілге тиек болары анық.

Жалпы қазақ тіліндегі жастық сөзіне қатысты респонденттердің берген жауаптарында, атап өткеніміздей алдымен омонимін беруінде. Сауалда – жастық сөзін естігенде алғашқы сөз орамдарынатап өту керектігі айтылған. Сауалға қатысушы респонденттер үй бұйымы, жастанып жататын жастықтың түрлерін, яғни адамның басына жастауға арналған үй бұйымы және жастықтың ішіне көбінесе құстың мамығы, мақта (адам қалауына қарай) салынып, сырты матамен тысталатындығын атап өткен. Сонымен қатар олардың сыртқы пішіні де ескерілген, осы жерде сәндік жастық, құрақ жастық, жастық тігу жайын тілге тиек еткен. Бір сөзбен айтқанда, омоним ретінде жауап берген және оған қоса, жоғарыда аталғандай омоним ұғымына қатысты мақалдардан мысалдар да келтірген.

Ал, жастық сөзін естігенде алғашқы сөз орамдары – кәрілік сөзін келтіргендер де, бала сөзін атап өткендер де жетерлік. Жастық – кәрілік, егделік, қарт кісі, қария, баласынды антонимдер беруге тырысқан.

Синонимдік қатары – жігіттік шақ, бойжеткен, жас, арман, күш-қайрат, мансапсынды сөздерді жиі кездестіруге болады. Осы тұста, Қазақ әдеби түсіндірме сөздігінде жастық, жастық шақ, жастық ауа, жастықтың буы сөздеріне анықтама берілген.

Қазіргі таңда қазақ тіл білімі ғылымының тынысы кеңейіп, жаңа өзіндік бағыт алып, зерттелулері жыл артқан сайын дамып келе жатыр. Тек бір арнамен жүріп қоймай өз ішінде бірнеше тарамдарға бірігіп тоғысуда. Соның ішінде, ең жас арналарының бірі деп лингвомәдениеттану саласын айтсақ болады. Мұнда қазақ тіліндегі ұлттық мәдени және рухани атаулардың түп төркіні, ішкіастарлы мағыналары жан-жақты қаралып, айқындала түскені белгілі. Зерттеу нысанымыздың негізгі мақсаты – ұлттық мәдени құндылықтардың қазіргі өмірдегі қолданысы қандай, бастапқы мағынасын бұзбай, сол қалпындасақтап қалған ба немесе басқа мағынада жаңа қолданысқа түсіп, боямалық сипаты ғана қалған ба деген мәселелерді шешу. Тіл мен мәдениетті өзара қатынасын синхронды түрде зерттеп, сипаттайтын этнолингвистикамен және лингвомәдениеттанумен тығыз байланысты ғылым саласы.

Этнолингвистика дегеніміз – халықтың ұлттық мәдениеті мен менталитетін бейнелейтін тілдік құралдар мен нысандарды, әлемнің тілдік бейнесіндегі ұлттық белгілерді танытушы, жеткізуші ретіндегі тілді, тіл мен мәдениет арасындағы қарым-қатынасты, сондай-ақ тілдің қолданылуы мен тілдің дамуындағы лингвистикалық және этникалық факторлардың өзара ықпалын зерттейді [Сүлейменова Э.Д., 2008,333 б].

Сөз – тіл білімінің барлық саласының негізгі зерттеу нысанының бірі болып саналады. Алайда тіл білімінің әр саласы сөздің бір қырын өз нысаны етіп алады да, өз заңдылықтары негізінде сөз етеді. Сөз мағынасына байланысты айтылатын қағидалар тек тіл теориясының ғана дамуына қатысты емес, оның

тәжірибе үшін де маңыздылығы зор. Сөз семантикасы тек тілшілердің пікір таласына арқау болып қоймастан, ол философияның да, психологияның да, семиотиканың да ойларына азық болып жүр. Жалпы сөз лексика-семантикалық ерекшеліктері философияның кей категорияларымен байланысты екенін ғалымдар ертеректен айтып келгені белгілі.

Тілдің сөздік құрамының мәдени жақтарын зерттеу өте маңызды, өйткенісөз тек лексикалық мағынаға ие болып қана қоймай, сонымен қатарсол тілде сөйлейтін халықтың мәдени, рухани тұрмысынан мағлұмат береді. Мұндай ақпаратты орыс ғалымдары кумулятивті мағына деп көрсетеді, яғни тілдің танымдық, мәдеиетті сақтау қызметі. Бұл жөнінде: «... передача культуры от поколения к поколению представляет собой грандиозний механизм, в котором именно слово, будучи носителем общественного сознания, оказывается так сказать памятью культуры» деп көрсетеді орыс ғалымдары [Верещагин Е.М., Костомаров В.Г., 1980, 95б].

Қазіргі тіл білімінде халықтың тамыры тереңде жатқан салт-дәстүрін, мәдениетін, адамгершілік бастауларын жаңа көзқараспен қарап, түсінуге көмектесетін тілдің этнолингвистикалық аспектілеріне, байланыстарына ерекше ықылас танытылуда. Тұтастай халықтың тіліне деген үлкен құрмет қана емес, сонымен қатар тілдің кең ауқымды қанат жаюына, ашылмаған сырлары мен зерттелмеген тұстарын айқындауға мол мүмкіндік береді. Ұлт пен тілдің бірлігі жөніндегі қағиданың тіл білімінде әлдеқашан айтылып, бұл күнде орнығу дәрежесіне дейін жететін уақытысы болған сияқты.

Бұл тұжырымды кезінде әйгілі тілші В.фон Гумбольдтың дәлелдеп кеткені тілші ғалымдар үшін жаңалық емес. Ол өз сөзінде: «Тіл – сөйлеу арқылы ойды жеткізу үшін тұрақты қайталанып отыратын рухтың күші. Демек, әрбір ұлт өз тілінің шеңберімен қоршалған», – деп көрсеткен еді.

Аталған қағиданы қазақ тіл білімінің ғалымы, академик Ә.Қайдаров та нақтылай түсіп, тілдің ұлттық ерекшеліктергесай қалыптасатын қызметінің арқасында ұлт туралы толық мағлұмат алуға болатындығын айтып өткен еді.

Тілдің ұлтқа қызмет етуі, ұлтпен тығыз бірлікте өмір сүретіндігі туралы академик Ә. Қайдаровтың тілдің кумулятивтік қызметін ашып көрсетуі де маңызды. Тілдің негізгі қызметтерінің біріретінде мәдени құндылықтарды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу. Сол себепті әр қазақ өз ұлтын, оның болмысын, тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын білу, ұғыну үшін, біріншіден, этнолингвистика ғылымының берері мол, екіншіден, көркем шығармадағы ұлттың, ұлыстың ұлттық сипатын даралық ерекшеліктерін беретін материалдарды зерттеудің де мәні зор.

Қоғамдық құбылысретіндеадам баласының тілін сипаттауда анықталатын жалпы заңдылықтармен қатар, белгілі бір тілдің өзіне тән, оны басқа тілдерден бөліп қарауға мүмкіндік беретін жеке заңдылықтарды даажырата білу қажет. Халықтың ой-санасы, дүниетанымы, халықтың көркем ойы, рухани өмірінің байлығы тіл арқылы жарыққа шығады.

Тілдерді қатынас құралы ретінде меңгеру үшін, тілдің ұлттық, мәдени, этнолингвистикалық аспектісі қоршаған ортаны бейнелеудің негізі болып табылады. Себебі қазіргі таңдағы жаһандану кезеңінде мәдениет пен өнердің, қоғамдық саясаттың қарқынды даму шағында, салыстырмалы жәнесалғастырмалы тіл білімі өзекті де көкейкесті мәселелердің бірі болып отыр. Тілдердісалыстыра жәнесалғастыра зерттеу кез келген тілдің ұлттық ерекшелігін, сол тілдердесөйлейтін ұлттардың таным, болмысы мен тұрмыс тіршілігін, менталдық айырмашылығын көрсететін салт-дәстүрлерін танып білуге мүмкіндік береді.

Айтпағымыз, жер бетіндегі түрлі этностар мен олардың әлемге көзқарасының, салт-санасының, дүниетанымының көрсеткіші болып табылатын құндылықтар дүниесіне қатысты ұғымдар когнитивтік, семантикалық, тақырыптық және семиотикалық тұрғыдан көп аспектілі мәселе. Ол – ойлау мен танымның, сананың бейнелі, эмоционалды-экспрессивті ерекшеліктерінен тұратын, тілдік құбылыстардың ішіндегі атауыштық және семиотикалық модельдері қалыптасқан тілдік бірліктер арқылы көрініс тапты.

Осындай тіл қазынасындағы халықтың жаратылыс құбылыстарын бағалауға бағытталған жастық/ youthful құндылық категорияларының мағыналық құрылымындағы, семантикалық тұлғасындағы кодталған әртүрлі ақпараттарды айқындау қазіргі тіл мамандарын ерекше қызықтырары анық.

Тіл мен мәдениеттің өзара байланысына қатысты мәселелер тіл білімінде түрлі бағыттарда зерттеліп, қазіргі уақытта белсенді зерттеу нысанын аайналып отырғандығы белгілі. Тіл мен мәдениет өзара абсолютті байланыста өмір сүреді, оның нәтижесінде тілдік фактілер, «мәдениет тілі» арқылы мәдени-ұлттық көзқарасты, тілдік стереотиптерді тану және халықтың тілдік санасының көрінісін, тіл арқылы оның мәдени-антропологиялық бейнесін тануға болады.

Бүгінгі таңда әртүрлі халықтар арасында қарым-қатынасорнату үшін ұлттық таным-түсініктің өзіне тән арнайы ерекшеліктерін білу айрықша маңызды, ал ұлтаралық қарым-қатынас қандай да бір ұлтқа тән маңызды тілдік бірліктерді тану қажеттігін айқындап берді.

Жеткіншектік пен кемел жастың арасы – жастық шақ, бұл жердеер және әйел адамдардың жасына қатысты ерекшеліктерін де ескерген жөн.

Біздің зерттеуіміз, жоғарыда атап өтендей «жастық» сөзінің лексика семантикасы болғандықтан да, зерттеу барысында өрісін айқындау әбден мүмкін. Себебі «жастық» сөзінің ауқымы кең, оған қатысты тілдік бірліктерді жинақтау да маңызды.

«Жастықта көкірек зор, уайым жоқ« немесе «жасыңда жалықпасаң – қартайғанда тарықпайсың», «Жастық көкке, кәрілік жерге қаратады», «Кәрі келсеаскa, жас келсе іске»**,** т.б. мақал-мәтелдер мен ұлы ойшылдардың қанатты сөздерінен келтіре отырып, сауалнама барысында қатысушылардың келтірген сөз орамдары зерттеуіміз үшін құнды материал бола алды.

Жоғарыда келтірілгендей мақалдардың мағынасы кең, ауқымдылығы жоғары екені даусыз. Осындай зерттеуіміздің нысанына «жастық» сөзінің синонимдері, антонимдері мен омонимдерін деатай отырып, семантикалық топ құрылды.

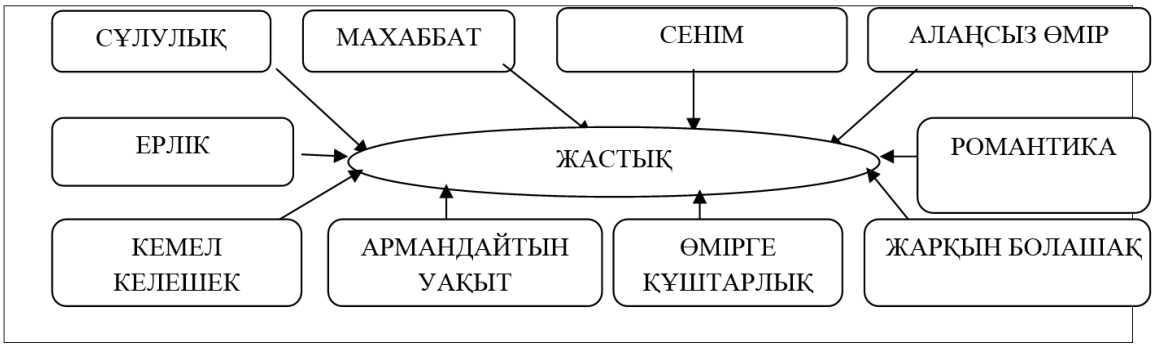
«Жастық» сөзінің тек қазақ тіліндегісемантикалық тобын құрау оңай емес, себебі зерттеу нысанымыздың мағыналық, қолданыстағы рөлі ерекше. Мұндағы айтпағымыз, қазақ және ағылшын тілдеріндегі «жақсылық» сөзінің қолданы саясын қарастыру негізгі мақсатымыз. Алдымен қазақ тіліндегі қолданысы мен мағыналық тобын құру арқылы өзге тілдермен салыстыру өнімділігі жоғары болары сөзсіз. Сол себепті алдымен қазақ тіліндегі тілдік бірліктерді саралап, іріктеу орынды деп білеміз. Еңбектеген баладан еңкейген қартқа дейін осы сөзге қатысты өзіндік пікірлері мен танымы өтеерекше, әрі қызық.

Мәселен, 20-40 жастағылар «жастық» сөзін – арман, сенім, құштарлық, махаббат, лирика, романтика, ұшқырлық, сұлулық – деп ұғынса;

Ал 50-70 жастағылар «жастық» сөзін – балғын шақ, жарқын жаздың бейнесі, армандайтын сәт, тәтті өмір, алаңсыз өмір, ерлік жасар кезең, қателікке бой алдырар шақ, т.б. атап өтті.

Осындай бірліктерді біріктіре отырып, зерттеу нысанының астарында алдымен, мәдениеттілік, білімділіктің де басым екенін аңғардық. Жастық шақтағы жастардың басым көбінің пікіріне сүйенсек, төмендегідей семантикалық топ құрауға тырыстық:

«Жастық» сөзінің семантикалық тобы

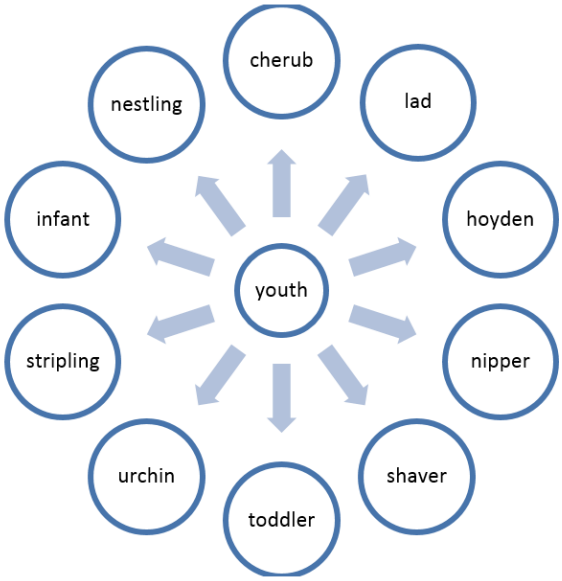

Жоғарыда берілген кестеде жалпылама, мұнда жас ерекшелігі, жынысы қарастырылмаған және жағымды жақтары ғана беріліп отыр. Ал зерттеу нысанымыз бойынша жағымсыз жақтары да жоқ емес. Дегенмен, адамзат өміріндегіең керемет шақ – жастық шақ екені белгілі және оны дәлелдейтін мысалдар да жетіп артылады.

Ал зерттеуіміз қазақ және ағылшын тілінде болғандықтан да, ағылшын тіліндегі youthful сөзінің этимологиясына тоқтала кеткен жөн болар: – Old English geoguð «youth; young people, junior warriors; young of cattle,» related to geong «young,» from Proto-Germanic *jugunthi– (source also of Old Saxon juguth, Old Frisian jogethe, Middle Dutch joghet, Dutch jeugd, Old High German jugund, German Jugend, Gothic junda «youth»), from suffixed form of PIE root *yeu– «vital force, youthful vigor» (see young (adj.)) + Proto-Germanic abstract noun suffix *-itho (see –th).

Жастық/youthful сөздерінің тілдік ерекшеліктерін қарастыруда мақалдар мен идиомалар және респонденттердің жауабын жинақтай келеекі мәдениеттегі халықтардың көзқарасындағы ерекшеліктері анықталды. Қазақ халқында жастықс өзі – адалдық, махаббат, ерлік, тазалық, өмірге құштарлықпен байланыстырса, ал ағылшын мәдениетінде youthful сөзі – балапан, жасадам, тентектік, өткірлікпен тура мағынасында қолданылатыны айқындалды.

Айтпағымыз, ағылшын тіліндегі youth; young people сөзі қазақ тіліндегі жас, жас адамдар, күш мағынасында болғанымен американдық респонденттердің берген сауалнамаларында жасы да, орта жастағылардың берген жауаптары да мүлде басқаша. Ол жайында төменде көрсетілген.

Тіл білімінің философия ғылымымен етенеараласекені мәлім. Осындай тілдік бірліктерді зерттеу барысында жүргізілген әдіс-тәсілдеріміздің нәтижесінде философиялық ұғымдардың да берері мол екенін айта кету керек.

Қорытынды

Тіл қарым-қатынас құралы және күрделі құбылыс. Тілдік бірліктердің басы сөз болса, ендешесөз – тіл білімінің барлық саласының негізгі зерттеу нысанының бірі болып саналады. Алайда тіл білімінің әрсаласы сөздің бір қырын өз нысаны етіп алады да, өз заңдылықтары негізінде сөз етеді. Сөз мағынасына байланысты айтылатын қағидалар тек тіл теориясының ғана дамуына қатысты емес, оның тәжірибе үшін де мәні зор. Сөз семантикасы тек тілшілердің пікір таласына арқау болып қоймасы анық. Сонымен қатар ол философияның да, психологияның да, семиотиканың да ойларына азық болып жүр.

Жалпы сөз лексика-семантикалық ерекшеліктері философияның кей категорияларымен байланысты екенін ғалымдар бұрыннан білген болатын. Жастық/youthful сөздері адам өмірінің кезеңдері екі тілдегі ұқсастықтары да ерекшеліктерінің болуы екі бөлек мәдениетке тиесілігінде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кронгауз М.А. Семантика: учебник для вузов. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 399 с.

2. Сүлейменова Э.Д. ж.б. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов / Сүлейменова Э.Д., Шәймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. – Астана: Арман-ПВ, 2008. – 392бет .

3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – М: Русский язык, 1980. – 320 с.

УДК 81`1

МУСТАФИНА МАЙГУЛ АДИЛБЕКОВНА
кандидат педагогических наук, доцент
Университет Международного Бизнеса

ӘБУТӘЛІП ОРЫНҒАЗЫ МҰРАТҰЛЫ
кандидат филологических наук, доцент
Университет Международного Бизнеса

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЭМОЦИАЛЬНО-ЭКСПРЕССИВНОЙ ЛЕКСИКИ В РЕЧЕВОМ СТИЛЕ

Түйін. *Бұл мақалада қазақ тілі стилінде ауызша сөйлеудегі эмоционалды-экспрессивті лексиканы қолдану ерекшеліктері қарастырылады. Эмоция мен экспрессияны білдіретін сөздерді пайдалану Интернет желісінде түрлі мақсаттарда берілген бірқатар түсініктемелерді талдау арқылы жүйелендіріледі. Кез келген пікірді талдаған кезде сөздердің өзара байланысындағы лексикалық, синтаксистік құрылымдардың қатаң жасалуы ескеріледі. Біздің тілімізде эмоционалдық және экспрессивтілік арақатынасы және олардың бір-бірінен айырмашылығы туралы қорытынды жасалады.*

Түйінді сөздер: *экспрессивті-эмоционалдық сөздер, эмотивті сөздер, функционалдық мақсаты, сөйлеу стилі.*

Резюме. *В данной статье рассматриваются особенности применения эмоционально-экспрессивной лексики в устной речи в стиле казахского языка. Использование слов, выражающих эмоцию и экспрессию, систематизируется путем анализа ряда комментариев, заданных в различных целях в сети Интернет. При анализе любого мнения учитывается строгое выполнение лексических, синтаксических структур в взаимосвязи слов. Делается вывод о соотношении эмоциональности и экспрессивности в нашем языке и их отличии друг от друга.*

Ключевые слова: *экспрессивно-эмоциональные слова, эмотивные слова, функциональное назначение, стиль речи.*

Summary. *In this article the features of application of emotionally-expressive vocabulary are examined in the spoken language in style of Kazakh. Use of words, expressing an emotion and expression, systematized by the analysis of row of the comments set in different aims in a network the Internet. At the analysis of any opinion strict implementation of lexical, syntactic structures is taken into account in intercommunication of words. Drawn conclusion about correlation of emotionality and expressivity in our language and their difference from each other.*

Keywords: *expressively-emotional words, emotive words, functional setting, style of speech.*

Введение

Язык должен быть точным, ясным, понятным в соответствии с его функцией как средство общения. Кроме того, в силу экспрессивной деятельности язык имеет большое значение для другого (слушателя, читателя, зрителя). Потому что язык в своей деятельности общения не только служит выражению мысли, но и является средством, выражающим как эмоции, так и чувства, и волю. Человек, живущий в каком-либо обществе, не может быть в одном положении, при приеме различной информации извне, его внутреннее чувство колеблется. Один из способов извлечения этого плавающего внутреннего чувства-совместное расходование эмоций и языка. В связи с этим эмоция на языке проявляется в лексическом, грамматическом, фонетическом уровне.

Цель исследования. Группа слов, которые влияют на чувства любого человека, называется экспрессивно-эмоциональной лексикой. Актуальным считается определение его фонетических, морфологических, лексических, синтаксических средств, что он используется в качестве языкового средства, отражающего его самооценку и отношение к содержанию речи или к нему к человеку. Целью работы является разграничение экспрессивных элементов и эмоциональных элементов на языке путем анализа эмоционального характера высказываний отдельных людей к публикациям в Интернете.

Материалы и методы исследования. Эмоциональная лексика при общении людей друг с другом в обществе относится к одному из важнейших средств. Группа слов, называемая эмоциональными словами в лингвистике, имеет особое значение при общении людей друг с другом. Поэтому они находят отражение в языке устной речи и художественных литературных произведений.

Экспрессивно-эмоциональные слова часто употребляемые явления в стиле художественной литературы. Слова с экспрессивной окраской наиболее отличаются в публицистическом, речевом стилях. Применение слов с экспрессивной и эмоциональной окраской также имеют особые значения. В публицистических произведениях ограничена возможность донести эмоции и экспрессивность. Тем не менее, мастер-публицист может четко описать нравственность героического героя, реалии общественно-социальной, политической жизни. Поэтому в самом художественном публицистическом произведении есть возможность создать подлинный и художественный образ. А экспрессивные приемы на языке играют ключевую роль в усилении выразительности и картинности в выражении эмоций, мыслей. Эмоциональные слова в языке служат для выражения человеческих чувств. К методам исследования относится классификация применения языкового средства отражающего личный взгляд и отношение рецензирующего лица к содержанию речи или к человеку которому адресовано слово (адресату). С помощью этих средств рецензент может обладать способностью проявлять психическое, эмоциональное состояние. Эмоция, передает произнесенное слово как эмоциональное (чувственное) выразительное (аффектное) слово.

В современном языкознании эмоциональные (эмотив-экспрессив) слова как грани (аспект) смысла слова становятся одной из актуальных проблем языкознания. Например, об экспрессивных словах в языке,ученыйМомыноваБ.К. утверждает, что: «Образные или художественные слова, слова с выставлением экспрессивных красок – это языковые категории, свидетельствующие о стилистической пьесе каждого писателя. Слова с экспрессиями, который предусматриваетстиль художественной литературы, в языковом запасезаметно много по сравнению со словами которые не имеют экспрессии или неэкспрессивные» [Момынова Б.К., 2005, с. 12]. А исследователь Лукьянова Н.А. отметила: «Экспрессия и эмоция взаимосвязаны, на этом фоне эмоция возникла на основе экспрессива, объясняя это вторым, экспрессивность является художественным средством предложения, проявляющимся в широком смысле на основе семантических свойств языковых единиц» [Лукьянова Н. А., 1986, с.47].

Цоллер В.Н. [Цоллер В.Н.,1996, с. 36] относит экспрессию к функциональной, прагматической категории и уровню речи, а экспрессивностьк семантической категории, относящейся к уровню языка. Такое ограничение можно увидеть в «Словаре лингвистических терминов»Ахмановой О.С.: «Экспрессивность – вся экспрессия...Экспрессия-выраженное художественное свойство слова, отличающееся от обычного языка и дающее ему своеобразную модель и эмоциональную окраску» [Ахманова О.С., 1966,с. 524]. В энциклопедическом словаре языкознания эта категория систематизирована следующим образом: «Экспрессивность – семантико-стилистический набор знаков языкового единства, который определяется свойством языкового коммуникативного акта как средства субъективной определенности выступающего в отношении содержания речи или адресата слова. В результате активации экспрессивного средства, объединения и взаимодействия языка приобретают экспрессию, которая способна наглядно продемонстрировать психическое состояние выступающего» [Калиев Б.К., 2005, с. 349].

Эмотивные слова и экспрессивные слова имеют общие и отличительные признаки. В частности, их общими признаками являются эмоции на основе как эмотива, так и экспрессива. А отличительные знаки, проявляются во-первых в их значении: эмотивные слова дают вовлечение, волнение, в экспрессивныхсловах– есть художественное, выразительное. Во-вторых, языковый уровень: если слова эмотив являются языковым элементом, обозначающим чувства, эмоции, экспрессивные слова имеют накопленный тип семантико-стилистических признаков языковых единиц. В-третьих, языковая деятельность: слова эмотив представляют собой разнообразное настроение, чувства, влияние человека к окружающей истине бытия, слова экспрессив отражают через художественные средства языка личный взгляд и отношение в содержание словговорящего или человеку, которому это словобыло адресовано. В-четвертых, языковые средства: эмотивность выражается через заданную лексику, а экспрессивностьчерез все категории языка.

Результаты исследования. Как известно, эмоциональная лексика в современном казахском языкознании делится на эмоциональную и экспрессивную. Слово «эмоция» происходит от французского слова emotion; от латинскогоemovere – потрясаю, волную. Эмоциональные слова – это эмоции, происходящие на основе чувств. Эмоциональные слова свидетельствуют о богатейшем поле чувств человека.

Экспрессия возникает не только во время речи человека, но и во всем характере человека во время жестов, физических, лицевых движений, работы. Различение экспрессивных элементов и эмоциональных элементов на языке объясняется тем, что их функциональность, независимо от их взаимосвязи, яв-

ляется обособленной целью. Эмоциональная мысль и воля состоят в одном ряду и существуют способы их применения в языке. Экспрессия может быть воспринята эмоционально,как при возникновении экспрессивной мысли и воли.

В словаре языкознания говорится: «Эмоциональность – (лат.Emovere потрясаю, волную); фр. emotion-это разнообразное настроение, чувство, влияние человека на окружающее бытиё. Эмоционально фоновая лексика – это употребление многих значений, таких как любовь и стеснение, тревога и радость, позор и ненависть, страх и мужество, вера и неуверенность, горе, тревога, страх и т.д.». То есть сформированный тип семантико-стилистических признаков языковых единиц. Он применяется как языковой инструмент, отражающий личный взгляд и отношение говорящего к содержанию слова или к человеку (адресату), для которого оно предназначено. У него есть фонетические, морфологические, лексические, синтаксические средства. С помощью этих средств выступающий обладает способностью демонстрировать психическое, эмоциональное состояние. А в эмоциональных словах одновременно с эмоциями присутствуют чувства. Чувство это психический процесс, выражающий и отражающий отношение человека к себе, к другим людям, окружающим предметам и явлениям [Каримов Х., 1993, с. 25].

Анализируя комментарии в сети Интернет, мы постарались показать, что они в непосредственной связи с психологией человека и показать влияние настроения на общий язык речи. Если чувство является общим понятием, то эмоция становится моментом в формировании чувства, единственным понятием. А в появлении экспрессивности в языке принимают участия эмоции, чувства и воля. Воля – это способность человека осознанно овладеть своим поведением. В основе экспрессии лежит осознанное мышление человека. Если в эмоциональных словах преобладают эмоции и чувства, то в экспрессивных словах вместе с (эмоциональностью и чувством) преобладает воля.

Экспрессивная окраска обычно должна быть выражена в двух аспектах. Во-первых, лексическое значение слова, склонные сначала к экспрессии, во-вторых, имена и глаголы, которые могут иметь экспрессивное окрашивание в процессе применения. Но в лексическом значении слова экспрессивный фон не всегда бывает. Каждый писатель старается использовать этот вид изобразительного искусства, чтобы совершенствовать языковую культуру своего произведения при создании определенного образа. Способ применения экспрессивного слова напрямую зависит не только от общего знания языка автора, но и в зависимости, насколько точно выбирается по художественному назначению [Кайдар А., 2013, с. 11]. Такая экспрессивная деятельность речи наиболее отличается в публицистическом, речевом стилях, особенно в стиле художественной литературы. При классификации проанализированных мнений мы разделили на следующие группы: лексико-семантические группы эмоциональных суждений, выражающие физическую, психическую или эмоциональную состоятельность человека, лексико-семантические группы эмоциональных суждений, употребляемых через социальные названия, лексико-семантические группы эмоциональных суждений, выражающие разную поведенческую волю человека.

По исследованию анализ был проведен в общей сложности 150000 комментариям. Каждый комментарий оценивался в трех направлениях (в случае положительного, отрицательного и недооценки, пропуск). Важное место в классификации компьютерных текстов, мнений по направлению применения, характеру занимает отражение особенностей классификации, прежде всего, по их грамматической, лексической личности, исходя из отсутствия последовательности в группировке. В ходе проведения аналитической работы необходимо подчеркнуть, что комментарии носят разный характер, большинство из них используют много слов, которые дают настроение, внутренний корень, чувства, то есть эмоции. Даже некоторые комментарии могут быть использованы только в корне, без каких-либо дополнении, а также выражены в том, в каком состоянии находится рецензент. Например: «Тамаша!», «Шіркін-ай десеңші!», «Ойпырмай, а!», «Әттең!» можно привести много комментариев, стоящих в пустом положении, и они отражают разнообразное настроение человека (жалость, удивление, радость, обиду, горечь). То есть благодаря предлогам мы видим, что слова имеют эмоциональное значение.Количество комментариев в этом направлении составляет около752. Почти во всех из них преобладают стёб, насмешка. Поэтому мы полагаем, что экспрессивная окраска, как правило, может быть как в виде шутки, юмора, так и в форме торжественного приподнятого значения, зависит от поведения, настроения человека.

В целом, какие слова мы говорим,я вляются эмоциональными? В восприятии мы называем эмоциональными слова, которые могут вызвать в душе человека позитивную или негативную реакцию. Например, если взять один из комментариев: «Айға қарап отыр ма бұл адам сонда?», «Мыжыды ғой

мынау», «Өте тамаша жазылған, Алла абыройыңызды асқақ татсын!», «Әттең-ай басыңа кірмеген екен, ә!» такого рода комментарии представляют собой верхние границы эмоциональности. В этих предложениях «айға қарап отыру», «мыжу», «абыройын асқақ тату», «басына кірмеу», «әттең-ай» слова и фразы по семантике (по смысловому значению единиц языка) воздействуют не одинаково. Они принимаются с определенной положительной или нежелательной реакцией. Как видно из примеров, экспрессивно-эмоциональная лексика появилась различными способами:

1) ряд слов имеет эмоциональную окраску без каких-либо дополнений. Например:масқара, әттең, тамаша, шіркін, ғажап,т.б. Например: -Тамаша! Жақсы айтылған!, «Шіркін, сондай. Күн болар ма екен?!».

2) эмоциональные слова, которые возникли морфологическим путем, образуются путем баловства, пренебрежения, игнорирования, уменьшения и других дополнений. Например: Бауырым, балақай, ағеке, ағатай. Такие слова встречаются в нескольких местах, даже если не так много. Более того, представляющие собой характерные для них понятия эмоционального настроения, еще и представляют настроение человека, взгляд, хорошие и плохие отношения. Накладывают дополнительные окраски. В ходе анализа мы рассматривали их классифицируя на следующие виды: любовь, одобрительность, зазнайство, сочувствие, баловство, уверенность, хвастовство, удивление, подхалимство, недоверие, обвинение, ненависть, запугивание и т.д.

Экспрессивно-эмоциональные слова, кроме того, совершаются фонетическим путем (через ритм голоса, паузу). Например: «Барлық жинаған абыройыңды бір мезетте-ақ шашып жіберуге дайын тұрсын ғой деймін, ай -ай, -ай!».

В основном, по натуре эмоциональными являются, слова в значении междометия и слова благодарности и проклятия. Например: «Соқырлық, Сауысқантірлік, мәңгүрттік...», «...Бас-басына би болған өңшең қиқым ...» в словах «сауыс қантірлік», «мәңгүрттік», «қиқым» наряду с номинативными свойствами, имеют место и экспрессивно-эмоциональные свойства дополнительного косвенного характера. В основном, лексическое значение слов, происходящих через эмоции, бывает вялым. Их лексическое значение (междометное слово) определяется только в случае субстантивации или при соединении существительных, суффиксов, вызывающих глагол. Например, «Қара басын ғана ойлайтын ғылып өсірсе, қарайғандардың өзі сатып кетеді қара басының қамы үшін», «...Айтылғандардың желісін түсінгендей болдым...» Слова, происходящие через эмоции, не в полной мере отвечают грамматическому принципу в группировке слов. Эта группа слов самостоятельно стоя (в корне) не может ответить на какой-либо вопрос, то есть не может задавать им вопросы, как например имя существительное, прилагательное, числительное, местоимение, глагол, наречие. Синтаксический принцип сгруппирования слов не может служить основой для сгруппирования слов через эмоции.

В современном казахском языке, а также в любых других языках имеется ряд слов, которые выражают эмоциональное отношение выступающего к предмету или явлению. Такие слова относятся к категории слов в языковых знаниях, к эмоциональной лексике или слова с эмоциональной окраской. С участием пословиц, фразеологических словосочетаний данные рассуждения используются в различных формах. В таких комментариях как: «Өмір алма кезек деген осы шығар», «Құласаң нардан құла деген», «Көрмес түйені де көрмес», «Ер мойнында қыл арқан шірімес»и т.д. показывается экспрессивная окраска из лексического значения.

Эмоционально-экспрессивные слова образуются как от корневого слова, так и путем применения слов в переменном значении. Если слованачинают разделяться от основного предметного значения, то к ним прикрепляются разные стилистические смыслы и они влияют на чувствительность. Поскольку язык является средством развития и борьбы, он должен быть не только понятным, но и эффективным и привлекательным [Жонкеш Б.С., 2009, с. 78].

В этой области особенно заметна содержательная функция эмоционально-экспрессивных слов в языке. Эмоциональные слова, как средство общения, охватывают все сферы человеческой речи, и теоретически могут служить основой многих концепций. Эмоционально-экспрессивные слова образуются как от корневого слова, так и путем применения слов в переменном значении. Слова различаются от основного предметного значения, что сказывается на чувстве, придавая различное стилевое значение слова [Жубанов А.К., 2007, с. 19]. Поскольку язык является средством развития и борьбы, он должен быть не только понятным, но и эффективным, привлекательным. В этой области особенно заметна содержательная функция эмоционально-экспрессивных слов в языке.

Заключение. Таким образом, можно сказать, что следующие результаты достигнуты:

– в речевом фонде под эмоциональными словами понимают слова, выраженные через художественные средства языка, посредством участия эмоций, чувств, воли, которые выражают различное воздействие человека на окружающую среду. Они проявляются на языковом уровне в основном в трех аспектах (фонетическом, лексическом, грамматическом).

– эмоциональные слова в языке проявляются на грамматическом уровне и в корнем лице и производном лице. При появлении в корне эмоциональных слов, выраженных в форме имитационных слов, на производной основе появляется эмоциональный оттенок посредством словообразующих дополнений и словопреобразовательных дополнений. Также некоторые окончания, в частности, окончания притяжательной формы и некоторые союзные слова, придают эмоциональное значение присоединенному слову.

В целом мы можем увидеть, что в языке есть эмоциональность и экспрессивность, и они имеют четкие различия друг от друга. Не удивительно, что возникает вопрос, для чего используется эмоциональность и экспрессивность. Поэтому, чтобы слова, которые носили мысль, не были невзрачными, а были впечатляющими, а ощущения и мысли были прямо одинаковыми. Думаю, мы не ошибемся, если скажем, что функции экспрессивно-эмоциональных слов находятся на высоком уровне. Эмоциональность и экспрессивность являются еще более глубокими теоретическими и практическими категориями, которые должны быть всесторонне проанализированы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Момынова Б.К. / Дидар. При чтении Оралхана (Языковые приемы образованности в художественном произведении). 5 июля 2005 год. № 66

2. Лукьянова Н.А.Экспрессивная лексика разговорного употребления // Проблемы семантики. – Новосибирск: Наука, 1986. –С. 228.

3. Цоллер В.Н. Экспрессивная лексика, семантика и прагматика // Филологические науки. – 1996. – №6 (596). – 55 стр.

4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Наука, 1966. –С. 603.

5. Калиев Б.К.Толковый словарь терминов языкознания. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – С. 439.

6. Каримов Х. Актуальные проблемы исследования художественного текста как произведения искусства / проблемы анализа художественного текста. – Алматы, 1993. –С. 25.

7. КайдарА.Парные слова в казахском языке: исследование и словарь. – Алматы, 2013. –

8. Жонкеш Б.С. Языковая природа эмоциональных единиц (семантика, словообразование, фоносематика). – Алматы: «Центр развития государственного языка», 2009. –С. 192.

9. Жубанов А.К. Прикладная лингвистика: формальные модели: Учебное пособие. – 2 изд. – Алматы: Казахский университет, 2007. – 86 с.

УДК 378.147

MIRZAKHMETOVA MUKADDAS ERKINKYZY
M.A. Lecturer at University of Ahmet Yassawi

ATAKHANOV ABDUKHALIL SULAYMANOVICH
M.A. Lecturer at University of Ahmet Yassawi

PROBLEMS OF LEARNING ENGLISH LANGUAGE

Түйін. *Мақалада оқу процесіндегі мотивация туралы негізгі анықтамалар берілген. Мамандықтары шетел тілі болмаған тыңдаушыларға ағылшын тілін жетілдіру жолдары көрсетілген. Мотивацияның оқу процесі барысында маңыздылығы туралы әр түрлі пікірлер берілген. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік Университеттінде өткізілген сауалнама қорытындылары көрсетілген.*

Түйінді сөздері: *жаһандану, мотивация, оқыту процесі, білім, теория, тыңдаушылар, анализ.*

Резюме. *В статье рассматриваются основныеопределениемотивации. Рассмотренывпути повышения мотивации у студентов неязыковых специальностей при изучении английского языка. Представленыразличные точки зрения о важностимотивации в учебномпроцессе. Рассмотренывиды мотивации, определена их взаимосвязь с процессомобучения. Проведенанализписьменного опроса о различныхмотивах изучения английского языка у студентов МКТУ имени АхмедаЯсави.*

Ключевые слова: *глобализация,мотивация, процесс обучения, образования, теория, стунденты, анализ.*

Summary. *In the article is given main definitions of motivation. Moreover, investigated key ways to increase motivation of students of non-linguistic specialties.Different opinions were demonstrated about importance of motivation in the learning process. Types of motivation are provided and their collaboration with teaching process. Results of a questionnaire, which was held with students of non-linguistic professions of IKTU named after Khoja Ahmet Yassawi, were presented.*

Key words: *globalization, motivation, teaching process, education, theory, learners, analyze.*

In the modern world, many people face with a need to know more than one language. Because, the globalizationopened borders which has led to develop cooperation among people from different countries more than ever. Therefore, nearly all spheres of science requires employees who know at least one foreign language in order to collaborate with a foreign partner, to exchange experience with them and to be up-to-date with news of a particular discipline. Among other world languages, English has become a global lingua franca in many fields of science, technology and education. Kazakhstan has not stood aside from such changes. The president of Kazakhstan implemented the cultural project «Trinity of languages», in which pointed out that all graduates of higher education institutions, no matter of their fields of study, have to know English as it is the language of successful integration into the global economy.According to this cultural project, nearly all institutions, colleges and universities offer at least a one-year obligatory course of English for students of linguistic and non-linguistic specialties. In most cases, teaching foreign languages for students of linguistic specialties does not make any problem, because learning foreign language is a main motive of student enrollment to the university. The opposite situation, with students of non-linguistic specialties. Mostly they are highly motivated at the beginning of the course, until they meetthe first difficulties in their ways and a basic excuse not to overcome these obstacles is that they will not need any foreign language in their future profession. This paper examines a notion of the motivation in teaching foreign languages to students of non-linguistic specialties, provides results of a questionnaire and ways to motivate students to learn a foreign language till the end of the course.

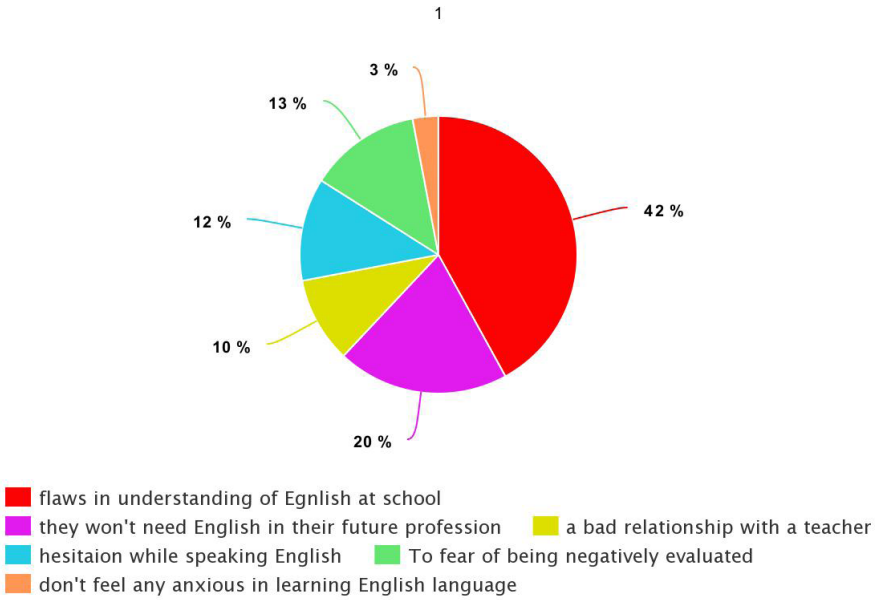
First of all, let us consider a concept of motivation in the learning process. Here should be noted that interests of foreign and national researchers have aroused toward the role of motivation in teaching foreign languages over the past decade. One of thereason of increasing such attention to this theme is apprehension that motivation is a crucial element in teaching foreignlanguages successfully. The first Secretary of Education of United States, H.B.Terrel emphasized a place of motivation in education process by saying: «There are three things to remember about education. The first one is motivation. The second one is motivation. The third one is motivation.» [Robert W. Gregory, 2009, 1 p.] Therefore, many investigations have been devoted to this theme in which scholars tried to give their explanations and determine types of motivation in learning process. For instance, the Doctor of Psychology at California State university, A.E.Gottfried defined academic motivation as

«enjoyment of school learning characterized by a mastery orientation; curiosity; persistence; task-endogeny; and the learning of challenging, difficult, and novel tasks». On the other hand, the British social psychologist, J.C.Turner considered motivation to be synonymous with cognitive engagement, which he defines as «voluntary uses of high-level self-regulated learning strategies, such as paying attention, connection, planning, and monitoring». [Emily R. Lai, 2011, 5 p.] Among national scientist, Candidate of Philological Sciences G.K.Tleuzhanova tried to examine a phenomena of motivation in learning of second language and results were provided in her article «Motivational aspect of foreign language acquisition by students of non-linguistic specialties». In this work, she cited: «Quality of learning performance and its results primarily depend on motivation and needs of individual, in other words to his or her motivation. It is motivation that evokes purposeful activity, which in turn determines the choice of means and methods.»[Tleuzhanova G.K., 2014, 42 p.]

Many researches have been made toward motivation in language learning during last 70 years, in spite of it there still does not exist a universal accepted categorization. One of the cause of it is scholars investigates this notion from different angles. For example, Canadian psychologist Robert C. Gardner and Wallace E. Lambert considered motivation from the socio-educational point and divided it into integrative an instrumental. By integrative type they meant motivation where a person learns a particular language in order to become like a native speaker. Motives of children who try to acquire their first language or migrants' motives who learn second language can be a good example of this type. More practical purposes were meant by instrumental motivation, like getting a good mark at school, a promotion at work or being able to interact with foreign partners and customers. British Professor of Psychology and Linguistic, Nick Ellis developed further the classification of Canadian colleagues in the psychological point and added two more groups (intrinsic interest and resultative) to their list, according learners' attitudes and affected states during learning process. Intrinsic interest motivation indicates any emotions which learners have during acquiring foreign language. In particularly, personal feeling toward a teacher, about her or his teaching methods or any sensations after finishing a particular task in the foreign language. In the latter type, achievement at the end of the course is more emphasized. The Russian Professor of Psychology, P.M. Jakobson investigated motivation from the cognitive point and classified 3 types of it. The first negative, when a learner studies in order to avoid punishments or other consequences; the second type where a learner studies in order to gain the respect of others; the last where a learner studies in order to gain appreciation of parents, friends or teachers. The classification of American Professors, Edward L. Deci and Richard M. Ryan, is wildly accepted. Scientists as A.G.Maslow, V.M.Bekhterea, I.P.Pavlov, I.M.Sechenova, H.Hekhausen used this categorization as a basis of their researches. According to Deci and Ryan's distribution, there are only two forms of motivation in education process. The first and foremost form is an intrinsic motive when a individual's desire appear to study itself. It is believed the most important motive in acquiring foreign language. Outside reasons force a learner to study in the extrinsic form. For instance, to fulfill an academic requirement, to take an exam, to avoid some punishment, to please someone and so forth. Undoubtedly, there are many other classifications, but in this article generally known are given.

From 2013, in the university of Khoja AkhmetYassawiwas implemented a program which is called Turkish quota. In this program, tuition fees are paid by Turkish government. One of a main condition of it, winners of program have to take one year preparatory course where they study only English and Turkish languages no matter which professions they belong. A questionnaire was conducted with quota winners of non-linguistic specialties in order to find out the leading reasons whichobstruct them in learning English language. In the questionnaire participated 100 students whose field of studies were various: theology, history, chemistry Kazakh language and literature, economy. Generally, 6 obstacles were given by participants in this poll:

The pie chart illustrates nearly two-fifth of students had some difficulties in comprehending English at school, which they cannot overcome at university. It is due to the fact that in the most cases a teacher has not enough time to work with every pupil individually and pupils feel too shy to ask tasks or grammar which they do not understand during a lesson at school. 20 percent of learners answered that their professions are not connected with English and they will not need any languages except Kazakh and Russian in their forthcoming profession. Other three obstacles which were given by students are linked with their inner feelings, like anxiety of getting low marks, uncertainty while speaking English during lessons in front of a class and negative feelings toward an English teacher (13%, 12% and 10% respectively). A very small percentage (3%) replied that they feel confident in learning English.

First and foremost, the teacher should be enthusiastic and professional about his or her occupation,his or her enthusiasm should engross student's attention and increase interests in the subject. It is not a secret, if a teacher does not like his or her work, it will be hard to make students to study any particular subject. Nowadays,it is advisable to be a facilitator than just to be a teacher in the teaching process. Being a facilitator means to create friendly atmosphere in the class, to prepare appropriate materials according to students' levels and alwaysto be ready to help students if they have any problems or questions. Secondly, a facilitator should choose materials which non-linguistic students can apply in their fields of study. In this case student's interests might be kept, because they will not just learn English language, but also vocabulary, terms and up-to-date news, which are linked with their professions. Thirdly, a facilitator should explain students that marks are important but not vital. Learners should not afraid of assessment because this feeling may hold them back from making achievements in the learning process. Even if one of them fails any exam, they should consider it as a challenge but not as the end of their lives. Because, even scholars of Oxford and Cambridge universities failed some exams in their academic years. Fourthly, a facilitator should be supportive to overcome fear of speaking and create a comfortable atmosphere in which learners are encouraged to talk in English. Students should be aware that doing a mistake is a natural part of learning process. From time to time, a facilitator should praise a shy student in order to gain self-confidence in the oral communication. Fifthly, additional work should be conducted with students who have a high level of English. On the contrary, they might feel no need improving their language skill, as they are superior from others. In order to prevent it, a facilitator should give individual works which remain an exception student be more motivated to improve their knowledge further.

To sum up, knowing a foreign language become a crucial factor in the present day.Because the number of international companies are growing from year to year due to world integration. All areas of science demand experts who at least know one foreign language in order to cooperate with overseas partners. English is widely used in the many fields of science, technology and education, thus becoming one of an international language in the world. Moreover, Kazakhstan could not stay away from such global changes. The president of the country gave a special status to English language and pointed outthat all educational institutions should prepare employees who are able to communicate in three languages (Kazakh, Russian and English) fluently. After the president's speech many schools, colleges and universities implemented one-year English courses and students of linguistic and non-linguistic specialties have to study it not matter what their professions are. In many cases, students of the linguistic field are highly motivated, contrary with students of non-linguistic professions. Mostly, even non-linguistic learners eagerly study at the beginning of the course, often they lose a desire to study after facing some difficulties on their way. Many foreign and national scholars, asRobert C. Gardner, Wallace E. Lambert, Nick Ellis, P.M. Jakobson, Edward L. Deci, Richard M. Ryan, A.G.Maslow, V.M.Bekhterea, I.P.Pavlov, I.M.Sechenova, H.Hekhausen and others, devoted their work to the theme of motivation, in which they tried to give a proper definition and to classify types of motivation in the teaching process. Taking as a basis, theories of the former scientists a questionnaire survey was held at University of Khoja

AkhmetYassawi in which non-linguistic students named 6 main obstacles which they face in learning English language. Some practical advices were given to overcome these problems. Last but not least, students should understand that he or she might fall asleep during any lesson and see their dreams, or they can stay awake and make a dream come true.

REFERENCES:

1. Robert W. Gregory, Student Motivation: Article. – New York, – 2009. P.1
2. Emily R. Lai, Motivation: A Literature Review// Research report. – 2011.– P. 5
3.Tleuzhanova G.K., Motivational Aspect of Foreign Language Acquisition by Students of Non-Linguistic Specialties: Article. Almaty, 2014 P 42

ТУРГАЛИЕВА АЙМАН МАРАТОВНА
магистрантка 1 курса
Кафедра методики обучения иностранным языкам
Факультет казахской филологии и мировых языков
КазНацЖенПУ

ОҢДАШҰЛЫ ЕРНҰР
магистр юриспруденции, старший преподаватель
Кафедры теории и истории государства и права, конституционного и административного права
Юридического факультета
КазНУим.аль-Фараби

МОДЕЛЬ СПЕЦИАЛИСТА В ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ИНОЯЗЫЧНОМ ОБРАЗОВАНИИ У СТУДЕНТОВ СТАРШЕКУРСНИКОВ

Түйін. *Мақалада жоғарғы курс студенттерінің кәсіби бағытталған шет тілі маманының моделі ұсынылған. Тақырыптың өзектілігі мен зерттеудің мақсаты анықталады. Мақалада ЖОО-да оқыту кезінде белгілі бір жағдайларда дамитын кәсіби шет тілдік құзыреттілікті, сондай-ақ тұлғалық және тілдік құзыреттілікті дамыту қажеттілігі ашылады. Жоғары курс студенттерімен жүргізілген тәжірибе түріндегі эксперимент жұмысы және оның нәтижелері сипатталады. Жоғары курс студенттерінің кәсіби құзыреттілігін арттыру барысында экспериментте қолданылған әдістер сипатталған. Эксперименттің бастапқы және соңғы деректері келтірілген.*

Түйінді сөздер: *маман моделі, кәсіби-шет тілді білім беру, кәсіби құзыреттілік, жоғары курс студенттері.*

Резюме. *Статья посвящена изучению и становлению модели специалиста в профессионально-иноязычном образовании у студентов старшекурсников. Раскрывается актуальность темы, определяется цель исследования. В статье раскрывается необходимость развития профессиональной иноязычной компетенции, а также личностных и языковых компетенций, которые развиваются при определенных условиях при обучении в языковом вузе. Описывается практическая работа в виде эксперимента, которая проведена со студентами старшекурсниками и ее результаты. Описаны методы, использованные в эксперименте на занятиях по повышению профессиональной компетенции студентов старшекурсников. Приведены исходные и конечные данные эксперимента.*

Ключевые слова: *модель специалиста, профессионально-иноязычное образование, профессиональная компетенция, студенты старшекурсники.*

Summary. *The article is devoted to the study and formation of a specialist model in professional foreign language education for undergraduate students. The relevance of the topic is revealed, the purpose of the study is determined. The article reveals the need for the development of professional foreign language competence, as well as personal and language competencies that develop under certain conditions when studying at a language university. The practical work is described in the form of an experiment, which was carried out with older students and its results. The methods used in the experiment in the classroom to enhance the professional competence of undergraduate students are described. The initial and final experimental data are presented.*

Key words: *specialist model, professional foreign language education, professional competence, undergraduate students.*

Иностранный язык является средством профессиональной и производственной жизни, поэтому изучение иностранных языков в лингвистических институтах является одним из важнейших вопросов развития и формирования профессиональной компетентности студентов вузов. Благодаря наличию профессиональных навыков в процессе обучения достигается высокий уровень профессиональной компетентности. Внешние навыки могут быть успешно применены как часть коммуникативных компетенций, если они зависят от профессиональных навыков [Иванова О.Ю.1, 100].

Важность темы заключается в том, что профессиональное обучение иностранным языкам в языковых университетах требует нового подхода к выбору контента.

Конечная цель профессионала – умение вести беседы, особенно обмен профессиональной информацией по конкретной теме, то есть развитие профессиональной компетентности.

Метод моделирования характеризуется: системностью процесса познания, целостностью построенной модели, возможностью применения абстрактнологических процедур и универсальностью, по-

этому его применение возможно при наличии трех обязательных условий: субъекта, объекта и модели познавательного объекта в процессе его взаимодействия с субъектом [Кунанбаева С.С. 2, с. 162].

Профессиональная сфера любой деятельности человека описывается как быстро меняющаяся, что, безусловно, отражается в меняющемся спросе на специалиста. Ведущим фактором развития современного профессионального образования является переход от целевых знаний к среде наращивания потенциала и подготовки специалистов для эффективного и независимого решения профессиональных проблем в различных ситуациях в рамках профессионального подхода.

Развитие компетенций (общей и профессиональной культуры) будущих специалистов высшего образования, в полной мере отражает переход к целям современного профессионального образования и представляет интерес для теоретических и практических исследований.

Общекультурные способности характеризуют личностные характеристики выпускника, а профессиональные описывают специалиста в профессиональной сфере. Одним из общих понятий профессиональной компетентности является «способность специалиста решать определенную группу профессиональных задач» [Зеер Э.Ф. 3, 248].

Таким образом, совокупность приобретенных компетенций входит в понятие профессиональной компетентности как личностного качества выпускника – будущего специалиста. Доказано, что в педагогической литературе профессиональную компетентность можно анализировать двумя способами:

1) как цель образования, цель образования;

2) в качестве промежуточного результата, характеризующего состояние специалиста, осуществляющего свою профессиональную деятельность.

В языковом ВУЗе учитель иностранного языка обязан не только преподавать свой предмет, но и учить, т.е. иноязычное образование включает в себя одновременно как минимум образовательный, методико-технологический и рефлексивный компоненты. Актуальность этой проблемы обусловлена ключевыми вызовами времени к процессу иноязычного образования[Карабаева К.Ж.4,123].

Ссылаясь на источники, мы анализируем содержание профессиональной компетентности. Большинство исследователей сходятся во мнении, что профессиональная компетентность, как многогранная и неотделимая черта личности специалиста, обеспечивает высокое качество работы, основанное на знаниях и навыках, знаниях о том, как выполнять действия [Зеер Э.Ф. 5, 75]. Например, по словам В.В. Серикова, компетентность молодых специалистов связана с описанием специальности, в целом, необходимых профессиональных знаний. Автор подчеркивает, что такое определение компетенции отражает его сущность в способности человека применять научные и практические знания в отношении профессиональной деятельности [Сериков, В.В. 6, 7]. С точки зрения Ю.В. Фалалеевой, «профессиональная компетентность является неотъемлемой чертой профессиональной и личной, так как способность и готовность выполнять профессиональные обязанности в соответствии с нормами, стандартами и требованиями, принятыми в обществе в определенный исторический момент в обществе» [Фалалеева, Ю. В. 7, 39].

Коммуникативная компетентность молодого специалиста в иноязычном обучении очень важна, особенно на последнем этапе. Коммуникативная компетентность – это широкий термин, который охватывает не только лингвистические знания, но и знание совокупности социологических символов и правил их использования. Коммуникативная компетентность – это «общий термин, который охватывает способность человека говорить и слушать – компетентность зависит от двух вещей: (акцент) знания и (способность использовать)» [Сериков, В.В. 6, 16]. Фактическая теория коммуникативной компетентности охватывает знания (и способности) четырех типов.

1. Это (и в какой степени) что-то официально возможно

2. Независимо от того, что (в какой степени) возможно с помощью средств реализации.

3. Является ли (и в какой степени) что-то подходящим (уместным, счастливым, успешным) в зависимости от текста, в котором оно используется и оценивается.

4. Независимо от того (и в какой степени) работа была фактически сделана, она была фактически сделана, и работа, от которой она зависит [Hymes, D. 8, 271].

Таким образом, мы видим, что коммуникативная компетентность студента старшекурсника языкового вуза подразумевает базовые знания и хорошие коммуникативные навыки, но ее определение обычно связано с фактической эффективностью в социальной ситуации. Тем не менее, мнения в литературе расходятся в том, должна ли коммуникативная компетенция отличаться от коммуникативной эффектив-

ности и должна ли коммуникативная компетентность отличаться от грамматической компетенции как ее неотъемлемой части.

Коммуникативная компетенция должна быть отделена от языковой компетенции. В этом контексте коммуникативная компетентность используется для обозначения только знаний или умений, связанных с правилами использования языка и термином лингвистическая компетентность, применяемым к грамматическим правилам. Widdowson различает использование, знание пользователем правил лингвистики и использование языка, способность использовать язык в языковых правилах для эффективного общения молодого специалиста. Он отмечает, что «при нормальных обстоятельствах языковая эффективность является одновременным явлением языковой системы как функции и ее применения как использования» [Widdowson, R.G. 9, 3]. Принятие во внимание того факта, что коммуникативная компетентность включена в грамматическую компетентность, должно быть приоритетным; что, поскольку принятие предыдущего взгляда устраняет два ошибочных вывода:

1) что грамматическая и коммуникативная компетентность должны преподаваться или изучаться отдельно;

2) что грамматическая компетентность не является неотъемлемой частью коммуникативной компетентности [Сериков, В.В. 10,147с.].

Для того, чтобы определить уровень компетентности студентов старшекурсников в профессионально-иноязычном образовании было проведено анкетирование студентов языкового вуза на предмет соответствия модели молодого специалиста по следующим параметрам:

1) Рациональное использование своих способностей, которое определяет эффективную профессиональную деятельность в соответствии с требованиями профессии и рабочего места;

2) Самостоятельно и постоянно повышать уровень профессиональных знаний и навыков, повышать способность выполнять профессиональные обязанности; появление самостоятельности и прогресс в решении профессиональных задач [Богин, Г.И. 11, 8];

3) Взаимодействие и активное сотрудничество с партнерами в профессиональной среде через сотрудничество;

4) Способность мобилизовать и интегрировать знания, навыки, отношения и способности, которые обеспечивают оптимальное выполнение профессиональной деятельности в современной производственной среде [Дьяченко, М. И. 12, 52];

5) Способность развивать саморегуляцию, уверенность в себе, чувство собственного достоинства, которое обеспечивает быстрый, гибкий и адаптивный ответ на меняющиеся ситуации.

Студенты в количестве 20 человек приняли участие в опросе, в котором должны были оценить свой уровень компетенции как высокий, средний или низкий по каждому вопросу перед экспериментальной работой и после. Результаты представлены в таблице 1

Таблица 1

Уровень профессиональной компетенции у студентов старшекурсников на начало эксперимента

Уровень компетенции	Начало эксперимента
1. Высокий уровень	3
2. Средний уровень	12
3. Низкий уровень	5
Всего студентов	20

Студенты показали невысокие результаты, преимущественно выявился средний уровень профессиональной компетенции – 12 студентов. Высокий уровень отметили 3 студента из 20, низкий – 5 студентов.

В качестве практического исследования, чтобы повысить уровень профессиональной компетенции студентов старшекурсников были проведены традиционный (информационный), проблемный (путем организации поиска решения проблемы или обобщения различных точек зрения), диалог урока (бинарный с участием студентов, имеющих противоположные взгляды по теме), обсуждение урока, консультация.

Методы демонстрации использовались для прогнозирования возможных педагогических ошибок из-за отсутствия теории или неточной интерпретации; разработка педагогически важных и оптималь-

ных вариантов с учетом индивидуальных особенностей; решение педагогических ситуаций; коллективный анализ и перспективы с точки зрения проявления профессиональных и личностных качеств, коммуникативных навыков на иностранном языке и бытового положения; методы общения.

После проведения эксперимента студентам предложили тот же опросник оценить по уровням компетенции. Результаты показаны в таблице 2:

Таблица 2

Уровень профессиональной компетенции у студентов старшекурсников на конец эксперимента

Уровень компетенции	Конец эксперимента
1. Высокий уровень	6
2. Средний уровень	14
3. Низкий уровень	0
Всего студентов	20

Для большей наглядности выделим процентное соотношение результатов экспериментальной работы на начало и конец на рисунке 1:

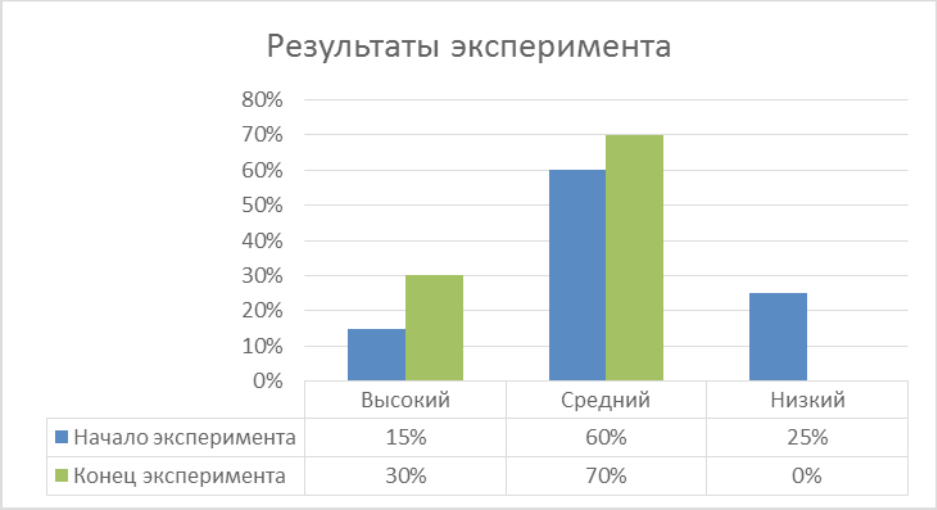

Рисунок 1. Динамика развития профессиональной компетенции у студентов старшекурсников в ходе эксперимента

Как видно из полученных данных, уровень профессиональной компетенции студентов старшекурсников в ходе эксперимента повысился. Студентов с высоким уровнем стало 6 челвек (30%) против 3 (15%) в начале работы. Средний уровень показали остальные 14 студентов (70%), низкого уровня не выявлено. Такие показатели отражают эффективность работы по совершенствованию профессиональной компетенции студентов старшекурсников в профессиональном иноязычном образовании и приближают их к идеальной модели специалиста со сформированной профессиональной компетенцией в процессе профессионального образования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Иванова О.Ю. Образцов П.И. Профессионально-ориентированное обучение иностранным языкам на неязыковых факультетах высших учебных заведений. / О.Ю. Иванова П.И.Образцов. Орел: ОГУ, 2005. – 114 с.

2. Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы, 2010. – 344 с.

3. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования : учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / Э.Ф.Зеер. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издатель ский центр «Академия», 2013. – 416 с.

4. Карабаева К.Ж. Научно-теоретические основы формирования профессионально-коммуникативной компетенции будущих учителей ИЯ в условиях информатизации иноязычного образования (языковой ВУЗ, педагогические специальности): дисс. на соискание степени доктора философии (PhD): 6D011900-Иностранный язык: два иностранных языка; КазУМО и МЯ им. Абылай Хана: Алматы, 2019. – 207 с.

5. Зеер Э.Ф. Профориентология: теория и практика / Э.Ф. Зеер, А.М. Павлова, Н.О. Садовникова. – М., 2008. – 192 с.

6. Сериков, В.В. Компетентностный подход к разработке содержания образования: от идеи к образовательной программе / В.В. Сериков // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – Волгоград: Перемена. – 2003. – №1 (02). – С.7-13.

7. Фалалеева, Ю. В. Организация единого учебно-воспитательного пространства в рамках реализации программы «Вместе можем все» / Ю. В. Фалалеева // Дополнительное образование в России, 2004.-№5. – С. 39-42.

8. Hymes, D. 1972 On communicative competence. ed. J B. Pride and Holmes, H. Sociolinguistics N.Y .Penguin. – pp. 269-293.

9. Widdowson, R.G. 1978 Teaching language as communication. Oxforduniversitypress.

10. Сериков, В.В. Личностно ориентированное образование: феномен, концепция, технология / В.В. Сериков. – Волгоград: Перемена, 2000. – 147с.

11. Богин, Г.И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов: Автореф. дис. ... д-ра фил. наук / Г.И. Богин. – Ленинград: 1984. – С.7-9.

12. Дьяченко, М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск: БГУ, 2008. – 383 с.

РЫСҚҰЛБЕК ДИДАР ЖЫЛҚЫБАЙҚЫЗЫ
докторант
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

ЕРМЕКОВА ТЫНЫШТЫҚ НҰРДӘУЛЕТҚЫЗЫ
филология ғылымдарының докторы, профессор
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

ҚАЗАҚТЫҢ КӨШПЕНДІЛІК МӘДЕНИЕТІНДЕГІ СОКРАЛЬДЫ САНДАР ШЕРУІ

Түйін. *Сандар – адамзат өмірінің бір бөлігі. Ғасырлар бойы қалыптасқан мәдениеттің куәсі болған сандар халық дүниетанымынан хабар беріп ғана қоймай, сонымен қатар оның өмірімен, тұрмыс-тіршілігімен, әдет-ғұрпымен тығыз байланысты. Мақалада М.Мағауиннің «Аласапыран» романындағы қазақ көшін суреттеуде кездесетін сандардың символдық мәні мен мазмұндық сипаты қарастырылған. Романындағы қысқаша көш суретінің баянынан автор тұтас қазақ халқының қасиетті сандарының шеруін ұйымдастырған. Үзіндіде берілген сан атаулары ұлттық көзқарас тұрғысынан талданған.*

Түйінді сөздер: *сан, көшпенділік мәдениет, арба, ту, түйе, киіз үй, символ, миф.*

Резюме. *Числа являются частью человеческой жизни. Числа, которые формировали культуру на протяжении веков, тесно связано с друг другом. В статье рассматривается символическое значение и содержание цифр встречающиеся в изображающих казахское движение в романе М.Магауина «Аласапран». Выделенные числовые названия анализируются с национальной точки зрения.*

Ключевые слова: *числа, кочевая культура, телега,флаг,верблюд,юрта, символ, миф.*

Summary. *Numbersarepartofhumanlife. The numbers that have shaped the culture over the centuries are closely related to each other. The article discusses about the symbolic meaning and content of the numbers found in depicting the Kazakh movement in the novel by M.Magauin «Alasapiran». Highlighted numerical names are analyzed from a national point of view.*

Keywords: *number, nomadic culture, cart, flag, camel, yurt, symbol, myth.*

Кіріспе

Сандар халықтың, ұлттың дүниетанымынан хабар береді. Халық тұрмысында, салтында, дәстүрінде сақталған сандық шектеулер арқылысол халықтың танымын, тіпті мәдени тарихын білуге болады. Әр санның түбінде терең мазмұн, мән жатыр. Грек ғұламасы Пифогор бүкіл әлем саннан құралатынын және бастау алатынын атап көрсеткен болатын [Қожахметова М., 1997, 64 б].

Жалпы сандар – адам баласының табиғаттың сырын түсінуге бағытталған іс-әрекетінің жемісі. Көне мифологиялық таным бойынша әр санның магиялық күші бар. Көшпенді ұмыр кешкен қазақ халқының өмірінде де санның алар орны ерекше. Күнделікті ас пісірген қазанынан бастап, басындағы баспанасы – киіз үйдің өзі математикалық білімнен туған. Бабаларымыз математика ғылымын аспанмен, табағатпен, шаруашылықпен, наным-сеніммен, салт-дәстүрмен тоғыстыра білген. Тіпті қазақ көшінің салтанатын да санмен білдірген.

Негізгі бөлім

Жазушы М.Мағауиннің «Аласапыран» романындағы көштің суреті осының дәлелі: «... сұлтанның ордасы алыс емес еді. Дәл қарсы алдында кетіп барады. Биіктігі кісі бойындай, шені сом, шабағы жуан, арасы алымды алты доңғалақты қайың арба үстіне сүргіленген ұзын салдауырларды жымдастыра тізіп жасаған кең тұғырға тігілген жеті қанат боз үй. Осы, өздері отырған көк күймеден бар айырмасы – босағасында ұзын найза басына үш айыр құйрықты, енсіз қызыл күрең ту ілінген. Дала жақтан ескен әлі аптапқа айнала қоймаған майда жел лебімен анда-санда бір толқи көтеріліп қояды. Бұдан соғы бір айырма – жармаға түпте тоғыз, алда тіркесе қатарласқан жеті, ең баста екеу – жиыны он сегіз түйе жегілген. Көшірі жоқ. Хан, сұлтан ордасын жетектеу – дәстүрге жат. Бірақ, күш көлік жолынан жаңылмайтын. Оның үстіне Орданың екі қапталында келе жатқан атты жасауылдардың басты міндеті де осы жүріс жайы» [Мағауин М., 2009,35 б]. Мұндағы көштің сәні «жеті қанат боз үй», «алты доңғалақты қайың арба», «үш айыр құйрықты енсіз қызыл күрең ту», «түпте тоғыз, алда тіркесе қатарласқан жеті, ең баста екеу – жиыны он сегіз түйе». Жазушы үйдің, арбаның, тудың, жүк артқан түйенің сипатын беруде санның көмегіне сүйенген. Үйдің жеті қанат болуы, жегілген түйелердің санының он сегіз және әр қатарда түрліше болуы әрбір санның мазмұнында тереңдік бар екенін дәлелдейді.

Алты доңғалақты арба. Көшпелі қазақ мәдениетінде екі дөңгелек арбадан бөлек төрт, алты дөңгелекті арбалардың болғандығын, олардың үстіне киіз үй тігіп, арнайы көшу үшін пайдаланғандығы туралы жазбаларда кездеседі [Гильом де Рубрук, 1957]. Арбаның көлемі үлкен болғандықтан бірнеше атқа немесе өгізге жегілген. Бұл қазақтардың үнемі қоныс аударып тұруы үшін өте тиімді еді. Бұл туралы В.В.Востров пен И.В.Захарова: «Степные кочевники Евразии пользовались двумя основными типами передвижного жилища: кибитками на повозках и разборными жилищами, которые устанавливали на временных стоянках. Формы тех и других были разнообразны. Жилища на колесах в первые были описаны Геродотом у скифов (середина I тыс.до н.э), известны они были гуннам, печенегам, половцам, татаро-монголам. Наряду с неразборными у всех кочевников были и разборные жилища, развитие которых завершается возникновению юрты с решетчатым складывающимися стенками», деп жазады [Востров В.В., Захарова И.В.,1989, 22 б]. Адамзат өркениетінің озық үлгісі ретінде саналатын арбаның қазақ дәстүрінде алар орны ерекше. Қазақы сенім бойынша егіндік алқапты басуға тыйым салынған. Тек егісті жерді арбамен ғана жүріп өткен және ол жолды аяқпен баспаған, бір сөзбен айтқанда, арбаны қасиет тұтқан. Бұл арба дөңгелегін күнге, айға теңеуден, шамандық нанымммен байланысты пайда болған болса керек. Келтірілген үзіндідегі арбаның алты доңғалақты болуы үстіне орнатылған киіз үйдің көлемі мен салмағына байланысты, яғни жеті қанат боз үйге арналған.

Жеті қанат боз үй.Қазақ баспанасы – киіз үйдің бірнеше түрі бар. Оларды сыртқы көрінісі мен көлеміне қарап ажыратады. Көшпелі киіз үйлер алты дөңгелекті арбаның үстіне орнатылған күйі бір жерден екінші жерге көшіп жүретін болған. Бұл туралы: «Наряду с юртой широко использовались при перекочевках неразборные жилища на повозках. Масуд бен Осман Кухистани сообщал, что кочевники обитали в жилищах на колесах, которые он называл «идущими палатками и шатрами». Судя по более полным описаниям таких жилищ Рузбиханом, форма их была различна. «Дома их... построенные по форме арб, поставлены на колесах, подобные небесной сфере». «Дома их, сделанное из деревьев, возвышаются ввысь, подобно двордцам... Стены их, сделанные из белого тополя, очень крепкие... Кибитку сверху покрывают войлогом разнообразной и редкосной окраски и овечьими шкурами. В них проживают султаны и знатные из казахов. Спереди и сзади этих кибиток устроены дверцы [Востров В.В., Захарова И.В.,1989,23-24].

Қазақ қоғамында киіз үй өнердің үздік үлгісі ғана емес, әрбір қазақ баласының беделі, байлығының көрсеткіші болып табылады. Хан-сұлтандардың, би-болыстардың, бай-манаптардың алыстан көзтартатын ақ орда, көк орда, ақ шаңқан үй, ақ үй, ақ отау, ақ боз үй, ақ тығыр, боз үй деп аталатын түрлері болған. Бұдан бөлек әлеуметтік топтарға тиселі қараша үй, қызыл отау, қара үй, қоңыр үй, лашық, сары үй деген атаулары қалыптасқан. Киіз үйді көшпелі өмір салтына ыңғайлы етіп 4, 5, 6, 7, 8, 10 қанатты және той салтанаты мен түрлі ас-жиын өткізу үшін 12, 14, 16 қанатты етіп жасалған. Кейбір зерттеулерде 24 қанатты киіз үйдің болғандығы, ондай үйлердің уығын ат үстінде тұрып байлайтыны туралы айтылады. Қазақтың Хан Орда, Хан Шатыр, Ақ Орда, Орда деп аталатын түрлері осындай көлемдегі үйлердің қатарына жатады. «Ақ орда – қазақ хандары мен сұлтандарының үйші шеберлерге арнайы жасататын, аса салтанатты, ақ, боз түсті киіз үйлері. Халық арасында мұндай үйді Орда деп те атай берген. Жалпы орда аталатын үйдің бәрі алыстан көзге түсіп тұратын ақ, ақ шаңқан, ақ боз, боз түсті киізбен жабылған. Мәселен, он төрт қанатты ақ боз үйін «Орда» деп атаған. [Энциклопедия, 2014,129] . Ал романда айтылған үйді жеті қанатты етіп суреттеуі, бір жағынан, көш жағдайы мен арба үстіне орналасу ыңғайлылығына байланысты, екінші жағынан, сұлтанның әл-ауқатын көрсету мақсаттында, соңында жеті санына қасиет телу мазмұнында болса керек.

Жалпы киіз үйдің әр бөлшегі көшпелі өмір салтына ыңғайлы етіп арнайы есеппен, математикалық дәлдікпен, наным-сеніммен ұштастыра жасалған. Мысалы шаңырақтан түскен күн сәулесінің шуағы уақыттың көрсеткіші бола алған. Бұл – астраномиялық біліммен байланыстырылады, яғни адам мен табиғаттың үндестігін көрсетеді. Бұдан бөлек күлдіреуіштерінің айқасуы (+ белгісімен) дүниенің төрт бөлігін білдіреді. Бұдан бөлек тепе-теңдік, бүтіндік, төрт құбыласының түгендігі, төрт түлігінің сай болуы – шаңырақтың символдық мәнін толықтыра түседі. «Дүние кеңістігінің дәл ортасында тұрмыз деп түсінген көне түркілер өздерінің мекенін сары бояуға салыстырып, Көкбөрінің ұрпағымыз деп есептеген. Мұндай түсініктің белгілері бүгінгі таңда Түркия мемлекетінде тұратын түрік халқында да сақталған. Олар өздерін төрт теңіз, яғни төрт үлкен судың ортасында тұрмыз (шығысынды – Көк көл, оңтүстігінде – Қызыл теңіз, батысында – Егеймен қоса Ақ теңіз, солтүстігінде – Қара теңіз) деп, шығысына – көк, оңтүстігіне – қызыл, батысына – ақ, солтүстігіне – қара бояу символын береді. Ежелгі бабаларымыз

дүниенің төрт бұрышын осылай танығаң [Тәжиев Қ., 2004, 106 б]. Ал шаңырақтың күн секілді дөңгелек болуынан басқа да қазақ халқының тұрмыс-салтында қалыптасқан түсініктер мен ұлттық символға айналған белгілері бар. Мысалы, қазақ қандай қиын заман болса да шаңырағын жұртына тастамаған, киіз үйдің басқа бөліктері ескеріп ауыстырылса да, шаңырақты жаңартпаған және құрастырмай дайын күйінде алып жүрген. Бұл – бабаларымыздың шаңырақты қасиетті санап, кие тұтуының белгісі.

Бір айырма – жармаға түпте тоғыз, алда тіркесе қатарласқан жеті, ең баста екеу – жиыны он сегіз түйе. Адамзат тарихында сан ұғымы пайда болғанға дейін саусақпен санау әдісі қалыптасқан деген пікір айтылады. Осы санаудың негізінде сан ұғымы туып, уақыт өте кеңейе түсті. Бұл пайымдаудың дәлдігіне бабаларымыздың малды түгендеу әрекеттерінің негізі жатыр десек те болады. Себебі ежелгі қазақтар төрт түлік малдарын санамай түгендеген және малдың санын дәл, толық айтпаған. Мұнысы «малға көз тиеді» деп санға қасиет телу болса керек. Дәл осы тектес санауға қатысты наным сақа ұлтында да кездеседі. Сақалар сібір бұғысын қолға үйретуші ретінде олардың санын дәл санау дұрыс емес деп санайды. Бабаларымыз нақты сандардың орнына «үйір», «табын», «отар», «жүз қаралы» деген сияқты сандық мағынадағы сөздерді қолданған. Бұл – сандардың табулық сипаты.

Көне түркі тайпалары «қорадағы малын санағанда, бір-бірлеп шығарып, әр жүздіктен соң, қойдың құмалағын қолдарына қысып отырды. Бұл – жаңылып қалмастың амалы еді» [Тілеубекұлы Т., 2006].

Енді «түпте тоғыз, алда тіркесе қатарласқан жеті, ең баста екеу – жиыны он сегіз түйе» – дегендегі түйенің санына назар аударсақ. Ең баста екеу. Қазақтың танымы бойынша екі саны тіршіліктің негізі болып саналады. Бұл – жұптастыру, толықтыру, қосу. Этногроф Ш. Уәлиханов зерттеулерінде екі санына қатысты біршама ойлар айтылған. Оның айтуынша қазақ әйелінің шаш өрімі екеу болса, оның күйеуге тигенінің белгісі. Ал жалғыз өрім – басы бостықты білдіреді деген. Бұл санның салтқа сіңуі. Және қазақ халқының қыз баласымен тілдеспей-ақ, оның әлеуметтік жағдайынан хабардар болуы үшін жасалған дүние екенін айта кеткен абзал.

Яғни дүниенің бастауы мен халықтың көбеюі осы екі деген сан астарына жасырынған. Көбею басы саналған. Көштегі он сегіз түйенің басын екі түйеге бастатудың да символдық мәні осында жатса керек.

Тірекесе қатарласқан жеті. Жеті саны – әлем халықтарында өзінің символдық мәнімен, киелі мағынасымен ұлттық ұғымға орныққан сан. Жеті санының магиялық сипаты туралы көптеген ғалымдар өз еңбектерінде (Дүсіпбаева Қ.С., Шаһарман Г.П.,Тәжиев Қ. т.б.) оның морфологиялық, астрологиялық, діни, тағы басқа ғажайып сырға ие екенін нақты мысалдармен дәлелдеп, жеті санын «магическая семерка», «сумма мира» деп те атаған [Топоров В.Н., 1982, 294 б]. Күнделікті тұрмыс – тіршіліктен бастап, күрделі жағдайларға дейін қолданыста жүрген бұл санның маңызы ерекше. Бұл санмен байланысты идея халық арасында қалыптанып салт, заң болып кеткендігін толық дәлелдейтін, бір мысал –ол «жеті атадан әрі ғана қыз алысу» заңы. Бертін келе алыс-жақындықтың өлшемі де осы «жетімен» өлшеніп, ең болмағанда әр рудың адамы жеті атасын – бергі шежіресін білуге міндетті болған. Осыдан барып, «жеті атасын білмеген жетесіз» деген сөз қалған.

Халықтың белгілі бір санды қасиетті деп есептеуінің тереңінде сол халықтың өзі киелі деп есептеген санға көп тұрақтағанын білдіруі мүмкін.Жоғарыда атап өткеніміздей, санаудың, санның өзі адамзатпен бірге әсте-әсте дамыды. Яғни бүгін бізге белгілі санның барлығы бір күнде ойлап табыла салған жоқ-ты. Мысалы, қазақтағы «үш» саны қасиетті сандар қатарында. Ол ошаққа байланысты айтылады көбіне. «Ошақтың үш бұты» дейді қазақ. «Үш жүзі» тағы бар. Жалпы қазақ халқының, одан арыдағы түркінің де танымында қасиетті саналған бұл сан – сол бабаларымыздың үйренуге ұзақ тұрақтаған саны болуыықтимал. Сонымен қатар үш бұрыш фигурасы геометриядағы ең берік фигура саналады. Мысалы біздің бала кезіміздің жасап өскен қайық, қағаз қалпақ, қағаш ұшақ секілді ойыншықтарымыздың бәріде үшбұрыштың беріктігіне құрылған. Яғни ошақтың үш бұты, халықтың үш жүзге бөлінуінің астарында берікке, бірлікке деген сенім жатса керек. Бұл санның сокральділігінен бөлек, қазақ халқының математикалық, геометриялық білімінің де жоғарылығын аңғартады.

Жеті саны да сол сияқты. Көш суретіндегі жеті түйе осы мифологиялық жеті санына байланысты деуге толық негіз бар. Жоғарыда біз атаған «саха» халқы бұғыларын осы «жетілік» шектеумен санайды. Яғни бір жеті, екі жеті деген секілді. Бұл да халық түсінігінде, тарихында ұзақ тоқталған сан.

Түптегі тоғыз. «Тоғыз» санының қазақтың ескі салтынан орын тепкенін: бір руды екінші руға, бір кісінің екінші кісіге төлейтін айыбының «бір тоғыз», «үш тоғыз...», «тоғыз тоғыз» болып келуі айқындайды. Тоғыз саны да жеті санына ұқсас, көбіне салыстырмалы түрде көптік, тұрақтылық, киелі мәнімен өзге сандардан ерекшеленіп, рухани мәдениетіміздің әр қырынан көрініс тапқан.

Халық түсінігінің сандарының дамуы барысында жеті санына тоқталған кезде ең көп деген түсінік «жеті» санына тоқталған болса, дами келе енді «тоғызға» жетті. Жоғарыда айтып өткен сақа тайпаларының «жеті» санымен шектелуінің негізінде осы халықтың сандарының дамуы жатыр. Олар, қазақ сияқты бір кездері «жеті» санын ең жоғарғы, киелі деп есептеп, одан ары дамыған жоқ. Осы келтірген ақпараттарға қарап отырып, түркі халықтары сақа халқымен «жеті» санының дамуы кезіне дейін бір халық болып өмір сүрді деуімізге толық негіз бар. Одан ары бұл халықтар бөлініп, әрқайсысы өз даму жолымен кете барды. Тоғыз қазақтағы көптің түйіні болып есептеледі. Көш соңындағы, «түптегі тоғыз түйенің» мәнісі осы жерден шығады. Қазақтың көптік ұғымының «тоғыз» санымен шектелгенін «білгенің бір тоғыз, білмегенің тоқсан тоғыз» деген сөзден-ақ байқауымызға болады. Кез-келген дүниеге қазақтың өзінің сөзі мен өзінің мәдениеті жауап беріп тұрады. Бұл қазақ мәдениетінің шырмауықша байланысының айғағы.

Он сегіз түйе. Екі тоғыз қосылып он сегіз болады. Яғни бұрынғы щектеумен айтқан, он сегіз түйе емес, екі тоғыз түйе болмақ.

Үш айыр құйрықты, енсіз қызыл күрең ту. Қазақ қоғамында тудың пайда болуы тікелей жылқының құйрығымен байланысты болған. Ол туралы ел аузында «ту құйрық» деген тіркес қалыптасқан. Бұл туралы Доспамбет жырау «Ту құйрығы бір тұтам, Тұлпар міндім өкінбен» деп жырлайды («Бес ғасыр жырлайды»). Тарихи деректерде, ертегілерде батырлар тұлпарының құйрығын найзасына тағып, ту еткендігі туралы айталады. Уақыт өте келе туды малдың терісінен, кейін қалың матадан жасап, жылқы құйрығын шашақ еткен көрінеді. Ал тудың түсітайпаның, рудың ерекшелігіне, ханның, сұлтанның, батырдың тегіне қарай түрліше бола береді. Мысалы Абылайдың туы ақ, Барақтікі қызыл, Кенесарынікі жасыл. Үзіндіде берілген тудың үш айыр құйрықты болуы үш санының символдық мәнін білдіреді. Әуелі бір мен екінің қосындысы ретінде қандай да бір істің бастамасы мен жалғасын білдірсе, одан бөлек үштік бірлік деген ұғымды аңғартады. Жалпы көшпенділер өмірінде үш санымен байланысты қалыптасқан наным-сенімдер, салт-дәстүрлер, түсініктер өте көп. Үш саны көне түркі тілдерінде «туыстық», «қандастық» және «руластық» мағынасын білдерген. мифтік үш әлемнен Көк (аспан), Жер, Жер асты бастау алалы. Кейбір түркітанушы ғалымдардың (А.М.Щербак, Я.В.Севортян, Б.А.Серебренников) пікірінше, көне түркі ескерткіштерінде үш саны туыстас, қандас, рулас, жақын адам мағынасында қолданылған дейді. Осы тұста біз жоғарыда апат өткен үшбұрыш фигурасының беріктігін тағы еске түсіріп көріңіз.

Қорытынды

Халық басынан өткен ешбір оқиға оның ауыз әдебиетінен көрініс таппай қоймайды. Сондықтан кез келген мифтің, аңыздың тіпті ертегінің астарында тарихи шындық жатқаны талас тудырмаса керек.

Атақты этнограф Л.Штернберг «Этнография негізіндегі алғашқы дін» еңбегінде: «Халықтың тарихы мен танымын фольклорынан тануға болады. Сонымен қатар бұл тұрғыда халықтардың салт-дәстүрі, музыка өнері де назардан тыс қалмауы керек», – деген[Штернберг Л.Я., 1936]. Бұл сөзді толықтыра түсу үшін, халық танымындағы сокральды сандар жүйесін де қосуға болады. Яғни ұлт танымын тану үшін оның фольклорын, музыкасын, салт-дәстүрі мен сокральды сандар жүйесін де зерттеуіміз керек. Сонда ғана зерттеудің төрт құбыласы тек болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қожахметова М. Адам құпия. – Алматы, 1997. – 234б.
2. Мағауин М. Аласапыран: Тарихи роман. Бірінші кітап. – Алматы: «Жазушы», 2009. – 496б.
3. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. – Москва, 1957.
4. Востров В.В., Захарова И.В. Казахское народное жилище. – Алматы: Наука, 1989. – 181 с.
5. Қазақтың этнографиялық көтегориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: «Азия Арна» баспасы, 2014.
6. Тәжиев Қ. Киелі сандардың генезисі және эпикалық жырлар мен жыраулар поэзиясындағы көркемдік қызметі. Фил.ғыл.кан.ғылыми дәрежесін алу үшін дайын. дисс. – Түркістан, 2004. –145 б.
7. Тілеубекұлы Т. Сандар әлеміне саяхат.– Қарағанды, Болашақ-Баспа. 2006. –191 б.
8. Топоров В.Н. Числа. Мифы народов мира. Т 2. –М., 1982. – 630с.
9. Штернберг Л.Я. Первобытная религия. Исследования, статьи, лекции. / Издательство института народов севера ЦИК СССР им. П.Г. Сминовича./ – Ленинград. 1936. – 570 с.

RYSKELDINA ANAR ABLAYEVNA
c.p.sc., associate professor of foreign philology department
Y.A. Buketov Karaganda State University

OPPORTUNITIES OF APPLYING THE METHOD OF CRAMMING IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Түйін. *Мақалада білім алушылардың ақпаратты қабылдау ерекшеліктерін ескеру арқылы, сөздерді жаттап есте сақтаудың нәтижелі әр түрлі әдістері туралы баяндалады. Мақала барысында шетел тілін үйренуде механикалық жаттаудың маңыздылығы айтылады. Қатынас құралы ретінде шетел тілін нақты меңгерудің міндетті шарты оның ойлаумен байланысы. Бұл шетел тілін үйренудегі негізгі ерекшелік. Шетел тілін үйренудің бастапқы кезеңінде жаттау әдісін әр түрлі қарама қайшылықсыз әдістермен қонымды ұштастырып, білім алушылардың жас шамасына, дайындығына, тілді игерудегі психологиялық, физиологиялық жеке ерекшеліктеріне қарай қолдану керек деген қорытынды жасалады. Сонымен қатар әдістерді таңдау оқытушыға да байланысты.*

Түйінді сөздер: *әдіс, оқыту, студент, шетел тілі, процесс, білім, сөйлеу, материал, іс –әрекет*

Резюме. *В статье описываются разнообразные методики для эффективного запоминания слов, учитывающие особенности восприятия информации у обучающихся. По ходу статьи устанавливается, что механическое запоминание полезно в изучении иностранных языков. Связь иностранного языка с мышлением является непременным условием подлинного владения языком как средством общения. Этого требует специфика владения иностранным языком. Делается вывод, что метод зубрежки следует больше применить на начальном этапе изучения иностранного языка, но только в сочетании разнообразных разумных методов, которые не столько противоречат друг другу, сколько взаимодополняют друг друга, соответствующих к подготовкам, возрастными и индивидуальными особенностями обучающихся, знанием психолого-физиологических механизмов, лежащих в основе усвоения языковых средств. Также определено, что выбор соотношения методов зависит и от подхода преподавателя.*

Ключевые слова: *метод, обучение, студент, иностранный язык, процесс, знание, речь, материал, деятельность.*

Summary. *The article describes the various techniques for effective memorizing of words that take into account peculiarities of students perception of information. On the course of the article mechanical memorizing is considered to be useful in the acquisition of foreign languages. Connection of a foreign language with thinking is an indispensable condition of original language proficiency as the means of communication. It is demanded by specifics of foreign language skills. The conclusion is that it is necessary to apply the method of cramming more at the initial stages of learning a foreign language, but only in combination of various reasonable methods which do not as much contradict each other as inter-complement one another, corresponding to the training, age and specific features of students, knowledge of the psychologicaland physiological mechanisms which are at the cornerstone of mastering language means. It is also defined that the choice of a ratio of methods depends on the approach of a teacher.*

Keywords: *method, training, student, foreign language, process, knowledge, speech, activity.*

The method is a way of learning and a way of managing students 'cognitive activities. The most important purpose of teaching methods is the comprehensive formation of a young specialist in the educational process of the university. The University learning process gives a great place to the creative cognitive activity of students, their autonomous work, which is increasingly approaching to the research. Therefore, university learning methods and teaching (cognition) can be seen as a relatively independent, interpenetrating unity. They can be divided into three groups:

1. Methods for the transmission, perception and learning of knowledge (lectures, textbooks, audio and video films, TV shows, consultations);

2. Methods of application and consolidation of knowledge and development of skills and skills (seminars and practical exercises, performance of various written work, practice);

3. Methods of taking into account students 'knowledge and training (ongoing study of students' educational activities, colloquiums, assessments of written work, credits, examinations and defence of final papers) [L.I. Rubinsky, I.I. Kobylyatsky, 1985].

The methods of the first group give not only the opportunity to perceive and absorb new knowledge, but also to consolidate them, to develop intellectual abilities and skills. The methods of the second group during theprocess of the application of knowledge provide an opportunity to consolidate knowledge and develop

skills, while contributing to the enhancement and expansion of knowledge. This division of teaching methods of perception andacquisition, application and consolidation, consideration of knowledge corresponds according to the logic of the educational process in higher school. Meaningful perception leads to conscious learning, and the appropriate application of knowledge provides for strong consolidation and the development of practical, professional learning skills based on them.

The choice of training method at different stages of learning must be different. If at the initial stage of learning a foreign language students accumulate knowledge, at the latter stages they improve the acquired knowledge by applying it in practice.

We will point out the following among the specific patterns of pedagogical provision of memorization, which record leading didactic ideas and regulate the process of learning through its system of principles:

1. Speech formation and development depends on the degree of adaptation to speech activity;

2. Taking functional and stylistic language laws into account in its development provides a communicative basis for speech learning;

3. Development of mutually agreed speech activities on professionally oriented communication needs;

4. Meeting communication needs for professional activities. The interrelationship and unity of learning general and professionally meaningful speech that defines speech development;

5. The continuity of process of training in professionally focused speech, allocation of levels, stages, steps and degree of proficiency of the foreign speech in the course of professional training;

6. Socialization of foreign language speech training at the university. Individual and collective beginnings in learning, subject-subject relationships in learning.

The established patterns determined the choice of the system of principles the realization of which is based on the pedagogical support of professionally oriented foreign-language competences formation as optimization, interconnected teaching aspects of speech activities; communicativeness; taking into account mother tongue, authenticity, dialogue; interaction of teacher and student, and etc.

The principle of professional orientation implies a reliance on factual, linguistic and value aspects (discussion of phenomena of general and world culture; problems of the multicultural world, socio-cultural portraits of different countries in the context of transformations and trends in the socio-cultural space, etc.), which allow to include foreign culture in the real life process of the student as a result of expansion of his intercultural experience.

The principle of interculturalism implies the orientation of foreign language education towards the development of the ability to carry out activities as an educator, translator, organizer through the development of professional motivation, knowledge and skills, communication; self-development.

The principle of interprandial relations implies the expansion of the system of foreign language knowledge by comparing the information received about certain subjects, concepts, phenomena of the surrounding world with the information obtained about them in classes of other disciplines.

The principle of optimization is the conscious choice in each specific situation and act of training activity of the optimal option of work taking into account the efficiency and expenditure of time and resources.

The principle of integrated teaching of speech activities is language teaching aimed at simultaneous formation of four types of activities within the framework of sequential-temporal ratio.

The principle of communicativity involves teaching a foreign language as a means of social interaction; being readiness to communicate with speakers of other languages and cultures; use of real communication situations in classes, organization of creative activity, application of collective forms of training, use of problem situations, creative forms of classes providing for involvement of students in general activity.

The principle of taking into account the mother tongue provides the organization of the educational process inclusion of the mother tongue; it is implemented in two forms: 1) latent (hidden) support, i.e. selection and supply of material with the setting to prevent possible interference of the native language; 2) comparison of features of native and studied languages in order to avoid inadequate interpretations and misunderstanding of individual phenomena.

The principle of authenticity is the rational use of original foreign language materials in terms of text selection and its methodological processing.

The principle of dialogue implies multilevel interaction of students both in the process of interpersonal communication and in the process of working with sources of information, because the sphere of activity of specialists in the field of education requires the ability to express their thoughts clearly, to convince, to argue,

to make judgements, to choose the optimal style of communication in different situations, to organize and maintain intercultural dialogue/polylog. This principle includes cultural, confessional and psychological components.

The principle of interaction between the teacher and the student – the content of this principle is the exchange of the general cultural and professional values of the teacher and the student; creation, in the process of which mutual enrichment of personality of both takes place.

There are two directions in the work of university teachers. The essence of the first is to conduct classes so as to cause students thirst for search, the desire to find material on their own, to check the calculation. Another direction is to give the learners systematic knowledge embedded in the curricula, and the learners are required to remember it accurately and completely. This difference in approach to teaching depends on academic training and teacher experience. The main reason is that there are two opposite views in the learning process.

Proponents of creativity in teaching and activity of students in study assume that the main thing in training of the specialist is not only to extract the knowledge himself, but to develop on the basis of this knowledge the scientific thinking and professional creative approach to knowledge and manufacturing of students, the ability to independently and freely use knowledge to solve specific tasks. This is a direction that is consistent with the requirements of scientific and technological progress.

Representatives of the second direction see the main task in providing students with complete and accurate knowledge of the facts. Active perception of the new material fails without establishing a connection with the previously studied material. At the initial stage of studying disciplines, learners need to have full knowledge of curriculum topics, as the programme material of each discipline has multilateral relationships with different disciplines. Many of the provisions of the software materials on which one has to rely when studying a new one are remembered quite well due to their cramming.

Teachers of this direction evaluate knowledge based mainly on a quantitative measure and widely use as one of the methods of teaching speech in a foreign language the learning by heart of a wide variety of foreign language materials. According to the assignments of teachers of this direction, teachers literally «swot up» passages of texts of any genre, dialogues, numerous speech and language samples and models, etc. One of the typical tasks of teachers is to listen to foreign language speech material and remember in all details certain material. Accordingly, the execution of additional tasks of the listened material is also checked. The more accurate the reproduction of the learned, the higher the rating the interviewee receives. It is considered that the described method of training is very useful and necessary primarily for the creation and development of the ability to speak a foreign language.

There are often opinions of various people that cramming as a training method consisting in storing of the text by heart is a negative method of learning. The basis of this method is repetition.

In terms of duration, the memory classification system identifies five of its types, among which short term, operational and long term memory are of interest for our study. Short term memory is one of the mental processes, which is characterized by time-limited storage of information (not more than 30 seconds) and number-limited retention of elements (5 – 9 units). The information is received for short term storage using sensory sensations. An important point contributing to the «selection» of material is the focus of human attention on certain objects. Only present knowledge is stored. Once this knowledge is no longer relevant to humans, it tends to be forgotten or transferred into long term memory.

Short term and long term memory are interconnected: first short term memory operates, then long-term memory gradually occurs. The typical amount of short term memory is seven to nine words. However, memory training can significantly increase this indicator. The task of the teacher is to ensure the new vocabulary through special techniques that is firmly fixed in long term memory.

Typically, the memorization of new lexical units is achieved by learning words and translation. The following exercise may serve as a classic example: the student writes 10 new words on the left part of the sheet, on the right their translation. At the first stage the word and translation is read aloud, at the next stages the sheet is closed in half and the translation of the word either into English or Russian is reproduced. In this kind of exercise, only writing or the sound of a word is remembered, while neither the sound nor the form of a word is associated with meaning. As a result, most words are quickly forgotten. When studying a foreign language by means of a grammar-translation method, students are offered a number of question-response exercises, substitution exercises and replacement of some parts of speech into others, drawing up educational dialogues not related to natural speech intence, learning artificially created texts or parts however, this method is not effective.

The key to storage is search, and the key to search is information that must be supplemented regularly and sequentially. The learner can significantly improve the effect of memory only by correctly organizing the information. The teacher using mnemotechnical r ways as intensive methods of studying of language has to show various modes of work with information.

Modern higher education institutions give a huge amount of information, so it is impossible to remember it by heart. Excessive use of the crammimg leads to a bad habit of relying solely on mechanical memorization and loss of interest in learning in general. With abundant learning by heart of various models and samples, the speech of the vast majority of those who study foreign language becomes «not lifelike.» Consisting of ready speech constructions, it does not express the speaker's thoughts with sufficient accuracy. For example, if the sentences of this type «Where in such cases of disagreement over usage of standard and dialect forms of a language can people appeal for authority?» One obvious answer might be to linguistics. The academic discipline charged with the study of language. There, surely, decisive and authoritative judgments can be found?» are learned by the student. If you ask him to convey its content in his own words, he is unable to say in the process of his active speech anything like» When there is a disagreement over the usage of standard and dialect forms of a language people expect decisive and authoritative answers from linguists». The trainees are completely dependent on the learned model or sample and cannot change it in any way, that is, to ease the sentences or do so with a great waste of time. A student retells a previously learned text very slowly because he was asked to change the tense forms of verbs in that text. Sometimes the preparation of retelling is also characterized by learning by heart.

The student compiles the text and quickly tells the audience, if to stop and ask a question on the text suddenly, he will not immediately answer the question and forgets how to continue the retelling and asks to start it from the very beginning. Once students often listened to dialogues of linguaphone course «Parkers' family «or others, where there were many expressions like «I don 't think you should drink soda with ice,»«It is not allowed to drink soda with ice», «Will you be kind to give me...?», and when they make up dialogues of their own, they give speech the same intonational design as in English speech and it creates some awkwardness, because neither our conversation style nor our intonational design are suitable for English speech [K.N. Kulakov, 1980].

It should also be noted if English speech is full of polite expressions: «Could you give, please..., Be so kind... and so on,» and our speech is saturated often with prohibitions and commands like» Don't open. Don't do this. Give me... «etc. Therefore, teachers should take into account psychological patterns of speech. When reproducing learned by heart topic, the direct connection of a foreign language with thinking becomes extremely difficult, the student can speak only by heart, practically he will not be able to express his own thoughts.

Various methods and their combinations are used as leading ones during the process of crammimg foreign words:

– according to the classification based on activity type of training: the methods providing mastering an academic subject (verbal, visual, reproductive, problem solving, inductive, deductive);

– according to classification by degree and the nature of participation of students in educational process: active (communicative method, group method, game method, method of projects) and passive methods (teacher's monologue, reading literature).

Communicative method involves practical orientation of the lesson. The method serves not only to develop communicative abilities, but is also the channel through which cognition takes place and as a means of developing the personality of the student and teacher. The communication method of learning is based on the concept of situativeness. A feature of this method is often occurring spontaneity of communication, in which its content is not always predictable, transitions to different topics are possible, unknown/forgotten words are required, grammar is not known, various communicative strategies are used to give an accessible form to the content of the statement.

Another feature of the method is that communicative exercises affect the emotional and intellectual spheres of the student, resulting in further development of his personality and expansion of his cultural picture of the world.

Group method allows to develop the ability to interact in the team, the ability to learn the lesson effectively and independently. Group activity contributes to the activation of training, develops communicative qualities of the person, his intelligence. Group training is carried out most effectively when forming lexical and gram-

matical skills, working with the text, when repeating the previous material, when communicating in the studied language. Learning takes place through the exchange of experience (including foreign language); interaction of students in a relaxed environment activates their thought and foreign language speech activities.

Game method contributes to the intensification of cramming, performing the functions of communication successfully (including inter-ethnic, related to the learning of sociocultural values), socialization (inclusion in the system of social relations) and self-realization (manifestation of abilities and hidden opportunities). In terms of targeted orientations, an important component of students 'foreign language instruction is didactic games: language/preparatory (lexical, grammatical), and speech/creative (situational, role playing, business). Situation games are based on situations from life, roles involve performing certain plays individually by each player or a group; business games involve a process of solving a particular problem, in which game players develop roles and rules. The advantage of the game method is that it is compatible with all methods and forms of study and allows students to work without emotional tension, turning the occupation into an interesting event.

Cramming or frequently repeated repetition includes secondary perception and reflection of the studied material, strengthens in the consciousness of students those traces and connections that have formed in the primary perception of the educational material.

I.P. Pavlov wrote that the newly formed connection in the cerebral cortex is usually weak and unstable, and without timely repetition of the newly formed paths and traces it can very soon break and even disappear at all [I. P. Pavlov, 2010]. Stressing this students «thought activities feature, I.T. Ogorodnikov noted that repetition performs three functions:

1. Secondly records in the memory of students the facts and concepts studied, thus giving them greater stability;

2. Clarifies the issues and aspects of the studied phenomena, which in the primary perception of material remain in the shadow;

3. Forms skills and abilities, which are acquired as a result of repeated topics, exercises [I.T. Ogorodnikov, 2010].

According to G.I.Schukina, in the formation and strengthening of these «traces» and «temporary ties,» a large role belongs to «pror experience,» the use of which activates the whole process of primary and subsequent consolidation and repetition [G.I. Schukina, 1981].

Cramming model fragments of literature, especially poems, enriches the language of students, allows them to remember and actively use new words and brilliant speech locutions. It is not uncommon to remember some rules, such as the list of non-standard verbs, pronunciation of English words, reciting of poems, various exceptions are simply impossible by understanding, then the only working method cramming remains. Cramming gives a high rate of remembering for very small volumes of information. It is especially useful when it is necessary to exclude corruptions of remembered text, for example, religious texts, incantations, anthem, some articles of laws, some definitions of terms. When the penetration into the essence of the subject takes too long or is impossible within the allotted time due to the low initial level of students, then the most useful method is cramming. Actually cramming is the easiest, clear and easy way of storing of studied material. It is necessary in the initial stages of foreign language instruction to properly formation of initial speech abilities and pronunciation skills. Sound perception of the material is carried out by repeatedly perceiving new words in the composition of speech samples, researchers reproduce them in a complex, on the basis of well-known grammatical forms and structures, and in parallel.

Cramming is the main method of study in Japanese educational institutions. It is considered that learning by heart allows to penetrate deep into the subject, and verbal repetition of what is written in the textbook or said by the teacher shows of a special high educated state. Japanese students learn whole textbooks. «It is typical for a Japanese to think of himself as a member of a group, to get satisfaction from group achievement of group goals. In Japanese traditions, one of the worst sins was considered to reject or ignore any attempt of group opinions, decisions, prohibitions, norms of behavior or to show individualism at all» [Yu.N. Kovalenko, 2015].

It should be noted that the cramming is very boring and tedious, not everyone is able to do it for a long time. But it is the usual thing to do for Japanese students. For example, they prepare for a philosophy seminar together, one student recites Kant's «Critique of Pure Reason,»bleak and not loudly as a prayer and another student follows the book and corrects when he is wrong. On graduating from the university students have developed a competent literary speech and can give a speech at any moment without training anywhere, without

looking at any papers displaying a high level of professionalism. Sometimes you think «couldn't he learn the half of the page» when you saw an official reading from the paper. No foreigner reads from paper at all. This shows their particular erudity.

The method ofcramming is very useful in the learning process of foreign languages. It is possible and necessary to learn by heart a lot, including phraseological combinations and expressions, idiomatic phrases, peculiar speech locutions in classes of a foreign language. The link between foreign language and thinking is a prerequisite for genuine language proficiency as a means of communication. This is required by the specificity of foreign language proficiency.

The cramming method should be applied more at the initial stage of learning a foreign language. Learners can easily proceed to the next stages of speech study such as listening and speaking, finding out learners «attitudes to certain facts, their own opinions, skills to give motivated assessments of events with more vocabulary, «images» and « models» of foreign speech. The choice of method is determined largely by the personality of the teacher. The applied methods affect the students refracting through the teacher's personality. It should be noted that the cramming is very boring and tedious, not everyone is able to do it for a long time, but nevertheless it is one of the useful and necessary ways of enriching speech habits.

Thus, it is possible to achieve more effective learning only in a combination of a variety of reasonable methods, which are not so much contradictory to each other as complementary to each other, corresponding to the preparation, age and individual characteristics of the students, knowledge of the psychological and physiological mechanisms underlying on the basis of the learning of language means, operations and actions.

REFERENCES:

1. L.I. Rubinsky, I.I. Kobylyatsky. Fundamentals of pedagogics. Publishing house: Enlightenment, 1985 – 219 p.
2. K.N. Kulakov. Learning foreign language and speech material. M, 1980.
3. I. P. Pavlov. Lectures on the function of large hemispheres of the brain. Publishing house – Librocom, 2010. – 210 p.
4. I.T. Ogorodnikov. Optimal learning and comparative effectiveness of individual learning methods. M, 2010.-18 p.
5. G.I. Schukina. Pedagogical methods and techniques. M: 1981. 140 p.
6. Yu.N. Kovalenko. Memorizing foreign language words. Minsk, 2015. 120 p.

ӘОЖ 811.124

САДУАҚАС НҰРБОЛ АБДУЛЛАҰЛЫ
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

КУШКИМБАЕВА АЙНҰР СЕРІКБАЙҚЫЗЫ
PhD., доцент
Қазақ әдебиеті кафедрасы
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНДАҒЫ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫ ТУРАЛЫ

Түйін. *Мақалада қазақ тіліндегі латын графикасы жән оның жазылуы туралы айтылады. Жақсы емле болу үшін алдымен әліпбіміз жақсы құрастырылған болуы тиіс. Сондықтан латыннегізді жаңа әліпбіміздің ұтымды тұстарымен қатар, өз көзқарасымыз бойынша, әлі де ойланатын тұстарын көрсеткіміз келеді. Латыннегізді әліпбиімізге енгізілмеген кирилл әріптері мен шеттілдік сөздердің жаңа емле ережелері бойынша жазылуы да реттелді. Қазақ тілі емлесінің ережесінде кейбір кирилл әріптері мен шеттілдік сөздердің емлесі бұрынғы жазуымыздан өзгеше екеніне назар аудару керек.Латын графикасындағы әліпби мен жазуымыз қазақ тілінің болашағына жаңа бір серпін беріп, ұлттық бояуын кіргізіп, әлем тілдерімен бәсекелес дамуына даңғыл жол ашады деп есептейміз.*

Түйінді сөздер: *латын әліпбиі, дыбыс, әріп, ереже, сингармонизм, қазақ тілі, жазылуы*

Резюме. *В статье говорится о написании латинской графики в казахском языке. Для того, чтобы наш алфавит был орфографически грамотным, он должен быть правильно сконструирован. Переход на латинскую графику в казахском языке находится в стадии разработки, но мы считаем, что он необходим. Следует обратить внимание на то, что в правилах орфографии казахского языка, некоторые кириллические буквы и орфографические слова отличаются от прежнего написания. Поэтому, упорядочено написание букв кириллицы и иностранных слов по новым орфографическим правилам, не включенным в латиницу.*

Мы считаем, что данные изменения придадут новый национальный окрас, а также новый импульс в развитии казахского языка. Это нововведение откроет путь к способности успешно конкурировать с развитыми языками мира.

Ключевые слова: *латинский, буква, звук, алфавит, написание, правило, казахский язык, сингармонизм.*

Summary. *The article deals with the Latin graphics written in the Kazakh language. Our alphabet will be properly spelt if it is correctly constructed. We believe that it is necessary to make transition of the Kazakh language into the Latin alphabet which is under development now. It should be pointed out that in the Kazakh language spelling rules, some Cyrillic letters and spelling words differ from the previous ones. Therefore, it is necessary to compile alphabetical Cyrillic letters and a foreign dictionary according to new spelling rules that are not included in the Latin alphabet.*

We believe that these changes would bring a new national coloring and fresh impetus to the Kazakh language development. This changeswould give the opportunity to compete favorably with the world's most well developed languages.

Keywords: *Latin, letter, sound, alphabet, spelling, rule, Kazakh language, singarmonism.*

Әліпби мен жазу – әрбір халықтың рухани құндылығы, оның мәдени өсуін, даму деңгейін көрсететін әлеуметтік мәні зор құбылыс. Ол –елдіңтарихы мен мәдени өмірінің шындығы, ұрпақтан-ұрпаққа мирас етіп қалдыратын байлығымыз. Өткен ғасыр басында қазақтың біртуар оқымыстыларының бірі Х.Досмұхамедұлы: «Елдің тілі бұзылуына ең алдымен оқығандары себеп болады. Бұлар жат әсерлерге бағынғыш келіп, ана тілін өзгертуге жол басшы болады»,– деп, адам сауатты болған сайын өзге тілдің әсерін сезінбейтінін айтып кеткен екен[Досмұхамедов Х.,1991,91 б]. Сондықтан тіл мәселесі қашанда маңыздылығын жоймайды. Барша жұртқа белгілі жай, ҚР тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев 2017 жылғы 12 сәуірде жариялаған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» туралы мақаласында:»Латыншаға көшудің терең логикасы бар. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаның, коммуникацияның, сондайақ, XXI ғасырдағы ғылыми және білім беру процесінің ерекшеліктеріне байланысты», -деп, бұл шараның басты маңыздылығын атап көрсетті[Н.Ә.Назарбаев,1 б.].Бұл мақала қазақ жазуын латын қарпіне көшіру арқылы мәңгі елдің болашағына, мемлекеттік тілдің келешегіне жасалған игі іс, рухани жаңғыру бағытындағы маңызды тарихи оқиға ретінде халықтың зор ықыласына ие болған еді.

Жақсы емле болу үшін алдымен әліпбиіміз жақсы құрастырылған болуы тиіс. Сондықтан латыннегізді жаңа әліпбиіміздің ұтымды тұстарымен қатар, өз көзқарасымыз бойынша, әлі де ойланатын тұстарын көрсеткіміз келеді.Қазіргі кезде жұртшылық соңғы бекітілген әліпбиді басшылыққа алып, жазуға үйреніп жатыр[Н.Ә.Назарбаев,1-2 б.]. Бұл әліпбиде латын әріптерін барынша қазақ тілі дыбыстарына сәйкес таңбалауға, қазақ тілінің үндесім талаптарына бейімдеуге, «бір әріп – бір дыбыс» ұстанымын сақтауға назар аударылған. Әліпбидің бұл нұсқасының ерекшелігі– акутта әріпүсті бір ноқат алынуы. Әріпүсті ноқат жазуға, қабылданымға оңтайлы екені байқалады. Ал түрік жазуында әріп үстінде қос ноқат тұрады. Бұл жазу барысында ноқаттың бірі көрінбей қалса да, екіншісі көрінетіндіктен түрік ағайындар жазуының бір жетістігі деуге болады. Әліпбиімізге 34 дыбыс алынып, олар 32 әріппен таңбаланған. Оның ішінде қазақ тілі дыбыс жүйесіндегі 28 фонема (9 дауысты, 19 дауыссыз) және кірме сөздердегі 6 фонема (и, в, ф, h, х, ч) бар. Әліпбиде Hh-[х], [h] және I-[и], [й] болып, бір әріппен екі дыбысты таңбалап тұрған екі әріп бар.Тіліміздегі 6 дыбыс (ә, ө, ү, ғ, ң, у) әріпүсті ноқат арқылы, екі дыбыс қос әріппен (диграф) таңбаланған (Ch-[Ч], Sh-[Ш]). Қос әріппен берілген «pasha» сияқты сөздерді «пасха», «пacha», «паша» деп үш түрлі оқуға жол беретін sh(ш) диграфын сөз ішінде дәл тану да оңай бола бермейді. Сол сияқты «Асхат», «асхана» (Ashat, ashana) деген сөздерді «Ашат», «ашана» деп те әртүрлі оқуға тура келеді.Әліпбиде Іı -[и], [й] таңбасы үстінде нүктесі жоқ екен. Сонда әліпбиде 10-11 қатарда тұрған «і»және «и,й» әріптері ұқсас таңбаланған деуге болады. Бұл жағдай да жазуда қосымша қиындық келтіреді. Сонымен бірге кейбір халықаралық сөздерді жазуымыз үшін әліпбиімізде қазіргі ағылшын әліпбиіндегі әріптерді, шама келгенше, түгел қамту керек деген де пікірлер бар. Олардың айтуынша, латынның «с» әрпі арқылы жазылатын ағылшын тіліндегі жалпы жұртқа кең танылған көптеген қысқарған атаулар бар екен. Мысалы, ғалым Н.Рсалиеваның көретуінше, «CD – ағыл.т. Cross Dresser – a member of one sex who likes to dress as the other sex; Бұл ер адамша киінетін әйел кісі, әйел адамша киінетін ер кісі; SD – ағыл.т. South Dakota, АҚШ-тың бір штаты» деген мағына береді екен[Н.Рсалиева,2019,4 б.].CD мен SD тілде жиі ұшырасатын өз алдына бөлек-бөлек ұғымдар, басым көпшілігі IT терминдері болғандықтан, халықаралық қолданыста олардың өзгеріссіз ағылшын тіліндегі нұсқасында жүретіні аян. Сондықтан осы екі қысқарған бас әріпке қатысты басқа да мысалдарды көптеп келтіруге болады. Ал біздің әліпбиде латынның «с» әрпі жоқ, оны басқа әріппен, яғни «s» әрпімен ауыстырып жазсақ, жалпы жұртқа танылған атауларды біз де, өзге де түсінбей қалады екен.Мысалы, ғалым Н.Рсалиева әліпбиімізде «с» әрпі жоқ болғандықтан «с» дәруменін «s» әрпіменбелгілеуге болмайтынын, себебі медицинада «s» әрпімен жазылатын дәрумен де бар екенін айтады[Н.Рсалиева, 2019,4 б.].Латыннегізді әліпбидің үш нұсқасы жарияланып, оның соңғы нұсқасын бекітіп алдық. Қазір әліпбидің акут және умлаут нұсқаларын да талқылау жүріп жатыр. Бұл нұсқаларда «у» дыбысы өзіне туыс емес «ұ», «ү»дыбыстарымен бір қатарда ұқсас (U, Ū, Ü) әріптермен таңбалаған. Осы кезге дейінгі тілдік қолданысымыздың өткеніне зер салар болсақ, әсіресе, қазіргі жаһандану кезеңіндегі жағдайда әр текті дыбыстың ұқсас таңбалануы салдарынан осы дыбыстардың үшеуін де бір ғана «у»дыбысымен айтып, осы таңбамен жазуға жол беретінін ескеру керек. Сондықтан «U» таңбасын «ұ, ү»дыбыстарына қалдырып, «у»дыбысын базалық латын әліпбиіндегі дауыссыз дыбысқа қатысты «W w»таңбасымен беру қажет деп ойлаймыз. Сонымен бірге бұл әріптің орыс тілінен енген сөздердегі дауысты дыбысты таңбалауы оның екінші қызметі деп есептелуі керек. Маман ретінде, әліпбиіміздң әлі де жетілдіре түсетін тұстары бар екенін, әуелі әліпбиді дұрыстап, содан кейін барып емлені дұрыстау керектігін айтып жүрміз.

Бұрынғы әліпбиімізде 42 әріп болса, енді ол азайды.Бір елдің сөзі екіншісіне өтуі, яғни бір тілден екінші тілге сөз ауысуы қалыпты жағдай. Бірақ кез-келген тіл басқа тілден келген кірме сөздерді өзгертіп, өз сөзі етіп алады. Сонда басқа тілдің заңдылықтары кедергі болып, тілді бұзып тұрмайды. Ал қазақ тіліне өзгеріссіз енген өзге тіл сөздері тіліміздің лексикалық жүйесіне салмақ түсіріп, тілімізде қазақ-орыс сөздері мидай араласып, тіл мәдениетіне кері әсер етіп келеді. Тағы бір заңдылық, бір тілден екінші тілге сөз ауысса да, тіл дыбыстары ауыспауы керек. Кешегі кеңестік жүйенің кезінде қазақ тілі дыбыс жүйесінде жоқ орыс тілінің «и, ё, э, ю, я, в, ф, х, ц, ч, щ, ь, ъ» әріптері әліпбиімізге енгізілгені баршаға аян. Онымен қоймай, әліпбиіміз кирилл жазуына ауыстырылып, орыс тілінен және сол арқылы басқа тілден енген өзге сөздерді де орысша қалай айтылып-жазылса, қазақ тілінде де солай қолданылуы керек деген талап қойылды. Сөйтіп тілімізге жат дыбыс тіркестері де еш кедергісіз еніп, тіліміз шұбарланып, ұлттық бояуы мен өзіндік реңін жоғалта бастады.Қазіргі кезде тіліміздің өзіндік үндесім заңдылықтарына кедергі келтіріп жүрген осы артық дыбыстар әліпбиімізден

шығарылды. Сонымен бірге соңғы кезеңге дейін терминологиямызды өзге тілдерден дайын қалпында қабылданған терминдер құрап, ұлт тілінде термин жасауға да мән берілмей келген еді. Терминология саласының білікті ғалымдарының бірі Б.Қалиұлы «әрбір ұлт тілінің өз терминдері болуы керек» деген қағиданы ұстана отырып, егер шетел сөздері мен терминдері тілімізде біртіндеп көбейе берсе, «олар тілміздің ұлттық, тілдік ерекшелігін жегі құрттай жеп, біртіндеп құртып бітіреді», – деген орынды алаңдаушылық білдіріп, қазақша термин жасау жолдары туралы өзінің нақты ұсыныстарын айтып келеді[Б.Қалиұлы,1999,232 б.]. Сондықтан ана тіліміздің ұлттық ерекшелігін сақтау үшін өзге тілдердің әріптерін әліпбиге шамадан тыс көп алуға болмайды. Қазіргі бекітілген жаңа әліпбиіміздегіәріп саны қазіргі жазудың талабын орындай алатындай деңгейде азайтылды.

Қазіргі кезде жұртшылық осы жаңа әліпбиіміз негізінде жасалған қазақ тілі емлесі ережелері бойынша жазуға белсенділік танытып жатыр[Жаңа әліпби...]. Олар өзара хабар алмасу, жеке дүкен, басқа да шаруашылықтарының атын жазуға ықылас танытып келеді. Дегенмен жаңа емлеміздегі [ұу], [үу], [ый], [ій] дыбыс тіркестерінің орфограммасы туралы мәселе тілші ғалымдар арасында өте қызу талқыланып отыр.Бұл мәселе жөніндегі пікірталас А.Байтұрсынов,Қ.Жұбанов кезеңінен басталған болатын. А.Байтұрсынов та бұл мәселені «ұзын естілетін», «қысқа естілетін»жағдайы туралы айтып кеткен болатын. Қазіргі латын негізді емледе қазақ жазуындағы ұу/үу, ый/ій қосар әріптерді бұрынғыдай бір ғана «у» мен «и» таңбалары арқылы жазу ұсынылған[6.6]. Бұлай таңбалау жазуда әріп үнемділігіне де пайдалы болғандығы айтылып келеді. Бірақ бұл қосар дыбыстардың бір ғана «и», «у» әріптерімен жазылуының ерекшеліктерін мектепте дұрыс түсіндіре білу керек. Қазақ жазуында «и» мен «у» – орыс тіліндегі сөздер құрамында келетін дауысты дыбыс, қазақ тіліне кірме дыбыстар деп есептеледі. Қазақ тілінің төл сөздерінің құрамында дауысты «и», «у»дыбысы жоқ, олар үнді дауыссыз дыбыс деп есептеледі.Сондықтан осы дыбыстарды айту-жазу заңдылықтарын шатастырмай қолдану жолдарына әдістеме жұмыстарында ерекше назар аударған жөн. Ережедегі «сый», «тый» сөздері қатарына «мый» деп жазуды қосу керектігі айтылды.

Латыннегізді әліпбиімізге енгізілмеген кирилл әріптері мен шеттілдік сөздердің жаңа емле ережелері бойынша жазылуы да реттелді.Қазақ тілі емлесінің ережесінде кейбір кирилл әріптері мен шеттілдік сөздердің емлесі бұрынғы жазуымыздан өзгеше екеніне назар аудару керек. Бұрын шеттілдік сөздер өзгеріссіз жазылып келсе, енді қазақ әліпбиіне икемделіп жазылады: «Ё» әрпі «ө» әрпімен таңбаланады. Оларға қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады: манёвр-манөвр (manóvr), бруселёз-бруселөз (brýseló z), актёр-актөр (aktór), дирижёр-дирижөр (dırıjór), режисёр-режисөр (rejısór), ал осы сөздерге қосымшалар қазақ тілінің заңдылығына сай жалғанады. «Ц» әрпі және «сц» әріп тіркесі «s» әрпі арқылы жазылады: цирк-сирк(sırk), цифр-сифр (sıfr), цилиндр – силиндр (sılındr), циркул-сиркул (sırkýl); дециметр– десиметр (desımetr), медицсина-медисина (medısına), абзац– абзас (abzas), ал қатар келген «ц» әрпі «ts» тіркесі арқылы таңбаланады: питса-pıtsa, Нитса-Nıtsa, т.б.Ал»-тч» дыбыстар тіркесімен аяқталатын сөздердегі «т» әрпі түсіріліп жазылады: скош-skoch, скеш-skech, маш-mach. «Щ» әрпі төл сөздерде «shsh» әріп тіркесімен, ал шеттілдік сөздерде «sh» әрпімен таңбаланады: асшшы-ashshy, тұшшы-tushshy, кешше-keshshe; училище-ýchılıshe, прапоршик-praporshık. «Э» әрпі «е» әрпімен жазылады: елемент-element, елеватор-elevator, епопеиа-ерореıа, поетика-poetıka, коефисент-koefisent. «Ю» әрпі төл сөздерде, сонымен бірге шеттілдік сөздерде сөз басында және дауысты дыбыстан кейін «йу» әріп тіркесімен айу, ойу, кайута, ал дауыссыз дыбыстан, айыру белгісі (ъ) мен жіңішкелік белгісінен (ь) кейін «ү» әрпімен таңбаланады: парашют-парашүт (parashút), абсолют-абсолүт (absalút), глюкоза-глүкоза (glúkoza), компьютер-компүтер (kompúter), тьютор-түтор(tútor). Көріп отырғандай, «ю» әрпі үш түрлі жазылады екен: 1). төл сөздерде, сонымен бірге шеттілдік сөздерде сөз басында және дауысты дыбыстан кейін «йу» әріп тіркесімен(аю-айу, ою-ойу, Юрмала-Иурмала) жазылады. 2). Дауыссыз дыбыстан, айыру белгісі (ъ) мен жіңішкелік белгісінен (ь) кейін «ү» әрпімен (парашют-парашүт, абсолют-абсолүт, глюкоза-глүкоза, валюта-валүта, бюллетень-бүлетен,продюсер-продүсер, люкс-лүкс, компьютер-компүтер, тьютор-түтор,рюкзак-рүкзак, сюжет-сүжет)таңбаланады. 3). «и» әрпінен кейін тұрған «ю» орнына «у» жазылады: қию-қиу, кию-киу,дию-диу[6.7].

Ал жіңішкелік белгісі (ь) бар сөздерді де енді қалай жазудың жолдары көрсетіліп отыр.Жіңішкелік белгісі (ь) бар буынға жіңішке дауыстылардың әрпі жазылады, қосымшалар түбірдің соңғы буынына үндесіп жалғанады да, жазуда жіңішкелік белгі ескерілмейді. Мысалы, «ансамбль –ансәмбл, альманах-әлманах, альфа-әлфа» деп жіңішкелік белгі ескерілмей оны «ә» дыбысымен айтамыз. Ал «медальон-медалөн, батальон-баталөн» деген сөздерде «ө» дыбысымен айтып, осылай жазамыз. Емлемізді әлі

жетілдіре түсу керек, себебі сөздеріміз аралас буынмен жазылып тұр деген пікірлер де бар. Бұл жерде де жіңішкелік белгі орны жіңішке айтылғанмен, бүкіл сөз аралас буынмен жазылады. Бұл жазылым, қанша өзгерткенімізбен, орыс тілінің айтылымын сақтап тұрғанын көрсетеді. Осы мәселелерге көңіл бөліп, орфоэпияда қазақы дұрыс айтылымын сақтау керек(әлібөм, әнсәмбіл). Кейбір жағдайда мағынаға нұқсан келетін сөздерде жіңішкелік белгісінің орнына «и» әрпі жазылады екен(Пьер-Пиер, пьеса-пиеса)[6.7].

«Е» әрпінің алдында тұрған айыру белгісі (ъ) субъект, объект деген сияқты сөздерде ескерілмейді, қосымшалар соңғы буын үндесіміне сәйкес жалғанады. Бұл ереже де тіліміздің үндесімін сақтауға бейімделгенімен, сөз аралас буынды болып тұр. «Дж» әріп тіркесі бар сөздерде «д» әрпі түсіріліп, қосымшалар үндестік заңы бойынша жазылады: менеджер-менежер, джинси– жинси. Ал «-дж» әріп тіркесінің арасынан буын жігі өтетін және сөз мағынасы өзгеретін жағдайда «д» әрпі сақталып жазылады: бүджет, лоджы[6.7].

Сөз соңындағы қайталанған қосар әріптің біреуі, сөз ортасындағы қайталама «сс, мм, лл, тт, фф, нн, бб, рр, пп, гг, дд, кк, уу» дыбыстарын білдіретін әріптердің бірі түсіріліп жазылады деген ереже бар. Осы ережеге сәйкес «класс», «металл», «программа», «комиссар», «грамматика», т.б. осы сияқты сөздердегі бірдей екі қайталама дауыссыз дыбыстардың біреуін ғана жазамыз[6.7].

Осы ережені толықтырып, араб-парсы тілдерінен келген сөздердегі қатар келген бірдей дауыссыздардың да біреуін түсіріп жазуды заңдастыру керек деп есептейміз. Мысалы, «махаббат», «ләззат» деген сөздердегі геминанттардың (бб, зз) бізге қажеті жоқ, оларды біз бір дыбыспен де айтамыз:ма-ха-бат, лә-зат

Сөз соңындағы «-нг» әріп тіркесі «ң» әрпімен жазылады, қосымшалар үндестік заңына сәйкес жалғанады: боулинг-боулиң, рейтинг-рейтиң. Ағылшын тіліндегі түпнұсқасында «w» әрпімен басталатын кейбір сөздер «у» әрпімен жазылады: уатсап, уйкипедиа.Күнделікті өмірде адам аттары төлқұжатта дұрыс жазылмай жүргені айтылып келеді. Кез-келген адамнан аты-жөнін жазып беруді өтінсек, олар «паспорт бойынша жазайын ба, әлде, дұрысын жазайын ба?» деп қарсы сұрақ қояды. Бұл қазіргі жазуымыздың ащы шындығы, неге латынға өтіп жатқанымыздың бір себебін танытады. Ереже бойынша араб, парсы тілінен енген кісі есімдері қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына сәйкес жазылады: Ысқақ, Ырысжан, Ырысалды, Қасен, Құсайын, Қадиша, Пазыл, т.б. Ал біріккен сөз сыңарларының жігіндегі дыбыстар ауызша айтылуына сай жазылады: Айғыз, Байгелді, Бибажар, Есенғұл, т.б. [6.7].

Қазақ тілінің жаңа емлесінде 76-98 параграфтар арасындағы 22 ережешеттілдік сөздердің емлесіне берілген екен. Әрине, өзге сөздерді жазуға арналған ереже көп, бірақ тілдің жағдайын жеткізетін болғандықтан мұндай ережелер көптік етпейді деп есептеуге болар. Осы ережелердің орфоэпиялық жағымен де байланысына ерекше мән беріп, тіліміздің үндесіміне сай айтылуына бейімдеу керек.

Қазақ жазуының латын әліпбиіне көшуі бүгінгі жастарға көп қиындық тудырмайды деп ойлаймыз. Қазіргі жастар ағылшын тілін мектепте оқығандықтан латын әріптерінің жазылуы мен оқылуын өте жақсы біледі. Қазақ жазуына ұсынылған латын әліпбиінің нұсқасын жастар қазірдің өзінде бір-бірімен хабарласу құралы ретінде қолданып жүргенін көріп, біліп жүрміз. Бірақ олардыңкүнделікті хабарламаларына зер салсақ, латын әріптерінің қолданысында төмендегідей өзгешеліктерді байқауға болады:

кириллица	латын
у	u
ш	w/sh
я	ya
х	Kh

Мысалы тау сөзін «tau», шаңғы «wangy»,Әлия «Aliya» деп жазатынын көруге болады. Сонымен қатар қазақ тілінің төл дыбыстарын да ешқандай ерекшеліксіз жазатындар кездеседі:

кириллица	латын
г,ғ	g
ү,ұ,у	u
а,ә	a
к,қ	k
о,ө	o

Егер өз тіліміздегі әр дыбысты өз орнымен пайдалана білмесек, онда тіл мәдениетіне, тілдік қолданысқа кері әсер етеді. Сондықтан тілді пайдаланушылар, әсіресе, тіл үйретушілер осы мәселелерге жете назар аударып отыруы тиіс.

Қорыта айтқанда, қазіргі қоғамымызда латын әріптерін танымайтын адам жоқ. Сондықтан алғашқы кездегі баяу оқып, асықпай жазуға шыдасақ, аз ғана уақытта көзіміз де, қолымыз да үйреніп, тез оқып-жазуға дағдыланып кетеміз. Ал емле ережелерінің түп негізі сақталған. Сондықтан латын графикасындағы әліпби мен жазуымыз қазақ тілінің болашағына жаңа бір серпін беріп, ұлттық бояуын кіргізіп, әлем тілдерімен бәсекелес дамуына даңғыл жол ашады деп есептейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.Досмұхамедов Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991. -176 б.

2. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру»// Ақтөбе облыстық қоғамдық-саяси газет, №44 (20.477). 14.04.2017 ж. 1– 2 б.

3. Назарбаев Н.Ә. ҚР Президенті «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 26 қазандағы №569 Жарлығына өзгеріс енгізу туралы. №637 Жарлығы. 19.01.2018 ж. Астана, Ақорда.// http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1800000637

4. Рсалиева Н. «С» дәруменін қалай жазамыз? //»ANA TILI» ұлт газеті. №13(1479). 28.03.-03.04.2019ж.– 4-б.

5. Қалиұлы Б. Қазақ терминдерінің жасалуы жайында // Құдайберген Жұбанов және қазақ тіл білімі. – Алматы: Арыс, 1999. – 227-233 бб.

6. Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері.//EGEMEN QAZAQSTAN газеті. №11(29490). 18 қаңтар 2019 ж. – 1 және 6-7 беттер.

ӘОЖ 37.016:811.512.122’243

САТБЕКОВА АЙГҮЛ АМАНТАЙҚЫЗЫ
педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Қазақстан Педагогикалық Ғылымдар Академиясының академигі
ҚазҰҚПУ

ЖОБАЛАЙ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ТІЛДІҢ ГЕНДЕРЛІК ТАБИҒАТЫ

Түйін. *Бұл мақалада жоғары оқу орындарында білім беруге де гендерлік тұрғыдан талдау жасалынуы қажет екендігі туралы, сонымен қатар жобалай оқыту технологиясы негізінде студенттердің танымдық дағдыларын дамыту, ақпараттық кеңістікте дұрыс жол табу, сыни және шығармашылық ой дамыту басты орын алатындығы жайлы кеңінен сөз етіледі.*

Түйінді сөздер: *қазақ тілі, жобалай оқыту технологиясы, білім беру, таным, гендерлік талдау.*

Резюме. *В данной статье обсуждается необходимость гендерного анализа высшего образования, а также развитие познавательных навыков студентов на основе проектной технологии обучения, поиск правильного пути в информационном пространстве, развитие критического и творческого мышления.*

Ключевые слова: *казахский язык, технология проектного обучения, образование, познание, гендерный анализ.*

Summary. *This article discusses the need for a gender analysis of higher education, as well as the development of students’ cognitive skills based on project-based learning technology, finding the right path in the information space, and developing critical and creative thinking.*

Keywords: *the Kazakh language, technology projective teaching, educational,cognition, gender analysis.*

Кіріспе

Гендерлік талдау біртіндеп өмірдің барлық саласына еніп жатыр. Сондықтан жоғары оқу орындарында білім беруге де гендерлік тұрғыдан талдау жасалынуы қажет. Әлеуметтік-гендерлік мәселе әлеуметтік және гендерлік талдаудың жеке-жеке талдау әдістерін араластыра қолдана отырып, интерактивті әдістерді қолдану қажеттігін дәлелдейді.

Интерактив әдістер арқылы тұлғалардың өзара қарым-қатынасқа түсуі – бойжеткен студенттердің өздерінің әлеуметтік орнын түсінуге, болашақтағы мамандығына биік жауапкершілікпен қарауына, нарық экономикасындағы бәсекелестікке төтеп бере алуы үшін білімді өз бетімен көп іздеуге тура келетінін түсінуге, өз бетімен шешім қабылдай білуге дағдыландырылуының кепілі.

Осы бағыттағы міндеттерді жүзеге асыру үшін студенттерге тіл сабағында ұсынылатын гендерлік тақырыптармен байланысты жобалар орындатудың маңызы зор. Жобаларға гендерлік мәні айқын көрінетін тақырыптарды енгізіп, оларды талдау жолдары студенттерге жүйелі түрде үйретіледі.

Негізгі бөлім

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың 2016 жылғы 6 желтоқсандағы № 384 Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасының» 4-бөлімінде « 4.2. Гендерлік саясатты іске асыру стратегиясы» [Әділет ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі, 2016] мәселесі кең түрде қарастырылған.Осыған сәйкес, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің жанында Әлеуметтік және гендерлік ғылыми-зерттеулер институты қызмет атқарады. Институттың стратегиялық мақсаты – 2018-2021 жылдарға арналған ғылыми-зерттеу жұмыстарын 2015жылы Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының 70 сессиясында қабылдаған Тұрақты даму мақсатының «Барлық әйелдер мен қыз балалардың гендерлік теңдігін қамтамасыз ету және құқықтары мен мүмкіншіліктер ауқымын кеңейту» туралы 5-ші мақсаты бойынша жүзеге асыру. Институт гендерлік теңдік идеясын дамытуды білікті педагог кадрларын дайындау және ғылыми зерттеулер арқылы іске асырады. Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің Әлеуметтік және гендерлік ғылыми-зерттеу институты еліміздің эгалитарлы саясатын іске асырудағы шешуші орталық. Институт барлық әйелдер мен қыз балалардың гендерлік теңдігін қамтамасыз ету және құқықтары мен мүмкіншіліктер ауқымын кеңейтуді негізге алған.

Қыздар университетінде ұйымдастырылған «Қазақ аруы» атты арнайы курста студенттерге адамгершілік, имандылық, парасаттылық, елжандылық тәрбиесін берумен қатар, зиялылық, іскерлік, өнерді дәріптеушілік қасиеттерді дарытуға көп көңіл бөлінеді. «Қазақ аруы» арнайы курсы гендерлік мақсатты негізге ала отырып, өркениеттік үлгідегі ойын ұлттық мүддемен байланыстыра білетін, мінез-құлқы мен жүріс-тұрысы ұлттық ділмен ұштасқан, кәсіптік-педагогикалық имиджі қалыптасқан зиялы әйел тәрбиелеуге бағытталған. Арнайы курсының негізгі мақсаты: қоғамдық ортада азаматтық ұстанымы бар, жеке өмірінде отбасылық этноәлеуметтік рөлдерді алған білімімен ұштастыра білетін ұлтжанды, парасатты, шынайы қазақ аруын қалыптастыру [Беркімбаева Ш.К.,Қожахметова К.Ж., 2007]

Қазақстан Республикасының әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына қосылуды мақсат еткен даму барысында гендерлік бағыттың дамуы да үлкен мәртебе болып танылады. Сондықтан да Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінде оқытылатын барлық пәндер жүйесінің бір компоненті есебінде, мейлі арнаулы курстар түрінде болса да, гендерлік міндеттің бір мәселесі қарастырылып отырылуы заңдылық.

Аталған құжатта гендерлік білім берудің қажеттілігі гендерлік саясатты күшейтуге мүмкіндік беретіні туралы атап көрсетілген. Сонымен қатар, қазақ әйелдері үшін аса маңызды болып табылатын мынадай мәселелердің осы құжатта атап көрсетілуін мақұлдау керек:

– гендерлік оқу-ағарту мәселелеріне жеткілікті түрде назар аудармау қоғамдағы демократиялық үдерістердің даму қарқынын төмендетуі мүмкін;

– білім деңгейінің жоғары болуы жұмыс істейтін маман әйелдердің кәсіптік және лауазымдық өсу перспективаларына кепілдік бермейді;

– гендерлік оқу-ағарту қажеттілігі туралы ақпараттық науқандардың болмауы қабылданатын шаралардың тиімділігін кемітеді.

Осы айтылғандар, біздің ойымызша, жоғары оқу орындарында оқытылатын барлық пәндік курстарға, соның ішінде Қыздар педагогикалық университетіне тікелей қатысты. Осы себепті гендерлік саясаттың тиімділікпен жүзеге асуында «Қазақ тілі» пәнін оқыту үдерісінің де қоса алатын ішкі мүмкіндіктерін іздестіру – пән оқытушыларының міндеті.

Соңғы жылдары академиялық білім беру саласында гендерлік теорияны негізге алу өрістеп келе жатқаны анық байқалатыны туралы профессор Б.Хасанұлы [Хасанұлы Б., 2003], қырғыздың әлеуметтанушы ғалымы Г.Ибраева да атап көрсетеді [Ибраева Г., 2006].

Гендерлік талдау әдістері төмендегідей болып келеді:

– гендерлік проблемалық топты анықтау;

– ол топтың ішіндегі қарастырылып отырған мәселенің өзектілігін айқын көрсететін топты анықтау;

– түрлі әлеуметтік топтар тәжірибесінен кесінді ала отырып, гендерлік проблемалық жағдаятты басқару факторларын анықтау және талдау;

– анықталған гендерлік проблеманы шешудің стратегиясын, әлеуметтік басқару жүйесінің мүмкіндіктерін және ресурстар көлемін анықтау.

Біздің зерттеу нысанымыз қазақ тілін жобалай оқыту технологиясы болғандықтан, гендерлік теорияның тілді оқытуға тигізетін игі әсерлерін де қарастырып, тиімді тұстарын зерттеуімізге теориялық тұғыр жасау орынды болмақ. Әрине, гендерлік теорияны толыққанды талдау біздің міндетімізге кірмейді. Бірақ, Қыздар педагогикалық университеті болған соң, оның өзіндік бір ерекшелігі қамтылуын қажет санадық. Өйткені әйел затының білім алу ерекшелігі осы Қыздар университетінде айқын танылады және қай пәнді оқытуда да сол ерекшелік бір леп беріп тұратыны белгілі. Сондықтан қыз баланың бірнеше жыл Қыздар университетінде педагогикалық мамандыққа ие болу мақсатында жоғары білім алу барысындағы жобалау жүйесін гендерлік теорияға сүйеніп жасау қажеттігі туындады. Өйткені гендерлік теорияны барлық әдістемелік, педагогикалық зерттеулерде назарға алудың өзі Қыздар педагогикалық университетінің болашақ даму бағытын да айқындауға үлес қоса алады.

Қазақ тілін өзгетілді дәрісханада оқытудың да өзіндік ерекшеліктері жетерлік. Біздің ойымызша, қазақ тілін жобалау технологиясы арқылы оқытуда, көбінесе Ана, Отан-ана, Жер-ана, Қазақ қызы, Қазақ әйелі, Әйел ұстаз, Әйел-ғалым, Әйел-іскер адам, Әйел – ғарышкер, Әйел – өнерпаз, Әйел –саясаткер, Әйел –дәрігер бейнелеріне байланысты тақырыпты жоспарлаудың өзі гендерлік теорияның қазақ тілін оқыту әдістемесіне негіз бола алады. Әрине, қазақ тілін оқытудың «әйелдік» ерекшеліктері деген мәселені қоюдың өзі тосын болып көрінуі мүмкін. Бірақ қыздарға арналған университетте қызмет ете

отырып, бұл мәселенің әлеуметтік тұрғыдан өзектілікпен айқын қойылып отырғанын да түсіну керек деп ойлаймыз.

Қыз балалардың болашақ мұғалім қызметін игеру барысында «Қазақ тілі» пәнінің де алатын үлкен орны бар екені белгілі. Сол маңызды орынның бір тармағын гендерлік ерекшелікпен байланысты қарастыратын болсақ, онда қазақ тілін сапалы оқытудың тағы бір арнасы анықталатыны даусыз.

Осы ерекшелікті қазақ тілін оқытуда қолдану жолдарын жобалаған кезде, біздің ойымызша, мынандай үш кезеңді қамту керек:

1. Қазақ тілі сабақтарында студент қыздарды мұғалім мамандығына деген кәсіби көзқарасына «ұстаз – оқушының рухани ата-анасы» қағидасына сәйкес, шәкіртіне деген құрметпен қарай алатын ерекше сезімге бөлейтін жоба жұмыстарын жүргізу кезеңі;

2. Қазақ халқының этнопедагогикалық әдістерін қазақ тілі сабақтарында қолдану арқылы «әйел мұғалім мен қыз бала оқушы» және «әйел мұғалім мен ер бала оқушы» қарым-қатынасына талдау жасауды үйрете отырып, жаңа технологиялардың маңызды мақсаты ретінде «субъект – субъектілік» қатынасының мәнін түсіндіру;

3. Қазақ тілін оқыта отырып, студент қыздардың мұғалімдік кәсіптің қыр-сырын түрлі ойын жағдаяттар арқылы тануы барысында олардың сол жағдаяттарды шешудегі әлеуметтік қана емес, гендерлік ерекшеліктеріне де назар қойып, ол құбылыстарды талдай алатын білік-дағдыларды қалыптастыру кезеңі[Сатбекова А.А., 2019].

Қазақ этнопедагогикасында әйелді құрметтеу мен әйелдің тәрбиеші ретіндегі ұлы орны туралы материалдар жеткілікті болғандықтан, бұл бағыттағы жобалау жұмысын жүргізу қиын да болмайды, қайта студенттердің қазақ тілін терең танып-білсем деген қызығушылығы арта түседі.

Қазақ тілін жобалау әдісі арқылы оқыту технологиясы білімнің практикамен тығыз байланысты болуына себін тигізіп қана қоймайды, солай болуын талап етеді. Жобаны орындау барысында студенттер қазақстандық әйелдердің нарық заманындағы шынайы бейнесін тани алады.

Осындай жобалардың негізінде студент қыздардың саналы білім алуы дами түседі. Өйткені білім беру саласында дәл гендерлік тұрғыдан қарау жолы толық қалыптаспай жатқандықтан, қоғамның тірегі тәрбиелілік екенін түсінеді. Ал тәрбиеліліктің шығар көзі әйел затының аналық шынайы тәрбиесі арқылы ғана қалыптасып жетілетінін де студенттер өз бетімен жүргізген ізденістері арқылы жадына сақтайды.

Жобалай оқыту технологиясын қолдануда студенттер белгілі бір оқу – танымдық мақсатқа қол жеткізіп, белгілі бір оқу міндеттерін шешеді. Жобалау барысы даралық жұмыс түрінде немесе топтық түрде жүргізіледі. Бұл бағыттағы жоба әдісін қолданудың бір үлгісін келтірейік.

Жобаның тақырыбы:

Қазақ халық педагогикасындағы әйел затының тәрбиесі және оның игі тұстарын жандандыру мәселелері.

Жобаның мақсаты:

• Қазақ халық педагогикасындағы әйел заты тәрбиесінің негіздерін анықтау

• Әйел заты тәрбиесінің барлық адамзат қоғамы үшін маңызын тану мақсатында өзге ұлттардағы әйел заты тәрбиесімен салыстыру.

• Қазіргі заманға сай әйел заты тәрбиесіндегі ерекшеліктерді (артықшылықтар мен кемшіліктері) анықтау.

Жобаның белгілері:

• Жобадағы негізгі қызмет түріне қарай танылатын доминанттық белгілері бойынша – зерттеушілік қолданбалы жоба.

• Пәндік мазмұндық аясы бойынша – пәнаралық жоба.

• Жобаны координациялау сипаты бойынша – ашық.

• Контакт жасау бағыты бойынша – Алматы қаласында.

• Жобаның ұзақтығы бойынша – 1 ай.

Жобаның типі – лингвистикалық және мәдениеттану.

Жобаны сыртқы бағалау параметрлері:

• тақырыптың өзектілігі мен мәнділігі жағынан оқылып жатқан «Қазақ тілі» пәні мен жоба ретінде алынып отырған «Қазақ халық педагогикасындағы әйел затының тәрбиесі және оның игі тұстарын жандандыру мәселелері» тақырыбының өзара бірімен бірінің байланыстылығы;

• зерттеу әдістерін дұрыс таңдалғандығы мен алынған нәтижелерді өңдеу әдістерінің дұрыстығы;
• жобаға қатысушы топтың әрбір мүшесінің белсенділік дәрежесі;
• қабылданған шешімнің ұжымдық сипатта болуы;
• жобаның эстетикалық көркемдігі деп белгіленді[Сатбекова А.А., 2013, 210 б].

Қазақ халқы ұлды «шаңырақ иесі» деп, ал қызды «қонақ» деп тәрбиелеген. Қыз баланы, сонымен бірге, ел ішін жақындастыратын ерекше символ ретінде бағалаған. Студенттер қазақ тілінің бай қорынан қазақ қыздарының тәрбиесімен байланысты тарихта сақталған биік идеалды образдарды таба алады. Сондықтан қазақ тіліндегі қазақ қыздары туралы лиро-эпостық жырлардың тілін жоба тақырыбы етіп беруге болады.

Гендерлік тақырыпты жоба етіп ұсына отырып, студенттерге қазақ тілінен тапсырмалар орындату міндеттеледі. Дегенмен де, қазақ тілінен зерттеулер жасату барысында студенттерге гендерлік талдау әдістері де және гендерлік әдістерді қолдану жолдарынан білім беру де – аса қажетті талап болмақ. Гендерлік әдістердің мынадай түрлері таныстырылады:

КАРТАҒА ТҮСІРУ – Mapping (Картирование). Бұл әдіс бойынша студенттер тобы өздері тұратын (не оқитын) қаланың мөлтек аудандарын ірілеу етіп КАРТАҒА түсіреді. Ондағы қазақша көше атауларын, жарнамаларды талдаудан өткізеді. Оларға этимологиялық, лексика-грамматикалық сипаттамалар жасайды. Көшеде тұрған халыққа қызмет көрсету орындарында қанша ер адам, қанша әйел адам қызмет ететініне де талдау жасауға болады. Түрлі көшелердің атауларын жазған карталарға салыстырулар жасау негізінде тілдік және әлеуметтік мәселелер туралы есеп түрінде мәтін құрайды.

ГАРВАРД ТАЛДАУ ӘДІСІ – (Harvard Analytical Framework – (Гарвардский метод анализа) үш негізгі элементтен тұрады: әрекет түрлеріне шолу жасау; қолжетімділік пен бақылауға шолу жасау; адамдарға бағытталған жоспар жасау [Ибраева Г., 2006].

Қорытынды

Студенттерге гендерлік білім беру негізінде жобалау технологиясы одан әрі байып, білімнің адам үшін құндылық қыры айқындала түсетініне дау жоқ. Өйткені гендерлік әдіс арқылы студенттің:

– гендерлік айырмашылықтарды тануға қажетті құралдарды меңгеру және қазақ тіліндегі ер мен әйел тілдерінің ерекшеліктерінің қызметтегі қолданыс табиғатын тани білу дағдысы қалыптасады.

– гендерлік тақырыптарды жоба етіп беру арқылы қазақ тіліндегі ер мен әйел тілі тұрғысындағы байлық, ұлттық дәстүрлерді тани алады.

Гендерлік әдістер мынадай ұстанымдарға негізделеді:

1) студенттер қазақ тілінің гендерлік ерекшеліктерін зерттеуге кірісерде, өздерінің де гендерлік ерекшеліктерін таниды;

2) студенттер қазақ тіліне гендерлік тұрғыдан талдау жасау үшін гендерлік әдістен білімі болуы міндетті болып саналады;

3) студенттер жоба тақырыбының гендерлік қырын анықтауда жобаны орындаудың ұзақ болуы дұрыс деп есептеледі.

Қазақ халқының ұлттық құндылықтар жүйесінде қыз бала ерекше орын алады. Әйел-ана бейнесі, Ұмай-Ана, Томирис-Тұмар, Зарина, Гүлбаршын, Құртқа, Қыз Жібек, Баян сұлу бейнелері – қазақ халқының мәдени мұрасында ерекше орны бар тұлғалар. Қазақ тілін жобалай оқыту технологиясында студенттерге осы тұлғалар туралы ізденістер жасауды тапсыру арқылы Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетіндегі мұражай материалдарымен танысу, талдау, қазақ тіліндегі көне сөздер мен атауларды білгізу сияқты жоба жұмыстары студенттердің ерекше ынтасымен, ықыласымен орындалды.

Қазақ тілін гендерлік аспектіде оқыту – болашақта қолға алынатын ерекше әдістеме, бірақ жобалай оқыту технологиясында бұл бағыт студенттерде ерекше бір серпін туғызған болатын. Сондықтан жобалай оқыту технологиясының қамтитын саласы да, бағыты да осылай молая береді деп санаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 6 желтоқсандағы №384 Жарлығы // Әділет ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі.

2. Беркімбаева Ш.К.,Қожахметова К.Ж.Гендерлік білім: теориясы мен тәжірибесі.-Алматы, 2007.

3. Хасанұлы Б. Актуальные проблемы формирования гендерного направления в казахском языкознании // Психолингвистика и социолингвистика: состояние и перспективы: Материалы международной конференции, посв. 70-летию КазНУ им. Аль-Фараби. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – С.284-288.

4. Ибраева Г. Гендерные исследования (Региональная антология исследований из восьми стран СНГ: Армении, Азербайджана, Грузии, Казахстана, Кыргызстана, Молдовы, Таджикистана и Узбекистана). – М.: Вариант, 2006. – 512 с.

5. Сатбекова А.А. Рухани жаңғыру: қазақ тілін өзгетілді дәрісханада жобалай оқыту технологиясы (гуманитарлық бөлім). Монография. Алматы, ТОО «ЛантарТрейд», 2019. – 220 бет.

6. Сатбекова А.А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі және жобалау технологиясы. Оқу құралы. – Алматы, «Қыздар университеті» баспасы, 2013. – 210 б.

ӘОЖ 81, 25

СӘТЕНОВА СЕРІККҮЛ КӨПЕШБАЙҚЫЗЫ
филология ғылымдарының докторы, профессор
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

АЛШИНБАЕВА ЖУЛДЫЗ КУАНЫШЕВНА
магистр, аға оқытушы
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

ЗАМАНАУИ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ БАҒЫТТАРЫ

Түйін. *Мақалада фразеологизмдердің отандық және шетел тіл білімінде зерттелуі, жіктелімі, жіктелу негіздері тәрізді мәселелер қарастырылды. Отандық және шетел тіл біліміндегі зерттеулердің бағыттары, олардың ерекшеліктері анықталды. В.В.Виноградовтың славян тілдерінің тілдік бірліктеріне негізделген жіктелімінің герман, роман тілдері фразеологизмдерін зерттеуде алатын орны нақтыланды. Сондай-ақ отандық тіл біліміндегі қазақ, орыс, ағылшын, француз, неміс тілдеріне қатысты салғастырмалы зерттеулер, олардың бағыттары сараланды. Ағылшын фразеологтары зерттеулерінің басым бөлігінің қолданбалы мақсатқа негізделгендігі анықталды. Фразеологизм құрамындағы сыңарлардың ішінде жиі қайталанып келіп, ұйытқы сөз қызметін атқаратын бірліктердің қызметі, олардың тақырыптық топтың түзілуіне ықпалы сипатталды. Сөздің фразеологизмнің тірек мүшесі ретіндегі қызметі, қолданылу жиілігі немесе оның осы қызметтегі рөлінің шектеулілігі белгілі бір тілдік заңдылыққа байланысты екендігі нақтыланды.*

Түйінді сөздер: *фразеологизм, салғастырмалы фразеология, жіктелім, фразажасам, ұйытқы сөз, түпдерек.*

Резюме. *В статье рассматриваются такие вопросы, как изучение фразеологии в отечественной и зарубежной лингвистике, их классификация и основы классификации. Определены направления исследований в отечественной и зарубежной лингвистике и выявлены их особенности. Выяснена роль классификации В.В. Виноградова, основанных на языковых единицах славянских языков в изучении германской и романской фразеологиии. Проведен анализ сопоставительного исследования казахского, русского, английского, французского и немецкого языков в отечественной лингвистике, а также были дифференцированы их направления. Было установлено, что большая часть исследований английских фразеологов основан в прикладных целях. Описаны функция компонентов фразеологизма, которые часто повторяются и служат катализатором и их влияние на формирование тематической группы. Было уточнено, что функция слова как ключевого элемента фразеологии, частота его использования или ограниченность его роли в этой функции зависят от определенных языковых законов.*

Ключевые слова: *фразеологизм, сопоставительная фразеология, классификация, словообразование, стержневое слово, первоисточник.*

Summary. *The current paper considers issues of phraseology in domestic and foreign linguistics, its classification and the basis of classification. The trends of research in domestic and foreign linguistics are determined and their features are revealed. The role of the classification of V.V. Vinogradov, based on the linguistic units of the Slavic languages in the study of Germanic and Romanesque phraseology has been explored. An analysis of a contrastive study of Kazakh, Russian, English, French and German languages in Russian linguistics has been carried out, and their directions have been differentiated. It has been identified that most of the researches of English phraseologists are based on applied purposes. The function of phraseological unit components that are often repeated and serve as a catalyst and their influence on the formation of a thematic group have been described. It has been clarified that the function of a word as a key element of phraseology, the frequency of its use or the limitations of its role in this function depend on certain language rules.*

Key words: *phraseologism, comparative phraseology, classification, word formation, core word, primary source.*

Кіріспе

Тілдегі тұрақты тіркестер, олардың құрылымдық ерекшеліктері, семантикалық дамуы, заңдылықтары танымал тілдердің көпшілігінде зерттеліп келеді. Себебі, олардың шығу төркіні, мағынасы, тұлғасы жағынан өзіндік ерекшеліктері бар. Осы көркем, мазмұны терең, көлемі шағын тіркестерді қай халық болмасын орнымен, тиімді пайдалануға мән береді. Уақыт өте келе ықшамдалып, өңделіп, халықтық ортақ мұраға айналған сан-салалы тізбектерді жинақтап, жүйелеу, оларға тән заңдылықтарды, шығу төркінін анықтау және осы тәрізді сан алуан мәселелерді талдап, тарқату заманауи тұрғыдан өзекті мәселелерді анықтауға мүмкіндік береді. Фразеологизмдердің әлем тілдерінің басым көпшілігінде дерлік зерттеліп келе жатқандығына қарамастан, олардың бағыт-бағдарын айқындау мәселесі назардан

тыс қалып келе жатқан өзекті мәселелердің бірі. Әрине шағын мақала аясында осы бір көлемді де күрделі мәселені толық қамту мүмкін емес, дегенмен қысқаша шолу жасауға тырыстық.

Фразеологизмдер мен мақал–мәтелдер, қанатты, нақыл сөздер әртүрлі тарихи деректерді өз бойына «жинақтаған» тұрақты тілдік бірліктер қатарына жатады, олардың тілде қалыптасуының бастау негізі ұмытылып немесе көмескіленіп, қолдануға даяр тілдік құралға айналған. Осы бір құрылымы ерекше тілдік орамдарды зерттеу, талдап-тарату нәтижесінде белгілі бір халықтың тарихы мен мәдениеті, дүниетанымы мен ұстанымдары, тұрмыс-тіршілігі мен қоршаған ортасы т.б. жөнінде көптеген мағлұматтарға қол жеткізіледі. Себебі, тіл мен қоғамның, мәдениеттің дамуы бір-бірімен тығыз байланысты, біріндегі өзгерістің келесісіне ықпал ететіндігі түсінікті. Қоғамға және мәдениетке қатысты тарихи құнды деректер тілде ғасырлар бойы сақталып, сұрыпталып, кейде азды-көпті өзгерістермен бүгінгі күнге дейін жетуі мүмкін, осындай маңызды ақпарат көзінің бірі әрбір тілдегі тұрақты тіркестер болып табылады.

Негізгі бөлім

Тіл мен мәдениет сабақтастығының, тығыз байланысының көрсеткіші саналатын тұрақты тілдік бірліктердің астарында ұлттық болмыс, таным, ұстаным көрініс береді. Айшықты сөз өрнектерінің ұйқасын, үйлесімін тауып, жүйелі түрде өру логикаға, қабілет пен сезімталдыққа, абстракциялық ойлау жүйесіне байланысты. Фразеологизмдер өзінің құрылымы, әуезділігі, терең мағыналылығы, ұйқасы, үйлесімі, бейнелілігі т.б. арқылы белгілі бір халықтың сөз саптауына тән ерекшеліктерді танытады.

Әрбір тілдегі тұрақты тіркестердің ауқымды бөлігі халықтың өміріне, тұрмыс–тіршілігіне, салт–дәстүріне, әдет–ғұрып, діни наным–сеніміне т.б., ал келесі тобы шешендік өнерге қатысты туындаған. Мысалы, зерттеу барысында қазақ тіліндегі тұрақты сөз орамдарының ауқымды тобының өзінің бастауын шешендік өнер дәстүрінен алатындығы анықталды, алайда бұл барлық тілдерге тән құбылыс емес. Олардың шығу төркінін, тілде қалыптасуы мен даму үдерісін, сондай-ақ құрамы мен құрылымының тіркестің тұрақты қалыпқа енуіне, қолдану жиілігіне, қолдануға даяр болуына ықпалын зерттеу олардың тілдік табиғатынан, халық өмірімен астасып жатқан этномәдени, этнотарихи түпдеректерден мол мағлұмат береді.

Фразеология саласын тіл білімінің жеке пәні ретінде калыптастыруда, оның зерттеу нысанын, тілдегі орны мен табиғатын, әдіс-тәсілдерін анықтауда В.В.Виноградов, Ю.Ю.Авалиани, Н.М. Шанский, В.Л. Архангельский, О.С.Ахманова, А.М. Бабкин., В.П. Жуков, Б.А.Ларин, В.М. Мокиенко, В.Н. Телия, М.М. Копыленко, Л.И. Ройзензон т.б. және жекелеген түркі тілдері бойынша елеулі нәтижелерге қол жеткізген І. Кеңесбаев, Р.Сәрсембаев, Ә. Қайдар, К.Ю. Алиев, Ш.У. Рахматуллаев, Г.А.Байрамов, З.Г.Ураксин, Г.Х.Ахунзянов т.б. сынды түркітанушы ғалымдардың теориялық тұжырымдары мен іргелі еңбектерінің алатын орны ерекше. Осындай ізденістердің барысында фразеологияның мәнін, аумағы мен міндеттерін түсінуде, фразеологизмдерді бір жүйеге түсіріп, топтастыруда әртүрлі көзқарастар орын алды. Белгілі бір лингвистикалық бағыттың қалыптасуы мен дамуы барысында мұндай өзгешеліктердің болуы заңды құбылыс. Бұл фразеология мәселелерінің күрделілігін, тереңірек, жан-жақты зерттеуді қажет ететіндігін көрсетеді.

Фразеология саласына жататын тұрақты тіркестердің жалпы атауы ретінде, әдетте «фразеологиялық бірлік» (фразеологическая единица) термині жиі қолданылады. Бұл терминді алғаш қолданысқа енгізген академик В.В. Виноградов екендігі белгілі. Фразеология мәселелеріне арналған еңбектерде көптеген ғалымдар В.В.Виноградов классификациясының өзіндік мәні бар екендігін, жалпы атау ретінде «фразеологиялық бірлік» терминінің қолайлылығын қолдай отырып, дегенмен жіктелімінде көптеген даулы мәселелердің, көмескі жайттардың барлығын атап көрсетті. В.Н. Телия фразеологизм деп танылатын барлық фразеологизмдерді «фразеологиялық орам» (фразеологический оборот) немесе «фразеологизм» деп атауды ұсынды.

В.В.Виноградовтың фразеологизмдерді топтастыру барысында қалыптастырған терминдерін әрбір ұлттық тіл өзінше аударып, қолданып келеді. Славян және түркі тілдерімен қатар герман, роман тілдері фразеологизмдерін зерттеуші ғалымдардың да В.В.Виноградов жіктеліміне сүйенетіндігін (А.В. Кунин, A.P.Gowie, P.Howarth т.б.) атап өткеніміз жөн. Ғалым Н.Н.Амосованың «ағылшын фразеологиялық қорын зерттеуге арналған жұмыстардың барлығы дерлік В.В.Виноградов теориясын басшылыққа алады» деген пайымдауы көп нәрсені аңғартады [Амосова Н.Н., 2013, б. 216]. Ал француз тілі фразеологизмдеріне қатысты кешенді зерттеу жұмыстарымен танымал ғалым А.Г.Назарян бұл пікірдің басқа шетел тілдерін зерттеушілерге де қатысты екендігін ескертеді [Назарян А.Г., 1987, б. 288].

Ағылшын тілінде де фразеологизмдер жүйелі түрде зерттеліп келеді, дегенмен зерттеу бағыттарында өзгешеліктер бар. Зерттеу барысында ағылшын ғалымдарының басым бөлігінің зерттеулері фразеологизмдердің құрылымын, олардың ауызекі тіл мен жазба тілдегі қолданысын зерттеуге арналғандығы анықталды. Сондай-ақ, тілде жиі және сирек қолданылатын тұрақты тілдік бірліктер мен олардың стильдік ерекшеліктері қарастырылған. Әртүрлі мақсатқа негізделген көптеген сөздіктердің құрастырылуын ерекше атап өткеніміз жөн. Жалпы алғанда, ағылшын фразеологизмдерін зерттеуге арналған жұмыстардың ауқымды бөлігі қолданбалы мақсатқа және компьютерлік лингвистикаға негізделген деген тұжырым жасауға болады.

Қазақ тілінің фразеологизмдеріне қатысты сөз қозғағанда отандық фразеологияның қалыптасуына елеулі үлес қосып, дамуына ықпал еткен І.Кеңесбаевтың зерттеулерін, ғалымның осыдан қырық жылдан астам уақыт өтсе де өз мәні мен құндылығын сақтаған «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» атты еңбегін ерекше атап өткеніміз жөн. Аталған еңбектегі фразеология саласының алатын орны мен зерттеу нысаны, олардың ерек белгілері, басқа тұрақты тіркестерден өзгешелігі, варианттылығы, көпмағыналылығы т.б. тәрізді фразеологизмдер табиғатына қатысты сөздік материалына қосымша берілген теориялық тұжырымдары көптеген зерттеу жұмыстарына арқау болды. Ғалымның қазақ тіліндегі фразеологизмдерді фразеологиялық түйдек және фразеологиялық тіркес деп екі топқа бөлгендігі, алғашқысына идиом сипатындағы бірліктерді жатқызғандығы белгілі. Ал тіл теориясына қатысты еңбектерімен танымал ғалым К.Аханов аталмыш бірліктер тобын семантикалық тұрғыдан төрт топқа бөліп қарастырады. Дегенмен бір тілге қатысты фразеологизмдердің жіктеліміне қатысты әртүрлі пікірдің қалыптасуы жас зерттеушілер мен білім алушыларға азды-көпті қиындықтар туғызатыны мәлім.

Байқап отырсақ, жоғарыда келтірілген жіктелімдердің барлығы дерлік семантикаға негізделген. Демек фразеологизм құрамындағы бірліктердің арасындағы мағыналық байланыстың көмескіленуі, әлсіреуі немесе жойылып кетуі фразеологизмдерді топтастыруға негіз болған. Фразеологизмдерді мағыналық тұрғыдан қарастыру, талдау дұрыс, дегенмен оның құрамы мен құрылымы да назардан тыс қалмауы қажет. Фразеологизмдердің тілде қалыптасуы мен мағынасы тұтас, қолдануға даяр тұрақты бірлікке айналуына құрылымдық ерекшеліктерінің де мәні зор.

Жоғарыда аталған фразеологизмдердің мағына тұтастығы, тіркес тұрақтылығы, қолдану тиянақтылығы (даяр тұруы) тәрізді жасалу шарттары жалпы тұрақты тіркестердің, оның ішінде, фразеологизмдердің барлық түріне тән белгілер болып саналады.

Тілдерді, әсіресе, үнді-еуропа тілдерінің фонетикалық, грамматикалық, лексикалық т.б. жүйелерін салыстырмалы типологиялық әдіспен зерттеу XIX ғасырдың екінші жартысынан бастау алғанымен, бүгінгі таңда бұл лингвистикалық бағыт салыстырмалы және салғастырмалы тіл білімі ретінде қалыптасты. Ал түркі тілдерін герман, роман тілдерімен, оның ішінде, қазақ тілін ағылшын, неміс, француз, итальян т.б. тілдерімен салғастыра зерттеу бертін келе қолға алына бастағандықтан, шешімін таппаған соны мәселелер, міндеттер баршылық.

Халықаралық, мәдениетаралық қарым-қатынас дамыған қазіргі таңда генетикалық жағынан алшақ жатқан әртіптес тілдерді өзара салғастыра зерттеу өзекті де күрделі мәселелердің қатарына жатады. Осыған орай халықтық мұра саналатын фразеологизмдер тобы кейінгі кезеңдері антропоцентристік бағытта кешенді түрде салыстырыла және салғастырыла зерттеле бастады, бұл зерттеулердің теориялық және практикалық мәні зор.

Салыстырмалы және салғастырмалы фразеологияның теориялық негізін қалыптастыруда, зерттеу нысаны мен әдіс-тәсілдерін анықтауда А.М. Бабкин, В.В. Виноградов, Н.М. Шанский, Н.И. Амосова, І.К. Кеңесбаев, Ә.Т. Қайдар, М.М. Копыленко, И.И. Чернышева, В.В. Кунин, В.П. Жуков, Д. Добровольский, А.Д. Райхштейн, Ө. Айтбаев, Н.М. Уәли, С.Е. Исабеков, т.б. сынды ғалымдардың тың тұжырымдары мен құнды пікір-пайымдауларын ерекше атап өткеніміз жөн.

Екі немесе бірнеше тілдегі тұрақты бірліктерді салыстыра және салғастыра зерттеуге арналған жұмыстар фразеология саласының теориясына белгілі бір дәрежеде өзіндік үлес қосады. Осындай зерттеулердің нәтижесінде көптеген теориялық әрі практикалық мәні зор күрделі мәселелердің күңгірт тұстары айқындалары анық. Мысалы, отандық тіл білімінде фразеологизмдер С.Е. Исабековтың, М.Х. Әбілғалиеваның, Э.Т. Мұқышеваның (орыс, неміс), М.Т. Сәбитованың, Р.Қ. Смағұлованың т.б. (қазақ, неміс), К.К. Дүйсекованың (қазақ, француз), Р.М. Алғымбаеваның (орыс, қазақ, француз), Д.М. Марданованың (ағылшын, түрік), А.Қ. Сағынтаеваның (орыс, ағылшын), Т.Ж. Мықтыбаеваның,

Ф.А. Оспанованың (қазақ, ағылшын), А.Б. Донбаеваның, Ж. Есенғалиеваның (қазақ, араб), Б.Н. Жұбатованың (қазақ, араб, парсы тілдері) және тағы да басқа бірқатар ғалымдардың еңбектерінде әртүрлі мақсатта салғастырмалы негізде жан-жақты талданып, көптеген универсалды құбылыстар мен заңдылықтар, тілдік ерекшеліктер анықталды. Дегенмен салғастырмалы фразеологиядағы арнайы зерттеуді қажет ететін мәселелер әлі де болса баршылық. Түркі тілдері фразеологизмдерін салыстыра зерттеу бағытында да жан-жақты жұмыстар жүргізілуі қажет. Ә. Қайдар, Р. Сыздық, З.Г. Ураксин, Р.Х. Аннаева және тағы да басқа танымал ғалымдардың түркі фразеологизмдерін салыстыра зерттеудің қажеттігі жөнінде пікірін толығымен құптаймыз.

Әлем тілдеріндегі фразеологизмдерді салыстыра немесе салғастыра зерттеудің мәні жөнінде белгілі ғалым А.Д. Райхштейннің: «Сопоставление конкретных языковых единиц в отдельных языковых парах, характерное для прикладных направлений сопоставительного анализа, дает полный материал для более широких типологических обобщений, которые в свою очередь позволяют выделить самые глубинные сходства и различия между языками, проявляющиеся в частичности и в конкретных соответствиях» [Райхштейн А.Д., 1980, б. 143] деген тұжырымы жоғарыда айтылған пікірді нақтылай түседі.

Ал түркі тілдеріндегі фразеологизмдерді салыстыра зерттеу олардың туыстығын, түркілік таным ортақтығын, рухани, мәдени құндылықтар сәйкестігін танытып қана қоймай, әрбір ұлттың өзіне тән ерекшеліктерін анықтауға да септігін тигізеді.

Тілдік орамдардың құрамындағы кейбір компоненттер семантикалық жағынан ерекшеленіп, ұйытқы, тірек сөз қызметін атқарады. Осындай ұйытқы сөздердің қатарына сан есімдер, топонимдер, флора, фауна, соматикалық атаулар т.б. жатады. Осы мәселеге қатысты І. Кеңесбаевтың «Фразеологизмдердің ішіндегі кейбір сөздер семантикалық жағынан ерек байқалып, түп қазық есебі қызмет атқарады. Ондай сөздер әлденеше ФЕ-лерде қайталанып отырады. Оны «ұйытқы сөз» деп атаған мақұл. Осындай ұйытқы сөздердің табиғатын, себеп-салдарын, тематикалық топтарын өз алдына дара тексерудің мәні зор. Бірде дене мүшелеріне (соматикалық принципке) байланысты, бірде төрт түлік мал, егін, т.б. шаруашылыққа, флора, фаунаға, байланысты алуан түрлі фразеологизмдерге арнайы көңіл бөлу керек-ақ» деген пікірі зерттеу жұмыстарының бірнеше бағытта жүргізілуіне арқау болды [Кеңесбаев І., 1977, б. 712].

Қазіргі таңда тіл білімінде тілдердің лексика-фразеологиялық жүйесін тақырыптық топтарға бөліп зерттеу әдісі кең көлемде жүргізіліп, өз нәтижелерін беруде. Осы мәселелерге арналған зерттеулер екі бағытта жүргізіліп келеді, біріншісі кәсіптік терминологияға (саяси, әскери, теңіз шаруашылығы, спорттық т.б.) байланысты қалыптасқан фразеологизмдер. Екінші бағыт бойынша кәсіптік емес тақырыптық топтарға жататын фразеологизмдер, мысалы, соматикалық (О. Назаров, М.Х. Әбілғалиева, Б.К. Уызбаева, Г. Сағидолда), алғыс, қарғыс мәнді (С. Төлекова), фауна және флора (Р. Смағұлова, Т. Мықтыбаева), тағам (А. Жылқыбаева), ру-тайпа (Ш.Б. Сейітова) атауларына, табу және эвфемизмдерге (Ә. Ахметов, А. Сағынтаева) т.б. қатысты фразеологизмдер қарастырылған. Салыстырмалы түрде алғанда, кәсіптік емес тақырыптық топтарға жататын фразеологизмдерді зерттеу қарқынды түрде жүргізіліп келеді. Осы орайда аударману саласына қатысты фразеологиялық зерттеулердің санаулы екендігін атап өткіміз келеді, демек алдағы уақытта осы бағытта жұмыс жүргізу керек. Аудармадағы фразеологиялық құбылыс терең әрі жан-жақты талдауды қажет етеді, себебі зерттеу барысында аудармада орын алатын қателіктердің басым бөлігі тұрақты тіркестерге қатысты екендігі анықталды.

Фразажасам үдерісінде қай тілдік бірліктің ұйытқы сөз ретінде белсенді қызмет атқаратындығы жөнінде жан-жақты зерттеу жүргізіп, талдау барысында ғана нақты тұжырым жасауға болады. Мысалы, қазақ тіліндегі фразеологизмдердің басым көпшілігі төрт түлік атаулары негізінде қалыптасқан болса, ағылшын тіліндегі фразеологизмдердің ауқымды тобын теңіз шаруашылығына қатысты тілдік бірліктер құрайтындығы ғылыми зерттеулер нәтижесінде нақтыланды. Әр халықтың дүниені бейнелі қабылдауының түп негізінде қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарды сол халықтың тұрмыс-жағдайына, салт-дәстүрі мен мәдени өміріне тікелей қатысы бар заттармен салыстыру әрекеті жатыр. Сөздің фразажасам белсенділігіне оның фономорфологиялық табиғатының да әсері мол. Бір немесе екі буындық ықшам құрылым сөздің фразеологизм құрамында жиірек кездесуіне ықпал етеді, ал көпбуындық құрылым бұл мүмкіндікті шектейді.

Фразеологизмнің мағынасында белгілі бір затты, болмысты не құбылысты сипаттайтын дара белгілер неғұрлым көбірек болса, оны осы тұрақты тіркестің көмегімен бейнелеу мүмкіндігі соғұрлым арта түседі. Сондай-ақ тілдегі сөздердің фразажасам үдерісіндегі рөлі, ұйытқы сөз ретіндегі қызметі,

қолдану жиілігі әртүрлі болып келеді, ол тілдің заңдылығына байланысты. Бұл заңдылықты Н.Д.Петрова: а) сөздің көнелігімен, ә) морфологиялық құрылымының қарапайым болуымен, б) жиі қолданылуымен сабақтастырады [Петрова Н.Д., 1983, б. 24].

Қандай да бір сөзде жоғарыда аталған белгілер неғұрлым толығырақ кездессе, сөздің фразажасам белсенділігі соғұрлым жоғары болады және керісінше деп түйеді.Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, ғалымның тілдік бірліктердің фразажасам белсенділігіне қатысты пайымдауын қолдауға негіз бар деп есептейміз.

Қорытынды

Сан мыңдаған фразеологизмдерді өзара топтастырып, жан-жақты зерттеу арқылы ғана халықтың тіл байлығын, өмір-тарихын, кәсібі (белгілі бір кәсіппен қаншалықты айналысқанын) мен тұрмыс-тіршілігін анықтауға болады. Осы жүйеде топтастырудың нәтижесінде белгілі бір ұлттың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, діни наным-сенімі, ұлттық ерекшеліктері мен игі қасиеттері айқындалады.

Фразеологизмдерді мағыналық және тақырыптық топтарға жіктеп зерттеу этнолингвистика үшін де маңызды. Себебі, өмірдің әрбір саласында қайталанып, әр қырынан көрінетін сөз бен сөз тіркесінің шығу төркіні, тілдегі орны мен қолданыс аясы, мән-мағынасы этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеу барысында кеңірек айқындала түседі. Сондықтан да болар, академик Ә.Т.Қайдар өзінің этнолингвистикалық зерттеулерінде тіл байлығын макросистемалар мен микросистемаларға жіктеп, оларды өзара байланысты салаларға бөліп қарастырады. Тілдердегі тұрақты бірліктерді осы бағытта салыстыра және салғастыра зерттеу фразеологиялық жүйедегі сәйкестіктер мен тілдік ерекшеліктерді анықтауға, тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Көркем шығарма тілін нәрлендіріп, бейнелеуші фразеологизмдер тілдің көркемдеу жүйесін, ұлттық нақышын бүкіл бедерімен, бояуымен айқын көрсетеді. Сондықтан жан-жақты жүргізіліп жатқан фразеологиялық зерттеулер олардың тілде қалыптасу заңдылықтарын, құрылымдық өзгерісін, семантикалық дамуын, қолданыс аясының кеңеюін немесе керісінше тарылуын, оның себеп-салдарын анықтауға септігін тигізеді. Сонымен қатар жеке тілдің фразеологиясына және салыстырмалы, салғастырмалы, аударматанымдық фразеологиялық зерттеулерге қатысты ғылыми жұмыстарды саралап, болашақ ізденістердің аясын айқындау да бүгінгі күннің маңызды мәселелерінің бірі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. 3-е изд.– М.:Эдиториал УРСС,2013.–216 с.

2. Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка. – М.: Высшая школа, 1987.–288 с.

3. Райхштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. – М.: Высшая школа, 1980. – 143 с.

4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі.–Алматы: Ғылым, 1977.–712 б.

5. Петрова Н.Д. Фразеотематическое поле зоосемизмов в современном английском языке: автореф. к.ф.н. – К., 1983. –24 с.

СЕЙІТБЕКОВА АЙНҰР АТАШБЕККЫЗЫ
филология ғылымдарының кандидаты
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты

ЖАҢА ӘЛІПБИ НЕГІЗІНДЕ ЖАҢА МАҒЫНА ҮСТЕГЕН АРАБ, ПАРСЫ БІРЛІКТЕРІНІҢ ЛЕКСИКОГРАФИЯЛАНУЫ

Түйін. *Латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиіне көшуде қазақ тілінің лексикографиялық базасын қайта әзірлеу, толықтыру, түзету жұмыстары жүргізіледі. Соның ішінде қазақ әдеби тілінің негізгі қабатын құрайтын араб, парсы сөздерінің сөздігін әзірлеу барысында кирилл әліпбиіндегі болған кейбір орфографиялық кемшіліктерді, семантикалық өзгерістерді саралауды қажет етеді. Осыған байланысты мақалада жаңа әліпби негізінде жаңа мағына үстеген араб, парсы бірліктерінің лексикорафиялануы жайында сөз болады. Оның ішінде бүгінгі таңда ғылымның әр саласында жаңа мағына үстеген араб, парсы тілдік бірліктерді сөздік мақалаға енгізу қажеттілігі қарастырылады. Автор тарапынан жаңа графикамен түзілетін сөздікке араб, парсы тілдік бірліктерді тіркеуде лексикографиялық критерийлер ұсынылады.*

Түйінді сөздер: *сөздік, сөзтізбе, сөздік мақала, араб сөздері, парсы сөздері, жаңа әліпби, мағына.*

Резюме. *Переход на новую латинскую графику казахского алфавита предполагает разработку, дополнение и корректировку лексикографической базы казахского языка. В процессе разработки словаря арабских и персидских слов, которые составляют основной пласт казахского литературного языка, необходимо проанализировать некоторые орфографические недостатки и семантические изменения в кириллице. В связи с этим в статье поднимается вопрос о лексикографировании арабских и персидских лексических единиц с новыми значениями. Для этого рассматривается необходимость разъяснения значений арабских и персидских языковых единиц при внедрении в различные сферы науки, которые на сегодняшний день имеют новые значения.Автором разработаны лексикографические критерии для введения арабских и персидских слов в словарь новой латинской графики.*

Ключевые слова: *словарь, реестр, значение слов, арабские слова, персидские слова, новая графика, значение*

Sammary. *The transition to the new Latin script of the Kazakh alphabet involves the development, addition and adjustment of the lexicographic base of the Kazakh language. In the process of developing a dictionary of Arabic and Persian words, which make up the main layer of the Kazakh literary language, it is necessary to analyze some spelling flaws and semantic changes in the Cyrillic alphabet. In this regard, the article raises the issue of lexicography of Arabic and Persian lexical units with new meanings. To this end, the need for clarification of the meanings of the Arabic and Persian language units when introduced into various fields of science, which today have new meanings, is considered. The author developed lexicographic criteria for introducing Arabic and Persian words into the dictionary of new Latin graphics.*

Key words: *dictionary, registry, meaning of words, arabic words, persianwords, new graphics, meaning.*

Жаңа әліпбиге көшу барысында үлкен жауапкершілікті талап ететін лингвистикалық жұмыстардың бірі –сөздік әзірлеу. Себебісөздік халықтың жаңа графикамен сауаттандырудың әрі функционалдық тұрғыдан практикалыққажеттілігіне жарататын қажетті құралы. Сөздіктің түрлері көп. Соның ішіндеқазақ әдеби тілінің негізгі қабатын құрайтын араб, парсы сөздерінің кирилл әліпбиіндегіорфографиялық, графикалық кемшіліктерді саралап,уақыт өтуімен байланысты болғансемантикалықөзгерістер мен жаңадан туындаған тілдік бірліктерді еңгізіп, жаңа графикамен араб, парсы сөздерінің арнайы сөздігін әзірлеу уақыт талабынан туындап отырған іргелі лексикографиялық жұмыстардың бірі. Латын әліпбиіне бізден ертерек көшкен түркі халықтарының тәжірибесі көрсеткендей, халықтың жаңа графикамен оқу, жазу-сызу барысында лингвистикалық, психологиялық дискомфортқа ұшырамас үшін, жаңа графикаға көзшалымы бірте-бірте үйрену үшін екіграфикалы (латын және кирил) параллель сөздіктерін әзірлеуден бастаған жөн.

Қазіргі қазақ тіл білімінде араб және парсы сөздеріне қатысты зерттеулер Л.З.Рүстемовтың «Қазіргі қазақ тіліндегі кірме сөздер», «Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов», Н.Оңдасыновтың «Арабша-қазақша түсіндірме сөздігі», Е.Бекмұхановтың «Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері», А.Дәдебаев пен Ж. Қайырбековтың «Арабша-қазақша сөздігі» атты еңбектерімен белгілі. Бұл сөздіктер қазақ лексикографиясында үлкен ізденіспен құрастырылған сөздіктер ретінде бағаланып

келеді. Сөздіктердегі сөзтізбеге алынған араб және парсы сөздерінің дефициясын жеткізуде, жүйелеуде, тарихи сөздердің құрамын анықтауда құнды материалдар ретінде қолданылатынымыз сөзсіз. Сондай-ақ, профессор Ислам Жеменейдің «Қазақша-парсыша», «Парсыша-қазақша» екі томдық сөздігі тәжірибелік лексикографияда тіл лексикасын ғылыми тұрғыдан зерттеуде, тіл үйренуде, белгілі дәрежеде ғылыми-практикалық қолданыс қажеттілігін қанағаттандыруда маңызды қызметтерді атқарып келеді.

Қазіргі тіл тұтынушысына бүгінге дейін жалпыхалықтық кең қолданыстағы араб, парсы тілдік бірліктермен қоса қазіргі қазақ тілінде жиі қолданылмайтын ескі кітаби сөздер мен ішінара аймақтық сөздерді де қамтыған «Қазақ әдеби тілінің он бес томдық сөздігінің» орны айрықша.

Ал енді жаңа графикаға көшу барысында осындай ғылыми лексикографиялық еңбектерді басшылыққа ала отырып, қазіргі сөздік қорымызға бұрыннан ертеректе енген және егемендік алғаннан кейінгі жылдар ішінде тіліміз, дініміз қайта жаңғырып, неологизмге айналған кейбір ескіліктегі араб, парсы тілдік бірліктерді қайта жинақтап, толықтырып, сұрыптап, сөздікке тіркеп, реттеп, мән-мағынасын ашу – кезек күттірмейтін мәселе. Бұндай сөздіктер практикалық тұрғыдан қазіргі қоғамның тілтанымдық әлеуетін көтеруге де, білімін кеңейтуге де септігін тигізетіні сөзсіз. Сөзді лексикографиялау дәстүрі бойынша, атау сөздер мен олардың құрамы ескеріледі. Осыған орай жаңа графикадағы араб, парсы түсіндірме сөздігімакроқұрылымы мен микроқұрылымыннақтылау арқылы түзіледі. Сөздіктің макроқұрылымынасөзтізбе құрамы, атау сөздер іріктелсе, микроқұрылымынасөздік мақаланың көлемі, пішіні, белгі сөзі, этимоны, латын әріпімен жазылған транслитерациясы, әртүрлі тұлғада жазылып жүрген сөздерді латын графикасымен орфографиялау мәселесі, сөздің семантикасы, семантикалық варианттары, семантикалық өрісі, дәйектемелік материалдары қамтылады.Сонымен сөздіктіңсөзтізбесінеенетін араб, парсы кірме сөздер құрамын былайша бөлуге болады:

- жалпыхалықтық қолданыстағы араб, парсы сөздері;
- ескі кітаби сөздер;
- діни сөздер;
- аймақтық қолданыстағы араб, парсы сөздері.

Сөздік мақалаға осы топтағы сөздердің негізгі мағыналарынан бөлек мазмұны жағынан жаңаша мән алған араб, парсы сөздеріде қамтылатындықтан, жаңалану дәрежесіне талдау жұмыстарын жүргізуді жөн көріп отырмыз. Лексикологияда жаңа сөздер өзінің жасалу жолына қарай лексикалық және семантикалық неологизмдер деп бөлінеді. Лексикалық неологизмдерге қазақ халқының ұғымында болмаған, араб, парсы тілінен ертеректерухани дүниемен байланысты енген абстракт атауларды (ауа, жан, рух, махаббат, т.б.) жатқызуға болады. Уақыт өте кейбір араб, парсы сөздері семантикалық өзгерістерге түсу арқылы жаңа атауларға ие болуын семантикалық неологизмдерге жатқызамыз. Академик Р. Сыздықтың айтуынша, «жаңа сөз» деп жүргеніміздің бір алуаны – жаңа мағына үстеп, «тонын айналдырып киген» байырғы сөздер. Демек, жаңа дегеніміздің өзі – бұрынғы барлардың не тұлғасы, не мағынасы құбылған «жаңғырықтары» [Сыздық Р.,2009,145-б.].

Жалпыхалықтық қолданыстағы араб, парсы сөздері.Ең әуелі сөзтізбе құрамына төл сөздеріміздей болып қабылданып кеткен әдеби тілде белсенді қолданылатын **араб тілінен**: айла, алқа, азамат, азан, әмір, әлем, әріп,әтір, әулие, ғайып, ғажап, махаббат, мәдениет, мекен, мейірім, нұр, ноқат, ниет, сауап, тылсым, қуат, т.б.,**парсы тілінен**: баба, баға, барабар, бәйт, бейғам, бекем, жад, жан, жексенбі, жомарт, зардап, зергер, кедей,қошемет, кент, саз, сағыз, сая, тамаша, тілмаш, ұстара, шаршы, шеңгел, т.б.енген сөздер алынады. Қазіргі жаһандану заманында ақпараттық технологияның қарыштап дамуына байланысты осындай жалпыхалықтық әдеби тілдегі кең қолданыстағы араб, парсы сөздерінің терминдік мән алып, жаңа мазмұнға ие болды. Бұл үрдіс отызыншы жылдардан басталғаны белгілі. Академик Р. Сыздық: «Жаңа сөздер» деген категорияға жататын тілдік құбылыстың қазақ тіліне қауырт және көптеп пайда болған тұсы XX ғасырдың алғашқы екі онжылдығы деп батыл айтуға болады», – дейді [Сыздық Р.,2009,133-б.].Содан бері араб, парсы сөздері қазақ тілінің терминдік қорын толықтырып, ғылымның әр саласының терминологиялық сөздіктеріне енгізілді. А.Е. Есенқұлов пен Н. Әшімбаева философиялық терминдерге сандық зерттеу жүргізу барысында 1200-ден аса терминдердің50-ден астамының тегі араб пен парсынікі деген тұжырым айтады [Есенқұлов А., Әшімбаева Н., 1990, 88-б.]. Әсіресе, олардың біршама пайызы қоғамдық ғылымдар саласында, соңғы жылдары техника, компьютерлену салаларында да орын алған. Мәселен, жалпы әдеби тілде «адам баласына тән ой, ес, қапер» мағынасындағы парсының йад (داي)жадсөзі қазақ тілінде кибернетика мен компьютерлік технологияда «машинаның есте сақтау қабілетін» білдіретін термин ретінде қалыптасып кетті.Сондай-ақ, араб тілінде «күш, энергия», «қабілеттілік», «отряд, полиция

корпусы» деген мағыналарды білдіретін куат(قوة)сөзі термин ретінде мағыналық өрісі кеңейіп, «энергия», «физикалық шама» мағыналарында қолданыс тауып, салалық сөздікке тіркелген. Әдеби тілімізге ертеден сіңісіп кетен арабтың торапсөзінің»жолдардың тоғысқан жері», «астық бастыратын, қырман көтеретін жер» деген мағыналары бар. Тіпті тілімізде «тоғыз жолдың торабы» деген фразеологиялық тіркес көпшіліке белгілі. Қазіргі таңда бұл сөз техникалық және компьютерлік терминдік мәнге ие болып, семантикалық ауқымы кеңейген: 1.»мәшине, құрылғы, тетіктің қарапайым элементтентұратын бөлігі»; 2. «екі бағдарламаны байланыстыратын желі»; 3. «өнеркәсіптегі бірнеше тетіктердің жиынтығы»; 4. «жүзетін көліктің жылдамдығын анықтауға арналған жылдамдық бірлігі».

Жалпыхалықтық белсенді қолданыстағы араб, парсы сөздерінкалькалау тәсілі де техникалық, компьютерлік, т.б. терминдердің нормалануына септігін тигізіп отыр:пәрмен (команда),мұрағат(архив), дерекхана (библиотека), хабар (сообщение), амал (операция), перне (клавиша), пернетақта, лақаб (ярлык),себет (корзина), науа (желоб), т.б. Әзірленетін сөздіктің сөздік мақаласына осы сөздердің негізгі мағынасымен қатар қосымша үстеген жаңа мағынасын да енгізуді қажет етеді:

ПӘРМЕН [ир.] з а т. 1. Қарқынды екпін, күш, қайрат-жігер, тегеурінді қуат. Оленді енді бұрылам дегенше қолымдағы найзаны п ә р м е н і м е н жіберіп кеп қалдым (Е. Салихов, Алақан). 2. Күрделі бір істі орындату үшін берілетін әмір, бұйрық, тиісті жарлық. Ей, алла, разымын салғаныңа, Жеткізбей армандамын алғаныңа. Билетіп, Шам, Бағдат, жетпісәлем, Көндірдім талай елді п ә р м а н ы м а. Бірапла, жалғыз ұлбер, жарылқайкөр! Көреалмай армандамын қалғаныма. Кетейін өзім барда патша сайлап, Артымда тапсырайын қалғаныма!» (Ә. Найманбаев, Шығ.).[ҚӘТС, 2011, 12-т., 338-б].3. Ақпар. Компьютерлік бағдарлама қандай бір тапсырманы орындатуға берілген нұсқау.П ә р м е н бойынша компьютер абоненттің нөмірін тереді.

ПЕРНЕ[ир.] з а т. 1. Домбыра, гитара, мандолин сияқты ішекті аспаптарды ойнағанда дыбысты күшейту, анықтай түсу үшін саусақпаен басатын мал ішектерінен я сымнан жасалған тетік.Әншінің сүйрік саусақтары домбыраның қос шегінде п е р н е бойымен жорғалай жөнеледі («Қаз. әдеб.»). 2. ауыс. Нәзік, сезім.Жаралы бір жан жатыр құба жонда, Бір қисық жалғыз аяқ сүрлеу жолда. П е р н е с і, нұры кеткен көзіменен, Қарайды бейшара жан оңға, солға (М. Жұмабаев, Шығ.).[ҚӘТС,2011, 12-т., 358-б].3. Пернетақтадағы сандық және әріптік түймеше.Қазіргі таңда кеңінен тараған Windows-қа лайықталған пернетақта 104 п е р н е де н тұрады, оның екеуі – Windows терезелері бейнеленген п е р н е л е р (https://kk.wikipedia.org/).

Мазмұн жағынан жаңа мағына үстеген араб, парсы сөздері қоры бүгінгі таңда кітаби лексиканың, діни, жергілікті (аймақтық) тіл ерекшеліктеріндегі сөздердің семантикалық түрленуінен де, өзара ауыстүйісуінен детолығып отыр.

Ескі кітаби сөздер.XV–XVIII ғғ.жазба мұралар тіліндегі және XIX–XX ғғ. ақын-жазушылар шығармаларындағы ескі кітаби сөздердің бірқатары қолданыстан шығып кетсе, бірқатары мағынасын сақтап қалғандар да, жаңа мағынаға ие болғандар да бар.Түркі жазба ескерткіштер тіліндегі билік, атақ-лауазым саласындағы атаулар патша, маслихат, мәжіліс, әкім, астана,сарай, сарбаз, патша, майдан, т.б. қазіргі мемлекеттік басқару аппараттарында жаңаша сипат алып, нормативтік мәртебеге ие болған. Әсіресе, заң саласына қатысты терминдік ұғымдардың басым көпшілігі – байырғы араб, парсы сөздері. Бүгінгі таңдамағыналары сақталып, семантикалық өрісі кеңейген сөздердің қатарына қарар, бап, мүлік, құн,т.б.сөздерін жатқызуға болады. Мына кестеден салыстырып көрейік:

Жазба ескерткіштерде:	Қазіргі қазақ әдеби тілінде:
ҚАРАР (ар.) قرار –шешім. Шолар асул мыңары білән мұндағ қарарда хан алдында ерділер. Солар негізгі мың адамдарымен хан алдында осындай шешімде еді («Жамиғат тауарих»). Сыр суыны кечмекні қарар беріб кетді. Сыр өзенін кешіп өтуді бұйырып кетті («Түркі шежіресі»).Бұ қауым раст көңілі білән ел болды мұндақ қарарува муқаррар болды. Бұл қауым шын көңілмен (Шыңғыс ханға) ел болды, осындай нақты шешім қабылдады (ЖТ).Андын соң Кутан бір қарардатұрды андағ шарх берілді. Одан соң Кутан бір шешімге келіп, мынадай мәлімдеме жасалды (ЖТ).[Сейітбекова А., 2014, 244-б.].	**ҚАРАР[ар. باب] зат. заң. 1.Конституцияның құқықта парламент палаталарының бірі қабылдайтын құжаттардың атауы. Қарар заң жобарынан гөрі басқаша тәртіппен талқыланады және мемлекет басшысының қол қоюына берілмейді (ҚҰЭ). 2. Алқалы орнаған мәжілісінде немесе қоғамдық бірлестіктер мүшелерінің жиналысында қайсыбір мәселені талқылау нәтижесінжже қабылданған шешім.Мәжіліс спикері орынбасарының сөзіне жүгінсек, Еуропарламент қарары қандай да бір елге елеулі нұқсан келтірмейді екен. Оның үстіне мемлекеттердің көбі мұндай қарарға елең етпейді де («Түркістан»)[ҚӘТС, 2011, 9-т., 349-б].**

БАБ(ар.)**باب** – тарау, бөлім.Туркига қылыб ажамдан бұ кітабмарифаткаачты секіз түрлү **баб**. Түркі тілінде парсыдан аударылып бұл кітап, білімге ашты сегіз түрлі бап (Гүлістан түрікшесі). Бұ кітабны ибтидақылдұқ шаджара и түркі ат қойдұқ тақы токұз **баб** қойдұқ. Бұл кітапты (жазуды) бастадық, (оған) «Түркі шежіресі» деп ат қойдық та тоғыз тарауға бөлдік (Түркі шежіресі) [Сейітбекова А., 2014, 70-б.].	**БАБ[ар. باب] зат. заң. – белгілі бір құжаттың тармағы, тарауы; статья. Республика Президенті мен Парламентініңі ара қатынасындағы Президенттік заңды немесе оның жекелеген баптарын қайта талқылауға және дауыс беруге қайтаруға конституциялық құқығы өте маңызды құрал болып табылады («Егемен Қазақстан»)[ҚӘТС, 2011, 2-т., 706-б].**

Осындай ескілікте қолданылған мақлұқат, набатат, мүкәммал қазіргі мектеп оқулықтары мәтіндерінде» жәндік, құрт-құмырсқа, бақа-шаян» мағынасындағы تاقولخم (махлуқат^{ун}) мақлұқат (фауна), «өсімдіктер, өсімдік әлемі» мәніндегі اتابنت (набатат^{ун}) нәбатат (флора) қолданыс тапқан.

Жаңа мағына ие болған сөздердің қатарына араб тіліндегі «1) аяқталған; 2) толық; 3)ауыс. байлық» мағынасындағы لمكم (мукаммал^{ун}) мүкәммал сөзін жатызуға болады. Қазіргі қазақ тілінде «инвентарь» сөзінің аудармасын беріп отыр, яғни «мекеменің, жеке адамның мүлкіне жататын барлық нәрселер» деген мағынада жаңа атаудың қатарынан орын алған.

Діни сөздер. Бүгінгі таңда еліміздегі қалалық үлкен мешіттерде, әлеуметтік желілерде дінтанушы ғалымдардың, имамдардың, молдалардың Алланы тану, Аллаға құлшылық етуге бағытталған насихаттау шаралары мен дәрістері діни сананың жаңғыруына септігін тигізіп отыр.Осы ретте уағызшылар діни ұғымдарды түсіндіруде араб тіліндегі түпнұсқасымен айтуды дәстүрге айналдырған: Аллах (Алла емес), халал (адал емес), ширк (күнә емес), уахи келді (хабар келді емес), мазхаб жолы (тура жол емес), мурид (шәкірт емес), сахаба (достары емес),муджахит (күресуші емес), т.б. Соданқоғамда, әсіресе, жастар арасында діни ұғымдар мен түсініктерді түпнұсқа тіліндегі айтылуындай қаз-қалпында қабылдап, игере бастаған. Сондай-ақ, діни орталықтардың ашылуы, діни кітаптардың шығуы Құран сүрелері мен аяттарын түпнұсқа тіліндегідей жазу да белең алған: мазхаб (мазхап емес), хиджаб (хиджап емес),жихад (жихат емес), т.б. Сонымен қатар XVIII–XX ғғ. кітаби лексикадағы діни сөздер күні бүгінге дейін әртүрлі нұсқада жазылып жүр: мүбарак/мүбәрак/мүбәрік,уажіп/ уәжіп, т.б.Сондықтан жаңасөздікке тіркелетін жаңартылған діни мазмұндағы сөздерді сұрыптауды, түрлі нұсқалармен жазылған сөздерді біріздендіруді қажет етеді.

Жергілікті (аймақтық) сөздер. Қазақ тіліндегі жаңа бірліктердің тағы бір көзі – жергілікті (аймақтық) сөздер.Кейбір тілдік бірліктер сөйлеу тілі жүйесінен әдеби тілдің жүйесінене терминжасам жүйесіне өтеді. Мәселен, еліміздің батыс, шығыс аймақтарында «асыл, өте жақсы, ерекше, тәуір» деген мағынадағы дегдар сөзі әдеби тілдің нормасына өткен.Мәселен,

Ол бір **дегдар** тұқым, әкесі де **дегдар** кісі болушы еді (Сем., Ақс.).

Өзім естіген білген, өткен кеткен дүниедегі **дегдар** даңқты әйелдердің бір де біреуін маңаламайды (Қ. Сатыбалдин, Қараторғай).

Сөзтізбеге аймақтық қолданыстағы араб, парсы сөздерінің мағыналық өрісі терминдік мән алғандарын да байқауға болады. Еліміздің оңтүстік өңірінде парсының «үйдің кіреберіс бөлмесі, ауызүй»; «мекеме ғимараттарындағы ұзын, ортақ кіреберіс»; ауыс. «босаға» мағыналарында қолданылатын **дәліз** сөзіэкономика саласында»бір елдің екінші елге, бір жерден екінші жерге тесерусіз, қараусыз өтіп кететін аралық» деген терминдік мәнге ие болған. Мәселен,

Жаздыгүні көбінесе **дәлдізде** отырамыз. Үйіміз үш бөлмелі, оның бірі – **дәлдіз** (Маң., Маңғ.).

Қазақстанның бас кеденшісі Мәжит Есенбаев өзінің соңғы бір сұхбатында осы механизмнің қазақстандық кеден органдарында қолға алынғанын, яғни **«жасыл дәлізбен»** өтуге құзырлы тұлғалардың тізбесі жасалып жатқанын айтқан болатын [URL: http://www.halyk-gazeti.kz/].

«Дәліз» сөзімен дәліз инвестициялық бағдарламасы, жеке дәліз, жасыл дәліз, т.б. тіркестер пайда болған.

Аффиксация тәсілі арқылы жасалған жаңа бірліктер.Уақыт өткен сайын қоғамдағы жаңа ақпараттар ағымы мен технологияның үздіксіз дамуына байланысты араб, парсы лексикалық түбірлерінен, сөзжасам жасайтынөнімді жұрнақтарынан туындаған жаңа мазмұндағы кірмелердің қазіргі тіл иемелдерінің ауызша және жазба тілінде жиі байқалады. Парсы тіліндегі**жо** – жер, **наме** – хат,**хана** – үй, **қағаз**лексикалық тілдік бірліктер және»кәрдән – істеу, жасау»етістігінің осы шағы «**кәр-кер, гер**»,»хурдан – жеу, ішу» етістігінің осы шағы «**хор-қор**» өздерінің номинативтік мағыналарын айырылып, қазақ тілінде сөзжасам аффикстері қызметінде жұмсалады. Соңғы кездерібаспасөз беттерінде, ресми іскағаздарында бұл сөзжасам жұрнақтары арқылы жасалған бізге белгілі қызметкер, жемқор, дәріханада, т.б. сөздерінен

бөлек жаңадан туындаған тілдік бірліктердіңбелсенділігі артып келе жатыр: құзырхат,жалгер, үміткер, зияткер, мәтінгер, тәлімгер, қаламгер, дерекқор, растама, ысырапқор, т.б. Парсының сөзалды **-бей** жұрнағы тіл білімі саласында жаңа терминдер жасауға ұйытқы болып отыр: бейүндес, бейтілдік, бейфенитті (тұлға), бейресми, бейтарап, т.б. Әсіресе сөз соңына -ет, -ят, -атаффикстерінің жалғануы арқылы жасалған өркени**ет**, руханиі**ят**, жағда**ят**, ислами**ят**, т.б. жаңа тілдік бірліктердің қолданысы жоғары. Сөзжасам құбылысы төл сөздер мен араб, парсы, орыс тілі мен араб, парсы тілдік бірліктерінің бірігуі арқылы жасалған гибрид сөздер де баспасөз беттерінде, ғылыми мәтіндерде жиілеп бара жатыр: мәтінтану, мәтіннама,тақырыптама (тематика)уақытсыймдылық, қуатсыйымдылық, пікіралмасу, т.б. Осындай жаңадан туындаған тілдік бірліктерді де сөздікке енгізуді қажет етеді.

Әдеби тілімізде қолдану жиілігі жоғары тілдік бірліктердің семантикалық өрісіне назар аударайық. Қазақ әдеби тілі сөздігінде тіркелген «нақты мемлекеттік органға немесе лауазымды тұлғаға заң арқылы берілетін өкілеттіктің, құқықтың және міндеттердің жиынтығы» мағынасында қолданылатын арабтың құзыретсөзі қазіргі БАҚ құраладары мәтіндерінде және педагогика саласында дефинициясы нақтыланбағанын байқауға болады. Педагогика саласында бірде «құзырет – практикалық тәжірибенің,ұсталықтың және білімнің негізінде ойдағыдай әрекет ете білу», енді бірі «құзыретті» – «бір нәрсе жайында өзінің дәлелді, абыройлы пікірін білдіре алатындай білімді меңгеру, бір салаға қатысты хабардарлық, беделділік» дегентағы басқамағынаныбілдіреді.Осылайша педагогтар арасында қолданылып жүрген «құзырет» сөзінің әртүрлі қолданысқа ие болғаны байқалады. Осыған байланысты бұл сөздің дефениціясын нақтылап, сөздікке енгізуді қажет. Осы сияқты терминком бекіткен терминдер қатарынан орын алған мүкәммал (инвентарь), мәтінгер (текстолог),напақа(алимент), сазгер, шәкіл, т.б.сөздікке тіркеуді қажет ететін лексикалық бірліктер.

Тілімізде белгілі бір құбылысты, ұғым-түсінікті, атаудың екі-үш, кейде одан да көп варианттары қатар, жарыса қолданыла беруі орын алған. Оның бірі төл сөзіміздей игеріліп кеткенараб, парсы сөздері болса, екіншісі орыс сөздері болады. Мысалы, қазіргі күндерде, мұрағат – архив, мұражай – музей, пайыз – процент сияқты сөздер қатарласа қолданылып келеді. Кейде араб, парсы тілінен енген сөздердің өздері қатар жарыса қолданылады: уәж – себеп, «условие» сөзі шарт – талап, т.б. Осындай жаңа тілдік бірліктердің орныуына, біріншіден, уақыттың, екіншіден, қоғамның талғамы, үшіншіден, лингвистикалық талдауларды қажет етеді.

Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі және түрлі салаларда жаңа мағына үстеген араб, парсы сөздерінің қоры ескі кітаби лексиканың, діни, жергілікті (аймақтық) тіл ерекшеліктерінде қолданылатын сөздердің семантикалық түрленуі мен дифференциялану процесіне түсуі арқылы жаңарған.Осыған орай қазіргі қолданыстағы жаңааараб, парсы тілдік бірліктерінекі топқа бөлуге болады:

1. қалыптанып, нормаланып кеткен жаңа бірліктер;
2. босаң нормада тұрған жаңа қолданыстар.

Сонымен жаңа графикамен түзілетін сөздікке араб, парсы тілдік бірліктерді тіркеуде келесі лексикографиялық критерийлерді назарға алуды жөн санаймыз:

біріншіден, әртүрлі дефиницияда қолданылып жүрген кейбір лексикалық бірліктердің мағыналарын нақтылау;

екіншіден, тіл иелмендерінің қолданысында функционалдылығы жоғары, бірақ әдеби нормаға еніп орнықпағандарды сөздікке тіркеу;

үшіншіден, жалпыхалықтық қолданыстағы,кітаби тілдегі, діни, жергілікті (аймақтық) тіл ерекшеліктеріндегі сөздердің семантикалық өзгерістерінен болған жаңа тілдік бірліктерді сөздік мақалаға енгізу;

төртіншіден, жазу-сызда әртүрлі тұлғада жазылып жүрген мүбарак/мүбәрак/мүбәрік, мазхаб/мазхап, уажіп/ уәжіп, марқабат/мархабат, патсайы/батсайы т.б.араб, парсы сөздерін біріздендіру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Есенқұлов А., Әшімбаева Н. Кірме сөздерден жасалған философиялық терминдер // Терминдер және олардың аудармалары. – Алматы: Ғылым, 1990. 86-93 бб.

2. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – Алматы, 2011.

3. Сыздықова Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. Ғылыми-танымдық зерттеу. –Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 272 б.

4. Сейітбекова А. Араб-парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі (XII-XVII ғғ. жазба ескерткіштер негізінде). – Алматы: мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. -452 б.

URL: http://www.halyk-gazeti.kz/

УДК 378.02:37.016
ҒТАХР 14.35.09

СЕИТОВА ГАУХАР АМАНЖОЛОВНА
докторант
Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

КУНАКОВА КЛАРА УМИРЗАКОВНА
педагогика ғылымдарының докторы, профессор
Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

ТЕХНИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚТАР СТУДЕНТТЕРІНЕ ШЕТТІЛДІК БІЛІМ БЕРУДІҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Түйін. *Ұсынылған мақала техникалық мамандықтар студенттеріне шеттілдік білім берудің негіздерін айқындайды және қазіргі кезеңдегі шеттілдік білім беруді жүзеге асырудың ұйымдастыру-әдістемелік шарттарына тоқталады. Шетелде өндірістік тәжірибеден өту мүмкіндігі, шетел тіліндегі техникалық құжаттамамен жұмыс істеу, шетелдік әріптестермен іскерлік келіссөздер жүргізу, халықаралық кәсіби байланысты кеңейту техникалық мамандық студенттерінің шеттілдік білімдерін тереңдетуді және шеттілдік кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруды көздейді. Білікті, кәсіби мамандарға қол жеткізу мақсатындағы білім беруді оңтайландырудың басты бағыттарының бірі білім беру мазмұнын қайта қарастырып, инновациялық әдістер мен интерактивті технологияларды жан-жақты енгізу болып табылады. Шеттілдік кәсіби коммуникативтік құзыреттілікті техникалық мамандықтар студенттеріне кәсіби тұрғыда дайындау барысында қалыптастырудың маңыздылығын нақтылайды және шеттілдік кәсіби коммуникативтік құзыреттілік ұғымын анықтайды.*

Түйінді сөздер: *шеттілдік кәсіби коммуникативтік құзыреттілік, техникалық мамандықтар студенттері, ұйымдастыру-әдістемелік шарттар, халықаралық кәсіби байланыс.*

Резюме. *Предлагаемая статья определяет основы обучения иностранным языкам студентов технических специальностей. Основное внимание уделено организационно-методическим условиям реализации обучения иностранному языку на современном этапе. Обновление содержательного компонента образования является одним из главных составляющих обнавления образовательного процесса для подготовки конкурентоспособных специалистов, внедрение новых подходов и инновационных интерактивных технологий. Указывается на важность формирования профессиональной коммуникативной компетенции по иностранному языку в рамках профессиональной подготовки специалистов технического профиля. Определяет понятие иноязычной коммуникативной компетенции.*

Ключевые слова: *иноязычная коммуникативная компетентность, студенты технических специальностей, организационно-методические условия, международная профессиональная коммуникация.*

Summary. *The proposed article defines the fundamentals of teaching foreign languages to students of technical specialties. The main attention is paid to the organizational and methodological conditions for the implementation of teaching a foreign language at the present stage. One of the main directions of modernization of education is updating the content of education to train competitive specialists, introducing new approaches and innovative interactive technologies. The importance of the formation of professional communicative competence in a foreign language in the framework of professional training of technical specialists is indicated. Defines the concept of foreign communicative competence.*

Keywords: *foreign-language communicative competence, students of technical specialties, organizational and methodological conditions, international professional communication.*

Кіріспе

Жаһандану дәуіріндегі Қазақстанның дүниежүзілік білім беру мен мәдениетке бірігуіне негізделген жоғары кәсіби білім беруді дамытудың қазіргі заманғы үрдістері жоғары оқу орындары түлектерін даярлау деңгейіне қоғам тарапынан жаңа талаптар қоюда. Солардың бірі кәсіби шеттілдік

құзыреттілікті қалыптастыру, себебі шетел тілінде өз бетінше кәсіби қарым-қатынас орната алу және ұйымдастырушылық қабілеттерін де шетел тілінде жүзеге асыра алу заман талабының сұраныстары. Аталмыш талаптар шетел тілін оқыту үдерісі сатыларын жетілдіру керектігін көрсетеді.

Осы орайда, Қазақстан Республикасының жоғары білім беру ісінің мазмұнын жаңарту жұмыстары жүргізілуде. Олар ең алдымен, Қазақстан Республикасының Білім туралы 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы, Жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты [URL: http://egi.kz/wp-content/uploads/2016/], Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [URL: http://adilet.zan.kz/], Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2015 – 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [URL: http://adilet.zan.kz/kaz/], Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарына арналған мемлекеттік бағдарламасы [http://government.kz] сияқты еліміздің негізгі нормативтік құжаттарында көрініс табуда.

Аталмыш талаптарды жүзеге асыру жолында еліміздің білім беру саласында әр тараптан жан-жақты жұмыстар атқарылуда. Қазақстан Республикасының экономикалық өсімін ұлғайтудың бірден-бір жолы әр сала бойынша, оның ішінде техникалық салалар бойынша нағыз өз ісінің кәсіби құзыретті мамандарын даярлау болып табылады.

Қазіргі жағдайда жоғары білім беру ұйымдарының тілдік емес факультеттерінде «Шетел тілі» пәнінің рөлі шеттілдік қарым-қатынас болашақ маманның кәсіби қызметінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылуына байланысты арта түсті.

Негізгі бөлім

Қазіргі жаһандану кезеңінде болашақ инженерлердің кәсіби құзыреттіліктерінің бірі аудармашылар көмегінсіз шетел тілінде өз саласы шеңберінде кәсіби қызмет жүргізу, қарым-қатынас орнату қабілеттілігі болып табылады. Халықаралық кәсіби байланысты кеңейту, шетелдік әріптестермен іскерлік келіссөздер жүргізу, шет тіліндегі техникалық құжаттамамен жұмыс істеу, шетелде өндірістік тәжірибеден өту мүмкіндігі болашақ инженерлерді оқытуда шетел тілінің мүмкіндіктерін барынша толық пайдалануды және техникалық мамандықтар бойынша оқитын студенттердің шеттілдік құзыреттілігін қалыптастыруды талап етеді.

Білікті, кәсіби мамандарға қол жеткізу мақсатындағы білім беруді оңтайландырудың басты бағыттарының бірі білім беру мазмұнын қайта қарастырып, инновациялық әдістер мен интерактивті технологияларды жан-жақты енгізу болып табылады. Сонымен қатар, білім сапасын бағалауда құзыреттілікке негізделген тәсілді пайдалану маңызды.

Білім берудің құзыреттілікке негізделген нұсқасы студенттердің болашақ кәсіби қызметінде алған білімдерін іс жүзінде қолдануға және сапалы түрде орындауға қабілеттілігін білдіреді, яғни тек академиялық білімдермен шектелмейді. Осыған байланысты теория мен практика талаптары арасындағы алшақтықты жою құзыреттілікке бағытталған білім берудің мақсаты болып табылады. Бұл дегеніміз болашақ мамандардың университет қабырғасында алатын білім көлемінің негізгі бағытын осы құзыреттіліктерді игеруге, яғни білім беру басымдықтарын қызмет барысында қолданылатын құзыреттер жиынтығына қарай бағыттау, межелеген деңгейге жету қажеттілігін білдіреді. Құзыреттіліктер жиынтығына бағытталған білім беру тәсілі нәтижеге қол жеткізуді көздейді, бірақ, дәстүрлі білім беру тәсілінде нәтиже деп алынған ақпараттар жиынтығын бағалаймыз, ал құзыреттілікке бағытталған білім беру нәтижесі болашақ маманның жұмыс барысында орын алатын қалыпты және қалыпсыз жағдаяттар барысында да білімі мен біліктілігін дұрыс қолдана білу әрекеті.

Құзыреттілікке бағытталған білім беру тәсілінің басым тұстарының бірі тұлғаның жеке дара қасиеттері мен қабілеттерінің кәсіби құзыреттілік пен құзыреттерден тұратын білім қоржынын толтыруға тікелей әсер етуінде, яғни, алған теориялық білімдерін тек бір сала сарынында емес жан-жақты пайдалана алу мүмкіндігінде болып отыр [URL: https://cyberleninka.ru/article/v/integrativno-tselostnyy-podhod-kak-evristicheskoe-osnovanie-podgotovki-sotsialno-kompetentnostnyh-spetsialistov-vinzhenerno].

1. Көріп отырғанымыздай, бүгінгі заман талабының сұранысына ие болған құзыреттілікке негізделген тәсіл білім беру мақсаты мен мазмұнын өзгертеді. Себебі, қолданылып келген білім жүйесі студенттерге фундаменталды білімдерді дәріптеді, бұл іс жүзінде тәжірибелік-бағдарланған кадрлардың жетіспеушілігіне алып келді. Бүгінгі күннің басымдықтары іс жүзінде машықтанған, кәсіптік қызметке тез бейімделуге қабілетті және шығармашылық ойлау қабілетіне ие мамандардың пайдасына ауысқан.

Дегенмен, іс жүзінде, түлектердің көпшілігі бұған дайын емес. Бұл ішінара қазақстандық білім беру жүйесіне құзыреттілікке бағытталған тәсілді енгізудің себебі. Сол себепті С.С.Құнанбаеваның айтуынша, теория мен практиканың өзара тығыз әрекеттесуін көздейтін құзыреттілікке бағытталған тәсіл мамандар дайындаудың ұлттық моделін жобалаудың негізіне айналуы тиіс [6 Кунанбаева С.С. Компетентностное моделирование профессионального иноязычного образования. Алматы, 2014.-208с.].

Сонымен, жоғары кәсіби білім беру ісінде құзыреттілікке бағытталған тәсіл білім беру жүйесін жаңғырту үдерісінде маңызды тұжырымдамалық ережелерінің бірі ретінде қарастырылады.

Басым бағдарды құзыреттілік тәсіл білім берудің әдіснамалық негізі ретінде білім беру мақсаттарына бағыттайды: білім беру сапасы, білім алушының тұлғалық қасиеттері, өзін-өзі анықтау, өзін-өзі тану, өзін-өзі жетілдіру, білім алу және әлеуметтенуді дамыту. Дегенмен, басты мақсат қызмет барысында қажетті барлық кәсіби құзыреттіліктерге ие маманды қалыптастыру болып табылады.

Құзыреттілік негізіндегі оқыту нәтижесінің сапасы «маман бейіні» ретінде анықталатын студенттердің жоғары оқу орнында ие болатын құзыреттіліктерден тұратын жиынтығымен сәйкестік тұрғысынан бағалауды білдіреді.

Бұл жүйеленген стандарттар жиынтығы әлеуетті жұмыс берушілердің сұраныстарын, қызметтің спецификалық ерекшеліктерін, болашақ мамандарға қойылатын талаптарды, сондай-ақ, студенттердің жеке тараптарының және қоғамдық талаптарын көрсетуі керек.

Көптеген шетелдік компанияларының сұраныстары бойынша олардың болашақ қызметкерлері тек техникалық кәсіби білім құзыреттіліктермен ғана емес, сондай-ақ жалпы бейіндегі пәндердің құзыреттерімен қамтылуы тиіс, мысалы:

– инженер мамандығының негізгі болмысымен қатар, қоғам мен мамандық алдындағы қызмет ету міндеттері, инженерлік шешімдер үшін жауапкершілікті сезінуді түсіну, соның ішінде әлеуметтік және экологиялық контекстте;

– жеке және топ мүшесі ретінде тиімді жұмыс істеуге қабілеттілік;

– жобалық қызметтерге араласу мүмкіндігі;

– мамандық аясындағы шығармашылық ізденіс;

– өз бетімен кәсіби құзыреттілікті үздіксіз білім алумен тереңдету қабілеті мен қажеттілігін түсіну;

– экономикалық аспектілерді, сапа мәселелерін, жабдықтармен жұмыс жасауды білу;

– ақпаратты қолдана білу;

– басқарушылық, техникалық және жеке аспектілерді қамтитын көшбасшылық қабілеті;

– кәсіби ортада және қоғамда тиімді қарым-қатынастың әр түрлі әдістерін (есептерді жазу, материалдарды ұсыну, анық және түсінікті нұсқаулықтарды беру және қабылдау) қолдана білу;

– халықаралық командалармен жұмыс жасау барысында қарым-қатынас жасау үшін жеткілікті деңгейде шет тілдерін білу [URL: https://elibrary.ru/].

Көрсетілген талаптар бүгінгі күннің маманынан орасан зор кәсіби, шығармашылық талаптардан бөлек осы біліктілікті шетелдік әріптестермен жүргізе алу мүмкіндігін қарастыратын шеттілдік коммуникативті құзыреттілікті қамтиды. Әрине, бұл жұмыс берушілерге қазіргі жаһандану дәуірінде әлемдік аренада бәсекеге қабілетті және қарқынды дамып келе жатқан халықаралық қатынастардың ұтқыр қатысушылары болуға мүмкіндік береді.

Инженерия, техника және технология салалары мамандарына қойылатын кәсіби талаптар кешенінде шеттілдік құзыреттіліктің маңыздылығын анықтау үшін заманауи еңбек нарығы жоғарыда аталған мамандардың кәсіби даярлығына қойып отырған міндеттерін айқындау қажет.

Бүгінгі күні инженерлік-техникалық қызметті жүзеге асыру келесі үрдістермен сипатталады:

– техникалық объектілерді әлеуметтік және мәдени ортаға интеграцияланған күрделі жүйелер ретінде қабылдауды қамтамасыз ету мақсатында техникалық қызметтің барлық салаларын ақпараттандыру, өндіріс пен технологиялардың ғылыми дамуын арттыру;

– болашақ мамандардың игерген білімдер, іскерлік дағдылар, әлеуметтік тәжірибені негізгі кәсіби қызметінен өзге салаларда да кеңінен қолдануға бағыттайтын техника мен технология үлгілерінің тез ауысуы;

– болашақ техника мамандарын даярлауда академиялық ұтқырлыққа, коммуникативтікке, ақпараттандыруға, креативтікке негізделген бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету, ғылыми-зерттеу практикасына байланысты инновациялық компонентті нығайту;

– техникалық қызметтің мәдени, моральдық және гуманистік болмысының күшеуі білім беру үдерісін маманның жаңа кәсіби техникалық мәдениетін қалыптастыруға бағыттайды;

– Мамандарды дайындауда ынтымақтастықтың, өзара түсіністіктің, іскерлік қарым-қатынастың, командада нәтижелі жұмыстың қажеттілігін қамтамасыз ететін коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруға бағыттайтын инженерлер қызметінің ұйымдастыру-басқару саласын арттыру [URL: https://megalektsii.ru/s14095t9.html].

Осылайша, техникалық қызмет жоғарыда көрсетілген инженерия мен техника саласындағы үрдістер негізінде осы бағыттағы мамандардан коммуникативтік және ұтқырлық сияқты сипаттамалардың болуын талап ететіні анық, ал бұл олардың тілдік шеберлігі мен дағдыларының деңгейіне тікелей байланысты. Демек, қызмет бейініне сәйкес келетін тілдік дайындық инженерлік-техникалық сала мамандарын кәсіби даярлауда негізгі міндеттерінің бірі болуы тиіс.

Көріп отырғанымыздай, бүгінгі заман талабының сұранысына ие білім берудегі негізі әдіснамалық тәсіл ретінде қабылданған құзыреттілік тәсілдің мақсаты кәсіби қызмет атқаруға қажетті барлық біліктіліктерді игерген білікті маманды қалыптастыру. Осы кәсіби біліктіліктің бірі шеттілдік құзыреттілік болып табылады, нақтырақ айтсақ, шетел тілінде еркін кәсіби қарым-қатынас жүргізуге қауқарлы шеттілдік кәсіби коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру техникалық бейіндегі маман даярлаудың бір сатысы [Шайхызада Ж.Г., 2016., с.102].

Дегенмен, шеттілдік кәсіби коммуникативтік құзыреттілікті анықтау үшін ғалымдар мен сарапшылар әлі күнге дейін нақты ортақ пікірге келмеген «құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдарын қарастыру қажет.

Әлемдік білім беру тәжірибесінде құзыреттілік ұғымы негізгі ұғым ретінде әрекет етеді, өйткені құзыреттілік:

1) білім берудің зияткерлік және дағдылы құрамдас бөлігін біріктіреді;

2) құзыреттілік ұғымында «нәтижеден» («шығу стандарты») қалыптасатын білім мазмұнын түсіндіру қойылған;

3) негізгі құзыреттілік интегративтік табиғатқа ие, өйткені ол өзіне мәдениет пен қызметтің кең ауқымына жататын біртектес немесе туыстық дағдылар мен білімді таңдайды [URL: https://cyberleninka.ru/ (дата обращения: 26.04.2020).

Кәсіби құзыреттілік ұғымы ресейлік және отандық білім беруде де қарастырылды. Білім беру мазмұнын жобалау, дағдыларды, іс-әрекет тәсілдерін меңгеруге бағдарлау М.Н. Скаткин, И.Я. Лернер, В.В. Краевский, Г.П. Щедровицкий, В.В. Давыдов, Т.Т. Ковалева, И.Д. Фрумин, В.А Болотов, Д.Н. Кулибаева, А.У. Муханбетжанова және тағы басқа ресейлік және отандық педагогтардың зерттеулеріндегі жетекші идеялар болды [URL: https://studopedia.ru/5_.html].

И.А. Зимняя Н. Хомский ұсынған құзыреттілік тұжырымдамасын ұстана отырып және әлеуеттіөзекті, когнитивті-жеке тұлғалық негіздер бойынша «құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдарын шектей отырып, «құзыреттілікті» адамның біліміне негізделетін өзекті, тұлғалық сапасы қалыптасатын, адамның әлеуметтік-кәсіптік мінез-құлқына, интеллектуалдық және тұлғалылығымен байланысты тұлғалық қасиеттері деп түсінеді [URL: http://www.eidos.ru/].

Құзырет пен құзыреттілік түсініктерін қарастыру кезінде тұтастық идеясын көптеген авторлар атап көрсетеді. Сонымен қатар, құзыреттілік тәсілінің мәселелерін зерттейтін авторлардың құзыретке қарағанда құзыреттілік кеңірек ұғым дейтін пікірлері ортақ. Мазмұндық тұрғыда құзыреттілік (біліктіліктің, білімнің, дағдылардың белгілі бір жиынтығынан басқа) әлеуметтік нормаларды, құндылықты бағдарларды игеру және беру үдерісін, өз қызметінде оларды іске асыру қабілетін, өз кәсібіне құндылық ретінде көзқарасты біріктіреді.

Г.С. Сухобскаяның пікірінше, құзыреттілік тәжірибеде туындайтын кәсіби педагогикалық міндеттерді шешуде педагог бойында көрінетін білім мен білік жүйесін білдіреді [Сухобская Г.С., Божко Н.М., 1995. № 4. – 19с.].

В.С. Безрукова «кәсіби сауатты пайымдауларды, бағалауды, пікірлерді айтуға мүмкіндік беретін білім мен іскерлікті меңгеруді» құзыреттілік деп түсінеді [Безрукова В.С.,1999. № 8. – 27с.].

Е.А. Царькова сонымен қатар құзыреттілікті жеке тұлғаның сапалы интеграцияланған сипаттамасы ретінде анықтайды, ол білім беру үдерісінде ие болатын кәсіби және әлеуметтік-маңызды қасиеттердің жиынтығын және жеке құндылықты қажеттіліктерді жүзеге асырудың тиімді тетігі ретінде қызмет ететін дәрежесін анықтайды [Царькова Е.А.,2004. № 6. – 5с].

М.А. Чошановтың пікірінше, құзыреттілік-бұл тек білімді меңгеру ғана емес, оларды жаңарту мен нақты жағдайларда пайдалануға үнемі ұмтылу, яғни жедел және ұтқыр білімді меңгеру; бұл ең оңтайлы

және тиімді шешімдерді таңдау және жалған шешімдерді қабылдамау қабілетін білдіретін ойлаудың икемділігі мен сындарлығы [Чошанов М.А.,1996. – 67с.].

Осылайша, құзыреттілік ұғымының өзін талдауға арналған материалдарды зерделеу бізге, бірінші ден, осы ұғымның бірыңғай айқын анықтамасының жоқтығы туралы; екіншіден, оның түрлі ғалымдардың жұмыстарындағы мәнін түсінудің ұқсастығы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, әр түрлі ғалымдардың көзқарастарын талдау құзыреттіліктің мәндік сипаттамасын анықтауға мүмкіндік береді [URL: https://cyberleninka.ru/ osnova-sovremennogo-obrazovaniya (дата обращения: 26.04.2020).

Құзыреттілік тәсілді іске асырудың әдіснамалық негізін құрайтын принциптеріне: білім берудің вариативтілігі, жеке тұлғаның дербес дамуына қабілеттілік, өзін-өзі дамытуына білім беруді орталықтандыру, автономдық білім берудің ұжымдық және топтық нысандарымен ұштастыру, жеке тұлғаның, білім берудің және қызметтің дамуы жатады.

Осылайша, білім берудегі құзыреттілік тәсіл бойынша теориялық дереккөздерді зерттеу келесідей қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Психология мен педагогика бағытындағы әдебиеттер бойынша қазіргі білім беруді дамытудың жетекші әдіснамалық бағдары құзыреттілік тәсіл болып табылады. Сонымен қатар, құзыреттілік тәсілдің терминологиялық аппараты әлі толық қалыптаспауы салдарынан ғылымда негізгі категориялардың түрлі түсіндірмелері орын алуда және ғалымдардың көзқарастарын талдау құзыреттіліктің мәндік сипаттамасын анықтауға мүмкіндік береді. Әлемдік білім берудің ағымдағы тәжірибесінде құзыреттіліктерді дайындауға қойылатын белгілі бір талап, ал құзыреттілік-бұл нақты маманның жеке сипаттамаларына байланысты құзыреттілікті меңгеру дәрежесі.

Қорытынды

Өзге тілді кәсіби коммуникативтік құзыреттілік ұғымына қайта орала отырып, аталған құзыреттілікті дамыту ЖОО-ның техникалық мамандықтарының студенттеріне шетел тілін оқыту әдістемесінде айқындалатын, кәсіби деңгейде екінші тілде қарым-қатынас жасауға қабілетті, техникалық бейіндегі болашақ маманды қалыптастыру. Осылайша, жоғарыда көрсетілген үрдістер жоғары оқу орнының түлегіне жаңа талаптар қояды. Бұл кәсіби міндеттерді шешу үшін білімді, іскерлікті, тәжірибені үнемі және белсенді түрде иемденуге және пайдалануға қабілетті, жақсы қалыптасқан шеттілдік кәсіби коммуникативтік құзыреттілікке ие және оны өзінің кәсіби қызметінің құрылымына біріктіре алатын кәсіби және психологиялық бейімделген маман болуы тиіс.

Осының нәтижесінде, шеттілдік кәсіби коммуникативтік құзыреттілікке ие техникалық бейіндегі мамандарға деген сұраныстың артуы болашақ мамандардың кәсіби білімін, іскерлігін және дағдыларын қалыптастыру кезінде шеттілдік білім беруді негізгі компоненттердің бірі етеді. Басқаша айтқанда, жоғарыда айтылғандардың негізінде өзге тілді кәсіби коммуникативтік құзыреттілік маманның тұлға құрылымының ажырамас компоненті ретінде қарастырылады деп айтуға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты [Электронды ресурс]. – 2016. URL: http://egi.kz/wp-content/uploads/2016/03/KAZ-GOSO-2012-s-izm.pdf (қаралған күні 01.03.2019)

2. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 24 шілдедегі № 460 қаулысы [Электронды ресурс]. – 2018. URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000460 (қаралған күні 01.03.2019)

3. Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2015 – 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы [Электронды ресурс]. – 2014. URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1400000627 (қаралған күні 01.03.2019)

4. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Кіру режимі: http://government.kz (қаралған күні 20.03.2019).

5. Чапаев Н.К., Нурутдинова Ж.В. Интегративно-целостный подход как эвристическое основание подготовки социально-компетентностных специалистов в инженерно-педагогическом вузе // Образование и наука. -2009. № 5 (62). [Электрон.ресурс] URL: https://cyberleninka.ru/article/v/integrativno-tselostnyy-podhod-kak-evristicheskoe-osnovanie-podgotovki-sotsialno-kompetentnostnyh-spetsialistov-vinzhenerno (қаралған күні 01.05.2019 ж.)

6. Кунанбаева С.С. Компетентностное моделирование профессионального иноязычного образования. Алматы, 2014.-208с.

7. Ситцев В.М., Рачков М.Ю. Сертификация российских специалистов на звание «Евроинженер»// Инженерное образование.-2010.-№6.-С.63-70. [Электрон.ресурс] URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=25445415 (қаралған күні 04.04.2019)

8. Зорина О.С. Формирование коммуникативных компетенций у будущих инженеров на основе интерактивных методов обучения. [Электрон.ресурс] URL: https://megalektsii.ru/s14095t9.html (қаралған күні 03.05.2019 ж.)

9. Шайхызада Ж.Г. Иноязычное образование в контексте профессиональной подготовки студентов инженерных специальностей // Филология, переводоведение, лингво дидактика: актуальные проблемы и тенденции развития в эпоху глобализации: матер. VIII международной науч.-практ. конф. (14 апреля 2016г.). – Чебоксары: Чуваш, гос. пед. ун-т, 2016. – С. 101-104. конференция материалдары

10. Ибрагимова Л. А., Петрова Г. А., Трофименко М. П. Компетентностный подход методологическая основа современного образования // Вестник НВГУ. 2010. №1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kompetentnostnyy-podhod-metodologicheskaya-osnova-sovremennogo-obrazovaniya (дата обращения: 26.04.2020). https://elibrary.ru/item.asp?id=17725071&

11. Базовое определение содержания образования. [Электрон.ресурс] URL: https://studopedia.ru/5_21453_bazovoe-opredelenie-soderzhaniya-obrazovaniya.html (қаралған күні 20.03.2019)

12. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования // Интернет-журнал «Эйдос». -2006. [Электрон.ресурс] URL: http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.htm (қаралған күні 29.03.2019)

13. Сухобская Г.С., Божко Н.М. Психотерапевтический эффект тренингов обучения для учителя // Информационный бюллетень. Проблемы непрерывного образования: педагогические кадры. – СПб., 1995. № 4. – С. 18-20.

14. Безрукова В.С. Образовательные технологии: ориентиры для выбора // Директор школы. – 1999. № 8. – С. 25-30.

15. Царькова Е.А. Компетентность в контексте модернизации профобразования // Профессиональное образование. – 2004. № 6. – С. 5-6.

16. Чошанов М.А. Гибкая технология проблемно-модульного обучения: методическое пособие. – М., 1996. – 160 с.

ҒТАМР 16.21

СЕЙІТОВА ШЫНАР БОТАЙҚЫЗЫ
филология ғылымдарының докторы
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

ДОСКЕЕВА ШАЙЗА АСАНҚЫЗЫ
филология ғылымдарының кандидаты
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

АЯГӨЗ ӨҢІРІ ТОПОНИМИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ НЕГІЗДЕР

Түйін. *Біздің мақаламызда қарастырып отырған Шығыс Қазақстан облысының Аягөз ауданының мәдени және тарихи тұрмысын бейнелейтін топожүйесін зерттеу қазақ халқының қалыптасқан этно-территориялық санасын терең ұғынуға, ұлттық негіз ерекшеліктерін, рухани бастауларды түсінуге әсер етеді.*

Мақалада Шығыс Қазақстан облысы Аягөз өңіріндегі топонимиялық атаулардыңэтимологиясы, қалыптасу кезеңдері салыстырмалы-тарихи тұрғыда қарастырылады.

Түйінді сөздер: *жер-су атаулары,топонимдер, микротопонимдер, этимология, қыстау, жайлау.*

Резюме. *Изучение топографии культурно-исторической жизни Аягузского района Восточно-Казахстанской области, которую мы рассматриваем в нашей статье, способствует более глубокому пониманию этнотерриториального самосознания казахского народа, особенностей национальной основы, духовных истоков.*

В статье рассматриваются этимология топонимических названий в Аягузском районе Восточно-Казахстанской области, этапы их формирования в сравнительно-историческом контексте.

Ключевые слова: *названия мест и вод, топонимы, микротопонимы, этимология, зимовка, пастбище.*

Summary. *Studying the topography of the cultural and historical life of the Ayagoz district of the East Kazakhstan region, which we consider in our article, contributes to a deeper understanding of the ethno-territorial identity of the Kazakh people, the characteristics of the national basis, and spiritual sources.*

The article discusses the etymology of toponymic names in the Ayagoz district of the East Kazakhstan region, the stages of their formation in a comparative-historical context.

Key words: *names of places and waters, toponyms, microtoponyms, etymology, wintering, pasture.*

Қазақ тіліндегі жер-су атаулары қазақ халқының ғасырлар бойы жүріп өткен жолының небір құндылықтарын бойына сіңірген тілдік жәдігері.

Аягөз атауы есте жоқ ескі заманнан бері қолданылып келе жатқан сөз, олай дейтініміз Аягөз өңірінің жаухарларының бірі он бес ғасырлық тарихы бар – Қозы Көрпеш Баян сұлу жырында Аягөз атауы кездеседі. Мысалы, Басынан ак Шәулінің дүрбі салып, Отырған Аягөзде елді көрді...[Сейдеханов К., 1985]. Осындай мысалдар Аягөз өңіріндегі кейбір атаулардың 15-20 ғасырлық тарихы бар екенін көрсетеді. Өлсе – дағы Қозыкем арманы жоқ, Суретболып бітіпті Аягөзге.(Жанақ.)

Аягөз бойында тұрған бұл кешен мен оның ішіндегі мүсін тастар – исламнан көп бұрын жасалған өте ескі дәуірдің белгілері. Олар Түрік қағанаты кезінде (VI – VIII ғғ.) шыққан. Адамның суретін салған мүсін тасты халық сол кезден ерекше қадірлеген және бір ғажайып жері, олардың аты тек қана мүсін таста сақталып қоймай, жер аттарына да қойылып отырған. Оның зор дәлелі Баянның атымен аталатын сол жердегі «Баян жүрек» тауы, Аягөзге құятын екі өзеннің бірінің аты – Айтаңсық, бірінің аты – Айғыз. Бұлардың барлығы бір кездегі тарихта болған оқиғаны еске түсіріп, солардың халық ортасына көп тараған терең сырларын сақтап келген, әсіресе «Баян жүрек» тауы. Баян мен Қозы Көрпештің жиі қосылып сүйіскен жері деп білу керек.

Жырға сүйенсек Баянның сәлемдемелерін Қозыға жеткізер жолында Айбас барлығын әр жерде құлатып алған. Сол жерлер Баянның жіберген заттарымен аталған. Ал кейбір мекендерге Айбастың өзі атау беріп отырған. Мысалы: Жамшы (Тоқырауын), Қарқаралы, Домбыралы-Моншақты Баянауыл, Жауырбұғы және т.б.[Сейдеханов К., 1985]Қаратау, Тарбағатай жерге келді, Жәйтөбе, Қатынсу көлге келді.

Аягөз атауының этимологиясына келгенде халық арасында көптеген болжамдар орын алады. Соның бірі, «Аякөз» деген қыздың есімі. Бұл жер сол сұлу қыздың құрметіне қойылған. Екінші болжам, Өгізбен жер жыртып жүрген орыстан жол сұрамақ болып, қалай «шақыруды» білмеген қазақ

«Әй, өгіз!» деп дыбыстаған екен деген болжам бар. Үшінші болжам бойынша XVII ғасырдың екінші жартысы мен XVIII ғасырдың бірінші жартысына дейінгі уақытта Аягөз аймағы жоңғарлардың болады. «Аягөз» атауы сол кезеңде пайда болған. Яғни Аягөз деген атау монғол тіліндегі Аяга және ус сөздерінің бірігуінен жасалып, «Кішкентай өзен» деген мағынаны берген. Монғол тілінің сөздігінде өзен – гол деп аударылады, көл – нур деген мағына береді. Егер сөз монғол тілінен келген болса, бұл жерде «ус» сөзінің орнына «гол»/ өзен атауы қолданылуы орынды деп ойлаймыз. Себебі, сол кезеңде қазақ топонимикасында монғол тілінен жасалған жер атауларында гол сөзінің қолданысы жиі орын алады. Біздің ойымызша, «Аягөз» атауының этимологиялық тарихы өте тереңде жатыр. Алдымен, Аягөз атауының «Қозы көрпеш Баян сұлу» жырында бірнеше жерде кездесетінін ескеретін болсақ, әдебиеттанушы ғалымдардың пікірінше, бұл жыр 15 ғасырлық тарихы бар, көне түркі заманына жататын туынды. Оған жырдан түркілік салт-дәстүрге, тілдік ерекшеліктерге байланысты жырдан дәлелдер де келтіріледі. Жыр ауыздан ауызға тарау барысында Аягөз атауы бертін кіруі мүмкін деген пікірлер де жоқ емес.

Ал «Аягөз» атауына тілдік тұрғыдан назар аударатын болсақ, біздің ойымызша, бұл атау екі компоненттен құралған: ай + өгуз (өзен)= Айөгуз. Яғни, Бірінші компоненті Ай сөзі этноним, яғни белгілі бір ру-тайпа атауы, немесе адам аты деп ойлаймыз. Олай дейтініміз, көне түркі жазба ескерткіштерінде Aj taz – Ай таз деген түркі тектес тайпа атауы кездеседі [Айдаров Ғ., 1996]. Сондай-ақ, Аягөз ауданы бойынша «Ай» деген атаумен берілген бірнеше жер аты кездеседі. Сол себепті қандай да бір «Ай» атты адам, немесе, ру-тайпаның бұл өңірді көне замандарда мекен етуі әбден мүмкін. Ал, «өгүз» сөзі көне түркі тілінде өзен мағынасында қолданылғаны белгілі. Мәселен, Білге қаған ескерткішінің шығыс жағы 15 жолы мен Күлтегін ескерткішінің шығыс жағы 17 жолда Қытайдың Хуан Гоу өзенін Y(a)ş(ı)l ögüz – Жасыл өгүз – Жасыл өзен деп береді. Сондай-ақ, Білге қаған ескерткішінің шығыс жағы 27 жолы мен Күлтегін ескерткішінің шығыс жағы 37 жолда қазіргі Ертіс өзенін (E)rt(i)ş ögüz – Ертіс өгүз – Ертіс өзені деп атайды. Көріп отырғанымыздай, өзен сөзінің көне түркі заманында географиялық термин ретінде өгүз деп аталуы кездеседі. Бұнымен бірге Атақты кумандар сөздігі Кодекс куманикуста да, өгүз – өзен деген аударма беріледі. Олай болатын болса, Аягөз атауы кіріккен сөз деуге болады. Оның бір құрамы өгүз – өзен сөзінен қалыптасқан. Яғни, Ай этнонимі мен өгүз/өзен сөзінің бірігуінен жасалған Айөгуз/ Айөгөз/Аягөз болуы ықтимал. Сондай-ақ, Махұт Қашқари сөздігінде аја / айа – алақанның іші [Қашқари М., 2003] деген мағынадағы сөз кездеседі. Олай болса, Айа+өгүз – Айаөгүз – Аягөз болуы да әбден мүмкін. Алдымен Балқаш көліне құятын аядай кішкене өзен атауы Аягөз пайда болып, кейін елді мекен атауына айналуы әбден мүмкін. Қалай болғанда да, біздің ойымызша, Аягөз атауы сонау көне түркі заманынан бері қалыптасып, топоним ретінде ғасырлар бойы келе жатқан атау. Оның дәлелі атаудың құрамындағы сөздердің көне түркілік, ортағасырлық ескерткіштерде орын алуы деп ойлаймыз.

Экспедиция барысында біз сұхбаттасудың сәті түскен аягөздіктердің тілі шыққан баласы мен жағын таянған ақсақалы да, үлкені де кішісі де туған жерінің жер-су атауларын, тарихын, табиғи ерекшелігін тектеп айтып берумен ғана шектелмей, атауға қатысты аңыздардың, оқиғалардың білгірі екенін де көрсете білді. Атап айтсақ аягөздік Бақытөмір Шалғынбай, ақшатаулық Дүйсенбаев Нұртөлеу, Шәушиев Ерғазы, Жөкіжанов Мерхат, Бозай ауылынан Смағұлов Досжан, айғыздық Сүлейменов Аманғазы, Мыңбұлақ ауылынан Мұхамеджанов Бақытжан, Абдильдинов Кеңес, тарбағатайлық Узбеков Сапар, Назаров Мұқан, Құдайбергенов Өсиет, ақшилік Мүбәрәк Дәурен, Бектұров Ілияс, қарағаштық Қыдырманов Орыншайық, сарыарқалық Сұлтанмахмұт Баяхметұлы, Емелтау ауылынан Рахымбек Ыбырайұлы, Ақшәулі ауылынан Байғалиев Тұяқ, Мәдениет ауылынан Азденов Жұман, Өркен ауылынан Бөрібаев Төлеубай, Мұқыш Үсен, баршатастық Құрмашев Майдан, малкелділік көзі қарақты көкірегі ояу, шежіреші-тарихшы Нәстілек Сәменбетов т.б. мырзалар өз жерінің, туған ауылының өткен-кеткен тарихын жер атауларымен ұштастыра отырып, өлшеусіз мағлұматтар берді. Аягөз аудандық «Мөлдір сана» газеті мен Аягөз әлемі: республикалық қоғамдық-әдеби журналы арқылы да мол қазынаға кенелгенімізді де айта кетуіміз қажет. Жер атаулары тарихи тұлғаларға да бай. Атап айтқанда, Бердіқожа батыр күмбезі – XVIII ғ. соңында Ұлы жүз Шанышқылы руынан шыққан қазақтың атақты батыры Бердіқожаға тұрғызылған, Жаппар қожа күмбезі – Жаппар Думан Қожаұлы – XVIII ғасырда өмір сүрген. Руы – Қожа. Шұбартау керейлеріне ислам дінін насихаттаушы, ағартушы, білімді, әулие адам болған, Қасабай – Қаракерей Қабанбай батырдың серігі, Абылай хан әскерінің мыңбасысы болған. Ол XVIII ғ. өмір сүріп, 15 жасынан қазақ-жоңғар соғыстарында 35 жыл бойы соғысып, талай-талай жекпе-жектерде қалмақтың бірнеше мықты деген нояндарын жеңіп, жер жастандырған батыр.

Қисық хан кесенесі – 1780 жылы дүниеге келген, 1844 жылы аға сұлтан болып сайланған. Ел ішіне қарадан хан болып шыққан Қисық мырза атымен танымал. Қожаберген -жырау есімімен байланысты аталған, Қожаберген қалмақтармен соғыс кезінде Қабанбайдың кеңесшісі болған. Қолына қобыз ұстап жүрген көрінеді. Ақши ауылының шығысындағы тауға өзінің бармағын кесіп тастап кеткендіктен тауды Қожаберген атап кеткен екен–мыс.

Атауларды қолданылу ерекшелігіне қарай қыстау (қыстаулықтар), төлдемелер, көктеме, күзеу, жайлау деп мал ыңғайына қарай жер ыңғайлаған

қазақтық салтымен рет ретімен тізбелей бергенде, аягөздіктердің жер жағдайына қанықтығына тәнті боласың. Мысалы, Отияр, Керегетас, Борлы, Сөрелі, Мәтен, Мақыжан, Қасқырсай, Қызылшоқы, Қызылқайнар, Құсмұрын, Майлышат, Қос жігіт, Қос қатын, Үшсұлу, Шектібай, Би Боранбай шатқалы, Балалар, Көкжайдақ, Ақжайдақ, Қалмақемел, Қалпақтас, Қобының жолы, Қожаберген т.б. секілді жер-су аттарының өзіндік тарихы мен аталу себептері бар. Бұл атаулар аталған өңірдегі жергілікті тұрғындардың өмір тіршілігінен тарихи-әлеуметтік, тарихи-лингвистикалық тұрғыда мол деректер береді.

Қазақ халқының өз танымы тұрғысынан табаны тиген жерлерге ол жердің, немесе өлкенің кескін келбетіне, сыр сипатына қарай сөзбен белгі қойып, айдар таға білуі өзіндік ұлттық шығармашылық өнердің қандай қасиетке ие екендігін көрсетеді. Әр атауды жер бедеріне, ерекше бір белгісіне орай өте жоғарғы дәлдікпен белгілеуді мақсат еткен. Мәселен, ақ көбік атып жататын асау ағынды, тұңғиық иірімді өзен аңғарында балық көп болғандықтан шат – Балықшат, Баршатас елді мекенінен батысқа қарай – 110 км жерде, Жорға тауының солтүстік беткейінен ағып шығып жатқан бұлақты суының шипалы, емдік қасиетіне байланысты Әулиебұлақ (Әулие қыз бұлағы), жер бедерінің ерекшелігіне, яғни бұйраттанып, бұжырланып, қарайып көрінуіне байланысты сайды Қарабұжыр, ерте заманда қыс мезгілінде жолды қар басып қалған кезде өгізді айғайлатып отырып өтетін кезеңдіАйғайкезең деп атап кеткен.

Арнайы жасақталған экспедиция барысында мыңнан астам жер-су атаулары жинастырылды.

Өңірлік атаулардың басым көпшілігі белгілі алқапты мекен еткен халықтың өмір дерегінен хабардар ететіні белгілі. Атап айтқанда, жерінің ерекшелігіне орайлас қойылған атаулар, мысалы: Малтүгел, Қарашоқы, Қызылкесік, Қызыладыр, Мойылды, Қырықоба, Қызылсу, Қызылқия, Құсмұрын т.б. Сондай-ақ, бұл аймақта о баста ру атаулары болған, содан кісі атауларына ауысқан, немесе керісінше, яғни жеке адам есімдерінің ру атауларына ауысу фактілері де көптеп орын алған.

Аягөз ауданына қарасты көші-қон атауларын жинастыру барысында да кейбір топонимдердің кісі аттарынан ешбір қосымшасыз жасалғандығын бағамдауға болады. Бұл тәсілдер арқылы қазақ тілінде көбіне микротопонимдер пайда болады. Ал, кісі аттарының топонимдерге, топонимдердің кісі аттарына ауысу үдерісі ежелден келе жатқан лингвистикалық және тарихи-этнографиялық құбылыс. Мысалы, Аққожа, Бектұр, Бердіқожа, Дәулет, Лепсібай, Лаубай, Қыржыбай, Құлабай, Қондыбай т.б..

Қазақ халқы ежелден көшпелі мал шаруашылығына бейімделіп, мал тұяғына ере отырып, жер жағдайын мал ыңғайына қарай таңдай отырып, сол жердің ерекшелігін баса көрсететін ат қоюы, жер-су атауларының ерекше маңызды факторға айналғанының көрінісі. Халқымыздың қоршаған әлем туралы түсініктері жер-су атауларымызда көрініс тауып отырған. Әр атауда ұлттық болмыс, дүниетаным, салт дәстүрдің кумулятивті жинақталуы нәтижесінде қоныста, жұртты, жайлау, күзеу, қыстау ерекшелігін дәлдікпен бере алғандықтан да тарихи атаулар ұлттық бірегейлестіру ретінде құнды.

Қорыта айтқанда, Шығыс Қазақстан өлкесінің мәдени және тарихи тұрмысын бейнелейтін топонимдері зерттеушілердің үлкен қызығушылығын тудыруы мүмкін. Тарихи жағдайлар, бір кездерде осы жерлерде болған оқиғалар, олармен байланысты куәгерлердің әңгімелері, елді мекендердегі белгілер т.т. өңірдің қайталанбас келбеті мен ұлттық ерекшелігін құрайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сейдеханов К. Қозы Көрпеш Баян сұлу: лиро-эпос жыры. – Алматы: Жалын, 1985.-96 б.

2. Айдаров Ғ. «Күлтегін ескерткіші». – Алматы: Санат, 1996. –177 б. Күлтегін ескерткішінің шығыс жағы, 34 жол.

3. Қашқари М. Түрік сөздігі «Дивани лүгат-ит Түрк», сөздігі әзірлеген Türk Dili Kurumu, 2003 жыл 1-том, 348 б., (85 бет).

ҒТАМР 16.21

СЕЙІТОВА ШЫНАР БОТАЙҚЫЗЫ
филология ғылымдарының докторы
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

ҚАСЫМОВА ӘСЕМ ӘЛЕНҚЫЗЫ
PhD доктор
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ АЯГӨЗ АУДАНЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫН ТОПТАСТЫРУ

Түйін. *Мақаладақазақ халқының ғасырлар бойы жүріп өткен жолының небір құндылықтарын бойына сіңірген тілдік жәдігері, қазақ ономастикасының құрамдас бөлігі – қазақ тіліндегі жер-су атаулары қарастырылады.*

Шығыс Қазақстан облысы Аягөз ауданындағы топонимдердің лексика-семантикалық ерекшелігі және тақырыптық тобы анықталып, топтастырылды.

Түйінді сөздер: *этнотопонимдер, антропотопонимдер, хороним, гидроним, ороним, некроним, ойконим, зооним.*

Резюме. *В статье рассматривается лингвистическое наследие многовекового образа жизни казахского народа, составляющая казахской ономастики – топонимы в казахском языке.*

В статье раскрываются и группируются лексико-семантические особенности и тематические группы топонимов в Аягузском районе Восточно-Казахстанской области.

Ключевые слова: *этнотопонимы, антропотопонимы, горонимы, гидронимы, оронимы, некронимы, ойконимы, зоонимы.*

Summary. *The article examines the linguistic heritage of the centuries-old lifestyle of the Kazakh people, a component of the Kazakh onomastics – toponyms in the Kazakh language.*

The article reveals and groups lexical and semantic features and thematic groups of toponyms in the Ayagoz district of the East Kazakhstan region.

Key words: *ethnic names, anthropotoponyms, horonyms, hydronyms, oronyms, necronyms, oikonyms, zoonyms.*

Жер-су атауларын мазмұн-мағынасы жағынан бірнеше тақырыптарға жіктеп, тақырыпқа орай шоғырландырып, топтастырып қолданылу өрісін анықтауға болады. Бұлай топтастыру арқылы жер-су атауларының рухани,

мәдени өмірдің қай саласында көбірек, қай саласында азырақ қолданылуы, оның тарихи-лингвистикалық уәжін айқындай түсуге мүмкіншілік береді. Сондықтан да зерттеулер тіл байлығын ірі және шағын топтарға бөліп, оларды табиғи жүйе бойынша жіктеп, топтастыра өзара сала-салаға бөліп қарастырады. Жинақталған жер-су атауларын төмендегі рет бойынша топтастыруды жөн санадық.

2-кесте

Аягөз ауданы жер-су атауларының сандық көрсеткіші

Антропоним	Этнотопоним	Хороним	Гидроним	Ороним	Ойконим	Некроним	Дромоним	Зооним	Фитоним	БАРЛЫҒЫ
323	12	24	201	210	444	90	7	56	111	1478

Аягөз өңіріндегі этнотопонимдер мен антропотопонимдер: Айнабай, Ақай, Ақайдар, Абылай, Абылғазы, Ағали, Ажар, Аққүшік, Аққожа, Ақтай, Ақышбай, Алдаберген, Алыпсатар, Алтынай, Арғынбай, Арпабай, Атабай, Атақан, Атығай, Ахметқұл, Әбдіразақ, Әбдірахман, Әбутәліп, Әбілпейіз, Әзқожа, Әли, Әлі, Әмірбай, Әпсейіт, Әсетер, Байбол, Байғабыл, Байғара, Байсақ, Байсұлтан, Байтөле,

Бақытбек, Балапан, Балға, Балдыр, Балқыбек, Балтақай, Барлықбай, Бекбай, Бектұр, Берліқожа, Биса, Бозай, Бозтай, Болпаш, Бостанбай, Бош, Бөкембай, Бөкеш, Бұланбай, Бұтабай және т.б.

Қоғам дамуының кез келген кезеңінде ономастикалық атаулардың саяси, әлеуметтік маңызы болды. Сол сияқты тіліміздегі ру, тайпа, халық аттары мен кісі аттарының өзара байланысы, ауысу процесі тарихи дәуірлермен ұштасып келе жатқан құбылыс. Жалпы этнонимдер, оның ішінде Шығыс Қазақстан аймағына қарасты ру-тайпа атаулары да белгілі бір кезеңдегі қоғамның даму барысынан, оның әлеуметтік жағдаяттарынан, ұстанған ұстанымдарынан, тарихи оқиғалардан көрініс беріп отыратын құнды тілдік дереккөз болғандықтан, кешенді пәндер негізінде, атап айтқанда, тарих, этнология, этнография, лингвистика тұрғысынан зерттеуді қажет ететін мирас болып саналады. Себебі қазақ халқын идентификациялайтын бірден-бір көз – этноним атауының аясында шоғырланатын ұлт болмысы сынды пайым-байқау, ұғым-түсініктің бастауы, толыса түсетін арнасы, ел іші әңгімесінің төңірегінде өрбитін қайнар, ол – халық тілінде сақталған этнонимдік аталымдар [Сейітова Ш.Б., 2009]. Шығыс Қазақстан аймағындағы топонимдер құрамында осы өңірлерді ежелден мекендеп келе жатқан ру-тайпа және сол ру-тайпалардың құрамындағы белгілі адамдардың атына байланысты қойылған этнотопонимдерді кездестіретініміз сөзсіз. Мысалы, Қасабай, Бәйтен, Керей, Матақ, Шақантай т.б. батырлар атына қойылған атаулар. Бұл атаулар жоңғар соғысы кезінде ерен ерлік көрсеткен батырлар атына немесе олардың жайлаған қонысына қатысты қойылған атаулар. Бұл топтағы атаулар аталған өңірдегі жергілікті тұрғындардың өмір тіршілігінен, тарихи-әлеуметтік, тарихи-лингвистикалық тұрғыда мол деректер береді. Жиналған атаулар: 323 21,8% пайызын құрайды.

Хороним – әкімшілік-аумақтық бірліктердің атаулары. Жалпы Аягөз ауданын 23 ауылдық округ және Аягөз қаласы жатады. Жиналған атауларды 1, 6% құрайды. Кестеде көрсетілген ауылдық округтерге барып, жергілікті тұрғындарман, ақпарат тасушы кісілермен сұхбаттасып, көптеген мәліметтер жазылып алынды. Негізгі көрсеткішті екінші кестеден көре аласыздар. (2 – кестені қараңыз)

Гидроним – су объектілерінің атаулары. Осы өңірдегі Аягөз, Мамырсу, Нарын Дағанды, Еспе, Жіңішке, Игілік, Терісайрық, Кеңсай, Күп, Қайрақты, Қарақол, Қараөткел, Қарасу, Қорық, Құрайлы, Қусақ, Құр өзен,Қыздың суы, Қызылсу, Тансық, Кеңбұлақ, Киіксу, Көкен, Көкбұлақ, Күркіреме, Көлденеңсу, Қайбұлақ, Қайыңды, Қалғұты, Қалпе, Қаракөз, Қасқа су, Қасқабұлақ, Қотырбұлақ, Құрттыбұлақ, Майбастау, Молбастау, Мұздыбұлақ, Мұқанбұлақ, Сарыалақаз, Тақырбастау, Талдыбұлақ атты өзен-көлдері мен бұлақ-бастауларының әрқайсының өзіндіг ерекшеліктері мен аталу тарихы бар. Жинақталған атаулар – 201, бар атаудың 13,5 % пайызын құрайды. Атаулар, біріншіден, табиғи ерекшелігіне байланысты: Құр, Құрттыбұлақ, Тақырбастау, Терісайырық, Батпақ т.б.; екіншіден, көлеміне қатысты: Жіңішке, Молбастау т.б.; үшіншіден, ұқсатуға байланысты: Қаракөз, Аққөз, Аққияқ, Ақсабұлақ, Балға т.б.; төртіншіден, түсіне қатысты: Көкбұлақ, Қарасу, Қызылсу, Балакөксала т.б., бесіншіден, өсімдік атауларына қатысты: Құрайлы, Қайыңды, Ақтоған, Ақтомар т.б.; алтыншыдан, жан-жануар атына қатысты: Киіксу, Сарыалақаз, Балықбай т.б., жетіншіден, судың құрамына қатысты: Ащысу, Ащыөзек, Борлы т.б., сегізіншіден басқа тілден енген атаулар: Нарын, Дағанды, Көкідаба т.б. қойылған. Ал антропогидронимдер басқа жіктеулерге қарағанда сан жағынан басым емес.

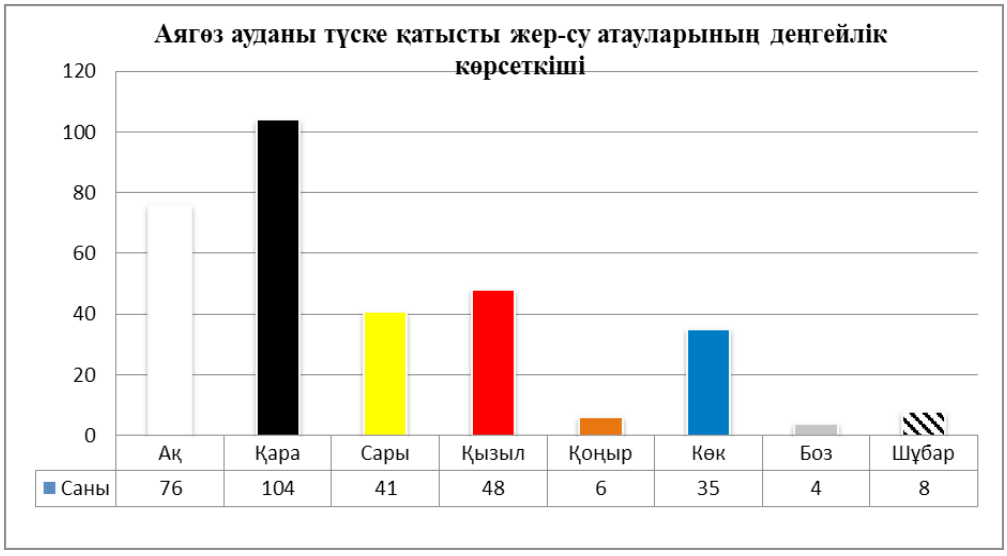
Ороним – таудың, қыраттың, шоқының атаулары. Жинақталған атаулар – 201, бар атаудың 13,5 % пайызын құрайды. Мысалы, Адырдың биігі, Айнаң ұшқан, Айыртас, Өгізтау, Ақирек, Ақшатау, Ақтөбе, Ақшәулі, Қоңыршәулі, Бала Шәулі, Ақшоқы, Көкетау, Алтынқазған, Алтынқазық, Амалдық, Аманбай жотасы, Арғынбай, Арқарлы, Арсалаң, Аяққарауыл, Балтатарақ, Барлықызыл, Бәйтен биігі, Битентау, Борлышоқы, Бөрлі, Дәрігер, Досқана т.б. Аягөз өңіріне қатысты оронимдер, көбінесе кісі аттарынан жасалған, себебі белгілі бір оқиғаға қатысты. Мысалы, Айнаң ұшқан (Жорға тауының батыс жағындағы жақпар тас Төлеңгіт руының Қалмақ-Қанай аталығынан шыққан Айнаң Кішенұлы (шын аты – Өмірзақ) бидің аң қағып жүргенде атымен қалың қарға құлаған жері [СәменбетұлыН., 2011]. Бәйтен биігі (Тік шаншылған тау. Аңыз бойынша ғашығын тау басына алып шығып, қуғыншыларға тас домалатып, қорғанып паналаған Бәйтен деген жігіттің құрметіне аталған. [СәменбетұлыН., 2011]; түсіне қатысты: Барлықызыл, Ақшоқы, Ақшатау, Ақирек; зоонимдерге байланысты: Өгізтау, Ақшәлі, Қоңыршәулі, Арқарлы, Бөрлі және т.б.

Ойконим -— елді-мекендердің (ауыл, кент, қала) атаулары. Жинақталған атаулар – 444, бар атаудың 30,3 % пайызын құрайды. Атаулардың ішінде басымдықты ойконимдерге береміз, себебі сан жағынан басқа жіктерге қарағанда алдыңғы қатарда. Ойконимдерге ауыл, кент, қала ғана емес, сонымен қатар, қазақ халқының дәстүрлі қоныстары: қыстау, жайлау, күзеу де кірді. Нақты айтқанда, қазақ тіліндегі

жер-су атауларын зерттеуде қазіргі тіл ғылымының жетістіктеріне сүйене отырып, лингвомәдени, тарихи, экстралингвистикалық тұрғыдан ұлттың мәдени ақпараты жинақталған код ретінде қарастыруға мән беру, топонимдердің тілдік табиғаты мен этномәдени сипаты, лексика-семантикалық ерекшелігінің қарастырылуы ұлтты өз қалыбында бірегейлестірудің көзі де болып саналады. Жинақталған ойконимдерді де бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Атап айтқанда, санға қатысты: Үшқайшы, Үшқызыл, Үшқұдық, Үшқоңыр, Екінші қызай т.б.; кісі атына қатысты: Ханкелді, Хамит, Байғонның қорасы, Байғара т.б.; фитонимдік атаулар: Бүрген, Изенді, Қайыңды, Өркен т.б.; соматикалық атаулар: Иықбүрген, Иықбұлақ,Смағұл тұмсығы т.б.; табиғи ерекшелігіне қатысты: Борлы, Жылыбұлақ, Сұлушоқы, Желдіқара т.б.; жан-жануарларға қатысты: Жыланды, Жылқыбұлақ, Тайсойған т.б.; Аталмыш атаулардың мазмұн межесіне тірек, негіз – ұлттың өміріндегі әртүрлі құбылыстар, күнделікті тұрмыс-тіршілік әрекеті нәтижесінде туындайтын сан алуан жағдаяттар.

Некроним – бейіт, мола, күмбез атаулары. Жинақталған атаулар – 90, бар атаудың 6 % пайызын құрайды. Қазақ «өлі риза болмай, тірі байымайды» деген ұстанымды жадында берік сақтағандықтан да болар, арауақтарға деген құрметі ерекше. Жалпы бейіт, мола, күмбез атаулары сол жерге қойылған адам есімімен тікелей байланысты. Біріншіден, ел ісінің тізгінін ұстаған небір дүлдүлдерге, билерге тұрғызылған. М.: (Байқара би – ж.а., бейіт, Қарағаш а.о.)Байқара би Құттыбайұлы 1699 жылы дүниеге келіп, 1775 жылы қайтыс болған. Ата-бабасының жолын үлгі етіп билікке ерте араласқан. Өз заманында шешімді де, шешен билердің бірі болды; екіншіден, елін, жерін қорғаған, ұрыста ерекше көзге түскен, алапат күш иелері батырларға қойылған ескерткіш ретінде де. М.: Матақ, Шақантай(Қосағаш а.о.) – батырлар күмбездері. Шақантай күмбезі – 1993 жылы үкімет қаржысына салынған, ал Матақ күмбезін – 2008 жылы ұрпағы Гүлзира Мұратбеккызы өз қаражатына салғызған. Осы Қарауыл төбе басындағы және айналасындағы күмбез-зираттар мемлекет қарауына алынған. Матақ Майбасарұлы, Шақантай Жауғашарұлы – руы Керей-Жастабан-Бегімбет-Бекназар тобынан шыққан батырлар,XVIII ғасырда өмір сүрген адамдар[СәменбетұлыН.,2011].

Аягөз топонимиясында түске байланысты географиялық атаулар аз емес. Бұлдардың құрамында қара, ақ, қызыл, сары, көк сын есімдері жиі кездеседі. Мысалы: ақ – Ақбаз, Ақбастау, Ақбейіт, Ақбиік, Ақбоз, Ақбұлақ, Ақдала, Ақжайдақ, Ақирек, Ақкөз, Аккілет, Ақкұдық, Ақөзек, Ақсораң, Ақтас, Ақтоғай, Ақтоған, Ақшатау,Ақшәулі, Ақши, Ақшоқы; қара – Қара ажырық, Қара жартас, Қара шоқы, Қарабаз, Қарабастау, Қарабиік, Қарабұжыр, Қарабұлақ, Қарабұта, Қарағаш, Қаражал, Қаражартас, Қаражоса, Қарариек, Қаракөз, Қарақойтас; сары – Сарыөзек, Сарыалақаз, Сарыапан, Сарыбел, Сарыбұйрат, Сарыбұлақ, Сарықамыс, Сарышоқы; көк – Көкала, Көкащы, Көкдала; қоңыр – Қоңыртау, Қоңыршәулі, Үшқоңыр; қызыл – Қызылқайнар, Қызыл, Қызылбастау, Қызылжал, Қызылсу, Қызылқия, Қызылқұдық, Қызыладыр; шұбар – Шұбаркұдық, Шұбарайғыр, Шұбарағаш, Шұбартөбе, Шұбартау, Шұбартөс. (Сурет 1.)

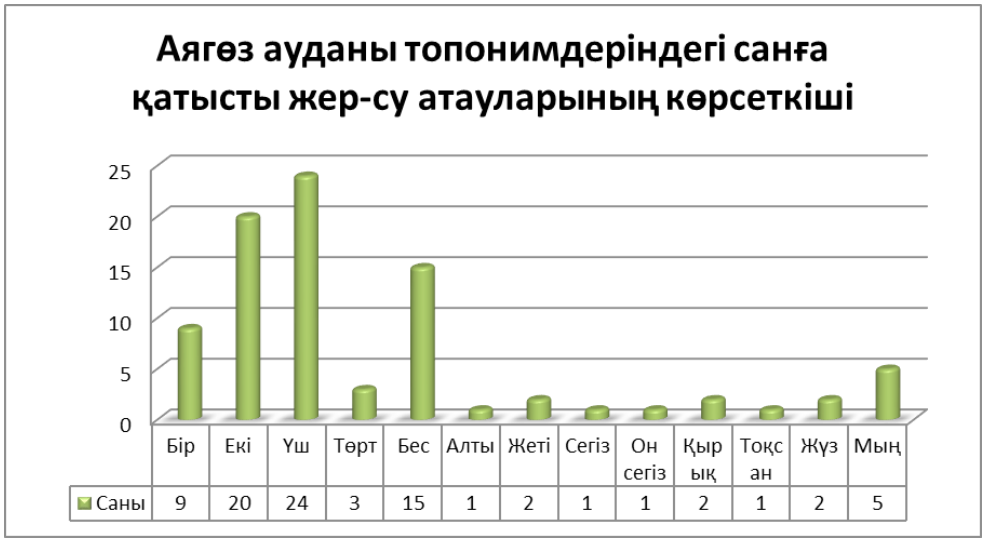
1-сурет. Аягөз ауданы түске қатысты жер-су атауларының деңгейлік көрсеткіші

Аягөз ауданы жер-су атауларының лексика-семантикалық ерекшелігін қарастырғанда байқағанымыз, түске қатысты болса, бірінші орынды қара түске, екінші орынды ақ түске қатысты, үшінші орында қызыл, сары, сосын көк түске қатысты онимдер алады. Жер-су атауларына түске қатысты атаулар берілгенде басқа түске қарағанда қара түс басым екендігі көрініп тұр. Себебі қара түс, көбінесе, қарайған түсіне қатысты алынғаны байқалады.

Зоонимге (жануар мен құстарға) қатысты топонимдерге Арқарлы, Алабайтал, Алаайғыр, Сарыат, Биесимас, Түйетас, Торыаттыңжолы, Тайсары, Жылқыүріккен, Биеарқан, Биебау, Биесыймас, Суырлы, Жыланды, Атсауған, Бөрілі және т.б. Үй жануарлары аттарымен қойылған топонимдер метафоралық атау болып келеді немесе белгілі бір жануарға байланысты тікелей сол жерде өткен оқиғаны көрсетеді. Мысалы, Түйетас атауы ұқсату белгісіне байланысты қойылған атау болса, жергілікті халықтың этимологиясы бойынша Биесимас атауы таудың тар жеріне «Буаз бие сыймайды» деген мағынада қойылған. Белгілі бір оқиғаға байланысты қойылған атаулар қатарына Қасқаатсойған, Тайсойған, Қасқырөлген, Қасқасойған, Қысырсауған топонимдерін жатқызуға болады. Жануарлар дүниесіне қатысты атаулардың тақырыптық тобын қарастыра отырып, қазақ халқының ғасырлар бойы тұрмыс-тіршілігімен сабақтас болып келген күн көрісі: азығы, киім-кешегі, құрал-жабдығына айналған төрт түлікке, сахара төсін ен жайлаған аң құсқа, суын мекендеген балығына, олардың атауларын қатыстыра отырып қалыптасқан сөз оралымдарына тоқталмай өту мүмкін емес.

Аягөз топонимиясындағы фитонимдер (өсімдік атауы) де аз емес. Мысалы, Аққияқ, Ақши, Көккия, Қопа, Тарлаулы, Жүзағаш, Ақтоғай, Қызылағаш, Құрайлы, Қарағаш, Бидайық, Қарашілік, Қызылшілік, Сушілік, Шілікті, Асылшілік, Бестерек, Белтерек, Көктерек, Қоғалы, Сайқамыс, Сарықамыс, Үлкен қамысты, Кіші қамысты, Қамыстықұдық, Қайыңды және т.б.Көшпенділік жағдай, мал шаруашылығы кәсібі халықты табиғаттың сан-салалы құбылыстарына зер салуына мәжбүр еткен. Көне замандардан бері-ақ халық өзінің айналасындағы күнделікті оқиғаларды көріп біліп, табиғи құбылыстарды, оның жалпы заңдылықтарын аңғаруды үйренген. Сол заңдылықтарды, тәжірибе нәтижелерін өз мүдделеріне пайдалануға тырысқан. Сөйтіп, өсімдіктің қасиетін екшей келе даралап, жер атауы ретінде уәж етіп қабылдаған. Өсімдікке қатысты қойылған атаулардың халық тұрмысындағы әдет-ғұрпын, салтын, наным-сенімін, ырым-тыйымын, шаруашылық жүргізу дәстүрін, тарихи оқиғалар үрдісін, ұлттық ерекшіліктер мен т.б. қасиеттер белгісін айқындауға қатысы барлығын байқауға болады.

Жер-су атаулары құрамының сандық қатысына байланысты қалыптасқан тілдік бірліктердегі сандар, көбінесе, үш, бес, жеті, қырық, жүз және мың т.б. цифрлар болып келеді. Сан есімнің қатысуымен жасалған атаулар мағынасы мен мазмұны жағынан әрқилы, олардың басым көпшілігі сандардың қазақи ұғымдағы киелілігі мен қасиетіне де байланысты. Сандардың барлығының өзіндік ерекшелігі, берер мағынасы бар. Сандарға қатысты қойылған жер-су атаулары да аз емес. Қатар орналасқан табиғи нысандарды атау үшін «қос» сөзі қолданылады да «екі» деген сандық мағынаны білдіреді. Мысалы, Қосағаш, Қосмола, Қосбейіт, Қосқатын, Қосқонған, Қосқыз және т.б. (Сурет 2)

2-сурет. Аягөз ауданы топонимдеріндегі санға қатысты жер-су атауларының көрсеткіші

Үш санымен байланысты атаулар: Үшбиік, Үштөбе, Үшқайшы, Үш қоңыр, Үшқызыл, Үшсұлу, Үшасу, Үшаша, Үшбастау, Үшкүмбез, Үшқайың, Үшбұлақ, Үшжайнақ және т.б.

Бес санына қатысты жер-су атаулары: Бесбақан, Бесбұлақ, Бескекіл, Бескөнек, Бескұдық, Бесоба, Бестаз, Бестерек, Бесшоқы,Бесобаор және т.б.

Жеті атауына қатысты Жетібатыр, Жетібастау топонимдері бар.

Қырық, жүз және мың сөздерінен құралған топонимдер аталған географиялық нысанның нақты санын көрсетпейді, «көп» мағынасында қолданылады. Мысалы, Қырықоба, Қырықошақ, Мыңбұлақ, Жүзағаш, Жүзжылдық.

Берілген тілдік бірліктер жұмыстың мақсатына орай топтастырылып, мағыналық реңкі қарастырылды. Зерттеу нысанына алынған этностың ұлттық таным әлемін қалыптастырған ономастикалық материал қазақ тілі лексикологиялық қорына қосылған рухани мәнділік пен құндылыққа ие мағыналық бірліктер. Қарастырылып отырған онимдердің тақырыптық өрісі, белгілі бір тақырыптық топқа жататын онимдердің қолдану жиілігі анықталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сейітова Ш.Б. Қазақ этнонимдерінің тарихи-лингвомәдени жүйесі (Шығыс Қазақстан аймағы материалдары бойынша)филология ғылымд. д-ры... автореф.: 10.02.02 / Сейітова.Ш.Б.– Алматы, 2009.– 54 б.

2. СәменбетұлыН. Шұбартау көтерілісі. Тарихи-деректі жинақ. – Семей, «Талант», 2011ж. – 174 б.

УДК81751

SALKYNBAI ANARKUL BEKMYRZAKYZY
doctor of Philological Sciences, professor
Faculty of philology and world languages
Al-Farabi Kazakh National University

ANARBEKOVA ULZHAN USENKYZY
master of Human Sciences, doctoral student
Faculty of philology and world languages
Al-Farabi Kazakh National University

AKHMET BAITURSYNULY – FOUNDER OF KAZAKH GRAMMATOLOGY

Түйін. *Ақымет Байтұрсынұлы – қазақтың ұлттық әліпбиін алғаш жасап шығарған реформатор. Қазақ грамматикасы бойынша терминдер атауларын алғаш қазақи етіп жасап, ұсынушы әрі қолданысқа енгізуші. Қазақ балаларының сауатын ашуға арналған «Оқу құралы» (1912), «Тіл құралы» (1914), ересектердің сауатын ашуға арналған «Әліпби» (1924), «Жаңа әліпби» (1926) атты оқулықтар мен тың еңбектердің авторы. Бұл мақалада қазақ тіл білімінің негізін салушы ғалым Ақымет Байтұрсынұлының қазақ грамматолоиясының негізін қалаушы қазақтан шыққан алғашқы грамматолог ғалым екендігі жайында сөз етіледі. Тұжырымдамалар нақты дәйектемелермен бекітіледі.*

Грамматология жазудың не екендігін, жазу мен сөйлеудің байланысын, жазу емлесін қарастырады. Қазақ тіл ғылымында бұл салада көптеген лингвист ғалымдар өнімді жұмыс істеп келеді. Ал, бұл саланы тұңғыш зерттеп, зерделеген қазақтың маңдайына біткен біртуар ғалым – Ақымет Байтұрсынұлы.

Түйінді сөздер: *грамматология, жазу, сөйлеу, дыбыс, емле, тыныс белгісі*

Резюме. *Ахмет Байтурсынулы – реформатор создавший новый образец казахского национального алфавита. Он первым сформировал названия терминов на казахском языке. Автор учебников по грамотности казахских детей «Оқуқұралы» (1912), «Тілқұралы» (1914), «Әліпби» для грамотности взрослых (1924), «ЖаңаӘліпби» (1926). Эта статья рассказывает об основателе казахского языкознания Ахмете Байтурсынулы, как о первом лингвисте-грамматологе, основателе казахской грамматологии. Концепции подкрепляются конкретными аргументами.*

Грамматология рассматривает вопросы как что такое письмо, взаимодействие между письмом и речью, и правописание языка. В области казахского языкознания в этом направлении успешно работают многие лингвисты. Первым казахским ученым, кто начал изучать эту область является Ахмет Байтурсынулы.

Ключевые слова: *грамматология, письмо, речь, звук, правописание, пунктуация.*

Summary. *AkhmetBaitursynuly is the reformer who first created the Kazakh national alphabet. He was the first scholar who made grammar terms in the Kazakh language and offered them into use. He's the author of many books and following textbooks: «Oku kuraly» (1912) written for the foundation of Kazakh children literacy; «Tilkuraly» (1914); «Alipbi» (1924) written for the foundation of Kazakh adult literacy; «Zhanaalipbi» (1926). This article dwells upon the fact that the founder scholar of the Kazakh linguistics AkhmetBaitusynuly is the founder of grammatology and he is the first Kazakh scientist who left valuable works in this field. We will approve given conceptions with accurate proofs.*

Grammatology examines the definition of writing, the analysis of the structural properties of scripts, and the relationship between writing and speech. There are a few scientists who have been working fruitfully on this field. Nevertheless, the first scholar who explored the field about writing, the inimitable researcher – AkhmetBaitursynuly.

Key words: *grammatology, writing, speech, sound, spelling, punctuation.*

Introduction

It has been more than 200 thousand years since the first time mankind stepped on the Earth and started to inhabit the land.As it's known from all holy books that Man first learned the names of all things [Quran, Baqara,32]. We consider that he learned them orally, which means he remembered sounds of the names. So, sounds of the names were clear from the beginning. Also, Adam learned the meaning and notion of these names. In the course of everyday life, the worldview of man had developed, and new notions had formed. There was a need for communicating from a far distance. For that reason, people had started to send their messages through things, pictures, marks, different symbols. Over time, it has influenced the writing of various kinds that we know today. Labelling and marking of names have been performed in a variety of ways,

depending on the specific causes of such external factors like the area of human spread across the world, natural conditions, weather.

It is well-known that there is a universal concept behind the recognition of the human world. The sky is «the sky», the earth is «the earth», the mother is the «mother», the child is the «child», the father is the «father» (we can continue the chain of examples without ceasing) – a common idea for all mankind.The meaning of names, general recognition of the world is common to mankind, but over time, their way of sounding and marking becomes different in various places. That is, the way we speak and write has varied. It is not surprising that similar words are now common in not-relative languages as well as in relative languages. The reason is they all have one root from the beginning. However, although the division of languages into related and non-related may be due to the small number of similarities, historically neighbouring, the question that all languages have one root from the ancient time is still needed to be deeply investigated. For example, the words friend (dos) = दोस्त (dost), enemy (dushpan) = दुश्मन (dushman) in the Kazakh language from the Turkic language group, and in the Hindi (Hindi) language which is from the Indo-European language group, have a separate writing way but have same pronunciation and meaning. Several research works have done, and many scientific papers have published in history and linguistics fields to find out the period of this process. These questions still need to be explored.

Main part

So, nowadays each country has its language, and the majority of them have their writing system. Each of them is unique. One of them is the Kazakh language which belongs to the Turkic group languages. It is a unique beautiful language that has a long historical development. In this article, we are going to discuss writing as a science and its founding scientist in the Kazakh land. According to scientists, the earliest types of writing date back to at least 5-6 thousand years ago.

Ancient writing includes the flower and gem languages, quipu writing (by Perubian Incas), wampus (North American Indians), knot writing, the writing of the Maya, the Aztec, the Simeria, the Egyptian, and the Chinese.

Although linguistic scholars have been researching writing for hundreds of years, it has been Ignace Jay Gelb, a Polish scientist who presented it as a separate science and named science about writing –grammatology. In his book called «A study of writing» which was published in 1952 first, then in 1963, who wrote the following: «The aim of this book is to lay a foundation for a full science of writing, yet to be written. To the new science we could give the name ‘grammatology’, following partially the term ‘grammatography’ which was used some years ago in a title of a book on writing published in England. This term seems to me better suited than either ‘graphology’, which could lead to a misunderstanding, or ‘philography’ (a new term coined in contrast to ‘philology’), which is not so exact as ‘grammatology’» [Gelb I.J.,1963, p. 23].

Grammatology examines the typology of writing, graphics, analysis, and the relationship between writing and speaking. Some scholars include the history of writing.

The term was later used in another book by the French philosopher Jacques Derrida, entitled «of Grammatology», published in 1967. In this book, he wanted to show that writing is not just a simple form of speech reproduction, it has a profound effect on the general nature of knowledge that has given in writing.

So, in the broadest sense of the word, the term grammatology is the science that constitutes a system of research into writing. We might have called a scholar in this field a grammatologist. Who is the first grammatologist of the Kazakh grammatology? Who is the scientist who defined writing, showed the types of it, examined the relationship between writing and speaking? Further on, this article will dwell upon these questions.

«**The language is the biggest human sign of the human being, one of the most powerful weapons of mankind. What difficult situation humans are going to face if they lose their languages, and their ability to speak? Nowadays, if people would have lost their writing, and wouldn’t have been able to write, then their situation would be any better than losing their language**»[Baitursynov A., 1992, p.141].

These lines belong to the founder of the Kazakh linguistics, Turkologist, poet, literary critic, teacher, translator, publicist and public figure AkhmetBaitursynuly.

He emphasized that language is not only a means of communication but also the strongest sign of a human being which sets man apart from other creatures. He understood that in modern life man will defeat another man not by weapon but with words. So, he paid attention on the fact that language is a new weapon of mankind. Of course, it’s clear that behind the word there is knowledge. By showing how important the language is, he conveyed that the importance of writing is no less than that.

AkhmetBaitursynulyis a reformer who first created the Kazakh national alphabet. He was the first scholar who made grammar terms in the Kazakh language and offered them into use. He's the author of many books and following textbooks: «Oku kuraly» (1912) written for the foundation of Kazakh children literacy; «Tilkuraly» (1914); «Alipbi» (1924) written for the foundation of Kazakh adult literacy; «Zhanaalipbi» (1926).

AkhmetBaitursynulyis the founder of the Kazakh grammatology. We have every reason to say so. As we have already mentioned, grammatology examines what writing is: definition, typology, and the relationship between writing and speech. Among Kazakh scholars AkhmetBaitursynuly was the first one who made his interpretation on what is writing, its relationship between speaking and reading, wrote the national alphabet for the convenience of writing in Kazakh.

To prove our words, we would like to demonstrate AkhmetBaitusynly's sayings by classifying them as writing and speaking; writing and sound; writing and reading; types of writing; writing and spelling; symbols used in writing.

Writing and speaking.»**Our age is the time of writing: the time when writing has become a higher degree than speaking. We can't talk to each other orally from distance: by writing, a person on the one edge of the world can communicate with a person on the other end of the world. Therefore, the need for being able to write is more significant than being able to speak. Just as a speech system must be a coherent and exact speech, it is essential to write a word coherently, precisely and beautifully. To be able to write the word system correctly: it's needed to know where words change, how they can be complicated and continue».**[Baitursynov A., 1992, p.141].

Here are some information to understand:

1) writing – the important (communication) means of the time;
2) there are two types of communication: written and spoken;
3) writing is more important than oral communication;
4) disadvantage of oral communication – oral communication from afar is impossible;
5) advantage of writing communication is that it allows long-distance communication;
6) being able to speak is a need for mankind;
7) the need to write for a person is greater than the ability to speak;
8) A person needs to have a consistent and logical speech, and as to how important it is, it is very important to write the words logically and consistently even when writing;
9) there is a way to spell out the word system and logic, and it must be read and learned;
10) words have their particular places when we write them, and those places are usually variable, and they have ways in complication and continuation. A person needs to know it to write systematically correct.

We could take ten key facts concerning writing and speech from the scholar's words.We can analyze and synthesize each of them separately, and we can collect a wealth of materials and have a profound conversation about it.We would like to call this information as **ten specific theoretical foundations** of AkhmetBaitursynuly inclusion in the field of grammatology: the relationship between writing and speaking.

Writing and sound.»**Writing is a sign of sound. Each sound has its symbol, as in each country. We recognize sound by looking at its symbol»**[Baitursynov A., 1992, p. 332]. As mentioned in the introduction to this article, humans have learned the sounds and meaning of names. And, the labelling of sounds is writing. The Swedish scholar Ferdinand de Saussure in his work «Course in General Linguistic» published first in 1916, states:»Language and writing are two distinct systems of signs; the second exists for the sole purpose of representing the first» [Ferdinand de Saussure, 1959, p. 23]. Here, two scholars' points agree by saying that writing is a sign of sounds. However, furthermore, de Saussure claimed that the objective of linguistics is not a form of writing and speaking orally but only the form of spoken speech. By this, he showed that the role of writing is low. AkhmetBaitursynuly reported that sounds of each country have signs and that we recognize sounds through signs, that is, we recognize sounds through writing. By this, he showed the role of writing. A few years later, AkhmetBaitursynuly by indicating that writing is a drawing of letters gave a broader definition to writing. In other words, first, he said writing is the sign of sound, then he changed it into that letter is a sign of sound and writing is the row of letters. And it clearly shows that there are letters for those sounds, that we need to be able to recognize them, we need to be able to write the letter we recognize, and we need to be able to pronounce the letter we wrote. This, in turn, will make a person literate. As we can see, AkhmetBaitursynuly left his meaningful conclusions about writing and sound. These conclusions deserve to be the basis of writing in the Kazakh linguistics.

Writing and reading.The scholar didn't stop by raising the level of writing from being a sign of sound to the row of letters. In his article called «Which method is good?» (1928) by concluding that writing is the basis of literacy, he broadened further the meaning of the writing.

«Who is a literate person? – We mean someone who knows how to read and write.

Is there a person who can read, but can't write? – Yes, there is. Most of the old-timers knew how to read but did not know how to write.

Can we call them a complete literate people? – No, we can't. They are half-literate people.

Is there a person who can write, but can't read? – No. Those who can write can read.If that is so, which one is the basis of literacy: writing or reading? – Of course, writing»[Baitursynuly A., 1928, p. 3-11].

By these words, Akhmet Baitursynuly clearly emphasized the importance of writing in society and human life. In society, everyone should be literate, that is, able to read and write. Plus, people need to be able to understand, think, analyze what they read and write. The scientist noted that the need for literacy was caused by not reading but writing.He considered reading as an additional education that you could learn with writing skill.By reading this, readers should not think that reading is not significant. We just need to understand that the scientist wanted to convey that writing is more important than reading. There was no reading at the time of writing.By this, we understand that writing has emerged before reading and then occurred a need for reading.

As can be seen from the scholar's conclusions, the notion of writing is gradually expanding. We can understand it this way, or we can assume that writing has a versatile function. In any case, the point here is that the scientist looks at writing from different perspectives and makes many definitions. He also could convey the importance of writing to the reader variously.He also emphasized the close relationship between writing and reading.

Types of writing.In his article «Which Method is Best,» he analyses the writing system of languages as English, French, Chinese, Italian, and Turkic. Some countries use letters for writing some use signs. He illustrated the correspondence of sounds and letters with examples from each language. From among Turkic languages he took Kazakh and Kyrgyz languages.

The following illustration shows a writing group set up by the scholar:

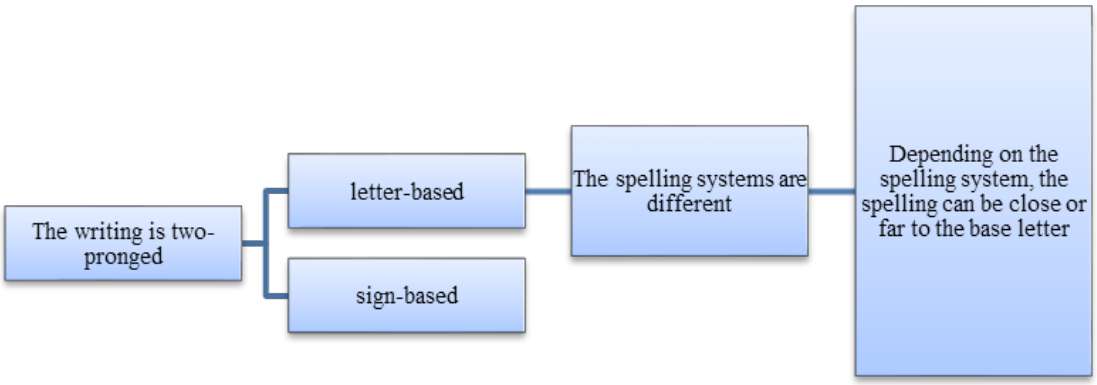

Figure 1. Types of writing[5:3-11]

Writing and spelling.Akhmet Baitursynuly, considering the languages of that time, divided the existing spellings into four systems: the sign system, the traditional (historical) system, the relative system and the sound system. The first is a spelling-based order.The first is a spelling that has the same rule with the basis of sign-based writing. This system refers to the Chinese language. Traditional spelling is the spelling that had used for a long time. The scholar takes English as an example for this group. And, for the relative spelling, as an example, he takes the Russian language. This spelling group focuses not only on the beginning of the words, on the pronunciation of other related words as well. The latter uses spelling as you hear the sounds of a word. Examples Of this spelling system are Italian, German, and Kazakh languages.

As the pronunciation and spelling of the word become farther away, the spelling order becomes closer to a sign-based spelling.We believe that the ideal variant of letter-based spelling is the one that has the same pronunciation and spelling. In this case, we can see that the latter spelling system is most convenient for both:

learning and teaching, and for usage.»**A crystal-clear language which has correct spelling among Turkic languages is the Kazakh language»** [Baitursynuly A., 1913, p.113].

«I think spelling emerged for writing and writing for language. For that reason, we shouldn't change the language for spelling, but adjust spelling to language»[Baitursynuly A., 1913, p.110].According to the scientist, the spelling should follow all the laws of language and should be easy to write, to read, to teach. It should show the peculiarities of the language. In the following article, we will discuss the writing and spelling topics with various examples.

Symbols used in writing.Grammatology may also examine signs that have a specific purpose in the writing process. Each country has different names for those symbols. But in the Kazakh language, everyone had called them differently by looking at their pictures.The scholar in his textbook called «Tilzhumsar» published in 1928 named the symbols used in writing. And not only did the scholar look at the drawings of the signs, but also their role and function. The following are the symbols and their functions used in writing, in the words of the scholar:

Tynystyk (respiratory mark) (.) – asign to the place where the voice should stop.

Zhapsarlyk(adjoining mark) (,) – a sign used when the voice doesn't stop, but there is a pause between words. Such openness between words happens in the adjoining places of sentences.

Kosarlyk (double mark) (=) –A sign to the place where one word is said twice, two words said quickly in a row, to connect two parts of one word.

Tastarlyk (leaving mark) (–) – a mark instead of an unwritten word.

Daldeulik (accuracy mark) («») – a mark on the place where thought will be accurately marked»[Baitursynuly Akhmet, 1928].

Names of symbols had given accurately by their functions and meaning. From this, we can see that the scholar was able to use the skill and mobility of his thoughts correctly for language. The reason for saying that is it's easy for learners to understand and accept these names of symbols.It's also easier for learners to learn the meaning and function of the mark by associating it with their knowledge. Unfortunately, today the names of these signs are not used in the Kazakh language. We use Russian translations.

However, this proofs that Akhmet Baitursynuly is the first linguist among Kazakh scholars who paid attention to the punctuations used in writing suggested the solution, and that he worked hard in this area of linguistics.

Conclusion

In conclusion, Akhmet Baitursynuly, a linguist and the founder of Kazakh grammatology, is a unique scientist who studied a wide range of language issues in Kazakh linguistics, including writing from different angles. It is important to note that the term grammatology was first introduced only in 1952. AkhmetBaitursynuly wrote his conclusions about writing in 1912-1928.

AkhmetBaitursynuly deserves to be called the first grammatologist to establish Kazakh grammatology. Because he gave a detailed description of writing, clearly defined the relationship between writing and speaking, writing and sound, writing and reading, separated the spelling systems in writing, classified writing itself into groups and left the theoretical foundations of grammatology to his followers.

By showing and classifying the words and conclusions of the scientist in this article, we believe that the readers will no longer question that the works of AkhmetBaitursynuly in the field of writing science are great. The works of the unique Kazakh personality, eminent scientist Akhmet Baitursynuly still need to be studied in depth.

By reading and understanding works of the scientist, who lived a century ago, we can see his knowledge, critical thinking, his love for the language, devotion to science, comprehensive search, true compassion for the Kazakh people, boundless love for his country. The way of life, the most valuable works of the scientist in the field of science, which requires honesty and inquisitiveness, diligence, give special strength to the disciples of the next generation, like us, to serve the language.

REFERENCES:

1. https://www.britannica.com/story/just-how-old-is-homo-sapiens
2. «Holy Quran», surah Baqara, verse 32

3. I.J.Gelb A study of writing, revised edition, the University of Chicago Press, 1963 – 343 p.
4. Baitursynov A. Til tagylymy (works on the Kazakh language and education– Almaty, «Ana tili», 1992, 448 pages
5. Ferdinand de SaussureCourse in General Linguistics, Philosophical library, New York, copyright, 1959
6. Baitursynuly A.»Which methos is best?» an article, «Zhanamektep», 1928, № 4, 3 – 11-p.
7. Baitursynuly A.For people who write in Kazakh, «Shora» Journal, 1913, №4, 110-113-p.
8. Jacques Derrida Of Grammatology translated by GayatriChakravortySpivak, The John Hopkins university Press, corrected edition,1997
9. Baitursynuly Akhmet, Til zhumsar (The first book, which demonstrates the language of speaking, reading and writing through work experience – Kazakhstan Publishing House, Kyzylorda, 1928

ГРНТИ 16.31.41

SARKULOVA ZHANAR KAYSARKYZY
master of Arts, senior lecturer of
Foreign philology and translation department
Aktobe Regional State University after K.Zhubanov

TOLEGENOVA GULMIRA GANIBETOVNA
master of Arts, senior lecturer of
Foreign philology and translation department
Aktobe Regional State University after K.Zhubanov

COMPUTER TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Түйін. *Бұл мақалада ағылшын тіліндегі сабақтарда компьютерлік технологияны тиімді пайдаланудың негізгі тәсілдерінің сипаттамасы келтірілген. Ақпараттық технологияларды пайдалану шынайы тілдік жағдайды жасауға және сабақтың интерактивтілік деңгейін арттыруға көмектеседі.*

Түйінді сөздері: *ақпараттық технологиялар, компьютерлік үлгілеу, электронды көрініс, абсолютті тәуелсіздік, тілдік тосқауыл.*

Резюме. *В статье представлена характеристика основных способов эффективного использования компьютерных технологий на занятиях по английскому языку. Привлечение информационных технологий помогает создать более реалистичную языковую ситуацию и повысить уровень интерактивности занятия.*

Ключевые слова: *информационные технологии, компьютерное моделирование, электронное представление, абсолютная независимость, языковой барьер.*

Summary. *The article presents a description of the main ways of effective use of computer technology in the classroom in the English language. The use of information technology helps to create a more realistic language situation and increase the level of interactivity of the lesson.*

Key words: *information technology, computer modeling, electronic presentation, absolute independence, language barrier.*

Introduction

At the beginning of the 21st century, an obvious tendency has emerged in education for the rejection of traditional forms of foreign language classes in favor of active and interactive methods involving the use of information technology. However, for the active implementation of computer technology, it is also necessary to have a new way of thinking, which should be brought up and formed through the use of information technologies not only for the evaluation of knowledge, but also in the process of building a lesson. It is not only new technical means, but also a new forms and methods of teaching, approach to learning. the main goal that we set for ourselves, using modern technologies in learning a foreign language it's to show how technology new can be effectively used to improve the quality of teaching foreign language students, the formation and development of their communicative culture, learning the practical mastery of a foreign language [Ubniyazova A.Sh., 2015]

The undoubted advantages of information technology (IT) in teaching a foreign language is the fact that they contribute to the creation of a favorable psychological climate and make the classes interactive. Using a computer, you can translateand use grammar and spelling checkers. In addition, the principle of visualization of learning is implemented, which allows you to turn the lesson into a completely new kind of interactive interaction – a virtual journey.

Main part

A travel lesson with the use of information technology is an occupation for which the script has already been written. The teacher, using electronic presentations, audio and video materials, ensures the correct «deployment» of this scenario, while the students feel complete freedom, since it seems that the lesson's course completely depends on them and their decisions (for example, on the choice of country for travel, dishes, etc).

The task of the students is to fill in the missing slots of the script in the course of the lesson's deployment; at the same time, they receive both:

1) specific strategic tasks aimed at training their ability to express their ideas using certain grammatical structures (for example, dreams and plans using Conditional Sentences, Type II), in which they need to follow the instructions of the teacher.

2) creative tasks – to express their opinions and offer their ideas, to share prepared additional material, etc.

The scenario is quite flexible, and the direction of the implementation of many elements depends on the group decisions of students (for example, students choose country, place, transport, etc.). For virtual travel, an electronic presentation, an interactive whiteboard, an electronic map, and individual maps are required for each student [URL: http://www.om-oren.ru/about/linguistic_center/stati/stat4.php.].

Simulating a virtual journey in an English class allows you, first of all, to solve the methodological problem of overcoming the language barrier, immersing students in a language (albeit artificial) environment in which you need to speak on specific topics, discuss with the group mates, make decisions, work in team and express your opinion.

It is worth noting that the scenario of such an occupation covers all students, gives everyone the opportunity to speak, regardless of the depth of his knowledge. So, for example, while lagging students can, in a few sentences, express their ideas about choosing a destination / food / scenery / transport, etc., advanced students can express a more detailed opinion and even discuss a solution in the form of discussion and dialogue; in this case, the script is quite flexible and pushes them to such types of work.

The educational value of a lesson built on computer modeling is that a certain scenario takes into account not only the training of a new material, but also recalls the vocabulary and grammatical structures already passed. It is also worth to note that one of the main advantages of modeling lessons using an interactive whiteboard is visibility; students have the same access to materials (map, examples on the screen), which allows for both individual and group work.

Creating a lesson-scenario using information technology focuses on the practical use of knowledge in real conditions (For example, during a virtual journey, students of logisticians learn to collectively describe the process of delivering products from one country to another, seeing the map in front of them This terms logistics.) This allows you to activate the cognitive and mental activity of students, the use of knowledge for the future profession.

Modeling a lesson in the form of a virtual journey, the teacher acts as a director.This role allows the teacher to direct students, creating the illusion of their absolute independence, which increases interest in the lesson, relieves tension, and fear of saying something wrong. Collective types of work, which are also constructed according to the already prepared scenario, allow students to make joint decisions and present them using the language tools that seem to them most suitable for a given situation[РастригинЛ. 199, 67].

Of course, the teacher corrects mistakes, but in this kind of work, even mistakes are not perceived as a failure, but only as an incentive to work further. As mentioned above, the teacher models only the outline of the lesson, allowing students to use stereotypical constructions themselves to create their own sentences, texts, monologues and dialogues.The main feature of such an artificially created language environment is that it is suitable for both collective and individual forms of education.

This combines the functions of computer learning using multimedia and communications, which gives the following features:

1) to teach students the skills of competent speaking, spelling, as well as the formulation of the results of work with the subsequent publication;

2) creates the ground for the development of creative thinking;

3) turns the learning process into a social collective process;

4) focuses the attention of all participants of interaction on the information itself, and not on external personal attributes;

5) computer simulation of the lesson in the form of virtual travel expands the possibilities of group and project training.

Using an interactive whiteboard, electronic presentation, electronic maps in class allows students to focus on the specific material presented. This creates a real atmosphere of travel, activates creative thinking (for example, students-logisticians come up with different ways of delivering products, see the path of movement and can correct them). The purpose of the use of resource support, of course, is to create a language environment in which each student wants to be part of what is happening, and therefore speak in English.

The effectiveness of the use of an interactive whiteboard is as follows:

1) active commenting material: selection, clarification, adding additional information through electronic markers with the ability to change the color and thickness of the line;

2) full-fledged work on the translation of text and individual sentences, indicating the links and relationships between words;

3) typing through the virtual keyboard any text of the task in any application and its demonstration in real time;

4) not only acquaintance with test tasks in viewing mode, but also indicative testing of an individual student or group of students for the entire audience if the school does not have a computer class or it cannot be provided to the teacher at the moment.

Using an interactive whiteboard helps to organize a student's permanent work in electronic form. This significantly saves time, stimulates the development of mental and creative activity, includes all students in the classroom. In turn, the possibilities of using electronic presentations and electronic maps make it possible to successfully use video and game programs for learning, contributing to the development of creative activity, fascination with the subject, creating the best conditions for mastering listening and speaking skills, which ultimately ensures the efficiency of learning language. [URL: http://lib.rus.ec/a/5769].

The use of informational educational technologies in computer simulation of a lesson helps to allocate additional time for weak students to practice, to comprehend educational material, to eliminate problem areas, and for strong students to help speed up the progress in learning, to make the material difficult, to introduce elements of creativity into the learning process. learning objectives, as well as taking into account the peculiarities of cognitive activity.

The influence of information and communication technologies on the content of teaching English has three aspects:

A) allows you to expand the content and make it more capacious;

B) adjust the content, revise its structure and components;

C) to enrich the methodology of learning foreign languages as a whole with new forms and examples, to make it more efficient by solving new problems using a computer. Of course, the use of information technology not only facilitates the process of presenting the material to students, but also makes the lesson more «alive», interesting and allows you to combine the individual, collective and independent work of students.

Conclusion.Computer technologies, undoubtedly, help to live in the modern world in step with the times. At the same time, it is difficult to overestimate their importance in the process of informatization of the education system, in particular, in the study of foreign languages. Textbooks are transformed into a multifunctional complex – electronic textbooks, where the presentation of the material (visualization in pictures, tables, clips, musical fragments), in addition to textual material, makes it possible for students to present not a piece of a topic, but an interactive lesson.

Electronic dictionaries have a great help in learning a foreign language. Information technology is constantly changing, it expands the choice of electronic publications. At the same time, it is important to understand the correlation of electronic publications in education and printing, they will always complement each other.Currently there are many interesting tutorials. So when teaching foreign languages, there is a program that gives a transcription of the entered word or text. It is relevant at all stages of training and will help save time, will give the opportunity to work out[URL https://moluch.ru/archive/58/8251/].

Programs for practicing pronunciation will also help – one of them records the voice and turns it into a kind of curve, it helps to compare its pronunciation with the pronunciation of the announcer, to imitate intonation. The grammar mastering program will help you master the grammatical phenomena of the language. In addition, there are programs for virtual communication via the Internet. Here you can talk about various kinds of instant messengers, Internet telephony, etc.

It should be noted that many programs work in feedback mode: until the trainee says correctly, the task is not completed. It is valuable that training computer programs can be adaptive, i.e. corrected depending on the results of the previous task.At the same time, it is important to remember that it is difficult for the student to orient himself in the variety of training programs, and it is the teacher who helps to choose the rationally correct one, its section for effective teaching. And it is very important that from the jungle of piling up material, always lead a communicative and competent teacher who should be able to look for, for example, the necessary information in the array of the Internet, process this material, structure, model, depending on the goals, because

we must not forget that of the tasks of the teacher of a foreign language is also the formation of communicative competence, which helps to form socio-cultural competence. Therefore, today a foreign language teacher should be able to navigate well in a huge number of multimedia textbooks and Internet resources that ensure mastering a foreign language in unity with the culture of its speakers, facilitate the work of its teachers and increase the efficiency of learning.

REFERENCES:

1. UbniyazovaA.Sh. BULLETIN Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 2015

2. Information portal «Information Technologies in Education» [Electronic resource]. URL: http://www.om-oren.ru/about/linguistic_center/stati/stat4.php.

3. Rastrigin L. Computer training and self-education. // Computer Science and Education, No. 6, 1991

4. Digital library «Collected works of Erich Kestner» [Electronic resource]. URL: http://lib.rus.ec/a/5769

5. Monogarova A. G., Budnyaya O. N. Simulation in the classroom in the English language. Creating a virtual travel // Young scientist. – 2013. – No. 11. – S. 686-688. – URL https://moluch.ru/archive/58/8251/

ТӨРЕХАНОВА РАУАНА АМАНБАЙҚЫЗЫ
1 курс докторанты
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

АНЕСОВА УМИТ ГАРИФУЛЛАЕВНА
PhD, доктор
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ТІЛДЕГІ АНДРОЦЕНТРИЗМ: НЕГІЗГІ ҰҒЫМДАР МЕН ЗЕРТТЕУЛЕР

Түйін. *Бұл мақалада гендерлік лингвистикада кездесетін «андроцентризм» ұғымы жөнінде сөз қозғалады. Сонымен қатар әйел және еркек тіліндегі ерекшеліктер, қазақ лингвистикасындағы гендерлік зерттеулердің даму жолы талданады.*

Түйінді сөздер: *гендер, гендерлік лингвистика, андроцентризм, феминизм, әлемнің тілдік бейнесі.*

Резюме. *В данной статье в рамках гендерной лингвистики рассматривается термин «андроцентризм». Так же анализируются особенности женского и мужского языка, и история развития гендерных исследовании в казахской лингвистике.*

Ключевые слова: *Гендер, гендерная лингвистика, андроцентризм, феминизм,языковая картина мира.*

Summary. *This article considers the term «androcentrism» in the framework of gender linguistics. It also analyzes the features of the female and male languages, and the history of the development of gender studies in Kazakh linguistics.*

Key words: *Gender, gender linguistics, androcentrism, feminism, linguistic picture of the world.*

Қазіргі қазақ қоғамындағы әйел мен еркек бейнесіне қатысты көзқарастар, приниципте мен стереотиптер біршама өзгерісті бастан кешірді деп айта аламыз. Оған қоғамда болып жатқал қазіргі жаһандану үрдісі экономикалық, саяси– әлеуметтік және психологиялық факторлар әсер етіп жатыр.

Қазақ халқы үшін әйелдер ертеден отбасының ұйытқысы, тіршіліктің бастауы, ұрпақ жалғастырушы және сұлулық пән нәзіктіктің символы болып табылатын. Әйтсе де, қазіргі кезде әйелдің рөлі бұрынғы статусын жоғалтқан және ол жаңаша модельде құрылып жатыр.

Қазақ әйелдері құқықтарының ескерілмеуі олардың пікірімен санаспайтындығы жөнінде мәселені көтерген ең алғашқы алаш зиялылары : Әлихан Бөкейханов 1899 жылы «Туркестанские Ведомости» газетінде «Женшина по киргизской былине «Қобыланды» атты ғылыми еңбегінде, 1902 жылы «Бесправность киргизких молодух» мақаласы және 1925 жылы «Қызды малға сату», 1923 жылы «Батыр Бекет» атты шығармаларында сол кезеңдегі әйел теңсіздігі мәселесін көтерген [Аққұлыұлы С., 1993, 180 б.]. Онымен қоса Жүсіпбек Аймауытовтың «Қартқожа», «Ақбілек» романдары мен «Күнікейдің жазығы» шығармасында, қазақ әйелінің теңдік жолындағы күресі, Спандияр Көбеев «Қалың мал», Сұлтанмахмұт Торайғыров «Қамар сұлу», Міржақып Дулатов «Бақытсыз Жамал» романдарында әдет-ғұрыптың құрбанына айналған қазақ қыздарының тағдыры баяндалды.

Жоғарыдағы шығармаларда айтылған әйел теңсіздігінің көріністері тек қазақ қоғамында емес, көптеген мемлекеттердің тарихында болған деп айта аламыз. Осындай теңсіздіктердің тамырын кесіп, боларға жол бермеу мақсатында ең алғаш феминистік қозғалыстар Батыс Еуропа, Америка елдерінде де орын алды. «Феминизм» дегеніміз әйел мен еркектердің арасындағы тең құқылықты білдіреді. Ал феминстік қозғалыстардың өршуі өзіміз білетін гендерлік ғылымның дамуына жол ашты. Гендерлік зерттеулердің мақсаты қандай, ол қандай ғылым саласы деген сұраққа жауап бермес бұрын, біз ең алдымен гендер ұғымының мәнімен танысып алуымыз қажет .

Қазақ тіл білімінде гендерлік лингвистиканы теориялық деңгейде зерттеген ғалымдардың бірі Гүлжан Шоқым «гендер» сөзін «жыныс» ұғымы арқылы былай түсіндірді: Жыныс – адамдардың био-физиологиялық айырмашылықты бітімін білдірсе, гендер – әйел мен ердің қоғам туғызған әлеуметтік бейнесі. Гендер ұғымы адамның туа біткен жынысымен қатар қоғамда, әлеумет ішінде мәдени институттар (тіл, отбасы, білім беру,т.б.) ықпалы нәтижесінде қалыптасатын әлеуметтік мәдени жынысы [Шоқым Г., 2012, 6 б.]деп танылады.

Гендер ұғымы XX ғасырдың 80-жылдарынан бастап ғылыми қолданысқа еніп, жүйелі түрде зерттеле бастады. Оған себепкер болған факторлар: саяси-әлеуметтік жағдай – қоғамдық қатынастардың өзгеруі мен феминистік қозғалыстың өріс алуы; лингвистикалы жағдай – структурализмді сынға алу,

тілдің прагматика саласына деген қызығушылықтың артуы және әлеуметтік лингвистиканың дамуы; философиялық жағдай – таным теориясының жаңа бағыт алуы, постмодернизм мен бейқұрылымдау (деконструктивизм) идеяларының кең таралуы деген пікірді ресейлік, танымал лингвист А.В. Кирилина айтып кеткен болатын [Кирилина А.В., 1999, 52 б.]. Гендер ұғымы расымен де барлық ғылым салаларына күрделі өзгерістер алып келді деп айтуға болады.

Әуелде әйел мен еркектердің теңдігіне қатысты мәселелер философия, әлеуметтану, психолингвистика, этнолингвистика, когнитивті лингвистика, мәдениетаралық коммуникация, философия, әлеуметтік лингвистика сынды ғылымдардың негізі зерттеу нысаны болса, уақыт өте келе гендер мен тіл тығыз байланыста дамитындығы және гендерлік ерекшеліктер тілде көрініс табатыны айқындалды. Соның нәтижесінде біз гендерлік лингвистика сынды жаңа ғылым саласымен таныстық. Яғни, гендерлік лингвистика– тілдегі және коммуникациядағы әйел мен еркектің тіліндегі ерекшеліктерді зерттеумен айналысатын ғылым саласы болып табылады.

Әйелдер мен еркектердің сөйлеу тіліндегі ерекшеліктерге қатысты зерттеулер көптеген ғалымдардың назарын аудартты. Солардың бірі даттық лингвист Отто Есперсен еді. Ол 1922 жылы жарияланған «Язык: его природа, развитие и происхождение» атты еңбегіне «Әйелдер « атты тараушаны қосты. Бұл тараушада О. Есперсен әйелдер мен еркектер қолданатын лексиканың айырмашылығы бар екендігін , сондай-ақ әйелдердің тілді қолдануда консервативті бағытты және жаңа тіл үйренуде еркектердің қабылдау қасиеті жоғары екендігін алға тартады. Ғалым әйелдер мен еркектердің сөздік қорын салыстыра келе, әйелдердің сөздік қоры еркектерге қарағанда аз деген пікірге келеді [Jespersen O., 1922, p. 253.].

Осы зерттеуге байланысты өз ойын айтқандардың бірі ғалым Дженнифер Коатс болатын. Ол Отто Есперсеннің айтып кеткен тұжырымдарын ескере отырып, өзінің «Женщины, Мужчины и язык» атты кітабында тілдегі еркектің доминанттылығына атау беріп оны «Androcentric rule», яғни «андроцентрлік ереже» деп атайды . Бұл қағидаға сәйкес еркектердің сөйлеу мәнері оң әрі дұрыс, ал әйелдердікі нормадан ауытқшылық және теріс болып табылады [Коатс Дж., 2005, 49б.].

Дәл осындай О. Есперсеннің пікірін қолдаған ғалымдардың бірі американдық лингвист Робин Лакофф еді. «Язык и положение женщин» атты кітабында Р. Лакофф алғашқылардың бірі болып әйелдер мен еркектер тіліне қатысты жаңа бағытты қалыптастырды.

Лакоффтың айтуы бойынша, әйел мен еркек тілінде келесідей ерекшеліктер кездеседі:

1. Әйелдер бағалаушыштық лексиканы көп қолданады;
2. Әйелдер сұраулы, ал еректер хабарлы сөйлемлерді көптеп қолданады;
3. Әйелдер сыпайырақ сөйлейді;
4. Әйелдер көбінесе сенімсіздікті білдіретін сөз тіркестерін көбірек қолданады («сіз білесіз бе», «менің ойымша», «мүмкін»);
5. Әйелдер көбінесе күшейтпелі шырайды қолданады («өте сүйкімді», «тап-тамаша») [Lakoff R., 1975].

Алайда біз бұл тұжырымдар әр тілде әрқалай көрініс табады деп ойлаймыз . Себебі әр тілдің өзіндік ұлттық ерекшеліктері, мәдениеті және тілдік бейнесі бар. Ал тілдік бейне белгілі бір дәуірде өмір сүретін адамдардың рухани құндылықтары, ұлттық болмысы ойлау тәсілдерінің өзгеруіне қарай өзгеріп отырады. Сондықтан Р.Лакофф келтірген әйел мен еркек тіліндегі ерекшеліктерді барлық тілде бірдей көрініс табады деп айта алмаймыз. Себебі қазақ тілінде әйел және еркек тілінде ерекшеліктер кездеседі.

Қазақ гендерлік лингвистикасы Кеңестік Ресей лингвистикасынан бастау алады. Гендерлік зерттеулермен батыста И. Гоффман, М. Фуко және М. Мид, Ж. Деррида айналысса, Ресей тіл ғылымында Т.Б. Крючкованың, А.А. Вейлерт, Вул С.М., Горошко Е.И. еңбектерінен көрінеді.

Дегенімен XIX-XX ғғ. қазақ жерінде жыныс мәселесіне қатысты ауқымды ғылыми еңбектер болды деп айту қиын. Біз қазақ ғылымындағы гендерге қатысты алғашқы зерттеулерді Құдайберген Жұбанов, Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уалиханов сынды зиялылардың еңбектерінен көре аламыз.

Мысалы: Шоқан Уалиханов өз еңбегінде қазақ әйелдері мен еркектеріне қатысты «Рухы бар, жоталы әйелдерді Елті деп атайды (олар өзінің сиқырлық өнерімен, адамдарды еліту, ұйыту – бар санасезімін билеп алушы, өзіне бағындырушы). Елті сөзінің тегі қазіргі тіліміздегі еліту, олар да – «бақсы» [Валиханов Ч.С., 1985, 158 б.] деген мәліметтерді келтірген.

Тіл білімі саласындағы алғашқы қазақ профессоры Қ.Жұбанов та өз еңбектерінде қазақ тіліндегі гендерлік-лингвистикалық фактілерге үлкен мән берген. Осы жөнінде Б. Хасанұлы: «Жалпы тіл білі-

мінде «еркектің тілі», әйелдің тілі» деген ұғым берік орныққан. Оларға көңіл аударған бірлі-жарым ғалымдар да жоқ емес» [Хасанұлы Б.,1992, 74 б.] деп қазақ әйелдері мен еркектері тіліндегі ерекешеліктерді туралы алғаш сөз қозғаған Қ. Жұбанов екенін атап көрсетеді.

Б. Хасанұлы «Гендерлік фактордың көрінісі тілдің барлық деңгейінде зерттелуі шарт,» – дей отырып қазақ лингвистикасындағы гендерлік бағытты қалыптастырудың жолдарын былайша атап көрсетеді:

1. Салыстырмалы және салғастырмалы гендерлік лингвистика (мысалы, морфология деңгейінде адамның есімі мен тегіне, әкесінің атына белгілі бір жұрнақтың, жалпы жұрнақ атаулының бір түрінің қолданылу-қолданылмауы, тек (род) категориясының қазіргі тілде, оның тарихында болу-болмау белгісі т.б)

2. Гендерлік паралингвистика. Бұл бағыт қазақ тіліндегі ым-ишара белгілері негізінде қалыптасуы тиіс. Қазақы гендерлік паралингвистика тұрғысынан жүргізілген зерттеулердің өмірдің түрлі салаларын (өнер, көпшілік алдындағы сөз т.б.) дамытуға септігі тиер еді.

3. Гендерлік лексикография. Бұл бағыт қазақ тілі мен өзге тілдердің негізінде жүзеге асуы тиіс.

4. Гендер және тіл игеру. Бұл бағыттағы зерттеулер тілді жоспарлау ісіне аса қажет– деп топтастырған болатын. [Хасанұлы Б., 2003.]

Б. Хасанұлы берген гендерлік классификация қазақ лингвистикасында гендердің орнын анықтауда үлкен қолғабыс болды деп айта аламыз. Осы орайда қазақ гендерлік лингвистикасының дамуына үлес қосқандар деп Б. Хасанұлы, Г. Мамаева, Қ. Жанатаев, Г. Шоқым, М. Ешимовтің, З.М. Нұржанова, Г.К. Исмағұлова, А.Т. Оңалбаеваның ғылыми еңбектерін атап өтеміз.

Тарихқа үңілсек, қай уақыттта болмасын, кез келген ел, ұлт және мәдениетте еркектердің рөлі әйелдерге қарағанада әлдеқайда жоғары болған. Қазақ қоғамында да ер адамдар негізінен қайраттылықтың, батырлықтың символы ретінде қарастырылып, әйелдерден бір саты жоғары тұратындығын атап айтамыз.

Ал осындай гендерлік теңсіздіктердің нәтижесінде ең алғашқы феминистік қозғалыстар пайда болды. Олар тілде және қоғамда антропоцентристік қана емес, маскулиндік көзқарастың басымдылығын айтып көтерілістер бастаған болатын. Мұндай феминистік қозғалыстар XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Англия, Франция, Германия, Америкада бас көтере бастады.

Осындай феминистік қозғалыстың бір мүшесі американдық әлеуметтанушы және ғылыми реформатор Шарлотта Перкинс Гилман. Ол өзінің «Home» (1903), «Human Work» (1904) и «The Man-Made World» (1911) атты еңбектерінде әйел құқығы мен оның әлеуметтік рөліне қатысты тақырыптарды қозғады. «Андроцентризм» термині оның «The Man-Made World or our androcentric culture», қазақша айтқанда, «Еркек қалыптастырған әлем немесе біздің андроцентристік мәдениет» деген еңбегінде ең алғаш рет қолданылған болатын.

Андроцентризм дегеніміз жалпы адами субьективтілікті жалпы еркектік нормаға сай, ал әйелдік көзқарасты қосымша және нормадан ауытқушылық деп қабылдайтын концепция [Кириллина А.В., 2005,13-15 бб].

Яғни, әлемде болып жатқан барлық іс-әрекеттерге, өмірлік ұстанымдарға еркектік көзқараспен қарау және еркекті әлемнің бастамашысы ретінде бағалау деген мағынаны білдіреді. Бұл бір жағынан әлемге еркектік көзқараспен қарау дегенді ғана емес, еркектік моделмен өмір сүру дегенді білдіреді.

Ал Ш.Гилманның айтуынша, «адамазаттық табиғат» дегеніміз көп жағдайда «еркектік табиғат» және біздің өмір сүріп жатқан әлемнің өзі шектен тыс маскулинді болып келеді. Яғни біздің әлемдік бейнемізде андроцентризмнің басымдылығы жоғары.

Қазақ лингвистикасында андроцентризм ұғымына лингвист Г.Шоқым анықтама берген. Ол «Гендерлік лингвистика негіздері» атты оқулығында андроценризм терминін андроөзектілік деп алып «оны тілдің қоғамдағы әлеуметтік және мәдени ерекшеліктерді сипаттауда ер адамдық белгілерді негіз етіп алуымен байланысты, соның ішінде тілде еркектің басым бейнеленуі мен әйелдің қатысын жеке әрекетімен шектеп көрсетуі» деген анықтама берген [Шоқым Г., 2012, 79 б.].

Қазақ тілінде де андроцентризм көріністері аз емес деп айта аламыз.

Қазақ дүниетанымында ұл баланы ұрпақ жалғастырушы ал қыз жат-жұрттық деп тәрбиелеген. Соған байлансты қазақтың көптеген мақал-мәтелдері, нақыл және қанатты сөздері, өлеңдерінде өмірге ұл бала келгенде болатын қуаныш жөнінде хабарлайды. Мысалы:

1. «Ұл туғанға – Күн туған»,

2. «Атадан жақсы ұл туса, елінің қамын жейді,

Атадан жаман ұл туса, елінің малын жейді «.

3. «Ұлы бардың – ұрпағы бар».

4. «Алты ұл тапқан әйелді ханым десе болмас па,
Аға деген жігітті жаным десе болмас па».

5. «Отыз ұлың болса да,
Әркайсысының орны басқа».

6. «Қызыңды құтты орынға қондырғанша күт,
Ұлыңды отау иесі болғанша күт «.

7. «Ұлың үйленсе – ырысың,
Қызың орнын тапса – өрісің».

Осы келтіріген мақалдардың әркайсысында қазақ халқының ұлттық танымында ұл баланың алатын рөлін және оған деген құрмет-қошеметті көруге болады. Ал әлем бейнесі адамның әлемге, табиғатқа, басқа адамдарға деген қарым-қатынасын, әлемдегі мінез-құлық ережелеріне, оның өмірге деген көзқарасын анықтаушы құрал болып табылады. [Апресян Ю.Д., 1996, 45-б].

Ұл бала дүниеге келгенде отбасыда, елде белгілі жағымды өзгерістер орын алатындығы, ұл туған әйелдің беделінің өсетіндігі, еркектердің әйелдерге қарағанда жоғары тұратындығын келтірілген мақалдар тағы бір айқындай түседі.

Қазаққа танымал үш бидің бір биі болған Төле би өз заманында халқының мұң-мұқтажын жырлаған, қызыл тілінің күшімен жоңғарлардан елін қорғауда аянбай еңбек еткен дара тұлға . Ол тек хан кеңесшісі ғана емес, ел аузында асқан шешендігімен көзге түскен. Бірде жоңғарлармен соғыста жеңіліс тапқан ру басылары жиынында Қарабек атты батыр «Жауға тізе бүгуден басқа амал жоқ» деген пікір айтады. Қарабекке ашуланған Төле би:

Атадан ұл туса игі,
Ата жолын қуса игі.
Өзіне келер ұятын,
Өзі біліп тұрса игі.
Жаудан бұққан немені,
Ортасына қуса игі!– деп жауап береді.Аталмыш өлең жолдары қазақта ұл баланың туылуы қазақ халқының тағдырымен тікелей байланысты екендігін көрсетеді.

Көптеген қазақ жазушыларының шығармаларынан да еркектердің рөлі мен дәрежесіне қатысты мысалдарды кездестіруге болады. Қазақтың әйгілі жазушысы, драматург Дулат Исабековтың «Тіршілік» атты туындысынан мына бір үзіндіні алып көрейік:

Киеван еңкейген кеудесін кейін тартып қолындағы кенеп дорбасын төрдегі көрпешеге лақтырып жіберді. Кенеп дорба саудыр ете түсті.

– Шай қой.

Кенеп дорбаның саудыр етуі мен шалының «шай қой» деуінен кемпірі бұл жолы оның құр қол еместігін аңғарып, шай қамымен лып ете дәлізге шықты.

Киеван кебісі мен шапанын шешті де, төрге барып сұлық жатты.

Киеван төрде қалғып жатып, «Тездет!» деп айқайлап қойды [Исабеков Д.,1993, 316-б.].

Көрсетілген үзіндіен біз еркек пен әйел қарым-қатынасынан әйелдердің орны мен рөлін, ал еркектердің дәрежесінің жоғары екендігінің тағы бір көрінісін көріп отырмыз. Аталмыш мысалдарды талдай келе, ұрпақтан-ұрпаққа келе жатқан еркек туралы дүниетанымдық көзқарас әлі де орын алып жатқандығын көреміз, алайда бүгінде қазақ лингвистикасында және ең алдымен қоғамда еркектердің рөлі біршама өзгеріске ұшырады деген пікір бар. Біз осы сұрақтың жауабын табуға тырысатын боламыз. Бүгінде қазақ лингвистикасында гендерлік бағыт аясындағы ізденістер зерттеу нысанына айналып, бұл бағытты дамыту мақсатында түрлі ғылыми конференциялар ұйымдастырылып, мақалалар жазылып, оқулықтар мен диссертациялық жұмыстар қорғалып жатыр. .

Қорытындылай келе, біз гендерлік зерттеулердің дамуына экономикалық, философиялық, әлеуметтік және саяси факторлар әсер етеді деп айта аламыз. Көшпелі өмір салтын ұстанған қазақ қоғамы үшін андроцентристік көзқарас ертеден қалыпты жағдай ретінде қабылданады және оны лингвистикалық тұрғыдан зерттеу өте маңызды. Жаһандану және инновациялық технологиялардың дамуы қазіргі заман әйелі мен еркегінің қоғамдағы рөлдері мен қызметтерінің өзгергендігін көрсетеді. Біздіңше, бұндай өзгерістер тілде де көрініс табады. Сондықтан біз алдағы уақытта қазақ лингвистикасындағы андроцентризм ұғымының қазіргі жай-күйі мен сипатын анықтау мақсатында зерттеулер жүргізетін боламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сұлтанхан Аққұлыұлы «Әлихан-әдебиетші ретінде» // Жұлдыз. №5, 1993 жыл, 179-180 беттер.
2. Шоқым Г. Гендерлік лингвистика негіздері: оқулық.-Алматы: Экономика, 2012.-189б.
3. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. – М.: Институт социологии РАН, 1999.
4. Jespersen O. Language, its nature development origin. George Allen & Unwin Ltd. L., 1922. P. 253.
5. Коатс Дж. Женщины, мужчины и язык //Гендер и язык / под ред. А.В. Кирилиной. М., 2005. С. 49, 80
6. Lakoff R. (1975). Language and Woman's Place. New York: Harper& Row.
7. Валиханов Ч. Следы шаманства у киргизов // Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Каз. сов. энциклоп., 1985.
8. Хасанұлы Б. Ана тілі – Атамұра (Қазақ тілінің жер жүзі тілдері жүйесіндегі алатын орны). – Алматы: Жазушы, 1992.
9. Хасанулы Б. Проблемы развития гендерных исследовании в казахском языкознании и вопросы женского языка // Язык и культура: функционирование и взаимодействие. Материалы международной конференции. – Шымкент, 2003.
10. А.В. Кириллина Гендер и язык, Московский гос. Лингвистический университет, 2005,-624 с.
11. Апресян Ю.Д. Некоторые соображения о дейксисе в связи с понятием наивной модели мира / Ю.Д. Апресян // Избранные труды. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. –Т. 2. – С. 629-650.
12. Исабеков Д. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы, 1993. – 544 б.

УДК378,016:811.111’271

TAZHMUKHANOVA RAUSHANGUL BEKBOLATKYZY
1 year master’s course
Science Kazakh State Women’s Teacher Training University

SADYKOVA ROZA KARIMOVNA
candidate of Philology
Science Kazakh State Women’s Teacher Training University

DEVELOPMENT OF SPEAKING SKILLS FOR STUDENTS WITHIN THE COMMUNICATIVE APPROACH IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Түйін. *Бұл мақалада кәсіби бағытталған ағылшын тілін үйренудің маңызды аспектілерінің бірі ретінде студенттердің сөйлеу дағдысын дамытуға сюжеттік-рөлдік ойындар арқылы көмектесу туралы мәселе қарастырылады.*

Сөйлеу дағдысын қалыптастыру үшін сюжеттік-рөлдік ойынның маңызы мен оның белгілі талаптары, студенттің жолын жеңілдету, тексерілген әдіс ретінде әрі мақсатқа тез, нәтижелі жету үшін нұсқаулықтың маңызы келтіріліп, ондағы сюжеттік-рөлдік ойынды 9 қадам арқылы жүргізуге болатынына кішігірім әдістерді осы мақалада көрсеттік. Мақсатқа жетуге психологиялық, педагогикалық, әдістемелік әдебиеттер мен бақылаулар талдау қолданған. Сондай-ақ мақалада сюжеттік-рөлдік ойын әдісін қолданудың ерекшеліктері көрсетіледі. Шет тілдерін оқытудың көрсетілген әдістері: шет тілін үйренуге деген қызығушылық пен жалпы қызығушылықты қалыптастыруға; коммуникативті тәжірибе жинау; ақпаратпен жұмыс жасауда шығармашылық ойлау мен дағдыны дамыту; топта жұмыс істеу дағдыларын дамыту болып табылады.

Түйінді сөздер: *коммуникативті құзыреттілік, сөйлеу дағдылары, шет тілі, рөлдік ойын, мақсатқа жету.*

Резюме. *В статье рассматривается вопрос о помощи ролевых игр как одному из наиболее важных аспектов изучения профессионально-ориентированного английского языка в развитие речевых навыков у студентов. Специалисты XXI века, обладающего такими речевыми компетенциями как дискутировать, обосновывать, доказывать, делать выводы путем обобщения. Раскрываются сюжетно-ролевые игры, их роли в формировании коммуникативных навыков, и конкретные требовании для проведения в классе. Достижению цели способствуют анализ психолого-педагогические, методические литературы и наблюдение. Автор раскрывает особенности использования сюжетно-ролевых игр, и пошаговую инструкцию как проверенный способ для достижения поставленной цели. Также приводит примериспользование на уроке английского языка сюжетно-ролевые игр с помощью 9 пошаговому инструкции. Данный метод обучения иностранным языкомспособствует: формированию интереса к изучению иностранного языка и общего интереса к учебе; приобретению коммуникативного опыта; развитию творческого мышления и навыков работы с информацией; развитию навыков работы в группе.*

Ключевые слова: *коммуникативная компетентность, разговорные навыки, иностранный язык, ролевая игра, достижение цели.*

Summary. *The article considers the question of helping ofrole-playing games as one of the most important aspects of studying professionally-oriented English in the development of speech skills among students, specialists of the 21st century who have such speech competencies as discuss, justify, prove, draw conclusions and generalize. The role-playing game, their role in the formation of communication skills, and the specific requirements for conducting in the classroom are revealed. The achievement of the goal is facilitated by the analysis of psychological, pedagogical, methodical literature and observation. The author reveals the features of the use of role-playing game, and step-by-step instructions as a proven way to achieve the goal. She also gave an example of using a role-playing game in an English lesson using 9 step-by-step instructions. This method of teaching foreign languages contribute to: the formation of interest in learning a foreign language and a general interest in learning; gaining communicative experience; the development of creative thinking and skills in working with information; developing teamwork skills.*

Key words: *communicative competence, speaking skills, foreign language, role-play, achieving the goal.*

At the present stage of development of our country and forming the relationship with others, our teaching system is going through favorable conditions for learning foreign languages and for the productive use in communication. Successful knowledge of foreign languages gives to students new features such as superb continue studying abroad, strengthening international relations.But, in order to achieve these opportunities, we must delve into the study of a foreign language. Namely, to develop communicative competence, which provides a

future perspective.As is well known, the problem of the formation of communicative competence in the studied language is one of the main goals of teaching a foreign language in a language university. It should be noted that in the vast majority of cases, communication training is reduced to focusing on the formation of speaking skills. According tothe main provisions of the communicative approach, the formation of speaking skills should be integrated into the overall process of teaching a foreign language and should have the ultimate goal of developing the ability to use the language being studied for communicative purposes [David Riddel.,2012, p 140].It is mean that communicative competence determines the possibility of fulfilling the upbringing, educational and developmental function of the subject – a foreign language. And In order to achieve the desired results on the way to achieving the ultimate and main goal of learning – the formation of communicative competence, it is important to rationally and correctly teach students a foreign language.It is necessary to organize effective training, as a result of which students really comprehend the studied phenomena of the language, and speech at a level accessible to their age, will be able to consciously use the knowledge gained in their speech practice and thereby improve their speech.If we will be able to organize language learning on the basis of the analysis of speech, speech activity, then we will create conditions for students to comprehend the speech itself, containing language elements. This will bridge the artificial gap between language work and speech.Therefore, it is very important to proceed from the structure of speech activity and its content.Choosing the forms and methods of training, allowing students to reveal their creativity, the teacher opens new opportunities for them. It's very important to consider all factors including psychological, as students overcome a certain psychological barrier, learn to communicate, interact in a foreign language environment.

From the point of view of psycholinguistics, speech includes the following components that ensure the implementation of communication: motive – goal – means – condition[Leontyev A. N, 1983, p 320]. This means that in teaching communication in a foreign language, it is necessary, first of all, to create a motive, that is, to put students in such conditions that they have a need, a need to engage in communication. And for this there should be a goal: to learn something, to communicate something, to induce someone to action. For example, on the topic «My pet», as the teacher, ask to the students to bring photographs or drawings of pets and allow them to tell about it. In other words, when organizing teaching foreign language, care should be taken to ensure that for students it is motivated and determined by the solution of certain communicative tasks, the achievement of which determines the goal. The next component of speech activity is the conditions in which it occurs. To do this, necessary to create communication situations, that is, specially created conditions for the implementation of speech actions in a foreign language. The educational-speech situation allows to ensure personal participation of everyone in listening and using the spent material in a controlled educational conversation. And if the answers and speeches of students are personal, then the work is carried out in a «communicative» manner. Existing teaching materials in the German language provide huge opportunities for the formation of communicative competence at different levels of study. It has been tested in practice that if the guys are involved in an interesting conversation or game, then simple training in using grammatical forms or practicing the use of new words becomes motivated for them.And the most powerful motivating factor is innovative ways of organizing training, one of which is role-playing. A role-playing game is a methodological technique in which a student must freely improvise within the framework of a given situation, acting as one of its participants [Ryndina Yu. V., 2013, p 467-468].Yu. V. Ryndina notes that «taking a part of role, students «survive» in various problem situations that they may face in life, demonstrating a full solution to a foreign language communicative competence of a certain solution to the problem. Thus, the main goal of the role-playing game is to form the ability of students to realize their ideas and projects of varying degrees of complexity. It allows you to get rid of mental patterns; teaches to articulate your thoughts in a foreign language; hones many public qualities of an individual: independence, initiative, originality, creativity, desire to express one's own truth»[Ryndina Yu. V., 2013, p 467-468].

The young scientists of the XXI century who N. A. Berezina and M. V. Fominykh distinguish the following methodological advantages of role-playing game:

1. The role-playing allows the various forms of experience, structures, and a large amount of lexical material can be introduced.

2. Role play can exceed the capabilities of any pair and group activities, to train students in the ability to speak on any topic.At the time of the game, the guys get the necessary experience in various situations.

3. Some people often learn English in order to prepare for a certain role in life (work abroad, travel). Thus, for them, role play becomes a very important dress rehearsal for real life.

4. Role play supplies shy, insecure students with a «mask» that they can hide behind.

5. The pleasure of playing. As soon as students begin to understand what is required of them, they are happy to give free rein to their imagination. And since they like this lesson, the learning material is learned much more effectively.

6. Role-playing game has a different types of of technologies.

7. All students take part in the game, interacting closely with each other, which helps to create a favorable climate in interpersonal relations between students and the teacher: collective creative activity.

8. Speech partners are determined in the game not only at the request of the teacher, but also arbitrarily.

9. Students have the opportunity to change roles, which allows to use the language material in full, improve skills in communicating in the language.

10. The lesson covers an atmosphere of interest and discipline: mental and physical activity; concentration and interest [Berezina N.A,Fominykh M.V., 2014, p 4].

Role-playing games are important for the student, primarily because in the course of the game the student tries on certain social roles. Also, according of the Gulaya T.M., Gerasimenko T.L the significance of role-playing can hardly be overestimated, since it contributes to the training of a competitive specialist of a new generation, able to work with an increasing and constantly updated information flow in various fields of knowledge and make extraordinary decisions, based on analytical, critical, creative, reflective thinking, to collaborate and build constructive relationships withother people [Gulaya T. M, Gerasimenko T.L., 2014, p 55].In other words, role-playing is an exercise for mastering skills in interpersonal communication. It forms the ability of students to play the role of another person, to see themselves from the perspective of a communication partner. It guides students toward planning their own speech and interlocutor behavior, develops the ability to control their actions, to give an objective assessment of the actions of others. Therefore, the role-playing game performs an orienting function in the learning process.To effectively carry outrole-playing games, it is necessary to remember the basic requirements for them, which include the need:

- appropriate preparation of both the content and the form that correspond to the level of training of students, the preparation of teaching material, handout;
- clear organization; explanation of the rules, distribution of roles, setting goals, setting time limit for demonstration;
- determining the role of the teacher in the process of role-playing: assistant, observer, participant.
- acceptance and approval of the game by students on the basis of their interests and the type of groups, as there are creative groups that are characterized by a high level of imagination and creativity, who are able to independently prepare for the game and there are groups that need to be stirred up and prepared for role-playing activities;
- creating a benevolent creative environment through the competent distribution of roles, taking into account the preparation of students and their personal qualities;
- creating conditions for the maximum use of speech material, providing cards with the role and preparation time from several minutes to several hours of home preparation, depending on the complexity of the game, the level of training of students, the gradual and constant introduction conversation fillers that make speech more natural, explaining the stylistic features language and their proper use;
- organization of feedback at the end of the game by summing up with an indication of positive and negative points, determining the level of satisfaction through a survey of participants.[Gulaya T. M, Gerasimenko T.L., 2014,55p].

The next component of speech activity is the conditions in which it occurs. To do this, you need to create communication situations, that is, specially created conditions for the implementation of speech actions in a foreign language.Ready-made step-by-step instruction will help students achieve success much faster and more efficiently. Instructions – in any statement designed to «highlight the sequence of actions within the event, determine the method and rules» of their implementation.[Ovchinnikova L. G., 2009, p69].This is an understandable sequence of actions due to reasons or a pattern of actions to achieve a specific result. The instruction does not accept deviations from the sequence of actions. The specific instructions are so proven actions that can be applied in real life without a doubt. They are understandable, simple, consistent, not in doubt and achievable.

To achieve the promised result must apply in role-playing games. Thus, the **novelty** ensures the 9 steps (instruction) using in role play which the students can apply and follow to them. A ready-made template (in-

struction) will help the student monitor the situation and at the same time develop conversational speech in a quick time. The method was applied among the underground students of first grade during the English language at the Kazakh State Women's Pedagogical University. The research showed significant results in communicative competence. Such as the:helped students achieve success much faster and more efficiently; helped to be ready imitating in various situation; helped to increase the critical thinking; and of course to helped to develop speaking skill.

For students who have a basic knowledge of English in a higher educational institution.

Situation No 1. Your friend wants to get married. You think he is too young. Your task is advice. What to do in this situation.

2 students go on the board. The first student's role a young man who wants to get married. The second student's role is friend who does not think that it is not good idea. So, they should follow the 9 steps that the teacher demonstrates during the conversation.

Step – 1.Hello/Greeting.

Step – 2. State the situation/problem or issue. To explain the situation. As I mentioned at the beginning, the role of the first student is a man who wants to get married. His goal is to explain this situation to his friend.

Step – 3.A couple of questions about the situation. In this case, the friend who wants to married begins to ask a question to his friend to fully understand the situation. Questions like why did this happen? Did I understand correctly? will be asked so that should provide more information for supporting the conversation.

Step – 4. Answering his questions…

Anwser the questions. In this case, the friend who wants to get married should provide arguments why he had such a situation, that is, the idea of getting married.

Step – 5. Give the advice with reasons. The friend who thinks that marriage is not a good idea should give advice that it is not a good idea.

Step – 6. Ask questions about the advice. In this case, the friend who wants to married should ask about the advice.

Step – 7. Answer the questions about the advice. The friend who thinks that marriage is not good idea should explain why does he think so?

Step – 8. Thanks and explain your decision.

Step – 9. Goodbye. And now, the friend who wants to married should thank to his friend for advising and supporting plan of his future and say the goodbye. It is part 8 and 9.

Properly prepared and conducted game gives very high results. From the above example, we can conclude that role-playing games require students and teachers to be creative and critical. Role-playing games not only builds communication skills, but also critical thinking skills, starting with obtaining information and ending with decision-making and the development of one's own reasonable position. A step-by-step instruction directs the student in the right direction and gives the opportunity to properly compose a dialogue. This case is just one example, teachers can provide different cases according to the same instructions.

REFERENCES:

1. David Riddell. Teach English As Foreign Language, 2012, p.140

2. Leontyev A.N. Isbrannye psihologicheskie proizvedenia'. (in Russian). Selected Psychological Works, Publishing house «Pedagogy», 1983. – 320 p.

3. Fominykh M. V. Rolevaia igra v prepodavani angliskogo yazyka: posobie dlya uchiteley (in Russian). Role play in teaching the English language: a Toolkit for teachers – Krasnoufimsk: Publishing House «Association Lagran», 2008, 46 p.

4. Ryndina Yu. V. Iz opyta obucheniya studentov inostrannomu yaziku (in Russian). From the experience of teaching students a foreign language) // Young scientist.– 2013. – No. 9;. 467-468.

5. Berezina N. A. Metodologicheskie preimushestva ispolzivaniya rolevoi igry na urokah inostrannogo yazika (in Russain). Methodological advantages of using role-playing in foreign language lessons / N. A. Berezina, M. V. Fominykh // Young scientist. – 2014. – No. 5.2; 4 p.

6. Gulaya T. M, Gerasimenko T.L. Opyt ispolzivaniya tehnologi «Razvitie kriticheskogo myshlenia» v protsesse obuchenia professionalno orientirovannomu delovomu angliskomu yaziku (in Russian). The experience of using the technology «Development of critical thinking» in the process of teaching professionally-oriented business English language // Bulletin of Moscow State University for the Humanities M.A.Sholokhov. Series: Pedagogy and Psychology. 2014. No 1. 55 p

7. OvchinnikovaL. G. K probleme formirovania diskursivnoi kompetentnosty (in Russian) To the problem of the formation of discursive competence // Problems of Ontolinguistics – 2009, 69-78 pp (In Russian)

ӘОК 81

TLEULESOVA ZHANSAYA BAKBERGENKYZY
graduate
Foreign Language: two Foreign Languages
Korkyt Ata Kyzylorda State University

BEKNAZAROVA ULZHAN UMIRZAKKYZY
Senior Lecturer of Korkyt Ata Kyzylorda State University

CONTRASTIVE ANALYSIS OF ADJECTIVES IN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

Түйін. *Қазақ тілді мектептерде ағылшын тілін оқытудың өзіне тән ерешеліктері бар. Оқушы шет тілін дұрыс меңгеру үшін оның өз ана тіліндегі біліміне сүйенген жөн. Оқушы бұл тілдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары жете білгенде ғана, олтілдідұрыс та, тез игереалады. Сондықтан көптеген ғалымдар екі тілді өзара салыстыра әрі салғастыра отырып бірнеше зерттеу жұмыстарын жүргізген. Осыған орай, біздің ұсынып отырған мақала қазақ және ағылшын тілдеріндегі сын есімнің морфологиялық құрылымын, семантикалық топтарын және синтаксистік қызметтерін контрастивті талдауға бағытталған. Зертеу қазақ және ағылшын тіліндегі сын есімнің ерекшеліктері мен айырмашылықтарын ескере отырып салғастыруға негізделген.*

Түйінді сөздер: *сын есім, морфлогиялық құрылым, семантикалық топтар, синтаксистік қызмет, сын есімнің шырайлары.*

Резюме. *Есть некоторые особенности преподавания английского языка в школах с казахским языком обучения. Для того, чтобы студент правильно овладел иностранным языком, необходимо полагаться на его знание родного языка. Только когда ученик сможет понять сходства и различия между этими языками, он сможет выучить язык правильно и быстро. Поэтому многие ученые провели некоторые исследования, сравнивая и противопоставляя два языка. В связи с этим наша статья направлена на сопоставительный анализ морфологической структуры, семантических групп и синтаксических функций прилагательных в казахском и английском языках. Исследование основано на сравнении, с учетом особенностей и различий прилагательных в казахском и английском языках.*

Ключевые слова: *имя прилагательные, морфологическая структура, семантические группы, синтаксические функции, сравнение прилагательных.*

Summary. *There are some features of teaching English at school with Kazakh language instructions. In order for a learner to master a foreign language correctly, it is necessary to rely on his knowledge of the native language. Only when a student can understand the similarities and differences between these languages he can learn the language correctly and quickly. Therefore, many scientists have conducted some research, comparing and contrasting two languages. In this regard, our article is aimed at a comparative analysis of the morphological structure, semantic groups and syntactic functions of adjectives in the Kazakh and English languages. The study is based on a comparison, taking into account the features and differences of adjectives in Kazakh and English.*

Keywords: *adjectives, morphological structure, semantic groups, syntactic functions, comprasion of adjectives.*

Introduction

The first President Nazarbayev in his message says: «Kazakhstan should be recognized worldwide as a country of higher education using three languages. Kazakh as the state language, Russian as a language of international communication and English as the language of successful integration into the global economy»[Nazarbayev «New Kazakhstan in a New World» in 2007.]. Therefore, knowledge of the English language is a modern requirement. Everyone must first learn their own language, and then a foreign one. Teaching a foreign language today requires a lot of creativity, research and skills. In any case, the role of the mother tongue in learning a foreign language is very important. The mother tongue helps the student identify the similarities as well as the differences between the languages they learn.

Moreover, the general theoretical foundations of all these languages are similar. For example, phonetics, vocabulary, grammar are taught in any language. The student's knowledge of the native language helps a lot in mastering the theoretical materials of a foreign language. School books don't take into account linguistic differences in the English-Kazakh languages. This, of course, is a problem for us, for future teachers, so we

should always contrast two languages. In today's article, we will study the grammar of English and Kazakh. In particular, we contrast the similarities and differences between adjectives in both languages.

Main part

The adjective expresses the categorial semantics of property of a substance. It means that each adjective used in the text presupposes relation to some noun the property of whose referent it denotes, such as its material, colour, dimensions, position, state, and other characteristics both permanent and temporary. It follows from this that, unlike nouns, adjectives do not possess a full nominative value. Indeed, words like long, hospitable, fragrant cannot effect any self-dependent nominations; as units of informative sequences they exist only in collocationsshowing what is long, who is hospitable, what is fragrant [Blokh M.Y, 1986, 203p.].

In Kazakh linguistics, adjectives didn't escape the attention of researchers.

To date, they have conducted several studies, such as the role of adjectives in a part of speech, the category of qualitative adjectives, the substantivization of semantic groups of adjectives and their syntactic function. In this regard, in Kazakh linguistics G. Musabaev, A. Kaydar, A. Iskakov, M. Tomanov, A. Toleuov, S. Isaev, E. Zhanpeisov, T. Sairambaev, Zh. Shakenov, F. Orazbaeva, E. Agmanov, J. SarbalaevG.Sızdıkova, U.Serikbaev and studies of other scientists should be noted.

Although English adjectives are considered well-studied by linguists around the world, there are many controversial issues regarding the linguistic status of adjectives in modern English. Some linguists consider adjectives as part of speech, others as a grammatical category. Special mention should be made of such scholars as R.Quirk, S.Greenbaum, J. Lyons, M. Halliday, J. Nesfield and J. Leach, who conducted their studies of adjectives in English.

The function of the adjective is the same in Kazakh and English languages. In the Kazakh language of adjectives answer the question – қандай?, and in English What? What kind of? Example: I bought a new car yesterday. Менкешежаңакөліксатыпалдым.

It is known that in general linguistics adjectives are divided into morphological, semantic, syntactic groups. There is also a place for the categories of adjectives.

I. Morphological structure of adjectives (Сын есімнің морфологиялық құрылымы).In both English and Kazakh adjectives are divided into негізгі (дара) – simple, туынды – derivative and күрделі – compound, depending on the structure.

a) Kazakh and English languages, simple adjectives (негізгі сын есім) have no affixes and thus cannot be further segmented: қызыл – red, white, үлкен – big, мейірімді – kind, т.б.

b) In English language derived adjectives (туынды сын есім) consist of one root morpheme and one or more derivational morphemes – suffixes or prefixes. To the derivational features of adjectives belong a number of suffixes and prefixes of which the most important are: -ful (hopeful), -less (flawless), -ish (bluish), -ous (famous), -ive (decorative), -ic (basic); un– (unprecedented), in– (inaccurate), pre– (premature).

In the Kazakh language if the root morpheme is attached to the suffix that produces or modifies the word, this is called a derivative adjective. For example: үй-шік, бой-шаң, ала-са, ал-ғыр, қабілет-ті, көк-шіл, т.б.

Compound adjectives (күрделі сынесім) consist of at least two stems. In English language they may be of several patterns:

1. Consisting of a noun + an adjective: colour-blind.
2. Consisting of an adjective + an adjective: deaf-mute.
3. Consisting of an adverb + a participle: newly-repaired.
4. Consisting of a noun/pronoun + a verbal: heart-breaking.
5. Consisting of an adjective/adverb + a noun + the suffix –ed: down-hearted.
6. Consisting of a numeral+ a noun: a three – hour.

In Kazakh language adjectives may be of several patterns:

1. Consisting of an adjective + an adjective: қызыл ала.
2. Consisting of a noun + an adjective: сыбызғыдай нәзік.
3. Consisting of a noun + a noun+ the suffix: күміс қоңыраулы.
4. Consisting of an adjective/adverb + a noun + the suffix: ұзын бойлы.
5. Consisting of a verb + a noun+ the suffix: піскена лмадай.
6. Consisting of a numeral+ a noun: сегіз көзді.

Compound adjectives are usually formed by combining two or more words in both languages: airtight, bloodthirsty, carefree, heartfree, noteworthy, pennywise, poundfoolish, seasick, тілалғыш, алаңғасар, аласа-быр, бұратана, кертартпа, қонақжай, балажан, т.б.

We noticed that in both languages adjectives are divided into 3 types depending on the morphological structure and they are very similar to each other. The only difference is the suffixes attached to the root morpheme.

II. Semantic groups of adjectives(Сын есімнің семантикалық топтары). Adjectives express the various properties and characteristics of a thing, both directly and in relation to other things. Therefore, adjectives in both languages are semantically divided into two groups: qualitative -сапалық сын есім and relative -қатыстық сын есім.

Qualitative adjectives are adjectives that express different types of things – color, nature, quality, size and area, taste and smell, for example: beautiful – әдемі, cold – суық , black – қара.

Adjectives that express the nature and sign of a particular object through the relation of another object are called relative adjectives. For example: өткірпышақ – sharp knife, ұзынкөше – long street.

J. Nesfield divided adjectives into the following 5 pronouns:

Possitive adjectives (Тәуелдік сын есім): my, your, his, her, its, our, your, their.

Demonstrative adjectives (Сілтеу сын есім): this/these, that/those.

Interrogative adjectives (Сұрау сын есім): whose, what, which.

Distributive adjectives (Бөлшектік сын есім): each, every, everyone, everybody, everything, both, either, neither)

Quantitative adjectives (Сандық сын есім): many and much, a little/a few and little/few [Nesfield J.C.,1954,32 p.].

In Kazakh and English, adjectives are not classified, are not divided into singular and plural forms, they have only three categories of adjectives.

III. Degrees of comparison of adjectives (Сын есімнің шырай категориялары).»Although adjectives don't have cases, singular or plural categories, they are characterized by their own special category, in particular the mood category»[Смирницкий А. И. 1956,133p.]. The only grammatical feature of the adjective itself is the category of comparison. Comparison is a feature in the morphology or syntax of some languages, whereby adjectives and adverbs are inflected or modified to indicate the relative degree of the property defined by the adjective or adverb. In both languages, comparison of adjectives are divided into three types:

a) Positive Degree (Жай шырай). It is the normal form of an adjective . For example: short – қысқа ,кең – wide, fat – толық, жеңіл – easy, happy – бақытты, ұзын – tall.

b) Comparative Degree (Салыстырмалы шырай). It is expressing a degree greater or less than the positive degree of the quality denoted by an adjective.

In English language comparative degrees are formed using the suffix -er and the word more, and in the Kazakh language they are formed by the following suffixes: -рақ, -рек, -ырақ, -ірек, -лау, -леу, -дау,-деу, -тау, -теу,-қыл, -шіл, etc. Examples: shorter– қысқарақ, fatter-толығырақ, happier-бақыттырақ, кеңірек-wider, кішілеу-smaller, қаттырақ-harder.

The comparative degree of English adjective are formed directly by adjectives and special words, for example: **as ... as**. There is no direct Kazakh translation of this phrase. It seems that the Kazakh meaning can be expressed by the special phrase «сияқты (секілді) + adjective». For example: Marat teaches English as well as Talgat does. Марат ағылшын тілін Талғат сияқты жақсы оқиды.

not so … as. In Kazakh semantic equivalent is «сияқты (секілді)+ adjective + емес». For example: She is not so good at swimming as her friend. Ол досы сияқты жақсы жүзбейді. The word «than» is used to compare the adjective of one noun with the adjective of another. Kazakh equivalent: шығыс септігінің жалғауы (-дан, -ден; -тан, -тен; -нан, -нен)+салыстырмалы шырай. For example: Алма бананнан тәтті. An apple is sweeter than banana. There is another Kazakh equivalent of the phrase comparative degree + than: барыс септігінің жалғауы (-ға, -ге; -қа, -ке, -на, -не)+арағанда+ comparative degree. For example: An apple is sweeter than banana. Алма бананға қарағанда тәттірек.

The + comparative degree, the + comparative degree seems complicated, but it's really easy. The Kazakh equivalent can be likened to the words «неғұрлым …, солғұрлым» or «сайын». Неғұрлым көп оқыған сайын, соғұрлым білімді боласың. The more you read, the more you know.

b) **Superlative Degree (күшейтпелі шырай)** use to inflate, exaggerate, or underestimate the initial state or quality of an object in both languages. For example: the happiest – еңбақытты, the longest – еңұзын.

In English, Superlative degrees are formed using the suffix -est, -st , and in Kazakh by the word «ең». The superlative Degree in a magnifying case must be preceded by a define article «the».

Scientist-teacher Bekturov Shabiken offers that there are 4 types comparison of adjectives: жайшырай, салыстырмалы **шырай, күшейліпелі шырай, асырмалы шырай[Бектұров Ш., 2003,119р.]. This classification** depends on their semantic nuances. The main indicator of heightened mood is the combination of heightened syllable, which is formed by reducing the initial syllable of the adjective and adding sound to it -п. For example, ақ-аппақ, қып-қызыл, қап-қара.

This is a feature of comparison in the Kazakh language. Qualitative adjectives have four forms in Kazakh and three in English languages.

IV. Syntactical functions of adjectives (Сын есімнің синтаксистік қызметі). **In English language adjectives** may serve in the sentence as:

1) an attribute

e.g. Do you see the small green boat, which has such an odd shape?

Adjectives used as attributes usually immediately precede the noun. Normally there is no pause between the adjective and the noun. Such attributes are called close attributes. However, an adjective placed in preposition to the noun may be separated from it by a pause. Then it becomes a loose attribute.

e.g. Clever and tactful, George listened to my story with deep concern. Yet loose attributes are more often found in post-position to the noun.

2) a predicative

e.g. Her smile was almost professional. He looked mature, sober and calm.

3) part of a compound verbal predicate

e.g. He stood silent, with his back turned to the window. She lay motionless, as if she were asleep.

4) an objective predicative

e.g. I thought him very intelligent. She wore her hair short.

5) a subjective predicative

e.g. The door was closed tight. Her hair was dyed blonde.

It should be noted that most adjectives can be used both attributively and predicatively, but some, among them those beginning with a-, can be used only as predicatives (e.g. afraid, asleep, along, alive, awake, ashamed and also content, sorry, well, ill, due, etc.)

A few adjectives can be used only as attributes (e.g. outer, major, minor, only, whole, former, latter and some others.

In Kazakh language adjectives may serve in the sentence as:

1) an attribute

e.g. Үш-ақнәрсе – адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек.

2) Adjectives sometimes come in one of the kinds of case and act as predicative

e.g.Жақсыға сұқтан, жаманнан сақтан.

3) The adjective stands before the verb in the sentence, expresses criticism of the action and becomes a modifier.

e.g.Мына хаттан ана көңілінің алаңы анық білінеді.

4) a subjective

e.g.Жақсылар байқап сөйлер, білімсіздер шайқап сөйлер.

5) a subjective predicative

e.g.Үйдің іші мұнтаздай тап-таза.

As you can see from our work, each language has its own unique characteristics that are in all languages, but this shows that general linguistics is universal. In addition to the specifics of each language, there are functions common to both languages. It is important to identify their similarities and differences in languages through a comparative study of adjectives in related or unrelated languages.

Conclusion

The mother tongue helps students identify similarities as well as differences in the language they learn. Moreover, the general theoretical foundations of these languages are similar. For example, phonetics, vocabulary, grammar are taught in any foreign language. To master a foreign language, the student has first to master his native language, i.e. Kazakh. First of all, it should be guided by the fact that the native language is not

only the language of instruction in a foreign language, but also the language of comparison. Indeed, contrastive teaching allows us to consciously learn a foreign language. And conscious learning is one of the main principles of didactics.

REFERENCES:

1. Blokh M.Y. A course in theoretical English grammar. – Москва: Высшая школа —1983. – 384 p.
2. Message Nursultan Nazarbayev «New Kazakhstan in a New World» in 2007.
3. Nesfield J.C. Manual Of English Grammar And Composition. – New Work: St. Martin's press – 1954, 434 p.
4. Бектұров Ш. Қазак тілінің колданбалы грамматикасы. – Астана, 2003. – 219 p.
5. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка. –Москва : лит. на иностр. яз. 1956. 260 p.

TOLEGENOVA GULMIRA GANIBETKYZY
master of Arts, senior lecturer of Foreign philology and translation department
Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov

SARKULOVA ZHANAR KAISAROVNA
master of Arts, senior lecturer of Foreign philology and translation department
Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov

THEORETICAL BASIS OF SPECIALIZED TRANSLATION

Түйін. *Мақалада арнайы аударманың теориялық негізі туралы сөз қозғалады. Арнайы мәтіндер аудармасының түрлері мен әдіс-тәсілдері қарастырылған.*

Түйінді сөздер: *әкімшілік аударма, коммерциялық аударма, құқықтық аударма, медициналық аударма, педагогикалық аударма, фармацевтикалық аударма, ғылыми аударма.*

Резюме. *В данной статье рассматриваются теоретическая основа перевода специальных текстов, способы перевода специальных текстов.*

Ключевые слова: *административный перевод, коммерческий перевод, правовой перевод, медицинский перевод, педагогический перевод, фармацевтический перевод, научный перевод.*

Summary. *This article deals with the theoretical basis of specialized translation and different translation types of special texts.*

Key words: *administrative translation, commercial translation, legal translation, medical translation, pedagogical translation, pharmaceutical translation, scholarly translation.*

Traditionally, translation has been a human activity, although attempts have been made to automate and computerize the translation of natural language texts – machine translation – or to use computers as an aid to translation – computer-assisted translation. The goal of translation is to establish a relationship of equivalence and intent between the source and the target texts (that is to say to ensure that both texts communicate the same message), while taking into account a number of constraints. These constraints include context, the rules of grammar of the source language, its writing conventions, its idioms and the like. The translation process, whether it is for translation or interpreting, can be described simply as: decoding the meaning of the source text, and re-encoding this meaning in the target language. To decode the meaning of a text the translator must first identify its component «translation units», that is to say the segments of the text to be treated as a cognitive unit. A translation unit may be a word, a phraseor even oneor more sentences. Behind this seemingly simple procedure lies a complex cognitiveoperation. To decode the complete meaning of the source text, the translator must consciously and methodically interpret and analyze all its features [Chitalina N. A.,1975, p.80].

This process requires thorough knowledgeof the grammar, semantics, syntax, idioms and the likeof the source language, as well as the cultureof its speakers.The translator needs the same in-depth knowledge to re-encode the meaning in the target language. In fact, often translators' knowledgeof the target language is more important, and needs to be deeper, than their knowledgeof the source language. For this reason, most translators translate into a languageof which they are native speakers. In addition, knowledgeof the subject matter being discussed is essential. In recent years, studies in cognitive linguistics have been able to provide valuable insights into the cognitive process of translation.

To describe translation intuitive understanding is not sufficient – what one needs is a definition. Translation means both a process and a result, and when defining translation we are interested in both its aspects. First, we are interested in the process because it is the process we are going to define. However, at the same time we need the result of translation since alongside with the source the translated text is oneof the two sets of observed events we have at our disposal if we intend to describe the process. In order toexplain translation we need to compare theoriginal (source) text and the resulting (target) one. However, the formation of the source and target texts is governed by the rules characteristic of the source and target languages. Hence, the systems of the two languages are also included in our sphereof interest.These systems consist of grammar units and rules, morphological and word – building elements and rules, stylistic variations, and lexical distribution patterns.

When describing a languageone should never forget that language, itself is a formal model of thinking, i.e. of mental concepts we use when thinking. In translation, we deal with two languages and to verify the

information they give us we should consider extra linguistic situation and background information [Miram G. E., Daineko V.V., Taranukha L.A., Grischenko M.V., Gon A.M., 2002, p.248].

Having considered all this, we shall come to understand that as anobject of linguistic study translation is a complex entity consisting of the following interrelated components:

– elements and structures of the source text;

– elements and structures of the target text;

– systems of the languages involved in translation;

– transformation rules to transform theelements and structures of the source text into thoseof the target text;

– conceptual content and organization of the source text;

– conceptual content and organization of the target text;

– interrelation of the conceptual contents of the source and target texts.

In short, translation is functional interaction of languages and to study this process we should study both the interacting elements and the rules of interaction.

In other words, one may draw the following conclusion: during translation, one intuitively fulfills the following operations:

– deduces the target languageelements and rules of equivalent selection and -substitution on the basis of observed source text elements;

– builds a model consisting of the target languageelements selected for substitution;

– verifies the model of the target text against context, situation and background information;

– generates the target text based on the verified model.

Thus, the process of translation may be represented as consisting of three stages:

– analysis of the source text, situation and background information;

– synthesis of the translation model;

– verification of the model against the source and target context, situation and background information resulting in the generation of the final target text.

So, speaking very generally, when we translate the first thing we do is analyze the source text trying toextract from it all available information necessary for generating the target text, then verify this information against situation and background knowledge and generate the target text.

Any typeof written text can be a candidate for translation; however, a number of areas of specialization often categorizes the translation industry. Each specialization has its own challenges and difficulties. An incomplete list of these specialized types of translation includes:

Administrative translation

The translation of administrative texts.

Commercial translation

The translation of commercial (business) texts.

Computer translation

The translation of computer programs and related documents (manuals, help files, web sites.)

The notion of localization, that is the adaptation of the translation to the target language and culture, is gaining prevalence in this area of specialization. (Note that the term «computer translation» is sometimes used to refer to the practiceof machine translation, using computers to automatically translate texts.)

Although the two concepts are similar, computer-assisted translation should not be confused with machine translation (MT).

In computer-assisted translation, the computer program supports the translator, who translates the text himself, making all theessential decisions involved, whereas in machine translation, the translator supports the machine, that is to say that the computer or program translates the text, which is then edited by the translator, or not edited at all. Difficulties with such unedited output are described at machine translation [Venutti L.,1994,p.39].

Computer-assisted translation is a broad and imprecise term covering a rangeof tools, from the simple to the more complicated. These can include Spell checkers, built intoeither word processing software, or add-on programs; Grammar checkers, again either built into word processing software, or add-on programs; terminology managers, allowing the translator to manage his own terminology bank in anelectronic form. This can range from a simple table created in the translator’s word processing softwareor spreadsheet, a database

created in a program such as FileMaker Pro (almost a standard in the translation industry) or Microsoft Access, or, for more robust (and moreexpensive) solutions, specialized software packages such as LogiTerm, MultiTerm, Termex, etc. Dictionaries on CD-ROM, either unilingual or bilingual Terminology databases, either on CD-ROM or accessible through the Internet, (such as TERMIUM or Grand dictionnaire terminologique from theOffice québécois de la langue française) Full-text searches (or indexers), which allow the user to query already translated texts or reference documents of various kinds. In the translation industry, one finds such indexers as Naturel, ISYS and dtSearch. Concordancers, which are programs that retrieve instances of a word or anexpression in a monolingual, bilingual or multiligual corpus. Bitexts, a recent development, the result of merging a source text and its translation, which can then be consulted using a full-text search tool. Translation memory managers (TMM), tools consisting of a databaseof text segments in a source language and their translations in oneor more target languages.

Legal translation

The translation of legal documents (laws, contracts, treaties, etc.).

A skilled legal translator is normally as adept at the law (often with in-depth legal training) as with translation, since inaccuracies in legal translations can have serious results. (Oneexampleof problematic translation is the Treaty of Waitangi, where theEnglish and Maori versions differ in certain important areas.) Sometimes, to prevent such problems, one language will be declared authoritative, with the translations not being considered legally binding, although in many cases this is not possible, as one party does not want to be seen as subservient to theother.

Legal translation is the translation of texts within the field of law. As law is a culture-dependent subject field, legal translation is not a simple task.

Only professional translators specializing in legal translation should translate legal documents and scholarly writings.The mistranslation of a passage in a contract, for example, could lead to lawsuits and loss of money.When translating a text within the field of law, the translator should keep the following in mind. The legal system of the source text is structured in a way that suits that culture and this is reflected in the legal language; similarly, the target text is to be read by someone who is familiar with another legal system and its language.

Apart from terminological lacunae, or lexical gaps, the translator may focus on the following aspects. Textual conventions in the source language areoften culture-dependent and may not correspond to conventions in the target culture.

Linguistic structures that areoften found in the source language have no direct equivalent structures in the target language. The translator therefore has to find target language structures with the same functions as those in the source language. Translators of legal texts often consult law dictionaries, especially bilingual law dictionaries. Care should be taken, as some bilingual law dictionaries areof poor quality and their use may lead to mistranslation. The translation of literary works (novels, short stories, plays, poems, etc.)

If the translation of non-literary works is regarded as a skill, the translation of fiction and poetry is much moreof an art. In multilingual countries such as Canada, translation is often considered a literary pursuit in its own right. Figures such as Sheila Fischman, Robert Dickson and Linda Gaboriau are notable in Canadian literature specifically as translators and the Governor General's Awards present prizes for the year's best English-to-French and French-to-English literary translations with the same standing as more conventional literary awards.Writers such as Vladimir Nabokov have also made a name for themselves as literary translators. Many consider poetry the most difficult genre to translate, given the difficulty in rendering both the form and the content in the target language. In 1959 in his influential paper «On Linguistic Aspects of Translation», the Russian-born linguist and semiotician Roman Jakobson even went as far as to declare that «poetry by definition [was] untranslatable». In 1974 the American poet James Merrill wrote a poem, «Lost in Translation,» which in part explores this subject. This question was alsoexplored in Douglas Hofstadter's 1997 book, Le Ton beau de Marot.

Translation of sung texts – sometimes referred to as a «singing translation» —is closely linked to translation of poetry, simply because most vocal music, at least in the Western tradition, is set to verse, especially verse in regular patterns with rhyme. (Since the late 19th century, musical setting of prose and free verse has also come about in some art music, although popular music tends to remain conservative in its retention of stanzaic forms with or without refrains.) A rudimentary exampleof translating poetry for singing is church hymns, such as German chorales translated intoEnglish by Catherine Winkworth.

Medical translation

The translation of works of a medical nature. Like pharmaceutical translation, medical translation is specialization where a mistranslation can have grave consequences.

Pedagogical translation

Translation practiced as a means of learning a second language.

Pedagogical translation is used toenrich (and to assess) the student's vocabulary in the second language, to help assimilate new syntactic structures and to verify the student's understanding. Unlikeother types of translation, pedagogical translation takes place in the student's native (or dominant) language as well as the second language. That is to say that the student will translate both to and from the second language. Another difference between this modeof translation and other modes is that the goal is often literal translation of phrases taken out of context, and of text fragments, which may be completed fabricated for the purposes of theexercise. Pedagogical translation should not be confused with scholarly translation.

Pharmaceutical translation

The translation of works in the pharmaceutical industry.

Like medical translation, pharmaceutical translation is specialization where a mistranslation can have grave consequences.

Scientific translation

The translation of scientific texts is the branch of translation activity where skillful implementation of work is possibleonly when performed by highly qualified technical professionals proficient in the subject in question and in its specific terminology, having sufficient command of foreign language and (the most important) able competently present his/her thoughts (retaining theessenceof theoriginal) on the target language. Here arises another problem: the quest of good translators since the practiceof performing huge translation projects shows that in best case among hundreds of technicians convinced of their ability to translate it is possible to find on averageonly twoexperts capable to cope with this task efficiently.

Scholarly translation

The translation of specialized texts written in an academic environment.

Scholarly translation should not be confused with pedagogical translation.

Technical translation

Technical translation is a typeof specialized translation involving the translation of documents produced by technical writers (owner's manuals, user guides, etc.), or more specifically, texts which relate to technological subject areas or texts which deal with the practical application of scientific and technological information. While the presenceof specialized terminology is a featureof technical texts, specialized terminology alone is not sufficient for classifying a text as «technical» since numerous disciplines and subjects, which are not «technical», possess what can be regarded as specialized terminology. Technical translation covers the translation of many kinds of specialized texts and requires a high level of subject knowledge and mastery of the relevant terminology and writing conventions.

In addition to making texts with technical jargon accessible for a wider ranging audience, technical translation also involves linguistic features of translating technological texts from one language to another. Translation as a whole is a balanceof art and science influenced by both theory and practice. Having knowledgeof both the linguistic features as well as the aesthetic features of translation applies directly to the field of technical translation.

Defining the specificity of technical translation, special translation theory (if we talk about scientific-technical translation) studies three types of factors, which must be taken into account while describing translations of certain type. First, the particular functional styleof a source scientific or technical document itself can influence the typeof translation process and require from technical translator useof special methods and ways. Secondly, such sourceorientation can predetermine stylistic characteristics of the translation text and, thus, necessity for choiceof such means of language that characterize the same functional style in the target language during technical translation. Moreover, finally, interaction of these two factors can result in appearanceof translation peculiarities themselves, which are connected both with common features and differences between linguistic signs of the same functional styles of source and target languages and with special conditions and tasks of technical translation from different languages.

Within each functional style, we can distinguish some linguistic features, which influenceon the process and the result of translation is rather significant. For instance, in the scientific-technical style, during technical

translation these features are lexico-grammatical peculiarities of scientific-technical materials and, first, it is the leading roleof terminology and special vocabulary.

Translation of texts for special purposes (technical texts) is oneof the most demanded services in the translation sphere. It is connected with modern technical development and necessity of constant ensuring such development. Nevertheless, translation of texts for special texts (technical texts) is characterized by the rangeof peculiarities, which dictate the specificity of translator's activity while dealing with texts belonging to scientific-technical style, which features we would like to describe [Ergazinova G. D., 2012,p.15].

REFERENCES:

1. Chitalina N. A. Learn to translate.Moscow, 1975. – 80 P.

2. Miram G. E., Daineko V. V., Taranukha L.A., Grischenko M.V., Gon A.M. Basic Translation. A Courseof Lectures on Translation Theory. Kyiv, 2002.– 248p.

3. Venutti L. Call to Action in the Translator's Invisibility. 1994. – 39p.

4. Ergazinova G. D. Bases of professional activity of the translator: translation business teaching AIDS for students of the specialty «Pedagogy and methods of primary education» (lecture complex) Pavlodar:Kereku, 2012.

ГРНТИ 16.21.07

TOLEGENOVA GULMIRA GANIBETKYZY
master of Arts, senior lecturer of «Foreign philology and translation» department
Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov

SADYKOVA SAULE ALTYNBAYEVNA
PhD, senior lecturer of «Foreign philology and translation « department
Aktobe Regional State University after K.Zhubanov

DISCOURSE AS A LANGUAGE ACTIVITY PROCESS

Түйін. *Берілген мақалада дискурс тілдік қарым-қатынас құралы ретінде қарастырылады. Аталмыш мақалада дискурстың теориялық және практикалық аспектілері қарастырылған.*

Түйінді сөздер: *дискурс, мәтіннің түрі, сөйлеу түрі, байланыс үлгісі, институционалды байланыс.*

Резюме. *В данной статье дискурс рассматривается как процесс языковой деятельности. Также рассматриваются теоретические и практические аспекты дискурса.*

Ключевые слова: *дискурс, тип текста, тип речи, трафаретность общения, институциональное общение.*

Summary. *This article describes a discourse as a process of languageactivities. The article deals with the theoretical and practical aspects of discourse.*

Keywords: *discourse, typeof text, typeof speech, communication pattern, institutional communication.*

It should be noted that interpretations of the concept of «discourse» are different. Discourse as a term is actively used in scientific useof such disciplines as linguistics and sociology. Discourse is considered as an actual spoken text, this concept refers to speech, actual speech action. The researchers oppose speech to language, describing discourse, and the translation of French discours into Russian as a speech, typeof speech, text, typeof text. The dictionary treats discourse as a coherent text in combination with extralinguistic, sociocultural, psychological and other factors.

Scientists rightly believe that discourse implies the speaker (writer) and in this connection indicates the roleof discourse as a kind of code used by the speaker to implement a universal language code.

Here I would like to give the definition of discourse given by the researcher Y. Rudnev, which he gave, developing successively several directions. «Thus, on the basis of a selective analysis of various understandings of discourse (primarily linguistics), we can give the following preliminary definition of discourse:

Discourse is a dimension of a text taken as a chain / complex of utterances (ie, as a process and result of a speech (communicative) act), which involves within itself syntagmatic and paradigmatic relations between the formal elements forming the system and reveals the subject's pragmatic ideological attitudes that limit the potential inexhaustibility of text values »[Ilish, B. A., 1968,p. 17].

«Discourse can...be used to refer to particular contexts of language use, and in this sense, it becomes similar to concepts like genre or text type. For example, we can conceptualize political discourse (the sort of language used in political contexts) or media discourse (language used in the media).

In addition, some writers have conceived of discourse as related to particular topics, such as an environmental discourse or colonial discourse...Such labels sometimes suggest a particular attitude towards a topic (e.g. people engaging in environmental discourse would generally be expected to be concerned with protecting the environment rather than wasting resources). Related to this, Foucault...defines discourse more ideologically as 'practices which systematically form the objects of which they speak.»[Baker, Paul, and Sibonile Ellece.,2013, p.35].

Researchers view discourse from different perspectives.

1. From the standpoint of pragmalinguistics, discourse is an interactive activity of the participants of communication, establishing and maintaining contact, emotional and informational exchange, influencing each other, interweaving instantly changing communicative strategies and their verbal and non-verbal incarnations in the practiceof communication, identifying communicative moves in their unity explicit and implicit content.

2. From the positions of psycholinguistics, discourse is interesting as the deployment of switching from the internal code toexternal verbalization in the processes of speech generation and its interpretation taking

into account the socio-psychological types of linguistic personalities, role installations and prescriptions. Psycholinguists are also interested in the types of speech errors and violations of communicative competence.

3. Linguistic and stylistic analysis of discourse is focused on identifying communication registers, distinguishing oral and written speech in their genre varieties, defining functional parameters of communication based on its units (characteristic of functional styles).

4. The structural-linguistic description of the discourse implies its segmentation and aims to highlight the actual textual features of communication – the content and formal coherenceof the discourse, ways to switch topics, modal limiters (hedges), large and small text blocks.

5. From the position of sociolinguistics, researcher V.I. Karasik, identifies two main types of discourse: personal (person-centered) and institutional. For the formation of discursive competence among students, it is obviously important to consider the discus from the point of view of sociolinguistics (sociolinguistic subcompetence)

Institutional discourse is viewed by scientists as communication within a given framework of status-role relationships, which involves two signs: goals and participants in communication. The main participants of the institutional discourse are representatives of the institute (agents) and people referring to them (clients).

When modeling institutional discourse, a number of features are distinguished, which include participants, conditions, organization, methods and material of communication, i.e. people in their status-role and situational-communicative roles, communication and communication environment, motives, goals, strategies, channel, mode, tone, style and genreof communication, and finally, a significant body of communication (texts and / or non-verbal signs) [Weichman G. A, 1990, p.12].

Institutional communication is called communication in peculiar masks.

It is noted that it is the stencil of communication that fundamentally distinguishes institutional discourse from personal discourse and the featureof institutional discourse lies in the typeof discourse, i.e. in the typeof social institution (political discourse – power, pedagogical – education, medical – health, etc.), is associated with certain functions of people, behavioral stereotypes, as well as texts produced in this social institution.

Thus, the rangeof consideration of the concept of «discourse» is quite wide and allows us to consider many theoretical and practical issues of textology from the point of view of the «reversal» of the text and immersion in the situation of communication.

Most clearly stand out three main classes of useof the term «discourse», correlated with various national traditions and contributions of specific authors.

The first class includes the actual linguistic useof this term, historically the first of which was its use in the titleof the article Discourse analysis of the American linguist Z. Harris, published in 1952. In full, this term was in demand in linguistics after about two decades. Actually, the linguistic uses of the term «discourse» themselves are very diverse, but on the whole, attempts to clarify and develop traditional notions of speech, text, and dialogue are seen behind them.

The transition from the concept of speech to the concept of discourse is associated with the desire to introduce into the classical opposition of language and speech, belonging to F. de Saussure, some third member – something paradoxically and «more verbal» than the speech itself, and at the same time – more using traditional linguistic methods, more formal and thus «more linguistic». On theone hand, discourse is thought of as a speech inscribed in a communicative situation and, therefore, as a category with a more distinct social content in comparison with the individual's speech activity; According to the aphoristic expression of N. D. Arutyunova, «discourse is speech immersed in life».

On theother hand, the actual practiceof modern (from the mid-1970s) discursive analysis is associated with the study of patterns of information movement in a communicative situation, carried out primarily through theexchangeof replicas; thus, a certain structureof dialogue interaction is actually described, which continues a completely structuralist (although usually not called such) line, the beginning of which was laid by Harris. At the same time, however, the dynamic natureof discourse is emphasized, which is done to distinguish between the notion of discourse and the traditional view of the text as a static structure.

The first class of understanding of the term «discourse» is presented mainly in theEnglish-language scientific tradition, to which a number of scholars from continental Europe belong; However, outsideof this tradition, the Belgian scholar E. Byouissant has long spoken about discourse as the «third member» of the Kossyurov opposition, and the French linguist E. Benveniste has consistently used the term «discourse» (discours) instead of «speech» (parole).

The second class of useof the term «discourse», which in recent years has gone beyond science and has become popular in journalism, goes back to the French structuralists and poststructuralists, and above all to M. Foucault, although A.Greimas, F also played an important part in justifying these uses. Derrida, J. Kristeva; Later, this understanding was partly modified by M. Peshoet al. Behind these uses there is a desire to clarify the traditional notions of style (in the broadest possible meaning that they mean, saying «style is a person») and individual language (cf. traditional expressions of Dostoevsky's style, the languageof Pushkin or the languageof Bolshevism with such more modern-sounding expressions as the modern Russian political discourseor the discourseof Ronald Reagan). Thus, the term «discourse» (as well as a derivative and often replacing it with the term «discursive practices», also used by Foucault) describes the way of speaking and necessarily has a definition – WHAT or WHAT is the discourse, because researchers are not interested in discourse in general, but its specific types, given by a wide rangeof parameters: purely linguistic features (to theextent that they can be clearly identified), stylistic specificity (largely determined by quantitative trends in lzovanii language means), as well as the specifics of subjects, belief systems, ways of reasoning, etc. (one could say that the discourse in this understanding is a stylistic specificity plus the ideology behind it). Moreover, it is assumed that the way of speaking largely predetermines and creates the subject sphereof the discourse itself, as well as the corresponding social institutions. This kind of understanding, of course, is also highly sociological. In essence, the definition of ANY or WHAT discourse can be regarded as an indication of the communicative identity of the subject of social action, and this subject can be concrete, group or even abstract: using, for example, theexpression discourseof violence, they mean not so much violence, as much as the abstract social agent «violence» manifests itself in communicative forms – which is fully consistent with traditional expressions such as languageof violence.

Finally, there is a third useof the term «discourse», associated primarily with the nameof the German philosopher and sociologist J. Habermas. It can be considered specific with respect to the previous understanding, but it has significant specificity. In this third understanding, «discourse» is a special ideal typeof communication, carried out in the greatest possible distance from social reality, traditions, authority, communicative routine, etc. and aimed at a critical discussion and justification of the views and actions of the participants of communication. From the point of view of the second understanding, this can be called the «discourseof rationality», the very word «discourse» here clearly refers to the fundamental text of scientific rationalism – Discourseon the method of R. Descartes (in theoriginal – «Discours de la méthode» translate and as 'method discourse'). All threeof these macro-understandings (as well as their varieties) interacted and interact with each other; in particular, the formation of the French school of discourse analysis of the 1970s was significantly influenced by the publication in 1969 of the French translation of the above-mentioned work of Z. Harris 1952. This circumstance further complicates the general pictureof the useof the term «discourse» in the humanities. In addition, it should be borne in mind that this term can be used not only as generic, but also in relation to specific patterns of language interaction, for example: The duration of a given discourse is 2 minutes.

The content of the discursive processes is idio-ethnic in form and universal in essence and meaning (the understanding of the universal / idio-ethnic ratio is a development of the ideas of SD Katsnelson). There are probably universal and idio-ethnic features in the structuring of discourse. The presenceof a universal base and idio-ethnic types provides a basis for comparing discursive processes in various linguistic cultures.

Thus, in all cultures, the sphereof political discourse is developing, which is the sceneof the manifestation of universal strategies of aggression and reconciliation in discursive practices related to the separation, approval and manifestation of power. Typical genres of this discursive sphere will have idio-ethnic features both in terms of their typical set for this linguistic culture, and in terms of their linguistic (and non-verbal) implementation. For example, American political discourse includes such a traditional genre as the President's Saturday 'address (in fact, a typeof political prayer that aims to unite the nation, confirm the authority and national symbols). At the same time, the genreof the President's New Year's address is highlighted, in which the conceptual content in terms of functions and means of their execution is comparable to the above-mentioned American one.

In the study of discourse, including in a comparative aspect, the relevant allocation of structural units of different levels of analysis, as well as the social spheres of application of discursive practices.

Continuity / discreteness subjectivity / intersubjective discourse.

Theorigins of the study of speech, discourse, dialogue and text, the distinction between static and dynamic aspects and an increase in attention to dynamic, to real language processes lie in the writings of V.

von Humboldt (ενέργεια), F.de Saussure (parole, discours), L. Wittgenstein (language game), L.V. Scherby (language /speech / speech activity), E. Benvenista (double meaning: semiotic in language and semantic in speech). Theorientation to cognitive and social processes has also becomeessential for the study of discourse. Comparing discursive practices, we find differences in the very social environment inherent in each culture. At the same time, it is the social environment that is the initial basis for the comparison of discourses and texts.

The theory of discourse is believed to have its origin in the concept of E. Benveniste, who delimits the narrative plan (récit) and the plan of the language assigned to the speaking person (discours). Discourse is a way to update the language in speech. A similar distinction was alsoobserved in L.Sherby: language as a system and as an ability, speech activity and language material, texts (cf. also competence and performance by N.Homsky). Signs of procedural and intersubjective discourse are reflected in the definition of speech activity, and signs of the text as a form or method of speech realization of discourse, as a statically existing speech product – in the definition of speech material. A communicative (discursive) event is a process, it is continual, but it can be discretized, segmented, divided into units. Discourse articulation is its constituting property (cf. «articulate speech»)[Ormakhanova E. N., 2018, p.10].

Procedurality and articulation, as well as subjectivity and intersubjectivity are the constituent signs of discourse. Thus, the discourse is the process and the result of the activity of the subject and the interaction of the subjects, language (communication, discursive) personalities.

The speech act in the theory of speech acts, practiced by the followers of Austin-Searle, does not indicate the possibility of oneor another of its interpretations to the hearers. Toovercome this shortcoming of the theory of speech acts, in the analysis of discourse, the notions of a communicative (speech) courseor a discursive act are used. A communicative course can be implemented both in a single speech act and in a sequenceof speech acts, under the auspices of a single communicative focus (goal): REQUEST + ARGUMENTATION + EMOTION. Weourselves are not local, everything is stung, give for bread!

A communicative tactical move is determined by its role in the deployment of discourse, in the continuation of speech interaction, in a discursive strategy. A replica may formally coincide with a discursive act (move), but it may include several moves: Both, and theother, and preferably more, and tell me what time it is! The tactical organization of discourse, its connection with the general strategy of speech interaction is determined by the social status, psychological characteristics of communicants, the chronotopeof the situation and the stateof communicators. A communicative (discursive) strategy unites a chain of communicative tactical moves (sometimes deviations) aimed at achieving the global goal of verbal interaction.

The implementation of discursive acts and strategies also reveals the idio-ethnic features of discursive practices and, therefore, falls within the competenceof comparative discourse studies.

REFERENCES:

1. Ilish, B. A. History of the English language. Moscow, 1968.
2. Baker, Paul, and Sibonile Ellece. Key Terms in Discourse Analysis. 1st ed., Bloomsbury Academic, 2013.
3. Weichman G. A. New in English grammar. Moscow, 1990.
4. Ormakhanova E. N. TV discourse: system-functional aspect (based on the material of the entertainment and publicistic program «Talent show». The Republic Of Kazakhstan, Almaty, 2018.

ТҰРЫСБЕКОВА ӘСЕМ ЕРІККЫЗЫ
журналистика және филология кафедрасының аға оқытушысы,
филология ғылымдарының кандидаты,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
asemerikovna85@gmail.com

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНДАҒЫ МЕНТАЛИТЕТ ҰҒЫМЫНЫҢ ӘБІШ КЕКІЛБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА КӨРІНІС ТАБУЫ

Түйін. *Қаламгерлер туындыларында нағыз адамдық белгісі, ұлттық менталитеттің көрінісі – кісілік мінез-құлыққа баса назар аударады. Адамның өзі қымбат бола бермеуі мүмкін, адамгершілігі қымбат. Ізгілік – ізгілікпен қайтады. Адамгершілік – адамгершілікпен қайтады. Әрдайым өмірдің, адам болмысының шуақты жақтарына назар аударатын Әбіш Кекілбаевтың шығармаларының басым көпшілігі адам бойындағы тазалық, ізгілік атаулының табиғи қалпы бұзылмаған, қаймағы сылынбаған шағын нәзік көңілмен бейнеленеді.*

Кілт сөздер: *менталитет, идеология, мінез – құлық, әдет-ғұрып, салт-сана.*

Резюме. *В произведениях писателя настоящее качество человека, его национальный менталитет проявляется в поведении человека. В человеке ценится его человечность. Добро возвращается добром. Человечность возвращается человечностью. Большинство произведений Абиша Кекилбаева, который всегда обращает внимание яркой стороне жизни и человеческой природе, характеризуются изображением чистой человеческой души и добродетели.*

Ключевые слова: *менталитет, идеялогия, традиции и обычаи.*

Summary. *In the writer's works, the real quality of a person, his national mentality is manifested in person's behavior. A person's humanity is highly appreciated. Good goes round. Humanity goes round. Vast majority of works of Abish Kekilbayev, who normally pays attention to the bright side of life and human nature, are characterized by the image of a pure human soul and virtue.*

Key words: *mentality, ideology, spirit, behavior, customs and traditions, traditions and consciousness.*

Ұлт менталитетінің мән-мағынасын тереңнен барлап, зерттеп, атқаратын қызметін, оның қамтитын көлемін білмейінше, ол жайлы сөз қозғау орынсыз. Менталитет бізге батыс елдерінен жеткені мәлім. Білім, ғылымнан қаншама ғасырлық қазынасы бар қаншама кереметтерді жасап, әлемге иелік еткен француздар менталитетті «inentalite», ағылшындар «mentality», немістер «mentalitat» деп айтып, жазады. Үш тілде жазылуы да, дыбысталуы да ұқсас терминнің латын тілінен алынғанын мойындамасқа болмайды. Отандық ғылымда менталитет терминіне баса назар аударып, халқымыздың тұрмысы, қоғамдық құрылысы, рухани мұраларын байыптап, зерттеп толымды пікір айтып, оны әлемдік деңгейдегі «менталитет» сөзінің мәні мен мағынасын, тарихи тамырын тереңдеп қазып, философиялық тұрғыдан тұжырым жасап жүрген философ ғалымдарымыз. Олардың түсінігі ақиқаттан алшақ кетпейді. Менталитет ойдан шығарыла салған сөз емес, ол уақыттың, заманның тудырған, философиялық ұғымның дамып, өзінің қамтитын объектісі зерттемеске болмайтын деңгейге жеткен соң, ғалымдарды толғандыра бастағаны ақиқат. Демек, менталитет белгілі бір ортаға сай қалыптасады. Оны қалыптастыруға әлеуметтік мәдени, саяси-экономикалық ортаның талабы себепші болғанын аңғарамыз. Философия ғылымдарының докторы Төлеуғали Бурбаев: «Менталитет мәселесі – табиғаты жағынан күрделі құбылыс. Менталитет дегеніміз синкреттік рухани тұтастыққа негізделген адамның мінез-құлқы, ойлау ерекшелігі, дүниені сезінуі мен қабылдауы, саналылық пен бейсаналылықтың тұтастығы. Ұлт менталитетін де осы айқындайды. Олар ұрпақтан-ұрпаққа бейсаналылық түрде жеткізіліп, ұлт өкілдерінің мінез-құлқы мен дүниеге көзқарасында, өмір салты мен әдетінде, дәстүр мен салтында, философиясы мен ғылымында, мәдениетінде, өнері мен музыкасында, жалпы рухани болмысында көрініс табады. Советтік дәуірде ұлттар менталитеті коммунистік идеология тұрғысынан қаралып, «совет адамын» қалыптастыру теориясы ұлт ерекшеліктерін жоюға бағытталды» [Бурбаев Т.. 2001, 238-б], -деп менталитет термині атқаратын, құшаққа сыймайтын қызметін санап, «қолыңызға» ұстатады. Тек «саналылық», «бейсаналылық» тұтастығы бұлыңғырлау талданғаны болмаса, ғалымның логикасына қосылуға болады. Адам күнделікті құшағында жүріп бар ризығын сарқа пайдаланатын табиғат пен хайуанаттар әлемін ешқашан «бейсаналы» санамағаны қайта өзіне беймәлім, ақылы жетпейтін құбылысты шешуге табиғат тылсымына жүгінген. Мәселен, жұлдыздардың тууы, қозғалуы, хайуанаттардың

түрліше әрекеттерінен халқымыз ертеңгі, болашақты ауа райынан нақты жауап алған, бағытын меңзеген. Ақтұмсық құмырсқалардың илеуіне қарап адасып жүргенде оң мен солын байыптаған. Міне, сізге «бейсаналы» табиғат, хайуанаттар әлемі.

Иә, бүгінгі қазақ менталитетінде ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан, саф алтындай сақталып келген құндылықтар мен архетиптер жеткілікті. «Ол не?» дегенге философ Т.Бурбаев: «Шығыс менталитетіндегі үйлесім мен өлшемді игеру, эгоизмнен бас тарту; әрқашан да кішіпейіл, ізетті болу, адамдарға құрмет пен сыйластық тұрғысынан қарау, әдептілік, кеңпейілдік, жалпы адамгершілік принциптерді атауға болады» [Қирабаев С., 2009, 20-б], – деп орынды жауап береді. Архетип – не нәрсенің де бастауы. Ал, қазақ үшін басталған жақсы ырым болашақтан күдер үзбей, үмітін жалғаған. Т.Бурбаевта қостауымыз керек, бесікке бөлеу, ат қою, тұсау кесу, тоқым қағар т.б. философиялық астары күллі тарихында жаумен жағаласып, «тірі қалам ба, жоқ па?» деп уайыммен солмай, келер күннің арайлылығына имандай сеніп, сол күнге арыстандай арпалысқан қазақтың арманы жатыр. «Жауға жерін бермеген, қиянға қылыш сермеген» батыр бабаларымыздың алғы күндерге асыққан саф алтын ниеті – сол менталитеті.

Қазақ менталитетінің әлеуметтік табиғатын тануда құқықтық құндылықтардың алатын орны ерекше. Қазақ ешқашан құжынатып түрме, зындан жасамаған халық. Жеті атасын білу, руға, тайпаға, жүзге бөлінудің, осындай қылмыс әлемінің алдын алып, береке-бірлікке, ытымаққа шақыруға негізделген. «Есім ханның ескі жолы», Әз Тәукенің Күлтөбенің басында күнде кеңес құрып жүріп жазған «Жеті жарғысында» қазақтың өзіне ғана тән менталитеті тайға таңба басқандай.

Ұлттың рухани құндылығы – тілі мен дінінде, салты мен дәстүрінде, әдеті мен ғұрпында. Ұлтты жаңа сапаға енгізіп жаңартып, құнарландыратын, елдің елдігін, ұлттың ұлылығын танытатын осы құндылықтар. Жалпы жұртқа мәшһүр жай – имандылықтың екі босағасы бар, олар – ар мен ұят. Ар мен ұяттың түп тамыры тағы да сол салты мен дәстүрінде, әдеті мен ғұрпында жатыр. Ар мен ұятқа, дархандыққа кемел қазақ менталитетінің мәмлелік сипатын қоғамның саяси және идеологиялық өмірінен танып жүрген жайымыз бар. Күйреген коммунистік империяның орнында қалсақ та аз-ақ жылда әлемнің қуатты мемлекеттерінің біріне айналдық. Көршілерімізбен татумыз, 130-дан астап этностар ың-шыңсыз бірге өмір сүріп жатыр. Осының бәрі қанымызға сіңген, кешегі билер институтынан дарыған дипломатиялы, мәмлегерлік қасиетіміздің жасампаздығынан.

Қазақ менталитетін көркем шығармалар негізінде талдағанда табиғат пен қоғам, адам мен қоғам қарым-қатынасы контексінде қарастырсақ қанша диагнозды шатастырмай қоясыз, демек менталитет объективтік жағдайға байланысты орнығады. Сондықтан да, халықтың, жеке индивидтің бойындағы орныққан мінез-құлық, философия, адамгершілік нормалары, әдет-ғұрып, салт-сананы, менталитетті бір-ақ күнде, тіпті империялық пиғылмен біраз жылда ұлттың бойынан сығып, өшіру, жою мүмкін емес. Әйтсе де, менталитет мәңгі өзгеріске түспейтін қатып қалған конон деуге де болмайды, ол да ішкі сыртқы күштердің, ішкі даму, баю кемелденудің әсерінен өзгереді, прогреске сай келмейтін ескі әдет-ғұрыптар көшке ере алмай жоғалып, жаңа әдет-ғұрыптармен толысады. Кері жерге ұшырауы да кәдік. Болмыстың бір арнасы материалдық болса, екінші арнасы – рух. «Рух – халықтың материалдық, күнделікті өмір – тәшпұшынан тыс, әрі жоғары тұрған жан-дүниесі, оның бет бейнесінен көрінетін биік еңсесі, мәртебесі мен жігері. Оның негізі – өткен тарихы, салт-санасы, жыр-дастандары, жазба әдебиеті, ата-бабаларының өнегелі ерлік істері мен айтқан даналық нақыл сөздері, қиындықтарда желеп-жебеп жүретін аруақтар, сарқылмас күші, мұғалмас қаруы. Оны қорғайтын, қайрап-суаратын халықтың ізгі армандарына суарылған жалынды ұрандық сөздер мен биік мақсат-мұраттар. Қазақ халқының мерейі үстем, биік, пейілі кең, дастарханы мол, маңдайы жарқын, мақсат-бағдары жоғары әрі айтқыш, ата-бабаларының өсиетіне берік. Осыдан келіп оның рухани бейнесі сомдалады» [Кішібеков Д., 1999, 167-б], -деп қазақтың рухани бейнесіне қатысты менталитетті санамалап көрсеткен. Озық менталитет қазақта жетерлік, мәселен, қазақ қызын сөкпеген, балағаттамаған, ер адамдар қыздар жататын бөлмеге рұқсатсыз бас сұқпаған, қыздарын биязылыққа, ізеттілікке, инабатты, ибалылыққа, әдептілікке, тұрмысқа бейімділікке, үй шаруасын ұқыпты ұстауға үйреткен. Ырым мен тиымды қатал орындаған. Сыйлы қонаққа бас, басқаларға туыстығы, қоғамдағы орнына қарай сыбағаларын тартқан, қонақтың бәріне кәдесін айнытпай жасаған. Әйтсе де, ғалымдар әр халықтың өзіне ғана тән, басқаларға ұқсамайтын менталитеті болатынын дәлелдеуге тырысқан. Академик Д.Кішібеков: «Дегенмен әрбір халықтың өзінің менталитеті бар. Ол сол халықтың тарихына, географиялық ортасына, тұрмыс жағдайына т.б. факторларға байланысты. Соған сәйкес әр халықтың өзіне тән мінез-құлқы, әдет-

ғұрпы, салт-санасы қалыптасады» [Кішібеков Д., 1999, 197-б],– деп әр ұлттың менталитеті әрқалай болатынының себебі мен салдарын түстеп танытады. Сонымен, менталитетті кейіпкер бойынан қалай танып білудің өрісі ашылды. Біз көрнекті жазушылар Ә.Кекілбаев, Б.Нұржекеевтердің кейбір әңгіме, повестері мен романдарындағы ұлттық дәстүр мен әдет-ғұрып, мінез-құлықты, менталитетінің көркем бейнелерін саралауда қаламгердің осы мәселелер төңірегіндегі ұстанымдарын, көріп білгенін байыптап беру және суреткерлік шеберліктеріне бойлау.

Қандай халықтың болсын сан ғасыр сарабынан өткен өзіне тән ұлттық үлгі өнегесі, миллиондаған ұрпағын тәрбиелеген салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, таным-нанымы, менталитеті бар. Ұлтымыздың бойына жат, сіңбей, көзге бадырайып, анайы көрініп тұрған келеңсіздіктердің ең үлкен себебі – ұлттық дүниеден аулақтағанымыздан болып отырғандығын үнемі аңғартып отыру.

Тәрбиенің түп-тамыры, қайнар көзі ұлттық салт-дәстүрлеріміз бен әдет-ғұрыптарымызда десек, Кекілбаев шығармалары – сол асылымыздың бір сынығы. Тал бесіктен жер бесікке дейінгі тәтті тіршіліктің нәрі – адам баласының таным-түсінігі, мәдениеті мәйекті қасиеттерінің өрісін қазақтың салт-дәстүрімен, әдет-ғұрпымен әрлендірген, шығармасының шамшырағына айналдырған аңыз, азаматтың адамгершілік қағидасы – туындының терең тенденциясы. Ұлттың ұлылығын танытуда қоғамдық қызметімен ғана емес, қаламымен де қамшылаған қаламгердің қазынасы қазақ әдебиетіне қосылған қомақты дүние, сөз асылын саралаған сүбелі үлес. Өсиет өнегені ой жүгіртіп, толғанып, тұшынып барып қабылдаған қаламгер шығармаға қазақтың салт-дәстүр, әдет-ғұрпын дәйекті материал ретінде алған. Себебі «оның тамыры Қазақстан даласында көшіп жүрген тайпалардың творчествосымен астарласады, қазақтың халық болып қалыптасу дәуірінен әлдеқайда алыста жатыр» [Уразбаев Қ., 2007, 25-б].

Салт-сана, әдет-ғұрып бір халықтың өзіндік өзгешелігін айқындайтын ғасырлар бойына жалғасқан жазылмаған баба заңы іспетті. «Белгілі бір халықтың қандай халық екенін білгің келсе – салтын қара» деген көне нақыл да бар емес пе? Расында, жер бетінде ғұмыр кешіп жатқан кез-келген халық пен ұлт-ұлыстың салт-дәстүріне қарап, оның қандай халық, қандай ұлт екенін білуге болады. Демек, белгілі бір халықтың ұлттық, ұлыстық салт-санасы, ата-мұрасы, дағды-дәстүрі болмауы мүмкін емес. Дамыған халықтың да, мешеу, әлсіз халықтың да тарихы осылай. Бұл сол халықтың тұтас тарихының өн бойында жасалады да, сол халықтың барлық өкіліне ортақ болады. Бұрынғы заманда бір халықтың салт-санасы, ұстанған дағды-дәстүрі енді бір ұлттың немесе халықтың адамы үшін мән-мағынасыз көрінуі тіпті ескінің қалдығы, ғұрапаттық болып көрінуі мүмкін. Бірақ сол ұлт, сол халықтың өз адамы үшін ол сонша құнды, сонша киелі саналып қасиеттелетіні даусыз. Ғасырлар бойғы баба заңы қасиетті салт-санамыздың жібі үзілмей бүгінге жетуінің бірден бір себебі осы. Бірақ бүгінгі ұрпақ осы жалғастықты қаншалықты сақтай алды, бұл – ойланатын мәселе.

Өзге халықтар секілді қазақ халқының да өзіне тән ерекшелігі, тұрмыс-салты, ғұрып-әдеті халықтың өркениетімен бірге дамып, кемелденіп, әр заман талабына сәйкесіп отырады. Дәуірдің өзгерісі мен халықтың әл-ауқатының көтеріліп, дамуына байланысты тұрмыс-тіршілігі, салт-санасы, дүниеге көзқарасы жаңа мазмұн алып, бұрынғы қалпын біртіндеп өзгертеді. Бір замандарда мал шаруашылығы мен егіншілікті, дала мәдениеті мен қала мәдениетін тең меңгерген халқымыз жат жұрттықтардың шапқыншылығы мен езгісі салдарынан данышпан даналары жазып қалдырған баға жетпес қыруар жазба материалдары мен кітаптарынан айырылып, еріксіз көшпелі өмірге бейімделді. Бірақ анталаған жаугершілік халқымызды қанкешті күйге түсіргенімен, оның зерделі де зерек, шежіре де шешен ұрпақтары ата-бабалары көкірегіне құйып, қанына сіңіріп кеткен салт-дәстүрімен рухани мәдениетін әсте жоя алған жоқ.

Жазушы Әбіш Кекілбаев шығармашылығының қазақ оқырманына рухани серік болғанына, міне, жарты ғасырдың жүзі болып қалды. Оның ойшыл да орамды өлеңдерінен бастап, өнерінің парқы мен нарқына таңғы шықтай мөлдіреп шыққан алғашқы әңгімелері, кең құлашты эпикалық қарымен көрінген романдарына дейін оқырман қауымды бір сәт бейтарап қалдырған емес.

Суреткер Әбіш Кекілбаев – көркемдіктің құрығаң көздеген нысанасына қапысыз салуға машықтанған эпик жазушы. Оның дарын табиғатына біткен аста-төк қабілет-шалымы да, әлемдік көркемөнер айдынының тұнығынан жүзіп жүріп сусындаған тәжірибесі де қыруар. Ол айта алған ой, ол кестелеп үлгерген өнер барша сыр-салмағымен, барша көркі бояуымен бүгінгі таңда тек қана Әбіштік ой, тек қана Әбіштік өнер болып отырған жоқ. Сонымен бірге қазіргі қазақ өнерінің және рухани ұмтылыстардың бедерлі бір айғағына айналып отыр.

Әдебиет қашан да, қай кезде де өткен жай туралы жазады. Болашақты болжау ғылымның ісі. Демек, әдебиет оқиға жиынтығы емес, оқиғадан кейінгі толғам. Яғни, әдебиет факты емес, постфактум. Мұның өзі сананың танымға айналуы деген сөз.

Әбіш Кекілбаев – өнер мен өмірдің осынау заңдылығын суреткер ретінде жан-жақты ашып көрсету үшін қаламын сайлаған, соған орай көркемдік тың тәсілдерге табан тіреген суреткер. Ол жалаң беллетризмнен мүлдем қара үзіп, ойшыл-интелектуалды прозаның тізгінін қарына ілген. Сондықтан, жазушының шығармалары «Не болды?» деген мәселелерді күйттемейді, «Неге олай болды?» деген сұрақтарды талдайды. Яғни, уақыттың осынау жаңа сапалы көркемдік сұранысын терең түсінген Кекілбаев суреткер ретінде өз шығармаларында қалай өмір сүруді айтпайды, не үшін өмір сүруді көлденең тартады.

Қазақ прозасында Әбіш Кекілбаев туындылары арқылы айырықша бой көрсеткен көркемдік тәсіл ретінде авторлық баяндауды, әңгімелік баяндауды, кейіпкерлік баяндауды айтуға болады. Осы баяндауларды табиғи субъективтендіру арқылы адам мен адам, адам мен қоғам, адам мен адамзат арасындағы аса күрделі қатпарлы байланыстар сырының ашылуы көркемдік танымымызды тереңдетіп, рухани игілігімізге айналып отыр. Сондай-ақ, автор мен кейіпкердің ішкі монологтарында эмоциялық қуат дарыту да жазушының әбден шыңдалған, жиі қолданатын көркемдік тәсілі. Мұның өзі адам сезімінің не бір қатпарлы ағымдарын жарқырата көрсетуге дес берген қызық та қиын көркемдік құрал екенін айрықша атап өткен жөн.

Міне, көркем прозаның озық тәсілдерінің бір парасы ретінде мойындалған осы қасиеттер жазушы шығармалары арқылы қазақ прозасында бар тұлғасымен көрінеді. Жай көрініп қойған жоқ, өзге қаламгерлердің де қолдауын тауып, бүгінгі көркемдік ізденістеріміздің сапалық айғағы ретінде орнықты. Бұл жағдайды біз бүгінгі таңда қазақ прозасының жетістігі, қазақ өнерінің мақтанышы ретінде айта аламыз. Жазушы адам өмірбаянын, кейіпкер өмірбаянын жазатын суреткер емес. Ол адам санасының, кейіпкер санасының эволюциясына ден қоюшы суреткер. Егер әсерлеп айтатын болсақ, жазушы дүние дидарына жер басып жүрген пенде сияқты горизонталь бағытына қарамай, суреткер ретінде көктен, вертикаль бағытта қарайтын сияқты. Мысалға, «Аңыздың ақыры» мұнара адам құдіреттің қанатты шабытындай болып вертикаль бағытта көкке шаншылған. Ал, шыңырау құдығы тағы да сол адам құдіреттің жасампаз болмысындай болып вертикаль бағытта жеті қат жер қойнына сүңгиді.

Осы жағдайларды кездейсоқ фактілер жиынтығы деуге бола ма екен? Сондықтан да, Әбіш Кекілбаев адамзат әулетінің ғұмыр-шежіресіне бүгінгі және болашаққа қызмет ететін өмір тәжірибесі деп қарап, мәңгүрттіктен сақтандырады. Ия, тұңғыш рет қазақ әдебиетінде Кекілбаев көтерген «мәңгүрттік» мәселесі әлемнің озық ойлы ойшылдары мен суреткелерінің қызу қолдауын тапты. Шынында да, қазіргі адамзат баласы үшін өз әкесі мен шешесін ғана ұмыту емес, тарихтың сабағын ұмыту. Яғни, Абайды, Мұхтар Әуезовті, Махамбет пен Исатайды, Ілияс пен Сәкендерді ұмыту...

Әр жылдың бетін айқындап, жүгін көтеретін тұлғалар болады. Кейде соған қарап «Абай жылы», «Әуезов жылы» деп жатамыз. Ұрпақты өлгендердің сөзімен ғана емес, тірілердің өзімен көрістіріп тәрбиелеу мұрат қой. Шын талантты адам шығарма сыртын жылтыратып әрлеу, мәнерлеу, сырлау дегеннің бәрін жоққа шығарады. Шынайы көркемдік дегеніміз өмірдің өзіндей қарапайым қалпын сақтайды. Ол шындықтың сырын да, жарқын суретін де, әдемілігін де көз алдыңа жайып салады [Қирабаев С.. 2009, 5-б].

Әдебиет тақырып таңдамайды. Өйткені, өмір бар жерде әдебиет бар. Әр халықтың әдебиеті – оның сана-сезімінің көрінісі. Көркем туындыда әдебиет сол өмірдің өзімен тұтасып, бірігіп кетеді. Ұлттық ойды, халықтық сырды ашады. Өмір құбылыстарының бір-біріне ұқсамайтыны тәрізді, көркем шығарма да кейбір сюжеттік ұқсастықтары байқалып тұрса да, ой-сана көрінісін ашып талдауда бір-бірінен алшақ жатыр. Суреткер талантының биіктігі де осы ұқсамауында, даралықта. Жазушыда үлкен прозаға тән эпикалық кеңдік, асықпай баяндау, психологиялық тереңдік, философиялық толғаныс, кең тыныстылық бейнелі тіл өрнектері анық байқалады. Оның әңгіме-хикаяттары бізге солай көрінеді. Ол өзіне таныс өмірді, халық тарихы мен салт-санасын бейнелейтін аңыз-әңгімелерді, Маңғыстау елі мен жерінің ерекшеліктерін ашатын шежірелер мен көркем бояуларды молынан пайдаланып, оларды үлкен жазушыға тән байсалды проза үлгісіне сала суреттейді. Осы тұста туған жазушы шығармаларында екі үлкен тақырыптық жүйе бар. Бірі аңызда сақталған дала халықтарының рулық және таптық талас-тартыстары да, екіншісі – қарапайым, халық ортасының тіршілігі, оның адамдарын суреттеу талабы. Кекілбаев суреттеген халық аңыздары жазушының өзі өскен ортада көп айтылып, санаға жат-

талып қалған шындыққа негізделеді. Сөйтіп, жазушы тарихтың, көшпелі тіршіліктің сүреңсіз әдет-ғұрыптары мен салттарын бүгінгі оқырманның көз алдында тірілтті. Тарих сабағы жақсылықтан ғана тұрмайтынын, ұрпақты одан бездіретін, өзін аулақ ұстауға үйретететін ауыр оқиғалар сабағы болатынын көрсетті. Солардың қатарында ел арасы жауласушылығының қатігездігі, дәлелсіз, себепсіз қақтығысқан араздық сезімдері, ар-намыс дегенді жамылып, соны сылтау етіп рушылдықты, бөлінушілікті күйттеген сол заманның ұғым-түсініктері айқын ашылады.

Әлем әдебиетінде миф, аңызға ден қоюшылық – оны көркем әдебиетте пайдалану әуелден бар, жиі пайдаланып жүрген үрдіс. Тіпті шығыс дастандарында аңызсыз мифсіз оқиға суреттелінбейді, дамымайды. Қазақ қаламгерлерінің ішінде де Әбіш Кекілбаев, Оралхан Бөкеев, С.Санбаев тағы да басқалар аңызды жиі пайдаланған. Аңызды пайдалануда көсіліп қалам тартып, өзінің көркемдік шешімін әлемге танытқан үлкен суреткердің бірі – Ә.Кекілбаев. Оның «Күй», «Ханша-дария хикаясы», «Бәсеке», «Шыңырау» повестері аңыздық желіге құрылғанымен, арғы түбі шын өмірде болған оқиғаларға, ақиқатқа негізделген. Жазушының «Күй» повесі – батырлық адамгершілік, өнер рухын, құдіретін асқақтата, суреттеп, үлкен әлуметтік мәселелерді көтере білген шоқтығы биік туындысы. Повестің «Күй» аталуының да үлкен мәні бар. Мұнда суреттелетін барлық оқиғаны күй айтып тұр. Оның күрделі болатыны да сол себептен. Тіпті «Нар идірген» күйінде күй құдіреті адам түгіл айуанды елітіп, байланып қалған 62 тамырды босатып, тасемшекті жібітпейді ме? Әрбір күйдің өзіндік тарихы бар екені даусыз.

Халық басынан қандай күй кешсе де, қазақтар оны айна қатесіз күй тіліне түсіре білген. Сондықтан, қазақ халқы күйдің мәнін терең түсінеді және оны қастерлей біледі. Сондықтан да күй, қазақтың халықтық өнер дәстүрінде үлкен орынға ие алдымен аңызға негіз болған тарихи дерек – Абыл күйшінің түркімендердің қолына түсіп (тұтқын болып) өнері арқылы азат болуы. Екіншіден «Күй» повесінде негізгі арқау болған – Қарақалпақтың дөңіне байланысты айтылатын бүкіл Маңғыстау білетін аңыздар. Осы екеуін қаламгер бір-бірімен байланыстыра, сабақтастыра отырып, көптеген аңыздарды қабығынан аршып, өмірдің шындығына қарай бұрып әкелген.

Қазақ күйінің құдіретін жазушы анық мына бір жолдарда көрсеткен: «Күйші қадалып алған. Домбыраның қос ішегін еміне сауып, есілтіп отыр. Қара шанақтың көйгөйі көкірегіңді қысып ырқыңды алып барады. Қанша қатты болсаң да иліктірмей қоймайтын өз көкірігінен шыққан ерке сәбидей еліктіріп, ерітіп барады. Жүрегі шымырлады. Көмейі бітіп, көзінің алды жыбырлап кетті. Даулетжаны тап осындай қылқылдаса қабағынан қар жауып отыра алар ма еді. Мына күй қыршын кеткен боздақтарын, қаңырап қалған қара шаңырағын, жападан-жалғыз қуарып қалған қу басын бәрін-бәрін есіне салды» [Кекілбайұлы Ә.. 1999, 102-б]. Міне, оқиғаның шарықтау шегі – осы. Құдай-ау өмір бойы ат үстінде жорықта бірде жеңіп, бірде жеңілгенде де мұндай күйге түспеп еді. Айналасындағы адамдарға білдірмегенімен, дәл қазір жұмыртқадай қара домбырадан оңбай жеңілгенін сезіп-ақ отыр. Жүйке-жүйеңді босатқан қара шанақ онымен қоймай отырғандардың барлығын бітімге, бірлікке, татулыққа шақырғандай. Қазақ күй арқылы өзінің өткені мен бүгінін таниды. Төл өнерінің қатпар-қалтарысын қапысыз ұғатын ұлттық рух, менталитетінің құпиясын күйінен аңғарасыз.

Жауларының арасында отырып, өз өнерінің асқақтығын мойындатқан күйшінің құдіретін өнер рухын қаламгер жоғары биікке көтереді. Жауының өзін жуасытып, жеңіліс тапқызады. Жеңіс – өнердікі, өнер – рухтың құдыреті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. – Алматы: Ғылым, 1999.-200б.

2. Бурбаев Т. Ұлт менталитеті. – Астана Елорда, 2001.-244б.

3. Уразбаев Қ. Б.Момышұлының «Ұшқан ұя» шығармасындағы ұлттық дәстүрлер көрінісі //Кандидаттық диссертация: филология ғылымы – 10.01.02. Түркістан: 2007. – 118 б.

4. Қирабаев С. Суреткер // Егемен Қазақстан № 24, 2009.

5. Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Өлке, 1999. – 399 б.

ЧАЛТИКЕНОВА ЛЯЗЗАТ
қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы,
филология ғылымдарының кандидаты,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
lyazzat.chaltykenova.59@mail.ru

ТҮБІРГЕ СІҢІСКЕН ӨЛІ ЖҰРНАҚТАРДЫҢ ЕСЕБІНЕН ЖАСАЛҒАН СӨЗ НҰСҚАЛАРЫ, ОНЫ ОҚЫТУДЫҢ ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРІ

Түйін. *Мақалада түбірге сіңіскен өлі жұрнақтар арқылы жасалған морфологиялық сөз нұсқалары және оны оқытудың заманауи әдіс-тәсілдері қарастырылған. Септік формалар тірі қосымшалар деп есептелсе, кейде түбір құрамына кірігіп, оның ажырамас бөлігіне айналады. Септік жалғаулары, негізінен, сөз түрлендірушілік қызметті атқарады десек, берілген сөздерде көнеру, кірігу, сіңісу әрекетіне ұшырау арқылы сөзжасамдық қызметті иемденіп, морфологиялық нұсқа жасағандығы нақты мысалдар арқылы қарастырылған. Сонымен бірге, білімгерлерге теориялық тақырыпты жете меңгерулері үшін өзіндік жұмысқа практикалық тапсырмалар үлгілері берілген.*

Кілт сөздер: *түбірге сіңісу, сөз нұсқалары, өлі жұрнақтар, морфологиялық нұсқа, сөз түрлендіру, грамматикалық нұсқалылық, әдеби норма.*

ВАРИАНТЫ СЛОВ, ВОЗНИКШИЕ НА ОСНОВЕ НЕПРОДУКТИВНЫХ СУФФИКСОВ И МЕТОДИКА ИХ ОБУЧЕНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Резюме. *В данной статье рассматриваются морфологические варианты слов, возникшие за счет непродуктивных суффиксов и методика обучения их с использованием инновационнных технологий. Части слова, считающиес падежными формами, иногда входят в состав корня и считаются неделимой ее частью. Падежные окончания в своей основе выполняют функцию различных форм слова, в рассматриваемых архаизмах, в сложносокращенных словах, конверсии подвергаются в синтетическое словообразование,морфологические варианты рассматриваются на конкретных примерах. Вместе с тем, обучающимся даны практические задания для самостоятельного усвоения темы.*

Ключевые слова: *варианты слов, непродуктивные суффиксы, новые понятия, формообразующие суффиксы, падежные формы, притяжательные окончания, морфологичнские варианты, морфологические синонимы, грамматические варианты, литературная норма.*

OPTIONS WORDS THAT HAVE ARISEN ON THE BASIS OF UNPRODUCTIVE SUFFIXES, AND METHODS OF THEIR LEARNING USING INNOVATIVE TECHNOLOGIES

Summary. *This article discusses the morphological variations of words that emerged from productive suffixes that are included in the root. Part of the word, schitayuschies case forms, sometimes part of the root and are considered indivisible part of it. Case endings basically perform the function of various forms of words, in these archaisms in slozhnosokraschennyh words undergo conversion to synthetic word formation, morphological variants discussed with specific examples. However, students given practical tasks for independent assimilation of the themes.*

Keywords: *variants of words, suffixes productive, unproductive suffixes, new concepts, formative suffixes case forms, possessive endings morfologichnskie options morphological synonyms, grammatical variants, the literary norm.*

Сөз тудыратын жұрнақтар түбірге жаңа лексикалық мағына үстейтіндіктен, өзі жалғанған сөзді басқа бір жаңа лексикалық тұлғаға айналдырады. Сөздердің түбірі бір болғанымен, олардың әрқайсысы басқа мағыналарды білдіреді де, грамматикалық мағынаны да қоса қамтиды. Өйткені, тіліміздегі сөздер құрамы, құрылымы жағынан құбылып, өзгеріп, тілімізде балама түрде жарыса қолданылуы мүмкін. Міне, осындай сөздердің өзгермелі табиғатының бір көрінісі – оның нұсқалылығы деп атауға болады. Қазақ тілінің даму барысында біз күнделікті сөз қолданыстарымызда бір ұғымды екі немесе одан да көп сөздермен жеткізу жағдайларын кездестіреміз. Біздің алдымызда тұрған мәселе түбірге сіңіскен өлі жұрнақтардың есебінен пайда болған нұсқаларды, өзгеру жағдайларын жан-жақты талдап көрсету.

Тілде өлі түбірлерге қосымшалардың кірігу әрекеті көбіне-көп бір буынды негіздер мен түбірлер құрамынан кездесіп отырады. Бұл мәселені өз еңбектерінде қарастырып өткен қазақ ғалымдарының қатарына Қ. Жұбанов, А. Ысқақов, М. Томанов, А. Хасенова, Ә. Қайдаров, Б. Сағындықұлы, Ж. Манкеевaларды атауға болады. Ғалымдар өлі түбірлерге қосымшалардың кірігу жолын этимологиялық талдаулар арқылы ашып береді.

Ғалым А. Ысқақов ерте замандарда көнеріп, туынды сөздердің құрамына еніп, ол құрамнан бөлінбейтіндей күйге жетіп, жаңадан сөз тудырарлықтай түбірге айналған осындай көнеленген сөздерді көнеленген түбірлер деп атайды [Ысқақов А., 1991, 118-122б].

Түбір мен қосымшаның өзара сіңісіп кетуі жайлы ғалым М.Томанов «түбір мен қосымшаның өзара жымдасып кетуі кейде бастапқы түбірдің өзінің дербес мағынасын жоғалтып, ескірген болуы мүмкін» – дейді [Томанов М.. 1988, 86-89 б]. Академик Ә.Қайдаров тілдегі бір буынды түбір – негіздердің құрылымына талдау жасай келе, бүгінде түбірлердің тілден қосымшалармен кіріккен күйде ғана кездесетіні айтылады.

«Қазақ тіліндегі етіс аффикстерінің түбірге қабыса тікелей қосылатындығынан етістіктің кейбір түбірлері етіс аффикстерінің бірінсіз толық мағынада жұмсала алмайтындай «өлі» түбірлерге айналып кеткен» деген тұжырымды, соған қатысты талдауларды ғалым А.Қалыбаеваның еңбегінен кездестіре аламыз [Хасенова А.,1959, 27б].

Ғалым Н.Оралбайдың «Қазақ тілінің сөзжасамы» атты еңбегінде көнеру, кірігу әрекеті сөзжасамның бір тәсілі екенін айқындай түседі [Оралбай Н., 2006, 27-35 б]. Қазіргі қазақ тіліндегі үстеу сөздердің бір бөлігін септік жалғаулары арқылы жасалған сөздер тобы құрайды. Есім сөздер құрамындағы септік көрсеткіштерінің көнеріп, түбірге кірігу әрекеті негізінде жаңа лексикалық мағынаға ие сөздер пайда болады.

Ежелден// ежелгі. Бұрыннан келе жатқан, дағдылы, үйреншікті.

Ақжолдың шешесі Қанипа өзімнің де ежелден сыйлас қадірлі адамым деп еді (Н. Ғабдуллин). Ол өзінің ежелгі сүйкімді әдетімен қой көздерін күлімдете бір қарады (Ш. Сыздықов).

Қапыда// қапелімде//қапияда. Аңдамай қалып, байқамай тұрғанда.

Ұйықтап жатқан өкілдерді қапыда қолға түсіріп, қаруларын алды (Ж. Еділбаев). Қапелімде сөз таба алмаған Жантуар күмілжи берді (С. Шаймерденов). Қараңғы түнде қол бастап, қапияда жол тауып жауды жайратқан Заслоновтың есімін Одақта білмейтін жан жоқ (С. Мәуленов).

Шынымен//шынында. Түптеп келгенде, ақиқатына келсек, сайып келгенде.

Шынында пайдалы қазбалар байлығынан Қазақстан өз елінің мақтанышы десек, артық болмайды (О. Бейсеев). Айтжан жалт беруге ұялды, әлде шынымен масты ма, орнында қалт тұрып қалған (Ж. Молдағалиев).

Мұнда түбір мен қосымша жігі айқын көрінеді. Бастапқы түбір сөзді табу да қиын емес, оның мағынасын да анықтай аламыз. Бір өзгешелігі, бұл тұста септік жалғаулары көнеленіп, мағынаның өзгеруіне себепші болып, сөзжасамдық дәрежеге жетіп, қызмет атқарып, нұсқа сөздер жасап тұрғанын толықтай ашып, дәлелдеп береді. Тілдегі қосымшалардың түбірге кірігу, көнеру әрекеті сөзжасам үрдісіне қатыса отырып, бір сөз табының екінші сөз табына ауысуына да әсер етеді. Үстеулердің бұл тобы септік жалғауларының түбірге кірігіп, көмескіленуінің нәтижесінде басқа сөз таптарынан морфологиялық жолмен жасалады.

Кірігу әрекеті арқылы жұрнақтар өз мағыналарынан айрылып, бастапқы түбірмен бірігіп келіп, сіңісіп, жаңа мағынаға ие сөздер жасайды. Жұрнақтарды көбіне-көп өлі түбірлерге кіріккен күйінде кездестіре аламыз. Түбірге сіңіскен өлі жұрнақтар арқылы жасалған морфологиялық сөз нұсқаларын мынадай мысалдар арқылы дәлелдей аламыз.

Қақаю// қақию// қақшию. Бойын тіп-тік ұстау.

Сәдуге барып, әскери тәртіппен алдына қақайып, тұра қалды («От ортасы»). Тығыз сапқа тұрған қақиған қарулы адамдар оларды араларынан өткізіп тұрды (С.Мұқанов). Ахмедияр сол сазарған қалпы қаққан қазықтай қақшиып әлі тұр (Ө.Қанахин).

Қасарғыш//қасарыспа//қасарма. Қасарысып отырып алатын, қасарып қалған.

Қыңыр адам қасарғыш келеді, ақымақ хан бас алғыш келеді (Қ.Әміров). Бригадирдің қасарыспа мінезіне әрең төзсе де, Сағира өзін тежеп жұмсара сөйледі (С.Алдабергенов). Ол тіл алмайтын қасарма, бір қисайса, келісімге келмей, қитабанданып жатып алады (Ә.Нүрпейісов).

Өлі түбірлерге қосымшалардың кірігуі тарихи тұрғыдан екі морфеманың бір-біріне кірігуі және осы тәсіл арқылы қазіргі тілде түбірге сіңіскен өлі жұрнақтардың есебінен пайда болған нұсқаларды қазіргі уақытта көптеп кездестіреміз.

Педагогикалық үрдістің тиімділігінің артуына мүмкіндік беретін білім беру мен тәрбие бірлігін сақтай отырып, білімгерге берілетін білімнің үйлесімділігімен қатар, әрбір жеке тұлғаның ерекшелігін ескере отырып, білімділігіне сәйкес бағдар беру, танымдық ізденімпаздығын дамытудағы оқытудың прогрессивтік қадамының бірі – модульдік оқыту технологиясы. Осы тақырыпты өтуде төмендегі практикалық тапсырмалар білімгерлердің танымдық қабілеттерін дамытуға, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі бекіту, қарым-қатынас жасау, креативті ойлауға, шығармашылық қажеттіліктерін қанағаттандыруға, сын тұрғысынан ойлауды дамыту құралдары арқылы ойлау карталарын, қалай, қашан және қандай негіздеу әдістерін пайдалану керектігі туралы шешім шығаруға, ізденімпаздығын белсенді дамытуға негізделген. Төменде осы тақырып бойынша, модульдік оқыту технологиясына байланысты білімгерлердің теориялық материалдарды жете меңгерулері үшін өзіндік жұмыстарының үлгілері берілген.

1-тапсырма. Жауап беруді талап ететін сұрақтарды жазу

ББТЗО кестесі

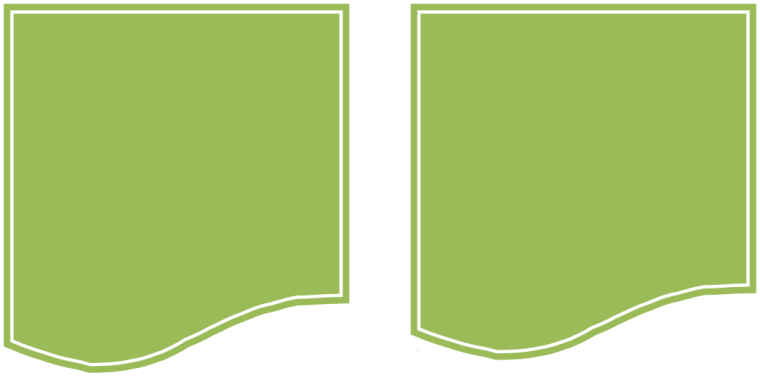
Б Ол туралы мен не білемін?	Б Нені білгім келеді?	Т Көбірек ақпаратты мен қайдан таба аламын?	З Нені зерделеу керек?	О Одан әрі не істеу керек?

2-тапсырма. «Түбірге сіңіскен өлі жұрнақтардың есебінен пайда болған сөздер» деген тақырыпқа зерттеушілік әңгіме жүргізу.

1. Өздеріңіз оқыған мәліметті ұсыныңыздар.
2. Бір-бірлеріңізге сұрақ әзірлеңіздер.
3. Өз жауаптарыңызды дәлелдеңіздер.
4. Бір нақты келісімге келуге тырысыңыз, болмаса өз ойыңызды нақты дәлелдермен тұжырымдаңыз.

3-тапсырма. Кестені толтырыңыз және көркем шығармадан мысалдар келтіріңіз.

Қазақ тілінде екі немесе бірнеше аффиксті морфеманың күрделі бір бүтін аффикске айналдыратын тәсіл.

4-тапсырма. Өлі түбірлерге қатысты ауызша ақпаратты талдап салыстырыңыз, сын тұрғысынан бағалаңыз.

5-тапсырма. Тағы нені білуіміз қажет? Тақырыбы: Түбірге сіңіскен өлі жұрнақтардың есебінен пайда болған нұсқалар.

Нені үйрендім және білімімді кеңейту үшін не істеуім керек?

Дереккөзден алынған ақпарат	Түсініктеме: «Ақпарат қаншалықты шынайы?» «Тағы нені білуім керек?»	Тағы қайдан іздеу керек? Ғаламтордан ба? Сарапшыға жүгіну керек пе?

6-тапсырма. Түбірге сіңіскен өнімсіз кірме жұрнақтар арқылы жасалған морфологиялық нұсқаларды толықтыр.

-кеш,-қор,-қой,– кер, -шең,-паз,-хана	-тақ,-тек,-дақ,-дек,-лақ,-лек	-қы -ғы,-кі,-гі
Арызқой//арызкеш	Күрілдеуік//күрілдек	Бұзық//бұзақы
Тәсілқой//тәсілшіл	Салтақ//салпақ//сатпақ	Тозыңқы//тозыңқыраған

7-тапсырма. Мына сөздердің қайсысы тілдік нормаға сай келеді? Әрқайсысына сөйлем құрап, салыстыра талдау жасаңыз.

Қасарысу – қасару

Ұйытқымалы – ұйытқыма

Әлгінде – әлгіде

Айт – айтқын

Тәсілқой – тәсілшіл.

Айыпкер – айыпқор

Ашушаң – ашуқор

Бірдеме – бірдеңе

Бақылау сұрақтары:

1. Морфологиялық нұсқа термині туралы не білесіз?
2. Жұрнақтардың стилистикалық реңіне қарай ерекшеленуін атаңыз.
3. Бір сөз табы екінші сөз табына айналғанда оның құрамының өзгеруі қандай себептерге байланысты?
4. Түбірге сіңіскен өлі жұрнақтар үндестік заңына бағына ма?
5. – шақ,-шек жұрнақтарының қазіргі қазақ тіліндегі қызметіне сипаттама беріңіз.
6. Өлі түбірді зерттеген ғалымдар кімдер?
7. Өлі түбірлер фонетикалық заңдылықтарға бағына ма?
8. Қ.Жұбанов еңбектеріне талдау жасаңыз.
9. А.Ысқақов өлі түбірлерге кандай анықтама берген?
10. Өлі түбірлерге қатысты ғалым М.Томанов пайымдаулары.
11. Б.Сағындықұлының «Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері» еңбегінің 2-бөлімі, Байырғы түбірлер мен қосымшалардың дамуы

тақырыбынан баяндама әзірлеңіз.

Қорыта келе, түбірге сіңіскен – морфологиялық сөз нұсқаларының жасалу жолдары жайлы түбір морфема мен қосымша морфеманың арасындағы үндестік заңына байланысты өзгерістердің, тіліміздің тарихи дамуындағы дыбыс алмасулар, сөз тудырушы қосымшалардың нұсқалылығы, автордың индивидуалды сөз қолданысы мен жергілікті сөйлеу тілі әсерінен, сөз қолданысындағы ұлғайту және ықшамдау амалдарын қолданудан, жұрнақтың түбірге тікелей не қосарланып жалғану тәсілдерін пайдаланудан туындаған грамматикалық сөз нұсқаларының өзіндік табиғатын түсіндіру болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. –Алматы: Ана тілі, 1991.-384 б.
2. Томанов М. Қазіргі қазақ тілінің тарихи грамматикасы. –Алматы: Мектеп,1988.-264 б.
3. Хасенова А. (Қалыбаева). Қазақ тіліндегі туынды түбір етістіктер. –Алматы, 1959.-235 б.
4. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2006.-320 б.

УДК81’255

ЧИТЕБАЕВА САНДУГАШ ЖУМАГАЛИЕВНА
докторант
факультет перевода и филологии
кафедра синхронного перевода
Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана

ШЕВЯКОВА ТАТЬЯНА ВАСИЛЬЕВНА
доктор филологических наук, профессор
Кафедра послевузовского образования
Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана

ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПРИ ПЕРЕВОДЕ РЕКЛАМНОГО МЕДИАДИСКУРСА: СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Түйін. *Мақалада салт-дәстүр, сенім-наным, ойлау,тіл мен сөйлеу мәнері байланыстарындағы тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесуі қарастырылады.Бұл өзара әрекеттесудің нәтижелерін дұрыс жеткізу үрдісі көбінесе аудармашыға жүктеледі.Қазіргі уақытта әлеуметтік желілер ақпараттық кеңістікте маңызды рөл атқарады, жалпы айтқанда мәдениаралық коммуникацияның негізгі құралдарының бірі болып табылады.Бұл жағдайда медиа-дискурс ғаламтор арқылы байланысқа түсетін мәдениеті мен салт-дәстүрі басқашетелдік азаматтардың ұтымды қарым-қатынасжасауларының маңызды факторына айналады.Ал,әлеуметтік желілер арқылы таратылатын онлайн-жарнаманы социолингвистикалық тұрғыдан арнайы медиалект ретінде қарастыруға болады.*

Түйінді сөздер: *с оциолингвистикалық аспектілер, медиадискурс, жарнамалық медиа дискурс, социолект, диалект, медиалект, ғаламтор жарнамасы, аударма.*

Резюме. *В статье рассматривается симбиоз языка и культуры, который проявляется в единстве и взаимодействии обычаев и традиций, верований, мышления, языков и речевых манер.Передача результатов этого взаимовлияния зачастую ложится на переводчика.В настоящее время социальные сети играют существенную роль в информационном пространстве, являются одним из основных средств коммуникации в целом и межкультурного общения, в частности.В этом случае медиа дискурс становится важным фактором коммуникации носителей различных языков, культур и традиций, которые общаются через Интернет.А интернет-рекламу, распространяемую через социальные сети, в социолингвистическом аспекте можно рассматривать как особый медиалект.*

Ключевые слова: *социолингвистические аспекты, медиа дискурс, рекламный медиа дискурс,социолект, диалект, медиалект, интернет-реклама, перевод*

Summary. *The article reveals the symbiosis of language and culture, which manifests itself in the unity and interaction of customs and traditions, beliefs, thoughts, languages and speech manners.Translator is obliged to transfer results of these interinfluences properly.Currently, social networks play a significant role in the information space, particularly as communications tools and as an intercultural communication indeed. In this case, media discourse becomes an important factor for the native speakersof various languages, cultures and traditions that communicate via the Internet. And broadcasted online advertisement through the social networks, in the sociolinguistic aspect, can be considered as a medialect.*

Keywords: *sociolinguistic aspects, media discourse,advertising media discourse,sociolect, dialect, medialect,Internet advertising, translation.*

Введение

Современное человечество живет в особых условиях, когда расстояние – не преграда для взаимодействия людей друг с другом. Сегодня, когда в качестве средства общения очень часто выступают социальные сети, для успешной коммуникации не становятся барьерами ни дальние страны и разные континенты, ни границы, ни время, ни языки и разнообразные культуры. Иностранные языки в настоящее время – это эффективный инструмент для взаимопонимание иплодотворного сотрудничества. Коммуникаторы находят общий язык, понимают друг друга, будучи мультикультурными, и языковые различия не являются для них непреодолимым препятствием. Медиатором в этом процессе выступают переводчики, которые нередко решают непростые задачи, обеспечивая адекватную передачу инфор-

мации реципиенту. Как отмечает В.И. Шадрин,»для переводчиков, которые не преследуют цель культурного доминирования, существует проблема выражения средствами перевода языковых вариантов, отличных от доминирующей «правильной» речи. Речь идет, прежде всего, о переводе социолектов и диалектов. Несмотря на то, что оба термина имеют в своем составе общий компонент «-лект», диалекты обычно определяются как манера речи, типичная для группы людей, проживающих в определенном регионе, а социолекты характеризуют речь носителей языка, объединенных по социальному признаку, статусу, профессии и т.д. Эти два понятия совпадают, если мы признаем тот факт, что во многих странах диалекты обычно используются в среде низших классов населения региона, а средние классы, проживающие в том же географическом пространстве, используют национальный социолект»[Шадрин В.И., 2015, 213с]. Ученый особо подчеркивает, что сленг и тексты социолингвистического уровня в переводоведении признаются самыми труднопереводимыми.

Эджин Найда объясняет социолингвистику как феномен, изучающий язык по его уровням и регистру, спор или состязание между диалектами и языками, рост и смерть языка, роль жаргонов, сленгов и словесные инновации, гендерные различия и злоупотребление языком, особенно рекламодателями и политиками [Найда Э., 44с].Эджин Найда также поясняет, что уровни социолингвистики трудно поддаются переводу. «Ключевыми проблемами эффективного межъязыкового общения являются не только лингвистические, но и социолингвистические виды, поскольку именно соотношение языка и культуры, слов и понятий, а также семантики и прагматики являются значительными объектами перевода и интерпретации, с помощью которых принципы социолингвистики могут быть более понятными и полезными для использования», – отмечает исследователь [Найда Э., 50 с].

Основная часть

Интернет-тексты, которые обычно тесно связаны с каждой категорией пользователей социальных сетей, не всегда стабильны и могут не соответствовать действительности.Главной причиной тому является обилие факторов, влияющих на языковой имидж участников сетевой коммуникации: социальный статус, место в обществе, возраст, семейное положение, образование, специальность, интересы, религиозные убеждения, региональные особенности и т. д. Однако, несмотря на различные факторы, важно повысить языковую культуру пользователей сети. Язык сети становится виртуальной частью общего пространства общих языков [Аушенова А.С., Төреханова Р.А., 2019, 213с]. (Перевод автора)

Межкультурное общение в социальных сетяхпредполагает наличие и особе функционирование медиа дискурса.**А ктуальность исследования** заключается в выявлении и исследовании социолингвистических аспектов медиа дискурса в обществе. **Цель статьи** – доказать использование текстов медийного дискурса в интернет-рекламе, определить, как их переводы влияют на восприятие содержащейся в них информации потенциальными потребителями. **Предметом исследования** являются различные продукты интернет-рекламы в социальных сетях и особенности их перевода с английского языка на русский**.** Рекламные интернет-тексты послужили фактическим материалом для нашего исследования. Основными методами исследования стали: метод сравнительного анализа; метод ономасиологического, когнитивного, интерпретационного и контекстуального анализа.

Влияют ли социолингвистические аспекты – диалекты и социалекты – на правильное восприятие информации? На наш взгляд, понятие «медиалект» должно рассматриваться в сфере массовых коммуникаций как один из социолингвистических аспектов. Сегодняшняя реальность такова, что массовая аудитория очень активно участвуют в медийной деятельности, в функционировании СМИ. Несмотря на принадлежность к разным профессиям, люди,наделенные некоторыми творческими способностями (даже минимальными), публикуют свои материалы, делятся с аудиторией своими идеями и мыслями с экрана, комментируют события или дают советы, выражают свое мнение по тем или иным проблемам. Форма мыслей может быть личной – для определенной группы людей, прежде всего, «последователей», а также общей – для всех участников социальной сети. Это и есть новая культура масс медиа, способ общения людей. А.В. Полонский описывает «медиалект» как особую форму языка, в котором цель, задачи и особенности реализуются в сфере медиа в соответствии с личным опытом людей. Ученый объясняет, что «medialect» – это объединенное слово двух разных языков: «media» – это латинское слово, которое означает «посредник», и греческое слово λεκτος, что означает «разговор» [Полонский А.В., 2018, 235с].Автор поясняет, что различает язык «масс медиа» как язык средств массовой информации и

«медиалект». Если цель первого -завладеть аудиторией и не только информировать, но и влиять на нее, то второй–наряду с указанными функциями, обладает также функцией самопрезентации.

Особенность медиалекта заключается в том, что он принципиально открыт для любых речевых средств – широко используемых, стилистически маркированных, литературных и нелитературных, доступных для запретных форм (табу).

Медиалект обладает богатейшим стилистическим ресурсом (включая возможности орфоэпии, графики и орфографии, лексики, морфологии, синтаксиса), вовлекшим в свою сферу самые разные пласты национального языка, средства всех его функциональных стилей и нелитературных форм (территориальных диалектов, социолектов, просторечия, разговорной речи, сленга, жаргона, арго) [Полонский А.В., 2018, 236с].А.В. Полонский поясняет, что»дифференциация (совокупность видовых форм) медиалектов обусловлена сложением следующих параметров: социального, культурного, языкового и технологического. В качестве примеров медиалектов можно назвать медиалект качественной журналистки, рекламный медиалект, медиалект sms-коммуникации, медиалект социальных сетей, медиалект таблоидов, глянцевый медиалект, медиалект православных СМИ и т. п. Медиалекты привязаны к определенному типу медиа и к объединяемому им сообществу, которое отличается своими социальными, культурными, профессиональными, мировоззренческими, возрастными, гендерными, досуговыми и другими характеристиками. Особенностью функционирования медиалекта является его погруженность в поток визуальных образов, визуальных символов, инфографики и, условно говоря, визуальных междометий, то есть рисунков, смайликов, разного рода изображений» [Полонский А.В., 2018, 238с]. Достаточно справедливо упомянуть здесь и рекламные ролики, которые представляют определенный объект или идею, демонстрирующие и выразительно посылающие свои ценности и указывающие на их необходимость для аудитории.В рекламных роликах первые несколько секунд являются важными для привлечения внимания людей. В остальноевремя реклама должнаудерживать зрителей, описывая особенности и преимущества продукта.И использование убедительных слов или набора выражений заставляет, в конечном счете, людей потреблять предлагаемый продукт.Перед отправкой сообщения, кроме создания красивых выражений и фраз, важно изучить возраст, пол, статус, профессию и даже события, происходящие вокруг. Более того, психологическая, культурологическая и лексическая адекватная передача во многом зависит от переводчика. Переводчик должен изучить психологию нации, ее предпочтения и ценности.

Г.Е. Зборовский, исследуя психологию общества, делит его на подуровни: психология народов, психология групп и психология подражания. Эти уровни имеют дело с субъектами деятельности, занимающими промежуточное положение между обществом и личностью. Подтверждая специфические особенности психологии нации, ученый в доказательство приводит высказывание Вильгельма Вундта из его работы «Психология народов» (1900—1920) о том,что особенности психологии разных народов и этнических групп связаны с конкретными проявлениями их «народного духа» в культуре, искусстве, языке, мифах, обычаях, нравах, привычках и т. д. [Зборовский Г.Е., 2017].

Кроме психологических проблем одним из важных факторов для переводчика является передача культурной специфики нации в пределах привычек людей, чтобы они могли адекватно с ней согласиться.

Нидерландский социолог Герт Хофстеде разработал теорию культурных измерений для общения людей разных культур. Модель ученого отображает несколько измерений: это показатель дистанции власти, индивидуализм против коллективизма, мужественность против женственности, индекс избегания неопределенности, долгосрочная и краткосрочная ориентация, снисходительность и сдержанность (последние два измерения разработаны в сотрудничестве с докторами Майклом Х. Бондом и Майклом Минковым).

Все эти измерения важны в межкультурном общении, но в переводе видео рекламы мы решили в основном обратить внимание на индивидуализм в сравнении с коллективизмом и мужественность в сравнении с женственностью, которые, на наш взгляд, следует признать важными аспектами для переводчиков.

Индивидуализм против коллективизма являетсясильным инструментом, связывающим людей в обществе. Высокий балл данного измерения указывает на слабую межличностную связь среди тех, кто не является частью «семьи», иными словами коллектива. При этом люди берут на себя меньше ответственности за действия и результаты деятельности других.Однако в коллективистском обществе люди

должны быть лояльными по отношению к группе, к которой они принадлежат, и, в свою очередь, группа будет защищать их интересы. По наблюдениям исследователей, нередко представители стран Центральной Америки, например, Панамы и Гватемалы, являются индивидуалистами [MindToolsContentTea, Ховстеде Г.], тогда как народы Центральной Азии относятся больше к категории коллективизма.

Для народов Центральной Азии коллективизм очень важен, и это находит свое отражение в казахских и русских пословицах и поговорках. Например, казахскую пословицу «Бірлік болмай, тірлік болмас»можно перевести на английский -»If everybody works in unity, they will have good result»; «Ырыс алды – ынтымақ»– на английском «The first condition of wealth is consent»; а «Алтау ала болса, ауыздағык етеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді» переводится как If people are in quarrel, they lose a lot of things, if people are in unity they get wealth». Аналогичную ситуацию наблюдаем и с русскими пословицами: «В согласном стаде волк не страшен» имеет перевод на английский язык «If you are united, there might not be any obstacles»; «Одна пчела немного меду натаскает» имеет значение «One person cannot finish any work alone»; «Свет не без добрых людей» означает «There are a lot of kind people that ready to give a hand».

Мужественность против женственности относится к распределению ролей между мужчинами и женщинами.В мужском обществе мужчины доминируют, роль женщин менее значима. Мужчины должны чувствовать себя уверенно. Демонстрация успеха, сила и напор рассматриваются как положительные характеристики мужчин.

Однако в женских обществах существует много общего между мужскими и женскими ролями, и, например, скромность мужчины воспринимается как добродетель. Большое значение придается хорошим отношениям со своими руководителями или коллегами по работе, что способствует плодотворному сотрудничеству.

Самый большой разрыв между мужскими и женскими ценностями обнаруживается в Японии и в Австрии. В обеих странах мужчины имеют высокие оценки за проявление «жестких» мужских ценностей и поведения. Но и женщины также имеют относительно высокие оценки за мужские качества, хотя в среднем они ниже, чем у мужчин.

Согласно модели Хофстеда, Швеция – женское общество. Здесь люди сосредоточены на управлении посредством обсуждения, консенсуса, компромисса и переговоров[MindToolsContentTea, Ховстеде Г.].Данный фактор, конечно же, необходимо учитывать при переводе текстов с одного языка на другой, в том числе и медийных.

Роль мужчины и женщины в казахской культуре немного отличается. Даже если они имеют равные права, мужчина все же считается доминирующим как в семье, так и в обществе, что соответствует традициям и национальному воспитанию. Это находит свое выражение в следующих высказываниях, пословицах:»Асыл жар – ердің сәулеті» (англ.»A good wife rises a husband`s reputation»); «Алтын басты әйелден, Бақыр басты еркек артық» (англ.»No matter what happens, but man`s solutions sound better than woman»); «Еркек – түздің көркі, Әйел – үйдің көркі» (англ.»Man is a better bread winner and woman is better deals with housework»).

Эти пословицы переведены с казахского на английский с сохранением только их содержания. Только семантикапередается из-за культурных особенностей, которые свойственны исключительно казахской или русской культуре. В противном случае выражение будет звучать странно на английском языке или это будут просто слова, которые ничего не значат для англоязычного человека. Например: прямой перевод «алтау ала» -»six different colors or colorful»; «ауыздағы кетеді»-»something comes out of mouth»; «төртеу түгел»-»All four are together»; «В согласном стаде» – «to be in a friendly herd»; «Одна пчела немного меду натаскает» -»One bee cannot make much honey»; «свет»-»light»; «сәулет» -»skyscraper»; «алтын басты әйел»-»golden headed woman»; «бақыр басты еркек» -»bucket headed man»; «түздің көркі»-»beauty of outside»; «үйдің көркі» -»beauty of home».

Самая известная торговая марка в мире «Coca-Cola» делает видео рекламу для различных случаев или торжеств с учетом разных категорий людей, формирующих целевую аудиторию.Один из рекламных роликов данной компании для одной из европейских стран связан с Днем Святого Валентина, но назван «Автобусная остановка Валентина».Из истории все знают, что День Святого Валентина является символом любви.Чтобы привлечь внимание людей, рекламный ролик начинается с приятной музыки и в течение нескольких секунд показывает воздушные шары в форме сердца, носящиеся в сердце бантики, плюшевого мишку, держащего сердце, пары, обнимающие и целующие друг друга. Эти элементы

видео демонстрируют дух ЛЮБВИ, чувства, которое никого не может оставить равнодушными. Начиная с детского сада и до самой старости, люди всех возрастов заинтересованы в проявлении чувств, особенно любви. Видео рекламакомпании»Coca-Cola» выбирает правильный способ предложить свой продукт возможным потребителям.Предложенный компанией видеоряд является сообщением, которое посылается как сигнал об особенных, очень желанных отношениях. «ААННН… sosweet» – эта фраза также описывает чувства людей, но не вкус.Ее можно перевести на казахский язык как -»оо... қандай керемет»или на русский -»мм…прекрасное чувство».В этом случае неприемлем буквальный перевод слово в слово, поскольку слово «сладкий» в обоих переводимых языках (казахский, русский) чаще всего используется при описании вкуса еды или напитков и ассоциируется в сознании носителей этих языков с чем-то вкусным, доставляющим удовольствие. Отметим, что и в коннотативныхметафорическихзначениях слова «сладкий» нередко актуализируются те или иные семы его денотативного значения. Например, в русском языке в выражении «сладкие мечты» актуализируется денотативная сема ‘приятный’, в «сладкий голос» – сема‘приторный’ (обе эти семы входят в структуру денотативного значения «приятный вкус»).

Следующая фраза «Unless you are on your own…»сопровождается видеорядом, демонстрирующим состояние одиноких людей. Мужчина сидит на скамейке, девушка одна стоит на улице, другая девушка одна сидит на пустой автобусной остановке. Еще одна одинокая женщина сидит на лестнице. Затем появляются «купидоны» – представители компании «Кока-Кола» и устанавливают онлайн-экран с надписью на испанском языке «SITE GUSTA MUCHO ALGUIEN QUE ESTA AKI LO METROS DE AQUI, DISELO»,что означает на английском языке «IF YOU REALLY LIKE SOMEONE WHO` SMILES AWAY, TELL THEM SO», и переводится на русский язык как «Если вам действительно кто-тонравится, кто довольно далекоот вас, скажите им об этом». Из изображения на экране понятно, что рекламный ролик, скорее всего, был снят в одном из городов Испании.Мужчины и женщины разного социального положения, профессий и возрастов, увидевнадписьна экране, начинают приветствовать друг друга и знакомиться.

Они удивлены, но общаются друг с другом эмоционально, с интересом и юмором, что находит подтверждение в следующих словах: «You are the most beautiful girl that I`ve ever seen at a bus stop» – необычный случай, люди редко выражают свои чувства на автобусной остановке; «Do you say that to all the girls?» – девушка задает вопрос, выражая свое недоверие к сказанному; «Could there be something between us?» – спрашивает молодой человек, демонстрируя свое желание на продолжение общения, или на возможное свидание; Она: «My boyfriend» – ироничный ответ, допускающий, что между ними может быть ее близкий друг; а затем – «If I didn`t have a boyfriend…you are handsome». Конструкция данного предложения состоит из «if+past simple» и многоточие «…» и используется для того, чтобы подчеркнуть невозможность продолжения их отношений как пары.Однако после паузы девушка успокаивает молодого человека, говорит, что с его привлекательной внешностьюу него есть все шансы легко познакомиться со многими красивыми девушками; «I`m handsome?!» – удивляется молодой человек; «Yes but…shh!? -говорит девушка, использующая жест – средство невербального общения, который означает «держи это в секрете»; Мужчина средних лет выбирает женщину своего возраста через экран и говорит: «I`m an old-fashioned romantic!» – он как будто извиняется за свой возраст, но, безусловно, испытывает нежные чувства; женщина же просто смеется в ответ, демонстрируя свое согласие.Затем, когда прибывает автобус, которого все так ждали, иприходит время расстаться, собеседники просят не покидать их, используя фразы «Wait, wait!»; «Where are you going?!»; «no, no, no…!», и сопровождают их соответствующими жестами.

В данном рекламном ролике есть сюжет, когда человек, указывающий указательным пальцем на других людей, коротко сказав «Not you!», выбирает другую девушку. Такое поведение может быть воспринято оскорбительным представителями казахской культуры, если мы переведем этокак «Сіз емес!». Лучше передать это нейтрально -»Could you say hello to that girl on behalf of me», что в переводе на казахский будет «Әне тұрған қызға менің сәлемдемемді жеткізесіз бе». Это довольно длинное предложение, но более эффективное. Отличается от буквального и перевод выражения «mine`s Adri». В исходном языке в предложении «mine`s Adri» используется притяжательное местоимением «mine» вместо «My name is»,что означает на казахском «менің атым», на русском «меня зовут» («мое имя есть»). И это более понятно для носителей казахского или русского языков.В противном случае «mine`s Adri»может быть воспринято как «менікі Адри» (каз.) и «мой Адри» (рус.). Более того, представители неанглоязычных народовимя «Adri» могут воспринять как какой-то объект, принадлежащий кому-либо.

И вот новое развитие сюжета рекламного ролика. Когда собеседники расстаются, они расстраиваются, печалятся,склоняют головы, тем самымдемонстрируя одиночество. А «Кока-кола» объясняет дальнейшие действия следующим образом: «Но эти люди хотели большего. Мы их обманули. Они были всего в одной остановке …». Но люди, садящиеся в автобус на соседней остановке, снова встречают друг друга в реальной жизни.Сначала они очень удивляются, а потом радостно приветствуют друг друга. Им дают две банки кока-колы и направляют на них скрытую камеру, которая фиксирует все их поведение и разговор. Видеоролик завершается слоганом – «Happiness grows when you share it», который нацеливает людей на доброту и благожелательность. (Coca-Cola/Bus Stop/Ben Gordon https://www.youtube.com/watch?v=HUvh7M1yxkM).В переводе на казахский язык – «Бақытпен бөліскен кезде ғана бақыт еселенеді». Это своего рода пояснительный перевод. Для казахский народа для лучшего восприятия в рамках своей культуры можно будет использовать пословицу «Ел алғысына бөленген ен бақытқа кенелер». В переводе на русский язык– «Счастье удваивается, если делиться им».Эквивалент в русской культуре – «Счастьем нужно делиться».

В этом рекламном видеоролике компании «Кока-Кола» обнаруживается два типа медиа дискурса. Первый – диалог между компанией и клиентами, другими словами, само видео и люди за экраном.Медиа дискурс первого диалога представлен в виде печатного сообщения, сопровождающегося музыкой и изображением.Второй тип медиа дискурса репрезентируется во фрагменте на автобусной остановке, когда осуществляется коммуникация между пассажирами в режиме онлайн через экран. Креативное изображение бутылки Coca-Cola в форме сердца и задний фон красного цвета (цвета компании «Кока-Кола»), подчеркивающее цвет сердца, привлекает пассажиров, а экран выступает в качестве средства общения. Люди готовы к общению, они открыты; они легки на подъем и разговаривают друг с другом без каких-либо раздумий и колебаний.Кроме устного общения, собеседники используют и средства невербальной коммуникации – жесты: указывают пальцем на других людей; машут рукой, чтобы привлечь внимание и в знак приветствия.Кроме того, в качестве медиалекта используются:набранные предложения как способ сообщениязрителям о происходящем; косвенная ономатопея– «ААННН» для выражения чувств, «shh!»– как знак тайны; «…» многоточие означает либо паузулибо недосказанность; символы эмоций;) дают понять зрителям, что компания «Кока-Кола» подшутила над пассажирами.

Конечно, передача психологической и культурной специфики с одного языка на другой осуществляется, в первую очередь, с помощью лексических единиц. Но для демонстрации чувств, люди используют не только слова и выражения, но и позу, мимику или жесты.

Лексические и грамматические уровни языка подвержены переводческим преобразованиям. В.Н. Комиссаров классифицирует такие сложные преобразования как антонимический перенос, добавление и опущение [7 Комиссаров В.Н., 1990, 183с].Ученый описывает антонимическую трансформацию как сложную, при которой конструкция исходного языка переводится на целевой язык в противоположной форме. Например: «Unless you are on your own…» – «Егер сіз жалғыз болсаңыз» и «До тех пор пока вы одиноки», в переводена казахский и русский язык и нет отрицательной частицы; «Свет не без добрых людей» и «There are a lot of kind people that ready to give a hand», в переводе на английский язык нет отрицательной частицы.

Добавление представляет собой сложное преобразование, когда перевод с одного языка на другой осуществляется с добавлением некоторых слов или словосочетаний, чтобы сделать переводной текст понятным получателю. Например: «mine`s Adri» – «Менің есімім Адри» и «Меня зовут Адри»подчеркнутые слова на казахском и русском языках является добавлением. В переводе «Happiness grows when you shar eit» – «Бақытпен бөліскен кезде ғана бақыт еселенеді» и «Счастье удваивается, если делиться им» слово если используется вместо когда– это не добавление, а лексическая замена. Или: «Бұл видеодан ойымызға түйгеніміз» и «The thing we understood from the video».В английском переводе подчеркнутые слова следует отнести к добавлению.

Для перевода нередко применяется и приемопущения. Это трансформация, противоположная добавлению. Например: «Бұл видеодан ойымызға түйгеніміз. Жалғыз адамдар жеке, көңілсіз отырды.»С казахского языка на английский переводится – «The thing we understood from the video is that there are a lot of lonely people. They are upset.»При переводе два предложения объединяются в одно, көңілсіз отырды опускается. Или «Жалғыз-жарым отырғандарға Coca-Cola өз септігін тигізіп, олар бір-бірімен достасты» в переводе на английский– «So, Coca-Cola helps lonely people to get acquainted.»В данном случае Жалғыз-жарым – опущение.Септігін тигізіп (compound words) передается как helps–это лекси-

ческая замена. (Перевод с казахского на английский выполнен нами со слов казахоговорящих людей, их мнения при просмотре данного видеоролика).

Заключение

Современный образ жизни требует от человека постоянного общения друг с другом, независимо от того, на каком расстоянии люди находятся. Социальные сети играют большую роль, выступая как широко применяемое средство коммуникации. Неважно, говорят ли люди на иностранном языке, отснятые видеоролики дают возможность даже иностранцам получить основную идею, отправленную зрителям. А работа переводчиков заключается в том, чтобы как можно более полно и точно передавать культурные особенности.Каждая культура находит свое выражение в собственных обычаях и традициях, верованиях, поговорках, мыслях и речевых манерах.Кроме того, перевод трудно осуществить, если переводчик не владеет языковыми уровнями или регистром речи, а также, если он недостаточно знаком со спецификой диалектов и социолектов,лексическими новообразованиями в языках перевода,гендерными особенностями. Исследователи отмечают, что социолингвистическое общение считается малоизученной областью, которая включает две взаимосвязанные и взаимообусловленные категории – язык и культуру. При этом необходимо учитывать использование языковых единиц – их значение, синтагматику и прагматику. Важным фактором успешной коммуникации для людей, общающихся через Интернет, следует признать медиа дискурс.Кроме личного общения представителей народов из разных стран и континентов и обмена информацией (сообщениями) через медиа-каналы, существует множество других способов и типов коммуникации, которые влияют друг на друга и направлены на достижение определенных целей, решение каких-либо проблем или реализацию интересов конкретных социальных групп. Одним из них является интернет-реклама, которая напрямую воздействует на потенциальных потребителей товаров или услуг. Таким образом, предоставление клиентам соответствующей информации через интернет-рекламу, на наш взгляд, в социолингвистическом аспекте можно рассматривать как медиалект.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1, Шадрин В.И. Социолингвистический аспект теории перевода. – Тамбов: Грамота, 2015. № 12(54): в 4-х ч. Ч. IV. С. 212-214. ISSN 1997-2911.-212-213с. [электронный ресурс]/Режим доступа: http://scjournal.ru/articles/issn_1997-2911_2015_12-4_60.pdf(дата обращения: 03.02.2020)

2, Eugine A. Nida Sociolinguistics as a crucial factor in translating and interpreting. [электронный ресурс]/Режим доступа: https://cvc.cervantes.es/lengua/iulmyt/pdf/encuentros_v/07_nida.pdf(дата обращения: 05.02.2020)

3, Аушенова А.С., Төреханова Р.А. The classification of social network′s users. – Алматы: Наука и жизнь Казахстана, 2019. №9/1 2019. С. 325. ISSN 2073-333X

4, Полонский А.В. Медиалект: язык в формате медиа. – Белгород: Научные ведомости, Серия Гуманитарные науки. 2018. Т. 37, № 2 [электронный ресурс]/Режим доступа:http://nv.bsu.edu.ru/upload/iblock/f51/230-240.pdf(дата обращения: 15.02.2020)

5, Зборовский Г.Е. История социологии. –Москва: Гардарики. 2007г. 608с. [электронный ресурс]/Режим доступа:http://politics.ellib.org.ua/pages-12271.html(дата обращения: 25.02.2020)

6, Mind Tools Content Tea / Hofstede`s Cultural Dimensions / [электронный ресурс] / Режим доступа:https://www.mindtools.com/pages/article/newLDR_66.htm (дата обращения: 02.03.2020)

7, Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) М.: Высшая школа, 1990. – 253 с. – ISBN: 5-06-001057-0 / [электронный ресурс] / Режим доступа: https://www.twirpx.com/file/18521 / (дата обращения: 12.03.2020)

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ
ART SCIENCE

ӘОЖ 778.534.4
К90

АЙДАР АЛМА МҰРАТҚЫЗЫ
PhD, аға оқытушысы
«Кино тарихы мен теориясы» кафедрасы
Т.К. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА

ҚҰЛАҚМЕТ РАБАТ ТАЙРҰЛЫ
2 курс магистранты
«Дыбыс режиссурасы және операторлық өнер» кафедрасы
Т.К. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА

ДЫБЫС РЕЖИССУРАДАҒЫ АКУСТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Түйін. *Бұл мақаланың мақсатыконцерттік және ойын-сауық шараларды акустикасы бейімделмеген ғимараттардағы дыбыс шығарудың ерекшеліктерін анықтау. Концерттік және ойын-сауық іс-шаралары кезінде дыбысрежиссер жұмысындағы мәселелер мен көркем дыбыс бейненің жасау жолдары.*

Түйінді сөздер: *аккустика, дыбыс, дыбысрежиссура, концерттік және ойын-сауық іс-шаралар.*

Резюме. *Цель данной статьи заключается в выявлении особенностей звукорежиссуры концертно-зрелищных мероприятий в акустически неподготовленных помещениях. При проведении концертно-зрелищных мероприятий, анализ возможных проблем в работе звукорежиссера и пути их решения для создания художественного звукового образа.*

Ключевые слова: *акустика, звук, звукорежиссура, концертные и развлекательные мероприятия.*

Summary. *The purpose of this article is to identify the features of the sound engineering of concert-entertainment events in acoustically unprepared area. Particular attention is paid to the quality of sound during concert-entertainment events as well as to the analysis of possible problems in the sound engineer's work, and the ways of solving them in order to create an artistic soundscape.*

Key words: *acoustics, sound, sound engineering, concert and entertainment events.*

Дыбыс режиссура концерттік ойын-сауық шарада көрермендердің дыбысты қабылдауында маңызды орын алады. Заманауи дыбыстық-техникалық база жүргізу сапасы визуальды және дыбыстық ақпаратқа байланысты кез келген концерттерді дыбыстауға мүмкіндік береді. Концерттік ойын-сауық шараларға эстрадалық бағдарламалар, классикалық және ғылыми музыка концерттері, театрланған шоу-қойылымдар, мюзиклдар және т.б. жатады. Кез келген шарада сапалы дыбыстың маңызды элементі дыбыстық күшейтуге оң әсерін тигізетін бөлменің акустикасы болып табылады. Акустика жағынан бүкіл әлемде ең керемет концерттік залдардың мысалы ретінде мыналарды келтіре аламыз: Лондондағы (Великобритания) «Альберт-холл» Концерттік залы, Лос-Анджелестегі (АҚШ) Уолт Дисней атындағы Концерттік залы, Нью-Йорктегі (АҚШ) Метрополитен-Опера, Копенгагендегі (Дания) Концерттік зал, Мәскеудегі (Ресей) Үлкен театр, Санкт-Петербургтегі (Ресей) Мариндық театрдың жаңа сахнасы, Берлиндегі (Германия) Концерттік зал, Сиднейдегі (Австралия) Опералық театр және т.б. [Костюкевич Н.А., 2017, б. 9].

Алайда көп жағдайда дыбысрежиссерғадыбыстық күшейтуге дайын емес орындарда жұмыс істеуге тура келеді: сауда орталықтарында (акциялар мен эстрадалық бағдарлама элементтері бар ұтыс ойындар), спорттық ғимараттарда (спорттық жарыстардың ашылуы мен жабылуы), көрмелік кешендерде (презентациялар, аниматорлар шоуы) және т.б. «Мұндай орындардың көп кездесетін мәселесе реверберацияның тым ұзақ уақыты болып табылады, ол дыбыстың тазалығы мен анықтығын анықтайтын ғимарат акустикасының параметрлерінің бірі, сөйлеу анықтығы коэффициентін азайтады»[Алдошина И.А.,2002, б. 24]. Осындай акустикалық жағдайлар мысалынан дыбысрежиссер жұмысының ерекше маңыздылығын анықтауға болады. Дыбыстың физикалық қасиеттері мен дыбыстық жабдықтаудың баптау мүмкіндіктерін ескере отырып, дыбысрежиссер сапалы түрде қандай да бір іс-шараның жалпы дыбысталу нәтижесіне әсер етеді. Концерттік залдардардың құрылысы кезеңінен бастап музыканың сапалы дыбысталуын қамтамасыз ету үшін акустикалық есеп жүргізілуі тиіс.

Кеңістік пен уақыт дыбыстың жасалу жолдарын анықтайды. Кеңістік дыбыстың таралу шекараларын анықтайды, ал уақыт – дыбыс ұзақтығын анықтайды. Бұл түсініктер толықтай музыкалық-дыбыстық туындыға да, жеке дыбысқа, әсіресе бір секундтағы (жиілік) дыбыстық толқындар тербелісінің санына қатысты. Концерттік ойын-сауық іс-шаралар жүргізу үшін акустикалық дайындалған орындар – бұл оңтайлы, реверберацияның арнайы есептелген уақыты бар кеңістік, ол ішкі өңдеу материалдарына байланысты. Бұл беттің әртүрлі болуы мүмкін: шағылыстыратын (тас, бетон, керамикалық плитка), жұтатын (маталар, арнайы акустикалық панельдер, кілем жабындары) немесе дыбысты сындыратын (ағаш конструкциялар, лепнина, кез келген тегіс емес материалдар).

Ғимараттың акустикасының жақсыболуы негізгі параметрлерінің бірі салыстырмалы түрде біркелкі амплитудалық-жиілік сипаттамасы (АЧХ) болып табылады, ол белгілі бір жиіліктерде реверберация уақытымен байланысты. АЧХ сызықтығы дыбыс өрісінің біртектілігін қалыптастырады [Гришко А.К.,2006, б.142]. Ғимарат ішінде акустика көрінісінің нашар нұсқаларында жиіліктік ойықтар немесе шыңдар пайда болуы мүмкін. Бұл ауа ортасының сызықсыз қасиеттерінің көрінуімен түсіндіріледі. Амплитудты-жиіліктік сипаттамалы орындарда салыстырмалы тегіс еместігінің әсерін болдырмау үшін проблемалы аймақтарды анықтау және аппаратураны тікелей дыбыстың жеткілікті деңгейін сақтай отырып, қатты беттерден шағылысуды барынша азайтатындай етіп қою қажет. Аппаратураны орналастырғаннан кейін орынның еріксіз жиіліктік өсімдері мен резонанстарының пайда болуын эквалайзерді баптай отырып түзетуге болады. Алайда, эквалайзердің бөлмелерінің жоғары тазалығы түзету қиын. Сондықтан аппаратураны баптау кезінде жоғары реверберациясы бар орындарда дыбыстың айқындығын сақтау үшін дыбыс қысымының деңгейін айтарлықтай төмендетуге тура келеді. Бірақ бұл жағдайда дыбыс қысымының төмен деңгейі болған кезде музыканың орындалу сипатын ашу қиын болады. Әсіресе, бұл мәселе тар және бір мезгілде ұзын бөлмелерде туындайды. Мұндай мәселенің техникалық шешімі ретінде ғимарат бойында қосымша акустикалық жүйелерді (дауыс күшейткіштерді) орнатуды есептеуге болады. Басты акустикалық жүйеден алыстатылған акустикалық жүйелерді баптау кезінде қосымша қашықтықты ескере отырып, негізгі дауыс күшейткіштерінде дыбыстың кідіріс деңгейін міндетті түрде өтеу қажет.

Дыбырежиссер жұмысының ерекшелігі кез-келген жағдайда дыбыс бейнесінің көркемдігін жоғалтпау болып табылады[Гурылева М. А., б. 248]. Реверберация деңгейі көтеріңкі орындарда дыбыста кеңістікті құру үшін ғимараттың табиғи және жасанды реверберацияны қоса отырып екеуінің арасындағы дұрыс акустикалық балансты таңдау қажет [Бунькова А. Д., б. 53].Мысалы, гитара, бас-гитара, перкуссия және вокал кіретін шағын аспаптық, акустикалық ұжымды дыбыстай отырып, тек қана вокалды кеңістікте бөліп, жасанды реверберацияны қосуға болады. Қалған аспаптар солистті жалпы дыбыстық қатарды қоршап тұрады.

Дауыс күшейткіштер, микрофондар, микшерлік пульт және дыбысты өңдеу құралдары дыбыс күшейткіштің жалпы тізбегін құрайды. Бұл сигналдың дыбыс көзінен тыңдаушыға дейінгі өту жолы [Бунькова А. Д., 2014, б.53]. Дыбыс күшейткіш трактінің тізбегінің құрылымдық сұлбасы, онда дыбыс сигналын тізбектеп өту 1-ші суретте көрсетілген.

1-сурет. Дыбыстық күшейткіш тракты тізбегінің құрылымдық сызбасы

Микрофондарды дыбыс күшейтуде неғұрлым көп қолданылса – оң кері байланыс әсерінің пайда болуы ықтимал. [Бормотов Г. И.,2016, б. 53]. Мұндай әсер микрофонның акустикалық жүйеден жақын орналасуынан, сондай-ақ бөлменің акустикасының біртектес болмауы салдарынан пайда болуы мүмкін. Ең қатты құралдарды аз мөлшерде микрофондармен үндету керек. Дауыс қаттылығы балансы баптауында ең қатты аспаптан нәтиже шығару керек. Көбінесе бұл барабанды орнату немесе мыс үрлемелі

аспаптар болуы мүмкін. Мысалы, егер акустикалық барабандарды электрондық етіп ауыстыруға болатын болса, онда олардың дыбыс қаттылығын 0 Дб және одан жоғары ауқымда, міндетке байланысты реттеуге болады. Кейбір акустикалық құралдарды электронды түрде ауыстыру мүмкіндігі сапалы дыбыс күшейтуде көптеген мәселелерді болдырмауға көмектеседі (артық дыбыс қаттылығы, оң кері байланыс әсері және т. б.).

Микрофондарды пайдалану кезінде дыбыстың эстетикалық сәйкессіздік мәселесі пайда болу мүмкін (шынайы аспаптардың дауысының микрофон қолданған кездегі аспап тембрінің ауысуы).Ғимараттың проблемалық акустикасы жағдайында дыбысрежиссер аспаптан тікелей дыбыс пен күшейтілген сигнал арасындағы тепе-теңдікті құра алады, бұл ретте күшейтілген сигнал спектрінде тембрді толық көрсету үшін жетпейтін жиіліктерді ғана күшейтеді. Мысалы, мыс үрмелі аспаптар тобы (тромбон, труба және саксофон) салыстырмалы түрде шағын ғимаратта жиіліктер спектрінің төменгі ортасын (шамамен 150-ден 800 Гц) шағылыстыру бойынша күшейткішсіз жақсы естіледі. Орташа жиіліктердің (800 – 5000 Гц) жоғарғы шекарасы біруақытта дыбысталып жатқан барабандар мен гитаралар фонында анық емес болады. Сондықтан жиіліктердің мұндай спектрін дыбысрежиссері бір немесе бірнеше микрофондардың көмегімен мыс үрмелі топтардың дыбысталуын күшейте отырып толықтыра алады.

Дыбыс күшейткіштің заманауи техникасы дыбысрежиссерға қойылған мәселеге байланысты микрофондардың алуан түрінен үлкен таңдау ұсынады. Бұлар динамикалық, конденсаторлы, электрлік, пьезоэлектрлік, шекаралық аймақ микрофондары (ШАМ). Шағын немесе күрделі ғимараттарда жанды дыбыс жағдайларында көбінесе динамикалық микрофондар қолданылады. Олар барабандар мен мыс үрмелі аспаптар секілді ең қатты дауысты аспаптар үшін жеткілікті түрде динамикалық қорға ие. Микрофондардың бұл типі аса сезімталдылыққа ие болмағандықтан, оларды кез келген акустикалық жағдайларда қолдануға қолайлы. Динамикалық микрофонды әсіресе қатты дауысты аспаптар резонаторы алдында тура орналастыра отырып ғимарат акустикасының ықпал етуінің және оған бөтен дыбыстардың кіруі, біруақытта ойналып жатқан аспаптар дыбысталуын алдын алуға болады. Жеке аспаптардың дыбысын бөлу және нақты микрофондарды қолдану принципі дыбысрежиссерға әрбір аспаптың дыбысын баптаудың алуан түрлі таңдауын береді. Аспап тембрін баптауға эквалайзердің көмегі зор. Жиіліктің көмегімен оң кері байланыс әсері туындауының алдын алуға мүмкіндік береді.

Музыканттар үшін жағымды орындаудың маңызды критерийі дыбысты мониторингтеу болып табылады. Орындаушылар өздерін тыңдауы үшін қосымша акустикалық жүйелер қолданылады. Алайда мұндай жүйелер дауыс ырғақтығының шектен тыс көп болуы дыбыстағы ретсіздікке алып келуі мүмкін. Мониторлар орналастыру дыбыстың жағымсыз шағылысуының алдын алатындай етіп орналастырылуы керек. Бүгінде құлақ мониторлары түріндегі мониторингтің заманауи жүйелері кең қолданылады. Бұл әрбір орындаушыда болуы мүмкін сымсыз таратқышқұлаққаптар. Осындай индивидуалды мониторларды қолдану арқылы біз келесі проблемалардың алдын ала аламыз, мысалы ғимаратта дыбыс қысымының жоғарғы деңгейде болуы және сол қысымның әсерінен дыбыстың жаңғырық түрінде естілуі.

Осылайша, концерттік ойын-сауық іс-шарасын жүргізуге арналған орын акустикасы дыбыс сапасына елеулі әсерін тигізеді, ол мұндай іс-шаралардағы дыбысрежиссураның негізгі ерекшелігін анықтайды. Сонымен қоса, дыбысрежиссердыбыс күшейту техникасы мен электронды технологияларды қолдану арқылы қойылған міндеттер мен мақсаттарғабайланысты әртүрлі шешу жолдарын таңдай алады.Заманауи дыбысрежиссер электроакустика, архитектуралық акустика, музыкалық өнер, психология және эстетика секілді салалардағы маманның дағдыларын өз бойына сіңіру қажет. Бұл барлық игерген ілімдерді ескере отырып, туындаған акустикалық жағдайларда жұмыс стратегиясын анықтайды. Себебі музыканттардың орындауы қаншалықты керемет болса да, нашар дыбыс тыңдарманның оңтайлы қабылдауына кері әсерін тигізуі мүмкін. Алайда дыбысрежиссерінің кәсібилігінің арқасында тіпті күрделі акустикалық орындарда, концерттік іс-шараларда көрермендер үшін дыбыс сапасы барынша жоғарғыдеңгейге жетеді. Қорытындылай келе тәжірибелі дыбысрежиссерлардыңбасты мақсаты әртістер мен көрермендер арасындағы сапалы дыбысты қамтамасыз ету. Жоғарыда айтылған мәселелерді ескере отырып сапалы дыбыс беруде дыбысрежиссерлардың жұмысы маңызды екенін көре аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Костюкевич Н.А.Экспериментальные и теоретические исследования в современной науке: сб. ст. по матер. III междунар. науч.-практ. конф. № 3(3). – Новосибирск: СибАК, 2017. – С. 9-15.

2. Алдошина И. А. Субъективные и объективные методы оценки разборчивости речи / И.А. Алдошина // Звукорежиссер. – 2002. – № 5. – С. 24–32.

3. Бормотов Г. И. Объективные измерения тракта звукопередачи и его звеньев в звукорежиссуре / Г.И. Бормотов // Актуальные вопросы реализации в ВУЗе федеральных государственных образовательных стандартов нового поколения: сборник трудов XLII научно-методической конференции преподавателей, аспирантов и сотрудников (Самара, 3 февраля, 2015 г.). – Самара, 2016. – С. 53–58.

4. Гришко А. К. Методы субъективной оценки качества звучания электроакустических систем / А. К. Гришко, М. В. Бойцова // НиКа. – 2006. – № 1. – С. 141–143.

5. Гурылева М.А. Художественно-эстетический аспект вопросов панорамирования звуковых источников в создании стереообразов / М. А. Гурылева // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. – 2009. – № 92. – С. 244–250.

6. Бунькова А.Д. Звуковой образ как основополагающее понятие в звукорежиссуре / А.Д. Бунькова, С.Н. Мещеряков // Студийная звукозапись и основы звукорежиссуры : монография / А.Д. Бунькова, С.Н. Мещеряков; ФГБОУ ВПО «Уральский государственный педагогический университет. – Екатеринбург, 2014. –С. 8–28.

УДК
78.071.2:280.614.335 (045)
(574)
Р27

ЖУМАБЕКОВА ДАНА ЖУНУСБЕКОВНА
доктор искусствоведения, профессор
Кафедры скрипки
Казахского национального университета искусств

САТЫБАЛДИНОВ АДИЛ СМАИЛОВИЧ
докторант PhD, преподаватель
Казахского национального университета искусств

ЗИНАТАЙ РАХИМБАЕВА И ВАЛЕРИЙ СИЗИКОВ ПЕДАГОГИ – КОНТРАБАСИСТЫ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Түйін. *Мақалада алғашқы рет мұрағаттардан алынған құжаттарына сәйкес контрабас аспабының ұстаздары Зинатай Рахимбаева мен Валерий Сизиковтің өмірлері туралы жазылған.*

Олар 40 жылдан астам Шығыс Қазақстан облыстарында жұмыс істеген, Семей қаласының М. Тулебаев атындағы мемлекеттік колледжі және Өскемен қаласының ағайынды Абдуллиндер атындағы колледжі.

В. Сизиков (1981-1986) пен З. Рахимбаева (1967-1971), Қазақстанның контрабас мектебінің негізін калаушысы профессор К. Нарбековтың шәкірттері.

Түйінді сөздер: *мұғалім, контрабас, шығарма, Қазақстан, музыка.*

Резюме. *В статье впервые рассматривается личность педагоговпо классу контрабаса Зинатай Рахимбаевой и Валерия Сизикована основе архивных материалов.*

Они работают свыше 40 лет в Государственном музыкальномколледже им. М. Тулебаева города Семей и Восточно-Казахстанском колледже искусств имени братьев Абдуллиных г. Усть-Каменогорска.

В Алма-Атинской государственной консерватории имени КурмангазыВ. Сизиков (1981-1986) и З. Рахимбаева (1967-1971) учились у профессора К. Нарбекова, одного из основателей контрабасовой школы Казахстана.

Ключевые слова: *педагог, контрабас, произведение, Казахстан, музыка.*

Summary. *The article first examines the personality of double bass teachers ZinatayRakhimbayeva and Valery Sizikov based on archival materials.*

They have been working for over 40 years at the State College of Music named after M. Tulebaev of the city of Semey and the East Kazakhstan College of Arts named after the Abdullin brothers in Ust-Kamenogorsk.

V. Sizikov (1981-1986) and Z. Rakhimbaev (1967-1971) studied at the Alma-Ata State Conservatory named after Kurmangazy under professor K. Narbekov, one of the founders of the double bass school in Kazakhstan.

Keywords: teacher, double bass, work, Kazakhstan, music.

Введение

В 1950-е годы XX века доминировалав основном структура музыкального училища. Учебные заведения среднего звена открываются в таких городах, как Усть-Каменогорск (1955), Семипалатинск (1955), Петропавловск (1957), Гурьев (Атырау, 1958), Чимкент (Шымкент, 1958), Павлодар (1959).

Из приведенного перечня становится очевидным, что значительно расширилась география привлечения новых городов Казахстана. Музыкальные училища становятся центром музыкальной культуры городов, где проходят концерты, лектории, мастер-классы ведущих педагогов страны.

Архивные материалы свидетельствуют о том, что почти параллельно в 1955 году были открыты музучилища в Семипалатинске (Семей) и Усть-Каменогорске.

Эта статья посвящена изучению концертно-педагогической деятельности двух ведущих педагогов-контрабасистов г. Семей и Усть-Каменогорска Восточно-Казахстанской области.

Зинатай Рахимбаеву и Валерия Сизикова (почти ровесников) объединяет многое: во-первых, они являются учениками Заслуженного артиста РК, профессора Алма-Атинской консерватории имени Курмангазы К.К. Нарбекова; во-вторых, в среднем звене они проработалисвыше 40-50 лет; в-третьих,будучи членами жюри в номинации «струнные инструменты» ведущие педагоги принимали участие в Республиканских конкурсах молодых исполнителей; в-четвертых, они воспитали лауреатов Республиканских и международных конкурсов, которые ныне работают в Казахстане и за рубежом.

Время всегда высвечивает в истории значительных персон, которые оказывают огромное воздействие на искусство. А роли личности в культуре никто еще не отменял. «Интересно посмотреть, теперь уже оценить по достоинству известную смелость юных казахских музыкантов, тогда еще только начинающих свой путь на скрипичный Олимп» [Капеу-Коханова М.Б., 2018, с. 120].

Основная часть

Рахимбаева Зинатай Джумагалиевна (07.01.1949), Отличник образования Республики Казахстан (1996), является первой женщиной-педагогом по классу контрабаса в республике.

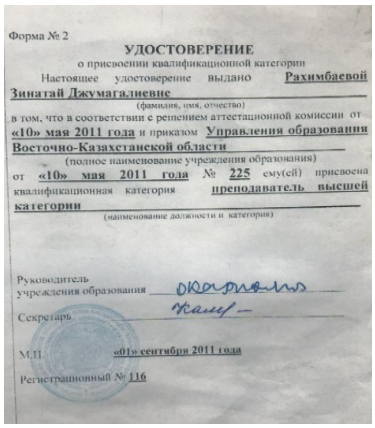
В 1967-1971 годы онаучится в Алма-Атинском музыкальном училище имени П.И. Чайковского у Н.Я. Давыдова [Сатыбалдинов А.С., 2018, с. 232]. Но своим основным наставником она считает Заслуженного артиста КазССР, профессора Алма-Атинской консерватории имени Курмангазы Каримкула Кожахановича Нарбекова. В его классе она обучалась в течении шести лет (1971-1977).

С 1975 по 2016 годы З.Д. Рахимбаева работает в Семипалатинском музыкальном училище имени МуканаТулебаева (ныне КГКП «Музыкальное училище им. Мукана Тулебаева»). В ее трудовой книжке имеется всего лишь одна запись, которая подчеркивает, что много сил и времени преподаватель отдает любимому делу, своим ученикам.

В отличие от музыкальных центров (Алматы-Астана-Нур-Султан), в ее класс поступали учащиеся в основном из сельской местности, без музыкального образования. Педагогу приходилось начинать работу с самых азов: изучения нотной грамоты, устройства инструмента, постановки рук и т.д. Зачетыре года обучения студент добивался профессиональных успехов, исполняя сложные классические и современные произведения.

Спустя лишь пятнадцать лет, а именно, в 1990 году класс контрабаса Семипалатинского музыкального колледжа имени Мукана Тулебаева был признан в республике опорным базовым классомв подготовке молодых специалистов. Свидетельством этого незаурядного события является решение струнной кафедры Алма-Атинской государственной консерватории им. Курмангазы, утвержденное ректором Д.К. Касеиновым [Архив Рахимбаевой З.Д. 4, с. 1].

З.Д. Рахимбаеву отличают хорошие организаторские способности, активная жизненная позиция, всегда очень отзывчива и инициативна. Учитывая ее заслуги, удостоверение о присвоении квалификационной категории – преподавателя высшей категории–было выдано 10 мая 2011 года(Управлением образования Восточно-Казахстанской области).

Форма № 2

УДОСТОВЕРЕНИЕ

о присвоении квалификационной категории

Настоящее удостоверение выдано **Рахимбаевой Зинатай Джумагалиевне**

(фамилия, имя, отчество)

в том, что в соответствии с решением аттестационной комиссии от **«10» мая 2011 года** и приказом **Управления образования Восточно-Казахстанской области**

(полное наименование учреждения образования)

от **«10» мая 2011 года** № **225** ему(ей) присвоена квалификационная категория **преподаватель высшей категории**

(наименование должности и категория)

Руководитель учреждения образования

Секретарь

М.П. **«01» сентября 2011 года**

Регистрационный № **116**

«Контрабасовая школа г. Семей, возглавляемая Рахимбаевой З.Д. всегда отличалась своей крепкой игровой базой и все ее выпускники работали и работают в престижных оркестрах Республики Казахстана», – пишет преподаватель Казахского национального университета искусств С.С. Даиров [Архив Рахимбаевой З.Д. 5, с. 1].

Как председатель ПЦК (Предметно-цикловой комиссии) струнных инструментов колледжа Зинатай Джумагалиевна проводила занятия по таким дисциплинам, как «Специальный инструмент – контрабас», «Методика обучения игры на инструменте», «Педагогическая практика», «Изучение оркестровой партии», «Чтение оркестровых партитур», «Изучение репертуара ДМШ», «Родственные инструменты», «Камерный ансамбль», «Квартет».

В 2012 году по специальности 040402 3-2 струнные инструментыведущим педагогом были написаны рабочие учебные программы: «Специальность» (практическая дисциплина), «Изучение репертуара ДМШ», «Педагогическая практика», «Камерный ансамбль», «Изучение оркестровых партий». Они до сих пор имеют большую практическую значимость и широко используются в различных музыкальных колледжах страны.

З.Д. Рахимбаева – автор 4методических работ, в которых обобщила достижения сольного исполнительства ведущих контрабасистов за последние десятилетия и основные положения современной методики игры на контрабасе. В них содержится большой опыт музыканта-педагога.

1. Работа над художественным произведением в классе контрабасиста (методические указания). / «Музыкальное образование взгляд в будущее». К 60 музыкального училище Мукана Тулебаева. Семей: 2015. – С. 50-55.;
2. Методика обучения игре на контрабасе. Методико-исполнительский анализ концерта Вацлава Пихля. Муз.пособие. -Семей, 2015.–11 с.
3. Вопросы методики обучения игре на контрабасе для музыкальных учебных заведений по курсу педагогической практики. – Семей, 2015.
4. М.И. Фихтенгольц и его интерпретация полифонических произведений И.С. Баха (методические рекомендации). Корректор З.Д. Рахимбаева.

В статье «Работа над художественным произведением в классе контрабаса (методические указания) [Рахимбаева З.Д., 2015, 6, с. 50] З. Рахимбаева справедливо указывает, что принцип составления индивидуальных планов зависит от учета особенностей обучающегося, последовательности и постепенного усложнения художественно-технического развития. Немаловажное значение имеет желание и склонность ученика в выборе программы.

Ею особо отмечается, что в начальном периоде обучения нужно привлечь юного музыканта к раскрытию художественно-музыкального содержания, особенно, в пьесах малой формы. Причем, изучение «песен различных национальностей воспитывает учащегося в духе интернационализма» [Рахимбаева З., 20156, с. 51].

Как опытный педагог З. Рахимбаева считает, что ученик должен пройти инструктивно-технический материал – гаммы, этюды, упражнения для формирования исполнительских навыков. По ее мнению, в работе над Сонатой Марчелло, вначале надо поработать «над штрихом detache в различных вариантах»[Рахимбаева З.Д.6, с. 51]. Образцами для изучения являются этюды Шторха, Симандла, Драгонетти.

Одним из основных показателей качества подготовки специалистов является участие учащихся З.Д. Рахимбаевойна Республиканских конкурсах и фестивалях («Прииртышские напевы», детский конкурс «Юный музыкант» г. Семей), где они занимают призовые места. Среди них – Виктор Петрушенко (выпускник Московской консерватории им. П.И. Чайковского), Канат Уважанов (Заслуженный деятель Республики Казахстан), ЖасуланБейсембеков (Дипломант III степени, Астана, 2017).

В ее классе шла работа над изучением новых произведений композиторов Казахстана: «Романс» Б. Дальденбаева, «Скерцо для скрипки» А. Токсанбаева, «Прогулка в облаках» Л. Жумановой и другие в переложении для контрабаса и фортепиано (например, на концерте в ДМШ № 1, 12-14 марта 2014 года).

На базе музыкальногоколледжа им. М. Тулебаева З.Д. Рахимбаева регулярно проводила мастер-классы на тему «Работа над штриховой техникой в этюдах Шторха» (2012), «Работа над произведением, над идейно-художественной выразительностью» (2015), «Работа над выразительностью этюда Шторх-Грабе» (2016).Читала методические доклады на темы «Воспитание навыков игры в оркестре и в ансамбле контрабасиста» или «Штриховая техника контрабасиста» (2014).

Очень важно отметить, что многие выпускники музыкальных школ г.Семей непосредственно становились студентами колледжа им. М. Тулебаева. При этом, как отмечали ее коллеги,»председатель цикловой комиссии З.Д. Рахимбаева создала творческую атмосферу, вдохновляя преподавателей и студентов своего отделения высшими достижениями в педагогическом мастерстве» [Архив Рахимбаевой З.Д. , с. 2].

З.Д. Рахимбаева награждена медалью «Знак почета» за доблестный труд, нагрудным знаком «Отличник образования РК» (1996).

У истоков основания струнного отделения Восточно-Казахстанского Усть-Каменогорского музыкального училища (ныне КГКП «Восточно-Казахстанское училище искусств имени народных артистов братьев Абдуллиных») стояли такие педагоги, как Л.Ф. Стрелли (скрипка), Е.И. Пославский (контрабас), В.В. Дынник (контрабас).

В.С. Сизиков начинал обучаться игре на контрабасе у преподавателя-виолончелиста А.А. Портного [Струнное отделение, 2012 7 с.].В 1967 году Валерий закончил это учебное заведение по классу контрабаса.

Сизиков Валерий Степанович (25.12.1948) родился в Шемонаихинском районе Восточно-Казахстанской области. В 1970-1974 годах учился в Усть-Каменогорском Педагогическом институте (на музыкальном факультете).

Свою трудовую деятельность Валерий Степанович Сизиков начинает в Восточно-Казахстанском Усть-Каменогорском музыкальном училище как преподаватель по классу контрабаса, сразу же после возвращения из воинской службы. В родных стенах он проработал почти около полувека (1969-2018).

Одно из достоинств В.С. Сизикова как учителя – это способность сразу рассмотреть индивидуальные способности учащегося и понять, как их развить.

В течении пяти лет (1981-1986) он совершенствовал исполнительское мастерство в Алма-Атинской государственной консерватории имени Курмангазы в классе контрабасиста, Заслуженного артиста РК, профессора Каримкула Кожахановича Нарбекова.

Высокую оценку его игре на Государственном аттестационном экзамене дал Председатель комиссии, профессор Московской консерватории имени П.И. Чайковского Евгений Алексеевич Колосов.

ДИПЛОМ

ЛВ № 068390

ДИПЛОМ

ЛВ № 068390

Настоящий диплом выдан Сизикову Валерию Степановичу в том, что он в 1981 году поступил в Алма-Атинскую ордена Трудового Красного Знамени государственную консерваторию имени Курмангазы и в 1986 году окончил полный курс музыкальной академии по специальности контрабас

Решением Государственной экзаменационной комиссии от "12" мая 1986 г. Сизикову В.С. присвоена квалификация преподаватель, солист оркестра

Председатель Государственной экзаменационной комиссии Колосов

Ректор Зубилов

Секретарь

М. П. Город Алма-Ата май 1986 г.

Регистрационный № 4056

Московская типография Госкомиздата. 1985.

В 1980-х годахон работал в филармонии Восточно-Казахстанской области (по совместительству): артистом симфонического и камерного оркестра; ансамбле «Русские сувениры», оркестре казахских народных инструментов. В течении десяти лет (1980-1990) он успешно музицировал в джазовой группе «Диксиленд».

В 2013 году В.С. Сизикова приглашают в филармонию, в качестве артиста симфонического оркестра Акима области, где работает по настоящее время.

В 2010 году им написана методическая работа «Некоторые рекомендации в период начального обучения игре на контрабасе на основе современной методики», которая используется в учебном процессе колледжа.

В.С. Сизиков имеет многочисленные грамоты и благодарности за высокое профессиональное мастерство:

– Грамота за плодотворную педагогическую работу в воспитании музыканта и отличную подготовку ученика Райс Д.В. на 18 Республиканском конкурсе молодых исполнителей (МО РК, 1997);

– Благодарность за большой вклад в дело подготовки и воспитания будущих специалистов (Департамент образования ВКО, 2005);

– Диплом за участие ученика Солмаханова Рустама на 26 Республиканском конкурсе молодых исполнителей (МОН РК, 2005);

– Грамота в честь 50-летия филармонии (за активное участие и работу в коллективах симфоническом, камерном и казахском оркестрах (Областное управление культуры, 2008);

– Грамота за первое место в 32 Республиканском конкурсе за ученика О. Домашев (КазНУИ, 2011);

– Грамота в честь 10-летия оркестра Акима области (Департамент культуры ВКО, 2012);

В.С. Сизиков работал в составе жюри Республиканского конкурса молодых исполнителей в Астане (2011).

За полувековую педагогическую деятельность он выпустил лауреатов и дипломантов Республиканского конкурса. Это – Б. Шакаев,Р. Солмаханов, О. Домашев, С. Зиновьев.Его ученики сегодня работают в составе различных музыкальных коллективов страны.

Заключение

На рубеже XX -XXI века связь школ (московско-алматинская ветвь) воплотилась в исполнительской и педагогической деятельности Зинатай Джумагалиевны Рахимбаевой и Валерия Степановича

Сизикова. Практика показала, что они, в том числе, первая женщина-контрабасистка, внесли свою лепту в развитие струнно-смычкового искусства Казахстана.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Капеу-Коханова М.Б. Балым Сералиевна Кожамкулова (к 80-летию со дня рождения). -Наука и жизнь Казахстана.-№ 3 (58), 2018. – С. 120-123

2. Сатыбалдинов А.С. Вклад Московской консерватории в развитие контрабасовой школы Казахстана. – Наука и жизнь Казахстана.-№ 7 (71), 2018. – С. 232-236

3. Архив З.Д. Рахимбаевой. Отзыв преподавателей ДМШ № 1 о деятельности струнного отделения музыкального колледжа им. М. Тулебаева г. Семей. – 3 с.

4. Архив З.Д. Рахимбаевой. Характеристика на преподавателя музыкального училища имени Мукана Тулебаева ПЦК «струнные инструменты» Рахимбаевой З.Д.– 2 с.

5. Архив З.Д. Рахимбаевой. Характеристика на студента 2 курса кафедры АВАК (альт, виолончель, арфа, контрабас) Казахской национальной академии музыки Петрушенко Виктора Алексеевича. – 2 с.

6. Рахимбаева З.Д. Работа над художественным произведением в классе контрабаса (методические указания) / Материалы научно-практической конференции «Музыкальное образование – взгляд в будущее». К 60-летию музыкального училища им. Мукана Тулебаева. –Семей, 2015. – С. 50-55

7. Струнное отделение Восточно-Казахстанского Усть-Каменогорского училища. – Усть– Каменогорск, 2012. – С. 3

УДК 7.072.3

НӘСІПҚАН МЫРЗАБЕК
магистрант
Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

САЛХАНОВА ЖАНАТ
педагогика ғылымдарының докторы, профессор
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ҚАЗАҚ АНИМАЦИЯСЫНЫҢ ЕРЕКШІЛІКТЕРІ

Түйін. *Мақалада қазақ анимациясының шығу тарихы мен дамуына талдау жасалады. Отандық анимацияның даму барысы мен тоқырау тұстары көрсетіледі. Қазақ анимациясы қандай жолдар арқылы басқалардан оза алатындығына талдау жасалады. Аниматорларға қысқаша ұсыныстар айтылады. Қазақ анимациясы жөнінде жазылған мақалалар арқылы ой толықтырылып дәлелденеді. Бұл зерттеу жұмысындағы әдістер салыстармалы тұрғыда талдаулар жасалынады. Шетел және отандық анимациясының балаларға берер әсері қарастырылады.*

Түйінді сөздер: *өнер, тарих, сурет, балалар, мультфильм, болашақ.*

Резюме. *В статье анализируется история возникновения и развития казахской анимации. Исследуется процесс развития отечественной анимации и критические ситуации. Анализируются прогнозы, по каким путям казахская анимация может опередить других, предлагаются краткие рекомендации аниматорам. Выводы автора статьи подтверждается и дополняется с использованием статей по проблемам казахской анимации. В качестве основных методов в этой исследовательской работе используется сравнительный анализ. Изучается влияние зарубежной и отечественной анимации на детей.*

Ключевые слова: *искусство, история, рисунок, дети, мультфильм, будущее.*

Summary. *The article analyzes the history of the emergence and development of Kazakh animation. The process of development of domestic animation and critical situations is investigated. Predictions are analyzed on which ways Kazakh animation can get ahead of others, brief recommendations are offered to animators. The conclusions of the author of the article are confirmed and supplemented using articles on the problems of Kazakh animation. As the main methods in this research work, comparative analysis is used. The influence of foreign and domestic animation on children is studied.*

Keywords: *art, history, drawing, children, cartoon, future.*

Кіріспе

Бір мезетотарда толған, қазақстандай алып елдің болашағы балалардың ертеңі бұғауда болмауы үшін, біз бүгіннен бастап оларға көңіл бөлуіміз керек. 1967 жылы Әмен Қайдар мультфильм жасау ойын айтқанда, сол кездегі «Қазақфильм» киностудиясының басшысы Камал Смайылов қолдаған екен. Сол замандағы тәртіп бойынша, есеп беру мақсатында мультфильмді Мәскеуге жібереді. Алайда Мәскеудегі «Қазақфильм» киностудиясының басшысы Цигеди шағын топтың үлкен жұмысына сенбей қарсылық білдірген. Бірақ Кәмал Смайлов батылдық танытып пікір айтқаннан кейін, Мәскеуден арнаулы мамандар келіп тексеріп барып ақыры жұмыс сәтімен біткен.

Тәуелсіз Қазақстанның өз билігі өзінде тұрғанда, аңыз ертегілерге бай қазақ халқының балалары өз тіліндегі, дәстүріндегі мультфильмдерге жұтаңдауына жол жоқ. Жоғарыда айтылған оқиғаларғада жарты ғасыр уақыт өтіпті. Мультфильмдері жоқ балалардың болашағы бұлыңғыр екені осы мақалада талданып сарапқа салынады.

Әдістер. Бұл зерттеу жұмысындағы әдістер салыстармалы тұрғыда талдаулар жасалынады. Қазақ анимациясы жөнінде жазылған мақалалар арқылы ой толықтырылып дәлелденеді.

Зерттеу нәтижелері. Қазақ анимациясының пайда болуына тоқталсақ. Адамзат өресі артқан сайын өнердің құндылықтары мен мәні де арта түспек. Бірақ өткен ғасырлардан қалған, жартас бетіндегі таңбалар мен археологиялық қазбалар таңдай қақтырып, бүгінгі ғалымдар мен өнер адамдарының таңданысын тудыруда. Соларға қарап адамзат өркениеті мен өнері қай кезде де, адам жанымен үндесіп, өз орнын жоғалтпағанын аңғарамыз. Сол көнеден келе жатқаған жәдігерлердің көбі біздерге сурет болып сөйлейді. Сол сырлы суреттер бізге сан ғасырлық тарихты жырлайды. Бүгінгі күндері ол суреттерге жан бітіп, адамзат әлеміне Мултфильм деген атпен тыңнан түрен салды. Сол өнер балалардың болашағына тікелей байланысты болғанынан-ақ өз орнының әлде қайда биікте екенін білдіріп тұр.

Жалпы, сөзді түйіндеп келгенде мульт топтамалардың атасы сурет екені даусыз. Қазақ өнеріне кенжелеп келген сурет өнері Шоқан Уалиханов, Әбілхан Қастейевтерден бастау алады. Ал қазақта сол өнерге жан бітіріп қозғалысқа түсірген мультипликациялық өнер туындысының атасы Әмен Қайдар еді.

1967 жылы Әмен Қайдаровтың салған суреті бойынша, халық ертегісі негізінде тұңғыш түрлі-түсті «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?» атты мультипликациялық фильм жасалды. Филімде қазақы болымыспен қатар қазақтың домбырасының үні әдемі үндескен. Бұл туындының тұсауы кесілген сәттен бастап 48 елде көрсетілімі болып, өнер саласында дүмпу тудырды. Ленинград (қазіргі Санкт-Петербург) қаласында өткен Бүкілодақтық кинофестивальнда (1968), 1975 жылы халқаралық Нью-Йорк мультфильмдер фестивальнде «Қола Праксиноскоп» жүлдесін жеңіп алды. Бұл ахпараттарға сүйенсек көп еңбекті қажет ететін бұл өнер бізге үлкен табыспен келгені анық. Жарты ғасыр уақыт ішінде біз бұл салада қандай жетістіктерге жеткенімізге шолу жасап көрейік.

Бір мезет қазақ анимациясы тоқырау күйінде болғаны анық. Ол туралы мерзімді баспа беттерінде жиы жазылды. Осы проблема жөнінде «Айқын» газетінде қазақ анимациясының атасы Әмен Қайдардың Сейсен Әмірбекұлына берген сұхбатында «Не қазақ кинотеатыры жоқ, не көгілдір экранда балаларға арналған жібі түзу өнім жоқ. Аяқсыз қалған әңгіме бұл. Шынын айтқанда қазір менің ешқандай үмітім де, сенімім де қалған жоқ. Өзім де отандық мультфильм өндірісі туралы айта-айта қартайдым» деп өзі жол салған осы өнердің қазіргі хал жайына ащы сын айтады [Аспандиярқызы: 2012, 3 б].

Осы «Қазақ анимациясына қамқорлық қажет» деген мақалада Сейсен Әмірбекұлы да толғақты ой айтып «Жаһандану дүмпуінен келіп жатқан батыстың анимацияларындағы тасбауырлық, қатігездік, не болмаса алаяқтық нені де болса тез қабылдайтын жас ұрпаққа қажет пе? Егер де баламыз мейірімді, бауырмал, жанашыр, отансүйгіш һәм батыл да епті болып өссін десек, өзімізде бабадан атаға, атадан балаға мұра болып келе жатқан көл-көсір фольклорымыз тұр емес пе? Тәрбиелік маңызы зор, қаншама ертегі, аңыз әңгімелеріміз бар? Соларды кәдеге асыратын кез келген жоқ па?» дейді. Осындай мақалалар арт-артынан жарық көріп көп көңілінде бір алаңдаушылық туған сәттен бастап қазақ анимациясына жан бітті [Дүйсенбайқызы: 2013, 3 б].

Қазақ анимациясының дамуына тоқталсақ. «Сақ-жебе» киностудиясы түсірген, «Қошқар мен теке» мультфильмы қазақстанға тың серпін әкелгендей болды. Қысқа метірлі бұл фильм айтар ойымен де, қимыл қозғалысымен де көпті өзіне тартты. «Қазақ анимациясы қайдасың?» деп жар салған газет беттері енді мақтанышпен «қошқар мен теке» туралы жаза бастады. «Ана тілі» газеті 2013 жылы, 3 сәуірде шыққан санында «Науырыз мерекесі қарсаңында Ш.Айманов атындағы «Қазақфилфльм» АҚ балаларға үлкен сый жасады. «Ертөстік» ертегісінің желісі бойынша қазақ мультипликациясы тарихтағы тұңғыш ұлттық толықметыражды «Ертөстік және Айдаһар» атты анимациялық фильм көрерменге жол тартты. Енді кішкентай бүлдіршіндер қазақтың ертегі кейіпкерлерін 3D форматы арқылы тамашалай алады.» деп қуанышпен жар салған еді. Бұл филімнің режиссерлері Жәкен Дәненов және Рустам Тұралиев болатын. Міне осы арқылы қысқа метражды қазақ анимациясы кемеліне келгендей болды [Аймағанбет: 2018, 6 б].

Осыдан бастап «Сақ» киностудиясы 2016 жылы Батырхан Дәуренбековтың 76 минуттық «қазақ елі» толық метражды филымы, 2018 жылы Адай Әбілданың 60 минуттық «Күлтегін» фильмы, 2018 жылы Ш.Айманов атындағы «Қазақфильм» киностудиясында, Тұрдыбек Майданұлы мен Тілек Төлеуғазыұлының тарихи тақырыптағы 67 минуттық «Мұзбалақ» толық метражды анимациялық фильмін жасалды. Қазақ анимациясының жалпы даму кезеңдеріне қарап отырсақ, бір мезеттік тоқырау болғанымен мүлде ізсіз қалған емес. Сол жолда тер төккен Әмен қайдар сяқты аға буын өкілдер осы саланы дамыту үшін үздіксіз шәкірттер тәрбиеледі. Сол үміт ұшқыны түгінгі күні лаулаған жастарға, анимацияның жоқшыларына айналды.

2018 жылы шілде айында жарыққа шыққан «Мұзбалақ» филімі тұсауы кесілген сәттен бастап халқтың назарын өзіне тартты. Еліміздің 9 үлкен қалаларындағы кинотеатрларда халыққа ұсынылды. Сонымен бірге еліміздің Үздік анимациялық фильмі «Құлагер-2018» сыйлығын алды. Режиссер Тұрдыбек Майдан «Астана фильм академиясы» ұйымдастырған «Мемлекет мақтанышы-2018» байқауында Үздік режиссер наминациясы бойынша марапатталды. Осыдан кейін халқаралық көптеген кинофестивальдарға қатысып, жүлдеге ие болды. Жақында Францияда өткен әлемдік «Annecy» анимациялық фестивалінің кинонарығына қатысуға мүмкіндік алып, қазақ анимациясының тарихында бұрын-соңды бомаған жаңалық алып келді . Сонымен бірге осы жылы Ресейдің Ярославль қаласында өткен «Отбасымен бірге» атты фестивальге қатысып, «Қазылар алқасының арнайы жүлдесімен»

марапатталды.Үстіміздегі жылы қазанның 7-і мен 13-і аралығында Германияның Хемниц қаласында өткен 24-ші Халықаралық балалар мен жасөспірімдерге арналған Schlingel кинофестивалінде Германияның анимациялық фильмдер институты (DIAF) тағайындаған «Үздік анимациялық фильм» жүлдесімен марапатталды. Желтоқсанның 2-5 ы күндері Израильде өткен халықаралық «Near Nazareth festival» атты фестивальде тағы «Үздік анимациялық фильм» жүлдесімен марапатталды. Қазірге дейінгі мультфилімдердің арасында «Мұзбалақ» филімінің бірден осы атақтарға ие болуының сыры неде?

«Мұзбалақ» филіміне талдау жасау. Қазірге дейін айтылып жүрген сынный пікірлерде, біз кез келген сәтте өнер саласында тек өз құндылықтарымыз арқылы ғана басқалардан оза алатынымыз айтылады. Ендеше бұл филімнің артқшылығы қайсы. Белгілі фольклоршы, этнограф Болат Бопайұл 2018 жылы 20қазанда қамшы сайтына жазған мақаласында «Мұзбалақ» қазақстан тарихындағы «қарылғаштың құйрығы неге айыр?» анимациялық филімінен кейінгі жарыққа шыққан тарихи, ғылыми, көркемөнер туындысы. «Мұзбалақ» – ертегілік, аңыздық сана; Дінни сана; ғылыми сана сынды тарихтан бүгінге дейін қалыптасқан бес қат сананы филімнің басталуынан соңғы нүктесіне дейінгі оқиға желісіне сіңірген. Бейнелік, фантастикалық, логикалық, психологиялық, метафизикалық секілді осы бес түрлі ойлау тәсілін филімдегі үлкенді– кіші, жағымды-жағымсыз кейіпкерлердің жан дүниесіндегі ашық және жасырын жатқан ой құпияларына сіңіріп, көрерменнің көз алдына кейіпкер харектірін терең аша білген.» деп ой түйеді.

Айтар ойымызға арқау болған, қыран тағдырына ден қойған жігіттер, жан-жақтылы шабыстыра ой қозғаған. Сценарийн жазғандар Ербол Бораншыұлы, Тұрдыбек Майданұлы, Тілек Төлеуғазыұлы, Адай Құнанбайұлы Әбілдинов, режиссерлері Тұрдыбек Майданұлы, Тілек Төлеуғазыұлы, өздерінің барып отырған тақырыбының салмағын жете түсінгені, «мұз балақ» анимациялы толық метрлы филімінен көрініп тұр. Қалай айтсақта кәсібилік деңгей, дыраматургиялық тартыс жүйелі де нанымды. Қазақ болымысын қалпын бұзбай көрсетіп бергені көңілді қуантады.

Филім нақтылы бір уақыт кезеңіне бағынбайды. Құс серісін алғаш қолға қодырған кезді, ешкім де дәп басып айта алмасы анық. Бұндай кезеңдер, көп филімдерде, жалаңаш тәндерін жапырақпен жасырған, болмаса, аң терілерін жамылшы еткен бір көріністермен көрсетілетін еді. Ал, мұзбалақта бәрі де басқаша, қазақы тірлік, ширақы көрініс. Нанымды оқиғалар. Бұл қазақ өркениетін балалар назарына да табысты сіңірері хақ.

Оқиға басталысымен өзіне баурап ала жөнеледі. «Енді қайтер екен?»– деп бірге тақым қысасыз. Су ағызған қызыл қан, үйқыдағы айдаһарды оятты. Қазірге дейінгі әлем киноларының ішінде, тура осындай адам қанымен тірілетін құбыжықтар, мүсіндер көптеп кездеседі. Бірақ біз білетін ондай фантазиялық филымдердің көбінде, қанмен оянған құбыжық көбінде сол жердегі жаман ниетті адамдар мен ғана жауласатын болса, ал, «мұзбалақтағы» айдаһар бүкіл адамзаттың жауы ретінде алынған. Ол обал сауапқа, жақсы мен жаманға айырмайды. Оның көзін жоғалту адам баласының еншісіне жазылмағаны, бақсы аузынан беріледі. Міне шығарға жол, сұрарға көмек жоқ. Кім құтқарады.

Екінші бір ұрымтал тұс, ауылға шапқан аждаһадан, ел есін жия алмай бас сауғалап қашқанда, ел басқарған батырлар аждаһаға қарсы шапты. Бірақ, іштегі ала жылан оянып арам пиғыл асыл ойды шаң қаптырды. Аждаһаны ноқталаған соңғы жіп үзілді. Елдің үміті, ердің тынысы адыра қалды. Адамдар кейде өзінің қара басының қамы үшін, қара орман халқын сататын пасықтығыда айқын көрініс берді. бұл қазақ тарихында талай белең берген көрініс еді ғой. Осындай сәттерде қашанда алып құлап, асыл сынып жатады. Тура осындай ақбоз атқа мініп, жанын шүперекке түйіп, айдаһарға жұтылған кім еді. Қаба сақал, халқының бағына туған Оспандай ер ақбоз атымен қоса, көз алдымызға сымдай тартылады. Оның да аяғына тұсау, қолына байлау болғандар бөтен адамдар емес еді. Қандай үйлесім тапқан сәйкестік. Қазақ тарихында асыл арманына жете алмай жол ортада көз жұмған ақ боз атты, аппақ арманды батырларымыз толып жатыр.

Жалпы Тұрдыбектің «аққазындада», Тілек екеуі бірлесіп жасаған»Тас түлегінде де» айдаһар кезігіп отырады. Осы бір ел жадынан өшіп елесіде қалмаған, аңыздарда ғана айтылып жүрген құбыжықты әркім өзінше көрсетті. Әр ұлыт өзінше түсінеді. Ал бұл жігіттер айдаһарды бура санды етіп барынша қазақ жанына жақындатқан. Олда, бұлардың ұлт тағдырына үңілгенінен шығар. Әрі шындыққа да жанасымды. Аңыздарда айтылатын айдаһар, жер бетін құртуға таяғанда, аллатағала жалбарынған барлық жан иесінің тілегін қабыл етіп, оған мұз тауға шығуға бұйрық берген. Сонда ол үш түнеп мұз тауға жетеді. Бірінші түнегенде иен үйге қонып сусы қалыпты, екінші түнеген жеріне ертесі түйе

жайылып, түсіп қалған бір тал түгін бура жеп қойып айбары бурада қалпты. Осылайша үш түнеген аждаһа үш жерге айбатын қалдырған екен де, өзі мұз тауға шығып мұз болып қатып қалған. Енді осы құрсаудан, ақыр заманда шығады-мыс. Ақпандағы аязда, аузынан ақ көбігі бұрқырап шабынған бура, қандай сесті болса, айдаһардың бір мысалыда сол шығар. Осыларға қарасақ бұл жігіттер қазақ аңыздарын сараптап, жарқыратып халқына тамаша туынды етіп ұсынып отыр. Бейне Мұқағалидың «күпі киген қазақтың қара өлеңін, шекпен жауып өзіне қайтарамын.»дегеніндей.

Үшінші, бүркіттің баласын шыңдауында кісіні тамсандырады. Ааппқ ана бүркіт, баласының тілеуін тілеп, жөн көрсетіп отыратын ақ кимешекті аналардай. қимылдары жанды, ширақы. Қазбауыр бұлттардың үстінде, қасқайған шыңның басында шеңгелімен тас үгітіп, жебедей атылады. Филымның тілдік тазалығыда керемет. «Ит жастанғанның ұқысы қанбайды» дегенді, Ақтайдың аузымен Шгірге «Сені жастанған елдің ұқысы қайдан оңсын!» деп береді. Осындай ұтымды сөздерді көп қолданған.

Жынмен тілдесіп, ғайыпты айтар бақсының үрейлі сөзі елдің есін жидырып, құтқарушы іздейді. Күндер өтіп белгі таяқтың белі жазылған сайын, елмен бірге абржисыз. Мың бір машақатта қолға түскен қыран оңайға көнбейді. Тізеге салып көндірем деген шегірдің әмірі, аспан еркесіне жүрмей, елдің еңсесі түседі. Бірақ, жүректегі мейірім бәрінде жеңе білді. Киіз үйдің маңдайшасында керіле жатқан аю терісіне қарап, сахара қалқының еңсесін езген бір күш жатқандай. Сол теріні жұлып алған Ақтайдың қолындағы өткір кездік, теріні сара тілгенде түскен күн шуағы жаныңды жадыратады. Қастықпен достық, үрей мен үміт алмасып барып ақыры ел тілегіне жетті. Әр кадырдегі бояу арқылы да талай нәрсе аңғартады. Шегірмен бірге суық түстер ілесе жүр. Ол, шегірдің жан дүниесі іспетті. Халықтың тілегі ақталып, айдаһар жер құшып, қыран мен Ақтай мұратына жеткенде көңілдегі гүл, көктем болып оралды.

Осы филім бізге быраз нәрсе ұқтырды. Толық метражды «Ертөстік және айдаһар» филымымен салыстырсақ. Екеуіде аңызға құрылған. Бірақ Ертөстікте халық күткен ертегі бұрмаланып, басқаша кейіпкерлер пайда болған. Кейде грек аңыздарындағы кейіпкерлердің салқыны тигендей сезіледі. Осындай халық жадына жат оқиғалар филімнің көркемдігіне тигізер әсері көп болып, режиссер мақсатына жете алмай жатады. Сондықтан, Әмен Қайдар салған сара жолдан таймай, халықтың өзіндегі құнды қазыналарын, балалар назарын тура Мұзбалақтағыдай әдемілеп ұсынсақ қазақ анимациясының болашағы алда дейміз.

Қорытынды

Мақаланы қортындылай келе, мынадай түйінге тоқталамыз. Қазақ анимациясы дамуына бірнеше фактор әсер едеді. Ең бірінші мемілекеттің қолдауы. Қаржылық көмек. Екінші таза кәсіби маман иесі. Үшінші ұлттық құндылықтар. Ұлттық құндылықтарға мән берген филім қашанды өз орнын жоғалтпай мәртебесі артатыны даусыз шындық.

Шетел филімдері қаптап баланың назарын уласа ол балада ертеңгі күнге, қазақ болашағына деген үміт оты әлсірей береді. Өз танымымен тәрбиеленбеген бала қашанда өз ортасын өгейсіп тұратыны ақиқат. Ыол үшін кез келген уақытта қазақстанның абыройын асырамыз, болашағын нұрландырамыз деген ой болса, сол отанның болашағы балалардың ертеңіне көңіл бөлуіміз керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Аспандиярқызы Г. Қазақ анимциясы қайдасың? – Қазақ үні. – 06.03. 2012 ж., 3 б.
2. Дүйсенбайқызы А. Мультфильмдердің бала тәрбиесіне әсері қандай? – Ана тілі. – 28.03. 2013 ж., 4 б.
3. Аймағанбет Г. Ұлттық анимцияның бүгіні мен болашағы. – Алматы ақшамы. –18. 05. 2018 ж., 6 б.

НӨГЕРБЕК БАУБЕК БАУЫРЖАНҰЛЫ
PhD доктор, доцент
«Кино тарихы мен теориясы» кафедрасы
Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА

САЛМОРБЕК ҚЫЗЫ БЕГИМАЙ
2 курс магистранты
Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА

ҚАЗАҚ КИНОСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР БЕЙНЕСІН ҚҰРУДАҒЫ ЖАҢА МОДЕЛЬ (2000-2009)

Түйін. *Бұл мақалада авторлар 2000 жылдардағы экранға шыққан қазақ көркемсуретті фильмдеріндегі тарихи тұлғалар бейнелерінің трансформациялану үрдісі аясында зерттеу жүргізеді. Аталған уақыт аралығында тарихи тұлғаларды экранда бейнелеуде холливудтық моделінің қазақ көркемсуретті киносына ықпалы «Көшпенділер» (2005), «Мұстафа Шоқай» (2008) фильмдерінің мысалында кинотанушылық талдау тәсілін қолдану арқасында сарапталды.*

Түйінді сөздер: *қазақ көркемсуретті киносы, кинодағы тарихи жанр, кейіпкер, холливуд моделі.*

Резюме. *В данной статье авторы проводят исследование о процессе трансформации образов исторических личностей в казахских игровых фильмах 2000-х годов. Влияние голливудской модели на экранное отображение исторических личностей в казахском игровом кино за этот период времени было выявлено посредством метода киноведческого анализа на примере фильмов «Кочевник» (2005), «Мустафа Шокай» (2008).*

Ключевые слова: *казахское игровое кино, исторический жанр в кино, герой, голливудская модель.*

Summary. *In this article, the authors conduct research on the process of transformation of images of historical figures in Kazakh feature films of the 2000s. The influence of the Hollywood model on the screen representation of historical figures in the Kazakh feature film over this period of time was revealed by the method of cinema studies analysis on the example of the films «Nomad» (2005), «Mustafa Shokai» (2008).*

Keywords: *Kazakh cinema, historical genre in cinema, hero, Hollywood model.*

Кіріспе

Елдің өркениеті мен мәдениеті ең алдыменен сол елдің өнерімен өлшенетіні белгілі. Қазақстан егемендігін алып, өзінің көк туын желбіреткеннен бері ұлттық өнеріміз бен мәдениетіміз де жаңа бір қарқынмен қарыштай дамып, өркендеп келеді. Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауында: «Дәстүр мен мәдениет – ұлттың генетикалық коды» дей келіп, «Қазақстан мәдениетінің дамуына жаңа импульстар беру керек екендігін» атап көрсеткен [Н.Ә.Назарбаев, жолдауы 2014],– деуінің мәні зор. Дәл осы пікірдің ұлттық кино өнеріне де қатысы бар екені сөзсіз. Өткен ғасырдың алғашқы жартысынан басталған ұлттық кино өнерінің тарихынан түрлі жанрға, түрлі тақырыптарға арналған, адамзаттың сан алуан тағдырын суреттеген көркем фильмдер түсіріліп келеді. Ғасырға жуық уақыттың ішінде өзінің негізгі бағытын қалыптастырып, түрлі режиссерлік ізденістерді паш еткен қазақ кино өнерінің шығармашылық даму жолында тарихи тақырыпқа түсірілген фильмдердің алар орны айрықша.

Мәдениет пен өнер – кез-келген халықтың ұлттық идеологиялары мен ұстанымдарын қалыптастырудың мықты құралы болып отыр. Ендеше мәдениет пен өнердің әлемдік өркениетте алатын орны мен атқаратын ролі, перспективалық даму платформаларының барлығы да бүгінгі өнер туындыларымен тығыз байланысты. Соның ішінде киноөнерінің атқарар ролі зор. Себебі, ұлттық салт-дәстүрлер мен рухани құндылықтарды киноөнері арқылы насихаттаудың орны ерекше.

Негізгі бөлім

Қазақстан Республикасы өз егемендігін алған соң, тарихқа деген жаңаша, тоталитарлық идеологиядан тыс көзбен қарау мүмкіндігі туды. Бұл үрдіс кино өнерінде де өз орнын тапты. Егемен еліміздің қоғамдық өмірінде болып жатқан елеулі жаңалықтар өнерге де өз ықпалын тигізіп отыр. Әсіресе, кино өнерінің бет алысы, өркендеу барысы көпшіліктің назарын өзіне аударып келеді.

2000-шы жылдары тарихи тұлғалардың экрандық бейнелері айтарлықтай өзгеріске ұшырады. Өткен дәуірдің көрнекті қайраткерлері көпшілік көрерменнің талабына сай бейнелене бастады: олардың

жеке өміріне, махаббатына немесе жанр талабына сай экран кейіпкерлердің дүниеге келудегі тылсым дүниелерге (мысалға «Көшпенділер» (2005) фильміндегі Абылай хан) ерекше көңіл бөлінді.

Барынша жарнамаланған «Көшпенділер» (режиссерлері: И.Пассер, С.Бодров, Т.Теменов, 2005) Қазақстанның АҚШ-пен бірлескен мегажобасының басты кейіпкері Абылай хан. Ол шынайы өмірде болған, атақты тарихи тұлға. XVIII-ші ғасырдың екінші жартысында қазақ халқына жойылу қауіпі төнген саяси дағдарыс сәтінде маңызды рөл атқарып, ел іргесін аман сақтап қалған. Абылай хан қазақ халқының басын біріктіріп, Қалдан Серен бастаған жоңғар басқыншыларына тойтарыс берді. Айбынды Абылай ханның басшылығымен қазақтар жоңғарларға қарсы тұрып қана қоймай, оларды Қытай шекарасына дейін ығыстырып тастады. Кейін жоңғар халқын Цин-Маньчжур империясы тарих сахнасынан жойып жіберді.

Атақты ханның кинематографиялық бейнесі холлиудтық блокбастерлердің сұлбасымен жасалды, анығын айтқанда солардан көшіріліп алынды. Ал холлиудтық блокбастерлер негізінен фольклорлық-эпикалық аңыз, әпсана, ертегілерге сүйене отырып жасалады. Ондай кейіпкерге бірнеше нақты қасиеттер тән. Бұл қағидаға сай, кейіпкер жалғыз, жетім, оның өмір жолында көптеген сынақтар кездеседі, бірақ өзінің ерік-жігерінің арқасында барлық қиындықтарға төтеп береді, ең бастысы, міндетті түрде сүйіктісі болады және фильм соңында екеуі қалай болғанда да қосылады. «Көшпенділер» кинокартинасында бала Әбілмансұр (неге екені белгісіз фильмде оның есімін қысқартып, Мансұр деп қана атайды) жоңғардың кезекті шабуылынан соң жетім қалады. Кейін ол Ораздың (Төле бидің прототипі) қолында тәрбиеленеді. Тұтқынға түседі. Оны тұтқыннан сүйіктісі Гауһар құтқарады. Ол кезде бойжеткен өзі де жоңғарлардың тұтқынында отырған еді. Нәзік жанды арудың бас кейіпкерді құтқаруы, оның ақылы мен айласын көрсету, ер адамнан жоғары ету – холлиудтық экшн-блокбастерлердің басты қағидасы, ерекшелігі болып табылады. Фильм соңында Абылай хан елді біріктіріп, жоңғарлармен шайқасып, жеңіске жетеді. Бас кейіпкер халқын аман алып қалып, діттеген мұратына жетеді (хэппи-энд). Байқағанымыздай сюжет ерекше.

Өкінішке орай, барынша жарнамаланған, ауқымды қаржы жұмсалған «Көшпенділер» мега-жобасы ұлттық, халықтық, кассалық өзін-өзі ақтаған фильм бола алмады. Бұған Абылай ханның экрандағы бейнесі бірден-бір әсер етті. Аңызға айналған қазақ ханын сомдауға АҚШ-тан есімі көрермен қауымға беймәлім Куно Беккер есімді актер шақырылды. Актердың сыртқы физиогномиясы мен антропологиялық сұлбасы Абылай ханға маңайламады да. Оны ұлттық аудитория мүлдем қабылдамады. Холлиудттық ертегі фильм, аңыз фильм моделіне сәйкестендірілген бас кейіпкер бейнесі көрермен көңілінен шықпады.

2000-2009 жылдары түсірілген қазақ фильмдерінің ішінде С.Нарымбетовтың «Мұстафа Шоқай» (2008) кинокартинасын үлкен жобалардың бірі деуге болады. Бас кейіпкер – өмірде болған адам. Фильм Түркістанның ұлт-азаттық қозғалысының көшбасшысы, саясаткер, Түркістан автономиясының премьер-министрі Мұстафа Шоқайдың өмірі жайлы. Түркі тілдес халықтардың басын қосып Түркістан (Түркі халықтарының елі) мемлекетін құру туралы идеяны алғаш ұсынған жан. Мұстафа Шоқаймен Кеңес үкіметі де, Гитлерлік Германия да күресті. Ол жиырма жыл бойына Ыстанбұлда, Парижде, кейін Берлинде саяси эмиграцияда жүрді. Эмиграцияда шағатай тілінде «Яш Түркістан» атты саяси-қоғамдық журнал шығарды. Сол кезде түркі тілдес халықтар үшін шағатай тілі ортақ тіл болатын. Гитлерліктер Мұстафа Шоқайға Түркістан легионын басқаруды ұсынды. Бірақ, Мұстафа одан бас тартты. Әскери тұтқындағылардың аянышты халін көріп, ол фашистерге қарсы хат жазады. 1941 жылдың қараша айында жазған хатында: «XX-шы ғасырда сендердің қатыгездіктерің XIII-ші ғасырда өмір сүрген Шыңғыс ханның қатыгездігінен де асып түсті» деген [Садыкова Б.,2004,166 б]. 1941-ші жылдың қараша айының 27-ші жұлдызында Мұстафа Шоқай «Виктория» ауруханасында қайтыс болады. Ресми мәліметтерде сүзек ауруынан қайтты делінген. Бірақ, Мұстафаны фашистер у беріп өлтірді деген де жорамал бар. Себебі, ол олардың жолын кесті. Кеңестік уақытта Мұстафаның атын атау қауіпті еді. Оны Гитлерге қызмет еткен фашист-легионер деп есептеді. Бірақ, ақыры әділет орнады. Еліміздің тәуелсіздік таңы атқан күні Мұстафаның есімі ақталды. Мұстафа Шоқайдың өмірі туралы елімізде де, шет елде де көптеген кітаптар, монография, эсселер мен деректі фильмдер жарық көрді. Бірақ, Мұстафа туралы кино болмады. Ол туралы фильмді танымал қазақ кинорежиссері Сатыбалды Нарымбетов бірінші болып түсірді. Сөйтіп, әлемдік кино тарихында, бір кездері «халық жауы» атанған Мұстафа Шоқай жайлы көркемсуретті фильм жарыққа шықты.

Фильмде Мұстафа бейнесін (рөлді қырғыз актері Азиз Бейшеналиев сомдаған) тәуелсіздік үшін күрескен ұлы тұлға ретінде емес, саясат құрбаны болған қарапайым адам ретінде ғана көрсетілген.

Өнертану докторы, профессор, белгілі ресейлік кинотанушы Кирилл Разлогов өзінің «Әлем киносы. Экран өнері тарихы» кітабында «Мұстафа Шоқай» (2008) фильміне қатысты келесідей пікір білдірген: «1930-шы жылдардағы тарихи-революциялық кеңес киносының айнымас дәстүрімен түсірілген (айырмашылығы – большевиктердің қаһарман, әрі ақылгөй саясаткерлерден қанішер жауыз кейпіне айналып кетуінде ғана)» [Разлогов К.Э., 2011, 528 б]. Мұндай пайымдаумен келісе кетуге болмайды. Себебі, Сатыбалды Нарымбетовтың Мұстафасы отызыншы жылдары түсірілген тарихи-революциялық кинолардағы кейіпкерлерге мүлдем келмейді. Ол «Чапаев» (1934), «Амангелді» (1938), «Щорс» (1939) фильмдеріндегідей қылышын сермеп, қарсы келген жауға қасқайып қарап тұратын ер жүрек, тәуекелшіл емес. Керісінше көп ойланатын, күдіктеніп, сезіктеніп жүретін көзсіз ерлікке әсте қадам баспайтын, «қаһарман емес» кейіпкер. Мұстафа Шоқайдың кинодағы бейнесі Мәжит Бегалиннің «Оның уақыты келеді» (1957) фильміндегі Шоқан Уәлихановтың бейнесіне жақын. Олардың екеуі де халық мүддесін қорғаған, аса зиялы, біртуар азаматтар. Бірақ «Мұстафа Шоқай» фильмінің авторлары кейіпкердің жеке өміріне көбірек назар аударған. Қазан төңкерісі, Азаматтық соғыс пен Екінші дүниежүзілік соғысын өткерген Мұстафа мен Марияның (бұл рөлді әнші Карина Абдуллина сомдаған) махаббаты көрсетілген. Фильм Марияның естеліктерінен құрылған. Бұл холлиудтық фильмдердің классикалық әдістерінің бірі (мысалы, «Титаник» (1997) фильмі соның айқын дәлелі) саналады. Бейнелеудегі деректі нақтылықтан алшақтау, өткен дәуірдің тұрмысын қалыптастырудағы шарттылық, сән журналы бетінен көшіріп алынғандай заманауи актерлердің түр-келбетінің өткен ғасырда өмір сүрген кейіпкерлерімен ұштаспауы қазақ кинокөермендеріне көбінеки жақпады. Бірінші кезекте фильм кейіпкерлердің физиогномикасы бойынша көрерменді сендіре алмады. Себебі, Азиз Бейшеналиев пен Карина Абдуллинаның түр-келбеті қанша грим жасаса да, Мұстафа мен Марияға мүлдем ұқсамайды, әсіресе экрандағы Марияның бейнесі өмірдегісінен едәуір алшақ. Азиз Бейшеналиевтың бет-әлпеті Мұстафа Шоқайдың жас кезіндегі суреттеріне ұқсайды, ал ерексек шағындағы келбетінен ұқсастық табу қиын. Бұл жайт, ХХ-шы ғасырдың бірінші жартысында саяси қуғын-сүргінге ұшырап, большевиктер партиясы тарапынан қысым көріп, эмиграцияға кетуге мәжбүр бола тұра, қазақтың ғана емес, жалпы түбі түркі халықтардың басын қосып, отыршылдықтан арылуыға, тәуелсіздікті құру үшін өмірінің соңына дейін жан-тәнімен күрескен ұлы Мұстафа Шоқайдың өмірі жайында шындықты көруге келген көрерменнің ықыласын су сепкендей басты. Көрермен қауым Мұстафа Шоқайды елі мен жерін бодандықтан құтқарып, өмірінің басты мұраты – Түркістан тәуелсіз автономиясын құрғысы келген батыл, ержүрек, кемеңгер күрескер, батыр азамат ретінде көргісі келді, экранда оның нақты ерлігімен танысуға үміттенді.

«Мұстафа Шоқай» фильмі туралы айтып кететін бір маңызды жайт бар. Бір жағынан жоғарыда айтып өткеніміздей актерлер өз кейіпкерлеріне ұқсамайды. Ал бұл холлиудтық кинолар моделінің қағидасына жат нәрсе болып табылады. Себебі, холлиудтық фильмдерде актер ойнап тұрған кейіпкеріне 100 пайыз ұқсауы керек. Бұл холлиуд киносының басты қағидасы, әрі артықшылық белгілерінің бірі. Мысалы, «Өмірге ұмтылыс» (1957) киносында суретші Винсент Ван Гогты ойнаған Керк Дуглас, «Малколм Икс» (1992) киносында 1960-шы жылғы афро-американдық қозғалыстың басшысы Малколм Икстың рөлін сомдаған Дэнзел Вашингтон, «Фрида» (2002) фильмінде мексикалық суретші Фрида Калоның рөлін сомдаған Сальма Хайек пен «Линкольн» (2012) фильмінде АҚШ-тың 16-шы президенті Авраам Линкольнді ойнаған Дэниэль Дэй Льюис осының айқын дәлелі. «Мұстафа Шоқай» фильмінің авторы басты рөлге кино және эстрада жұлдыздарын шақырған. Қырғыз актері Азиз Бейшеналиев «Мұстафа Шоқай» фильміне түскенге дейін ресейлік «Параграф 78: бірінші фильм» (2007) және «Параграф 78: екінші фильм» (2007) атты фильмдері мен бірнеше телесериалдағы рөлдері арқылы танылған. Ал Карина Абдуллина – танымал әнші, қазақ эстрадасының жұлдызы. Негізі бұл үрдіс те, яғни шоу-бизнес жұлдыздарын кино өнеріне тарту Холлиуд кино өндірісінің тағы бір моделі. Дей тұрғанмен, танымал адамдарға рөл берер сәтте фильм авторлары олардың ұқсастығын қаперге алмаған тәрізді. Соның салдарынан бас кейкерлер бейнесін көрермен қауымы қабылдамады. Белгілі кинотанушы Н.Рахманқызы: «Бүгінгі таңда белгілі бір тұлғаның өміріне арналған көркемсуретті фильмдер түсіру мәселесі тек біздің елде ғана емес, Орта Азия елдері киносында да өзекті әрі күрделі сұрақтың бірі болып отыр»,-деген [Рахманқызы Н., 2017,214 б]. ойына толық қосыламыз.

Осылайша 2000-шы жылдары Қазақстандағы продюсерлік модельді белсенді дамыту, жалпы кино үрдісті коммерцияландыру кейіпкерді ойлап табу формуласын холлиудтық киносынан үйрену тәжірбиесін пайдалану алғышарттары енгізіле бастады. Бұл холлиудтық экран кейіпкері шаблонының үстемдік

етіп тұрған дүниелері. Аталған үрдіс әсіресе қазақ тарихында ойып орын алатын азаматтардың өмірі таспаланған «Көшпенділер» (2005) мен «Мұстафа Шоқай» (2008) картиналарында айқын байқалды.

Қорытынды

Бүгінгі жаһандану заманында күн санап әлемнің түпкір-түпкірінен неше түрлі фильмдер жарық көріп жатыр. Кино бүгінгі таңда тәрбиедегі негізгі факторлардың біріне, тіпті ең маңызды бөлігіне айналып отыр. Сондықтан, біз қазақ кино өнеріндегі тарихи тақырыптың негізін, оның мазмұнындағы ұлттық құндылықтың, қазақи болмыстың бейнелеуін өзекті мәселе ретінде жауапкершілікпен толық қарастыруымыз қажет. Сонымен қатар осы мәселедегі сұрақтарды барынша шешуге тырысу ұлт болашағы мен жас жеткіншектердің ертеңінің кепілі болып табылады. Кино өнеріндегі тарихи тақырып бір туындыдағы, толық бір фильмдегі сюжеттік тізбек арқылы берілген драматургиясымен, декорация және детальдармен, кейіпкер бойындағы қасиет-болмысымен, мінезімен, кейіпкер үстіндегі киім кешекпен, фильмдегі орын алған салт-дәстүрмен және музыкамен, ұлттық болмысты анықтайтын кадрлармен түсіндіріледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – 2014, қаңтар – 17. // www.akorda.kz.

2. Садыкова Бахыт Мустафа Шокай. – Алматы: Алаш, 2004.

3. Разлогов Кирилл Эмильевич Мировое кино. История искусства экрана. – М.: Эксмо, 2011. – 688 б.

4. Рахманқызы Назира Қазақ киносы: кеше және бүгін. Зерттеулер, мақалалар, рецензиялар, сұхбаттар. – Астана: Фолиант, 2017. – 464 б.

CSCS&TI 14.35.09

PIRIMJAROV MAKHAMBET KHOZHANIYAZOVICH
candidate of pedagogical sciences,
associate professor of the Department of Design and construction
Baishev University

TANIRBERGENOVA SALIMASH KALIMULLINOVNA
candidate of pedagogical sciences,
associate professor of the Department of Design and construction
Baishev University

MODERN RESEARCH METHODS FOR THE CONTENT OF CREATIVE WORKS OF FUTURE ARCHITECTS

Түйін. *Мақалада болашақ сәулетшілердің заманауи жоғары кәсіби архитектуралық жұмыстарын зерттеу әдістері қарастырылады.*

Мақаланың мақсаты – заманауи жобаларда ойлау мүмкіндіктерімен болашақ сәулетшілердің шығармашылығын дамыту.

Болашақ сәулетшілердің шығармашылық жұмыстарының мазмұнын зерттеудің заманауи әдістері оларды графикалық дайындығын жетілдіру және шығармашылық белсенділігі мен қатар жоғары білім беру жүйесіндегі педагогикалық әрекеттерді зерттеу және талдау негізінде жүзеге асырылады.

Түйінді сөздер: *сәулет, сәулет өнері, жобалау, сәулетшінің кәсіби шеберлігі, жобалау функциялары.*

Резюме. *В статье рассматриваются методы исследования современных высокопрофессиональных архитектурных работ будущих архитекторов.*

Цель статьи-развитие творчества будущих архитекторов с возможностями мышления в современных проектах.

Современные методы исследования содержания творческих работ будущих архитекторов осуществляются на основе совершенствования их графической подготовки, изучения и анализа творческой активности и педагогической деятельности в системе высшего образования.

Ключевые слова: *архитектура, архитекторская деятельность, проектиро-вание, профессиональные навыки архитектора, функции проектирования*

Summary. *The article considers methods of research of modern highly professional architectural works of future architects.*

The purpose of the article is to develop the creativity of future architects with the ability to think in modern projects.

Modern methods of research of the content of creative works of future architects are carried out on the basis of improving their graphic training, studying and analyzing creative activity and pedagogical activity in the higher education system.

Key words. *architecture, architectural activity, design, professional skills of an architect, design functions.*

Introduction

In the conditions of modern architectural production, the content of specialists' work and its characteristics require such qualities as the ability to read drawings, based on a creative approach. Taking into account the requirements of the development of science and technology, it can be stated that a modern specialist must have such qualities as high-level skill, the ability to understand rapidly changing technology and technology.

Architecture is a creative work designed to meet the material needs of a person, as a result of which projects of buildings, structures and complexes are created.

A modern architect is an employee of a new type of production, a Creator-Builder, an architectan advanced representative of design creative activity. Its production activities are associated with physical and intellectual (mental) work, broad creative thinking, spatial representation and high graphic preparation.

Method of research

The research method for improving the professional training of future specialists in the higher education system is the basis of scientific research by such scientists as [U. Nishonaliev T.,23–24p]. Graphic training

as the basis of professional training in the system of higher technical education was tried to improve in their textbooks and manuals by [Khorunov R., 278 p], and others, which developed the content of graphic science (in particular, descriptive geometry).

Theoretical and practical foundations of graphic education are studied in the works of [Botvinnikov A., 128 p], devoted to the formation of graphic knowledge, skills and abilities of secondary school students, [Umronkhodzhayev A., 150 p] – improving the teaching of drawing in secondary school, [Khurboev N., 189 p] – developing scientific and methodological foundations of an integrative approach to graphic training of students. In The study of [Zalogova L., 24 p], dedicated to the intensification of training in the process of formation of graphic knowledge and skills of students, the pedagogical conditions of intensive organization of graphic education are developed. The researcher recommended intensive ways, forms and means of teaching graphics in the process of forming graphic knowledge and skills.

The issues of graphic training of University students are studied in the scientific works of [Blaus, A., 38 p], devoted to the content of graphic Sciences of higher education and the methodology of their teaching, [Vitchenko, V., 20 p] – the content and structure of graphic training of future teachers at the University. In the work of [Ru–ziev E., 274 p], [Zoyirov K., P. 21–25], the problems of intensification of graphic training of future specialists in the system of continuous education are studied.

One of the important factors of highly qualified, competitive creative specialists working in the conditions of intensive scientific and technical development, market economy is to improve the level and quality of graphic training of students – future architects in the higher education system.

Currently, the level of graphic training of a specialist is determined not only by the level of proficiency in the technique of creating graphic images, but also by the readiness to mentally change his figurative models, his imaginative thinking [Abdukodirov A., 28 p].

Target observations confirm that in modern production, in particular, in design organizations, drawings have very high requirements. Knowledge of all these requirements and understanding of all the designations used in the execution of the drawing is mandatory for a wide range of specialists from the technical officer to the architect.

At the search stage of this study, it was supposed to find the answer to a number of questions, namely:

– what is the content and structure of graphic training in the system of professional training of an architect in the conditions of modern automated production?

– does the content of graphic knowledge and skills provided in the current state educational standard for graphic training of future architects and training programs meet the requirements of modern architectural training?

– if they do not respond, what knowledge and skills should be included in the content and structure of graphic training?

The solution of these issues was based on the conclusions made as a result of studying the creative work of the architect in modern production, in the conditions of modern development of science and technology.

Architectural activity is a process closely related to graphic activity, architects create new, most cost-effective and beautiful projects of modern buildings and structures. Architects are a progressive part of creative people, employees who think creatively and are constantly searching. Architects in their creative activities do not use drawings, and also create drawings-projects. The famous academician of architecture B. Iofan wrote – «I can't imagine architecture without drawings. It is meaningless, like music without sound or literature without words. For example, an architect has conceived and imagined a future building. But how should he communicate his thoughts to others without blueprints? Without it, you can not tell how to build a house, you can not calculate and prove the possibility of building any structure» [Kudryashev K., 306 p].

The methodological basis of the research is diagnostics, effectiveness of students' academic performance; theories of advanced experienced teachers–practical in perfection; didactic principles of accessibility, activity and pedagogical methods that develop cognitive competence of [Pirimjarov, M., 66 p].

Research result

According to the results of the research, the conditions for its improvement and the content of creative work in the training of future architects at the present stage are identified. The effectiveness of pedagogical guidance depends on a number of factors, primarily with the personality of the teacher.

Thus, the studied subjects and phenomena with the necessary level of interest [Pirimjarov M., 10 p].

The technology of organization and management of students' activities plays an important role in the model of future architects developed during the research.

Spatial imagination is crucial in the creative activity of an architect. Its ability to spatial imagination allows you to make and execute drawings of an object. Therefore, checking the spatial imagination is considered the limit of checking the professional competence of the architect.

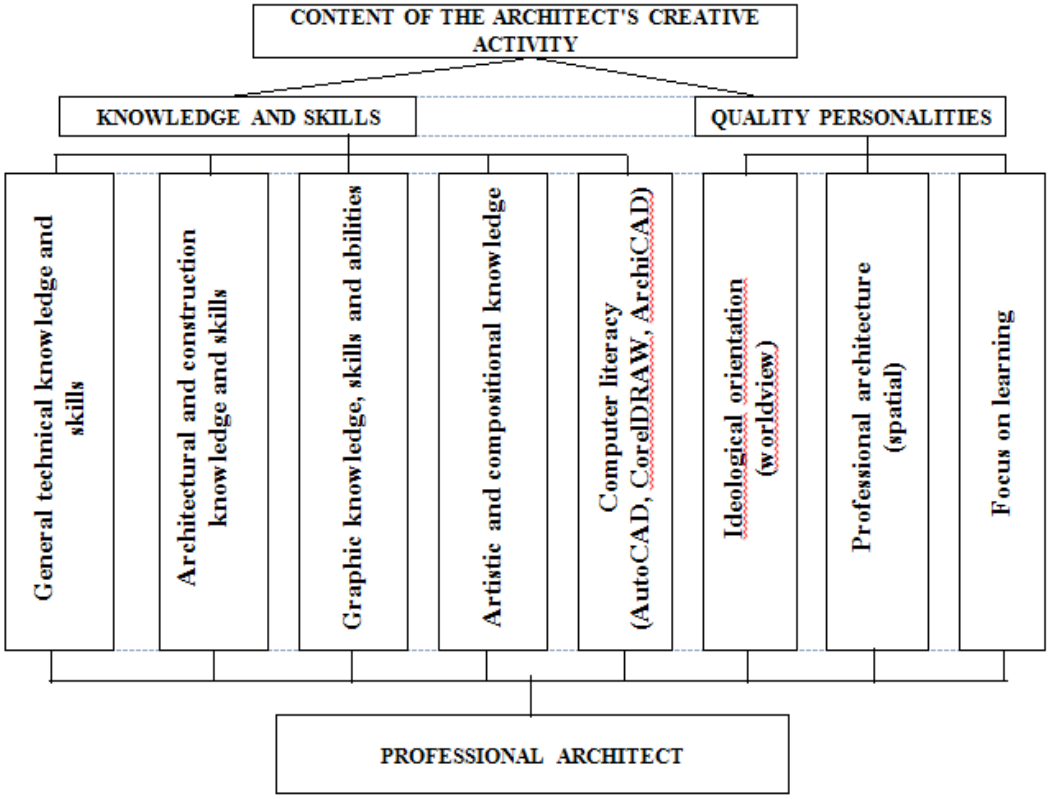
Knowledge is a system of concepts that a person possesses. Graphic knowledge concepts related to graphic images that are performed during the design.

Skill–the ability of a person to perform their work effectively and efficiently in a certain amount of time. Graphic skill–the ability to portray the projection methods of graphic images of a project, an object that arose as a result of graphic knowledge and spatial imagination.

Skills (in particular, graphics) – the ability of a person to perform the necessary activities automatically, without directing special attention.

General professional knowledge, skills and abilities required for an architectural engineer are: General engineering, architectural and construction, graphic and artistic composition [Alimov Q., 87 p] (table 1).

Table 1

Content of the architect's creative activity

Architectural knowledge and skills are knowledge and skills as the essence of architecture and its tasks, principles of composition in architecture, design and requirements, stages of design and project documentation; types and properties of construction materials, the theory, structure construction and principles of operation; history of architecture and construction, its role in society; test construction materials for strength; architectural design and the stages of its development; typical design and its coordination with real conditions; technical and economic indicators of design solutions; basic rules of design and planning of buildings; basic standards for designing apartments, construction of public use, civil and industrial structures; fundamentals of construction heat engineering; acoustics, light engineering in construction table 1. The formation of design and architectural and graphic knowledge and skills of students is one of the important problems of their professional training. Without graphic knowledge, skills and abilities, they can not carry out their professional activities at the proper level.

Discussion of results

The analysis of scientific and pedagogical practice and long–term pedagogical practice show that being the basis for the formation of graphic knowledge, skills and abilities, allows them to show creative abilities. Expands spatial imagination, forms graphic literacy, equips students with the skills to read and execute drawings, forming the basis of designing, drawing up sketches and working drawings of objects, and seeing perspective images [Turabayeva K., 12 p]. Also, the level of graphic literacy develops in the process of studying General engineering and technical disciplines, the acquired knowledge and skills are improved in the course of course projects, and the graphic and creative abilities of students are fully manifested in the process of completing the final qualifying work (project) [Kurmanalina H., 28 p].

In this regard, it can be stated that architecture is the main sphere of realization of human creative abilities, the study of it opens up wide opportunities for the development of artistic and creative design abilities.

Conclusions

Thus, graphic knowledge plays a special role in the content of professional training of architects. Architecture and architectural design in modern production corresponds to scientific and technical progress, while graphic training is considered a necessary component of professional training of an architect. The study of the working activity of an architect in modern architecture, scientific analysis of its content shows the need to modernize (update, adapt) the content of graphic training of an architect based on the requirements of modern automated production.

REFERENCES:

1. Nishonaliev U., New pedagogical and information technologies: problems, solutions // Pedagogical education. – T.: 2000. №3. – P. 23–24.

2. Khorunov R., a course in descriptive geometry // – T.: « Teacher». 2007. –278 p.

3. Botvinnikov A. Ways to improve the method of teaching drawing // – M.: «Education», 2003. –128 p.

4. Umrankhodjaev A. Improving drawing instruction at school. – T.: «Teacher». 2013. –150 p.

5. Khurbaev N, Научно–методические основы интегративного подхода к графическому обучению студентов (on the example of an optional course) // Candidate of pedagogics. – T.: UzPFITI. 2000. –189 p.

6. Zologova L., Workshop on computer graphics //–M. Laboratory of Basic Knowledge. 2003. – 24 p.

7. Blaus A., System of teaching graphic subjects in higher education // Abstract. dissertation doctor of pedagogical Sciences. – M.: 2004. –38 p.

8. Vitchenko V., The content and structure of graphic training of students of pedagogical institutes of IPF // Abstract. diss. Cand. of pedagogics. – M.: 2006.-20 p.

9. Ruziev E., Scientific and methodological basis for training graphic teachers in higher educational institutions. // diss. Candidate of pedagogics. – T.: 2005. – 274 p.

10. Zoyirov K., Concept of intensive graphic training of future specialists in the system of continuing education // Bulletin of national education – T.:2006. № 6. – P. 21–25.

11. Abduqodirov A., Organization of independent work of students // Bulletin of national education – T.: 2016. №2.–28 p.

12. Kudryashev K, Architectural graphics. Specialty «Architecture» // – M: Stroizdat, 2000 – 306 p.

13. Pirimjarov M., Improving the quality and effectiveness of graphic training for students // Textbook – Nukus. Karakalpak state University. 2007. –66 p.

14. Pirimjarov M., Improving the graphic training of future architects in the system of higher education // autoref. diss. Candidate of pedagogics. – T.: 2009. –10 p.

15. Olimov Q., Modern educational technologies // Methodical manual – T.: 2007. – 87 p.

16. Turabayeva K. application of new information technologies of training // Journal Vestnik South Kazakhstan state University. M. Auezov–12 p.

17. Kurmanalina H. basic system of development of personal and professional potential of students // the Bulletin WKSU M. Utemisova –28 p.

ТУКЕЕВА ЖАНЕЛЬ МУРАТОВНА
магистрант 2-го курса
Кафедры «Хореография»
Каз НАИ имени Т.К. Жургенова

РОЛИ И ОБРАЗЫ СОЗДАННЫЕ НАРОДНОЙ АРТИСТКОЙ КАЗ ССР РАУШАН БАЙСЕИТОВОЙ

Түйін. *Мақалада ҚазКСР халық әртісі Раушан Байсейітованың жеке тұлғасы туралы айтылады. 60-жылдардың ортасымен 90-жылдардың ортасыаралығындағы Раушан Базитованың МАОБТ-ның спектаклдерінде жасаған рөлдері мен образдарын зерттеу. Абай, «Образ» терминінің түсінігі.*

Түйінді сөздер: *Образ, балерина, театр, балет.*

Резюме. *В статье рассматривается личность Народной артистки Каз ССР РаушанБайсеитовой. Исследование ролей и образов РаушанБасеитовой, созданные в спектаклях КГАТОБ им. Абая, в период с середины 60-х до середины 90-х годов. Понятиетермина «Образ».*

Ключевые слова: *Образ, балерина, театр, балет.*

Summary. *The article dealswith the personality of the People's Artist of the Kaz SSR RaushanBaiseitova. Research of RaushanBaseitova's roles and images created in SAOBT named afterAbay performances in the period from the mid-60s to the mid-90s. Concept of the term «Image».*

Key words: *Image, ballerina, theater, ballet.*

Свою артистическую деятельность РаушанХатиятовна начала в Казахском театре оперы и балета имени Абая в 1966 году в качестве артистки балета. Будучи продолжателем традиций известных педагогов и балетмейстеров, с которыми ей довелось работать: – С.М. Мессерер, Е.Н. Жемчужина, Л. Ветрова, В. Бофт, Н.С. Дудинская, К.С. Сергеев, З.М. Райбаев, М.Ж. Тлеубаев, Асами Маки, Г.Д. Алексидзе, Д.Т. Абиров, И.И. Манская, она смогла за короткий срок вырасти из артистки кордебалета до ведущей балерины театра.

30 лет Р. Байсеитова была прима-балеринойтеатра, создала целую галерею разнохарактерных образов. Репертуар артистки охватывал свыше 30 главных партий. За свою танцевальную карьеру она исполнила весь ведущий балетный репертуар.Все роли, созданные талантливой балериной, отличались постоянным поиском актерского совершенства. Контрастные по характеру,они пронизаны индивидуальностью, наполнены неповторимой музыкой души танцовщицы. С каждой новой ролью балерина, создавая художественные образы своих героинь, постигала тайны великого искусства и открывала зрителям неповторимый, наполненный музыкой мир высокого искусства. Этимология термина «образ» включает как известно такие понятия как внешний облик, подобие кого-либо, живое наглядное представление о ком-либо, копия, слепок, отпечаток, художественное отражение идей и чувств, сравнение, уподобление и др. [Ефремова Т.Ф., 2000, 1209 с]

Образ, как понятие, присущ всем видам, жанрам и формам искусства. В искусствоведческой литературе «художественный образ» – это форма художественного мышления, переработанная творческой фантазией личности творца, форма воспроизведения действительности в искусстве с позиций определенного эстетического идеала.В хореографическом искусстве понятие художественный образ в первую очередь идет от балетного театра XVII века, когда система сценического танца разделилась на классический и характерный. Создание образа в балетных спектаклях процесс многогранный и многоступенчатый в силу того, что балет – это синкретический вид искусства, а сценический образ, в свою

очередь, сплав внутренних и внешних черт исполнителя. Ростислав Захаров, известный российский балетмейстер, режиссер в своей книги «Сочинение танца» дает очень емкое определение понятию образ в балетном спектакле: «Образ – это конкретный характер человека плюс сумма его отношений к окружающей действительности, проявляющихся в действиях и поступках, которые предопределены драматургическим действием». [Захаров Р. В., 1983, 224с.]

Содержание любого танца может быть раскрыто только с помощью точной исполнительской техники танца. Ведь воспринимая танец, зритель постепенно и опосредовано, через пластику тела, жесты, мимику постигает внутренний смысл каждого танца. Танцовщик воссоздает не только «текст», но и вкладывает в танец свой пластический и эмоциональный опыт, свое понимание характера героя, жизни в целом, одухотворяя хореографическую лексику и проявляя в этом свою индивидуальность. [Бухвостова Л., Щекочихина С., 2004, 144с.]

Изучая творческий путь великих артистов балета, выдающихся звезд мировой хореографии, понимаешь, что работая над созданием сценического образа, исполнитель должен уметь анализировать музыкальную партитуру, с целью определения стиля и характера своего персонажа. Окунаться в психологию личности, чтобы «не только понимать встречающихся в жизни различные характеры людей, но и правильно выстраивать сначала в своем воображении, а потом и на сцене линию поведения героев хореографического произведения» [Смирнов И. В., 1986, 192 с.]

Специфика творчества артиста балета заключается в том, что он говорит со зрителем «языком тела». Создавая образ своего героя, выражая его мысли, чувства и переживания, он использует движения тела, пластику рук, мимику лица. Р.Байсеитова, как исполнитель, владела всеми качествами, необходимыми в работе на сцене. Как солистка она обладала высокой эрудицией и сценическим интеллектом, профессиональной выучкой, трудолюбием, музыкальностью, выразительностью, эмоциональностью, а самое главное умением проводить самоанализ.Своим танцем балерина передавала мысли и чувства своих героев, их душевное состояние, создавала образы своих персонажей. Все слагаемые ее образов, создаваемых на сцене ГАТОБ, существовали по принципу единства мысли, предельно насыщенного эмоционально-психологического содержания, а главное четкой, точной, завершенной сценической формы движения и содержания.

Профессионалы и любители балета помнят ее высокое искусство и актерское мастерство. По воспоминаниям ее коллег РаушанХатиятовна при создании художественных образов своих героинь вкладывала в исполнение свою индивидуальность, свое прочтение и понимание характера героя, тем самым одухотворяя язык хореографии. Период ее царствования на сцене был богат на создание незабываемых работ, представляющих сегодня истинно художественную ценность.

Первой ведущей ролью молодой балерины стал образ Юки в балете Г.А.Жубановой «Хиросима». Артистке удалось исполнить свою роль на высоком профессиональном уровне. Балет «Хиросима» был представлен в Москве на декаде мастеров искусств Казахстана. Блестящий дебют Байсеитовой стал началом ее успешной карьеры.

Одним из самых ярких драматических образов, созданных балериной на сцене КГАТОБ стала роль матери из балета «Вечный огонь» Серика Еркимбекова, когда балерина своим танцем предельно понятно выразила весь драматизм сценического действия и психологическую глубину переживаний главной героини. Ее танец отличала поэтическая одухотворенность, нежность материнской любви. Ее поющие линии, тающие руки источали материнское тепло передавали искренние переживания и сделали танец более содержательным и полностью раскрыли драматический образ главной героини. Балетные критики того периода были очарованы ее искусством перевоплощения и отмечали, – успех спектакля во многом определился талантом исполнительницы. За образ матери, исполненный с психологической глубиной, Р. Байсеитова получила в 1981 году Государственную премию Каз.ССР. Роль стала открытием в казахском балете.[Буркитбай А., 2004, 560 с.]По воспоминаниям балерины: «В годы учебы в московском хореографическом училище мы постоянно ездили на поезде, по четверо суток, до Москвы и обратно. Пейзажи за окном, бескрайние степи, огромная широта, такой простор, все это осталось в моей памяти. В балете «Вечный огонь» первое появление матери на сцене у меня ассоциируется именно с просторами нашей земли, всем тем, что я наблюдала все детство пока ездила на учебу и обратно. Последний эпизод в первом акте, идет рассказ матери о том, как она родила, как качала сына на руках, как вырастила его и в итоге потеряла, война забрала единственного и любимого ребенка, для матери это величайшее горе и эта опустошенная женщина в конце этой сцены останавливается лицом в зритель-

ный зал и снимает с себя платок, а под ним белые, седые волосы и пустота… Такая ассоциация у меня с финальной сценой была. Наша богатая культура и обычаи, наша красивейшая природа, гостеприимство и теплота казахского народа нанизывалось и повлияло на мой образ Матери в балете «Вечный огонь»«.

Премьера балета состоялась в 1985 году, в год 40-летия победы в Великой отечественной войне и была посвящена памяти матерям, потерявших своих сыновей на войне. Либретто к балету написал Дюсенбек Накипов. Основа сюжетной линии – судьба Матери, взрастившей сына, видевшей самые счастливые дни своего материнства и самые трагические, связанные с войной, унесшей миллионы молодых жизней. Главные действующие лица не персонифицированы, скорее представляют собой обобщенный собирательный образ типичный для множества семей, которых коснулась война– это Мать, Неизвестный солдат, Любимая, Ровесники и Ровесницы. Спектакль оформил художник НурланРымжанов. Аскетичные декорации: казахский аул, степь с ковылью, вечный огонь и стела подчеркивали психологическое состояние балета, где смена настроений, динамика эмоционального климата стали основой драматургии. Важную семантическую нагрузку несли неброские костюмы исполнителей. Костюм Матери состоял из ниспадающего белого платья с капюшоном, цвет которого символизировал одновременно скорбь и чистоту. Сочетаясь с пластической основной, костюм главной героини становился драматургически активным элементом спектакля, воссоздавая»национальный женский костюми одновременно лик мадонны» [Жумасеитова Г.Т., 2001,144 с.]

Балетмейстером-постановщиком выступил Минтай Тлеубаев, который очень тонко прочувствовал высокую трагедийную ноту музыкальной партитуры балета. Как отмечал сам балетмейстер, национальная основа музыки композитора, выраженная в обращении к строю народных песен и кюев, наполненных широтой дыхания казахской степи, стали для него путеводными ориентирами при ее хореографическом воплощении. [Нусупова А., Нусипжанова Н., 2014, 81с.]В своей хореографии балетмейстер показал образы простых советских людей, их эмоции, переживания, надежды и чаяния вовремя ВОВ. Исполнительница главной ролиМатери Р. Байсеитова вспоминала: «Порой тяжело было даже танцевать – настолько нас захлестывал накал эмоций и чувств» [Уразымбетов Д. Д.2017.]Гульнар Жумасеитова в своей книге «Страницы казахского балета» про роль Матери из балета «Вечный огонь» С. Еркимбекова писала так: «Более выразительным и живым выглядит образ Матери, сфокусировавший в себе трагическую судьбу всех матерей военной поры. Ее костюм белого цвета, цвета скорби и чистоты, воссоздает национальный женский костюм и одновременно лик мадонны. Костюм вместе с богатой выразительной лексикой рук создает живую графику эмоций. Всегда трудна хореографическая задача – дуэт матери с сыном. Но М. Тлеубаеву удается передать сердечность, нежность и тепло, связывающие двух дорогих друг другу людей. Казалось бы, совсем простой, непритязательный прием – повторение пластического мотива, возникающего начала в движениях Матери, потом Сына. Так в дуэте рождается атмосфера согласия, доверия, единомыслия матери и сына.» [Жумасеитова Г.Т., 2001, 144с.]

Раушан Байсеитова была первой исполнительницей Матери. К премьере балета «Вечный огонь» она была уже зрелой балериной и подошла к нему со всем своим жизненным опытом, наблюдениями и мастерством.Из наблюдений Г. Жумасеитовой: «Объемность образа Матери определяется тем, что перед зрителем она предстает во всей своей многозначной широте переживаний – от безмятежных воспоминаний до горьких потрясений женщины, потерявшей сына. И в то же время ее пластика сохраняет национальные особенности танца казашек.» [Жумасеитова Г.Т., 2001, 144с.]

Классический репертуар балерины представлен разнообразными по характеру партиями. Это и юная, нежная Аврора, трепетная Одетта и коварная Одиллия из балетов «Спящая красавица» и «Лебединое озеро» П.И. Чайковского, трогательная и доверчивая Жизель в одноименном балете А. Адана, искрящаяся и солнечная Китри в «Дон Кихоте» Л. Минкуса. Через классический язык этих балетов прослеживается великолепная школа балерины: всевозможными видами вращений, чистотой позиций и линий, – суть ее труда, требующего ежедневного напряжения, силы воли и физических сил.

Одной из самых ярких и запомнившихся партий в исполнении РаушанБайсеитовой на сцене КГАТОБ стала роль Китри из балета Л. Минкуса «Дон Кихот». Китри Байсеитовой была легка и воздушна, казалось она парила на сцене, но, иногда становилась холодной и неприступной, показывая свой непреклонный характер. Зрителям запомнилась Байсеитова по ее знаменитому фуэте: ровно 32, ровно такт в такт, точно на одном месте, исключительно на 90° в сторону и ножка два пассе-назад-вперед четко демонстрируя сам принцип фуэте. Раушан Байсеитова начала работать над ролью Китри еще во время учебы на третьем курсе в Московском хореографическом училище с Суламифь Мессерер. С

самого начала Суламифь Михайловна закладывала в сознание Раушан, что это «балеринская» партия, что нельзя танцевать Китри как школьница. Это и осталось в сознании балерины. Из воспоминаний Раушан Хатиятовны: «В старших классах вела нас Суламифь Михайловна, которая дала нам артистизм и сценический подход в исполнении. Она репетировала с Рамазаном Баповым и мной па-де-де из балета «Дон-Кихот». В первом полугодии мы станцевали антре и адажио, а в конце учебного года мы станцевали полностью всё па-де-де. Просматривали нас очень часто, было много прогонов. После очередного просмотра ко мне подошла Суламифь Михайловна и сказала: «На выпускном концерте будешь танцевать «Дон-Кихот»«. Не знаю, какое выражение лица было у меня тогда, но она безапелляционно продолжила: «Будешь, будешь. И не сомневайся!» Работали мы очень интересно, но в то же время это было очень трудно. Предстояло освоить столько технических элементов! Был такой момент, что у нас не получался пируэт андедан в дуэте с Рамазаном. Мы никак не могли его сделать, повторяли много раз и все никак не удавалось нам это вращение. Тут я не выдерживаю, встаю в позу и говорю:

– Ну зачем мне все это надо?!

Суламифь Михайловна из одного конца зала перешла в другой и спрашивает:

– Ты что-то сказала?

Я: Ну зачем мне все это надо?!

Суламифь Михайловна переходит обратно через весь зал и снова задает свой тот же вопрос, я ей снова и снова отвечала, но тон моего вопроса звучал все более и более неуверенно. И так повторялось раза четыре. Только после этого мы продолжили репетировать.

В моей памяти остался еще один знаменательный эпизод того времени. После концерта в Большом театре, Суламифь Михайловна подвела меня к Е.А. Фурцевой – министру культуры СССР. Екатерина Алексеевна меня поздравила и добавила: «В жизни вы выглядите еще моложе чем на сцене. Желаю дальнейших успехов». Мы отошли в сторону и Суламифь Михайловна сказала: «Вот зачем тебе это надо. Посмотришь, это па-де-де будет тебя кормить всю твою творческую жизнь»«.

Именно партия Китри и была первой крупной ролью в КГАТОБ имени Абая. «Работать было сложно, был один зал. Время репетиционного почти не было. Я стояла везде в кордебалете, параллельно репетировала «подруг». Работать начинали только с 9-ти часов вечера, именно над образом Китри. Станцевали премьеру с Рамазаном Баповым» – так вспоминает начало своего пути в театре Раушан Байсеитова. «Особое впечатление осталось, после того как я попала на спектакль «Дон-Кихот» в исполнении Майи Плисецкой. Я тогда училась на 3-ем курсе МАХУ. Мне особенно запомнилась Майя Михайловна в первом акте. Сразу же появилась огромная мечта станцевать Китри. Это было незабываемо, актерская игра Плисецкой поражала, ее легкие и высокие прыжки, безупречное исполнение всех технически сложных моментов оставили неизгладимое впечатление».

Одной из знаменательных партий в карьере Байсеитовой стала «Жизель.

Балет «Жизель» Адольфа Адана в постановке Жюля Перро и Жана Коралли по сценарию ТеофильяГотье и Анри де Сен-Жоржа – величайшее творение французского балетного театра. Поставленный в 1841 году, он стал вершиной романтического балета, а образ Жизели по своей значимости и глубине понимания стал для танцовщиц тем же, что и Гамлет для драматических артистов. Эталоном образа французской Жизели XIX века, несомненно стала первая исполнительница КарлоттаГризи, исполнение которой на долгие годы стало воплощением идеала лиризма классического танца Марии Тальони. Русская балетная школа привнесла в образ свои особые нотки и положила начало исполнительским традициям этой партии на постсоветском пространстве, совместив тенденции романтизма со средствами драматической игры русского тетра.

В 1942 году этот спектакль был поставлен в КГАТОБ легендарной балериной Галиной Улановой, и сразу стал одним из центральных произведений эпохи романтизма в казахском балетном театре.По воспоминаниям балерины: «Впервые спектакль «Жизель» я увидела также, как и «Дон Кихот», в Большом театре. Жизель танцевала Екатерина Максимова. Смотрела я этот спектакль и в исполнении Галины Улановой. Невозможно забыть свои первые впечатления, ведь я еще была ученицей. Сразу же стала мечтать о том, что и мне хочется когда-нибудь станцевать Жизель».Раушан Байсеитова: «Жизель готовила я с Михаилом Сатуновским (1917 – 2000). Балетмейстер и режиссер-постановщик. Заслуженный артист РСФСР (1955 г.). Заслуженный деятель искусств РСФСР (1958 г.). Мне очень повезло, для меня было подарком судьбы готовить партию Жизели именно с ним. Михаил Львович показал мне точную редакцию этого балета, и когда мне посчастливилось станцевать Жизель в Большом театре, редакции

спектаклей были идентичны. Помимо того, что он показывал движения и раскладывал их методически, очень много было подсказок было по образу. Например: что она хотела сказать, почему в этот момент она такая, почему Жизель все время старалась увести Альберта с кладбища, чтобы он остался жив, то есть, Михаил Львович полностью сделал мне расклад партии Жизель».

«Жизель» Р. Байсеитова танцевала до конца своей сценической деятельности. Именно в партии Жизель раскрылся ее талант как драматической актрисы. Ее исполнение было исключительно музыкальным, а движения полны изящества и грации. Сцена сумасшествия в исполнении актрисы была полна драматизма. Критики того времени отмечают, что огромную роль в создании образа сыграла выразительность лица балерины. По словам коллег: «ее глаза в сцене сумасшествия мог не увидеть разве что слепой. Эта беспомощность, незащищенность, трагизм сцены, – все это передавалось ее энергетикой. Она умела держать зал». Жизель виделась зрителям обреченной, с самой трагической, самой горькой судьбой. Во втором акте развитие образа у балерины происходило на уровне неких поэтических грез, метафор. У зрителей возникало чувство о неизбежности смерти, которая приводила к духовному очищению и перерождению души, заставляя задуматься о ценности любви. Финал балета приносил состояние успокоения и примирения.

Эту партию Байсеитова исполнила на сцене «Большого театра СССР». (1980 г.) Успех был ошеломительным. Балерине сразу предложили станцевать Жизель на следующий день в Кремлевском дворце съезда. Следует отметить, что тогда из казахстанских артистов балета только Байсеитова была удостоена чести танцевать на сцене «Большого». Позже, в 1996 году, с этой же партией на сцене Большого выступила ееученица, заслуженный деятель РК Куралай Саркытбаева (1996г.) а также народная артистка РК Гульжан Туткибаева(1994г.).

В репертуаре балерины, помимо титульных партий классического репертуара, много ролей главных героинь из балетов казахстанских композиторов. Это образы: Баян-Сулу в «Козы-Корпеш и Баян-Сулу» Евгения Брусиловского; Баршагуль в балете «Аксак-кулан» Алмаса Серкебаева. Плодовитым был союз балерины и балетмейстера Минтая Тлеубаева, который многие балеты ставил под харизму танцовщицы. Из интервью с Раушан Хатиятовной: «Ярким представителем балетмейстеров, поставившим на сцене нашего театра знаковые и значимые спектакли, несомненно, стал Минтай Тлеубаев. За свою короткую жизнь он был и остается центром бурлящей жизни в балетном мире нашей Республики.

Для меня Минтай камертон. Его профессионализм и безграничная любовь к своей элитной профессии завоевали высокий авторитет.Тлеубаев – балетмейстер от Бога, работавший во всех уголках своей страны, его магическое воздействие, его энергетика во время постановок балетных спектаклей или концертных номеров, масштабных шоу посвященных знаковым событиям всегда приводили в восторг исполнителей.

Минтай, спасибо за моих героинь. Спасибо за диалог. Спасибо за духовное слияние. Думаю, я работала под обаятельной властью балетмейстера, художника Минтая Тлеубаева. Твои советы, твои рекомендации, твое мнение для меня есть и будет олицетворением вечного движения моей профессии. Народная артистка Каз.ССР Р. Байсеитова». Такими словами Раушан Хатиятовна в 2009 году почтила память балетмейстера.

Одним из ярких творческих проектов балерины и балетмейстера стала работа над балетом «Аксак кулан» А. Серкебаева. Премьера балета, состоявшаяся 14 января 1976 г., оказала большое влияние на дальнейшее развитие казахского балета. Авторы спектакля «Аксак кулан» автор либретто режиссер и сценарист Тураш Ибраев и балетмейстер Минтай Тлеубаев, художник Эрнст Гейдебрехт делают новый шаг в казахском искусстве. Впервые за сюжетную основу балета берется кюй «Аксак кулан», в основе которого народная легенда о «Хромом кулане», не имеющая развернутой драматургии событий. «Здесь нет прямого столкновения борющихся сил – захватчиков и угнетенных» [Пономарева С., 1978, 8с.]Авторами было решено выстроить конфликт и общую композицию спектакля на контрасте характеров главных героев балета, противостоянии образов Кербуги и Джучи-хана, символизирующих силы власти и силы искусства.Так как, основной акцент был сделан на развитие танцевальных образов, авторами было принято решение добавить в балет новых персонажей. Наряду с жестокими Джучи-ханом и Хан-Задой были введены смелый и величественный Кербуга, молодой кюйши, Баршагуль, его муза, образ души народа – чистая, нежная, сильнаяи образ кулаженка, введенный балетмейстером для второй редакции 1978 года.

Хореографическая партитура балета обладает ясной и выразительной простотой сценического воплощения, по своему языку стала безусловно, новаторской. Тлеубаев смело интерпретирует с лексикой

национального танца. Впервые в казахской хореографии создается балет на основе синтеза эстетики национального и классического танца, базирующегося на первоисточнике – народной легенде. «Звучащая» легенда придает классическому балету высокую культуру и богатство выражения с помощью национального танца, единения традиций и новаторства. [Уразымбетов Д. Д., 2016, 161 с.]

Образно-поэтический язык балета несомненно стал полным воплощением ярко-театральной, образной, танцевальной музыки Алмаса Серкебаева. Партитура балета представляет собой соединение общеевропейской музыкальной традиции и казахской народной музыки. Она звучит современно не только в силу использования композитором джазовых ритмических и гармонических моделей, но и благодаря техники композиторского письма, когда «цитатность» заменена на смелую разработку мотива кюя, интонации которого звучат на протяжении всей партитуры. По мнению театроведа С. Пономаревой, музыка «уже сама по себе подсказывала танцевальное новаторство» [Пономарева С., 1978,8 с.] Музыка балета, богатая лейт-темами от свободолюбивого народа, вражеского нашествия, трагического возмездия до любви Кербуги, по мнению казахского музыковеда Сары Кузембаевой, способствовала созданию фундаментальной основы спектакля, которая предопределила узнаваемость образов в спектакле и несомненно, способствовала музыкальному синтезу и хореографической лексики [Кузембаева С. А., 1982, 104 с.]. Новизна гармонического языка партитуры получает в балете по-настоящему современное осмысление, «растворяясь в развернутых, драматически и психологически насыщенных сценах-картинах». [Кузембаева С. А., 1982, 104 с.]Мастерски балетмейстер решает образы каждого персонажа, создавая своеобразный, оригинальный, пластический язык индивидуализирующий каждый персонаж**.** Героиня РаушанБайсеитовой – Баршагуль, образ не вполне реальный, скорее символизирующий мечту народного счастья, душа степи, светлая радостная песня. Отношения Баршагуль с Кербугой воспринимаются как метафора отношений художника к творчеству, искусству. Эта партия очень подходила исполнительнице, ее физическим данным. Затаив дыхание, зрители следили за гибкой фигурой балерины, за ее легкими, строгими линиями танца, открывая для себя мудрость старой легенды: зло и насилие преходящи, но народ и доброта вечны.

Еще одна роль, созданная в творческом союзе с Тлеубаевым стала Виолетта из балета «Дама с камелиями» на музыку Д. Верди и В. Милова. Об ее исполнении критики писали: «РаушанБайсеитова – ведущая солистка казахского балета, зрелый мастер, соответственно, ей подвластна передача тончайших чувств в нюансах, в той или иной интонации. Ее Виолетта не боится быть некрасивой, быть слабой, нуждаться в покровительстве. Ее танцевальные стоны искажают стройность фигуры, крушат основы танцевальной поэзии.» [Жумасеитова Г.Т., 2001, 144с.]

О роли Акканат из балета «Легенда о белой птице» в постановке З. Райбаева – РаушанБайсеитова вспоминает как очень интересном опыте в своей творческой деятельности. Эту партию готовили ведущие солистки театра Ф. Жулимбетова и Ф. Койгельдинова, но по состоянию здоровья обе не смогли станцевать премьеру.

Как вспоминает Байсеитова: накануне премьеры меня вызывает на индивидуальные сольные репетиции балетмейстер Заурбек Райбаев и начинает экстренно готовить со мной роль к премьере. Начал работу Райбаев с самого сложного, с вариации Акканат, где постоянно менялся музыкальный размер. Балетмейстер просил меня время считать, чтобы правильно вступить, а сам в это время показывал все движения. Так, за короткий срок мы приготовили сложнейшую как в техническом, так и ритмическом плане партию».

В образе Пимпинеллы из балета «Пульчинелла» И. Стравинского в постановке М. Агатовой, Байсеитова предстала перед зрителями трогательной и милой. Благодаря артистическому таланту балерины, она смогла создать целую драму на сцене. В одноактном балете, где буффонада итальянской комедии масок, гротеск и шутка внезапно оборачивались трагедией поруганных чувств, она проживала целую жизнь героини, где актерам нужно было пройти по тонкой грани между заданной маской и правдой искренних проявлений. В конце спектакля обнаружилось, что Пимпинелла– Байсеитовой – не только возлюбленная героя, но скрытая от посторонних глаз, ранимая, поэтическая душа Пульчинеллы. Балерина и здесь проходит к близкой ей теме – показу тонкого, возвышенного внутреннего мира своих героинь.

В балете М. Фокина «Жар-птица» на музыку И. Стравинского в постановке Н. Янанис, Байсеитова предстала перед публикой в образе загадочной и сказочной Жар-птицы. В партитуре Стравинского этому образу отведена главная роль. Жар-птица словно ведет зрителя среди гигантских столкновений музыкальных тем добра и зла, тьмы и света, лукавого озорства и мудрости русской сказки.

В галерее портретов, созданных балериной на сцене, особое место занимает образ Чио-Чио-Сан из балета «Мадам Баттерфляй» Дж. Пуччини – Г. Жубановой в постановке японского балетмейстера Асами Маки.Настоящей бабочкой – маленькой, легкой, изящной порхает на сцене РаушанБайсеитова. В этом образе ей удалось показать фатальную преданность героини своей любви, отдавшей жизнь, но не изменившей своему чувству.

В исполнении Р. Байсеитовой главная героиня лирически мягкая, полная обаяния девушка. На протяжении спектакля балерина раскрывает свои мысли, переживания. Робкая застенчивость, недоговоренность мотивов и фраз танца первой любви, а вращения и прыжки-полеты передают взволнованную радость ее душевного состояния. Особенно выразительно создавала исполнительница главной партии трагедийную картину. Каждое танцевальное движение передавали тяжкие душевные муки. Казалось, что плачут руки, плечи, вся фигура, которая как неокрепший стебелек, гнется от непосильного горя. Из интервью Асами Маки для газеты «Вечерняя Алма-Ата»: «Особое понимание было со стороны Раушан, она пластична, отзывчива и, конечно, если бы у нас было побольше времени, может быть, получилось лучше.» [Шашкова Л, 1992, 2 с.]

Исполнительский стиль артистов балета вырабатывается в рамках балетного спектакля. Воссоздание спектакля через исполнение музыки оркестром, артистами балета, есть один из видов содержательной и результативной деятельности, где процесс художественного творчества аккумулирует в себе события, впечатления и факты, почерпнутые из происходящего на сцене действа. При создании балета композитор, а затем постановщик и исполнители перерабатывают жизненный материал, воспроизводя новую реальность, – балетный спектакль. Именно таким образом создание балетного спектакля накапливает и передает информацию о культуре, исторической эпохе, обществе и месте в нем человека.

В исследовании мы рассматриваем исполнительский стиль народной артистки Каз.ССР Р. Байсеитовой на основе анализа ведущих партий балерины как манеру ее исполнения, что не лишает понятие стиль всей многогранности и многокомпонентности, которая формируется с момента создания спектакля композитором, либретистом, режиссером, художником, сценографом до воплощения артисткой исполнительского замысла творцов.

Для исследования выбраны спектакли, оказавшие наибольшее влияние на становление балерины, так как год за годом, спектакль за спектаклем в ее исполнительском искусстве происходили качественные изменения как в средствах выразительности, так и в трактовке каждого образа.

Искусство РаушанБайсеитовой периода конца 60 начала 90-х годов оказало огромное влияние на формирование казахского балета.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-образовательный.– М.: Рус.яз. 2000.– в 2 т.– 1209 с.

2. Захаров Р. В. Сочинение танца: Страницы педагогического опыта. – М.: Искусство, 1983. – 224с.

3. Бухвостова, Л. Мастерство хореографа [Текст] / Л. Бухвостова, С. Щекочихина. – Орел: ОГИК, 2004. – 144с.

4. Смирнов Игорь Валентинович – Искусство балетмейстера Москва «Просвещение» 1986 Искусство балетмейстера: Учеб. пособие для студентов культ.-просвет. фак. вузов культуры и искусств – М Просвещение, 1986. – 192 с.

5. Казахстан национальная энциклопедия. Гл. редактор Буркитбай Аяган. 1 том, Алматы, 2004, 560 с.

6. Жумасеитова Г.Страницы казахского балета. – Астана: Елорда, 2001. – 144 с.

7. Нусупова А., Нусипжанова Н. «Голубой минарет» Серика Еркимбекова: образно-художественная концепция // Республиканский общественно-политический журнал «Мысль».– 2014.-№11.– С. 77-81.

8. Уразымбетов Д. Д. «Патриотическая тематика в творчестве М. Тлеубаевана примере его балета «Вечный огонь» Материалы международной научно-практической конференции «Пути развития современного театрального искусства Казахстана», посвященной 70-летию театрального критика, профессора Аширбека Сыгая 20 октября 2017 г.// Беседа с Р.Х. Байсеитовой. – Алматы, 2016. 21 янв.

9. Жумасеитова Г.Т. Страницы Казахского балета. Астана, Елорда, 2001, 144с.

10. Пономарева С. Легенда и история. Балет «Аксак кулан» в постановке Казахского государственного Ордена Ленина академического театра оперы и балета имени Абая // Черноморская здравница. 1978. № 126 (12817). С. 8.

11. Д. Уразымбетов. Новаторские поиски М. Тлеубаева в национальном балете «Аксак кулан»// Вестник Академии русского балета им. А. Я. Вагановой Министерство культуры Российской Федерации Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Академия Русского балета имени А. Я. Вагановой» № 4(45) 2016 год 161 с.

12. Кузембаева С. А. Воспеть прекрасное. Алма-Ата: Өнер, 1982. 104 с.

ХАКИМОВ АЗАТ СЕРИКОВИЧ
докторант
Казахская Национальная Академия Искусств имени Т.Жургенова

МУКАНОВ МАЛИК ФЛОБЕРОВИЧ
доктор PhD искусствоведения, доцент,
Казахская Национальная Академия Искусств имени Т.Жургенова

ЭЛЕМЕНТЫ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО МЕТОДА В СТРУКТУРЕ ИГРОВОГО КИНО

Түйін. *А.С. Хакимовтың, М.Ф. Мукновтың мақаласында: «Көркем фильмдер құрылымындағы құжаттамалық әдістің элементтері» атты мақаласы – деректі әдістің кинематографиялық элементтерін зерттеу. Фильмдерді талдау режиссер әдісін (деректі) жіктеуге және осы әдіс элементтеріне толық сипаттама беруге мүмкіндік берді.*

Түйінді сөздер: *Режиссердың қабылдауы, деректі, көркем фильм.*

Резюме. *Статья Хакимова А.С. и Муканова М.Ф. «Элементы документального метода в структуре игрового кино» представляет собой исследование кинематографических элементов документального метода. Анализ фильмов предоставил возможность классифицировать режиссерский метод – документальность – и дать подробное описание элементов этого метода.*

Ключевые слова: *Режиссерский прием, документальность, игровое кино.*

Summary. *The article of Azat S. Khakimov and Malik F. Mukanov «Elements of the documentary method in the structure of feature films» is a study of the cinematic elements of the documentary method. The analysis of films provided an opportunity to classify the director's method (documentary) and give a detailed description of the elements of this method.*

Key words: *Director's method (art reception), documentary, feature film.*

Фотографический принцип кинематографа, по словам Андре Базена [А. Базен, 1972], выражается совершенно оригинально в отличии, например, от живописи – оператор ограничен в своем личном участии в процессе создания кинокартины и тем самым кинематограф, как и фотография, максимально объективен и документален как искусство. Проблеме документалистики наибольшее внимание уделяется в кинематографе, поскольку, как мы знаем, по природе этого вида искусства документализм изображения имеет для него особо существенное значение. При этом, документализм совершенно не отождествляется с реализмом, так как в самом направлении документализма появились и натурализм, и фальсификация действительности. В этом свете большое значение придается факту.

Мы знаем, что факт – конкретное событие явление действительности, которое зафиксировано человеком. Это то, что человек непосредственно видит, наблюдает, выделяет в своей деятельности и в объективном мире. Понятие «факт» в документальном искусстве шире, чем понятие «кинодокумент». Кинодокумент на основе запечатленного в кинокадре определенного пространства и времени приобретает качества бесспорного, то есть поддающегося проверке, свидетельства, аргумента в установлении конкретной истины. Но документ – лишь одно из возможных проявлений факта, не единственное. Руководствуясь этим положением, мы анализировали режиссерские приемы, которые наблюдали в игровых фильмах.

Документальность вносит какой-либо добавочный смысл, или увеличивает драматизм или эстетику фильма. Кроме этого, как писал Деллюк [Л. Деллюк, 1924], кинематограф дает возможность подчеркивать выразительность предметов и индивидуальность предметов. И документальный прием, как и любой другой режиссерский прием, вводится, по мнению автора, там, где необходимо усилить напряжение, интригу, динамику, вызвать интерес или навести зрителя на какую-либо мысль, обратиться к зрителю с какой-либо информацией. И тем самым вызвать в зрителе максимальное чувство правды.

Эмпирическую базу исследования составляют игровые фильмы, снятые на национальной киностудии «Казахфильм» с 1945 по 2019 год. Говоря о национальном кинематографе Казахстана, распространено мнение, что его появление связано с фильмом «Амангельды» (1938). Но как заметил киновед и теоретик кино Ногербек Б.Р. [Ногербек Б.Р., 2010] кинокартины 1920-х и 1930-х годов не могут считаться

фильмами национальной кинематографии Казахстана. Да, они созданы на казахстанском материале, но в те годы не было ни фильмопроизводства в Казахстане ни кинематографистов. Путь к появлению отечественной режиссуры был также долог, как и путь к созданию отечественного фильмопроизводства.

Для данной статьи нами отобрано восемь кинокартин, в которых отмечается специфика киноязыка. Фильмы представляют собой разные периоды национального кинематографа: это период становления кинематографа, период развития национальной режиссуры, период «новой волны» казахстанского кино, период становления кинематографа в годы новой формации Казахстана и затем фильмы, созданные в XXI веке. От первых фильмов национального кинопроизводства до современного периода, когда режиссеры-постановщики используют новые кинематографические жанры.

Критерии, по которым мы выбирали фильмы для нашего анализа:

1. Период национального кинематографа;
2. Оригинальность киноязыка и режиссерских приемов;
3. Особенность видения характера героя и окружающего мира.

Фильмы:

1. Песни Абая (1945), реж. Григорий Рошаль, Ефим Арон;
2. Наш милый доктор (1957), реж. Шакен Айманов;
3. Ангел в тюбетейке (1968), реж. Шакен Айманов;
4. Транссибирский экспресс (1977), реж. Эльдор Уразбаев;
5. Игла (1988), реж. Рашид Нугманов;
6. Киллер (1998), реж. Дарежан Омирбаев;
7. Тюльпан (2008), реж. Сергей Дворцевой;
8. Айка (2018), реж. Сергей Дворцевой.

В ходе нашего исследования нами определены следующие элементы режиссерского приема документальности в игровом кино:

1. Кинохроника – киносъемка подлинных событий и лиц.

В кинофильме «Киллер» режиссер использует кинохронику на начальных и конечных титрах, в которой зритель видит людей, покупателей и продавцов, на каком-то рынке в одном из районов города. С одной стороны, к начальному кадру фильма – кинохронике, мы, зрители, можем относится как к эпиграфу, в котором автор выражает дух, смысл произведения и свое, авторское, отношение к происходящему в произведении. С другой стороны, данным начальным кадром автор вводит нас в мир истории, которую рассказывает. Первый кадр является началом экспозиции всей истории – показываются предлагаемые обстоятельства, в которых разворачиваются трагические события.

В фильме «Тюльпан» съемка подлинных событий (кинохроника) становится частью сюжета. Герой оказывается свидетелем окота овец и данное событие не является постановочным. Автор использовал реальные события, происходящие на животноводческой ферме, где проходили съемки фильма, как предлагаемые обстоятельства для своего героя.

2. Фотохроника – это фотосъемка подлинных событий и лиц.

По данному режиссерскому приему мы приводим пример из фильма «Тюльпан». В фильме присутствует фотография и является одним из способов движения сюжетной линии. Персонажи истории используют фотографию Принца Чарльза и Принцессы Дианы, которые являются подлинными, историческими, социально значимыми лицами. Фотография Принца и Принцессы Уэльских является предлагаемыми обстоятельствами в фильме «Тюльпан». Но кроме развития сюжета также несет в себе элемент соединения художественной реальности фильма с реальностью объективного мира.

3. Камео – роль, как правило, эпизодическая, в которой используется известная и легко узнаваемая личность (режиссера, актера, политика и др.) либо без оглашения, либо с оглашением его имени. Обычно под «камео» в кинофильме принимают человека, который играет сам себя.

В фильме «Ангел в тюбетейке» мы видим Шакена Айманова, который в кадре выполняет работу режиссера снимающего театральное выступление. Как мы знаем, Шакен Айманов является актером и режиссером театра и кино по профессии и режиссером-постановщиком фильма «Ангел в тюбетейке». Таким образом, Шакен Айманов снялся в собственном фильме в роли Шакена Айманова.

4. Историческое лицо (подлинное лицо) – данное определение относится к человеку, который признан обществом как социально значимый человек; либо человек, который являлся очевидцем событий, описываемых/показываемых в фильме. Данный прием может быть реализован в двух формах: в жанре байопик и прием «историческое лицо».

Примерами в нашей статье являются фильм «Наш милый доктор». В этом фильме присутствует очень интересный режиссерский ход: одну из ролей в фильме исполнил Ермек Серкебаев, Народный артист СССР, оперный певец, актер – он играл роль Такена.

Такен по стечению обстоятельств оказался в съемочном павильоне, где идут съемки музыкального фильма и в одной из сцен в этом фильме играет Ермек Серкебаев, но он не пришел на съемки. И Такену пришлось играть роль вместо Ермека Серкебаева. Получилось, что Ермек Серкебаев (историческое лицо) в образе Такена (художественный персонаж) в художественной реальности играл Ермека Серкебаева, тоже как образ, введенный в художественную реальность. Данным приемом авторы создали предлагаемые обстоятельства для героя и, одновременно, создали характер персонажа.

Почти такой же прием автор Шакен Айманов применил в фильме «Ангел в тюбетейке». В экспозиции фильма персонаж действует согласно своему характеру (произносит слова) и в этом же кадре зритель видит титр с именем и фамилией актера, который играет данную роль. Надо заметить, что этот прием был довольно распространен, так для примера, на год позже в СССР на киностудии «Мосфильм» режиссером Л.Гайдаем был создан фильм с таким же приемом «Бриллиантовая рука» (1969).

Но мы предполагаем, что данный прием может быть реализован, так сказать, в чистом виде. Вполне возможно, что режиссер создаст кинокартину о жизни какого-либо исторического лица, и в данном фильме будут присутствовать кадры или сцены, в которых историческое лицо будет участником сюжета.

5. Аудиохронотоп – аудиозапись звуков и сигналов из различных официальных, и социально значимых теле-радио-интернет-источников, которые помогают определить время и место в сюжете фильма.

В фильме «Игла» режиссер применил этот прием. В одной из сцен звучит радиосигнал алматинской радиопередачи на немецком языке, из которого становится понятно, что звучит «Радио Алма-Ата».

В фильме «Тюльпан» есть тот же самый прием. В фильме звучит радиоприемник, в котором говорится, что работает «Казахское радио» и тем самым, показывая, что события происходят в казахстанской степи.

6. Цитата – это дословное речевое воспроизведение персонажем отрывка из какого-либо текста, либо полностью текста, мировой литературы (художественной, научной, искусства) в игровом фильме.

В фильме «Песни Абая» звучат стихи Абая Кунанбаева и Александра Сергеевича Пушкина (в переводе Абая на казахский язык). Данный прием позволяет режиссеру создать необходимые предлагаемые обстоятельства истории, а также, раскрыть характер персонажей.

Те же цели достигаются этим же приемом в другом фильме «Транссибирский экспресс», в котором персонаж Касымхан Чадьяров читает наизусть стихи Абая.

Цитата включает в себя понятие киноцитата, но в данном случае применим лишь к тексту в дословном речевом исполнении.

7. Интегрированное пространство – процесс объединения в единое целое игрового фильма и объективного мира как единое объективное пространство.

Данный метод реализуется через режиссерские приемы документальности и через жанры (докудрама, докуфикшн, мокьюментари). Рассмотрим на примерах фильмов:

Фильм «Наш милый доктор». Режиссер активно использует разные варианты этого приема и создает у зрителя ощущение, что эта история происходит буквально за окном, на соседней улице. Зритель чувствует это с начального кадра, в котором главная героиня фильма по имени Бибигуль произносит свою речь прямо в объектив, в зрительский зал, тем самым разрушая так называемую «четвертую стену». Далее в этой же сцене режиссер вводит титр – название фильма – и все люди (массовка, участвующая в этой сцене) обращают внимание на это. Изобразительно на экране это выглядит как появление слов в воздухе. А в конце фильма героиня, обращаясь к зрителям, просит присылать свои отзывы и мнения о фильме: «…по адресу: город Алма-Ата…» но не успевает договорить адрес, так как её отвлекает другой персонаж.

Также, в фильме звучит реплика одного из героев истории, что это песня из нового кинофильма «Наш милый доктор», тем самым режиссер напрямую соединяет реальности игровой кинокартины и объективного мира. В этом же фильме режиссером использован другой вариант приема. Один из главных героев исполняет песню и говорит, что это песня «из нового художественного фильма «Наш милый доктор». Тем самым режиссер как бы выводит персонажей фильма из художественного пространства и помещает в наше, зрительское, объективное пространство в котором существует фильм «Наш милый

доктор». Этот же принцип можно наблюдать в фильме «Ангел в тюбетейке», в котором персонажи упоминают фильм «Наш милый доктор».

В фильме «Транссибирский экспресс» режиссером реализован другой вариант приема «интегрированное пространство». Режиссер вводит в фильм титры, в которых указаны даты происходящих событий.

На примере фильмов «Тюльпан» и «Айка» можно видеть как автор реализовал режиссерский прием в варианте с жанром «мокьюментари». Необходимо отметить, что в обоих фильмах оператором-постановщиком является один человек – Иолана Дылевска (Польша). Этот оператор помогает режиссеру фильмов Сергею Дворцевому добиться стилистического решения изображения фильма на уровне документалистики. Также, в фильме задействованы непрофессиональные актеры, жители того поселка, в котором происходили съемки и тем самым автор целенаправленно уходил от, как заметил Робер Брессон [Брессон Р., 1975], записанного на пленку театра.

Как мы и говорили выше, цель режиссера, который использует документальный прием в игровом кино – это вызвать в зрителе максимальное чувство правды. Мы должны отметить, что для достижения этой цели режиссеры используют и другой метод – стилизация под документальность. Этот прием был отмечен киноведом Ногербек Б.Р. [Ногербек Б.Р., 2007] при обсуждении фильма «Конечная остановка» (1989). Стилизация под документальность – это такие приемы игрового кино, которые лишь стилизованы под документ, например, анкетные данные. Мы же наше исследование направили на документальность в игровом кино, на хронику (визуальную или звуковую) подлинных событий и лиц. Считаем, что данный метод документальности значительно обогащает киноязык.

Приведенные результаты выше дали возможность назвать и подробно описать каждый отдельный элемент режиссерского метода – документальность. Каждый режиссерский прием, как элемент метода документальности, мы рассматривали через призму двух аспектов: драматургический аспект и экранный аспект. Что дает нам возможность говорить о системности данного режиссерского метода.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Баззен А. Что такое кино? (сборник статей). – Москва: «Искусство», 1972;
2. Брессон Р. Записки о кинематографе (Bresson R. Notes sur le cinematographe). – Gallimard, 1975;
3. Деллюк Л. Фотогения кино. – Москва: Издательство «Новые вехи», 1924;
4. Ногербек Б.Р. На экране «Казахфильм». Статьи, рецензии, эссе, интервью. – Алматы: RUAN, 2007;
5. Ногербек Б.Р. Национальный кинематограф Казахстана (вступительная статья Киноэнциклопедия Казахстана). – Алматы, 2010.

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ
СОЦИАЛЬНАЯ НАУКА
SOCIOLOGICAL SCIENCE

УДК 364

СИГАЗИЕВА МАДИНА КАЙРАТОВНА
магистрант 1 курса
кафедра «Связь с общественностью»
Факультет журналистики и политологии
Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева

ӘЗІМБЕК АЙДАНА БАТЫРБЕККЫЗЫ
докторант 1 курса
кафедра «Социальная педагогика и самопознание»
Факультет социальных наук
Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева

ОЦЕНКА ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВКЛАДА ВОЛОНТЕРОВ (НА ПРИМЕРЕ СОЦИАЛЬНОГО ПРОЕКТА «ЖЕНИС»)

Түйін. *Мақалада Қазақстан Республикасындағы волонтерлық қозғалыстың дамуы туралы баяндалады. «Волонтерлық қызметтің еліміздегі әлеуметтік-экономиканың дамуына қосқан үлесін есепке алу жүйесін енгізу» басшылыққа алынған міндетерді шешудің негізі ретінде алынды. Бұл тапсырма Қазақстан Республикасындағы 2020 «Біргеміз» волонтерлар жылына арналған іс-шаралар жоспарында көрсетілген.*

Түйінді сөздер: *волонтерлар, қоғам, коммерциялық емес ұйымдар, азаматтық қоғам, экономикалық үлес.*

Резюме. *В статье описывается развитие волонтерской деятельности в Казахстане. В частности анализируется взаимосвязь волонтерства с гражданским обществом. За основу взято решение задачи «Внедрение системы учета вклада волонтерской деятельности в социально-экономическое развитие страны». Данная задача описана в плане мероприятий по проведению Года волонтера «Birgemiz» на 2020 год в Республики Казахстан.*

Ключевые слова: *волонтеры, общество, некоммерческие организации, гражданское общество, экономический вклад.*

Summary. *The article describes the development of volunteer activities in Kazakhstan. The basis is the solution to the problem «Implementation of a system of accounting for the contribution of volunteer activities to the socio-economic development of the country». This task is described in the action plan for the Volunteer year 2020 «Birgemiz» in the Republic of Kazakhstan.*

Key words: *volunteers, society, non-profit organizations, civil society, economic contribution.*

Введение

Понятие гражданское общество рассматривается как сообщество граждан, связанных общими интересами и коллективной деятельностью[Купер Р., 2018, с 21]. Во многих странах некоммерческие организации составляют основную часть гражданского общества и их деятельность регулируется законодательством. В Казахстане согласно Закону РК «О некоммерческих организациях» от 16.01.2001 года: «некоммерческой организацией считается юридическое лицо, целью которого не является получение прибыли» [Электронный ресурс]. Одной из задач гражданского общества является становление механизмов реализации социальных программ и планов развития страны[Исмаилов А., 2014, С. 225 -230]. Таким образом, общественные, некоммерческие организации решают социально значимые задачи, обозначают социальные ценности и направлены на достижение общего благосостояния. Известно, что в дополнение к занятой рабочей силе некоммерческие организации в значительной степени полагаются на волонтерский труд [Диз Ж.Г., 2001].Многие из этих организаций не могли бы существовать или, по крайней мере, не могли бы обеспечить свой текущий уровень обслуживания без помощи добровольцев.

Задачи

Президентом Республики Казахстан Касым-Жомартом Токаевым 21 мая 2019 года, по итогам Форума казахстанско-российского молодежного сотрудничества, был объявлен 2020 год в Казахстане Годом волонтера. Правительством Республики Казахстан был разработан документ, в котором расписан план мероприятий по проведению Года волонтера «Birgemiz» на 2020 год. В первом направлении плана «Развитие благоприятной среды для волонтерской деятельности» второй задачей обозначено

«Внедрение системы учета вклада волонтерской деятельности в социально-экономическое развитие страны»[«Электронный ресурс], которая была выбрана для исследования.

Цели

Было решено изучить международный опыт для поиска методологии и выбрать локальный пример для того, чтобы показать практическую значимость для организаций в Казахстане.

История

В Казахстане, 30 декабря 2016 года был принят закон «О волонтерской деятельности» [Электронный ресурс] и разработана дорожная карта по развитию волонтерства на 2018-2020 годы, в которой особое внимание уделено потенциалу волонтеров, нормативно-правовой базе, развитию движения, механизму взаимодействия и корпоративному волонтерству [Электронный ресурс].

287 волонтерских организаций действуют на территории РК и 69 проектов по государственному социальному заказу реализовано за 2019 год. Наибольшее количество задействовано в социальной сфере, событийном пространстве, работе с животными и этно-волонтерстве.Также, начинают развиваться новые направления волонтерства: чрезвычайные ситуации, медицина, культура, медиа и онлайн [Электронный ресурс].

Наиболее известные волонтёрские организации РК: ОЮЛ «Национальная волонтерская сеть», «Красный полумесяц Казахстана», Программа добровольцев ООН в Казахстане, «Клуб 28 петель», «Клуб добряков», Rina.kz и «Лидер».

ОЮЛ «Национальной волонтерской сетью» в рамках гранта «Реализация программы малых грантов для поддержки волонтерских инициатив» от НАО «Центр поддержки гражданских инициатив» было создано 17 центров поддержки волонтерской деятельности во всех регионах РК. Проведено исследование волонтерской деятельности с опросом 5000 респондентов. Выдано 17 грантов по одному миллиону на развитие волонтерской деятельности в регионах РК. Издан сборник лучших волонтерских практик РК и пособие по работе с волонтерами для государственного, частного и бизнес секторов.Проведен конкурс на премию «Лучший волонтер года – 2019»[Электронный ресурс].

В целях взаимодействия заинтересованных организаций и волонтеров была создана функциональная онлайн-платформа qazvolunteer.kz, позволяющая координировать деятельность волонтеров и волонтерских организаций Казахстана и осуществлять информационную поддержку волонтерских проектов,программ и акций.

В сентябре в платформу внедрен студенческий модуль по проекту «Социально студенческий кредит», привлекающий студентов вузов к общественно-полезной деятельности[Электронный ресурс].

Методы исследования

Канадским центром Филантропии в рамках программы исследований Международного года добровольцев, учрежденного Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций на 2001 год, были разработаны восемьинструментов для обеспечения канадских добровольных организации системным методом определения экономической ценности деятельности волонтеров.

Восемь показателей подразделяются на две стратегические области: показатели производительности человеческих ресурсов, показатели эффективности программ добровольцев и меры поддержки сообщества.

I. Показатели производительности человеческих ресурсов. Эти меры описывают, как волонтеры расширяют кадровые ресурсы организации за пределы существующего бюджета. К ним относятся:

1. Estimates of the Value of Volunteer Activity (EVVA)– Оценка ценности волонтерской деятельности, которая документирует экономическую (валютную) стоимость времени, которое вкладывают добровольцы.

2. True Value Added to Personnel (TVAP)– Истинная добавленная стоимость к персоналу, которая рассчитывает истинную экономическую ценность волонтерского вклада, назначая ставки заработной платы и пособий для каждого часа волонтерской деятельности.

3. Full-time Year-round Job Equivalent (FYJE)– Полный годовой эквивалент работы, который преобразует общее количество часов работы в организации в эквивалентное количество штатных должностей.

4. Percent Personnel Value Extended (PPVE)-Процент расширенной ценности персонала, который демонстрирует, насколько добровольцы повышают ценность персонала организации.

5. Organization Volunteer Investment Ratio (OVIR)-Коэффициент волонтерского инвестирования в организацию, который показывает материальный приход в организацию с инвестирования в волонтерскую программу.

6. Volunteers to Paid Staff Ratio (VPSR)-Отношение добровольцев к оплачиваемому персоналу, которое сравнивает количество волонтеров с количеством оплачиваемых сотрудников в волонтерской программе.

II. Меры поддержки сообщества. Эти меры описывают вклад волонтеров как форму поддержки сообщества.

7. Volunteer Capital Contribution (VCC)-Вклад волонтерского капитала, который рассчитываеткарманные расходы, которые несут волонтеры.

8. Community Investment Ratio (CIR)-Коэффициент инвестиций сообщества, которыйсравнивает сумму, которую организация инвестирует в программу для волонтеров, с часовыми инвестициями от волонтеров.

Для того, чтобы высчитать 8 показателей мы выбрали структуру управления волонтерской деятельностью, присвоили ценность волонтерским должностям; а также собрали информацию о расходах волонтеров и организации.

Структура управления волонтерской деятельностью это таблица, которая описывает позиции, в которых задействованы волонтеры. Мы также искали название оплачиваемого эквивалента позиции, чтобы присвоить ценность волонтерским должностям. Подсчет волонтерских часов в идеале ведется волонтером с применением личных волонтерских книжек, где каждый вписывает количество волонтерских часов либо применяются электронные менеджеры. В Казахстане такая система была запущена в 2019 году с проектом «Социальный студенческий кредит» [9]. Проект реализуется до 2021 года и может быть расширен и взят за основу полного учета волонтерской деятельности в Казахстане.

Просчитаем показатели на примере социально-значимого проекта «Женис», опираясь на доклад 2018 года. Проект «Женис « реализуется в течении более 5 лет ОЮЛ «Национальной волонтерской сетью» и КФ «Samruk-kazyna Trust», и направлен на оказание поддержки ветеранам Великой Отечественной Войны.

В 2018 году 1357 ветеранов было охвачены адресной помощью в 31 городе. Было привлечено 513 волонтеров, которые осуществили 4770 рейдов и организовали 47 мероприятий в течении 8 месяцев с 1 мая по 31 декабря 2018 года [Электронный ресурс].

В 2019 году в течении 9 месяцев с апреля по декабрь в 35 городах Казахстана усилиями волонтеров была оказана помощь 1440 ветеранам ВОВ и труженикам тыла. Общее количество волонтерских рейдов составило – 5324 посещений ветеранов и тружеников тыла. В рамках проекта 646 волонтера в течение девяти месяцев помогали ветеранам в уборке жилья, покупали необходимые продукты питания и медикаменты, сопровождали к врачу, организовывали беседы.

В рамках проекта волонтеры решали и особые нужды ветеранов – приобретали слуховые аппараты, инвалидные кресла, обогреватели, осуществляли ремонт жилья [Электронный ресурс].

Результаты

В проекте в каждом городе назначается координатор, которые регулирует деятельность волонтеров. Ведет учет рейдов, мероприятий и волонтерских часов.

Для созданияописания волонтерских позиций применим таблицу 1.

Таблица 1

№	Позиция	Описание позиции
1	Социальный работник	Оказывает систематическую поддержку по уходу за домом, приносит продукты, медикаменты. Ведет психологическую и моральную поддержку с помощью бесед.

Подсчет волонтерских часов.

Берем среднее время одного рейда-3 часа, помноженное на количество рейдов в 2019 году, чтобы посчитать общее количество затраченных часов волонтера. Итого получаем 3*5324 =15 972 часов. В 2018 году эта цифра равнялась 14 310 часам.

Согласно постановлению «О системе оплаты труда гражданских служащих, работников организаций, содержащихся за счет средств государственного бюджета, работников казенных предприятий»базовый должностной оклад социального работника составляет 17697 тенге[Электронный ресурс]. Если предположить, что социальный работник тратит около двух часов два раза в неделю, посещая своего подопечного, то в месяц он занят 16 часов. И тогда стоимость одного часа равняется 1106 тенге.

Оценка ценности волонтерской деятельности.

Высчитывается назначением ставки заработной платы каждому часу активности добровольцев. В зависимости от требований к отчетности может рассчитываться ежемесячно, ежеквартально, два раза в год или ежегодно.

Формула: Общее количество волонтерских часов* часовую заработную плату (1106 тенге).

Занесем расчеты в таблицу 2.

Таблица 2

Год	Позиция	Количество волонтеров	Общее количество часов	Ценность труда волонтеров в тенге
2018	Социальный работник	513	14 310	15 826 860
2019	Социальный работник	646	15 972	17 665 032

Подсчет затрат волонтерской организации на привлечение волонтеров.

В рамках данного проекта волонтерам выдавались манишки по 1000 тенге и покрывалась оплата за проезд. Общая сумма составила в 2018 году – 513000 тенге и в 2019 году – 64600 тенге.

Возьмем среднюю стоимость проезда на автобусе 50 тенге, и просчитаем затраты в обе стороны для всех волонтеров. При условии, что каждому волонтеру оплатили проезд, единожды выходит 51300 тенге в 2018 году и 64600тенге в 2019 году.

Общая сумма затрат в 2018 году равна 564 300 тенге. В 2019 году равна 710 600 тенге.

Сопоставляя общие затраты и общий вклад волонтеров проекта «Женис» очевидна большая экономия, которая составляет в 2018 году 15 262 560 тенге, в 2019 году 16 954 432 тенге.

Когда общие расчеты сделаны, применим формулы и рассчитаем восемь показателей:

1.Для расчета EVVA понадобится: заработная платы наемного сотрудника за сопоставимый труд волонтера. Выше было упомянуто, что социальный работник получает 17697 тенге за примерно 16 часов работы и 8 посещений. На волонтера же затрачивается 100 тенге на каждое посещение и 1000 тенге за первое. Итого в первый месяц расходуется 1000 тенге и 100 тенге за одно посещение. Предположим, что волонтертакже, как и социальный работник посещает ветеранов дважды в неделю. Подсчитаем расчеты в таблице 3.

Таблица 3

Расходы на	
8 месяцев зарплаты одного соц.работника	141 576 тенге
8 месяцев труда одного волонтера	7 400 тенге
Выигрыш	134 176 тенге
9 месяцев зарплаты соц.работника	159 273 тенге
9 месяцев труда волонтера	8200 тенге
Выигрыш	151 073 тенге

Учитывая, что в 2018 году работало 513 волонтеров, то выигрыш от вклада всех волонтеров будет оцениваться в 513*134176 = 68 832 288 тенге. В 2019 году сумма равнялась 646*151073 тенге = 97 593 158 тенге.

2. Расчет TVAP предполагает учет бонусов сотрудников. Формула: Общее количество волонтерских часов* абсолютную часовую заработную плату (ставка+ бонусы).

С 1 января 2020 года в Казахстане планируется увеличить оклад социальных работников в размере до 40 %.[14]Таким образом, учитывая увеличение оклада на 40% получаем 24 776 тенге. Укажем расчеты в таблице 4.

Таблица 4

Расходы на	
8 месяцев зарплаты соц.работника	198 208 тенге
8 месяцев труда волонтера	7 400 тенге
Выигрыш	190 808 тенге
9 месяцев зарплаты соц.работника	222 984 тенге
9 месяцев труда волонтера	8200 тенге
Выигрыш	214 784 тенге

С учетом бонусов, выигрыш от вклада всех волонтеров в 2018 году будет оцениваться в 513*190 808 = 97 884 504 тенге. В 2019 году сумма составила 646*214 784 тенге = 138 750 464 тенге.

Взяв в расчет, что в 2018 году на весь проект было потрачено около 50 миллионов, а в 2019 году 75 миллионов, то заметна двойная окупаемость проекта.

3. В расчете FYJE учитываются соотношение непроплаченных часов волонтеров на трудовые часы волонтеров, на количество рабочих недель. Формула:(Общее количество волонтерских часов+ 40 часов в неделю)/ (время реализации проекта).

Волонтеры проекта «Женис» проработали 14 310 часов за 2018 год. Учитывая, что социальный работник затрачивает 16 часов в месяц. То за 8 месяцев одним социальным работником оказывается помощи в 128 часов. Тогда 14 310 часов деля на 128 часов получаем около 112 оплачиваемых социальных работников.

В 2019 году волонтерами было оказано помощи в 15 972 часа. За 9 месяцев одним социальным работником оказывается помощи в 144 часа. Тогда 15 972 часа деля на 144 часа получаем около 111 оплачиваемых социальных работников.

4.Чтобы рассчитать PPVE необходимо знать количество оплачиваемых сотрудников в организации. Формула:(общий тенговый вклад волонтеров (EVVA или TVAP)/ (общая зарплата всех сотрудников+ общий тенговый вклад волонтеров)).

Если предположить, что к каждому ветерану был сопоставлен социальный работник, то выходит 1357 сотрудников в 2018 году и 1440 сотрудников в 2019 году.

Если все сотрудники получили бы оклад в 17 697 тенге в течении 8 месяцев, а на каждого из 513 волонтеров было затрачено 7400 тенге, суммируя суммы получаем 24 014 829 тенге. Разделим эту сумму на ценность труда волонетров в тенге 15 826 860 и умножим на 100. Результат равен 1,52. Таким образом, можно говорить о том, что волонтеры повысили ценность социальных работников в 2018 году в 1,52 раза. В 2019 году коэффициент составил 2,1.

5.OVIR высчитывается соотношением TVAP на общие затраты организации на волонтеров. Формула: ((общий тенговый вклад волонтеров (EVVA или TVAP))/(общее инвестирование организации в проект))* 100

Расчитаем:190 808 тенге /564 300 тенге = 0,34 в 2018 году. 214 784/710 600=0,3 тенге в 2019 году.

Таким образом, можно говорить о почти 30 процентном выигрыше организации и государства благодаря инвестированию в проект.

6.VPSR сравнивает количество волонтеров к количеству персонала. Формула: (Общее количество волонтеров)/общее количество сотрудников проекта.

2018 год: 513/1357 =0 ,38; 2019 год: 646/1440=0,45

По этим данным мы видим, что количество волонтеров составляет 38-45 процентов от общего количество социальных работников в стране, потенциально задействованных в уходе за ветеранами и тружениками тыла.

7.Чтобы посчитать VCC необоходимо знать сколько волонтер потратил карманных денег, участвуя в волонтерском проекте, сколько волонтеру было возмещено, и общее количество денег, сэкономленных благодаря волонтерам.Формула:(Общее количество карманных расходов волонтеров – общее количество возвращенных денег) + общая сумма вклада волонтеров.

VCC высчитывается вычитанием из общего количества возвращенных волонтерам денег карманных расходов волонтеров и добавлением количество денег, сэкономленных благодаря волонтерам.

Карманные расходы волонтеров в данном проекте равны нулю так как волонтеры тратят не более 3 часов в день, что предполагает отсутствие потребности в покупке питания.

В 2018 году каждому волонтеру было компенсировано по 7400 тенге за 8 месяцев работы. 7400*513=3 796 200 тенге.Количество денег, сэкономленных благодаря волонтерам высчитывается из данных при расчете PPVE. 24 014 829 (предполагаемые затраты при найме сотрудников) – 15 826 860 (ценность труда волонтеров) = 8 187 969 тенге.VCC равно сумме сэкономленных денег 8 187 969 тенге и общей суммы компенсации волонтерам 3 796 200 тенге = 11 984 169 тенге за 2018 год.

8. CIR высчитывается соотношением TVAP всех волонтеров на сумму внешних инвестиций. Формула: ((общий тенговый вклад волонтеров (EVVA или TVAP))/ (общий бюджет волонтерского проекта)

TVAP всех волонтеров в проекте равно 513* 190 808 тенге = 97 884 504 тенге.

Сумма внешних инвестиций в данном проекте являются внутренней информацией. Можно предположить, что сумма инвестиций не превышала 30 миллионов. Тогда CIR равен 3,26.

Заключение

Применение 8 показателей разработанных канадской группой ученых на примере волонтерского проекта «Женис» является одним из простых и эффективных способов подсчета экономического вклада волонтеров проекта. При проведении расчетов отсутствие некоторых данных заменялось предполагаемыми цифрами, которые требуют верификации. Однако даже при грубых вычислениях можно заметить значительную экономию при привлечении волонтеров в проект.

Данный метод может быть использован для подсчета экономического вклада и в других проектах и организациях. Очевидно, что применение электронного подсчета волонтерских часов помогло бы улучшить качество исследования и ускорить данный процесс.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Волонтерство среди молодежи в Казахстане получит активное развитие.[Электрон.ресурс].2017. URL:https://www.zakon.kz/4906671volonterstvo-sredi-molodezhi-v.html (дата обращения 26.01.2020)

2. Диз Ж.Г. Значение социального предпринимательства».-2001.-URL: https://entrepreneurship. duke.edu/news-item/the-meaning-of-social-entrepreneurship/.htm (дата обращения 16.12.2019)

3. Исмаилов А. Становление и развитие гражданского общества в Казахстане. Алматы: Вопросы социальной теории,2014. -С.225–230

4. Конституция Республики Казахстан. Закон Республики Казахстан от 16 января 2001 года № 142-II «О некоммерческих организациях». [Электрон.ресурс].-2001.-URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000142_.htm (дата обращения 12.02.2020)

5. Купер Р. Что такое гражданское общество, его роль и ценность в 2018?// Вестник университета Бирмингхам-2018., с.21

6. Конституция Республики Казахстан. Закон республики Казахстан О волонтерскойдеятельности[Электрон.ресурс].2017.URL:https://online.zakon.kz/document/?doc_id=34802272.htm (дата обращения 26.01.2020)

7. Медеубаева М. Почему волонтерство полезно для бизнеса [Электрон.ресурс]. 2019. URL:http://www.sk-trust.kz/report/index.html (дата обращения 20.12.2019)

8. Министерство труда и социальной защиты населения Республики Казахстан Оплата труда социального работника [Электрон.ресурс]. 2017. URL https://www.enbek.gov.kz/ru/node/344291 html (дата обращения 20.12.2019)

9. Министерство информации и общественного развития Республики Казахстан Об утверждении Плана мероприятий по проведению Года волонтера «Birgemiz» на 2020 год [Электрон.ресурс].2019.URL:http://qogam.gov.kz/ru/pages/ob-utverzhdenii-plana-meropriyatiy-po-provedeniyu-goda-volontera-birgemiz-na-2020-god.htm (дата обращения 20.01.2020)

10. ОЮЛ «Национальная волонтерская Сеть» Программный отчет проекта «Реализация программы малых грантов для поддержки волонтерских инициатив» [Электрон.ресурс].2019.URL:https://cisc.kz/ru/materials/1303 (дата обращения 25.12.2020)

11. ОЮЛ «Национальная волонтерская Сеть» Программный отчет проекта «Развитие информационной службы для развития волонтерской деятельности» НАО «Центр поддержки гражданских инициатив,» [Электрон.ресурс].2019.URL: https://cisc.kz/ru/materials/918.htm (дата обращения 25.12.2020)

12. О внесении дополнения в постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2015 года № 1193 «О системе оплаты труда гражданских служащих, работников организаций, содержащихся за счет средств государственного бюджета, работников казенных предприятий[Электронный ресурс].2019.URL:https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=2493601 html (дата обращения 20.12.2019)

13. Служба центральных коммуникаций при Президенте Республики «Волонтерское движение в Казахстане получает новый импульс развития[Электрон.ресурс].2019.URL:https://ortcom.kz/ru/ism/press-relizy/volonterskoe-dvizhenie-v-kazahstane-poluchaet-novyj-impuls-svoego-razvitiya.htm (дата обращения 20.01.2020)

14. Samruk-KazynaTrust Годовой отчет 2018[Электрон.ресурс].2018.URL http://www.sk-trust.kz/report/index.html(дата обращения 20.01.2020)

ФИЛОСОФИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОСОФСКАЯ НАУКА
PHILOSOPHICAL SCIENCE

УДК 159.955.2

ПЕТКОВ-БУЮКЛИЕВ НИКОЛАЙ
PhD, профессор
Варненского университета менеджмент

КАСЫМБЕРГЕБАЕВ БАУРЖАН ТИЛЕУБЕРГЕНОВИЧ
докторант
Каспийского государственного университета технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова

КРЕАТИВНОСТЬ И ФИЛОСОФИЯ

Түйін. *Философия қатаң логикалық негізделмеген, басқаша айтқанда абсолютті бола алмады және болмайды. Философияда шығармашылық пен тапқырлық осы тапсырманы орындайды – оны түсті, жанды, тиімді етіп өзгертіңіз! Шығармашылық белгісіздікті жақсы көреді. Ол, біздің шығармашылығымызға жағуға мүмкіндік беретін оттегі. Көбірек белгісіздік, кез-келген мәселенің жаңа, күтпеген, ерекше, стандартты емес және жаңа шешімін табуға көбірек мүмкіндік. Неге бүкіл философия үшін болмасқа?*

Түйінді сөздер: *Креативтілік, философия, визуализация, краетивті ойлау, гуманизм.*

Резюме. *Философия не могла и не может быть строго логично обоснована, другими словами – абсолютной. В философии креативность и остроумие сделают эту задачу – превратят ее в цветную, живую, эффективную! Креативность любит неопределенность. Она, тот кислород, который позволяет нашему творческому началу гореть ярче. Больше неопределенности, больше возможности найти новое, неожиданное, оригинальное, нестандартное и свежее решение для любой проблемы. А почему и не для всей философии?*

Ключевые слова: *Креативность, философия, визуализация, креативное мышление, гуманизм.*

Summary. *Philosophy could not and cannot be justified strictly logical, with other words – absolute. In the philosophy, creativity and wit make this task – to turn it into a colourful, lively, efficient! Creativity likes uncertainty. She, the oxygen, which allows our creative top burn brighter. More uncertainty, more opportunities to find new, unexpected, original, unconventional and fresh solution for any problem. And why not for all philosophy?*

Keywords: *Creativity, philosophy, visualization, creative thinking, humanism.*

Креативность и философия... Первая моя, креативная ассоциация связанна с Вольтером и Богом. Когда спросили остроумного француза в каких он отношениях с Богом, он ответил: «мы знакомы, но не разговариваем». К сожалению, подобные отношения креативности с Её Величеством Философия – уважают друг друга, но абсолютно не находят общий язык.

Цель, этого нестандартного представления, части философской проблематики, показать, что существует способ «обогащения» философии через ее вступления на новый путь, усеянным аллогичностью, интуицией и творчеством. Креативность, как подход, так и остроумие как способ оригинального выражения, части альтернативного развития философии в период стремительного технического прогресса и духовного регресса человека, когда ничто не воспринимается адекватно, если не эффектно визуализировано [Балашов Л., 1999].

Философия не могла и не может быть строго логично обоснована, т.е. абсолютной. Те кто твердят, что теории, системы и прозрения их абсолютны, не истинные философы. Если роль Эйнштейна в том, чтобы показать относительность пространства и времени, то с философской наглостью могу продолжить ход его мысли, что принцип креативности делает относительными все характеристики философии (её мифологичность, религиозность и научность), для того чтобы вернуть ее в исходное положение: в поиски смысла, т.е. постижения житейских истин, переданным другим на понятном для них стиле, языке и форме [Мамардашвили М., 1992]. Визуализации, 3D, 4D и так далее, превращают зрителя в участника представления. В философии креативность и остроумие сделают эту задачу – превратят ее в эффектную, цветную, живую, т.е. в эффективную!

Что такое креативность? В общих чертах, это способность человека к нестандартному мышлению и поведению, степень творческой одаренности [Рыскулбекова Д. А., 2018]. Креативность проявляется как: оригинальное и быстрое мышление, способность нахождения неожиданных решений, богатое воображение, чувство юмора и наверное, еще много подобных характеристик, которые креативные умы еще добавят. Я лишь остановлюсь на перечислении нескольких «новых», акцентированных мною. Креативность это или скорее всего как я ее понимаю:

• Вдохновение – мощный мотиватор всего нетрадиционного. Оно указывает нам на цель, одаривает крыльями и оставляет нас разбить голову об стену травиальности. Но полет! Да, полет стоит того... Даже и ради философские цели.

• Увлечение – та самая искра для творческого ума, которая позволяет нам гореть на своей работе.

• Мюнгхаузенская вера в собственные силы – давайте ставить перед собой дерзские цели и никакое болото нас не испугает, если верим, что выдернем себя за собственные волосы.

• Изменения – замечать все несовершенства и позволить нашим творческим способностям их устранить.

• Веселье – превратить философию в веселую науку, наслаждаться вечным творческим процессом, заходить за рамки философии, смеяться.

• Критиковать, но не критиканствовать – если у нас не хватает критического мышления, откуда появятся в нашей голове свежие идеи?

• Уверенность в самом себе – быть не таким как все, не проклятие, а благодать (достаточно иметь силы отстаивать эту привелегию).

• Знание о собственном незнании – любопытство и умеренная увереность в своих силах дают нам альтернативные решения в ситуации или проблеме.

• Будь открытым – и знаниями, и поведением, и желанием – делиться своими креативными достижениями с другими.

Возможно ли следовать характеристикам творческого мышления и креативности? Пусть каждый сам ответит на этот вопрос...

Не секрет, что большинство философов мыслят рационально – логично, слишком логично. Поэтому и слепы для некоторых нестандартных решений. Со своей стороны, настоящий творец довольно чаще от системолюбца испытывает неудовлетворенность или неясную тревогу, ощущая в реальности отсутствие ясности, простоты, порядка, законченности и гармонии [Мамардашвили М., 2010]. Он реагирует на противоречия и дискомфорт, исходящие от них. Таким образом создавая в самом себе мир, наполненный ощущением гармонии. Воссоздавая его в реальности, мир вокруг него, в нас и около нас, становится немного красивее и... полным. Весь этот процесс творческого импульса один вид игры, присущ детям. Когда спрашивают Эйнштейна, как он создает свои блестящие, но странные на взгляд теории, он отвечает, что наверное... из-за замедленного развития: например, каждый взрослый знает, что такое пространство и время, а он, все еще с умом пятилетнего ребенка и телом старца, удивляется этому. Но это не детская креативность – некоторое естественное поведение ребенка на фоне отсутствия стереотипов.

Детский, свежий взгляд на мир, идет от отсутствия жизненного опыта и наивной смелости, окрыленной от мысли, что все возможно [Ортега-и-Гасет, Х., 1991]. Эта креативность присуща больше детям. Не так обстоят дела у нас взрослых. У нас это явление встречается исключительно редко. Смелые мысли у взрослых не наивны – они предполагают богатый опыт, глубокие и обширные познания. Это смелость на творческую дерзость и готовность рисковать. Творец не боится необходимости усомниться в общепринятом. Он знает, что разрушает стереотипы, во имя чего-то нового, доброго, не боясь неизбежных конфликтов и недопонимания окружающими.

Представьте себе, что жизнь у всех нас Матрица. Живем непонятно где, непонятно для чего, и непонятно как, но отлично знаем мир и самих себя, то что родители, учители и медии запрограммировали в наши представления. Теоритическая и сухая философия дополнительно мешает нам освободиться от этой иллюзии об истинном свете. Что тогда нам остается? Как избежать Матрицы и есть ли смысл, тогда вопросов будет больше, чем ответов? Для меня, единственно возможное «философское» бегство от этой равностепенной для всех нас Матрицы, это умение «остановить» фильм, который проектируется Другими для нас и через нас, придумав свой личный сюжет, построенный вверху осознания того: кто я, что делаю, что хочу, на что надеюсь и что мне необходимо, чтобы быть счастливым. Тогда Философия сразу оживет перед нашими глазами! Превратится в волнующее путешествие в пространстве и времени! Это беседа-игра с персонажами из прошлого, настоящего и будущего, которые близки нам по духу и пониманию жизни. Философия раскроет свое очарование и всепроникающую силу не только как мудрость, история, но и как сказка, формула, эксперимент и многие другие методы, характерные для науки.

Так Она будет выглядеть «цветной», «озвученной», насыщенной декорациями, сценами и эффектами! И нам станет интересно расслабится в кресле и наблюдать самих себя в странной, но в сущности,

в самой главной 3D продукции, под названием «Моя жизнь»! Если есть больше людей, создавших и просмотревших этот фильм, то через время они создадут следующий: «Я и Другие», для того, что бы дойти до третьей части: «Мы вместе»! Но путь к пониманию других и строительству общего и светлого будущего для всех, кроется в правильном личном осознании, о чем шла речь до этого. Понять самих себя это первое и самое важное условия, чтобы понять и принять «Других».

Увы, системотворчество связанно с креативностью, как слон с посудной лавки. Поэтому, давайте не будем забывать, что есть только один нормальный (при этом достаточно креативный) путь развития философии сегодня, а именно – визуализирование мудрости! Современная эпоха, к сожалению, «эпоха не символического обмена, а мертвых оцифрованных символов; не форм жизни, а виртуальных навыков». Знание, идущее от философии, достаточно сухо и объемно, разнолико и безлико, абсолютно и относительно, чтобы иметь шанс направить истинное впечатление на тех, которые не хотят и не могут осознать красоту мудрости [Суворова А., 2005]. Для них нужен креативный подход, нестандартное прочтение философии, чтобы почувствовали ее силу и значение. Но это не компромисс с самой философией! Напротив! Именно таким способом она возродится, вернется в свой первоначальный вид, когда была стремлением для познания мира и человека, поиском истинного смысла знаний и свободы... способности удивляться!

Недавно имел удовольствие поэкспериментировать с одной элементарно-сложной задачей, которую дал своим студентам. Пусть каждый оценит что именно происходит с нами при «атаке» на оформленное наше мышление со стороны задачи, требующей креативного решения. Вот пример: рисую на доске три круга и спрашиваю своих настоящих студентов и будущих философов: «Как сделать так, чтобы к этим кругам прибавить нечто, чтобы получилось «два»?» Все усиленно начинают работать, т.е. пыхтят, крехтят, подглядывают к коллегам.... Выходит один гордо вперед и показывает мне свой лист – загнул один край и третий круг не виден. Предлагаю ему сделать тоже самое с доской и он сконфуженный садится. Другой рисует колеса автомобиля, третий пытается превратить круг в квадрат (выделяю его в уме – явно будет в будущем как философ). Проходит время, не получаю адекватный ответ, и только решаю продолжить лекцию, как встает одна девушка и растерянно с раскрасневшим лицом, подходит к доске и к общей неожиданности «дорисовывает» круги следующим образом – дорисовывает первый, чтобы получилась буква «д», второй круг, чтобы получилось «в», третий по тому же принципу легко превращается в «а» И что получилось? Рукописно, маленькими буквами – два! Другие недоумевают, почему я ее так бурно хвалю за оригинальный ответ. Ведь должно было получиться два круга?

Но, я повторяю условие задачи и те понимают, что наистина очень легко заблуждаемся, потому что никогда полностью не осмысливаем, что именно нам говорится. Один из наибольших и трудно преодолимых барьеров перед креативностью, т.е. для демонстрации и развития наших творческих задатков, это стремление наше к определенности! Наше рациональное мышление знает, что неопределенность это что-то ужасное, поэтому создает иллюзию для определенности – фальшивые дополнительные условия или ограничения – только чтобы иметь перед собой точную и ясную формулировку. В сущности, тем самым мы закрываем себе путь к решению задачи. Напротив, креативность любит неопределенность. Она, тот кислород, который позволяет нашему творческому началу гореть ярче. Больше неопределенности, больше возможности найти новое, неожиданное, оригинальное, нестандартное и свежее решение для любой проблемы. А почему и не для всей философии?

Можем ли таким образом воспринимать и всю философию? Наш подход к ней «травиален» – задается вопрос, ищется решение. А что произойдет, если... «забудем» вопросы не надолго? Имеется какое-то решение – представляем его интересно и красиво, а после этого, в зависимости от влияния его на каждого из нас – оно само спровоцирует тот или иной вопрос! Крайне нестандартно и нелогично ли звучит? Давайте разберемся – мы философы или всего лишь преподаватели по философии?

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Балашов Л., Что такое философия? М., 1999.
http://philosophy.ru/library/balashov/philos.html
2. Мамардашвили М., Как я понимаю философию, М., 1992.
http://www.klex.ru/27t.

3. Рыскулбекова Д.А. Современная американская философия.: дис. д-ра философии (PhD) по спец. 6D020100 – Философия: [защищена 15.03.2018] / Д. А. Рыскулбекова; науч. конс.: Ғ. Есім, С. Берд-Поллан ; ЕНУ им. Л. Н. Гумилева. – 2018. – 121 с. : табл. – Библиогр.: с. 114-121.

4. Мамардашвили М., Классический и неклассический идеалы рациональности, 2010./http://mamardashvili.com/published/azbooka/rationality.html

5. Ортега-и-Гасет Х., Две главные метафоры, 1991.
http://philosophy.ru/library/ortega/kant.html

6. Суворова А., Введение в современную философию, 2005.
http://philosophy.ru/edu/ref/suvorova/00.html

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT AUTHORS

Абилкасимова Г. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Ресей жаратылыстану академиясының (РЖА) профессоры, Халықаралық Ақпараттандыру Академиясының Академигі

Абилова О.А. – докторант, гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті.

Абуов А.Е. – доктор философских наук, профессор, Кафедра исполнительного искусства, Международный Казахско-Турецкий университет им. Ходжи Ахмеда Ясави

Адилжан К. – докторант Кафедры физики плазмы, нанотехнологии и компьютерной физики, Казахский национальный университет имени аль – Фараби

Айтимов М.К. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Айтбенбетова А.К. – филология ғылымдарының кандидаты, АӨМУ доценті**,** Қ.Жұбанов атындағы Актөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Айдар А.М. – PhD, аға оқытушысы

Асанов Т.И. – PhD докторант, Педагогика және психология кафедрасы, академик А.Қуатбеков атындағы халықтар достығы университеті

Алдабердикызы А. – доктор PhD, старший преподаватель кафедры теории и практики иностранных языков филологического факультета Евразийскогонационального университета им. Л.Н.Гумилева.

Алшинбаева Ж.К. – магистр, аға оқытушы Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

Анесова У.Г. – PhD, доктор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Анафинова М.Л.– кандидат филологических наук, доцент Кафедры иностранной филологии**,** ЕНУ имени Л.Н. Гумилева

Асылбекова М.П. – ЕҰУ Әлеуметтік ғылымдар факультеті, әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасы, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.

Ахметова А.И. – PhD доктор, аға оқытушы**,** Мектепке дейінгі білім беру және әлеуметтік педагогика кафедрасы, Педагогика және психология институты**,** Абай атындағы Казақ Ұлттық педагогикалық университеті

Аширбаев Ш. – философия кафедрасының оқытушысы, гуманитарлық ғылымдар магистрі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.

Abnassirova A.K. – senior teacher, master**,** Aktobe Regional State University name dafter K. Zhubanov

Atakhanov A.S. – M.A. Lecturer at University of Ahmet Yassawi

Anarbekova U.U. – master of Human Sciences, Doctoral student Faculty of philology and world languages, Al-Farabi Kazakh National University

Alayeva G.T. – associate Professor of the Department of jurisprudence and international law at Turan University a licensed forensic expert and appraiser.

Akzhan G.D. – 1st-year doctoral student of the faculty of Humanities and law of Turan University

Әбутәліп О.М. – кандидат филологических наук, доцент Университета Международного Бизнеса

Әзімбек А.Б. – Факультет социальных наук, кафедра «Социальная педагогика и самопознание» Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева, докторант 1 курса

Байбатшаева А.Е. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент**,** Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері кафедрасының меңгерушісі**,** Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

Базарбекова Р.Ж. – кандидат педогогических наук**,** Центр образовательных программ «НИШ»

Бекметова А.К. – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Құқық және экономика факультеті, Мемлекеттік басқару және менеджмент кафедрасы, аға оқытушы

Бисенгали Л.К. – доктор PhD, и.о. доцента, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, юридический факультет, кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики

Бурибаев Е.А. – заң ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры

Булегенова И.Б. – 1-курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті

Beknazarova U.U. – Senior Lecturer of Korkyt Ata Kyzylorda State Universit

Доскеева Ш.А. – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

Duzbaeva R.M. – Research supervisor: Associate professor, University of International Business

Едигенова А.Ж. – Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, педагогика ғылымдарының кандидаты; қауымдастырылған профессоры міндетін атқарушы

Есенова Н.Б. – кандидат филолгических наук, доцент кафедры дошкольного и начального образования Высшей школы педагогики Таразкого государственного педагогического университета.

Есжанова Г.Қ. – филология ғылымдарының кандидаты, ассистент профессоры, «Тілдер» кафедрасы**,** М. Тынышпаев атындағы Қазақ көлік және коммуникация академиясы

Ермекова Т.Н. – филология ғылымдарының докторы, профессор Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Жұман А.К. – магистр гуманитарных наук**,** кафедры иностранной филологии, КарГУ им. Е.А.Букетова

Жубатырова Б.Т. – Абай атындағы ҚазҰПУ «Дефектология» мамандығының докторанты

Жумабекова Д.Ж. – доктор искусствоведения, профессор кафедры скрипки Казахского национального университета искусств.

Zhalgasbayeva G.D. – Master student of Al-Farabi Kazakh National University**,** Faculty of philology and world languages**,** Department of translation studies

Исаева К.Р. – педагогика ғылымы кандидаты, профессор, көлік және кәсіптік оқыту кафедрасы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,

Имангалиева М.А. – жоғары санатты физика пәні мұғалімі, Атырау қаласы №27 И.Тайманов атындағы орта мектеп

Исаев М.С. – PhD философия докторы, Қоғамдық ғылымдар кафедрасы**,** «Әлеуметтік ғылымдар» факультеті, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Ишигова И.Т. – магистрант 1 курса специальности «Педагогика и психология» КазНу им. аль-Фараби.

Карипова А.И. – кандидат юридических наук, доцент**,** Университет «Туран-Астана»

Какжанова Ф.А. – профессор кафедры иностранной филологии**,** КарГУ им. Е.А.Букетова

Касымбергебаев Б.Т. – докторант Каспийского государственного университета технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова

Кенжебекова Р.С. – докторант1 года обучения**,** ЕНУ имени Л.Н. Гумилева «Кино тарихы мен теориясы» кафедрасы, Т.К. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА

Кемелбек А.С. – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің, жалпы тіл білімі және еуропалық тілдер кафедрасының магистранты

Кенжетаева Г.К. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті

Клунная В.О. – Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова, преподаватель кафедры теории и практики перевода, магистр гуманитарных наук

Килыбаев Н.А. – Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының докторанты, полиция подполковнигі

Конысбай Б.М. – доктор PhD, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, юридический факультет, кафедра таможенного, финансового и экологического права

Койлыбаев М.Т. – Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының докторанты, полиция майоры

Кушкимбаева А.С. – PhD., доцент, Қазақ әдебиеті кафедрасы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Кудышева А.А. – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті.

Куттыгалиева А.Р. – Инновациялық еуразия университетінің магистрі, PhD докторанты

Кунакова К.У. – Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, педагогика ғылымдарының докторы, профессор

Kereymaganbetova Zh.N. – senior teacher, master, Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov

Knol M. – master of Humanities, senior teacher of foreign languages chair , Karaganda State University after the academician E. A. Buketov

Koken L. – senior teacher of foreign languages chair, Karaganda State University after the academician E.A. Buketov

Kuzembekova Zh.Zh. – Kazakh National University named after Al-Farabi, Faculty of Philology and World Languages, Department of General Linguistics and European Languages, PhD, Associate Professor.

Қамзаева К.С. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент**,** Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Қалибекұлы Т. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті

Қасымова Ә.Ә. – PhD доктор**,** Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

Құлақмет Р.Т. – 2 курс магистранты, «Дыбыс режиссурасы және операторлық өнер» кафедрасы Т.К. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА

Құрақбай М.С. – 2-курс магистранты, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Өнер және мәдениет факультеті, Музыкалық білім мандығы

Куатова Ж.Ж. – кандидат педагогических наук, доцент**,** кафедры Педагогики**,** Южно-Казахстанский государственный педагогический университет

Kydyrova S.R. – magister, senior lecturer, Senior lecturer of the Department of design and construction Baishev University

Молбасынова Ж.М. – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Педагогика және психология факультеті, Педагогика және психология кафедрасы, аға оқытушы

Маметжанова Н.Х. – аға оқытушы**,** Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті.

Мазибаева Ж.О. – PhD докторант**,** Филология факультеті**,** Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

Манасбаева Н.Ш. – докторант 1 курса, кафедра иностранной филологии, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева.

Медетбекова П.Т. – филолгия ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Жалпы тіл білімі және еуропалық тілдер кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Молдабаева З.М. – аға оқытушы**,** Қ.Жұбанов атындағы Актөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Муканов М.Ф. – доктор PhD искусствоведения, доцент, Казахская Национальная Академия Искусств им. Т.Жургенова.

Мустафина М.А. – кандидат педагогических наук, доцент Университета Международного Бизнеса.

Мырзаханова М.Н. – кандидат медицинских наук, факультет «Истории, юриспруденции, искусства и спорта», кафедра Юриспруденции, Кокшетауский Государственный университет им. Ш. Уалиханова

Мурзагулова М. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасының оқытушысы, педагогика ғылымының магистрі

Makhanbetaliyeva M.M. – Master student the 2nd year of the specialty International law, L.N. Gumilyov Eurasian National University

Makhambetova G.E. – undergraduate of University of International Business, Department of Business Informatic

Mamyr A.U. – 1 year master's degree student of Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Philology and World Languages, Department of General Linguistics and European Languages

Mukanova N.Zh. – undergraduate of University of International Business, Department of Business Informatic

Нәсіпқан М. – Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының магистранты

Нөгербек Б.Б. – PhD доктор, доцент**,** «Кино тарихы мен теориясы» кафедрасы Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА

Mirzakhmetova M.E. – M.A.Lecturer at University of Ahmet Yassawi

Нурбаева А.Д. – «Кәсіптік оқыту» мамандығының 2 курс магистранты, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Оңдашұлы Е. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, заң факультеті, мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасының аға оқытушысы, заң магистрі;

Оңдаш А.О. – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, халықаралық қатынастар факультеті, халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының доцентінің міндетін атқарушы, PhD докторы

Ордалиев Т.С. – кандидат юридических наук, доцент кафедры юридических дисциплин КазАТиСО

Омарова М.К. – магистр педагогики и психологии, старший преподаватель, Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова

Отарова Т.Н. – ЕҰУ, Әлеуметтік ғылымдар факультеті, «Педагогика және психология» мамандығының 1-курс докторанты

Omarova G. – master of Humanities, senior teacher of foreign languages chair,Karaganda State University after the academician E. A. Buketov

Өтелбаева А.К. – оқытушы**,** №2 Алматы мемлекеттік гуманитарлық педагогикалық колледжі.

Петков-Буюклиев Н. – PhD, профессор Варненского университета менеджмент **Пузикова С.М. –** доктор педагогических наук, профессор, Кафедры педагогики и образовательного менеджмента, КазНу имени аль-Фараби

Pirimjarov M.Kh. – candidate of pedagogical Sciences**,** Associate Professor of the Department of Design and construction Baishev University

Рахметова М.Т. – жаратылыс ғылымдары магистрі, Х.Досмұхамедов атындығы Атырау мемлекеттік университеті

Рысқұлбек Д.Ж. – докторант Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

Ryskeldina A.A. – c.p.sc., associate professor of foreign philology department Y.A. Buketov Karaganda State University

Сабитова Л.С. – доктор PhD, доцент кафедры иностранной филологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, заместитель декана по академическим вопросам филологического факультета

Сайлаубай А. – магистр «Экономики и бизнеса»**,** магистрант кафедры «Национальное и международное право»Университета Туран-Астана

Сагымбеков Б.Ж. – магистр права, ведущий научный сотрудник Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республике Казахстан.

Садыкова С.А. – PhD, старший преподаватель, Кафедры иностранная филология и переводческое дело**,** АРГУ имени К.Жубанова

Садуақас Н.А. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент**,** Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Сатбекова А.А. – Педагогика ғылымдарының докторы, профессор**,** Қазақстан Педагогикалық Ғылымдар Академиясының академигі ҚазҰҚПУ

Сатыбалдинов А.С. – докторант PhD, преподаватель Казахского национального университета искусств.

Салханова Ж. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Аль-Фараби атындағы Казақ ұлттық университеті

Салморбек кызы Б. – 2 курс магистранты**,** Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА

Сәтенова С.К. – филология ғылымдарының докторы, профессор Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

Саипов А. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Кәсіптік оқыту кафедрасы**,** М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Сатбаева А.Б. – Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, преподаватель кафедры теории и практики перевода, магистр гуманитарных наук

Сигазиева М.К. – Факультет журналистики и политологии, кафедра «Связь с общественностью» Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева, магистрант 1 курса

Сейітбекова А.А. – филология ғылымдарының кандидаты**,** А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Тіл тарихы бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері

Сеитова Г.А. – Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, «6D011900-Шетел тілі:екі шетел тілі» мамандығының докторанты

Сейітова Ш.Б. – филология ғылымдарының докторы, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті

Сеитова А.Л. – Педагогика және психология мамандығының 2 курс PhD докторанты**,** Педагогика және психология кафедрасы**,** Педагогика және психология институты**,** Абай атындағы Казақ Ұлттық педагогикалық университеті

Сейдуалиева А.Н. – Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесімамандығының 2 курс докторанты**,** Абай атындағы ҚазҰПУ

Сейтенова С.Ж. – магистр юридических наук, факультет «Истории, юриспруденции, искусства и спорта», кафедра Юриспруденции, Кокшетауский Государственный университет им. Ш. Уалиханова

Сейтжанова Н.К. – докторант Карагандинской академии МВД РКим.Б.Бейсенова,

Султанова М.С. – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м.а. «Музыкалық білім берудің теориясы мен әдістемесі» кафедрасы, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Стамбекова А.С. – педагогика ғылымдарының кандидаты, *Абай* атындағы ҚазҰПУ

Sadykova S.A. – PhD, senior lecturer of Foreign philology and translation department**,** Aktobe Regional State University after K. Zhubanov

Sarkulova ZH.K. – master of Arts, senior lecturer of Foreign philology and translation department**,** Aktobe Regional State University after K. Zhubanov

Salkynbai A.B. – doctor of Philological Sciences, Professor Faculty of philology and world languages Al-Farabi Kazakh National University

Sadykova R.K. – candidate of Philology, Science Kazakh State Women's Teacher Training University

Seralieva A. – candidate of law science, associate professor, KazNPU of Abay,

Ташкеева Г.К. – ассоциированный профессор (доцент), Кафедры физики твердого тела и нелинейной физики, Казахский национальный университет имени аль – Фараби

Темиржанова Л.А. – кандидат юридических наук, адвокат коллегии адвокатов

Тилеуканова Д.Т. – Қазақстан Республикасы ІІМ Мақан Есболатов атындағы Алматы академиясының докторанты

Тлеулесова Б.Т. – заң ғылымдарының магистрі, оқытушы «Құқықтану» кафедрасы Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Тлемисова А.Д. – PhD докторант**,** Кәсіптік оқыту кафедрасы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Тоқтыбаева Г.С. – педагогика ғылымы магистры, аға оқытушы, дизайн және көркем өнер кафедрасы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Толегенова Г.Ғ. – магистр, старший преподаватель, Кафедры иностранная филология и переводческое дело**,** АРГУ имени К.Жубанова

Төреханова Р.А. – «Қазақ филологиясы» мамандығының 1 курс докторанты Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Тураева А.Т. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент міндетін атқарушы «Бастауышоқыту педагогикасы мен әдістемесі» кафедрасы, «Педагогикалық» факультеті, Silkway Халықаралықуниверситеті

Тургалиева А.М. – магистрантка 1 курса по специальности 7М01705 – Иностранный язык: Два иностранных языка, кафедра методики обучения иностранным языкам,факультет казахской филологии и мировых языков, КазНацЖенПУ

Тукеева Ж.М. – магистрант 2го курса**,** Кафедры «Хореография»**,** Каз НАИ имени Т.К. Жургенова

Taganova A.M. – candidate of pedagogics, docent**,** Aktobe regional state University after Zhubanov

Tazhmukhanova R.B. – Foreign languages: two foreign languages, 1 master's course, Science Kazakh State Women's Teacher Training University

Tanirbergenova S.K. – candidate of pedagogical Sciences, Baishev University Associate Professor of the Department of Design and construction

Turgunbay A.A. – 2-year student of the specialty «International Law», «Legal» faculty, Eurasian University named after L.N. Gumilev

Tolegenova G.G. – master of Arts, senior lecturer of Foreign philology and translation department Aktobe Regional State University after K.Zhubanov

Tleulesova Zh.B. – graduate Foreign Language: two Foreign Languages Korkyt Ata Kyzylorda State University

Узахова А.К. – педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы**,** Кәсіптік оқыту және бейнелеу өнері кафедрасы**,** Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

Усейнов М.И. – докторант 2 курса, Международного Университета Кыргызстана

Utarova S. – 1st year master degree student specialty – law sciences, Almaty Management University

Хакимов А.С. – докторант, Казахская Национальная Академия Искусств, им. Т.Жургенова.

Шагирбаева Б.Қ. – Л.Н.Гумилев ат. Еуразия ұлттық университетінің «6D011700-Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2-курс (PhD) докторанты**.**

Шевякова Т.В. – доктор филологических наук, профессор**,** Кафедра послевузовского образования Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана

Shakeeva A.S. – senior teacher**,** Aktobe Regional State UniversitynamedafterK. Zhubanov

Читебаева С.Ж. – докторант, Факультет перевода и филологии,кафедра синхронного перевода Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана

ПІКІР
РЕЦЕНЗИЯ
REVIEW

Мауленов Г.С.
доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахтанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступления;

роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологи- ческие знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «…И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

Агыбаев А.Н.
доктор юридических наук,
профессор КазНУ им.аль-Фараби,
заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно … поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие внутренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и лите-

ратурных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы. Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№6/1 2020 жыл

Бас редактор: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

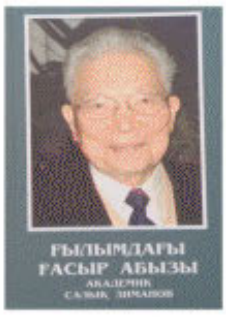
Басуға 16.06.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 19,5 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №9426.

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй,
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

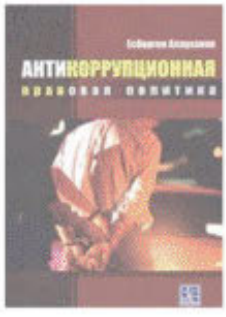
В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания - учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИН МЮ РФ, Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г. в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович - зав.кафедрой Судебной власти и уг. процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, гл. редактор международного журнала "Наука и жизнь Казахстана". Профессор О.Старков отметил, что новый учебник "Криминология" отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком. В том числе в книге "Криминология", подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые главы -"Бытовая преступность", "Медицинская преступность" и "Криминотеология", чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет. Своими трудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

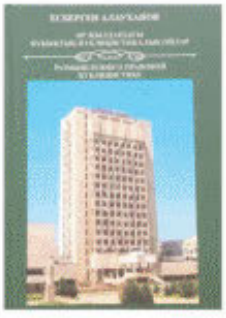

Журналға “Қазпочта” бөлімшелері арқылы жазылу индексі 74191

